સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯ | ફેબ્રુઆરિ ૧૯૪૦ | અંક ૧૨

• સંપાદકો •

[illegible]લાલ મહેતા . ઈશ્વરલાલ દવે
[illegible]લાલ શાહ : [illegible]

• અનુક્રમ •

વાર્ષિક લવાજમ

અમદાવાદમાં | પરદેશમાં
[illegible] | ૨ [illegible]

છૂટક આઠ આના

સાહિત્ય સંઘ શ્રીમાળી સોસાયટી પો. ઓ. ૭૩ અમદાવાદ

ઊર્મિ

• વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશ
૫-૦-૦	૫-૮-૦	૬-૮-૦

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦

લેખ સંબંધી

૧. જે લેખનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તે લેખ જો પહેલા જ અંકમાં પ્રગટ થઇ શકે એમ હોય તો તેના લેખકને ખબર આપવામાં આવતી નથી. જો લેખનું પ્રકાશન મોડું થવાનું હોય તેની ખબર આપવાનો રિવાજ છે.

૨. જે લેખ સાથે ટપાલખર્ચ નથી હોતું તે લેખ જો સ્વીકારવા યોગ્ય ન લાગે તો રદ કરવામાં આવે છે.

૩. જે લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તેનાં કારણો આપવાને અમે બંધાયેલા નથી. અમારા તરફથી કારણો ન મળે તો અમે નથી રાખવા ઇચ્છતા એમ સમજવું.

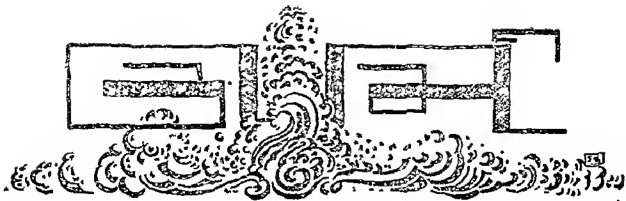
૪. કોઈ પણ લેખકનો લેખ જે અંકમાં છપાય તે અંક અને તે લેખની છૂટી પાંચ પ્રતો જ લેખકને મોકલવાનો રિવાજ છે કોઇ પણ કારણસર છૂટી પ્રતો ન મોકલી શકાય તો ફરીથી છપાવી આપવાનું જોખમ અમે સ્વીકારતા નથી.

વ્યવસ્થા સંબંધી

૧. કોઈ પણ ફરિયાદ માટે જવાબી ટપાલખર્ચ અને ગ્રાહકનંબર જણાવવો જરૂરી છે.

૨. જે ગ્રાહકોનું લવાજમ પૂરું થવા આવે છે તેને અગિયારમા અંક સાથે એ જાતની ચેતવણી મોકલવામાં આવે છે. અને એમના તરફથી વખતસર જવાબ નથી આવતો તો બારમો અંક એમને વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વી. પી. રૂા. ૫-૪-૦ નું થાય છે, તે ન સ્વીકારે તો છેલ્લો અંક વી. પી. ખર્ચના ચાર આના મોકલીને જ તે પાછો મેળવી શકે છે.

૩. અંગ્રેજી મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં જ 'ઊર્મિ' નો અંક પ્રાપ્ત ન થાય તો ગ્રાહકોને વિનંતી છે કે તેમણે ટપાલઓફિસમાં ખબર કાઢવી અને ટપાલખાતા તરફથી જે લેખિત જવાબ આવે તે અહીં મોકલી આપવું એમને તે અંકની બીજી નકલ મોકલી આપવામાં આવે છે.

વર્ષ નવમુ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦ અંક બારમો

લોકરંજન

લોકપ્રિય થવા માટે કોઇ કલા પોતાનું ધોરણ નીચું રાખે તો એથી એ જીવનપ્રતિ દ્રોહ કરતી નથી એવી સાધારણ રીતે ફેલાતી જતી માન્યતા એ સાચી માન્યતા નથી. જ્યારે પોતાને માટે રાખેલી અમુક 'રેખા' નું કોઇ પણ કલા સીમોલ્લંઘન કરે, ત્યારે સાવચેતીનો એક સૂર સંભળાવવો પડે છે કે, કલા લોકપ્રિય થવા માટે નથી, પણ લોકને કલાપ્રિય બનાવવા માટે છે. પ્રજાનુરંજનને નામે ઘણી વખત કલાકાર પોતાની અશક્તિ છુપાવતો હોય છે. ખરી અને સાચી કલા, પછી એની ભાષા રંગમાં હોય, પથ્થરમાં હોય, શબ્દમાં હોય, અભિનયમાં હોય કે સ્વરમાં હોય—પોતાનું અમુક ઉચ્ચ ધોરણ જાળવી રાખવાનો આગ્રહ તો તે રાખે છે જ અને એ ઉચ્ચ ધોરણનો ત્યાગ કરવાથી જ લોકને પહોંચી શકાય તેમ છે, એવી માન્યતા, એ જીવન પ્રતિનો દ્રોહ છે, કારણ કે એમાં પોતાની નિર્બળતા ન જોવાની આપઘાતી શૈલી કામ કરી રહેલી હોય છે, અથવા તો સિદ્ધાંતત્યાગ કરનારું આપઘાતી માનસ દોરવણી આપતું હોય છે. આધુનિક સમાજના જ સઘળા પ્રશ્નો લેવાથી, અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ જ નજર સમક્ષ રાખવાથી, કોઇ પણ કલા જીવન-સન્મુખ છે, એવી માન્યતા રાખવી એ પણ એવો જ એક બીજો ભ્રમ છે. આધુનિક સમાજનો કે વર્તમાનકાલીન પરિસ્થિતિનો બહિષ્કાર કરવા માત્રથી જેમ classical કલાનું ઉત્તમાંગ સાધ્ય કરી શકાતું નથી, પણ તેને માટે તો કલાકારની પોતાની પ્રાણશક્તિ ઉપર જ ઘણો આધાર રહે છે, તેમ કેવળ વર્તમાનકાલ અને આધુનિક સમાજ એવા બે શબ્દો વડે કોઇ પણ કલાને આપણે જીવનપ્રતિ દૃષ્ટિ રાખનારીનું 'સર્ટિફિકેટ' આપી શકીએ નહિ. ખરી રીતે જીવનપ્રતિ દૃષ્ટિ રાખનારી કોઇ પણ કલા જીવનના સઘળા જ પ્રશ્નોને, અને જીવનના સઘળા જ કાળને, સરખી સરસતાથી સ્પર્શી શકે છે. અને એ તમને પોતાના પ્રાણથી પ્રાણવાન બનાવી, સઘળી પરિસ્થિતિ અને સમયમાં વહી રહેલી જીવનદૃષ્ટિ બતાવે છે. કલાને પ્રાચીન અને અર્વાચીન, સામાજિક ને શિષ્ટ, આધુનિક ને

ભૂતકાલીન, એવી એવી ચિઠ્ઠીઓ લગાડવી એ એક પ્રકારનો વિચારભ્રમ જણાય છે એ ખરું છે કે અમુક પ્રકારના આપણા પ્રશ્નો એ ભૂતકાળના પ્રશ્નો ન હતા, અને નથી આપણા પ્રશ્નોની આપણે આપણી રીતે છણાવટ કરીએ એ પણ જરૂરી છે પણ એવી છણાવટ કરવા માટે માણસે પોતાનામાં રહેલી બધી વિકૃતિનો આશ્રય લેવો પડે અને એ જે કાંઈ રજૂ કરે તે એવી કઢંગી શૈલીમાં હોય કે જેથી કેવળ ઘૃણા જ ઉત્પન્ન થાય, તો કલાના હાર્દનું આ રીતે ખૂન થાય છે કે એ જોનારને દૃષ્ટિ આપવાને બદલે અંધકાર આપે છે—એવો અંધકાર કે જેમાથી શો રસ્તો હોઈ શકે એની ખબર જ કોઈને પડતી નથી જે કલા, દૃષ્ટિ ન આપે તે ભલે ને વાસ્તવિક દુનિયાની રેખાએ રેખા શું, રજે રજ કેમ રજૂ કરતી નથી, પણ એ કલા જ નથી એ તો એક પ્રકારનો માનસભ્રમ છે અને કદાચ એ નિશ્ચેતન અવસ્થાની આગાહી છે

લોકરંજન એ કલાનું નગણ્ય અંગ નથી એ એનું આવશ્યક છતાં ગૌણ અંગ છે બહુ જૂજ અપવાદો બાદ કરતાં, સાચી કલાને લોકો સામાન્ય રીતે જાણી શકવા જેટલી શક્તિ ધરાવે છે જ લોકરંજન કરવાનું મારું કામ નથી કલાના એ કાંઈક ગર્વિષ્ઠ એકરારમાં જેમ સત્યાભાસ છે, તેમ લોકરંજન પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ રાખવી એ એવો જ બીજો સત્યાભાસ છે લોકને ઘણી વખત તો અમુક સમય ગયા પછી જ દૃષ્ટિ મળે છે અને એટલા વખતમાં પોતે લોકપ્રિયતા ખોઈ બેસશે એ બીકુતાથી કોઈ કલાકારે પોતાનું સામાન્ય ધોરણ તજવાની જરૂર નથી

આજે જ્યારે, જીવનસમુખ-દૃષ્ટિ ને જીવનવિમુખ-દૃષ્ટિ એ બે અતિ મહત્ત્વની વિચારસરણી રજૂ થાય છે ત્યારે એ બંને પરિસ્થિતિમાં જે સત્ય છે અને જે આભાસ છે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ વિચારકને આવી જવો જોઈએ નહિતર તો ઘણી વખત પોતાની અશક્તિને જ શક્તિ માનનારું ભ્રમિત માનસ ઉત્પન્ન થાય, ને કલા કનસે ઠેકાણે રહે, ને વ્યક્તિ કેવળ સમાજદ્વેષને જ સામર્થ્ય ગણવાની ભુલભુલામણીમાં પડી, પોતાની અધોગતિનું નિર્માણ કરે આજે જ્યારે આપણા સમાજમાં અનેક સંઘર્ષો અને સંવેદનો, અનેક નવા પ્રશ્નો અને અનેક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ એક તુમુલ જીવનમંથન ચાલી રહ્યું છે, તે વખતે સૌ લોકવિકાસ તરફ દૃષ્ટિ રાખનારાઓનો ધર્મ છે કે એમના વિચાર, એમની શૈલી, એમની કલા, એમની ઉપાસના, એમની દૃષ્ટિ લોકસંગ્રહ માટે રહે અને પોતાની જાતવિલોપન માટેની એમની વૃત્તિ હમેશાં આગળ ને આગળ રહે શુદ્ધમાં શુદ્ધ વિચારસરણીને પણ સ્વ-અભિમાનનું એક નાનું સરખું બીજ એટલી તો કલુષિત કરી મૂકે છે કે લોકસંગ્રહમાં એની કાંઈ જ કિમ્મત રહેતી નથી

• ધૂમકેતુ •

નવલકથાનું વાતાવરણ

श्री काकासाहेब कालेलकर

કોઈ પણ નવલકથાનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરવા માટેની આવશ્યક પૂર્વ તૈયારી મારી પાસે નથી. પણ આ ઊણપની પૂર્તિ નવા વાચનારમાં જડી આવતી ભોળી ઉત્કંઠાએ સરસ રીતે કરી છે. વાર્તાની ચોપડી વાંચવા વિષે સાવ નાનપણમાં જે કુતૂહલ રહેતું તે હજી પણ કાયમ છે, પણ નિબંધ કરતાં નવલકથામાં વખત ઝાઝો જાય છે અને બદલામાં વળતર ઓછું મળે છે એ નથી ગમતું. કોઈ પણ પુસ્તક મને 'વેઠ ટાળવા' આવડતું નથી. તેવો પ્રયત્ન કરતાં વાચનનો કશો લાભ મળતો નથી.

પ્રથમ વાચન વખતે ટીકાદૃષ્ટિને સ્થાન આપવું નહિ. લેખક સાથે તદ્દન એકરૂપ થઈને તેની કળાને તદ્દન વશ થઈને વાંચવું એ મારી પદ્ધતિ છે, એ મારો સ્વભાવ જ છે. એટલે કોઈ પણ પુસ્તક વાંચતાં મને એમાંથી અધિકાધિક આનંદ મેળવતાં આવડે છે.

* * *

તે દિવસની નવલકથા વાંચતાં આ આનંદ વિરમ કરનારી એક વાત હતી તે ડગલે ને પગલે છૂટતો સિગારેટનો ધુમાડો. ગોલ્ડફ્લેક હો કે બીજી કોઈ ઇજિપ્શિયન સિગાર હો, મને એથી ગૂંગળામણ થાય છે. સાર્વજનિક જીવનમાં જેમને વિષે આદર છે એવી વ્યક્તિઓને ધૂમ્રપાન કરતી ઘણી વાર સહન કરી લેવી પડે છે, પણ પોતાની જ ઓરડીમાં એકાંતમાં બેસીને એકાદ નવલકથા વાંચતા હોઈએ ત્યારે એમાંથી પણ એ બલા જ્યારે પીછો છોડતી નથી ત્યારે ખૂબ કંટાળી જવાય છે.

આજકાલના ઘણા કથાલેખકોને, જે જે પાત્રો વિષે તેઓ સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરાવે છે તેને અમુક ફેશનેબલ વ્યસનો હોવાનાં વર્ણનો કરીને એ વ્યસનો પરત્વે લોકોમાં સહનશીલતા, કૌતુક અથવા આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરવાની ટેવ પડેલી દેખાય છે. ચા, કૉફી, ઑવલ્ટાઇન, સિગારેટ, પત્તાં વગેરે વસ્તુઓ વેચવા માટે કારખાનદારોએ મોટી મોટી સિંડીકેટો કરી છે, એટલે કોઈ ખાસ કારખાનદારનું નામ ન આપતાં તે તે પદાર્થો વિષે લોકોના મનમાં રસ ઉત્પન્ન કરાય તોપણ કારખાનદારોને બસ છે. આ જાણ્યા પછી ઘણી વાર મનમાં શંકા ઊઠે છે કે આ વાર્તાલેખકોને, આમ એ વસ્તુઓ પ્રત્યે આકર્ષણ પેદા કરવા, સારું સરખું કમિશન તો નહિ મળતું હોય? એ સિવાય પોતાની વાતોના વાતાવરણને આવું ધૂમ્રધૂસર કરવાથી તેમને બીજો શો ફાયદો થતો હશે? એ વ્યસનોને સમાજમાં કેટલું ખોટું મહત્ત્વ મળેલું છે તે કંઈ કોઈને કહેવું પડે તેવું નથી, પણ એનાં વર્ણન વિના કથાનકની વાસ્તવિકતા ઓછી થાય છે, એમ માનવાનું કારણ નથી. પહેલાંના કળાકારો ઇરાદાપૂર્વક ખાણીપીણીના પ્રસંગોનાં વર્ણનો નહોતા કરતા. હવેના લેખકવાચક આવાં વર્ણનોમાં રાચે છે. કદાચ 'મુક્તાત્મા'ઓને એ આવશ્યક હશે! રતિવિહાર, આલિંગન-ચુંબન, મિજમાનીઓ, નાસ્તા, ચાપાણી, ધૂમ્રપાન, મદિરાપાન—આ બધી બાબતો સાહિત્યિક વર્ણનોમાં આવ્યા પછી જાજરૂ જવું, લઘુશંકાએ જવું, એના જેવા આરામ આપનારા વિધિ વર્ણ્યવિષયો કેમ ન થઈ શકે તે સમજાતું નથી. ઉપનિષદમાં ગાડા નીચે બેસીને ખરજવું ખજવાળતા એક ઋષિનું વર્ણન આવ્યું છે,

મહાભારતમાં ઉત્તર દિશાના ઘરમાં મહેમાન થઈને રહેલા એક ભોળા ઋષિનો સ્નાનાનંદ ખૂબ શ્રદ્ધાથી આલેખાયો છે જો આપણા વાર્તાલેખકો અફીણ ખાવા લાગે તો તેઓ પણ શૌચાનંદની નિરાંત કળી જઈને તેની ઉપર પણ લખવા બેસી જાય! એક અંગ્રેજી નવલકથામાં લડતા સિપાહીઓને ખુલ્લા મેદાનમાં શૌચ જવાનું મળતાં થતા શૌચાનંદનું વર્ણન છે, પણ ત્યાં એ યોગ્ય પણ છે

પણ આગગાડી અને ટ્રામમાં જેમ તમાકુનો ધુમાડો પરાણે સહન કરવો પડે છે તેમ વાર્તા વાંચતાં પણ એ ધુમાડો સહન કરવો પડે એ કેટલું દુર્ભાગ્ય!

* * *

શુદ્ધ કલાત્મક આનંદ અનુભવવાનાં સાધન ઇંદ્રિયો તે આંખ, કાન અને વાણી(કંઠ) તેમ જ તાલબદ્ધ હલનચલન અને વિશિષ્ટ પ્રકારના હાવભાવ—આમાં આનંદ અનુભવનારી ઇંદ્રિયો અને તેના વિષયો દૂર રહી શકે છે અને તેથી જ તટસ્થપણે તેનો આસ્વાદ લઈ શકે છે જ્યાં પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ થયો ત્યાં નિર્મળ આનંદ હોઈ શકે નહિ ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते। એ ગીતાના સૂત્રમાં ઉપનો સિદ્ધાંત જોવાને મન લલચાય છે, પણ તે જતો કરવો પડે છે सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्। અહીં માત્ર આત્યંતિક સુખ એટલે કલાત્મક સુખ એવો અર્થ કરીએ તો ચાલે એમ લાગે છે નાક, રસના (જીભ) અને ત્વચા એ પ્રધાનપણે ભોગેન્દ્રિયો છે અહીં ઇંદ્રિયોનો વિષયો સાથે સ્થૂળ સ્પર્શ થાય છે અને તેથી એમાંથી ભોગવિલાસ અવતરે છે કલાત્મક અને નિર્વિષય આનંદને આ સ્થિતિ અનુકૂળ નથી

* * *

કેટલાક પાપભીરુ લોકો પાપી વાસના છોડી શકતા નથી, અને કોઈ પણ કારણે પ્રત્યક્ષ પાપનું સેવન એમનાથી થતું નથી આવા લોક બહારથી અલિપ્ત રહી સર્વ પ્રકારના ભોગવિલાસનું માનસપૂજાની પેઠે સવિસ્તર માનસિક સેવન કરતા હોય છે

પૃથક્કરણ-પ્રવીણ એવા આજકાલના માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જે કોઈ વિષયોનું આવું માનસિક સેવન કર્યા કરે છે તે શારીરિક માનસિક અને સામાજિક રોગ જ પેદા કરે છે He who desires but acts not breeds pestilence આજકાલનું અમુક લલિત સાહિત્ય લોકોને વિષય સેવનની માનસિક આવૃત્તિ અખંડ ચાલુ રાખવાનું શિખવાડી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ત્રિવિધ રોગો ઉત્પન્ન નથી કરતું શું? દારૂનો એક વાર સ્વાદ લાગ્યો એટલે એનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધારવાનું હમેશાં મન થયા કરે છે, એમ કહે છે અને પછી આગળ જતાં દારૂના નશામાં હોવું એ જ સ્વાભાવિક સ્થિતિ થઈ પડતાં વિશેષ નશો ચડાવવા સોમલ ખાવા, અફીણના ઇન્જેક્શન લેવા કે સાપ કરડાવવા સુધી લોકો પહોંચી જાય છે

સદભિરુચિ કોને કહેવી, વ્રીડા-શાલીનતા વગેરેનું ક્યાં કેટલું ટકવા દેવું સંયમ-મર્યાદા સામાજિક સ્વાસ્થ્યને માટે કેટલે અંશે ઉપયોગી છે, વગેરે બાબતોમાં જૂનો આદર્શ ફગાવી દઈને સમાજને સ્વચ્છંદતા તરફ ઘસડી જવો એ આજકાલના વાર્તાલેખકોને પોતાનો સ્વધર્મ અને યુગધર્મ લાગે છે? સ્ત્રીઓના કુમળા અને કૂણા અવયવોના વર્ણન કરવા સંયમ રૂપી ધૈર્યમેરુને હચમચાવી દે તેવા પ્રસંગના રસના ઘૂંટડા ભરાવતું વર્ણન કરવું, નિર્બળતાનો શક્ય તેટલો બચાવ કરવો અને વિલાસિતાને અધિકાધિક સુંદર કરી દેખાડવી to justify weakness and to beautify passions, અને અંતે સદાચારના સર્વ નિયમો કઠોર છે જુનવાણી છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે કલ્પનાશક્તિ દોડાવી શક્ય તેટલા અપવાદો લોકોની સામે મૂકતા રહેવું એ આજકાલના કેટલાક કલાકારોનો જાણે સ્વધર્મ અને યુગધર્મ થઈ પડ્યો છે

સામાજિક રૂઢિમાં વાંધાભર્યું અને કઠોર એવું ઘણું છે તે દૂર કરીને, રૂઢિ બદલીને નીતિના નિયમ સુધારવા જોઈએ એ વિષે પણ શંકા નથી આવા પ્રકારનો પ્રયત્ન સમાજસુધારકોએ કર્યો પણ છે પણ જડવાદ અને શૂન્યવાદનો ધર્મ સ્વીકારીને અમે પીનલ કોડ અને વૈદ્યશાસ્ત્રથી બહારના કશાને માનતા નથી એવું કહેવાનો વખત આણવો એ કાંઈ કલ્યાણના પાસના નથી પછી કોઈ જરૂર કહે કે કાયદાને પણ શા માટે માનવા? કોઈ કહે છે,

પરસ્પર નિષ્ઠા એ જ સદાચાર; એને સાચવવા માટે જુલ્મી, ઢોંગી અથવા ભોળા સમાજને થોડોક છેતરીએ તો ય શું? એથી આગળ જનારા લોક કહે છે કે કુદરતમાં જ્યાં સર્વત્ર કાપાકાપી ચાલુ છે ત્યાં ભ્રૂણહત્યા અથવા ખૂનથી આટલા ગભરાવું શાને? Supermanને કશાનો જ બાધ ન હોવો જોઈએ. એ તો ઇન્દ્રની પેઠે કોઈ પણ વસ્તુની પરવા વિનાનો હોવો જોઈએ !!

સદાચારમાં ભરતી અને ઓટ બંને હોય છે. પણ કલાને નામે, સ્વતંત્રતાને નામે, અને અનિર્બંધનને નામે દુરાચારના આચાર્ય બનવાનું જીવનકાર્ય આ યુગના કેટલાક કલાકારોને જ મળ્યું લાગે છે.

બધા જ કલાકારો અને વાર્તાલેખકો આ આરોપને પાત્ર નથી. તત્ત્વતઃ સ્વચ્છંદતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારનારા લેખકો પણ ઓછેવત્તે અંશે મનની અને જનતાની શરમ રાખનારા હોય છે. પણ કેટલાક ઊગતા લેખકો પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં સમાજ સહજે છળી ઊઠે એવું જ અલ્પસ્વલ્પ બંડ ઉઠાવીને પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે. અને પછી ધીમે ધીમે આટલે સુધી જવામાં શો વાંધો છે, એવો યુક્તિવાદ લડાવીને તેઓ એક એક ડગલું આગળ મૂકતા જાય છે, અને પછી કીર્તિ અને પ્રાપ્તિ વધે એટલે સંકોચ અને બીક સ્વાભાવિક રીતે જ દબાઈ જાય છે અને તે એક રાજકારણ સિવાય બાકીનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં સ્વાતંત્ર્યવીર બનીને ઘૂમવા લાગે છે. બધાનું આમ બને છે એમ નહિ, પણ જ્યાં ત્યાં વલણ આવું દેખાય છે. માત્ર હિંમત બધાને સરખી મળેલી નથી હોતી.

સાહિત્ય અને કલામાં આવું વાતાવરણ જામવાથી સમાજનો સદાચાર શિથિલ થાય છે એ ફરિયાદ જો કે સાચી અને મહત્ત્વની છે તોયે પણ એ ફરિયાદ અહીં ન કરતાં, એવા નીતિજન્ય વાતાવરણથી કલાનો આદર્શ અને કલાની અનુભૂતિ બન્ને ક્ષીણ થાય છે એટલું જ મારે અહીં કહેવું છે.

૧૯૩૭ [મૂળ મરાઠી નોંધ પરથી]

અમદાવાદની મિલહોટેલ

[રેખાચિત્ર]

સાંદીપનિ

આપણે મળ્યાં છીએ કદી?

અમદાવાદને તો તમે ઓછામાં ઓછું એક વાર જોયું જ હશે. માણેકનાથથી માંડીને તે મહાત્માજી સુધીના ગાળાના સવાપાંચસો વર્ષના બહુરંગી ઇતિહાસથી સમૃદ્ધ એવા ગુજરાતના અર્વાચીન પાટનગરને જો ધરાઈને જોઈ લેવાના ઉમળકાથી જ તમે આવી ગયા હશો, તો તો માણેકનાથનાં સ્મરણોથી અંકિત એવા એના કિલ્લાથી માંડીને તે મહાત્માજીના પ્રતીક સરખા સાબરમતી આશ્રમ સુધીનાં સ્થળોનું મનભર દર્શન કર્યું હશે. કોઈ રસિક મિત્રને સાધીને એ પ્રત્યેકના માહાત્મ્યની રંગદર્શી દંતકથાઓ પણ ઘડીભર યાત્રાળુની આસ્થા રાખીને સાંભળી હશે. એકાદ શિલ્પસમૃદ્ધ મસ્જિદના ઊંચેરા ઘુમ્મટ પરથી અમદાવાદને જોવાનો યોગ જો તમને સાંપડ્યો હોય તો તો પૂછવું જ શું! અનેક દિલચસ્પ દૃશ્યો તમે જુઓ અને એની વિવિધ

અસરો અનુભવો તે પહેલાં તો દૂર દૂરથી દેખાતી મિલચીમનીઓએ તમારી નજર બાંધી લીધી હશે. કાપડઉદ્યોગના એક મિનહરીફ કેન્દ્ર તરીકેની અહીંની કારકિર્દી તમે ઘણીવાર વાંચી કે સાંભળી હશે પણ હવે તો એ દૃશ્યોને નજરોનજર નિહાળીને તમે નિઃશંક બન્યા હશો. અનેક મકાનો પરથી પસાર થતા સેંકડો મજૂરોના ટોળાં જોઈને તમારો પ્રિય લેખક કદાચ નિયતમ વિચારક કાર્લ માર્ક્સ તમને યાદ નહિ આવ્યો હોય એ હું કેમ માનું ? ઔદ્યોગિક અભ્યાસની તમના મજૂરજીવન તરફની કંઈક તાનાવેલીમય સહાનુભૂતિ અને મૂડીવાદ તરફની ઘૃણા એ ત્રણે તત્ત્વોના પ્રેર્યા તમે કદાચ અહીંના ધૂમાચ્છાદિત મિલ વિસ્તારની ય મુલાકાતે જવા લલચાયા હો અને તમારા મિત્રને ત્યાં ઘરરખ્ખુ ગૃહિણીના હાથના દાળભાત-રોટલી-શાક જમીને હાશ હાશ ત્યારે સવા સ ખનુ સહમ બેઠી નાખવા એમાંદ જાણીતો મિલમાં પહોંચી પણ ગયા હશો. ખાદીના ધોતિયાની છૂટી પાટલી કે લાંબા પહેરણના અણીદાર છેડા સાથે કોઈ સાંચાનો પટો પેચ ન લડાવી બેસે તેની સાવચેતી રાખીને જાગતા જોધ જેવા યંત્રવાદની અનેક ઘર નાઓને તમે વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુએ અવલોકી હશે. તમારી આતમાંશ પ્રતિભાએ તમને મિલના મેનેજર સુધી જવાની સગવડ પણ કરી આપી હશે. અને એવે પ્રસંગે તમારા જેવો જુવાન ન દીઠો આવે તો તો થઈ જ રહ્યું ને ! છગાસભર અંગ્રેજીના અપ્રતિહત પ્રવાહે તમે માર્ક્સની વિચારવીજળીઓ ચમકાવી હશે. ગોરખો ધાલી બેઠું વ સન ના ગેર જેવા ગાંધીવાદને ય આ તાકી ઝડીઓ વહેતા મે મે હશે. હિંદી કપાસના અપૂર્ણ તત્ત્વોથી માંડીને ગ્રિયર્સનની ડાંગી સુધીના તમારા વચનને તમે જુસ્સાભેર રજૂ કરી મેનેજરની મિટ્ટી પલિત કરી નાખી હશે. દવાખાનું ને ધોડિયાખાનું પણ જોયા હશે.

પણ મને મળ્યા હતા ? અમ ાવાદના મેં લાખ મજૂરો કાળી મજૂરી કરતા કરતા જ્યાં હાશ કહેવા આવે છે એવી મારી સંસ્થાની શાખાનો ખ્યાલ પણ કર્યા વિના તમે તમારી યાત્રાની ઇતિશ્રી કરી નાખી ને ! મારા રસિક પ્રવાસી ! હું દેખાવે ડોશી છું પણ મિલજીવનની રહસ્યવત્તાએ તો જોમવતી મહારાણી છું હો કે ! મળવા આવ્યા હોત તો કંઈ છેક ખાલી હાથે તો ન જ જવા દેત.

હા, એટલું ખરું કે તમને જરા ઉતાવળ લાગી હોત. કદાચ એકદમ નજરે ન પણ પડી હોત કારણ કે ગામમાં ઢેડવાડો નક્કી કરનારી દૃષ્ટિ જ મિલમાં મારું સ્થાન નક્કી કરે છે. કંપનીએ જો ઇજનેરી દૃષ્ટિ ભારે દબાણે રોકી હોય છે તેનું પ્રધાન કાર્ય જ એ હોય છે કે કંપાઉન્ડની તસુએ તસુ જગાનો સારામાં સારો ઉપયોગ કંપનીના જ લાભમાં કરી બતાવવો. રોજને રોજ અવનવી ઇમારતી યોજનાઓ સાથે એ કંપાઉન્ડને નિહાળી રહે છે. એનું ઔત્સુક્ય કદી આથમતું નથી કે નથી સ્થિરતા પકડતું. એનું ખંડનમંડન ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમ જેટલું અફર ને અનંત હોય છે. ઘણી વાર હું તો અખનાં ભૂતની જેમ ખૂંચું છું. સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ જેવી લાગું છું. જ્યારે જ્યારે કોઈ ઇમારતી યોજનાના ભૌમિતિક સૌષ્ઠવની દૃષ્ટિએ મારું અસ્તિત્વ એને પેની મથાળ વાળી ડોશીની ચૂંપડીની જેમ ખૂંચે છે ત્યારે ત્યારે અમુક ઘડીના છૂટા ભાગમાં એ મારા ખોરડાને ફનાફાતિયા કરી નાખે છે. આ ઇજનેરી દૃષ્ટિ કદી ય મીનમેખ બને ખરી ? મારા ભાગ્યે કદી ય નથી બનતી હો ! હું તો વસવાયા જેવી છું. ગામનો પટેલ જ્યાં માગ આપે ત્યાં મારી ગરીબ ઘરવખરી લઈને મારે વસવું જ પડે છે. પણ એને ને મારી પડોશમાં ધોબીઘાટનું ખીંગીંગ ખાતું હું વાત રજૂ મનમથી રહ્યું હોય અથવા બનેને વાગતા ઢોલ જાજરૂના દુર્ગંધ અનિલો મારા નાકે ગરો ખાણદની હોક જેવો આદર આપી રહ્યા હોય—મારે વસવું જ પડે છે. કેટલી જગાના હું ? નામમાત્રો નાશ અને વૃદ્ધિભાગના સનાતનમાં સનાતન સત્યો ને તત્ત્વો ય જે સમેટ તો છું. માગે પેનની પથની ીય મ તેમાના સ્વીમાનિ હું છું કે અમદાવાદની મિલોમાંના મારાં સ્થ ળોની રહે ગ ઉ ૨૦ની ઓરડીએ ૧૨×૧૫ થી માંડીને તે ૨૦×૨૫ ફૂટ જેટલી છે ! ૬ અને ગોખલા મેનીના હાથ પ્રત્યેક નવો ધાર કમના રહ્યા જતા ફસાયેલા મેનાની જેમ, મારા પ્રત્યેક પુરિમાને

ઓછી ને ઓછી સાંકડી ને સાંકડી થતી જાય છે, પછી મજૂરોની સંખ્યા ભલે ને ગમે તેટલી હોય. મજૂરોની નહિ પણ કંપનીની સગવડોનો જ વિચાર કરવો એ કલેક્ટરનો પગાર ખાતા મિલના પ્રત્યેક કર્મચારીની નૈતિક ફરજ નથી શું ? હશે, પણ તમે એટલી જગાનું ભાડું સાંભળ્યું છે ? શહેરની પાછલી પરવાડે પડેલી, મિલની પાછલી પરવાડે ઊભેલા મારા નહિવત્ ખૂણાની ખુમારીનો તમે ખ્યાલ કરી શકો છો? અમદાવાદના ભાડવાતો ને મકાનમાલિકોની સાઠમારી તો જાણે તમે છાપાંમાં રોજ વાંચતા હશો; શરમાળ ને લાજાળ ગણાતી એ માલિકોની 'ઘરરખ્ખુ ગૃહિણીઓ' ઘર રાખવા આવનાર અજાણ્યા આગંતુકની સાથે રાણાના ઘા જેવા જે પ્રથમ સવાલ જવાબ કરે છે તેની સુનાવણી ય તમારા બહુશ્રુત શ્રવણે પહોંચી ચૂકી હશે. પણ તમને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હશે કે મારા ખૂણાની ખંડણીની સરેરાશ માસિક ત્રણસોથી છસો રૂપિયા જેટલી છે! હિન્દુસ્તાનના દેશી રાજાની જેમ મારો માલિક પણ ખંડિયો રાજા છે. કંપનીને ખંડણી આપીને એ પણ દેશી રાજાની જેટલી જ છૂટછાટો, સ્વતંત્રતાઓ અને નાનીમોટી સત્તાઓ ભોગવે છે.

કામદાર ગમે તેટલો નવો હોય, ગમે તેટલો અજાણ્યો હોય અથવા ગમે તેવો મુફલિસ કે મવાલી હોય છતાં ય મારો માલિક તેને નચિંતાઈથી ધીરી શકે છે અને જહાંગીરી ઝનૂનથી નાણાં વસૂલ કરી શકે છે. પગારને દિવસે મારા માલિકનું સ્થાન, પગાર-બારીની અંદરની બાજુએ પગારકારકુનની સાથે જ હોય છે. પ્રત્યેકની પાસેથી પ્રત્યેક હપ્તાનું લેણું તે જ ઘડીએ વસૂલ કરે છે અને બાકીનો પગાર મજૂરના હાથમાં જવા દે છે. આ વખતે કેટલી છૂટછાટ મૂકવી કે કેટલી રાહત આપવી એ તેની જ મરજીની વાત છે. તે ઉપરાંત તે રોકડા પણ ધીરે છે, અને એના વ્યાજનો દર એક મહિને એક રૂપિયે બે આનાથી ઓછો તો કદી ય હોતો નથી. પ્રત્યેક ખાતેદારને શું પગાર મળે છે એ વાતનો એ કીડો હોય છે. અને એ પગારની રકમને નજર સમક્ષ રાખીને તેના પ્રમાણમાં જ એ રમત રમે છે. ઊંડા પાણીમાં કદી ય ઊતરતો નથી. પઠાણને તો દંડાબાજી કરવી પડે છે. કોર્ટમાં જવું પડે છે, મિલોના દરવાજા ઉપર દેણદારોને પકડવા ચોકી પણ કરવી પડે છે, તેમ છતાં ય નાસીપાસ થવું પડે છે. અને કેટલીક વાર ગાંઠનું ય ગુમાવવું પડે છે. અમે તો આવી તમામ ચિંતાઓમાંથી માલિકની મહેરને લઈને મુક્ત છીએ. કારણ કે અમે તો ખંડિયા રાજા ખંડણી ભરવા પૂરતા જ, બાકી સ્વતંત્ર. ખંડણી ભરી દીધા પછી રૈયતનું ગમે તે કરી નાખવાને છુટ્ટા. છાતી થાબડીને પૈસા ધીરીએ પણ છીએ અને છાતી પર પગ મૂકીને લઈ પણ શકીએ છીએ. છુટ્ટીનો અપવાદ બાદ કરતાં કોઈ પણ કામદાર મિલની બહાર જઈ શકતો નથી. હું આપું તેવો માલ, હું આપે તે ભાવે લેવા પ્રત્યેક મજૂર બંધાયેલો છે.

જેમ કોઈ બહાર જઈ શકતો નથી તેમ બહારની કોઈ પણ હોટેલ પોતાનો માલ લઈને પ્રવેશી શકતી નથી, પ્રવેશતાં પકડાઈ જાય છે, તો એ રાંડને મારો પઠાણી હાથ બતાવતાં હું જરા ય પાછી પડતી નથી. એની ભરેલી ને ભરેલી કીટલીઓ મારા નોકરો ઢોળી નાખે છે, રકાબીપ્યાલા ફોડી નાખે છે, વેચેલા માલના પૈસા પડાવી લે છે, સોડાલેમનની બાટલીઓ આંચકી લે છે અને કેટલીક વખત એ મારી શોક્યના છોકરાઓને મારા છોકરાઓ એવો તો આબાદ હાથ બતાવે છે કે ફરીથી ઢૂંકવાની હિંમત જ નથી કરી શકતા. આમ હોવા છતાં ય મારે મારી મર્યાદાઓ તો છે જ. અનેક સત્તાઓ અને છડીધરોથી છાજતી રાજરાણીઓને ય અંગરક્ષકો રોકવા પડે છે અને તેમના પૂરતી અમીનજર રાખવી પડે છે. બધા જ કામદારોને એક લાકડીએ હાંકું એવી અવ્યવહારુ ચલે મને જરા ય પાલવે તેમ નથી. મારે ય મારા ખાનગી અંગરક્ષકો છે, તેઓ 'દાદા'ના નામે ઓળખાય છે. દરેક મિલમાં આવી પાંચ દશ પ્રતિમાઓ હોય છે, હોય છે ને હોય છે જ. મારા રાજ્યમાં બળવો જગાડનાર કે મારી સામે બહારવટે ચઢનાર ખરી રીતે તો આ જ વર્ગ છે. કોઈ શારીરિક શક્તિથી, સડક પરથી પસાર થતા મારા માલિકને મણનો છપાંચશેર કરી નાખે છે. કોઈ સારું ભણેલા હોઈને કાયદાના જાણકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલા હોવાથી મારા વિરુદ્ધ અસરકારક પ્રચાર કરી શકે છે અને મારા માલિકને ય દલીલો

છે હિંદુ મુસ્લિમ અને હરિજન. હરિજનો માટે મુંબઈ સરકારે કરેલો કાયદો મારી ધ્યાનબહાર નથી પણ એ તો હવે શહેરની હોટેલોથી શરૂ થઈને વાજતું ગાજતું મારે માંડવે આવે ત્યારે ખરું છીંકણી સૂંઘીને એનો વિચાર કરવા બેસવું પડે એ સ્થિતિ હજી મારાથી ઘણી દૂર છે પણ એમ ન માનશો કે હરિજનની કોઈ વાત હું દૂરથી કેવી શકું એવી શક્યતા છે હરિજન તો આ યુગનો આરાધ્ય દેવ છે અને મજૂર મહાજનનો પાટવી કુંવર છે એ વાતનું ભાન જેટલું એને છે તેટલું મને પણ છે. એની સંગઠનશક્તિ આગળ અનભના લાખ્ખોપતિથી બનેલું અબજોપતિ એસોસિયેશન પણ કંપે છે તો હું કોણ હનુમાનના તેલનો ચેવડો વેચનાર કમલેશ ઠાકરો! મારા વિસ્તારનો ત્રીજો ભાગ મેં એને માટે અલાયદો કાઢી આપ્યો છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સુપ્રત કર્યું છે. એની જ કોમનો એક પ્રતિનિધિ તેઓ ચૂંટે છે અને આત્યંતિક દૃષ્ટિબિંદુઓ પર મને વશવર્તીને લીનાનંદોર કરે છે. એની માગણી પર હું જખ મારીને પહેલો વિચાર કરું છું કારણ કે એની સિસોટી રમતા ગમતા રણશિંગું બનીને વિરાટને જગાડે છે એ મને પશુને કેમ પાલવે?

બસ બાકીની તમામ જ્ઞાતિરૂપી સરિતાઓ પોતપોતાના પ્રવાહોની પરંપરિત વાંકવોળામણીએ હિંદુ અને મુસ્લિમરૂપી બે મહાસાગરોમાં વિલીન થઈ જાય છે અને એ બંનેનો એક જ મહા સ્રોત ઘૂઘવી રહે છે એ લીનાનું એ રંગીરી રમણાનું થોડુંક વર્ણન કરું હવે?

મારી ફરસબંધી બીડીઓના ઠૂંઠાની ફૂલશૈય્યા બની રહે છે મારું સમગ્ર બદન અધરામૃતની પીચકારીએ અહર્નિશ છંટાય છે ટેબલોની સપાટ ધરતી પર પડેલા ગોબાઓમાં પ્રકૃતિના પરમ મનોહર પ્રતીક સમા ચા ના સરોવરો લહેરાય છે ગાંઠિયા પૂરી અને સેવોના ટુકડારૂપી કમલદલો એમાં ખીલી રહ્યાં હોય છે ખદબદે ગૂંજતા અલિ સરિખડી અસંખ્ય માખીઓનું પ્રમત્તગાન હું સુણી રહું છું અને એ ગાનના તાનને પ્રતાપે થતું એમનું છબછબનું સ્નાન પણ હું મુગ્ધ નજરે નિહાળી રહું છું

મરચાં મ્હારે ત્યાં સાધારણ છે દારૂમાં મીઠા જેટલો ચામાં મોરસ જેટલો કોઈ વાર અવ કાશમાં ઑક્સિજન જેટલો તો કોઈ વાર વાણીમાં અર્થ જેટલો મરચાં મારે ત્યાં વપરાય છે એ શબ્દોમાં કેટલું ઝેર છે નહિ? પણ તેમાં મારે શું? જીવનભર જેણે હલાહલમાં કડવા લીમડા જ ઘોળ્યા છે એને સાપ કરડે તો શું થાય? સાપ પોતે જ મરી જાય. એ ફૂંફાડા મારતા શબ્દસર્પો પોતે ભલે તમે તેવા ઝેરી હોય પણ મારા લોહીના મૂળભૂત તત્ત્વો જ એવા છે કે જ્યાં એમના ડંખ દ્વારા દાખલ થતું ઝેર પણ લોહી જ બની જાય છે. સવારથી આજ સુધીમાં એવા સેંકડો બલ્કે હજારો ડંખ સહીસહીને મારી ચામડી હવે બહેર મારી ગઈ છે બીભત્સરસ – માનિકની મહેરબાનીથી હવે હું અનુભવી શકતી જ નથી તમારો ભદ્રસમાજ આમ તો જેકિલ'નું જ જીવન જીવતો લાગે છે પણ એ શરીરના કોઈ અગોચર ખૂણામાં અણુ થઈને સૂતેલો પેલો હાઈડ કોઈ વખત વિરાટ બનીને ધૂણી ઊઠે છે ત્યારે મા બેન દીકરી આચાર્ય વડીલ કે મુરબ્બી કોઈને જોયા વિના વીરભદ્રના ઝનૂનથી એ શબ્દબાણોની ઝડી વરસાવે છે એ હું જાણું છું વળી મને એ પણ ખબર છે કે તમારા કહેવાતા શિષ્ટમ વર્ગ દ્વારા અમુક જ સ્થળે અમુક જ પ્રસંગે અને અમુક જ રીતે એ તત્ત્વનું આવિષ્કરણ થાય છે પણ તેમાં શું ધાડ મારી તમે? તમે ગમે તેવું જોર કરો પણ માત્ર અમુક જ ચવાઈ ગયેલા ભાવોના આવિષ્કરણઅર્થે ચવાઈ ગયેલા પ્રયોગોથી જ તમને એ ભાષા વાપરતા આવડે છે મારે ત્યાં તો જીવનના તમામ ભાવોનો આવિર્ભાવ — અનુકંપા દયા અને ભક્તિ સરખા ભાવોનો આવિર્ભાવ પણ એ જ ભાષાની અવનવીન સિદ્ધિઓની સહાયદ્વારા થાય છે શાસ્ત્રમાં કેટલાક રસ સ્વતંત્ર હશે કેટલાક એકમેકના અંગી હશે અને કોઈ કોઈ અન્યોન્યાશ્રયી હશે પણ મારે ત્યાં તો માનવજીવનના સર્વ રસ એ રસરાજના જ આશ્રયી છે તમારું કથન ભલે ને

મુંબઈગરા રૂપિયા જેવું હોય, પણ એ ભાષાનો આશ્રય ન લો ત્યાં સુધી, મારી ફરસબંધી પર એ બોદું જ લાગશે એનો રણકાર કદાપિ નહિ સંભળાય થોડાક દિવસ મારો જાયુકનો સહવાસ જો તમને મળે તો હું તમારે ગળે ઉતારી શકું કે આ ભાષા પણ અજબ ક્ષેત્ર છે ગજબ વિસ્તાર છે એનો, એને ય એના સર્જકો ને વિવેચકો છે, એનો વિકાસ પણ અપ્રતિહત છે અને કોઈ અગમ્ય શક્તિ એ પ્રતિભાબીજની માવજત કરી રહી છે રસાયણિકની શોધનો પ્રથમ પ્રયોગ જેમ ઉંદર પર થાય છે તેમ આ ભાષાના કોઈ નવીન અખતરાનું માધ્યમ મારા 'ચા' આપનારા છોકરાઓ બની રહે છે મારા બહેર મારી ગયેલા જ્ઞાનતંતુઓમાં વીજળી પ્રગટાવીને, મારી બીભત્સરસપૂર્ણ ચામડીના છિદ્રે છિદ્રે દાહ પ્રજ્વાલતા એ પ્રયોગોને ફૂલના ઘા ગણીને મારા છોકરાઓ ઝીલી લે છે

હિન્દભરની કોમો અને જ્ઞાતિઓમાંથી ઉદ્ભવ પામેલો, અનેકવિધ દૃષ્ટિબિન્દુએ અસંખ્ય ભેદ-પ્રભેદો ધરાવતો, આ મજૂરસમુદાય મારી ગાદી પાટલીઓ પર એક બનીને બેસે છે, એક દીવાસળી સળગે છે અને આખી પાટલી પરના મજૂરોની બીડીઓ અગ્નિમુખા બની જાય છે દીવાસળીની ગેરહાજરીમાં એક જ સળગેલી બીડીથી અનેકનું કામ સરે છે આ તો અહીંની સર્વમાન્ય શિસ્ત છે તમે ગમે તેટલા એકાત્મલીન થઈને સિગરેટ પી રહ્યા હો પણ કોઈએ આવીને પોતાની બીડી ધરી કે તમારે તેને સળગાવા જ દેવી જોઈએ, પછી તે સરહદનો પઠાણ હોય, મારવાડનો મોચી હોય કે અમદાવાદ ખાડિયાનો નાગર હોય હું વર્ણવી રહી છું એવા મારા વાતાવરણની સર્વ સામાન્ય સપાટીએ જ સૌ કોઈ વિહરે છે, એ સપાટીની હવાથી ભાગ્યે જ કોઈ મુક્ત હોય છે, છતાં ય પોતપોતાની પ્રાન્તીય કે વૈયક્તિક વિશિષ્ટતાઓ સાથે તેઓ જ્યારે રંગમાં આવીને અરસપરસ ચર્ચામાં ઝુકાવે છે ત્યારે માનવજીવનની વિશાળતાનું અને માનવતાના નિરવધિ આવિષ્કરણોનું આછું પાતળું ભાન મને ય મારા જેવીને ય–થાય છે

કોઈએ સૂતી સ્ત્રીઓના નાક વાઢ્યા હોય છે, કોઈએ જેલો તોડી હોય છે, કોઈએ બહારવટાં ખેડ્યાં હોય છે, કોઈ વૈદકના જાણકાર, અને વ્યાયામના વ્યાસંગી હોય છે, કોઈએ ધરખમ સટ્ટાબાજી ખેલેલી હોય છે, કોઈ અચ્છા શિકારી, તરવૈયા કે ભજનિક હોય છે કોઈએ ચોરીછિનાળી પાછળ જિંદગી સસ્તી કરી હોય છે, તો કોઈએ આયુષ્યભરની ઉપાસનાથી યંત્રોની ગતિઓ ને ઘટમાળો પર કાબૂ મેળવ્યો હોય છે, કોઈને ફારસી બેતબાજી હાજરાહજૂર હોય છે, તો કોઈ કહેવતોના ડુંગર હોય છે, કોઈ ટૂંકા પગારમાંથી જીવન લંબાવતા હોય છે, તો કોઈ લાંબા પગારમાંથી જીવન ટૂંકાવતા હોય છે, કોઈ માબાપની મિલકતને ઠોકરે મારીને 'આપકર્મી અભેસીંગ' બન્યા હોય છે, તો કોઈ બાપીકી મિલકતનું બારમું કર્યા પછી ય મહિને બાર રૂપિયા કમાવા નાલાયક ઠર્યા હોય છે, કોઈએ ચૌદની લડાઈમાં ચાંદ મેળવ્યા હોય છે, તો કોઈએ ત્રીસના સત્યાગ્રહમાં બધું સ્વાહા કરીને આર્થિક સ્થિતિની સ્લેટ પર એકડો ઘૂંટવા માંડ્યો હોય છે, કેંક કાળજાના કબ્રસ્તાને નષ્ટપ્રાય ગૃહઉદ્યોગોની કબરો થીજી રહી હોય છે અને કયામતની રાહ જોતી હોય છે, તો કેંક જણ બળેલાં સ્વપ્નોની ભભૂત ચોળીને ફરજની અહાલેક ગજવતા હોય છે

ભાઈ પ્રવાસી! આ બધા સદ્ભાગીઓ કે દુર્ભાગીઓ કિસ્મતના પથ્થર પર બેસીને, અનેકવિધ હવામાનોથી વ્યાપ્ત એવો જીવનપટ વટાવતા વટાવતા અહીં આવ્યા હોય છે હું તેમને ઠારું છું અને નહિ ભુલાતું ભુલાવું છું હું તેમને ઉત્તેજું છું અને માણેલું સ્મરાવું ય છું અને ગમે તેવી છું છતાં ય, આખુંય અધિકારીઓરૂપી રાક્ષસોથી ભરેલા આ દંડકારણ્યમાં હું આશ્રમદ પંચવટી છું કે જ્યાં ક્લાન્ત માનવનારૂપી સીતા પોતાના હૃદયસ્થ રામની જોડે ઘડીક રમી લે છે

☆

સ્વરાજયાત્રા

સ્વાતંત્ર્યદિન

આઈ તા. ૨૬ મી જાન્યુઆરીએ આખા યે દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય-દિન ભવ્ય રીતે ઊજવાયો. હિન્દુસ્તાનના લગભગ દરેક મોટા શહેરમાં અને હજારો ગામડાંઓમાં એક જ વખતે એકઠા મળીને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની પોતાની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા ફરીને એક વખત તાજી કરી અને પાંત્રીસ કરોડની પ્રજાના હૃદયની ઊંડામાં ઊંડી અભિલાષા દુનિયા આખી સાંભળે એમ મોટેથી વ્યક્ત કરી. એમાં સ્ત્રીઓ હતી, પુરુષો હતા, યુવાનો હતા તેમ જ વૃદ્ધો હતા. હિંદુ તેમ જ મુસલમાનો હતા, એટલું જ નહિ, પણ પારસીઓ ઈસાઈઓ, હરિજનો, સવર્ણો વિગેરે તમામ નાતજાતના, તમામ ધર્મના તમામ કોમના લોકો હતા. તેઓ એમ બતાવતા હતા કે જે આઝાદીની હિંદુને જરૂર છે તેની મુસલમાનોને પણ જરૂર છે, તેની હિંદમાં વસતા ખ્રિસ્તી, યહૂદી, પારસી, હરિજન વિગેરે જુદા જુદા ધર્મ અને જુદી જુદી કોમના લોકોને જરૂર છે, સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, વૃદ્ધ સૌને છે, કારણ કે સામ્રાજ્યવાદની નાગચૂડમાં સૌ એક સરખા ભીંસાયા છે. સૌ બ્રિટિશ શાહીવાદની ચૂસણનીતિનો એક સરખો ભોગ થઈ પડ્યા છે. સૌની સાંસ્કૃતિક, રાજકીય, આર્થિક તેમ જ ધાર્મિક સ્થિતિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીનો એક સરખો શિકાર બની છે. સૌ કોઈ લૂંટાયા છે, કચરાયા છે, ગરીબાઈનો ભોગ થયા છે. આ ભયાનક પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવા માટે સૌ આકળા થયા છે, ઉતાવળા થયા છે. પોતાના પ્રાણ આપીને પણ આ બધા રોગોના મૂળરૂપ સામ્રાજ્યશાહીનો અંત આણી શકે અને દેશની આઝાદી હાંસલ કરી શકાય તો કરવા એવો મક્કમ નિરધાર હિંદના લાખો માણસો કરી ચૂક્યા છે.

૧૯૩૦ માં જવાહરલાલજીએ ગતીને તરફથી મુકમ્મિલ આઝાદીની ઘોષણા કરી અને એ સાધ્ય કરવા માટે ૨૬ મી જાન્યુઆરીએ હિંદના લાખો નરનારીઓએ જાહેર રીતે પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારથી આઝાદીની આ પ્રતિજ્ઞા દર વર્ષે તાજી કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે એ મુજબ આ વરસે પણ એ પ્રતિજ્ઞાની યાદ તાજી કરવામાં આવી.

પણ છેલ્લા દશ વર્ષ કરતાં આ વખતનો સ્વાતંત્ર્યદિન કોઈ જુદી જ ભાત પાડતો હતો. છેલ્લા કેટલાએક વર્ષોથી આ પ્રસંગ એકસરખી ઢબે ઊજવાતો હતો, અને દરેક રિવાજમાં બને છે તેમ આ ઉત્સવમાંથી જાણે પ્રાણ ઘસાતો જતો હોય એમ ઉપર ઉપરથી દેખાતું હતું પણ આ વખતના કેટલાક અસાધારણ સંજોગોને લઈને હિન્દુસ્તાનનો 'સ્વાતંત્ર્યદિન' સ્વાતંત્ર્યદિન બની ગયો, હિંદના ગંભીર વાતાવરણને કોઈ નવી જ ચમક આપતો ઊજવાઈ ગયો.

'૩૦-'૩૨ની લડત પછી ચૂંટણીમાં મળેલો વિજય, મહાસભાએ કરેલો હોદ્દાસ્વીકાર, વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત, મહાસભાનો હોદ્દાત્યાગ, સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે, તેમ જ મુસ્લિમ લીગ અને મહાસભા વચ્ચે થયેલી નિષ્ફળ વાટાઘાટો, હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ને લીધેલું ઉગ્ર સ્વરૂપ, લડત શરૂ કરવા ઉદ્દામવાદીઓનું દબાણ, દેશી રાજ્યો અને મહાસભા વચ્ચે ઠેકઠેર ઊભી થયેલી અથડામણો, મહાસભાની અંદર પણ જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે સ્પષ્ટપણે ઊભી થતી વાદવિવાદની અથડામણો—સ્વાતંત્ર્યદિનની આગલી સંધ્યાએ હિંદના રાજકારણનો આ સરવાળો. આ ભૂમિકા ઉપર ઊભા રહીને હિંદે સ્વાતંત્ર્યદેવીનો વિજયધ્વજ ફરકાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, જાણે હિંદી પ્રજા પોતાના સ્વાતંત્ર્ય-પથની એક મજલ કાપીને બીજી ઉપર આવી ઊભી. અત્યારના દિવસો ૧૯૨૮-૨૯ ના દિવસોની યાદ આપે છે. સરકાર સાથે હજી વાટાઘાટો ચાલે છે પણ સૌ કોઈને હૈયે જાણે વસી ગયું હોય તેમ ભાવિ લડતની તૈયારીઓ થવા માંડી છે.

મહાસભાના અંદરના મતભેદોને જરા બાજુએ મૂકીએ તો આ પ્રતિજ્ઞા સામે સૌથી મોટો વિરોધ કોઈએ ઉઠાવ્યો હોય તો મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ

મહમદઅલી ઝીણા સાહેબે મહાસભા કોઈ પણ પગલુ ભરે તેનો આખો મીંચીને બારે માસ અને બત્રીસે ઘડી વિરોધ કરવાની નીતિ ધગવવા માટે જાણીતા થઈ ચૂકેલા લીગના એ સરમુખત્યારે પોતાની સરમુખત્યારી ભાષામા હિંદના તમામ મુસ્લિમોને આદેશ આપી દીધો "સ્વાતન્ત્ર્ય-દિનમા ભાગ લેશો નહિ કારણ કે એ પ્રસગ ગાંધીજીએ, મહાસભાએ–હિંદુઓએ ગોઠવ્યો છે" અને છતા પણ એ કરોડો મુસલમાનો, જેને હૈયે દેશની દાઝ છે, જેના દિલમા આઝાદીની તમન્ના છે, તેમણે સર મુખત્યારી હુકમને અવગણીને પોતાના હિંદુ પારસી શીખ અને ખ્રિસ્તી ભાઈઓ સાથે આઝાદી હાસલ કરવાના શપથ લીધા મજલિસે અહરાર, જમિયત ઉલ ઉલેમા, સરહદી પઠાણનુ લાલવાવટા મડળ વિગેરે મુસ્લિમ રાષ્ટ્રીય સસ્થાઓએ સ્વાતન્ત્ર્ય દિન–ઊજવણીમા ભાગ લીધો નેતાઓની વાત કરીએ તો મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ, ખાન ભાઈઓ, બિરાદર મહેરઅલી અને અમીરઅલી વિગેરે મોટાથી માંડી નાના નેતાઓએ મુસ્લિમોને દોરવણી આપી આમ સ્વાતન્ત્ર્યદિનના આ મગલ પ્રસગે અને રાષ્ટ્રની આ કટોકટીની ઘડીએ જરૂર પડે ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામેના જગમા પોતાના હિન્દુ ભાઇઓ સાથે કદમ મિલાવી આખર સુધી કુરબાની કરવાની પ્રતિજ્ઞા એમણે કરી મહાસભાના આ વિરાટ સૂરમા મુસ્લિમ લીગનો અવાજ ક્યા યે દબાઈ ગયો પણ જ્યા સુધી શાહી સરકાર એ ઝીણા અવાજને વધારે પડતુ મહત્ત્વ આપે છે ત્યા સુધી દરેક રાષ્ટ્રવાદી, પછી તે હિંદુ હોય કે મુસલમાન હોય તેમની ફરજ થઈ પડે છે કે તેણે સામી માનસ ઘટાવતા એકે એક મુસ્લિમ બિરાદરને પ્રેમથી, સચ્ચાઈથી, સેવાથી જીતવા પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

મહાસભાની અદર જોઇએ તો સ્વાતન્ત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા સામે તો કોઈ પણ મહાસભાવાદીને શો વાંધો હોય? પણ એ પ્રતિજ્ઞાપત્રમા આ વખતે ગાંધીજીએ જે ફેરફાર કર્યો છે તે ફેરફારવાળા ભાગે છેલ્લા પદર વીસ દિવસથી ખૂબ ઉહાપોહ જગાવ્યો હતો જે હજી સુધી અટક્યો નથી એ ફેરફારવાળો ભાગ પ્રતિજ્ઞા લેનારને રોજ નિયમિત કાંતવાની, પોતાના અગત ઉપયોગમા ખાદી વાપરવાની, તેમ જ જ્યા જ્યા ત્યા ગ્રામઉદ્યોગની વસ્તુઓને ઉત્તેજન આપવાની ફરજ પાડે છે

આ ભાગ ઉપર સમાજવાદીઓ, સામ્યવાદીઓ, રોયવાદીઓ, તેમજ ઉદ્દામવાદીઓ અને કહેવાતા આગેવાન જૂથના બિરાદરો બધા જ એક સામટા તૂટી પડ્યા શ્રી અણે જેવા વિનીત આગેવાને પણ આ નવો ભાગ કાઢી નાખવાનુ સમજાવવા ગાંધીજી સાથે ચર્ચાઓ કરી પણ ગાંધીજી તેમ જ કારોબારી સમિતિ પોતાના નિર્ણયમા મક્કમ રહ્યા

ખરુ જોતા પ્રતિજ્ઞાના આ ફેરફારવાળા ભાગમા કશુયે નવુ નથી જેઓ ગાંધીજીને અને તેમની કાર્ય પદ્ધતિને જાણે છે તેઓ સૌ સમજી શકે તેમ છે કે ગાંધીજીએ હિન્દના રાજકારણમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી જ પોતાના તમામ સાથીઓ અને સિપાહીઓ પાસેથી આ કાર્યક્રમને પૂરો કરવાની માગણી કરી છે શારીરિક શ્રમથી દૂર જઈ બેઠેલા આપણા જેવા બુદ્ધિવાદીઓ એક યા બીજા બહાના હેઠળ એને દૂર દૂર આજ સુધી હડસેલતા આવ્યા છીએ ગાંધીજીએ અને કારોબારી સમિતિએ આ વખતે છટકવાની એક પણ બારી નથી રાખી એટલુ જ માત્ર નવુ છે

પણ રોયવાદી, સમાજવાદી, અને ઉદ્દામવાદી વર્ગને તો સૈદ્ધાન્તિક મતભેદ છે 'રેંટિયો એ હિંદની *આઝાદી મેળવવા માટેનુ એક પ્રબળ સાધન છે'* એ વિધાન તેમને ગળે ઊતરતુ નથી બીજી બાજુ ગાંધીજીને દિવસે ને દિવસે પ્રતીતિ થતી જાય છે કે હિંદુસ્તાનને સત્ય અને અહિંસાને માર્ગે આઝાદી પ્રાપ્ત કરવી હોય તો રેંટિયાને અહિંસાથી એક તસુ પણ અળગો કરી શકાય નહિ એટલે દેશ જો એમનુ નેતૃત્વ માગે તો બદલામા ગાંધીજી દેશ પાસે ચરખો ચલાવવાનુ–તેના વિશાળ અર્થમા માગે છે

સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના પછી મહાસભામા આદર્શવાદની ઠીક ઠીક અથડામણો થવા લાગી છે, દરેક પક્ષ પોતાનો વાદ રજૂ કરે છે અને જનતાને પોતાના પક્ષમા લેવા મથે છે ત્રિપુરી કોંગ્રેસ પછી આ અથડામણે કોઈ જુદુ જ સ્વરૂપ

લીધુ છે ગાધીજીને તેમજ ગાધીવાદી નેતાઓને પણ એવી ખાતરી થતી જાય છે કે હવે જુદા જુદા વાદોનો ફેસલો કરવાનો વખત આવી પહોચ્યો છે દરેક વાદે પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી નાખવી જોઈએ અને જેનામા વધારે પ્રાણ હોય તેણે ટકવુ જોઈએ

એટલે આ પ્રતિજ્ઞાના સુધારાવાળા ભાગ સામે વિરોધ ઉઠાવનારાઓને તેમણે જવાબ આપી દીધો મારુ નેતૃત્વ સ્વીકારવુ હોય તો મારા સત્ય-અહિંસાથી માડીને ચરખા સુધીના તમામ સાધનો સ્વીકારો મારા સાધનોથી હુ જુદો નથી અથવા તો બન્નેને ફેકી નવો નેતા અને નવા સાધનો શોધી લો, જે હિદની આઝાદી વહેલામા વહેલી અને સહેલામા સહેલી રીતે મેળવી આપવાનુ બીડુ ઝડપતો હોય

આમ અત્યારે આપણે ત્યા બધા વાદો ત્રાજવે ચડ્યા છે કોનામા કેટલો માલ છે તેનો હિસાબ થઈ રહ્યો છે થોડા દિવસના બનાવો જોતા તેમ જ રાષ્ટ્રપતિની સ્વાતત્ર્યદિન-ઊજવવાની વિજ્ઞપ્તિને દેશને ખૂણે ખૂણેથી જે સુદર જવાબ મળ્યો છે એ જોતા ગાધીજીનુ નેતૃત્વ વધુ મજબૂત બનતુ જાય છે એ વિશે લેશમાત્ર પણ શકા નથી.

ત્રિપુરી મહાસભા વખતે સુભાષબાબુની પ્રમુખ વગેરેની ચૂટણીથી સારા યે દેશમા એવી અસર થયેલી જણાઈ કે ગાધીવાદના દિવસો પૂરા થયા અને હિદના રાજકારણમા ઉદ્દામવાદ પોતાના નિશાનડકા સાથે વિજયી પ્રવેશ કરે છે પણ ત્રિપુરી અધિવેશને એ અસરની ભ્રમજાળ છેદી નાખી અને એ પછીના દરેક પ્રસગે સાબિત કરી આપ્યુ કે ગાધીવાદ હમેશાની જેટલો જ અજેય છે હિદની પાત્રીસ કોટિ જનતાના ગાધીજી એક માત્ર હૃદયસમ્રાટ છે મહાસભા જેવી પ્રબળ સસ્થાના એ એકમાત્ર નેતા છે છેલ્લી છેલ્લી આગામી રામગઢ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓની ચૂટણીમા દરેક પ્રાતમા ગાધીવાદી પ્રતિનિધિઓ મોટી બહુમતિમા આવ્યા એ વસ્તુ પણ બતાવે છે કે ગાધીજીનુ નેતૃત્વ રેતી પર ચણાયલા મકાન જેવુ નથી પણ ખડક પર ચણેલી ઇમારત જેવુ છે

સ્વાતત્ર્ય-દિનને દિવસે સુધારાવાળા ચર્ચાસ્પદ ભાગમા પોતાની અશ્રદ્ધા જાહેર કર્યા પછી બીજા કશા ખાતર નહિ તો કેવળ શિસ્તપાલનની દૃષ્ટિએ હિંદના સામ્યવાદીઓ, તેમજ રોયપક્ષના સભ્યોએ નવી પ્રતિજ્ઞા લીધી

આથી એક વાત સાવ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે તે એ કે ગાધીજીના નેતૃત્વ નીચે ગાધીજીની શિસ્તને માથે ચડાવીને આઝાદીની લડાઈ લડનારા કેટલા છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ગાધીજીને તેમ જ મહાસભાના નેતાઓને આવી જશે આથી જેટલુ મમ થશે તેટલુ દીવા જેવુ ચોકખુ થશે અને કોઈ પણ પ્રકારનો ગોટો રહેવા પામશે નહિ સામ્યવાદીઓ અને રોયવાદીઓએ જે નિર્ણય કર્યો છે તે એક રીતે આવકારદાયક છે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે સ્વાતત્ર્યદિનને દિવસે અમદાવાદમા જાહેર કર્યુ હતુ કે લડાઈ લડવી હોય તો આપણે એક અવાજે બોલતા શીખવુ પડશે એ રીતે જોતા રોયવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓએ થોડા વખત પૂરતો પણ પોતાનો અવાજ મહાસભાના વિરાટ સૂરમા મિલાવી દીધો એ ઠીક જ કર્યું પરતુ સવાલ એ થાય છે કે મનુષ્ય એ રીતે વર્તી શકે ખરો? અથવા વર્તે તો એની કિંમત કેટલી? અતરના વિશ્વાસ વિના કરેલા કાર્યમા ખરા પ્રાણનો અભાવ નહિ હોય? પણ એમની પાસે કા તટસ્થ રહેવુ કા વિરોધ કરવો કરવો અને કા એ હુકમને એક મહાન કાર્યની સિદ્ધ અર્થે માથે ચઢાવવો એ સિવાય એક પણ માર્ગ નહોતો અને એમણે દેશ ભરમા શરૂ થનારા એ મહાન પ્રયોગની સિદ્ધિ અર્થે છેલ્લો માર્ગ પસદ કરી પ્રયોગ કરનારને અનુકૂળતા કરી આપી એ બદલ તેમને અભિનદન ઘટે છે નવી પ્રતિજ્ઞા લેવા માટે બાતલ રહ્યો છે માત્ર સમાજવાદી પક્ષ તેમજ સુભાષબાબુનો પ્રગતિ-પક્ષ

સમાજવાદીઓને પણ બહુ વિરોધ કરવા જેવુ નહિ રહે કારણ કે દેશમા જ્યારે સક્રિય લડાઈ થશે ત્યારે તેઓ હાથપગ જોડીને બેસી થોડા જ રહેવાના છે? એ લોકો પોતાની મનોવૃત્તિને અનુકૂળ સામ્રાજ્ય-વિરોધી કાર્ય તો કરશે જ સભવ છે કે ખરી લડાઈ

[અનુસધાન જુઓ પૃષ્ઠ ૯૩૭]

સૌંદર્ય અને સંયમ

શ્રી અજ્ઞાત

ભાઈશ્રી,

પર્વતમાથી નીકળતા ઝરાના જેવો તમારો પત્ર મળ્યો. ભાઈએ લખેલું કે ભાઈ બહુ મૂઝાય છે તેને કઈક લખો તો શાતિ થાય એનો ભાવાર્થ હવે હુ સમજ્યો તમારી સાથે પત્રવ્યવહાર થાય તેમા હુ તમને જે રીતે સબોધીને લખુ છુ તે રીતે તમે પણ મને સબોધીને લખો એ ઇચ્છુ છુ પૂજ્ય, તપસ્વી, મહાત્મા વગેરે શબ્દોથી મારી ઓળખાણ કરીને અને રાખીને બધા મિત્રો મને સતાવી રહ્યા છે તેને ક્યાક તો હદ આવવી જોઈએ એટલે તમે નવો ચીલો પાડી મને શાતિ આપનારમાના એક બનો એ હુ ખાસ ઇચ્છુ છુ

(૧) બ્રહ્મચર્યની બાબતમા તમે મારા વિષે જે કલ્પના કરી અને આકર્ષાયા તે વિષે મલમ કહીએ તો એમ કહેવાય કે "ડુગર દૂરથી રળિયામણા લાગે છે" તેવા હોતા નથી તમારો કાગળ વાચવાથી તો મને ઊલટુ એમ લાગ્યુ કે મારી સ્થિતિ તમારાથી વધારે ખરાબ પણ હતી અને એમાથી સપૂર્ણપણે મુક્ત થયાને હજુ બે અઢી વર્ષ જ થયા છે અત્યારે પણ જેને ઊર્ધ્વરેતા કહેવાય તેવો હું નથી જ એટલે મારા વિષે તમે ધારી લીધેલુ ખોટુ હોઈને જેટલા માનને પાત્ર લોકો મને ધારે છે તેટલા માનને પાત્ર હુ નથી મારા મૌનને કારણે તમારી પેઠે ઘણા — લગભગ બધા જ – મિત્રો અને લોકો ભુલાવામા પડે છે અને પરિણામે તેમનો મારા પ્રત્યેનો આદરભાવ મને અતમા તો સતાપનુ જ કારણ બને છે તમારો મારા વિષેનો ખ્યાલ આથી સુધરે અને જે જે ભાઈઓ તમારા જેવા જ ખોટા ખ્યાલમા છે તેમને પ્રસગ મળ્યે તમે ખરી સ્થિતિથી વાકેફ કરો તો તમે મારા ઉપર ઘણો બધો ઉપકાર કરી શકો

(૨) સહશિક્ષણના તમને જે અનુભવ થાય છે તેવા અનુભવમાથી પસાર થવાનું મારે તો બન્યુ જ નથી નાનપણથી જ હુ અતડો રહેલો અને જાહેર હિલચાલમા ભાગ લીધા પહેલા ઇતર જાતિ સાથે પ્રસગમા જ નહિ આવ્યો, અને પછી પણ બહુ જ સકોચથી અને નછૂટકે જ્યારે આવશ્યક થઈ પડે ત્યારે હુ બહેનોના પ્રસગમા આવેલો

પણ ત્યારે તો મારી સમજણ ઠીક ઠીક ચોખ્ખી થયેલી હોવાથી એવી કોઈ લાગણી મે અનુભવી નથી છતા આપણા જાણીતા એક બીજા ભાઈનો અનુભવ તમારા જેવો જ થયેલો પણ તેનુ કઈ વખોડવા જેવુ પરિણામ નહિ આવેલ તમે ગભરાવ છો તેટલુ ગભરાવા જેવુ તેમા નથી

બ્રહ્મચર્યની મુખ્ય વાતને છેવટે રહેવા દઈ ઉપરની વાત પહેલી ચર્ચુ પણ હુ જે લખુ તે સાચુ જ છે એમ માની લેવાની કશી જરૂર નથી મને સમજાયુ કે તેવુ હું લખુ છુ અને મારા પ્રત્યેની અધ શ્રદ્ધા આ પત્રથી ઓછી થઈ હશે તો હુ આશા રાખુ છુ કે તમે મારા લખાણને કસી શકશો અને તેમાં તથ્ય લાગે તેટલુ જ સ્વીકારશો

(૩) ચીભડા કે તૂરિયાના વેલા તમે જોયા હશે તો જાણતા હશો કે તેને પહેલા ફૂલ બેસે છે તે એમ ને એમ ખરી જાય છે તેમા ફળ બેસતા નથી પછી ફરીને ફૂલ બેસે છે તેમા ફળ આવે છે મનુષ્યના જીવનમા પણ કઈક, એવુ જ છે અમુક વખતે અમુક લાગણીઓ પેદા થાય છે, પણ તે ચિરજીવી કે કોઈ પરિણામ લાવનારી હોતી નથી કાળબળે એ પેદા થાય છે અને ઉપર કહ્યુ તેમ ચીભડાના પહેલા ફૂલની પેઠે થોડુ જીવી લય પામી જાય છે એવા ખોટા ફૂલથી અનુભવી માળી હરખાતો

નથી અને એ ફાલ ખરી જતાં શોક પામતો નથી કારણ કે કુદરતના ક્રમમા એ પહેલા ફાલનુ શુ સ્થાન છે તે તે સારી રીતે જાણે છે પણ નાના છોકરા તો ફૂલ બેઠેલા જોઈને જ રાજી થાય છે કે હવે જલદી ચીભડા બેસશે, ને ફૂલો ખરી જતા જોઈને શોકને પણ પામે છે પણ કુદરતના ક્રમમા પહેલા ફાલનુ સ્થાન શુ છે તે જે જાણે છે તે તેથી વિહ્વળ થતા નથી પણ થોડો વખત ગમે તે બીજી પ્રવૃત્તિમા ગાળી નાખે છે એટલે કાચાપાકા પૂરુ થતા તે ફૂલો આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ નવા અને સાચા ફાલને માટે સ્થાન કરે છે

આવળ અને ગુલાબ એ ફૂલમાથી તમને કયુ ગમશે? કારણ કે એનુ સૌન્દર્ય તમને આકર્ષે તેવુ છે તે આકર્ષણમા તમારા બુદ્ધિવિકાસની આવશ્યકતા નથી તે આકર્ષણ બુદ્ધિ મદ થાય તોપણ ટળે તેમ નથી સૌન્દર્યનો તમારા મન સાથેનો સબધ બુદ્ધિથી સ્વતત્ર છે કુદરતની રચના જ તે માટે જવાબદાર છે તમને સુદર ગુલાબ ગમશે

(૪) તમને ગુલાબના ફૂલ આકર્ષે છે મોર અને ઢેલ તેમાં કોણ આકર્ષે? મોર. તેનુ કારણ પણ તે જ છે મોર કઈ સુધાતો નથી કે ઘોડાની પેઠે તેની સ્વારી પણ થતી નથી તમારા કોઈ પણ કામમા તે આવતો નથી તોપણ તમને તે ગમે છે અને જો કોઈ મોર તમારા ઘરની સામેના ઝાડ ઉપર વસતો હોય તો તમને તે બહુ જ ગમે એમ થાય કે મારા આગણામા આવીને જ તે બેસી રહે તો કેવુ સારુ! અને તે તેમ કરે તો? તો તમને થાય છે કે કૂતરાની જેમ મારી સાથે સાથે ફરે તો કેવુ સારુ! અને તે તેમ કરે તો? મને ખાતરી છે કે તમે તેને દિવસમાં અનેક વાર ચાબડો અનેક વાર નચાવો અને અનેક વાર પજવો પણ ખરા ને એમ કરો તો એમા શુ પાપ? શુ ખોટુ?

માણસજાતિમા આ બાબતને લાગુ કરીએ તો તે કેમ બધ બેસે તે જોઈએ પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને કુદરતે જ વધારે સોહામણી બનાવી છે—જેમ ઢેલ કરતાં મોરને બનાવ્યો છે તેમ જ હુ તમને પૂછુ કે તમને મોર સારો લાગે કે ઢેલ? અને તમે જો જવાબ દો કે મોર તો હુ તમારા વિષે શુ ધારુ? અને હુ તમને પૂછુ કે તમને સ્ત્રી સારી લાગે છે કે પુરુષ? અને તમે જ જવાબ દો કે સ્ત્રી તો પહેલા પ્રશ્નના જવાબ વખતે તમારા વિષે જે ધાર્યું હતુ તેથી જરા પણ વધારે શુ ધારી લેવુ ઘટે? હુ તો ધારુ છુ કે યોગી પણ એમ જ કહે કે પુરુષ કરતા સ્ત્રી વધારે સુદર છે એ અને બે ચાર થાય એવી એ વાત છે એટલે જો પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે સુદર છે એવુ જો કોઈને લાગે તો તેમાં પાપ કયા છે? એટલે આકર્ષણ સુદરનુ છે

સુદર લાગે એટલે શુ? હુ પૂછુ કે આ અક્ષર કયો છે? તમે કહો કે 'મ' અને આ? 'પ' આ 'મ' છે અને આ 'પ' છે એનો ભેદ સમજવો એવો માત્ર તર્કનો ભેદ જ આ સુદર અને આ નહિ એમા નથી સમાયેલો એમા લાગણીનો પ્રશ્ન છે ફરવા જતાં તમે કોઈ સુદર પખી જુઓ તો જરૂર તે તરફ જોવાનુ અને તેની પાસે જવાનુ મન થવાનુ નહિતર તમે તેની સુદરતા પિછાનો છો એ હુ ન માનુ એટલે સુદર લાગે કે ગમે તેના સાનિધ્યનુ મન થાય એમ આગળ ચાલીને કહીએ તો અયોગ્ય નથી એ માનવપ્રકૃતિ છે એટલે કુદરતી છે આ એક મુદ્દો થયો તે બરાબર વિચારી જોજો હજુ બે બીજા મુદ્દા રહે છે તે સમજ્યા પછી પાછો ફરીથી એ બધાનો સમગ્ર વિચાર કરવો રહેશે

બીજો મુદ્દો એ છે કે જેમ જેમ જુવાની આવતી જાય છે તેમ તેમ તેની શરૂઆતના કાળમા જુવાન પછી તે સ્ત્રી હોય યા પુરુષ પોતાના શરીરને વધારે ને વધારે સુદર કરવા અને દેખાડવા પ્રેરાય છે એ વખતે ટાપટીપ વધે છે અને મન અતિ સ્વચ્છતા અને અતિ પવિત્રતા તરફ ધસે છે ધસે છે એટલુ જ નહિ પણ તેમા જરા અંતરાય આવતા હદ કરતા વધારે તેને માઠુ લાગી જાય છે અને એની લાગણીઓ થોડા જ કારણે પુષ્કળ ઘવાય છે જો તમે નીરખશો તો જણાશે કે લગભગ દરેક જુવાનમાં પવિત્રતા, આદર્શપ્રિયતા અને નિયમનની ખૂબ આગ્રહ

જ્યારે વેગ પકડે છે ત્યારે જ શારીરિક ટાપટીપ વધે છે અને પહેલા મુદ્દામાં કહ્યો તેવો સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનો સૌંદર્યપ્રેમ પણ વધે છે આ પણ પ્રકૃતિની જ કૃતિ છે

ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે એ કાળે યુવાન કે યુવતી, પોતાને બધા માનની લાગણીથી ઓળખે તેવી તીવ્ર આકાંક્ષા રાખતા થાય છે એ વખતે મોટામા મોટા સાહસ તેમની પાસે એ કારણે જ કરાવી શકાય છે આવી મનની ભૂખ એટલી પ્રબળ હોય છે કે આ કાળે આસપાસના વાતાવરણ પ્રમાણે તેની પાસેથી ગમે તે કામ સહેલાઈથી કઢાવી શકાય. કામ કઢાવનાર ઉપર, જુવાન કેવા કામમા પડે તેનો આધાર હોય છે આની સાથે સાથે સ્વજાતિના વર્ગ કરતા પણ પોતાનાથી ઇતર જાતિની પ્રશંસા અને માનની લાગણી વધારે ગમે છે તે તેની પોતાની જાતિની વ્યક્તિથી દોરવાય તેના કરતા સામી જાતિની વ્યક્તિથી તે વધારે દોરવાય છે આ પણ પ્રકૃતિની કૃતિ છે, એટલે કુદરતી છે

આ ત્રણે મુદ્દા તમે વિચારશો તો તમારું મંથન તમે સમજી શકશો તે માનવપ્રકૃતિનો કુદરતી ફાલ છે, અને અમુક કાળે તે આવે છે

પરંતુ શરૂઆતમા મે વેનાના પહેલા ફાલની સાથે સરખાવીને લખ્યુ છે તેમ એ લાગણીઓ ક્ષણિક અને કાળબળને આભારી હોઈ તેટલો સમય માણસ યોગ્ય રસ્તાને વળગી રહે તો તેનો વેગ આપોઆપ શમી જાય નદીમા ચાલતા માણસને ખબર પડે કે પૂર આવે છે તો જેમ તે એકદમ કાંઠે દોડી જઈ વાટ જુએ અને થોડા વખતમા જ પાણી ઊતરી જાય છે અને માણસ સહેલાઈથી નદી ઓળંગી જાય છે તેના જેવુ આ છે ઉપર કહી તે લાગણીઓ પ્રથમ દર્શને બહુ પ્રબળ હોય છે, પણ પછી તે ઉપર સહેલાઈથી આપણો કાબૂ રહી શકે છે પહેલું ગુલાબ કે પહેલો મોર જોઈએ ત્યારે પાસે રાખવાનુ મન થાય પણ ગુલાબના વનમા કે મોરના ટોળાવાળા પ્રદેશમા એવુ થતુ નથી

હવે તે કુદરતની પ્રકૃતિની પ્રસાદી ઉપર વિશેષ વિવેચન કરીએ 'કુદરતી છે' એમ કહીને જ આપણે ન છૂટી શકીએ પૂર પણ કુદરતી છે તો શુ તેમા પડવુ? નહિ જ. એટલે એ લાગણીઓ કુદરતી હોવા છતા તેનો કેટલો, કેવો અને કેમ ઉપયોગ કરવો તે તો વિચારવાનુ રહે જ છે અને એ લાગણીઓનુ પૂર કંઈ જેવુ તેવુ નથી અતિ વેગથી દોડતી જતી ગાડીએ પેદા કરેલો પવન જેમ બાજુએ ઊભનારને પણ પાડી દે છે, તેવો આકરો તેનો વેગ કેટલાકને માટે થઈ પડે છે

તો પછી એ કુદરતી એમ સમજવાથી શો ફાયદો? બે ફાયદા પહેલુ તો એ જાણવુ જોઈએ કે સૌંદર્ય પ્રતિ આકર્ષણ અને સાન્નિધ્યની ઇચ્છા વિષયેચ્છા-મૂલક છે, પાપી છે એમ માની લેવાનુ કાંઈ જ કારણ નથી અલબત્ત પાપી વાસનાને પરિણામે સૌન્દર્ય પ્રતિ સાનિધ્યની ઇચ્છા પેદા થાય છે ખરી પણ તેથી ઊલટ પક્ષે ફેરવીને બોલીએ તો વાત સાચી નથી એટલે આપણા પોતાના કે કોઈ બીજાના વિષે અભિપ્રાય બાંધતા, અનુમાન કરતા, પૂરી સાવધાનીની જરૂર છે

બીજુ એ કે એ લાગણી કુદરતી હોઈ આપણા કોઈ પણ વાંક વિના જ પેદા થાય છે એટલે તે માટે આત્મનિંદા ન સેવવી જોઈએ વધારે પડતી વ્યાકુળતા સેવી મનને વધારે નબળુ ન પાડવુ જોઈએ ને ખોટી કલ્પનાઓ કરી પડવાનો રસ્તો સરળ ન કરવો જોઈએ

કુદરતી હોવાની વાતને ફેરવીને એવી દલીલમા પણ ગોઠવી શકાય કે, કુદરતી છે એટલે આપણે કેવી રીતે તેને મર્યાદામા રાખી શકીએ? કુદરત જ કેમ પોતે મર્યાદામા રહેતી નથી? અને મર્યાદામા રહેવુ આપણે માટે આટલુ બધુ મુશ્કેલ કેમ છે?

તેના બે જવાબ છે

એક તો એ કે જે માણસો કુદરતી જીવન, કુદરતમા વાસ, કુદરતે નિપજાવેલ પદાર્થોનો કુદરતી સ્વરૂપમા જ ઉપયોગ અને કુદરતને અનુકૂળ વ્યવહાર-જીવનકર્મો નથી રાખતા પણ બધી જ રીતે જુદા પ્રકારે જીવે છે, તેમા કુદરત પણ વિકૃતિરૂપ બની જાય તો તે વિકૃતિ માટે કુદરતનો વાંક કાઢી શકીએ નહિ, અને એ વિકૃતિને કુદરતની કૃતિ તરીકે ઓળખાવી આપણે છટકી શકીએ નહિ

બીજો જવાબ એ છે કે જેમ પ્રકૃતિ છે તેમ પુરુષ પણ છે બન્ને અનાદિ છે પ્રકૃતિનુ કાર્ય ઘડ મથન કર્યા કરવાનું છે, અને આખો સસાર છતાં

પુરુષથી નિરપેક્ષ રીતે પ્રકૃતિ કશું જ ન કરી શકે—જેમ જીવ વિના દેહ

ઉપદ્રષ્ટા, અનુમંતા, ભર્તા, ભોક્તા અને મહેશ્વર, એટલે તટસ્થપણે જોનાર, સંમતિ આપનાર, પોષનાર, નિયમન કરનાર તરીકે પુરુષને અનુભવવો એનું જ નામ પુરુષાર્થ પુરુષાર્થ એટલે આપણે કરવાનું કામ

આ બીજો જવાબ એમ ને એમ નહિ સમજાય, પણ જો ..ભાઈને કદી વખત મળે તો તમે તેમની પાસેથી ગીતામાં કહેલો પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ તથા તેમનો પરસ્પર સંબંધ અને તેમના કાર્ય સમજી લેશો હાલમાં તો એટલા વારંવાર જાગ્રત રહેતા શીખવાની જરૂર છે કે પ્રકૃતિ-દેહ છે તેનાથી અલગ એવો પુરુષ પણ છે, જેમ પ્રકૃતિના ધર્મો છે તેમ પુરુષના પણ ધર્મો છે અને તે પુરુષ—આત્મા સ્વયં એવી સત્તાથી મહેશ્વર છે એટલે જેમ આપણે પ્રકૃતિના ગુણધર્મોને કુદરતી માની વશ થઈ જઈએ છીએ તેમ જ પુરુષના ધર્મો એટલા જ કુદરતી છે અને તેનો અનુભવ પ્રત્યેક જણ ધારે તો જરૂર કરી શકે છે

ઉપર કહ્યું કે આકર્ષણ કઈ પાપી વાસનાને કારણે જ હોતું નથી એ તમે અનુભવ્યું હશે, માત્ર કાળધર્મને કારણે એ લાગણીઓ પેદા થાય છે તે ક્ષણિક હોય છે તેટલો સમય સાવધાન રહેવું જોઈએ અને થોડો કાળ આપણે પ્રકૃતિ ઉપર મહેશ્વરની કુદરતી સત્તા અનુભવી ચાલીએ તો કશો વાંધો આવે નહિ એ જ બાબત સામાન્ય વ્યવહારુ શબ્દમાં મૂકીએ તો કહેવું જોઈએ કે આપણે જે કાર્ય જે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે વર્તતા હોઈએ તેમાંથી એવી લાગણીઓ ચલિત ન કરે એટલું તો આપણે જોવું જ જોઈએ એ ભાગ્યે તો પડયા ઓ એ દૃઢ સંકલ્પ મનથી જ થઈ શકે એ એક જ ઉપાય છે, અને નબળામાં નબળો માણસ પણ તેને સેવતો સેવતો જ સબળો બન્યો છે જો માણસ ગમે તેવી લાગણીઓ થવા છતાં પોતાના નિયમમાંથી બહાર એક પણ ડગલું ન ભરે તો તે લાગણીઓ કુદરતી હોવા છતાં તેને પાડવા સમર્થ નહિ થાય તે નક્કી છે

આ બાબતમાં વિશેષ અહીં લખતો નથી છેવટે મારે બ્રહ્મચર્ય વિષે તો લખવાનું છે જ પણ આ કાગળ થોડી પરચૂરણ બાબતો લખીને પૂરો કરીશ બીજા પ્રશ્નોનો જવાબ તુરત જ આપવાની જરૂર જોતો નથી, એટલે પખવાડિયે તમને પત્ર લખવા ધારું છું

વિગતવાર કદ અમલમાં મૂકવાની સૂચનાઓ આમાં નહિ હોવાથી તમને નિરાશા થશે, પણ આટલે દૂરથી બીજું શું થઈ શકે ? તમે તમારી મેળે જ રસ્તો કાઢી શકશો

એડૉલ્ફ જુસ્ટનું 'રીટર્ન ટુ નેચર' નામનું પુસ્તક થોડા વખત પહેલાં મારી પાસે ડૉક્ટરે વાંચ્યું હતું તેનું કહેવું દરેક માણસ માટે ઉપયોગી છે, અને તમે અમલ કરી શકો તેવી કેટલીક સૂચનાઓ તેમાંથી અહીં લખું છું.

(૧) નકરું જ ઘરમાં રહેવું દિવસ ને રાત ખુલ્લામાં જ કાઢવી, પણ તડકો લેવો નહિ

(૨) નકરું જ વસ્ત્રો પહેરવાં લંગોટથી ચાલે ત્યાં ચડ્ડી ન પહેરવી ચડ્ડીથી ચાલે ત્યાં પહેરણ ન પહેરવું ટોપી વિના તો બધે ચાલે દિવસે જેમ કપડાં વિના તેમ રાત્રે ઓઢવા વિના આપણાં હવાપાણી એવાં નથી કે પહેર્યા, ઓઢયા ઓ પાથર્યા વિના ન ચાલે શરીરને ટેવ પાડવી જોઈએ

(૩) સ્નાનમાં ઠંડામાં ઠંડું પાણી વાપરવું સગવડ હોય તો છીછરા પાણીમાં માત્ર ગુહ્યાગ અને ઘૂંટી સુધીના પગ પલળે એવી રીતે થોડો વખત ઠંડા પાણીમાં સ્નાન પહેલાં બેસી રહેવું આવી સગવડ ન હોય તો શૌચ માટે ઠંડામાં ઠંડું પાણી પુષ્કળ વાપરવું અને સ્નાનને બદલે એ વખતે બધાં ગુહ્ય અંગો ઠંડા પાણીથી ધોવાં બ્રાહ્મણો લઘુશંકા પછી દરેક વખતે પોતાનું ગુહ્યાગ પાણીથી ધોવાનો જૂનો રિવાજ હતો—હાલ કોઈ પાળતું નથી પરંતુ એ આ દૃષ્ટિથી હશે એમ માનું છું.

(૪) કડક બહુ ન ખાવું અને ખાવું તો શારીરિક શ્રમ કરીને પરસેવો ઉતારવો

લિ.. .. ..ના વ મા

જર્મનીમાં ખેતીની સુધારણા

શ્રી. વિઠ્ઠલદાસ મ. કોઠારી

હિંદમા પોણા ભાગ જેટલી વસ્તીનો આધાર ખેતી ઉપર છે તેથી ખેતીનો પ્રશ્ન આપણા જેવા દેશો માટે જ છે એમ નથી યુરોપના ઉદ્યોગ પ્રધાન દેશોમા પણ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત છે ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધમા થયેલા કેટલાક અનુભવો પછી એ દેશોએ ખેતી ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવા માડ્યુ છે પહેલા તેઓ ખાધાખોરાકીની વસ્તુઓ અને કારખાના માટે કાચો માલ પરદેશથી લાવતા અને તેને બદલે કારખાનાનો પાકો માલ વેચતા આ રીતે જિંદગીની આવશ્યક જરૂરિયાતો માટે પણ પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડતો આથી કમાણી વધારે થતી પરતુ લડાઈ જેવા પ્રસગોમા મુશ્કેલી આવતી અને બહારથી આવતા ખાધાખોરાકી અને કાચો માલ બધ થતા પ્રજાને માટે જીવનમરણનો પ્રશ્ન થઈ પડતો આ અનુભવ ઉપરથી યુદ્ધ બધ થયા પછી યુરોપના દેશોમા એક નવો પવન શરૂ થયો અને એ દેશોએ ખેતી સુધારવાવધારવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યુ જર્મનીમા એ રીતે ખેતી સુધારવા માટે વિચાર થયો અને યોજનાઓ થઈ જર્મનીની હતાશ થયેલી પ્રજાને ઊચે લાવવા માટે ત્યાના હાલના સરમુખત્યાર હિટલરે અનેક વિચારો કર્યા, તેમા તેણે ખેતીની બાબત પણ વિચારી તે યોજના આપણા દેશની ખેતીને અગે પણ વિચારવા જેવી છે જર્મની અને હિંદની સ્થિતિ જુદી છે આપણા દેશના મોટા ભાગના લોકો ખેતી કરે છે અને તેમા તેમનુ પૂરુ થતુ નથી એટલે ખેતી સિવાયના બીજા ધધાઓ ખીલવવા, અને ખેતી ઉપરનો બોજો ઓછો કરવો તથા ખેતી સુધારવી તે આપણો પ્રશ્ન છે જર્મનીમા ફક્ત ત્રીજા ભાગના લોકો ખેતીમા રોકાયેલા છે, અને તે કરતા વધારે લોકો જુદા જુદા ઉદ્યોગોમા રોકાયેલા છે આમ બન્ને દેશોની પરિસ્થિતિમા ફેર છે, છતા ખેતીના પ્રશ્નોને અગે કેટલુક મળતાપણુ છે ખેતી ઓછા માણસો કરે કે વધારે કરે, પણ જ્યા ખેડૂતોની સ્થિતિ સારી ન હોય ત્યા ખેતીના પ્રશ્નો ઘણાખરા સરખા હોય છે આ બાબત ત્યાની ખેતીસુધારણાની યોજના જોવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે આ રહી તે યોજનાની વિગતો

જર્મની માટે ખેતીની અગત્ય

જર્મન પ્રજા ખાધાખોરાકીની ઘણી વસ્તુઓ પરદેશથી મગાવે છે ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ પહેલા કારખાનાનો માલ આપીને પરદેશમા રોકેલી એ મૂડીમાથી ખોરાકી માલના પૈસા આપવામા આવતા પણ મહાયુદ્ધ પૂરુ થયા પછી આ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હવે પરદેશમા દેવુ કરીને આ માલના પૈસા આપવા પડે છે આને લીધે જર્મન પ્રજાને બીજા દેશોનુ દેવુ થાય છે અને દિવસે દિવસે દેવુ વધે છે આમ જો ચાલ્યા કરે તો જર્મન પ્રજા વધુ ને વધુ ગરીબ થઈ જાય

આ ગુલામીમાથી છૂટવાનો એક જ રસ્તો છે કે દેશમા જ જરૂરી ખાધાખોરાકીની વસ્તુઓ પકવી લેવી આ રીતે જર્મનીમા ખેતીની પેદાશ વધારવી એ જર્મન પ્રજા માટે જીવન અને મરણનો પ્રશ્ન છે

ગામડાની પ્રજા આર્થિક રીતે સુખી હોય તો ઉદ્યોગોને માટે પણ લાભકારક છે, કારણ કે ભવિષ્યમા કારખાનાનો માલ દેશમા જ ખપાવવો જોઈશે ગામડાની પ્રજા તદુરસ્તીનો વારસો જાળવી રાખે છે, પ્રજાની જુવાની ટકાવી રાખે છે અને લશ્કરમા માણસો પૂરા પાડે છે આથી કુશળ ખેડૂતોને પોષવા અને વધારવા એ અગત્યની વસ્તુ છે

રાજ્યની ખેડૂતો પ્રત્યે બેદરકારી

ખેતીની પેદાશ વધારી શકાય એમ છે પરતુ તે વધતી નથી, કારણ કે ખેડૂતો દેવાદાર છે એટલે ખેતી માટે જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદી શકતા નથી અને ખેતીમાથી ખર્ચ પૂરુ થતુ નથી ખેતીમાથી પૂરતી કમાણી નહિ થવાના કારણો નીચે મુજબ છે .—

૧ ખેડૂતો ઉપર વધારે પડતો કરવેરાનો બોજો લાદવામાં આવ્યો છે આનું કારણ એ છે કે યહૂદી મૂડીદારો, જેઓ રાજતંત્ર ઉપર કાબૂ ધરાવે છે તેઓ, જર્મન ખેતીનો નાશ કરવા માગે છે

૨ પરદેશમાં ખેડૂતોને જે સગવડો મળે છે તે ખેડૂતોને મળતી નથી અને તેથી તેઓ હરીફાઈમાં ફાવી શક્તા નથી

૩ જથાબંધ વેપાર કરનાર વેપારીઓ અસાધારણ નફો ખાટી જાય છે તેને લીધે ખેડૂતોને પૂરતા દામ મળતા નથી

૪ યહૂદી લોકો મુખ્યત્વે વીજળીના કારખાના વગેરે ચલાવે છે તેઓ ખેડૂતો પાસેથી વીજળીના ઉપયોગ માટે અને બનાવટી ખાતરના ભારે દર લે છે

કરવેરાનો ભારે બોજો ખેડૂતો પોતાની આવકમાથી ઉપાડી શક્તા નથી એટલે તેમને વ્યાજનું દેવું કરવું પડે છે અને તે યહૂદી શાહુકારના હાથમાં વધુ ને વધુ સપડાઈને પોતાની બધી મિલકત ગુમાવે છે આથી જર્મન ખેડૂત મિલકત વિનાનો થઈ જાય છે

જ્યાં સુધી પરદેશી મૂડીદારો જર્મનીના રાજ્યતંત્ર ઉપર કાબૂ ધરાવે છે ત્યાં સુધી જર્મનીના ખેડૂતોની ગરીબાઈ સુધારવાનું કે ખેતીની સુધારણા કરવાનું શક્ય નથી અત્યારના કરતાં તદ્દન જુદી જાતના નવા જર્મન રાજ્યમાં ખેડૂતો અને ખેતી પ્રત્યે વધારે ધ્યાન આપવામાં આવશે કારણ કે ખેડૂતો એ જર્મન પ્રજાનો મુખ્ય આધાર છે તેમની સુધારણાના મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે રહેશે —

૧ જર્મનીની જમીન જર્મન પ્રજાના નિર્વાહ માટે અને વસવાટ માટે જ હોવી જોઈએ જેઓ જમીન ધરાવતા હોય તેમણે આ રીતે જ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ

૨ જર્મન પ્રજાજન જ જમીનનો માલિક થઈ શકે

૩ કાયદાનુસાર મેળવેલી જમીન એ વારસાહકને યોગ્ય ગણાશે પરંતુ જમીનના માલિકની ફરજ છે કે તેણે તેનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રહિતમાં જ કરવો જોઈએ આ રીતે જમીનનો ઉપયોગ બરાબર થાય છે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખવા માટે ખાસ સમિતિઓ નીમવામાં આવશે ને સમિતિઓમાં રાજ્યનો એક પ્રતિનિધિ અને બીજા જમીન ધરાવનાર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ હશે

૪ જમીનના વેચાણમાં સટ્ટો નહિ થઈ શકે, તેમ તેના માલિકને અનુપાર્જિત (unearned) આવકનો લાભ નહિ મળી શકે જે પોતે ખેતી કરવા માગતો હોય તે જ જમીન ધરાવી શક્શે આથી દરેક જમીનના વેચાણમાં રાજ્યનો પહેલો હક ગણાશે જમીન કોઈ પણ ખાનગી ધીરનારને આપી શકાશે નહિ. રાજ્ય તરફથી અગર રાજ્યે માન્ય રાખેલા મંડળો મારફત ખેડૂતોને ખેતી કરવા માટે સસ્તા વ્યાજે નાણાં પૂરાં પાડવામાં આવશે

૫ પોતે જેટલી જમીન ધરાવતો હશે તેને માટે જમીનના પ્રમાણ પ્રમાણે ખેડૂતે રાજ્યને વેરો આપવો પડશે આ ઉપરાંત જમીન ઉપર બીજો કંઈ વેરો નાખવામાં નહિ આવે

૬ દરેક ખેડૂત કેટલામાં ખેતી કરે તેને માટે ચોક્કસ નિયમો નહિ થઈ શકે એટલું ખરું કે નાના અને મધ્યમ પ્રકારના ખેતરો ઘણાં હોય તે ઇષ્ટ છે મોટા પાયા પરની ખેતીને પણ અગત્યનું સ્થાન છે પરંતુ બન્ને પ્રકારની ખેતીની વચ્ચે યોગ્ય મેળ હોવો જોઈએ

૭ જમીનના ભાગલા ન પડી જાય અને જમીન ઉપર દેવાનો બોજો ન વધી જાય તે ધોરણે વારસાનો કાયદો કરવામાં આવશે.

૮ યોગ્ય બદલો આપીને રાજ્ય કોઈ પણ જમીનનો કબજો લઈ શકશે નીચેના પ્રસંગોએ રાજ્ય તેમ કરી શકશે

(ક) જર્મન પ્રજા ન હોય તેવા માણસના હાથમાં જમીન હોય ત્યારે,

(ખ) કચેરીએ એવો ચુકાદો આપ્યો હોય કે ખેડૂત રાષ્ટ્રના હિતમાં ખેતી કરતો નથી ત્યારે,

(ગ) ખેડૂત પોતે ખેતી કરતો ન હોય અને તે જમીનમાં રાજ્યને સ્વતંત્ર ખેડૂતોને વસાવવા હોય ત્યારે,

(ઘ) રેલવે કે લશ્કરને માટે કે એવાં ખાસ કામો માટે રાજ્યને જરૂર હોય ત્યારે.

જો કોઈએ જર્મનીનાં કાયદાથી વિરુદ્ધ ગેર-કાયદેસર રીતે જમીન મેળવી હશે તો તે જમીન કંઈ પણ બદલો આપ્યા વગર પડાવી લેવામાં આવશે.

૯ જે જમીન રાજ્યને પ્રાપ્ત થાય તેમાં લોકોને વસાવવાની રાજ્યની ફરજ છે. તે જમીન એવી રીતે આપવામાં આવશે કે તે ખેડનારને તેમાંથી નિર્વાહપૂરતું મળી રહે અને તે પોતાનાં વારસોને (નક્કી કરેલી શરતો પ્રમાણે) વારસામાં આપી શકે.

આમ ખેડૂતોને વસાવવા માટે ખેડૂતોની પરીક્ષા કરવામાં આવશે કે તેમની તે ધંધા માટે કેટલી લાયકાત છે અને તે ઉપરથી પસંદગી કરવામાં આવશે. જે ખેડૂતોને વારસામાં જમીન નહિ મળી હોય તેમને ખાસ પસંદગી આપવામાં આવશે.

જર્મનીની પૂર્વ સરહદ પર લોકોને વસાવવા એ ખાસ અગત્યનું છે. ફક્ત ખેતી કરાવવી એટલું બસ નથી પરંતુ ત્યાં માલનાં બજારો માટે શહેરો ઊભાં કરવાં જોઈએ. આ જ રીતે નાનાં ખેતરોમાંથી પૂરતી કમાણી થઈ શકે.

જર્મન પ્રજાને વસાવવા માટે અને તેને પોષવા માટે વિશાળ જમીનો પૂરી પાડવી એ જર્મનીની પરદેશની રાજનીતિનું લક્ષ હોવું જોઈએ.

૧૦ ખેડૂતોની અત્યારની ગરીબાઈ ઘટાડવા માટે કરવેરામાં ઘટાડો કરવો જોઈએ અને બીજા ખાસ ઉપાયો યોજવા જોઈએ. દેવું વધતું અટકાવવા માટે કાયદો કરવો જોઈએ અને વ્યાજનો દર ઘટાડીને મહાયુદ્ધ પહેલાંનો દર નક્કી કરવો જોઈએ. અને વધારે પડતા વ્યાજના દરની સામે સખત પગલાં લેવાં જોઈએ.

૧૧ ખેતીમાં પૂરતી કમાણી થાય એ જોવાની રાજ્યની ફરજ છે. તેથી રાષ્ટ્રીય યોજના કરીને આયાત થતા માલનું નિયમન કરીને અને જકાત નાખીને રાજ્યે ખેતીને રક્ષણ આપવું જોઈએ.

ખેતીના માલની કીમતો ઉપર બજારના સટ્ટાના વેપારની અસર ન થવી જોઈએ અને તે વેપારીઓની જગ્યાએ ખેડૂતમંડળો સ્થાપવા માટે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

ખેડૂતમંડળોનું એ કામ રહેશે કે ખેતીની પેદાશ વધારવી અને ખેતીનું ખર્ચ ઓછું કરવું. તે મંડળો ખેડૂતોને ખેતીનાં ઓજારો, ખાતર, બી, અને ઢોરઉછેર માટે પશુઓ કિફાયત ભાવે પૂરાં પાડે, જીવાતનો નાશ શી રીતે કરવો તેની અને ખેતી સુધારવા માટે મફત સલાહ આપે અને ખેતીને અંગે સંશોધન કરે. આવાં કામ કરવા માટે આ મંડળોને રાજ્ય સંપૂર્ણ મદદ કરે અને ખાસ કરીને એટલો આગ્રહ રાખે કે વીજળીના ઉપયોગનું ખર્ચ અને બનાવટી ખાતરોની કિંમત ઘટાડે.

૧૨ ખેડૂતમંડળોમાં ખેતીના મજૂરોને પણ સ્થાન મળવું જોઈએ. આ બાબતમાં રાજ્યે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. સ્થિતિ એવી હોવી જોઈએ કે સારા મજૂરો પોતે જમીનના માલિક થઈ શકે. જેમ જેમ ખેતીની સ્થિતિમાં સુધારો થતો જશે તેમ તેમ ખેતીના મજૂરોનાં જીવનમાં અને તેમની રોજીમાં પણ સુધારો થશે. જ્યારે આવી રીતે સ્થિતિ સુધરશે ત્યારે પરદેશી મજૂરોને ખેતી માટે રોકવા નહિ પડે, અને ભવિષ્યમાં તો પરદેશી મજૂરોને રોકવાની મનાઈ કરવામાં આવશે.

૧૩ ખેતીની રાષ્ટ્રીય અગત્ય ધ્યાનમાં લઈને રાજ્યે ખેતીવાડીના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં તેનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને જે બાળકો હોશિયાર હોવા છતાં ભણી શકે તેવાં ન હોય તેમને ભણવાની અનુકૂળતા હોવી જોઈએ.

૧૪ ગામડાના લોકો ગરીબ છે, કારણ કે આખી જર્મન પ્રજા ગરીબ છે આખી પ્રજા ગરીબ હોય છતા કોઈ પણ એક વર્ગ સુખી રહી શકે એમ માનવુ એ ભૂલ છે અને ગામડાની અને શહેરની પ્રજા સારા અથવા નરસા માટે એક બીજા સાથે જોડાયેલી છે એટલે તે બેની વચ્ચે ઈર્ષ્યા કે વિરોધ પેદા કરવા તે ગુનો છે

૧૫ અત્યારની રાજકીય પરિસ્થિતિમા ખેડૂતોની સ્થિતિમા કાયમી સુધારો થાય એવુ કઈ થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે પ્રજાની ગરીમાઈના મૂળમા રાજકીય ગુનાઓ રહેલી છે અને રાજકીય સાધનો વડે જ તે દૂર થઈ શકે એમ છે

જૂના રાજકીય પક્ષો જેઓ પ્રજાની ગુલામી માટે જવાબદાર છે જ તેઓ સ્વતંત્રતાના રસ્તે આપણને દોરી નહિ શકે ભવિષ્યમા તેવા ધધાદારી મડળો ને માટે અગત્યના કામ કરવાના રહેશે અત્યારે પણ તેઓ ઘણુ તૈયારીનુ કામ કરી શકે છે, પરતુ સ્વાતંત્ર્ય માટેની રાજકીય લડત, જેમાથી નવી આર્થિક રચનાનુ મડાણ થઈ શકે, તેને માટે તેઓ લાયક નથી, કારણ કે કોઈ એક વર્ગની કે ધંધાની દૃષ્ટિથી એ લડત લડવાની નથી પરતુ સમસ્ત પ્રજાની દૃષ્ટિથી લડવાની છે *

જર્મની માટે ૧૯૩૦મા લખાયેલા આ શબ્દો આપણા દેશને આજે પણ લાગુ પડે છે તે પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે થયેલા વિચારો અને યોજનાનો આપણે આપણા ઉત્થાન માટે યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ

* My Struggle By Adolf Hitler ને આધારે

●

• શુભચિંતન •

(પૃથ્વી)

તને પૂરણ શાતિ હો ! કુશળ પથ તારા હજો
સુરમ્ય તવ જિંદગી ખુશખુશાલ દીપ્તિભર્યા—
વહો દિવસ શી અને ઉરચડેલ સ્વપ્ના બધા
ફળો જીવનમા : તને સ્મિતલસત ચાહુ મળો ! ૧

કદા દુ મની વાદળી તવ શિરે ય આવી ચડે-
જશે વરસી એ ય તે ગરદઅભ્રછટાય શી
અહો નિજ સુવર્ણની વિશદ રમ્ય આભા ફરી,
લલાટ પર ભોમના ઝગદતી દ્યુતિ ભરી ! ૨

પ્રમોદ હરતી ભરે ય નિજ નર્તને મગ્ન થૈ-
સરે પગલી કાળની વિષમ પાદરેખા પડે
તથાપિ શિર તાહરે સુખથી વર્ષ ચાલ્યા જશે-
તને કુસુમ એકને સ્પરશ રેખ પાડ્યા વિના ૩

મે પૃથિવી અભમા નિજ પથે ફરે ચક્રમા
અને દિવસ-રાતની અરધ તેજછાયા ઢળે,
પરતુ તવ વાસ શાશ્વત પ્રકાશખડે હજો !
સદૈવ વરષો સખે ! તવ પ્રતિ સ્મિતો તેજના !' ૪

• ભારદ્વાજ

* આંગ્લકવિ Thomas Moorના Peace be arround thee નામક કાવ્યનો ભાવાનુવાદ

શ્રી. નવીનચંદ્ર પંડ્યા

કોઈ દિવસ જાતને વિચારી જોઈ નથી પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયત્ન સરખો ય કર્યો નથી આજે જ્યારે એ નવરાશ કાઢી છે ત્યારે અચાનક આંગળી મોઢામાં મૂકી દેવાય છે, વિચાર થાય છે, 'રે દુનિયા ! તું યે રંગીલી છે !'

પણ આજના પ્રયત્નમાં એક વાત તો દિલમાં દબાવવાના ને શમાવવાના બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા છતાં જાણે સ્થિતિસ્થાપક હોય એમ ઊછળી ઊછળીને બહાર નીકળી પડે છે છૂટકો નથી ઊર્મિને માર્ગ આપવો જ પડશે

મને ખબર નથી કે મારામાં શું આકર્ષણ ભર્યું છે આયનાનો દિવસમાં દસ વખત ઉપયોગ કરવા છતાં હું કદી મારા રૂપ પર મોહ્યો નથી મારા ગુણને તો હું પોતે જ જાણી શકું એવું મને હજુ અભિમાન છે છતાં કોણ જાણે કેમ, પરણીને પહેલી જ વાર આવી છતાં સરના મારા તરફ આકર્ષાઈ — મે આકર્ષક દેખાવાનો અગર એને આકર્ષવાનો જરાક જેટલો પણ દંભ કર્યો નહોતો — નથી તમને શંકા થઈ કે હું જાણું છું, અને એટલે જ ચોખવટ કરી દઉં છું કે સરના મારી કશી ય સગી થતી નહોતી — અને હજુ પણ આમ દુનિયાની દૃષ્ટિએ અમારી વચ્ચે સબંધ નથી. હા, એટલું ખરું કે એનો પતિ — સુરેશ મારા કરતાં વયમાં કૈંક મોટો હતો પડોશી હતો, અને એ બન્ને કારણને લીધે મારો કૈંક અંશે મુરબ્બી મિત્ર હતો

આજ જ્યારે મારી આ કહાણી કહેવા જ બેઠો છું ત્યારે એક વાતનો તો તમને પહેલેથી જ આભાસ આપી દઉં આજે સરના ક્યાં છે—કદાચ દુનિયા પર છે કે નહિ, અને કદાચ હશે તો એ કેવું જીવન ગુજારતી હશે, એ કેમ એના દહાડા એના 'પતિદેવ' સાથે પૂરા કરતી હશે એ બધું પૂછી મને મૂંઝવશો નહિ. મને એની કશી યે ખબર નથી

સરના બહુ જ સરલ ભાવે વાત કરી શકતી હતી એની એ શક્તિ પર તો હું મુગ્ધ જ હતો બહુ જ હળવેથી તદ્દન કુદરતી રીતે એણે મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે એક દિવસ મારી સાથે વાત કરવી શરૂ કરી હું હજુ મારા વિસ્મયમાંથી જાગ્યો નહોતો એ પહેલાં તો એણે પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી મૂકી

'રશ્મિભાઈ તમે તો તોબા છો !' તદ્દન સ્વાભાવિકપણે એણે મારી સાથે વાત કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારે પહેલું વાક્ય આ હતું

સ્ત્રીજાતિ માટે મને બહુ માન છે એમની નિર્ભયતાની મે અનેક વાતો વાંચેલી છે, આજે પ્રથમ અનુભવ થયો મે — જો કે મને છાજતું નહોતું છતાં — સહજ સંકોચસહ આટલું જ પૂછવાની હિંમત કરી

"કાં ભલા !" એક વખત મોઢામાંથી વાચા નીકળી એટલે પછી એને નવા નવા વિચારો પકવવાની જરૂર પડતી નથી એ જાતે જ સ્વતંત્ર બની વિહરે છે "તમે એટલામાં એવું શું શોધી કાઢ્યું ?"

"તે તમે મારી પેલી નાની સરોજની માફક નવા માણસોને જોઈને ગભરાઈ શેના જાવ છો ! અમે કાંઈ હેડંબાનાં વંશજ નથી !"

આજુમાજુ એકાંત હતું એમ તો ન જ કહી શકાય નવી આવેલી પુત્રવધૂને—પોતાને સુધારકમાં ગણાવવા મથતા કેટલાક શ્વશુરપક્ષો—અમુક પ્રકારની છૂટ આપે છે જો કે એનો અતિરેક ન થાય એની તો એ પેલી છૂટ આપે છે તેના કરતાં ય વધુ કાળજી રાખે છે એ હિસાબે સરના કદીક કદીક મારે ત્યાં બેસવા આવતી—એના પર સતત ચોકીપહેરો ચાલુ હોય ને છતાં પણ

હું અત્યાર સુધી નીચું માથું રાખીને ખોળામાં પડેલી ચોપડીમાં આંખો પરોવીને જ ઉત્તર આપે જતો

હતો, મન મૂંઝાયે જતું હતું એની મને ખાતરી હતી મેં હા પર શા શા ભાવ પથરાયા હશે તે તો હું કેમ કહી શકું ? અરીસો લઈને જોવા જઉં તો તરત ભાવ પલટાઈ જાય એની મને શંકા નહોતી છતાંય છૂપી પૂરપહાડમાં હતી એણે હિંમતને ધક્કો મારી આગળ કરી

મેં મોઢું ઊંચું કરી એના સામું જોયું સામે સતત મને તાકયા કરતી આંખોમાં ચોખ્ખી મસ્તી હતી પૂછ્યું 'તમારી પેલી નાની સરોજ એટલે ?" અને પછી ખધાઈભર્યું સ્મિત કર્યું—એ ખાતરી સાથે કે સરલા તાજી જ પરણીને આવી છે

'જોયું કાકી મોળું દહીં દાત ભાગે તે આનું નામ, હું મારી નાની બેનની વાત કરતી હતી, ત્યારે આ ભાઈ સાહેબ માર વર્ષે બાવાજી બોલ્યા— 'બચ્ચા તેરા સત્યા ' અને પછી હસી પડી—જાણે મને સમજી હોય એવી રીતે

એના કાકી અને મારા બા આ સરળ સંતોષથી જોતા હતા એને એમાં હું વાંધા જેવું લાગ્યું નહિ—કદાચ એના છોકરા તરફના પક્ષપાતને લઈને પણ મેં એની આંખોમાંથી જુદું જ વાંચ્યું હવે જ તારી વાત છે આને જવા દે પછીથી !'

એ ઘણા વખતથી જીદ પકડીને બેઠી હતી કે મારે મારા લગ્નમાં સંમતિ આપવી હું હમેશ કહેતો "મને બી એ થઈ જવા દે બે વર્ષની વાર છે એટલામાં શું બગડું મોળું એ કદી મારું વાક્ય મને પૂરું કરવા દેતી જ નહિ વેકેશનમાં ઘેર આવું એટલે નહિ નહિ તોય મને કુને મળીને લગભગ પાંચસો વખત એ જીદનું અનેક પ્રકારે રૂપાંતર સાંભળવા મળતું

મારો અને સરલાનો આ નિર્દોષ સંબંધ હું એ નિર્દોષ જ માનું છું અને તે વખતેય નિર્દોષ માનતો હતો મારા મનમાં એ બાબતની લવલેશ શંકા નહોતી—આમ વધતો જ ચાલ્યો આખા દિવસમાં એક બહાના હેઠળ એ મને મળી જતી હું પણ એને મળવા લગભગ ઉત્સુક જ રહેતો જો કે કદી પણ મેં મારા એ સતત પ્રયત્નને ખુલ્લો પડવા દીધો નથી—એની આગળ પણ

પ્રથમ મુલાકાતનો એ દિવસ બન્નેના હૃદયમાં એક ચિરસ્થાયી છાપ મૂકીને આથમી ગયો ત્યારે મને ખબર નહોતી કે મારા સંસ્મરણોના ઘાના પોપડા ફરીથી હાથે કરીને અનિચ્છાએ પણ ઉખેડવાનો એક દિવસ ઊગશે

બીજો દિવસ ઊગ્યો પહેલાના કરતાં કંઈક વિશેષ શ્રદ્ધા મારામાં જન્મી હતી ધારું તો હું સરસ બોલી શકું છું એવો વિશ્વાસ પણ પેદા થયો હતો ગઈ કાલની સ્મૃતિ—ઘા પડયા પછી થોડી વાર સુધી કાંઈ ખબર પડતી નથી અને પછી દુઃખવા લાગતા—'શુધબુધ' ઠેકાણે આવતા ચણચણે છે એમ—જાગવા લાગી મનને થયું કે " તેં શું કરી નાખ્યું ? કોની જોડે પ્રીત બાંધી બેઠો—અજાણી અણપ્રીછી " નહોતું વિચારવું તોય વિચાર થઈ ગયો મનને જાણે જવાબ દેતો હોઉં એમ ગણગણ્યો

'ખોટું શું કર્યું છે એમાં ? અને સંબંધ કયાં ગુનાહિત છે ? મારા સંસ્કાર જ મને એમ કરતાં અટકાવે છે કોણ મને ચેતવનાર ? ડરપોક કહીંનો ! એ તો મારી બેન છે વિશુદ્ધ ને પ્રેમાળ વહેમી છે તું તો !"

મનને ડારતો હતો અને જાતને છાવરતો હતો ત્યાં તો એની અધિષ્ઠાત્રીએ દર્શન દીધાં—કંઈ કામના નિમિત્ત આજ નવી શરૂઆત નહોતી એ ને બન્નેના મન શાંત હતાં અજાણપણે તો કયારની ય વિદાય લઈ ચૂકયું હતું

રશ્મિભાઈ અમારા ઘરમાં તો તમારા ભાઈ ફિલસૂફ છે અને આ ઘરમાં " બાકીનું કહેવાનું જાણે ગળી નાખ્યું હોય એમ એ ચૂપ રહી ગઈ

સરલાબેન ' પહેલી જ વાર મેં સંબોધન કર્યું ' હું તો વિવિધરંગી છું—કદાચ વિરોધરંગી પણ કદી શમાય શાંત ને વાચાળ બીકણ ને સ્પષ્ટવક્તા હિંમતવાન ને ના એ બધું નહિ કહી દઉં—નહિ તો પછી તમને વાર્તાઓ વાંચવાનો શોખ છે એટલે મને કયાંક પાછી ઉપમા મળી જાય એનો ભય છે "

"આ બધી વાસ્તવિક વાતો થઈ, હવે મુદ્દા પર આવું છું" જાણે કશો નિશ્ચય કરીને આવી હોય એમ અવાજ પરથી લાગ્યું

"મારું નસીબ એટલું તેજદાર કે તમે લેખિકા નથી, નહિ તો આફતનો મારો" હું મારી ધૂનમાં જ હતો

"હવે સાંભળવું છે કે નહિ? ઢોંગ માંડ્યા છે તે જાણ્યા" સબંધને એ વધુ ને વધુ ગાઢ બનાવતી જતી હતી—જાણ્યે કે અજાણ્યે

"હા હા . બોલિયે જનાબ, એ નાચીઝ ગુલામ તયાર હૈ" હું બોલતો હતો

"હવે ક્યારે પરણવું છે—આમ બધાને સતાવ્યા કરશો કે તે?" આ બાબથી હું ગભરાયો સ્ત્રી ક્યારે તમારા જીવનમાં પ્રવેશ કરશે એ તમારાથી કહી નહિ કહી શકાય એવું ભવિષ્યદર્શન કરવું જ થઈ શકે નહિ

"બાની ધમાલ લાગે છે" હું બબડ્યો

આજુબાજુ કોઈ નહોતું સતીશ મને ત્યારનો એને એક બાલવાર્તા લખી આપવા માટે પજવતો હતો આખરે વચન લઈને સંતોષથી એક માનમાસિક અવલોકવામાં એકધ્યાન થઈ ગયો હતો છતાં એક વાત ચોક્કસ હતી, અમે એમતમાં નહોતા

"જેની હોય તેની તમે જવાબ આપો ને, એટલે થયું આજ તો અહીંથી જવાની જ નથી" આ સ્ત્રી અજબ રીતે નીકર બને જતી હતી

"હું બી એ થાઉં પછી" મેં ય રોકડા જવાબ આપવા માંડ્યા

"કેમ, પરણ્યા પછી તરત તમારે ગળે વળગવાની છે? એ આશા રાખો તો ફોગટ" બોલતાં શું બોલી તો ગઈ, પણ પછી કે યાદ આવ્યું હોય, અગર એ જે બોલી એનું એણે ચિત્ર નજર સમક્ષ ખડું કર્યું હોય, એટલે કે ગમે તેમ પણ એ થોડીક વાર આડું જોઈ ગઈ મેં માત્ર એના ગાલ સાધારણ વિકસ્યા એ પરથી જ કલ્પના કરી કે એ હસતી હતી.

"ના બાવા ના મારે એ આફત ન જોઈએ" મને ખાતરી હતી કે બાની સિફારસે આ બધું નાટક ભજવાઈ રહ્યું છે મેં મારે જે કહેવાનું હતું તે જ કહી દીધું

"એમ મ્હોની ભાઈ, ગભરાવ છો! બાકી મનમાં ભાવ ને મૂડી દબાવો છો એની દવા હું કરી દઈશ ગભરાશો નહિ"

અને 'ગભરાશો નહિ' એમ કહીને મને ગભરાવી મૂકીને એ તો પાછું 'યાદ રાખજો હ ' એમ કહીને ચાલી ગઈ હું વિચારશૂન્ય થઈ પડી રહ્યો

પછી એક જ વિચાર વારે ઘડીએ મનમાં ગજૂરતો રહ્યો ' આ સગના દાટ વાળશે અત્યાર સુધીની હિકમત ને હિંમત બન્ને પર પાણી ફેરવશે અને હા પડાવશે, અને કોઈ નવા પ્રાણીને આ ઘરમાં દાખલ કરશે ત્યારે જ એને નિરાંત વળશે તોબા એનાથી! અને માના મહેણાં ટોણાં તો કાયમ જ ' હું સમજાવી સમજાવીને, આંઠમાસના કરીને થાકો ત્યારે ના, ના ને ના જ હવે ઊતર્યાં સીદા ' અને એવું તો કંઈનું ય

મેં ઉપર નહિ કહ્યું કે અમે એકલા નહોતા વાત ખરી પડી સગનાનો પતિ—સુરેશ—અચાનક જ આવી ચડ્યો યાદ રાખજો હ ' એ વખતનો શરીરનો વળાંક, આગળી વડે કરેલો અભિનય, નયનોની મસ્તી (નિર્દોષતાથી છલકાતી પણ એની નજરે નહિ) અને છેલ્લું મુક્ત હાસ્ય! એ બધું એની નજરે પડ્યું પહેલાં અમને બન્નેને આમ જ વાતો કરતા એ જોઈ ગયેલો, મનમાં શકાનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો, એમાં આ દર્શને એની વય વધારી દીધી અમારી મિત્રાચારી દૃઢ હતી એવું કહું નહોતું પણ માત્ર આ સ્ત્રીએ મને જીતી લીધો હતો એટલે એના તરફ મને એક જાતનો પૂજ્યભાવ ઊપજ્યો હતો—કદાચ એના માટે કે એવું ભાગ્ય કેનું બળવાન છે, તે આ પત્ની પામ્યો

એની બન્ને આંખોમાંથી તિરસ્કાર ને રોષ એકી સાથે પ્રગટ થયા હું ઝંખવાણો પડી ગયો સગના, પહેલાં કોઈક આંચકો લાગ્યો હોય એમ અટકી ગઈ પાછું એનું એ જ સર્વજિત હાસ્ય. તે બોલી. "આ

લો, તમારા ભાઈ આવ્યા લાયબ્રેરીના ચોપડા ચૂથી ચૂથીને જાણે ઉનાળાનો તડકો હોય ને થાક્યો મુસાફર આખો મીચીને પાણી પીધે રાખે એમ એમણે ચોપડીઓ જ પીધા કરી છે આખો તો જુઓ! લાલઘૂમ.. ચાલો ચાલો ઘેર, જરા મોઢુ ધોઈ નાખો ને ઠંડા પડો"

એને પરાજિત કર્યો, પણ એના મોઢા પર સ્મિત ન ફરક્યુ તે ન જ ફરક્યુ જો કે મીઠો ઠપકો આપ્યા પછી સરના એટલુ તો હસી હતી—અનગત, એને હસાવવા માટે જ, અને જાણે 'તમે જે જોયુ તે તો એક ભ્રમ છે' એમ ઠસાવવા માટે જ એણે આટલુ બધુ મુક્ત હાસ્ય વેર્યું હતુ મને ય થયુ કે એમા આટલુ બધુ શુ હસવાનુ હતુ? પણ હું અર્થ સમજ્યો ને ચૂપ રહ્યો—પરંતુ મુખ પર સ્મિતની રેખાસહ

અને બન્ને ગયા

અમારો સબંધ કાળની પરવા ન હોય એમ જીવન લબા યે જ જતો હતો, પણ જન્મ્યુ તે મરવાનુ' એ સાવ સામાન્ય સત્ર એ કેમ ભૂલી ગયો હશે?

અગ્નિને ઇંધન મળે તો શુ થાય?

તે દિવસે એ રોષ પ્રગટ થયો નહિ હું મારી જાતને બચી ગયેલી માનવા લાગ્યો પણ ના! સ્ત્રી હૃદય પારખવામા પુરુષને ટપી જાય છે અને તેમા ય જેનો નિકટનો પરિચય સાધવાનો હોય છે ત્યા એની એ શક્તિ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે બહુ ઝડપથી સરલાએ સુરેશના ભારેલા અગ્નિને ઓળખ્યો

સારુ આકર્ષણ એનાથી સહન થતુ ન હતુ કે ગમે તેમ પણ બીજે જ દિવસે એ મને મળી હું એના સાન્નિધ્યમા સર્વ કાઈ આગલુ પાછલુ વીસરી ગયો હુ મુગ્ધ બની રહ્યો

"આપણને તો ખિતાબ મળી ગયો" એની દૃષ્ટિ હવે મને સાધારણ બની ગઈ હતી

"આલો–મિજબાની"

પણ પૂછો તો ખબર કે શો એ ઈનકાબ છે? જાણવાની જરા ય જિજ્ઞાસા જ નહિ જાણે!"

"હા હા, વહો"

"બહુ મઝાનો છે અને તો યાદ જ રહી જશે"

"હા જિજ્ઞાસા લબાવીને મને પજવવો છે, એમને? પણ મારે જાણવુ જ નથી ને!"

"ના, હુ કહુ છુ"

"વાદર જેવી"

'આ તો ઉપમા કહેવાય. પણ સામાન્ય લક્ષણ કહુ?"

"ખી ખી, વાદર જેવી હસ્યામા જ સમજી છે!' એમ કહીને મને નવાજી ત્યારે તમે એને ઉપમા અલકાર કહો છો?"

અને જાણે કઈ થયુ ન હોય મને જ લાગ્યુ ન હોય, એ સહજ વાત હોય એવી રીતે સરલા કહેતી હતી પણ મે એમા ચોખ્ખો વેદનાનો રણકાર સાભળ્યો, સાથે જ યાદ આવ્યુ "બિચારી! કોડભરી નવોઢા મુગ્ધા, કેટકેટલી આશા ને ઊર્મિ એના હૃદયમા જન્મતી હશે!" અને એમ હુ વિચાર-ચકડોળે ચઢી ગયો મન મને ફિટકાર આપતુ હતું 'ભૂડા, આ બધું તારે કાજે! તારે શા માટે એમા વચમા પડવુ જોઈએ' તુ કોણ? તારી આટલી છાતી જ કેમ ચાલી? એક નવવધૂ પર એના પતિનો સપૂર્ણ હક્ક છે હસવાનો અને હસાવવાનો ય સુદ્ધા. હિંદુસમાજને આટલી બધી નફરત નહિ પાલવે"

"ના, ના, હુ ખસી જ જઈશ-પ્રેમનો જે છોડ ઊગવો શરૂ થયો છે તેને કચરીને પણ મારે પ્રેમને કદી ઓળખવો જ નથી-પછી ભલે તે વિશુદ્ધ હોય તોપણ મારામા હિંમત નથી? અને હુ હિંમત કરીને પણ શુ કરી શકવાનો છુ? આ નાનાભાઈની માફક મને રમાડતી રમતિયાળ સરલાનું જીવન મારે વિષમા મેળવવુ છે? મારાથી સહન નથી થતુ" મે મનનુ સમાધાન કર્યું ત્યારે જ એ શાત પડ્યુ

ધીરે ધીરે મે માથુ ઊંચુ કર્યું એની આખોમા મારી આખો પરોવી એના ચહેરા તરફ નજર ફેકી

જોઈ કેટલું શુદ્ધ ઝમકારા મારતું તેજ! મેં આટલું તેજસ્વી મો તો કદી યે જોયું નહોતું કલ્પના જ કરી હતી આજ અનુભવ કર્યો મનમાં થયું, અને ઉદ્‌ગાર પણ નીકળી ગયો, "મારે આવી બ્હેન હોય તો?"

કદાચ એણે આ ઉદ્‌ગાર નહિ સાંભળ્યો હોય, પણ હું કાંઈક બબડ્યો હતો એમ તો એણે મારા હોઠ ઊઘડી ને બિડાઈ ગયા તે પરથી જ ધારી લીધું

"શું બબડો છો? મેં 'ફિલસૂફ' નામ નકામું નથી પાડ્યું" મને આ સહનમૂર્તિને વધુ કશું કહેવું એને વધારે સહન કરવાની ફરજ પાડવી રુચી નહિ, પણ મન કરવું કર્યું

"સરુબ્હેન હું સમજું છું સઘળું પણ હવે તો આવતી કાલે હું જવાનો છું એટલે તમારે હમણાં નિરાંત છે અને મેં સાંભળ્યું છે ત્યાં સુધી, સુરેશભાઈએ પણ નોકરી શોધી કાઢી છે તમે ત્યાં જતા રહેશો—તમારી નોકરીના સ્થાનકે હું મારી કૉલેજમાં એટલું કહું છું કે તમે મને વીસરી જજો એક માત્ર મારે કારણે. "

હું ચૂપ થઈ ગયો થોડીક વાર નીરવ શાંતિ પ્રસરી રહી

"તમે મારી વાતને ટેકો આપતા જાવ છો હું લગભગ આવી જ મતલબનું કૈંક કહેવા આવી હતી પણ જીભ ઊપડી નહિ" એ પણ આજ ગંભીર થઈ ગઈ હતી—અચાનક જ "પણ મને મારા હૃદય પર શ્રદ્ધા નથી એ કદી પણ તમને ભૂલશે નહિ—હું ગમે તેટલું કરીશ તોપણ આપણે ફરી તો મળીશું ને કોઈવાર?"

"મને વિશ્વાસ નથી બ્હેન! કદાચ હું અહીં હવે આવું જ નહિ. આવીશ ત્યારે જ, જ્યારે તમે અહીં નહિ હો"

"રશ્મિભાઈ! આવજો આ બ્હેન તમારાથી કદી ભુલાવાની નથી જ" અને એમ એ ગઈ—ચિરંજીવ બનીને

પ્રથમ મળી ત્યારે હસતી હતી, અને આંખોમાં હર્ષનાં નીર રેલાતાં હતાં આજ ગઈ ત્યારે પણ એની આંખો તો ભિંજાયેલી જ હતી—પણ કોઈ બીજા જ ભાવથી

આ જીવનમાં ફરી કદી એને જોઈ નથી માન એનું તે દિવસનું અશ્રુ વહાવતું મુખ હજુ મારી દૃષ્ટિ આગળથી ખસતું નથી એ શું કરે છે એની કદી તપાસ કરી નથી તપાસ કરવાનો વિચાર સુદ્ધાં આવ્યો નથી અનુમાન કરું છું કે એનો પતિ એનાથી પ્રસન્ન હશે અને એ પણ ધીર બનીને પતિસેવા કરતી હશે!

●

અજ્ઞાત કવિતા – લેખકોને

આપણાં ફળો

શ્રી. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

[ગયા અંકથી ચાલુ]

નારંગી

નારંગી બહુ જ સુંદર ફળ છે એ ક્ષુધાદીપક અને રક્તશુદ્ધિ કરનાર છે નારંગી પિત્તશામક હોવાથી તાવમા તે બહુ જ ઉપયોગી છે તાવવાળો માણસ દિવસમા ૧૦-૧૨ સતરા ખાય તો યે તેને કોઈ પણ જાતનુ નુકસાન થતું નથી તૃષ્ણાનિગ્રહણ, સારક અને રક્તપિત્તપ્રશમન ગુણોને લીધે તે ઘણા રોગોમા ઉપયોગી ખાદ્ય છે નારંગીના છોડામા ઉપયોગી તેલ રહેલુ છે જે દવાના કામમા આવે છે નારંગીમા ૧.૭ ટકા સાઇટ્રીક એસિડ ૭ ૬ ટકા શર્કરા (ઇન્વર્ટેડ સુગર), ૦ ૫૨ ટકા ગમ, ૦.૦૨૭ ટકા ફૉસ્ફરીક એસિડ અને ૧૦.૯ ટકા ઘન પદાર્થો (solids) છે કોનીગ (Koenig)ના મત મુજબ એક આખી નારંગીમા ૨.૭૩ ટકા જેટલી રાખ (ash) છે જે નીચેના પ્રમાણમા વહેચાયેલી છે —પોટાશ ૪૭.૦૯ ટકા, સોડા ૨ ૪૮ ટકા, લાઇમ ૨૨.૧૧, મૅગ્નેસિયા ૫.૨૨, લોહ (iron oxide) ૧.૩૬, ફૉસ્ફરીક એસિડ ૧૨.૬૩, સલ્ફ્યુરીક એસિડ (ગંધક) ૫.૧૪, સીલીસીક એસિડ ૧.૨૮, ક્લોરીન ૦.૮૧ ટકા રક્તશુદ્ધિ માટે નારંગી ઉત્તમ છે ઑસ્બોર્ન અને મેન્ડલની શોધોથી નક્કી થયુ છે કે નારંગીમા એ, બી અને સી ત્રણે ય જાતનાં વિટામિન્સ છે 'સી'નુ પ્રમાણ અતિશય છે

ચરક નારંગીને દુર્જર (પચવામા ભારે), વાતનાશક અને ભારે ગણાવે છે સુશ્રુત તેમ જ બીજા આચાર્યોનો પણ આ જ મત છે નારંગી શુ ભારે હશે ? એ વખતે કેવી નારંગી થતી હશે ?

લિંબુ

ફળોમા લિંબુનું સ્થાન અનોખુ જ છે લિંબુની ઉપયોગીતાને લઈને પશ્ચિમમા 'લિંબુ-ચિકિત્સા' (Lemon-Cure) શરૂ થઈ છે ઘણાખરા રોગો ઉપર લિંબુ સારુ કામ કરે છે મેલેરિયાના જંતુને લિંબુનો રસ મારે છે એવી માન્યતા છે રક્તપિત્ત (સ્કર્વી)ને તે મટાડે છે લિંબુનો રસ રક્તશુદ્ધિ કરનાર છે લિંબુના રસમા સાઇટ્રીક, મેલીક અને ફૉસ્ફરીક એસિડ છે લિંબુનુ શરબત સહેજતદાર ઉપયોગી પીણુ છે કોલેરાના જંતુ લિંબુના રસથી મરે છે અતિસાર, કૉલેરા, અજીર્ણ, કૃમિ વગેરેમા લિંબુનો રસ ઉપયોગી છે દાંતના રોગોમા લિંબુ ગુણકારક છે પિત્તશામક હોવાથી તાવની તૃષામા લિંબુનો રસ ફાયદાકારક છે ઉનાળાના દિવસોમા લિંબુનુ શરબત ખૂબ જ શાંતિ અર્પે છે જે માણસોની જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેવાઓએ આહાર સાથે થોડો લિંબુનો રસ લેવો જોઈએ કારણ કે લિંબુનો રસ પાચક રસોને વધારનારો છે લિંબુના છોડામા ઘણા ઉપયોગી તેલો રહેલા છે એટલે છીણી ઉપર લિંબુને છોડા સાથે છીણી નાખી તેની ચટણી બનાવવી વધુ સરસ છે છોડાના તેલ ઉપયોગી છે

ચરક કહે છે-લિંબુનો રસ રુચિકારક છે, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, મોંને સાફ કરનાર છે, કફ અને વાયુને હણનાર છે અને ખાધેલુ પચાવનાર છે

મોસંબી

નારંગીના જેવા જ ગુણ છે નારંગી કરતા મોસંબીમાથી રસ વધારે નીકળે છે એટલે તાવમા આજકાલ આ ફળ વધારે વપરાય છે

પપનસ (ચિકોતરાં)

આ ફળ ઠંડુ છે, સ્વાદિષ્ટ છે, ભૂખ લગાડનાર છે

બિજોરું

બિજોરાનો ગર્ભ ખૂબ ખાટો છે ચૂક, શૂળ, કફ, અરુચિ, ગોળો, હરસ વગેરેને મટાડનાર છે

અરુચિ માટે એની કળીઓ સિંધવ છાંટી ખવાય છે તાવમા મોમા રુચિ નથી હોતી તે વખતે બિજોરાની કળીઓ સિંધવ સાથે ખાવા આપવાથી મોમા રસ થાય છે ગર્ભિણી સ્ત્રીની અરુચિ માટે બિજોરાની કળીઓ સહેજ મરી છાંટી જીભ ઉપર રાખવાથી અરુચિ મટે છે કળીઓનો રસ કાઢી તેનો ગંડૂષ (કોગળો) ભરવાથી દાતના જતુ મરે છે લિંબુ જેવા જ ઍસિડો આમા હશે

દાડમ

દાડમ ઘણી જાતના થાય છે મસ્કતી દાડમ શ્રેષ્ઠ મનાય છે ખાટા દાડમ ખાવા જોઈએ નહિ સુશ્રુત કહે છે, ખાટુ દાડમ વાત અને કફને હણે છે જ્યારે મધુર દાડમ ત્રિદોષઘ્ન છે ચરક કહે છે કે મધુર દાડમ પિત્તને ટાળનાર છે અને એ જ ઉત્તમ મનાય છે ઝાડા અને સગ્રહણીમા દાડમનો રસ સરસ ગણાય છે એક આખા ફળમા ૧૦ થી ૧૫ ટકા જેટલી શર્કરા હોય છે દાડમના મૂળની છાલ ઉત્તમ કૃમિઘ્ન છે

ચરકે હૃદ્ય, છર્દિ નિગ્રહણ અને શ્રમહર દશેમાનિમાં દાડમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અર્થાત્ દાડમ હૃદયને હિતકર, ઊલટી અને મોળને મટાડનાર તથા થાકનો નાશ કરનાર છે

પપૈયું

પપૈયાના કાચા ફળમાથી એક વીર્યવાન્ ઉપાદાન પેપેયોટીન નામનું હાથ આવે છે આ પેપેરોટીન માથી વુર્ટ્ઝે પેપેન (Papain) જુદુ પાડયુ છે આ પેપેરોટીન પોતાના વજનથી ૨૦૦ગણા તુરત મદેના માસરસને પચાવી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે ૭ ગ્રેન પેપેયોટીન ૧૧ શેર દૂધને જોતજોતામા પચાવી શકે છે ના ગ્રેન પેપેઈન ૩૦ મિનિટમા ૧૧ શેર દૂધને પચાવી શકે છે પેપેઈન આ બ્યુમિનયુક્ત યોગને પેપ્ટોનમા સ્ટાર્ચને શર્કરામા અને સ્નેહને ધમ સીફાઈ ફેટમા— પરિણત કરે છે કાચા પપયામાથી જે દૂધ નીકળે છે તે કાચા માસને પચાવવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત આ દેશના બમરચીઓ સારી રીતે જાણે છે કર્બોદિત, નત્રિત અને સ્નેહ—આ ત્રણે પદાર્થો ઉપર એક સાથે ક્રિયા મેળવનાર આ એક જ કિન્વદ્રવ્ય (Enzyme) છે પેપેઈન સગ્રહણી, આમાજીર્ણ, મદાગ્નિ, વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે

જો કાચા ફળના આટલા બધા ઉત્તમ ગુણો છે તો પછી ઝાડ ઉપર પાકેલા પક્વફળમા તો એનાથીય અધિક ગુણો હોવા જોઈએ એ વિચારશીલ વાચકો કલ્પી જ શકશે ગર્ભિણી સ્ત્રીઓએ પપૈયુ કદી ન ખાવુ કારણ કે તે ગરમ છે અને ગર્ભપાત થવનો સભવ છે પપૈયુ બરોળ ઉપર સરસ છે કાચા પપૈયાનું શાક અને કચુમર થઈ શકે એનું અથાણુ પણ થાય છે કાચુ પપૈયુ પણ ચાવીને ખાવાથી મીઠુ લાગે છે પાકુ પપૈયુ ખરેખર ઉત્તમ ખાદ્ય છે મદાગ્નિવાળાએ તો પપૈયુ એ તુ જ ખાઈને રહેવુ જોઈએ પપૈયાના પાન ડીજીટૅલીસ જેવુ કાર્ય કરે છે એમ એક વિદ્વાન માને છે પપૈયાનો સ્વાદ, સુગંધી વિગેરે ઉત્તમ છે

શ્રીફળ

હિંદુઓને મન આ એક પવિત્ર ફળ છે નાળિયેર વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિ મનાય છે એની સુદર આખ્યા યિકાઓ છે નાળિયેરના ગોટા ઉપર ત્રણ આખો હોય છે એટલે એનુ નામ ત્ર્યક્ષ રાખવામા આવ્યુ છે ખારુ પાણી પીને મીઠુ સાકર જેવુ પાણી સઘરી રાખનાર આ પરોપકારી ઝાડને માથુ નમી પડે છે

લીલા કોપરામા ૧૪૨ ટકા પાણી, ૫૭ ટકા નત્રિત ૫૦૧ ટકા ચરબી (સ્નેહ) ૭૯ ટકા કર્બોદિત, ૧૭ ટકા રાખ અને ૪૪૨ ટકા કાષ્ઠ (cellulose) છે તાજા લીલા નાળિયેરના પાણીમા ૯૭ ૧૭ ટકા પાણી ૦૨ ટકા નત્રિત, ૦૭ ટકા સ્નેહ ૦૫૭ ટકા ખાડ અને ૦૦૯ ટકા રાખ હોય છે, લીલા નાળિયેરનું પાણી અતિશય ઠડુ આહ્લાદજનક પીણુ છે મધુમેહવાળા માટે આ પાણી ઘણુ જ ફાયદાકારક છે ડૉ બી ડી બસુ લખે છે– The cocoanut water is a very pleasant beverage, beneficial to the diabetic, as it assuages thirst greatly, being about

twenty-five degrees cooler than the atmosphere "

Diabetic & its dietetic treatment p. 71

નાળિયેરનું લીલુ કોપરુ ખૂબ ચાવીને ખાવાથી સહેલાઈથી પચી જાય છે, સૂકુ કોપરું પચવામા ભારે છે આપણા લોકોમાં શિયાળાની ઋતુમા કોપરા પાક ખાવાનો ચાલ છે ઘણા કોપરુ અને ગોળ ખાય છે કોપરા પૌષ્ટિક છે

સુશ્રુત કહે છે, નાળિયેર (કોપરુ) ભારે, સ્નિગ્ધ, પિત્તઘ્ન, સ્વાદિષ્ટ અને ઠંડુ છે બળ અને માસને વધારનાર છે, હૃદયને હિતકર છે, શરીરને સ્થૂલ બનાવનાર છે અને મૂત્રાશયનું શોધન કરનાર છે

નાળિયેર જેમ કૂણુ હોય તેમ તેનુ કોપરુ ખાવામા સારુ ગણાય છે બહુ પાકટ નાળિયેરનું કોપરુ પચવામા ભારે છે કારણ કે તેના રેસાઓ ચીવટ થાય છે

ભાવમિશ્ર કહે છે, કોપરુ પિત્તજ્વર અને પિત્તના દોષોને હણનાર છે પાકટ નાળિયેર પચવામા ભારે છે, પિત્તને કરનાર છે, વિદાહિ છે અને પેટમા ગુડ ગુડાટ મચાવનાર છે નાળિયેરનુ પાણી શીતળ છે, હૃદ્ય છે, દીપન છે, શુક્લ છે, હલકુ છે, તૃષા અને પિત્તને જીતનાર છે, સ્વાદિષ્ટ છે અને મૂત્રાશયને સાફ કરનાર છે

સૂકુ કોપરુ પચવામા ભારે છે, દાહ કરનાર છે, મળનુ સ્તંભન કરનાર છે, બલ, વીર્ય અને રુચિપ્રદ છે

નાળિયેરનુ તેલ શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે, બળ વધારનાર છે, વાતપિત્તને હણનાર છે રુચિકારક છે કૉડલીવર ઑઈલની જગાએ આ તેલ વાપરી શકાય એવુ તે પૌષ્ટિક છે એમ અત્યાર સુધી મનાતુ પણ વિટામિન્સના અભ્યાસે એ ભ્રમણા ભાગી છે

લીના કોપરાને છીણી ઉપર છીણી નાખવુ પછી એ બારીક છણેલા ભાગને ધોયેના સાફ વસ્ત્રના કકડામા નાખીને નિચોવી લેવુ સફેદ દૂધ જેવુ પ્રવાહી નીકળે છે આ સફેદ દૂધ જેવુ પ્રવાહી સહેજ મધ કે સાકર નાખીને પીવુ શ્રેયકારક છે નાના બચ્ચાને આવુ પ્રવાહી આપવાથી કૉડલીવરની ગરજ સારે છે શક્તિ હોય તો દરેક સ્ત્રીપુરુષનાએ એકાદ લીલુ કોપરુ (અર્ધું ફાડિયુ) લેવુ જોઈએ ઘી કરતા આ જાતના પ્રવાહીમા વિશેષ સુપાચ્ય સ્નેહ રહેલુ છે

આ જમાનામા સ્વચ્છ ઘી મળતું નથી ખરાબ ઘી ખાવા કરતાં તાજા સારા કોપરાનુ ઘાણીમા પિલાની તેલ કઢાવ્યુ હોય અને તે ખાધુ હોય તો સારુ છે–જો કે તલના તેલ કરતા આ તેલ ખાવા માટે ચઢિયાતું નથી

સ્વ ડૉ. બી ડી. બસુ કહે છે કે "લીલા કોપરાને બારીક છીણી તેમા થોડોક ચણાનો લોટ (બેસન) અને ઘી મેળવીને સુંદર ચપાટીઓ અને બીજી વિવિધ બનાવટો બને છે, અને મે પોતે આ બનાવટો ખાઈ જોઈ છે જ્યા નાળિયેર સારા જથામા મળી શકતા હોય અને દુર્દૈવવશાત્ જ્યા દર વર્ષે હજારો મનુષ્યો મધુપ્રમેહનો ભોગ બનતા હોય તેવા પ્રદેશોના વૈદ્ય-ડૉક્ટરોને હું બનામ્રણ કરુ છુ કે તેઓ નાળિયેરનો છૂટથી ઉપયોગ કરે "

સુખ્તાનવાળા બચ્ચાને કોપરાના છીણનુ પ્રવાહી આપવુ હિતાવહ છે

ઘણાખરા આહાર ઉપર શોધખોળ કરનાર વિદ્વાનો જણાવે છે, ઘણાખરા ઉદ્ભિજ્જ તેલોમા (કોપરેલનો સમાવેશ આમા થાય છે) વિટામિન 'એ' છે જ નહિ તેલો કેવી રીતે કાઢવામા આવે છે તે રીત ઉપર વિટામિનનો આધાર છે

દ્રાક્ષ

દ્રાક્ષની ઘણી જાતો થાય છે મુનક્કા, કીસમીસ, અંગૂર, કાળી દ્રાક્ષ વગેરે જાતો અત્યારે બજારોમા વેચાય છે મુનક્કા ગાયના સ્તન જેવી લાબી મોટી દ્રાક્ષ છે કીસમીસ બીજ વગરની નાની જાત છે ખાવા માટે મુનક્કા અને કીસમીસ સરસ છે આ તો સૂકી દ્રાક્ષની વાત થઈ લીલી દ્રાક્ષની પણ ઘણી જાતો થાય છે આમા કેટલીક ઘણી મોટી રસદાર અને મિષ્ટ હોય છે, કેટલીક નાની, ખાટી અને તૂરી હોય છે

રસદાર, મધુર અને મોટી દ્રાક્ષ ખાવામા લેવી જોઈએ મોટી દ્રાક્ષમા ખાંડનુ પ્રમાણ ઘણુ હોય છે સારી રીતે પાકેલી મીઠી લીલી દ્રાક્ષ માદા માણસો માટે સુંદર ખોરાક છે, કારણ કે તે જલદીથી પચી જાય છે લીલી દ્રાક્ષમા ૭૭૪ ટકા પાણી ૧·૩ ટકા નત્રિન, ૧·૬ ટકા સ્નેહ, ૧૯·૨ ટકા કર્બોદિત, ૦·૫ ટકા ખનિજ દ્રવ્યો છે કાળી દ્રાક્ષમા અને લાલ દ્રાક્ષમા ઘણો ફેર છે તાજી લીલી દ્રાક્ષમા પણ 'એ' વિટામિન દહિ જેટલા પ્રમાણમા હોય છે સૂકી દ્રાક્ષ (Raisins)મા 'બી' વિટામિન હોય છે બજારમા વેચાતી દ્રાક્ષમા 'સી' વિટામિન નથી હોતુ

ચરક કહે છે કે દ્રાક્ષ તરસ, દાહ જ્વર, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉદાવર્ત (આફરો) સ્વરભેદ મદાત્યય વગેરે રોગોમા અતીવ પથ્ય છે દ્રાક્ષ વાત અને પિત્તને હણનાર છે અરુચિ, ખાસી, મોની કડવાશ, શોષ વગેરેમા દ્રાક્ષ હિતકર છે

દ્રાક્ષ સારક છે, પેશાબને સાફ લાવનાર છે દ્રાક્ષમા પોટાશનુ પ્રમાણ ઠીક છે દ્રાક્ષનો રસ હમેશ પીવા મળે તો તેના જેવુ ગહદભાન્ય બીજુ કયુ ?

ખજૂર

ખજૂર મધુર છે, શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે, વીર્યવર્ધક છે, ઠડુ છે, ભારે છે ક્ષયમા, અભિઘાતમા, દાહમા અને વાત તેમ જ પિત્તમા ખજૂર હિતકર છે (ચરક)

સારા ખજૂરમા (ખાદ્યભાગમા) ૧૫૪ ટકા પાણી ૨·૧ ટકા નત્રિન, ૨·૮ ટકા સ્નેહ, ૭૮·૪ ટકા કર્બોદિત, ૧·૩ ટકા ખનિજ પદાર્થો છે જેમ આપણો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે તેમ ઇજિપ્તના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ખજૂર છે ચોખામાનુ કર્બોદિત પદાર્થના રૂપમા હોય છે જ્યારે ખજૂરમાનુ કર્બોદિત ખાંડના રૂપમા હોય છે તાજુ, સ્વચ્છ ખજૂર સુદર ખાદ્યપદાર્થ છે બજારમા મળતુ માખીઓ પડતુ ગદુ ખજૂર ખાવુ ન જોઈએ જો ખાવા હોય તો સરસ જ ખાવા, પછી ભલે તે મોઘા પડતા હોય મોઘુ ધારીને ગદુ ન ખાવુ જોઈએ

જ્વરમા ખજૂરનુ પીણુ (ખજૂરને પાણીમા ચોળી નાખી તેમા સહેજ જીરુ-મીઠુ નાખવુ) ઉપયોગી છે સગ્રહણીમા, રક્તપિત્તમા, દમમા, ક્ષયમા ખજૂર ઉપયોગી છે

ખજૂરીના ઝાડનુ વાવેતર વધવુ જોઈએ, કારણ કે તે famine defying-tree–દુષ્કાળનો સામનો કરનાર ઝાડ છે

અંજીર

ચરક કહે છે કે, અંજીર તૃપ્તિ કરનાર છે, શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર છે, ઠડુ છે, ભારે છે અને વિષ્ટબ્ધી (પેટમા ગુડગુડાટ) છે તાજા લીલા અંજીર પૂના તરફ ખૂબ વેચાય છે તે સ્વાદિષ્ટ છે અંજીરમા ખાંડનુ પ્રમાણ મોટુ છે આરબ લોકો અંજીર ખૂબ ખાય છે લીલા પાકેલા અંજીર પૌષ્ટિક છે, સારક છે, રક્તપિત્ત, જ્વર વિગેરેમા ઉપયોગી છે તાજા અને સૂકા અંજીરની ઘટના નીચે મુજબ છે —

તાજા અંજીર

પાણી	નત્રિલ	સ્નેહ	કર્બોદિત	ખનિજ દ્રવ્યો
૭૧ ટકા	૧૫		૧૮૮	૦૬

સૂકા અંજીર

પાણી	નત્રિલ	સ્નેહ	કર્બોદિત	ખનિજ દ્રવ્યો
૧૮૮ ટકા	૪૩	·૬૩	૭૪૨	૨૪

સફરજન

"સફરજન સ્વાદિષ્ટ છે ને તે જરા સારક છે. પાશ્ચાત્ય ફલાહારી લોકોએ તેને ફલરાજ એવી સજ્ઞા આપેલી છે કારણ કે શરીરમાના વિજાતીય દ્રવ્યોનો નાશ કરવાનો જે ફળોમા ગુણ છે તે સફરજનમા વિશેષ હોય છે "[1] સફરજનમા પોટાશ, ઇથર મેલીક એસિડ, પાણી–આ અગત્યના તત્વો છે સધિવામા સફરજન હિતકારી છે પોટાશ મૂત્રાશયના દર્દોને, ઇથર મજ્જાતંતુના દર્દોને મેલીક એસિડ મગજ ના દર્દ માટે ઉપયોગી છે

પ્રાચીન લેખકોએ સફરજન માટે શુ નામ રાખ્યુ છે તે સમજાતુ નથી કેટલાક સિંચિતકોના મતાનુસાર

1. આહારશાસ્ત્રપ્રવેશિકા પા ૬૮

અર્થ સફરજન કરે છે સિચિતિફાફલ ગ્રાહી ઝાડો ફબજ કરનાર, કડુ અને તૂરુ છે (ચરક)

ફાલસાં

ફાલસાના ઝાડ બાગબગીચાઓમા થાય છે ફળ કાચા હોય છે ત્યારે ખાટા હોય છે, પાકે છે ત્યારે મધુર લાગે છે ફાલસાંનુ શરબત બહુ સારુ થાય છે પાકા ફાલમા મધુર છે, રુચિપ્રદ છે, પિત્તને હરનાર છે અને તાનની ગરમી પિત્તજ્વર વાયુ ક્ષય વિગેરેમા અતિ હિતકર છે ચરકે વિરેચનોપગ જ્વરહર અને શ્રમહર દશેમાનિમા ફાલસાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ફાલસામાંથી એક જાતનો ઊંચો દારૂ બને છે,

જાંબુ

જાબુ ઘણી જાતના થાય છે મોટા રસદાર જાબુ ખાવામા શ્રેષ્ઠ છે નના ખાટા જાબુ ન ખાવા જોઈએ કેટલાક નાના જાબ જે ઘણા સ્વાદિષ્ટ અને મધુર હોય છે તે ખાવામા વાંધો નથી જાબુ પરમ વાતલ[2] છે ભૂખે પેટે જાબુ ન ખાવા જોઈએ ખાવા પછીથી ખાવા જોઈએ જાબુ કફ અને પિત્તને જીતનાર છે શ્રમ, અતિસાર શ્વાસ, કાસ શોષ આસ્યવૈરસ્ય વગેરેને જાબુ મટાડે છે જાબુ ગ્રાહી હોવાથી અતિસાર સગ્રહણી વગેરેમાં ઉપયોગી છે બરોળ વધી હોય, અજીર્ણ હોય તેને જાબુ હમેશા ખાધા પછીથી ખાવા બરોળવાળાએ જાબુનો રસ તોના પાચ હમેશા પીવો હિતકર છે જાબુ વીર્યપ્રદ છે મધુપ્રમેહમા જાબુના ઠળિયા વપરાય છે

રાયણાં

રાયણને સસ્કૃતમા રાજાન્ન કહેલ છે ભાવમિશ્ર કહે છે, રાયણા રુક્ષ (ટૅનિક) છે બલપ્રદ છે, સ્નિગ્ધ છે, ઠડા છે ગુરુ છે તૃષ્ણા મૂર્ચ્છા મદ ભ્રાન્તિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત વગેરેમા હિતકર છે મદનપાલ કહે છે કે રાયણા વીર્યવર્ધક અને શરીરને સ્થૂલ બનાવનાર (સ્થૌલ્યકરી) છે, અને પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે રાયણા વાતનાશન છે,

સૂકા રાયણા 'કોકડી' અથવા 'રાયણ-કોકડી' નામથી ઓળખાય છે એમા ખાંડનુ પ્રમાણ ઠીક હોય છે સારા રસદાર રાયણાની કોકડી ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે

મહુડાં

પંચમહાલ અને ખાનદેશ તરફ મહુડાના ઝાડ ખૂબ થાય છે મહુડો બહુ અગત્યનુ ઝાડ છે જેમાથી દારૂ બને છે તે મહુડાના ફૂલ છે ફળ નથી આ ફૂલને લોકો 'મહુડા' કહે છે એના ફળને 'ડોળીઓ' કહે છે ડોળીઓમાથી ઘી જેવુ સફેદ તેલ નીકળે છે જે ઘીની માફક ગરીબ લોકો ખાય છે તાજી ડોળિયુ ખાવામા સારુ છે લીના મહુડા લોકો હર્ષથી ખાયછે અને ાત આપણા જેવાઓને તે બહુ ભાવતા નથી લોકો એને સૂકવી નાખે છે અને પછી શેકવા કરીને અથવા તેને શેકીને હર્ષથી ખાય છે શેકેલા મહુડા ઘણા સરસ લાગે છે લીના મહુડાનું શાક બનાવવાની રીત અને તે શાકના ગુણ ક્ષેમકુતૂહલમાં નીચે મુજબ વર્ણવ્યા છે —

सद्यश्च्युत स्थूलमधूकपुष्प सदोचित वेदाधूलिवर्जितम्।
सपचित पुश्रसितापृताभ्यां सनीरक नवाद हि ज विनाम्।

અર્થ—મહુડાના રસદાર પુષ્પ તુરતના ખરી પડેલા હોય તે લેવા પછી એને કપડા વડે લૂછી નાખવા જેથી ધૂળ લાગેલી નીકળી જશે પછી અદરના પુકેસર સાવચેતી પૂર્વક કાઢી નાખવા પછી એને ઘી-દૂધનો વઘાર મૂકી તેમા વઘારવા અને ધીમે તાપે ચડવા દેવા ચડી જાય એટલે ગોળ સાકર અને મીઠુ-મરચુ વગેરે મસાલો નાખવો આ શાક ખાવાથી જીવન લબાય છે

મહુડા મધુર છે, વીર્યવર્ધક છે, હૃદ્ય છે, ઠડા છે, પિત્ત અને વિ દહને હરનાર છે (રાજનિઘટુ) ભાવમિશ્ર કહે છે કે મહુડાના પુષ્પ મધુર, શીતલ, ગુરુ બૃહણ છે બલ અને વીર્યને વધારનાર છે, વાતપિત્તનો નાશ કરનાર છે

સગ્રહણીમાં મહુડાનો રસ હિતકર છે ગરીબ લોકોનુ આ ફળ જ છે અને એથી જ એને અન્ન દાખલ ઠર્યું છે એનુ એક નામ મધુશીલ છે એના ગર્ભમા મધ છે

---

૨ जाम्बवम् वातलानाम् (चरक)

ફણસ

ફણસમા ખાંડનો ઘણો જ ભાગ હોવાથી તેની ખોરાકમા ગણના થાય છે જે ઠેકાણે ફણસ ઘણા પાકે છે ત્યાના લોકો સવારના નાસ્તામા ફણસનો ઉપયોગ કરે છે કોંકણમા ઘણા લોકો ફણસની મોસમમા ફણસ ઉપર નિર્વાહ કરીને રહે છે

ફણસ મધુર છે, ચીકણુ છે, ભારે છે, હૃદયને અથવા મનને પ્રિય છે બળ અને વીર્યને વધારનાર છે શ્રમ, દાહ વિષનો નાશ કરનાર છે રુચિકૃત્ છે ફણસ પચવામા ભારે છે (રાજનિઘંટુ)

ફણસની એક નાની જાત (ક્ષુદ્રપનસ) થાય છે જેને હિંદીમા બડહર કહે છે આના ફળને ચરકે ફળોમા અધમ ગણ્યા છે

ફણસની ગોટલીનુ શાક સરસ થાય છે કેટલાક ગોટલીઓને શેકીને ખાય છે મધુપ્રમેહવાળાઓ માટે આ ગોટલી ઉપયોગી છે એમ મેજર બી ડી બસુ જણાવે છે

ફણસની મજ્જા ('ચાપા ' તરીકે પ્રચલિત છે) બજારોમા વેચાય છે કેટલી યે માખો તેની ઉપર ગણગણતી હોય છે આવા કાપેલા ફળ કદી ન ખાવા જોઈએ ફળ ખાવા હોય તો આખા જ ખરીદવા અને ઘેર આગળ તેને કાપીને ખાવા

સીતાફળ

આ ફળ અમેરિકાનું વતની છે એમ વનસ્પતિ શાસ્ત્રીઓ માને છે સીતાફળને મળતુ બીજુ રામફળ થાય છે તે પણ પરદેશી છે અત્યારે આ બન્ને ફળો હિંદમા ખૂબ થાય છે

સીતાફળ શીત, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, કફ કરનાર, વાતપિત્તને મટાડનાર, ઊલટી, મોળ વગેરેનો નાશ કરનાર, માંસ અને રક્તને વધારનાર, દાહપિત્ત વગેરેને મટાડનાર, બળપ્રદ છે એમા ખાંડનુ પ્રમાણ સારુ છે (નિઘંટુરત્નાકર)

ઝાડ ઉપર પાકેલા સીતાફળ અતિ સ્વાદિષ્ટ છે ઘર આગળ પકાવેલા એટલા સ્વાદિષ્ટ નથી હોતા

સીતાફળીના બીજ ઝેરી છે એના બીજ આંખમા આંજવાથી આંખ નકામી થઈ જાય છે બીજ માથાની જૂઓને મારનાર છે

કોઠું

ઝાડ ઉપર પાકીને ખરેલા જ કોઠા ખાવા જોઈએ પાકા કોઠાના ગર્ભમા સાઈટ્રીક એસિડ, પોટાશ, લાઈમ અને લોહનુ સારુ પ્રમાણ છે કાચુ કોઠુ કફને ખતમ કરનાર છે, ઝાડાને બંધ કરનાર છે અને ખાંસી કરનાર છે પાકુ કોઠુ રુચિપ્રદ છે, વિષને હણનાર છે, વાતપિત્તને અને કફને જીતનાર છે, ભારે છે અને ગ્રાહી છે પાકુ કોઠુ શ્વાસ કાસ, અરુચિને હરનાર છે, તરસને છિપાવનાર છે અને કંઠનુ શોધન કરનાર છે સંગ્રહણી અને ઝાડાના રોગોમા કોઠુ ઉપયોગી છે કોઠાની ચટણી અને શરબત બને સારા થાય છે કોઠામા વિટામિન 'સી' સારા પ્રમાણમા છે કોઠામા કેલ્શમ, ફોસ્ફરસ અને લોહનુ પ્રમાણ સારુ છે ગરીબ માણસો માટે પાકા કોઠા સારા ફળ છે

બોર

બોરની ઘણી જાતો થાય છે કાશીબોર અને ખારેકી બોર આ બે જાતો ઉત્તમ મનાય છે જંગલી બોર ખટમધુરા હોય છે, માટે જંગલી બોર બનતા સુધી ન ખાવા બાગમા ઊછરેલી સારી બોરડીના મીઠા મોટા ફળ જ ખાવા કેટલાક બોર એટલા તો મીઠા હોય છે કે આપણે સાકરને ભૂલી જઈએ પણ મીઠા બોરમા અંદર જીવડા હોય છે માટે દરેક બોર કાપી જોઈને જ ખાવુ જોઈએ

બોર મધુર છે, સ્નિગ્ધ મળને ભેદનાર છે, વાત અને પિત્તને જીતનાર છે સૂકા બોર કફ અને વાતને હણનાર છે અને પિત્ત સામે પણ તેનો વિરોધ નથી (ચરક)

હરસ, અતિસાર, સ્વરભેદ, ખાંસી વગેરેમા મીઠા બોર ઉપયોગી છે

અર્થ સફરજન કરે છે સિંચિતિકાફલ આહી ઝાડો કેબજ કરનાર કડુ અને તૂરુ છે (ચરક)

ફાલસાં

ફાલસાના ઝાડ બાગબગીચાઓમા થાય છે ફળ કાચ્ચા હોય છે ત્યારે ખાટા હોય છે પાકે છે ત્યારે મધુર લાગે છે ફાલસાનુ શરબત બહુ સારુ થાય છે પાકા ફાલસા મધુર છે રુચિપ્રદ છે પિત્તને હરનાર છે અને તાવની ગરમી પિત્તજ્વર વાયુ ક્ષય વિગેરેમા અતિ હિતકર છે ચરકે વિરેચનને પણ ન્નનર૯ગ અને શ્રમહર દશેમાનિમા ફાલસાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ફાલસામાથી એક જાતનો ઊંચો દારૂ બને છે

જાબુ

જાબુ ઘણી જાતના થાય છે મોટા રસદાર જાબુ ખાવામા શ્રેષ્ઠ છે નના ખાટા જાબુ ન ખાવા જોઈએ કેટલાક નાના જાબુ જે ઘણા સ્વાદિષ્ટ અને મધુર હોય છે તે ખાવામા વાધો નથી જાબુ પરમ વાતકર[*] ભૂખે પેટે જાબુ ન ખાવા જોઈએ ખાધા પછીથી ખાવા જોઈએ જાબુ કફ અને પિત્તને જીતનાર છે શ્રમ અતિસાર શ્વાસ ગસ શોષ આસ્યવૈરસ્ય વગેરેને જાબુ મટાડે છે જાબુ ઝાડી હોવાથી અતિસાર સગ્રહણી વગેરેમા ઉપયોગી છે ખરાબ વધી હોય અજીર્ણ હોય તેને જાબુ હમેશા ખાધા પછીથી ખાવા બરોળવાળાએ જાબુનો રસ તોના પાશ હમેશા પીવો હિતકર છે જાબુ વીર્યપ્રદ છે મધુપ્રમેહમા જાબુના ઠળિયા વપરાય છે

રાયણાં

રાયણને સસ્કૃતમા રાજાદન કહે છે ભાવમિશ્ર કહે છે રાયણાં વૃષ્ય (ટનિક) છે બલપ્રદ છે સ્નિગ્ધ છે ઠડા છે ગુરુ છે તૃષ્ણા મૂર્છા મદ ભ્રાન્તિ ક્ષય રક્તપિત્ત વગેરેમા હિતકર છે મદનપાલ કહે છે કે રાયણા વીર્યવર્ધક અને શરીરને સ્થૂલ બનાવનાર (સ્થૌલ્યકરી) છે અને પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે રાયણા વાતનાશન છે

સૂકા રાયણાં 'કોકડી' અથવા 'રાયણ-કોકડી' નામથી ઓળખાય છે એમા ખાડનુ પ્રમાણ ઠીક હોય છે સારાં રસદાર રાયણાની કોકડી ઘણી જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે

મહુડાં

પચમહાલ અને ખાનદેશ તરફ મહુડાંના ઝાડ ખૂબ થાય છે મહુડો બહુ અગત્યનુ ઝાડ છે જેમાથી દારૂ બને છે તે મહુડાના ફૂલ છે ફળ નથી આ ફૂલને લોકો મહુડા' કહે છે એના ફળને 'ડોળીઓ' કહે છે ડોળીઓમાથી ઘી જેવુ સફેદ તેલ નીકળે છે જે ઘીની માફક ગરીબ લોકો ખાય છે તાજુ ડોળિયુ ખાવામા સારુ છે લીલા મહુડા લોકો હર્ષથી ખાય છે અલબત્ત આપણા જેવાઓને તે બહુ ભાવતા નથી લોકો એને સૂકવી નાખે છે અને પછી રોટલા કરીને અથવા તેને શેકીને હર્ષથી ખાય છે શેકેલા મહુડા ઘણા સરસ લાગે છે લીલા મહુડાનું શાક બનાવવાની રીત અને તે શાકના ગુણ ક્ષેમકુતૂહલ મા નીચે મુજબ વર્ણવ્યા છે —

सरसच्युत स्थूलमधूकपुष्प सनोषित केसरधूलिवर्जितम् ।
तप विन मुत्रमिनाघ्राभ्यां सनीरक न वाद हि ज विनाम् ।

અર્થ—મહુડાના રસદાર પુષ્પ તુરતના ખરી પડેલા હોય ત લેવા પછી એને કપડા વડે લૂછી નાખવા જેથી ધૂળ લોહી નીકળી જશે પછી અદરના પુકેસર કાળજી પૂર્વક કાઢી નાખવા ૧૧ એને ઘી—તેલનો વઘાર મૂકી તેમા વઘારવા અને ધીમે તાપે ચઢવા દેવ ચડી જાય એટલે મીઠુ સાકર અને મીઠુ—મરચુ વગેરે મસાલો નાખવો આ શાક ખાવાથી જીવન લબાય છે

મહુડા મધુર છે વીર્યવર્ધક છે હૃદ્ય છે ઠડા છે પિત્ત અને વિદાહને હરનાર છે (રાજનિઘંટુ) ભાવમિશ્ર કહે છે કે મહુડાના પુષ્પ મધુર શીતલ ગુરુ બૃહણ છે બલ અને વીર્યને વધારનાર છે વાતપિત્તનો નાશ કરનાર છે

સગ્રહણીમા મહુડાનો રસ હિતકર છે ગરીબ લોકોનું આ ફળ જ છે અને એથી જ એને અન્ને દાખલ કર્યુ છે એનુ એક નામ મધુપુષ્પ છે એના ગર્ભમા મધ છે

---

[*] वातकरमं वातजनानाम् (चरक)

ફણસ

ફણસમા ખાડનો ઘણો જ ભાગ હોવાથી તેની ખોરાકમા ગણના થાય છે જે ઠેકાણે ફણસ ઘણા પાકે છે ત્યાના લોકો સવારના નાસ્તામા ફણસનો ઉપયોગ કરે છે કોકણમા ઘણા લોકો ફણસની મોસમમા ફણસ ઉપર નિર્વાહ કરીને રહે છે

ફણસ મધુર છે, ચીકણુ છે, ભારે છે, હૃદયને અથવા મનને પ્રિય છે બળ અને વીર્યને વધારનાર છે ભ્રમ, દાહ, વિષનો નાશ કરનાર છે રુચિકૃત્ છે ફણસ પચવામા ભારે છે (રાજનિઘંટુ)

ફણસની એક નાની જાત (ક્ષુદ્રપનસ) થાય છે જેને હિંદીમા બડહર કહે છે આના ફળને ચરકે ફળોમા અધમ ગણ્યા છે

ફણસની ગોટનીનુ શાક સરસ થાય છે કેટલાક ગોટલીઓને શેકીને ખાય છે મધુપ્રમેહવાળાઓ માટે આ ગોટની ઉપયોગી છે એમ મેજર બી ડી બસુ જણાવે છે

ફણસની મજ્જા ('ચાપા' તરીકે પ્રચલિત છે) બજારોમા વેચાય છે કેટલીયે માખો તેની ઉપર ગણગણતી હોય છે આવા કાપેલા ફળ કદી ન ખાવા જોઈએ ફળ ખાવા હોય તો આખા જ ખરીદવા અને ઘેર આગળ તેને કાપીને ખાવા

સીતાફળ

આ ફળ અમેરિકાનુ વતની છે એમ વનસ્પતિ શાસ્ત્રીઓ માને છે સીતાફળને મળતુ બીજુ રામફળ થાય છે તે પણ પરદેશી છે અત્યારે આ બન્ને ફળો હિંદમા ખૂબ થાય છે

સીતાફળ શીત, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, કફ કરનાર વાતપિત્તને મટાડનાર, ઊલટી, મોળ વગેરેનો નાશ કરનાર, માસ અને રક્તને વધારનાર, દાહપિત્ત વગેરેને મટાડનાર, બળપ્રદ છે એમા ખાડનુ પ્રમાણ સારુ છે (નિઘંટુરત્નાકર)

ઝાડ ઉપર પાકેલા સીતાફળ અતિ સ્વાદિષ્ટ છે ઘર આગળ પકાવેલા એટલા સ્વાદિષ્ટ નથી હોતા

સીતાફળીના બીજ ઝેરી છે એના બીજ આખમા આજવાથી આખ નકામી થઈ જાય છે બીજ માથાની જૂઓને મારનાર છે

કોઠુ

ઝાડ ઉપર પાકીને ખરેલા જ કોઠા ખાવા જોઈએ પાકા કોઠાના ગર્ભમા સાઈટ્રીક એસિડ, પોટાશ, લાઈમ અને લોહનુ સારુ પ્રમાણ છે કાચુ કોઠુ કંઠને ખરાબ કરનાર છે, ઝાડાને બધ કરનાર છે અને ખાસી કરનાર છે પાકુ કોઠુ રુચિપ્રદ છે, વિષને હણનાર છે, વાતપિત્તને અને કફને જીતનાર છે, ભારે છે અને ગ્રાહી છે પાકુ કોઠુ શ્વાસ કાસ અરુચિને હરનાર છે, તરસને છિપાવનાર છે અને કંઠનુ શોધન કરનાર છે સગ્રહણી અને ઝાડાના રોગોમા કોઠુ ઉપયોગી છે કોઠાની ચટણી અને શરબત બને સારા થાય છે કોઠામા વિટામિન 'સી' સારા પ્રમાણમા છે કોઠામા કૅલ્શ્યમ્ ફૉસ્ફરસ અને લોહનુ પ્રમાણ સારુ છે ગરીબ માણસો માટે પાકા કોઠા સારા ફળ છે

બોર

બોરની ઘણી જાતો થાય છે કાશીબોર અને ખારેકી બોર આ બે જાતો ઉત્તમ મનાય છે જગલી બોર ખટમધુરા હોય છે, માટે જગલી બોર બનતા સુધી ન ખાવા બાગમા ઊછરેલી સારી બોરડીના મીઠા મોટા ફળ જ ખાવા કેટલાક બોર એટલા તો મીઠા હોય છે કે આપણે સાકરને ભૂલી જઈએ પણ મીઠા બોરમા અદર જીવડા હોય છે માટે દરેક બોર કાપી જોઈને જ ખાવુ જોઈએ

બોર મધુર છે, સ્નિગ્ધ મળને ભેદનાર છે, વાત અને પિત્તને જીતનાર છે સૂકા બોર કફ અને વાતને હણનાર છે અને પિત્ત સામે પણ તેનો વિરોધ નથી.

(ચરક)

હરસ, અતિસાર, સ્વરભેદ, ખાસી વગેરેમા મીઠા બોર ઉપયોગી છે

સ્વપ્ન ખરી પડ્યું*

શ્રી. તારાચંદ રવાણી

આમારી હોટેલમા કુમારી હેરિન્ગ્ટન નામે એક વિચિત્ર સ્ત્રી પણ ઊતરી હતી એના રહસ્યને કોઈ જાણી શકતું નહોતું માગ જેવો આ વસ્તુને બહુ ગણકારતો નહિ એટને કુતૂહલવૃત્તિથી હું એના હલનચલનમા તેમ જ કોઈની પાસેથી જે કઈ જાણવા મળે તે જાણી લવામા રસ લેવા માડ્યો એ સાવ એકલી હતી, જો કે એની સાથે એક ચાકરડી હતી પણ એ તો માત્ર કામ પૂરતી જ એની સાથે નહોતો એનો પતિ કે નહોતો કોઈ મિત્ર તેમ હોટેનમા એણે કોઈની સાથે ઓળખાણ પણ નહોતી બાધી

પણ આટલુ ન હોય એટલે કાઈ વિચિત્ર જ ગણાય એવુ થોડુ છે! ઘણી હોટેલોમા જે રહ્યાં હશે એને ખ્યાલ હશે કે કેટલા ય સ્ત્રી-પુરુષો એકલા હોય છે, કારણ કે માનવીને કેટલા ય એવા પ્રસગો આવી પડે છે કે જ્યારે એકલા પ્રવાસે જવુ પડે તેમ જ કોઈ સ્વતત્રતા માણવા પણ એકલા નીકળી પડે છે છતા ય આવા પ્રવાસીઓને લાબા સમય સુધી એક જ હોટેલમા રહેવાનુ મળે તો ત્યા એ ઓળખાણ બાધી લે છે ઘણાંની સાથે મળતા હળતા રહે છે અને બીજાંની સાથે પરિચયમા આવવા એ તલસતા હોય છે માનવીની એ સહવાસની સુજનજૂની ભૂખ છે

પણ એવુ આ સ્ત્રીમા ન હતુ

એનો દેખાવ રીતભાત અને એનું આખુ વાતાવરણ આ બધાં તરફ સૂગ દેખાડતુ એ જ્યારે અમારી બાજુમા થઈને પસાર થતી ત્યારે એમ જ લાગતું કે એ અમારામાહેની નથી. છતા એ અમારી સંગત પણ નહોતી છોડતી

ઉપરને માળે એણે એક અનાયદી ઓરડી રાખી હતી બધા બેસતા ઊઠતા તે મોટા ઓરડામા એ વાર વાર આવતી અને ખૂણામા ટેબલ-ખુરસી પડ્યા હતાં ત્યા જઈ બેસતી અને કઈક ચોપડી વાંચતી અમે બધા એના તરફ ટીકી રહ્યા છીએ એનો ખ્યાલ પણ ભાગ્યે જ કરતી નાસ્તા વખતે જ્યારે બેન્ડ વાગતુ ત્યારે એ ત્યા બેસીને સાભળતી, તો ક્યારેક અગાસી ઉપર જઈ બગીચામા નજર નાંખતી બેસી રહેતી નાસ્તા અને ભોજન સમયે એ મોટા ઓરડામા ખૂણામા ટેબલ-ખુરસી ઉપર બેસીને બધુ પતાવતી દિવસનો મોટો ભાગ એ હોટેનના બગીચામા આરામખુરસી નાખી પડી રહેતી જતા જતી ત્યાં ચોપડીઓ તો સાથે જ લઈ જતી અને સદા ય એકલી જ રહેતી મે ક્યારે ય એને કોઈની સાથે વાત કરતી સાભળી નથી, સિવાય કે નોકર, માળી, ગાડીવાન કે એવા કોઈની સાથે કામ પૂરતું બોલવુ પડ્યુ હોય તે એની દાસીને પણ મે ક્યારે ય એની સાથે જોઈ નથી સાજે જમીને તુરત જ ઉપલે માળે પોતાની ઓરડીમા એ ચાલી જતી સાજના નૃત્યમા એ ભાગ તો શેની લે!–પણ જોવાય ઊભી ન રહેતી

એ કાઈ ઘરડી ન હતી મારા ધારવા પ્રમાણે ૩૦–૩૨ વર્ષની માડ હશે હોટેલમા કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે એની પાસેથી જે કોઈ પસાર થાય એને વિષે એ કાઈ ને કાઈ માહિતી મેળવે જ એવા પાસેથી મને જાણવા મળ્યુ કે એ એક અમેરિકાવાસી છે એના કુટુબમા અત્યારે કોઈ નથી પણ એની પાસે પુષ્કળ દોલત છે, એથી જ એ સફેદ વાળ વાળીબુઢ્ઢી ચાકરડી સાથે છેના આઠ દસ વરસથી પ્રવાસ જ કર્યા કરે છે

સફેદ વાળવાળી ઘરડી ચાકરડી! જેમ જેમ હું કુમારી હેરિન્ગ્ટનના વિષે વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ આ ઘરડી દાસીના વાળના રગમા જ મને આ વિચિત્ર સ્ત્રીનુ રહસ્ય દેખાવા લાગ્યુ

* રોબર્ટ હિચિન્સની 'ડ્રીમ્સ ફેઈડ'નો અનુવાદ

મે આગળ કહ્યુ હતું કે એનો દેખાવ, રીતભાત અને એનુ આખું વાતાવરણ આ બધા તરફ સૂગ દેખાડતું મને લાગેલુ પણ એને તોછડાઈથી વર્તતા–એવો ઈંગદો સુદ્ધા દેખાડતા–મે જોઈ નથી છતા એટલુ તો હુ ખાતરીથી કહીશ, અને મારા મિત્રો પણ એમા સાક્ષી પૂરશે કે અમારા તરફ એને કશો ભાવ નહોતો એના સ્વભાવની આવી વિચિત્રતા છતાં એ અમારી સાથે ભળી શકત પણ અમારી સાથે દરેક જાતનો પ્રસગ પાડવાનું જ એ ટાળતી એની અમારા તરફની સૂગ બિલકુલ સ્વાભાવિક લાગતી, ક્યારે ય એને કૃત્રિમતા લાવવી પડતી હોય એવુ મને લાગ્યુ નથી

પરતુ વારવાર એ મોટા ઓરડામા અમારી વચ્ચે આવતી એ જોઈને જ મારી ગૂચવણ વધતી એ શુ એમ નથી બતાવતું કે એને મનુષ્યના સહવાસની થોડી પણ ભૂખ છે? અને દરેક દેહધારીને એના જેવા બીજા દેહધારીઓના સહવાસમા રહેવાની ઈચ્છા થાય એમા અસ્વાભાવિક પણ શુ છે?

પણ આવા કોઈ સહવાસની એ ઇચ્છા જ ન કરતી ત્યારે શુ એ સપૂર્ણ આત્મસંતોષી હતી? પણ એ સુખી નહોતી દેખાતી

૨

ઇટાલિના લાગો બદરના કાઠા પરની 'ડ્યુક આફ વેનિસ' હોટેલમા અમે ઊતર્યા હતા બીજા ઘણા દેશોના મુસાફરો પણ અહીં ઊતરેલા એમા કેટલાક દેખાવડા જુવાનો હતા, તેમ જ કેટલાક મધ્યમ વર્ગના પૈસાદાર માણસો પણ હતા અત્યારે સહુ નાસ્તાના ટેબલ પાસે બેસી કુમારી કેરિન્ગ્ટનની જ વાતો કરતા હતા એમાના એક ઈટાલિયન જુવાન મિ બેરન સાથે મે શરત લગાવી એ ટૅનિસનો ખેલાડી હતો અને જુવાન સ્ત્રીઓને પોતાના તરફ આકર્ષવામાં અને એમની સાથે ભળી જવામા એ પોતાને એક્કો માનતો–જો કે એને એટલો બધો દેખાવડો તો ન જ કહી શકાય પણ એના શરીરનો બાંધો ઘણો સરસ હતો એનામા આત્મશક્તિ ઘણી હતી આવી આત્મશક્તિવાળા જુવાનો મે બહુ ઓછા જોયા છે

કુમારી કેરિન્ગ્ટનને આકર્ષવામા એને પોતાની અશક્તિ લાગી એટલે જ એની લગભગ તમામ રીતભાતથી બૅરનની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ઉશ્કેરાતી તે એ વિષે બધુ જાણવા તે વલખા મારતો પરંતુ એ હિંમત કરી શક્યો નહિ મને કહેવા લાગ્યો કે, 'કેવી વિચિત્ર આ સ્ત્રી છે!

બૅરનની હાલત પર હુ હસ્યો, ખૂબ હસ્યો આથી બૅરનનુ ઇટાલિયન ખમીર ઊછળી આવ્યુ એ ઉશ્કેરાઈ જઈને બોલ્યો

આ સ્ત્રીની સાથે તું વાત કરવામા સફળતા મેળવ તો હુ ૫૦૦ 'લીરા*'ની શરત મારુ છુ'

'સફળતાની તારી વ્યાખ્યા શી છે?' મે પૂછ્યુ

'એ સ્ત્રી તને મિત્ર બનવાની છૂટ આપે ને તુ માત્ર એક બે વખત બોલી આવ, એટલુ જ નહિ પણ ત્રણેક વખત સારી પેઠે વાતો કરી આવ'

'બે ત્રણ નહિ પણ ચાર વખત વાતો કરી આવુ, પછી?'

'કબૂલ, ૫૦૦ લીરાની શરત કબૂલ છે ને?' એણે પૂછ્યુ

મારે કબૂલ કરવુ જોઈએ કે આ શરત મારવામા મે ઉતાવળ કરી હોટેલમા બીજી સ્ત્રીઓને મિત્ર બનાવવા કરતા આમા ઘણી મુશ્કેલી હતી ઉતાવળે શરત મારવામા બૅરનના મુખ પરનો કોઈને પકડમા લીધાનો મરકાટ હુ જોઈ શક્યો.

'હા, હું જીતુ તો ૫૦૦ લીરા તારે મને આપવા, ને હું હારુ તો મારે તને આપવા' મે કહ્યુ

'સમયની મુદત પણ નક્કી કરવી જોઈશે' તુરત જ બૅરને કહ્યુ

'જરૂર'

* લીરા – ઇટાલિનું ચલણી નાણું

'હું તને ગુરુવારની રાત સુધીની મુદત આપું છું. આજે મંગળવાર, એટલે આજ સવારથી ગુરુની રાતના બાર વાગ્યા સુધીનો સમય તારી પાસે છે '

'બહુ સારું ' મે કહ્યું 'મારે બહુ ઝડપ કરવી પડશે '

અને અમે બન્ને છૂટા પડયા

હું એકલો પડ્યો ઘડી પહેલાં મે જે કર્યું એનો હવે મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો મને એ મૂર્ખાઈ લાગી મૂર્ખાઈ એટલા માટે કે બેગન સાથે જે શરત બકી એમા હું કોઈ પણ રીતે જીતુ એવુ મને ન લાગ્યુ

એ વિચિત્ર સ્ત્રીને મળવા માટે મારા મનમા મે ઘણી યોજનાઓ વિચારી એને સીધે સીધા ભોગ ઓરડામાં ઓસરીમા અગાસી ઉપર બગીચામા કે એવા કોઈ સ્થાને મળુ પ્રથમ હવાપાણી વિષે કંઈક વાત કરીશ, પછી અહીંના લોકો, રીતરિવાજ ઈત્યાદિ વાતો કાઢીશ આવુ નક્કી કર્યું ઉંવટનુ બધુ નસીબ પર છોડયુ એમ નહિ બને ! ચોક્કસ આ રીતે એને મળવાનું નહિ બની શકે ! હવાપાણી ! કુમારી કેરિન્ગ્ટન ! ના ! ના !

એ બહુ વાચતી મે એને ચોપડી વગર કદી દીઠી નથી અને હું પણ સાહિત્યમાં રસ લેનાર તો છુ જ શુ હુ આ સબધી માફી માગીને એની સાથે વાત ન કરી શકુ ? એની નજીકમા આજુ બાજુના કોઈ સ્થળે બેસીશ કાચ બગીચો આ માટે વધુ અનકૂળ થશે હું એની પાસે બેસીશ એ શુ વાચે છે એ જાણી લઈ એના સબધી વાત ઉપાડીશ વળી એ વાત પણ રસદાયક પણ થશે એકાદ મુદ્દો એવો શોધીશ કે એનુ ધ્યાન ખેચવામા એ ભારે મદદગાર થાય પછી મારી પાસેથી વધારે સાંભળવાની એની ઈચ્છા સતેજ થશે હુ એ કરી શકીશ ? શા માટે નહિ ?

તુરત જ મે નિશ્ચય કર્યો કે આ સારામા સારી યુક્તિ છે અને એ જ દિવસે બપોરે ચા પાણી પી કરીને એની બાજુમાં એક ખુરસી પર બેસી ગયો

બાજુમાં જ જાપાનથી પોતાને માટે તૈયાર કરાવેલી આરામખુરસી પર લાબી થઈ ને આરામ કરતી એ પડી હતી એની પાસે કઈ ચોપડી છે એ મે લાબી નજર નાખીને જોઈ લીધુ 'એસીરિયન શિલ્પકળા' એ નામનું પ્રો હોરેસ વિસ્ટનનું લખેલુ પુસ્તક હતું લેખકના નામ પાછળ એની મહત્તા બતાવતા ઘણા ઘણા અક્ષરો હતા

હુ સ્તબ્ધ બન્યો એસીરિયન શિલ્પકળા પરનું મારુ જ્ઞાન અને એ વિષયનો રસ એમાથી કોઈ મુદ્દો પકડી પાડી મારુ કામ પાર પાડી શકે એવુ મને ન લાગ્યુ પુસ્તકના લેખક પ્રો વિસ્ટન વિદ્વાન પુરુષ હતા પરતુ મારા જાણવામા એ નહોતા આવ્યા હુ મારી ખુરસીમા ચુપચાપ બેસી રહ્યો ને કુમારી કેરિન્ગ્ટન એસીરિયન શિલ્પકળા ના પાનાંમા તલ્લીન થઈ

હુ ચા તૈયાર કરી આપવામા કે ટોસ્ટને માખણ ચોપડવામા મદદગાર થઈ શકુ ? ઘણી વખત નોકરો કાળજી વિનાના હોય છે હુ ચા ।। ટેબલ નજીક આ પો પણ કુ કેરિન્ગ્ટને બહુ સફાઈ અને સાદાઈ થી પતાવ્યુ અને નોકરે પણ ભારે કાળજી બતાવી દિવસ પસાર થઈ ગયો રાત પડી એ ઉપરને માળે ચાલી ગઈ હવે આવતી કાલ સવારે નીચે આવવાની

બુધવાર થયો સવારનો ચળકતો સૂર્ય પૃથ્વીને અજવાળતો ઉપર ચાલ્યો અને આખર એ પણ વિલય પામ્યો એ દિવસે કશી પ્રગતિ ન થઈ મિ બરન જ્યારે જ્યારે સામે મળી જતો ત્યારે પોતાની જ જીત થવાની હોય એમ મે હુ મલકાવતો ચાલ્યો જતો

ગુરુવારનુ સવાર થયુ સૂર્ય સરોવરના જળ પર કિરણો પ્રસરાવતો ઊગ્યો આવતી માસે ૫૦૦ લીરા આપવા પડશે એ વિચારે હુ ધ્રૂજ્યો પૈસા જવાના દુખ કરતા વધુ તો મિ બરને આખી હોટેલમા અમારી શરતની વાત કરી હતી તેથી હોટેલના માણસોમા મારી મશ્કરી થશે એનુ મને દુખ હતું નાનામા નાનો નોકર પણ આ વાત જાણે છે એ હુ જોઈ શક્યો હતો નોકરો મારી અને કુ કેરિન્ગ્ટન પાછળ કુતૂહલપૂર્વક જોઈ રહેતા અને હસતા

જેમ દિવસ ચડતો ગયો તેમ મારી નિરાશા વધતી ગઈ કુમારી કેરિન્ગ્ટનને મળવાના હજાર રસ્તા હું વિચારી ગયો, પણ એકેય કાર્યસાધક ન લાગ્યો સવારનો ચાનો સમય થવા આવ્યો તેમ મારી મૂઝવણ વધતી ગઈ

કુમારી કેરિન્ગ્ટન મોટા ઓરડામા ચા લેતી ત્યારે ઑરકેસ્ટ્રા વાગતું ફરીથી મે મારી જગ્યા એની નજીક લેવા વિચાર્યું આગળથી આવીને બેસી જઈશ એટલે ખાણાપીણામા જે વસ્તુ આવશે એને કુ કેરિન્ગ્ટન માટે તૈયાર કરી આપવાની મને તક મળશે

નોકરો હમેશા નફ્ટ હોય છે કાંઈ ને કાંઈ ઢોળફોડ કરે જ ખ્યાલાગ્કાળી જોયાકર્યા વિના ચા રેડી જ દેશે પીરસના પીરસતા ય હાથમાથી વસ્તુ ઢોળતા જશે અને મહેમાનોના કપડા બગાડશે

કુ કેરિન્ગ્ટન આવી હુ એની નજીક જઈ શક્યો નહિ, એણે ચૉકલેટ લીધી હવા ગરમ હતી ચૉકલેટ નરમ અને ભેજવાળી હતી. મે કઈક બનાવની આશા રાખી પણ કાંઈ બન્યું નહિ છેલ્લી ઢબથી ચૉકલેટ ખવાઈ પછી ચા આવ્યો ચા પણ ધીરજથી પિવાયો અને હુ નિરાશ થયો

એટલામા બૅન્ડ વાગવુ શરૂ થયું મને થયુ, શા માટે એ ગીત હુ નથી જાણતો? હુ બહુ જૂન વાણીનો શોખીન હઈશ પણ એના સ્વર બહુ મીઠા હતા દૂર ઊભો ઊભો મિ બૅરન મારા તરફ તાકતો હતો અને એક સુદર સ્ત્રીના કાનમા કાંઈક કહેતો હતો એ મે જોયુ, અને તુરત જ મે નિર્ણય કર્યો કે મારે કુ કેરિન્ગ્ટન પાસે જવુ જ જોઈએ, એની પાસે ખુરસી લેવી જ જોઈએ અને મારે મિ. બૅરન સાથેની મારી મૂર્ખાઈભરેલી શરતની વાત એને કરવી જ જોઈએ

૩

કુમારી કેરિન્ગ્ટનની બાજુમા નેતરની ખુરશી ખાલી પડી હતી હિંમત કરીને મારા ટેબલ પરથી હું ઊઠ્યો મિ બૅરનની નજર મારા પર જ હતી મે પણ એને આખના ઇશારાથી મારી આ વખતની મક્કમતા બતાવી. હુ કુ કેરિન્ગ્ટનની તરફ ગયો જેવો હુ એની ખુરશી બાજુ ગયો કે તુરત જ આફત ઊભી થઈ. મિ બૅરનની સામે તાકી રહેવામા મારો ઘણો સમય ગયો પરિણામે જેવો હું ખુરશી પર બેઠો કે આરકેસ્ટ્રાનુ ગીત બધ થયુ સર્વત્ર સ્મશાનશાતિ વ્યાપી

આવી શાતિની મે આશા નહિ રાખેલી મારી ધારેલી મુરાદ જાણે તૂટી પડતી હોય એવુ મને લાગ્યુ જ્યારે કુ કેરિન્ગ્ટને પોતાના ગુચ્છાદાર વાળ વાળુ માથુ ઊચુ કરી મારી સામે જોયુ ત્યારે ખુરશીમા હુ પાછો પડ્યો મારી આ વર્તણૂક માટે હુ માફી માગી ન શક્યો હુ કાઇ બોલી શક્યો નહિ, માત્ર એની સામે તાકી રહ્યો આમ ઘણો સમય શાતિમા ચાલ્યો ગયો હોય એમ મને લાગ્યુ જો કે મે બોલવા માટે વિચારેલું, સમજાવવા માટે નહિ, પણ માફી માગવા સુધીનો મે વિચાર કર્યો પણ આવુ હુ કાંઈ કરી શકુ તે પહેલા બૅન્ડ ફરી પાછુ શરૂ થયુ, આ વખતના ગીતે મારામા આનદ અને જુસ્સો આપ્યો પણ કવિની કરુણતાએ મારા જુસ્સાને પિગળાવી નાખ્યો આવુ ગીત સાભળતા સાભળતા હુ મિ બૅરન સાથેની શરત પર વિચાર કરવા લાગ્યો ને આવી જાતનુ નિવેદન મારે કુ કેરિન્ગ્ટન આગળ કરવુ એમા મને મારી નામોશી લાગી આવુ કાઇ પણ કરવાનો વિચાર મે છોડી દીધો અને હુ શાતિથી બેઠો

"મે સાભળ્યા છે એ ગીતોમા આ એક અતિ સુદર ગીત છે જાણે ધરતીના પડમાથી આવતુ હોય એવુ લાગે છે " કુ કેરિન્ગ્ટન પ્રત્યે આખરે મેં કહ્યુ

'ના, એ તો ડાગરના ખેતરમાથી આવે છે,' કુ કેરિન્ગ્ટન સહસા બોલી 'હિંદુસ્તાનના ડાગરના ખેતરોમા આવુ ગીત મે ઘણી વાર સાભળ્યુ છે '

એણે વાત એવી રીતે ઉપાડી કે જાણે એ આપણી સાથે કલાકની યે વાતો ન કરતી હોય! એનો અવાજ ધીમો ને ખૂબ મીઠો હતો મહાન ગૂચવણમાથી હુ પાર નીકળી ગયો હોઉ એવુ મને લાગ્યુ

'તમે હિંદુસ્તાન ગયા હતા?' મેં વાત લંબાવવાની તક લીધી

'હા'

'અહીં કોઈએ મને કહ્યું કે તમે તો આખી દુનિયા ફરી વળ્યા છો'

'પણ હું તો અહીં કોઈને નથી જાણતી'

'છતાંય હોટેલમાં કેટલાક માણસો બધી બાતમી મેળવી લે છે'

'તેઓ શું આવું કરી શકે છે? બીજાના અંગત જીવનમાં રસ લે એ કેટલું વિચિત્ર!'

'તમે આ બધાને જુઓ છો એમાં રસ નથી લેતા? મેં તો જોયું છે કે ચા પીતી વખતે બધા તમારી તરફ જ ટીકી રહ્યા હોય છે'

'મિ. નકુન નહિ મને એનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી ને એમને હું ગણકારતીયે નથી સાચું પૂછો તો હું એમને જોતી જ નથી'

'પરંતુ તમે આ બધાની વચ્ચે હરોફરો તો છો'

'એક માણસ આખો દિવસ થોડું ઓરડીમાં એકલું બેસી શકે છે?'

'તમે રોજ સાંજે નૃત્ય વખતે તમારી ઓરડીમાં ઉપર ચાલ્યા જાઓ છો?'

'હા'

'મને આશ્ચર્ય થાય છે કે તમે સાંજ કેમ પસાર કરતા હશો?'

'ઓરડીમાં ફરું છું કોઈ વખત ભરત ભરું છું'

'ભરતગૂંથણ'

'હા હું ભરતગૂંથણ કરું છું જ્યારે હું વહેલી ઊઠું છું—જો કે રોજ વહેલી ઊઠું છું, ત્યારે ભરત ભરું છું ઘણી સ્ત્રીઓ આવું ભરતગૂંથણ કરે છે'

'એમાં બહુ રસ પડે એવું છે?'

'એવા ખાસ નહિ પણ આપણે મનથી રસ લઈ શકીએ એવી કેટલી વસ્તુઓ છે? મને લાગે છે કે બહુ જ ઓછી.' કહી, નોકરને ચાના પૈસા ચૂકવી એ તુરત જ બગીચામાં ચાલી ગઈ

મિ. બેરન મારી પાસે આવ્યો

'તમે જોયું ને? ચડકવાને બદલે કેટલી શાંતિથી મેં વાત કરી?' મેં કહ્યું

'તેં વાત કરી એ સાચું પણ તું સફળતાપૂર્વક વાત કરી શક્યો છે? આપણે તો એની શરત છે'

'હું આજે સાંજે એને ફરી મળીશ'

'ક્યારે?'

'જમ્યા પછી'

'પણ જમીને તો એ પોતાની ઓરડીમાં જાય છે'

'તો એ મને ત્યાં આવવાનું કહેશે'

'કદી કહે જ નહિ'

'ચાલ, ધાર કે એ મને પોતાની ઓરડીમાં લઈ જાય તો હું જીત્યો કહેવાઉં ને?'

'ચોક્કસ, પણ એ કદી લઈ જ ન જાય ને.'

'હવે ધાર કે કદાચ એ નીચે અહીં જ બેસી રહે અને મારી સાથે વાતો કરે તો!'

મિ. બેરન પ્રમાણિક હતો થોડીવાર વિચાર કરી તેણે કહ્યું 'તો એ તું જીતે'

'ત્યારે માની લે કે હું જીત્યો છું આજે સાંજે અને આવતી કાલે પણ મારી સાથે એ વાતો કરશે.'

'જો એ એમ કરે તો હું હાર્યો' થોડીવાર રહી તે બોલ્યો. 'ત્યારે તું નસીબવાન મેં તને ધાર્યો હતો એના કરતાં તું વધારે હોશિયાર નીકળ્યો ગણાય.'

સ્ત્રીઓમાં ભળી જવાના મારા સ્વભાવને આવકારવામાં એનું ઇંગ્લિશ ખમીર ઝળકી ઊઠ્યું

એ રાત્રિએ હું સાવધ બન્યો. કુ. કેરિન્ગ્ટન સામાન્ય રીતે રાત્રિના આઠ વાગે જમતી અને બહુ જ થોડું જમતી પણ કરીને સાડા આઠ વાગે તો એ જમવાનો ઓરડો પણ છોડી જતી. મારાથી એને આમ ભાગી જવા ન દેવાય. તેમ એના ખાતર ભૂખ્યા રહેવાની પણ મારી ઇચ્છા નહોતી. એટલે હું પેલા આઠે

આવીને જમવા બેઠો. જ્યારે હું અરધુંપોણું જમી રહ્યો હઈશ ત્યારે મેં એને વાદળી પોષાકમાં ધીમેથી આવતી જોઈ.

મારી પાસેથી પસાર થવા છતાં મારી તરફ એક નજર સરખી પણ એણે ન કરી. મને તો આશ્ચર્ય થયું કે બપોરની આ વખતે જે પુરુષે એની સાથે વાત કરી હતી એને ભૂલી તો નહિ ગઈ હોય! ખરેખર એ એટલી અસામાન્ય હતી કે કોઈ એને ન સમજી શકે. એ જ્યારે મારી સાથે વાત કરતી હતી ત્યારે મોટા ડોળા કાઢીને એ મારા સામું જોઈ રહેતી. પણ જાણે એ મને જોતી જ નથી એમ મને લાગતું. એની આંખ મને તાકીને જોતી હોય એવું જણાય નહોતું એની આંખો કોઇ સ્વપ્નદર્શી જેવી હતી. હું એની સાથે ફરી વખત વાત કરું તો કદાચ મને એ ઓળખી યે ન શકે.

બરાબર આઠ ને પચીસ મિનિટે મેં જમવાનું પૂરું કર્યું ને ઉપરના માળે જવા માટે લિફ્ટ હતી ત્યાં આવીને બેઠો. એ વખતે ત્યાં કોઇ નહોતું. લિફ્ટવાળો ઊભો ઊભો ઝોકાં ખાતો હતો. આમ દસેક મિનિટ ગઈ હશે ત્યાં કુ. કેરિન્ગ્ટન ધીમે પગલે મારા તરફ આવતી દેખાઈ.

અત્યારે જ મારું ધ્યાન ગયું કે એણે કપડાં ઘણાં સુંદર પહેર્યાં હતાં. બીજાની પ્રશંસા મેળવવા કે સ્ત્રીઓને ઈર્ષા ઉપજાવવાને બદલે પોતાને વધારે ગમ્યાં હોવાને અંગે જ પહેર્યાં હોય એવું મને લાગ્યું.

ખુરશી પરથી ઊઠીને હું એને મળવા સામે ગયો. જેવો હું મળ્યો કે તુરત જ મેં સ્મિત કર્યું, જેમ એક મિત્રને મળતાં કરીએ તેમ.

'હું હમણાં જ બગીચામાં જતો હતો.' મેં વાત શરૂ કરી.

'તમે?'

આટલું બોલ્યા પછી પણ એણે મને ઓળખ્યો છે કે નહિ એની મને શંકા હતી, જાણે કોઈ અજાણ્યાને એ પહેલવહેલી જ મળતી હોય એમ મને લાગ્યું.

'હા, અત્યારે આકાશ રળિયામણું છે. તમે થોડી વાર નહિ આવો?'

'મને એવી ઈચ્છા નથી. હું મારા ઓરડામાં જઈને બેસીશ.'

'તમે ભરતગૂંથણમાં લાગી જશો?'

એ લુખ્ખું હસી. 'હા. અત્યારે તો એ જ કરીશ. મારા ઓરડામાં અગાશી છે એટલે પહેલાં ત્યાં બેસી થોડી વાર સિગારેટ પીશ.'

'હું તમારો સાથ ન કરી શકું?' મને ખબર નથી કે મેં કેવા ઉત્તરની આશા રાખી હતી. મને થયું કે કદાચ સીધી ના પાડશે. અગર તો હસીને જવાબ આપવાનુ જ ટાળશે, પણ એણે તો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'તમારે શી જરૂર છે?'

મને મિ બેરનની શરતનો વિચાર આવ્યો ને હુ ગુનેગાર હોઉં એમ લાગ્યુ પણ અત્યારે મને ખબર છે કે ત્યારે શરતને ને કુમારી કેરિન્ગ્ટનની સાથે સાંજ ગાળવાની મારી ઇચ્છાને કશો સબધ નહોતો. પણ આ વાત એ જાણે તો?

'એકલા ફરવા કરતાં તમારી સાથે સાંજ ગાળવાની મારી ઇચ્છા છે. તમે ના પાડો તો વળી કોઈ...પણ મને તમારા ભરતગૂંથણમાં દખલ કરવાની જરા ય ઇચ્છા નથી.'

'મારે રોજ ભરતગૂંથણ કરવું જોઈએ એવું નથી. એને કાલ પર છોડીશ. મને એમાં હરકત નથી.' તેણે કહ્યું.

લિફ્ટમાં એણે પગ મૂક્યો અને હું પણ એની પાછળ ગયો.

૪

એ દિવસે સાંજના એ સ્વપ્નદર્શી બાઈની કથા મેં સાંભળી. એ એક પુરુષને ચાહતી હતી. પુરુષને નહિ પણ એના આદર્શોને એ ચાહતી. ને એ આદર્શ પાછળ એ કેટલી ઘેલી બની હતી! એણે એ પુરુષની જિંદગી કેટલી મધુર બનાવી હતી! પણ એ

મધુરતાને એ ન સાચવી શકી બધા પુરુષોની જેમ એ પણ અભિમાની બન્યો ખરુ પૂછો તો એ બાઈને પુરુષની પડી નહોતી પણ એ આદર્શને માટે ગરીબ બની હતી ને એ આદર્શે જ એને આમ રઝળતી મૂકી

આ બધુ મે કેવી રીતે જાણ્યુ એનું મને પણ આશ્ચર્ય થાય છે એની ઓરડીમા બેસીને અમે ખૂબ વાતો કરી પણ હુ એને કાંઈ ગમી ગયો હતો એટના માટે આ બધુ એ નહોતી કહેતી એને મારી ખશી યે દરકાર નહોતી હુ ત્યા હોઉ કે ન હોઉ એની એને મન કંઈ કિંમત પણ નહોતી કેટલીક વખત આવો ઉપેક્ષાભાવ જ એકબીજાને સ્વાભાવિક રીતે નજીક લાવે છે અને એવુ અમારે વિષે બન્યુ અમે અગાશીમા બેઠા હતા શરૂઆતમા મનમા આવતુ એમ બગીચા ઉપર, તારા, આકાશ, અને એવા ગમે તે વિષય પર વાતો કરતા હતા એમાથી એકે યને વાત પાછળ કોઈ હેતુ ન હતો બધુ સ્વાભાવિક લાગતુ

વાતમા મે એને કહ્યુ 'તમે આપ્તજનોથી વિખૂટા પડેલા હો એવા દયામણા લાગો છો

એણે કહ્યુ હુ સદા ય એકલી જ રહું છુ છે ના સાત વરસથી મારી આકડી સાથે પ્રવાસ કરુ છુ એ સાત વરસથી હુ હોટેલમા પુરુષોની વચ્ચે જ રહું છુ પણ એમની સાથે બોલવાનો પ્રસગ પાડતી નથી તેમ એમના વિષે કશુ જાણતી નથી ને તેની ઉત્કંઠા પણ થતી નથી હું ચીન જપાન હિન્દુસ્થાન સિવાય જાવા, દક્ષિણ અમેરિકા ઈરાન સીરિયા ઇજિપ્ત અને યુરોપ એ બધે સ્થળે જઈ આવી છુ મારે માટે હવે કયુ સ્થળ બાકી છે? અને સદા ય હુ એકલી જ રહું છુ, જેમ અહીં છુ '

'પરતુ તમારે મિત્રો તો હશે જ

'ના, મારે કોઈ મિત્ર નથી હા હુ ઘણા પુરુષોને જાણુ છુ ખરી પણ મારે એકે ય મિત્ર નથી '

'અને અમેરિકા? તમે તો અમેરિકાવાસી છો ખરુ?'

'હા પણ હું અમેરિકાને ધિક્કારુ છુ'

'તમે અમેરિકાવાસી થઈને અમેરિકાને ધિક્કારો છો? બહુ નવાઈ કહેવાય!'

'મને ખબર નથી પડતી કે હું તમારી સાથે શા માટે વાતો કરુ છુ પણ તમે મારા તરફ મમતાથી જોઈ રહ્યા છો એમને લાગે છે કે તમે મારા વિષે કંઈ જાણવા ઇચ્છો છો '

મને મારી શરતનો ફરી વિચાર આવ્યો ને હુ શરમાયો પણ એને કદી ખબર નહિ પડે એ કે બધા નોકરો તો જાણે જ છે અને એને પણ એક ચાકરડી છે એ જ પગે મને સફેદ વાળવાળી ઘરડી દાસીનો ભય લાગ્યો

'હુ અમેરિકાને ધિક્કારુ છુ કારણ કે એણે જ મારી જિંદગીનો નાશ કર્યો છે '

'પરતુ તમે તો અહીં ઇટાલિમા જીવતા છો?'

'તમને શુ હું જીવતી લાગુ છુ?' એણે પૂછ્યુ

અને ત્યારે મને ખબર પડી કે અમારામા જે કઈક જીવન જેવુ છે તેવુ કઈક એનામા નથી

'કદાચ બધા હોય છે એના કરતા તમે જુદી જ કક્ષાના હો ' મે ઉતાવળે કહી નાખ્યુ

જરૂર જુદી કક્ષાની મારામા કાંઈક ઓછુ છે એથી નહિ કે મારામા કઈ વિશેષતા છે તેથી મરેલા માણસો જીવિતોમા રસ જ લઈ શકતા નથી ' એ બેધ્યાનથી બોલતી હતી

'એવુ શા માટે?' મે પૂછ્યુ મને વધારે જાણવાની ઇચ્છા હતી

હું શ્રીમંત છુ એવુ તમને કહું તો તમે મને જગલી કે અજાયબ નહિ માનતા '

આવુ એ બોલશે એવી ધારણા મે નહોતી રાખી અને એણે પોતાની કથા કહેવી શરૂ કરી

'મારા પિતા અમેરિકામા રેલ્વેમેનેજર હતા એ ગુજરી ગયા અને મારા માટે પુષ્કળ પૈસો મૂકતા ગયા અમેરિકામા પણ એની ગણના થાય એટલી એની પાસે દોલત હતી તમને ખ્યાલ હશે કે અમેરિકામા પૈસા વિષે ખૂબ લેખો આવે છે એવી જ રીતે મારી દોલત વિષે લેખમાળાઓ લખાવા માડી એ એટલે સુધી કે મને એનો ખરેખર કંટાળો આવ્યો

મારી યુવાની ખીલતી જતી હતી અને મારી પાસે પુષ્કળ પૈસો છે એની જાણ થતી જતી હતી એથી હું બહુ મૂઝાતી કારણ કે મને પોતાને પૈસાની બહુ ખેવના નહોતી, છતા મારી જાહેરાત તો હું પૈસાવાળી છુ એવી જ થતી, એથી મને ચિંતા થતી મને પોતાને ખબર નહોતી કે હુ શુ હતી ખરે ખર હું કશુ જ નહોતી જગતે એની સ્વાર્થી નજર મારા તરફ ફેકી એવાની સાથે ભળવાની મારી જરાય ઈચ્છા નહોતી તમે જુવાન માણસ છો અને તમે દુનિયા જોઈ હશે દુનિયા કેટલી સ્વાર્થી છે ? ભયકર ! પશુ જ્યારે ભૂખ્યુ થાય છે ત્યારે કેટલુ વિકરાળ બને છે ? ખરેખર દુનિયા પણ ત્યારે એવી વિકરાળ મને લાગવા માડી આ બધુ હુ જોતી હતી અને મારે એ વિકરાળ મુખને તાબે થવુ પડયુ

એ વખતે હુ બહુ જ દુખી હતી હુ સાચુ આત્મસુખ શોધતી હતી પણ બધે ઠેકાણે મને પાશવી જીવન જ દેખાયુ અને જગતમા આખર એ જ વસ્તુ ભરી છે એવુ મને લાગ્યુ આજે પણ એમ જ લાગે છે હુ અત્યારે ૩૨ વરસની છુ આજથી બાર વરસ પહેના જ્યારે ૨૦ વરસની હતી ત્યારે ઘણા સ્વાર્થી માનવીઓએ મને પોતાની કરવા મને લલચાવી, કારણ કે મારી પાસે દોલત હતી

આ અરસામા મને એક એવો માણસ મળ્યો કે જેણે મારા પર ખૂબ અસર કરી પણ તે આ બધા જેવો નહોતો ત્યારે હુ ખૂબ પૈસાદાર હતી ને પૈસાની જાળમા ગૂચવાણી હોઉ એવુ મને લાગતુ ગરીબ માણસોને સમજી શકે એવો કોઈ માનવી મે જોયો નહોતો

આવુ મારુ બોલવાનુ સાભળીને કદાચ તમે હસશો પણ અમેરિકાની આ હકીકત છે શ્રીમત માણસો શ્રીમતોમા જ જન્મ આવે છે તેઓ ગરીબ માણસોને જાણતા જ નથી તેમ જ એના માણસોના પરિચયમા પણ આવતા નથી અહી હુ નોકર–ચાકર કે દરવાન વિષે નથી કહેતી આ નોકર માણસો સિવાય એમનાથી એક પળ પણ ચાલી શકે એમ નથી પણ હુ તો એમની જ જાતના, પણ જેઓ ગરીબ છે, એવાની વાત કરુ છુ, એવા માણસો સાથેની મિત્રાચારી વિષે વાત કરુ છુ, હુ જેટલા માણસોને જાણુ છુ એ બધા મન ફાવે એવુ જીવન ગાળી શકે એવા છે પૈસા ક્યાથી આવે છે અને ક્યા જાય છે, એમને એની પરવા નથી હું જ્યા જ્યા ગઈ ત્યા મે આવા ધનના ઢગલા જોયા મરજીમા આવે એમ એને વેડફી નાખતા, ભૂડ જેમ કાદવમા રગદોળાયુ રહે છે તેમ એશઆરામમા ગળાબૂડ આ બધા માણસો રહેલા છે

આ વખતે આ બધાથી જુદા એવા એક માણસને હુ મળી ' અહીં એ સહેજ અટકી

' પહેલી વાત તો એ કે એ પોતે ગરીબ હતો પરતુ એના વિષે ધ્યાન ખેચાય એવી વાત તો એ હતી કે એ પૈસાદાર થવા પણ ઈચ્છતો નહિ હુ ખાનગીથી કહુ છુ કે મોટા ભાગના ગરીબ માણસોને પૈસાદાર થવાની ઈચ્છા તો થાય જ છે પણ આને એવુ ન હતુ મારે ન્યુયોર્કમા એક સ્પેસ્યાલિસ્ટને મળવુ હતુ, ત્યા એના મકાને આ માણસની મુલાકાત થઈ અમે બે જ ત્યા દીવાનખાનામા રાહ જોતા બેઠા હતા હુ જ્યારે ત્યા પહોચી ત્યારે એ ત્યા મોટા ટેબલ આગળ બેસીને માથુ હલાવતો કોઈ સચિત્ર માસિકના પાના ઉથલાવી રહ્યો હતો

તે બહુ દૂબળો, ફિક્કો અને ઠીગણો લાગતો હતો પણ એની કાળી આખોમા કોઈ ઓર ચમક હતી છતા એની આખો બહુ માયાળુ હતી અને એમા બીજુ પણ કઈક એવુ હતુ કે જે હજુ સુધી મે બીજા કોઈની આખોમા જોયુ નથી સ્વાર્થી, માદક કે પાશવી આખોને બદલે એ કરુણા અને સહાનુભૂતિમય હતી એમા મને સાચુ જીવન જણાયુ તે ટેબલ પાસે હુ બેસી ગઈ

એણે મારી તરફ એક નજર કરી એણે એટલી સ્વાભાવિકતાથી જોયુ કે એણે આમ ન જોયુ હોત તો એ અસ્વાભાવિક લાગત મારે એને ઓળખવો જ જોઈએ, એક ક્ષણ મને લાગ્યુ, જાણે હુ એના તરફ ખેચાઈ રહી હોઉ આવી જાતનો અનુભવ મને ક્યારે ય નહોતો થયો હુ એને છોડી શકુ એમ નહોતી એણે

અવશ્ય પોષાક પહેર્યો હતો પરંતુ મારા પરિચયમાં જે ચપળ માણસો આવેના એની સરખામણીમાં એ અવશ્ય ગરીબ જ લેખાય

મારી તરફ ઝાંખી વાર જોઈને એ વળી પાછો માસિક ના પાના ઉથલાવવા માંડયો થોડી વારમાં માસિક પડતું મૂકીને મારી તરફ ફરી વાર જોઈને બોલ્યો

'આ બધું ભયંકર નથી ?'

મને એનો અવાજ ગમ્યો બાળકના જેવો એ નિખાલસ હતો મેં કહ્યું,

'શા માટે ?'

'લોકો આટલા પૈસાદાર છે છતાં યે હજુ પૈસા પાછળ આટલા પાગલ કેમ બને છે ?' ખેદપૂર્વક એ બોલ્યો

'અને બીજી તરફ પાર વગરની ગરીબાઈ !' થોડી વાર રહીને ફરી આટલું બોલી બંધ રહ્યો

અમે થોડી વાતો કરી મેં એને કહ્યું કે હું શ્રીમંત છું ત્યારે મારી સામે એ દયાર્દ્રતાથી જોઈ રહ્યો એ પોતે ગરીબ હતો એણે પોતાની અને એના મિત્રોની ગરીબાઈ વિષે વાત કરી છતાં એને એવા મિત્રો ગમતા કારણ કે શ્રીમંત મિત્રો કરતા એ સાદા ને સાચા હતા શ્રીમંત લોકોથી એ ખરેખર ત્રાસતો મેં એને મારો ભય ન રાખવા કહ્યું

નોકરે આવી એને સ્પેશ્યાલિસ્ટ પાસે અંદર જવા કહ્યું એણે મને વાત કરી કે બહાર ગરીબોનું મોટું ટોળું સ્પેશ્યાલિસ્ટને મળવા બેસી રહ્યું છે એમની પાસે પૈસા નથી એટલે અંદર કેમ આવી શકે ? એ મળવા માટે ઊઠયો ત્યારે મેં એની પાસેથી એનું સરનામું લીધું અને મારું સરનામું એને આપ્યું

અમે ફરીવાર મળવા મળવાનું મેં નક્કી જ કર્યું હતું કારણ કે એ ગરીબ હતો ને એને શ્રીમંતો ગમતા નહોતા મારા માટે આ એક નવું હતું મને ફરી મળવાની એની ઇચ્છા હતી કે કેમ તે હું નથી જાણતી પણ મને તો હતી જ હું પણ એક ગુનેગાર શ્રીમંત હતી

'તમે આ એનું વાક્ય ટાંકો છો ?' મેં વચ્ચે

"હા, એનું વાક્ય ટાંકું છું એ વખતે એ એવો હતો" તેણે જણાવ્યું અને એની આંખોમાં એક ચમકારો આવી ગયો એણે વાત ચાલુ કરી

"અમે એકબીજાને સમજી શકીએ એટલા નજીક આવ્યા મને એને વિષે જાણવાની તાલાવેલી લાગી મારે એના આદર્શો જાણવા હતા ઘણા માણસોને આદર્શ હોતો નથી પરંતુ એને આદર્શ હતો "

એ બોલતી બંધ પડી અને જાણે શોકમાં ડૂબી ગઈ હોય એમ લાગ્યું થોડી વાર હું થોભ્યો પછી મેં પૂછ્યું

'એનો શો આદર્શ હતો ?'

'સેવા" એણે ઊંચું જોઈને કહ્યું

"સેવા ?"

'સ્વાર્પણ એણે મને કહેલું કે એણે દુનિયા ખૂબ જોઈ હતી એ વિષે સારી પેઠે વિચાર કર્યો હતો સાર એ લાગ્યો કે સઘળે જ્યાં જે તિરસ્કાર વૃત્તિ દેખાય છે એનું કારણ માનવીના મનમાં પડેલી અભિમાનવૃત્તિ જ છે

મેં અમેરિકાવાસી શ્રીમંતોના બચાવ માટે એની દાનવૃત્તિની વાતો કહી એના જવાબમાં એણે કહ્યું કે એવું દાનવીરનું બિરુદ મેળવવા કોણે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે ? ગરીબોના દુઃખ દેખવા કોણે પોતાની ગુરેપની સફર છોડી દીધી ? આવો એક પણ માણસ તમે મને બતાવશો ? એ બધા તો એશ્વર્ય ને રીતે સોંઘું દાન કરવા નીકળી પડયા છે ' એની વાત સાચી હતી મારા જાણવામાં જેટલા પુરુષો આવ્યા હતા એ બધા પાસે એટલી દોલત હતી કે ગરીબોને માટે પુષ્કળ દોલત દાનમાં આપી દે તો યે કોઈને યુરોપની સફર પડતી ન મૂકવી પડે

એણે મને ભાર દઈને કહ્યું કે 'કોઈ પણ વસ્તુ દાનમાં આપતાં તમને એની ખોટ ન લાગે તો એવા દાનની કંઈ કિંમત નથી ' એનો આદર્શ સ્વાર્થત્યાગનો હતો, માનવસેવાનો હતો '

"એ શું કરતો હતો ?" મેં પૂછ્યું

'એક મોટા પુસ્તકાલયનો એ પ્રધાન હતો એના પગારની મને પૂરેપૂરી ખબર નથી પણ એ

નાની રકમ હતી. ઘણુ કરીને વર્ષના એને બેએક હજાર ડૉલર મળતા એણે ઘણા મિત્રો સાથે મળીને એક મડળ સ્થાપ્યુ હતુ સૌ પોતાના પગારનો ત્રીજો ભાગ મડળને આપતા એમ જે ફડ ભેગુ થતુ એનો ઉપયોગ ગરીબોના ભલા માટે થતો પોતાના આદર્શને જીવનમા ઉતારવાનો આ એનો પ્રયત્ન હતો એવુ એણે મને કહેલુ

એ બધુ કલ્પનાના ઘોડા જેવુ નથી લાગતુ? પણ પોતાના આદર્શને એ એટલો વફાદાર હતો કે મારા અતરને એ સ્પર્શી ગયો પાછળથી એના મિત્રો અને મડળના સમાગમમા મારે આવવાનુ બન્યુ પરતુ મારુ જીવન આ બધાથી કેટલુ ભિન્ન હતુ!

દુનિયાને ચૂસવાને બદલે એ તો કઈક આપવા ઇચ્છતા હતા એમનામા પશુવૃત્તિ હજુ નહોતી આવી પૈસા માટે એ મરી પડતા નહોતા હુ જ્યારે એના પ્રસગમા આવી ત્યારે મને મારી જાત એક લૂટારાની લાગી બીજાની શક્તિનો-મજૂરીનો લાભ લૂટનારા માહેની હુ એક હોઉ એવુ મને લાગ્યુ અને ખરેખર તે સાચો હતો સ્વાર્થ જ વ્યક્તિને અને રાષ્ટ્રને અધમ કરી મૂકે છે

આ બધા તરફ મને મમતા ઊપજી તેઓ ખરેખર મહાન હતા રેતીના રણ જેવા ન્યૂયોર્ક શહેરમા એ એક લીલી છાયા જેવા હતા બધામાથી એ મને વધુ ગમતો

મે મારી આ વાત એને કહી, પણ મારા પ્રેમને એ સાચો માની શક્યો નહિ ને અમે ધનિકો નગતાળ જૂઠાણુ આચરતા હોઈએ ત્યારે એ સાચુ માને પણ કેમ?"

"કોઈક વખતે આવો ભ્રમ થાય છે" મે કહ્યુ

"મે એની ભ્રમણા ભાગી-અમે પરણ્યા"

"તમે એને પરણ્યા?" હુ અચબો પામ્યો

કુમારી કેન્સિંગ્ટન પરણેલી સ્ત્રી છે એ જાણી હુ ખરેખર અચરજ પામ્યો હુ એને નવી જ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો અને જરા જ મનથી વિચારવા લાગ્યો

"હા હુ એને પરણી પરણીને મે એને મેં જે હુ જુગસન કર્યુ તેમ જ નગર માટે જ્યુ પગાર [illegible] લાભી કરી મારા માટે એણે પોતાના આદર્શો છોડી દીધા એથી ઊલટી મારી મૂઝવણ વધી મને પોતાને હુ લુગારુ પૈસાદાર વર્ગની સ્ત્રી લાગતી હતી

અમે બન્ને એકબીજાને અંતરથી ચાહીએ છીએ એવુ જાણીને પરણ્યા અમારા પરણવાનુ આ એક જ કારણ હતુ નહીંતર હુ આ ગરીબ પ્રોફેસરને પરણી જ નહોત તેમ જ એ પણ આવી લાખો ડૉલરની માલિકણને ન પરણ્યો હોત

જીવનની રહેણીકરણીની કોઈ પણ યોજનાના વિચાર વિના અમે એકદમ પરણી ગયા અમે એક-બીજાને ખરેખર બહુ જ ચાહીએ છીએ એવુ ધારીને જ અમે પરણ્યા

તમને ક્યારે ય ખ્યાલ આવ્યો છે કે જૂની રહેણીકરણીને બદલી નાખી નવી રીતે જીવન ગાળવુ હોય તો કેટલી મુશ્કેલી આવે છે?"

મને આવો પ્રશ્ન પુછાશે એવી આશા મે નહિ રાખેલી હુ તો ચકિત થઈ ગયો મે જવાબ આપ્યો,

"હુ ધારુ છુ કે એવુ તો થાય જ"

"હા મને એનો કદી ખ્યાલ નહિ આવતો પણ એમા વળી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે એમ મે અનુભવે જાણ્યુ હુ જ્યારે ગરીબ નહોતી ત્યારે એ ગરીબ સિવાય બીજુ કશુ જ હતો નહિ અને પોતાની પાસે જે કઈ હતુ એમાથી આપીને પણ એ વધુ ગરીબ બનતો જતો હતો હવે અમે પરણેલા હતા એટલે બીજુ કોઈ શ્રીમત પરણેલુ જોડુ હોય એવાં અમે થયા કારણ કે હવે એના પૈસામા કે મારા પૈસામા કોઈ જુદાઈ નહોતી અમે એક થયા હતા એ જ ક્ષણથી મારા પૈસા એ 'અમારા' થયા હતા આ સિવાય બીજુ કઈ થઈ શકે નહિ હવે અમારે કેવી રીતે રહેવુ એ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહ્યો જો કે આ પ્રશ્ન મારા માટે બહુ જ અગત્યનો હતો મારે કા તો ગરીબ સ્ત્રી તરીકે રહેવુ જોઈએ અથવા અમારે બન્નેએ મધ્યમ રસ્તો પસદ કરવો જોઈએ

એ વખતે મારે 'વેલિંગ્ટન ન્યૂયોર્ક'મા એક જૂની ઢબનું ઘર હતુ જો કે એ શ્રીમત લોકોને જ પાલવે એવુ હતુ છતા શ્રીમતાઈની હદ આવે તેમ નહોતુ મને એ ઘર ગમતુ નહિ છતા અમે ત્યા રહ્યા

એ પોતે એક ગંદી ચાલીમાં રહેતો હતો ત્યાંથી હું એને મારે ઘેર લાવું એ જ સ્વાભાવિક હતું

આ એના આદર્શના પતનનું પ્રથમ પહેલું પગથિયું

અમે પરણીને ઘેર આવ્યાં એનું મને બરાબર સ્મરણ છે અમે ક્યાંય મધુરજની માણવા નહોતાં ગયાં એને સહકાર આપતાં મને લાગતું કે હું એના આદર્શમાં ભળતી જાઉં છું એણે ગ્રંથપાલ તરીકેની પોતાની નોકરી ચાલુ રાખી હતી અમે સેવા કરવામાં કાયમ સાથે જ હતાં મેં મારો નવો પૈસો એ મકાનને આપ્યો અત્યાર પહેલાં એ મારે ઘેર કોઈ દિવસ આવેલ નહિ તેમ જ હું મારી દોલતથી અને મારે રહેવાની ટેવથી હમેશાં શરમાતી એ શરમ મને સ્વાભાવિક લાગતી એથી જ મેં એમને મારે ઘેર કદી બોલાવેલ નહિ

પરંતુ એ ઘર હવે તો એને પોતાનું લાગ્યું તમે કદાચ એ નહિ માનો પણ એને આ ઘર ખૂબ ગમ્યું "

આ વખતે એણે મારી સામું જોયું અને હવે જાણે અંતરને વલોવી નાખે એવો બનાવ આવશે એમ મને લાગ્યું

' હા, મને લાગ્યું કે એ તો એવું જ બને ' મેં કહ્યું

"ઘર જોઈને એણે કહ્યું આ કેટલું સુંદર લાગે છે! પણ તું જાણે છે કે એ આપણે માટે નથી આપણા જેવા આદર્શવાળા આવા ઘરમાં ન રહી શકે '

હું એને વેચી શકું છું મેં કહ્યું પણ એ અમારા કેરિન્ગ્ટન કુટુંબનું જૂનું ઘર છે એટલે જરા સંકોચ થાય છે '

' જરૂર સૌને એમ થાય જ ' એણે કહ્યું 'આપણું જો આવું ઘર નહોત તો આજે આપણે આવા ઘરમાં વસવાના હતા ? પણ —' એટલું બોલી એ ચૂપ રહ્યો અને પેલા સ્પેશ્યાલિસ્ટને ત્યાં જ્યારે અમે પહેલવહેલાં મળેલાં ત્યારે માસિક વાંચતાં જેમ માથું હલાવેલું તેમ અત્યારે કર્યું

અને આમ અમે નવા ઘરની વાત પડતી મૂકી

લોકો કહે છે કે નવા પરણેલાંને શરૂઆતમાં કંઈ વાદ થાય જ છે ને એમાં જેની જીત થાય એનો હાથ જીવે ત્યાંસુધી બીજા પર રહે છે

અમારા પરિણીત જીવનની શરૂઆત પણ વાદથી થઈ પણ આ વાદ મારી ને એની વચ્ચેનો નહોતો પણ એના આદર્શો અને મારી રહેણીકરણી વચ્ચેનો હતો મને ધ્યાન છે કે આમાં મેં કશો જ ભાગ નહોતો લીધો જો કે મારી ઇચ્છા કોઈ પક્ષ લેવાની તો હતી જ પણ હું જેને પરણી હતી એનો મારે તાગ લેવો હતો

' આપણે ઘર બદલવું જોઈએ આપણા જીવનને માટે આ ઘર યોગ્ય જ નથી ' એણે કહ્યું

તુરત જ તો અમે જૂનું ઘર બદલી શકીએ તેમ ન હતું અને આવું મોટું ઘર ખાલી રાખીને અમે બીજે ભાડું ખરચી રહેવા જઈએ એ પણ ઠીક ન લાગ્યું એટલે આખરે અમે એમાં જ રહ્યાં એવડા મોટા ઘરમાં નોકર રાખ્યા વિના ચલાવતાં

ત્યાંથી એ રોજ સવારે પોતાના ગ્રંથપાલના કામ માટે જતો. સાંજના અમે એના મિત્રોને મળતાં પણ અમે એને અમારે ઘેર કદી નોતરતાં નહિ

' આપણે એમને અહીં નોતરી જ ન શકીએ, એ કહેતો એ આપણને સમજી શકે નહિ આપણું અહીંનું જીવન એમને દુ:ખી કરશે '

હું ય આ ઘરથી છૂટવા ઇચ્છતી (ઇચ્છતી એટલું જ નહિ પણ તલપાપડ થતી), કાયમને માટે નહિ તો થોડા વખત માટે અને આ ઘર લાંબી મુદતની કોઈને ભાડે આપી દેવાનું કહેતી

'તો તો વધારે પૈસા વધશે!' એણે કહ્યું 'એના કરતાં આપણે જેમ રહીએ છીએ એમ જ રહીએ એમાં આપણે જેટલી બની શકે એટલી સાદાઈથી રહેશું '

એ સાચું હતું કે, અમે સાદાઈથી રહેતાં પણ મને એટલું તો લાગ્યું કે આ સુંદર ઘર છોડી જવાની એની જરાય ઇચ્છા નહોતી અહીં આરામ હતો, મોજ હતી, સુંવાળી મજા એને જકડતી જતી

હતી આ બધુ એને લલચાવતુ હતુ જરૂર, આ ઘરે જ એને મોજમજાહની લાલચમા ફસાવ્યો. છેવટે ધીરે ધીરે કરતા જેમ બગીચાની દીવાલની કાળજી ભાળી ન રાખે તો લીના વેલાઓ છાઈ વળે છે અને થોડી કાળજી મળતા ખીલી ઊઠે છે તેમ થોડી મજાએ એને સપૂર્ણ વિનાશી બનાવી દીધો

ધીરે ધીરે! બધુ ધીરે ધીરે એકેક પગથિયુ ઊતરતા માણસ નીચે જાય છે તેમ ',

એણે નીસાસો નાખ્યો અને થોડીક પળ શાત રહી સરોવરના શાત નીર પર નજર દોડાવી રહી મને લાગ્યુ કે જેનું નામ મને એણે હજી સુધી નહોતુ કહ્યુ, એની સાથે એ જાણે ફરી જીવી રહી ન હોય!

" એકેક પગથિયે!" એણે ફરી પાછુ બોલવાનુ શરૂ કર્યું 'એક દિવસ એણે કહ્યુ, 'વહાલી! આવડા મોટા ઘરમા એક પણ નોકર ન રાખીને તને હુ કેટલી દુખી કરુ છુ? હુ અહીં આવ્યો ત્યાર પહેલા તુ જેમ રહેતી હતી એમ રહે '

પછી બીજુ પગથિયુ! એણે મને કહ્યુ કે, 'આટલો પગાર લેવા માગ જેવો પુસ્તકાલયમા કામ કરવા કરતા એ મને એક નાટક કરતો હોઉ એવુ લાગે છે એને બદલે મારા કરતા ઓછા સાધનવાળાને આ જગ્યા સોપી હુ નીકળી જાઉ એ વધારે સારુ છે મારા કરતા કોઈ ગરીબને વર્ષના એ બે હજાર ડૉલર મળે એ ઇચ્છનીય નથી? મને હુ એ જગા પચાવી પડ્યો છુ એની શરમ થાય છે '

હવે જ્યારે જ્યારે નીચે ઊતરવાના કોઈ પગલા ભરતો ત્યારે એ જાણે મારે ખાતર કઈક કરી રહ્યો હોય એમ ઢોગ કરતો

'નગતાજ જૂઠાણુ! એણે આપમતલબી નહોતુ થવુ જોઈતુ અને મને દુખી નહોતી કરવી પોતાની સગવડ ખાતર એણે મને સગવડમા નહોતી મૂકવી અને હલકી નહોતી પાડવી એ મને એના આદર્શ તરફ લઈ જાય એમ હુ ઇચ્છતી હતી, એટલા ખાતર જ તો હુ એને પરણી હતી પણ ઊલટાનો એ મારે ખાતર એનો આદર્શ છોડતો જતો હતો

હુ મારી લાબી વાતથી તમને કટાળો નહિ આપુ જે બન્યુ હતુ તે આ છે ધીરે ધીરે કરતા એની વિનાશની ઇચ્છા વધતી ગઈ ને એને એશઆરામની તલપ લાગી, જો કે એવી લાગણી મને ક્યારેય નથી ઉદ્ભવી હુ ધારુ છુ કે જેણે એવો અનુભવ કર્યો નથી અને જે અત્યત ગરીબાઈમાથી એકદમ શ્રીમત થઈ ગયો હોય છે તેને જ આવી ઉત્કઠા થાય છે

એક વખત જે પોતાના પગ જમીન પર ખૂચીને ચાલતો, તેને અત્યારે આકાશમા ઊડતો જોઈને મને ગૂચવણ થઈ મને એવી કલ્પના કદી નહિ આવેલી કે આવો માણસ આટલી હદે જઈ શકે "

" પણ તમે એના નિશ્ચયની સામે ન થયા?" મારાથી આટલુ બોલ્યા વિના ન રહેવાયુ

" ના કદી નહિ " એણે સખત અવાજથી કહ્યુ ' એ મને મારા કરતા ઘણો મહાન લાગેલો તેથી તો મે એને મારી જાત સોપી દીધેલી, હુ એને રોકી શકી નહિ મારા કરતા એ વધારે મજબૂત હતો એના કરતા વધારે મજબૂત હોવાનો પ્રયત્ન મે ન કર્યો હુ જે કાઈ કરી શકતી તે ફક્ત એની ટીકા!"

જ્યારે એ છેલ્લો શબ્દ બોલી ત્યારે એના અવાજમા કઠોરતા વ્યાપી ગઈ

' એ એની સાબિતી!' એટલુ આવેશથી વધારામા એ બોલી

'શેની સાબિતી?" મે પૂછ્યુ

" મે એને કદી નહોતો ચાહ્યો એની હું તો માત્ર એના આદર્શોને ચાહતી હતી પરતુ જ્યારે તમે સાચી રીતે કોઈને ચાહતા હો છો ત્યારે આળસુ બનીને બેસી રહેતા નથી એના ટીકાકાર પણ બની શકતા નથી તમારે એને ખૂબ મદદ કરવી જોઈએ જ્યારે તમે કોઈ પુરુષને ખૂબ ચાહતા હો ત્યારે એના તરફ દયાર્દ્ર બનવુ જોઈએ જો તમે એને દારૂડિયો કે વ્યભિચારી બની જતા જુઓ તો તમને દુખ થાય, ખૂબ દુખ થાય પણ આવા દુખમા ચાહવુ એ મારા માટે ઘણુ મુશ્કેલ હતુ હું એને ચાહી શકી જ નહોતી અને જ્યારે કેને છેલ્લે મને

જાણ થઈ કે એના આદર્શો જતા રહ્યા છે, એની સાચી વસ્તુઓ જતી રહી છે, ત્યારે એને ચાહવો મેં તદ્દન છોડી દીધો "

"અને આ બધું તમે એને જણાવ્યું ?"

' હા, છેવટે એ પણ કહ્યું કે ' હું નટીનથી ' મારી પાસે જે મિલકત હતી એમાંથી અરધી એને આપીને હું ચાલી નીકળી તમે ક્યારેય મિ હેરિશ લિવરમોટ, મિલમાલેક ને પોલોના ખેલાડીનું નામ જાણ્યું છે ?"

"જરૂર એનું નામ કોણે નહિ સાંભળ્યું હોય! અમેરિકાના ઘણા ધનકુબેરોમાં એનું નામ પણ સારી રીતે જાણીતું છે "

"હું એની લીવરમોટરની પત્ની હતી "

હું અચંબો પામ્યો ને શાંત થઈ ગયો છેવટે એણે કહ્યું

"એ એના આદર્શ સાથે મૃત્યુ પામ્યો છે અને મારા માટે તમે જુઓ છો કે હું શું છું, પણ આને હું કાળજીથી સંભાળી રાખીશ, કારણ કે મેં ભયંકર ખૂન કરી છે "

"શું ?'

' મેં પ્રેમ કરવામાં ભારે ભૂલ કરી પુરુષને ચાહવાને બદલે હું એના આદર્શને ચાહતી હતી અને એની સજા મને મળી ચૂકી '

એ રાત્રિએ કુમારી કેરિન્ગ્ટનની ઓરડીમાંથી હું પાછો આવ્યો ત્યારે મિ મેગન મને મોટા ઓરડામાં મળ્યો

"અત્યાર સુધી તું એની સાથે હતો ?" એણે પૂછ્યું

મેં માથું હલાવ્યું એ મને અત્યારે ગમ્યો એથી એના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો

"ઠીક ત્યારે, મારે તને ૫૦૦ લીગ આપવાના " તે બોલ્યો

"કાલ સવાર સુધી રાહ જો એ સારું છે " મેં ટૂંકાણથી પતાવ્યું 'હું માનું છું કે આપણી શરત ત્રણચાર વખત મળવાની છે માટે તારા પૈસા અત્યારે કોઈ પણ રીતે હું નહિ લઉં "

અને હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો

મેં કુમારી કેરિન્ગ્ટનને બીજી સવારે મળવા વિષે કાંઈ વાત તો નહોતી કરી

બીજે દિવસે સવારે મકોડાના ટાંગા જેવા લાંબા ને પાતળા અક્ષરોમાં નીચે મુજબની એક ચિઠ્ઠી મને મળી જે વાંચતા પણ મુશ્કેલી પડી તેમાં નીચે મુજબ લખ્યું હતું

'હું તને તમને હવે નહિ મળું અત્યારે જ ખબર પડી કે તમે મને શા માટે જાણવા ઈચ્છતા હતા '

મને ખબર પડી કે ચિઠ્ઠીની લેખિકા વહેલી પરોઢે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ જવા રવાના થઈ ચૂકી છે

પેલી સફેદ વાળવાળી ઘરડી ચામડીએ જ નક્કી આ વાત કહી દીધી હશે

સમાજવાદ—વર્ગવિગ્રહ નહિ, પણ વર્ગમેળદ્વારા

શ્રી. જગન્નાથ દેસાઈ

જ્યારે જ્યારે આપણે સમાજવાદનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે તેની સાથે વર્ગવિગ્રહ શબ્દ અચૂક આવે છે સમાજવાદી કાર્યકરો અને લેખકોનાં ભાષણો અને લેખોમાં પણ વર્ગવિગ્રહનો એટલો બધો ઉલ્લેખ થાય છે કે જાણે વર્ગવિગ્રહ એ સમાજવાદનો પર્યાયવાચક શબ્દ ન હોય! જેમ ક્રાન્તિની સાથે હિંસા અને ધર્મની સાથે ત્યાગ-તપશ્ચર્યાનો ખ્યાલ માણસોને આવ્યા જ કરે છે તેમ સમાજવાદ સાથે વર્ગવિગ્રહનો ખ્યાલ લોકોને આવ્યા વગર રહેતો નથી આ વર્ગવિગ્રહના ખ્યાલથી સમાજવાદના પ્રચારને ઊલટું વિઘ્ન નડ્યું છે, અને સમાજવાદની નવસર્જનની સક્રિય બાજુને બદલે તેની ખંડનાત્મક બાજુ ઉપર વધુ ભાર મૂકવાની વૃત્તિને કારણે સમાજવાદની સાચી ઓળખ લોકોએ કરી નથી.

વર્ગવિગ્રહ દ્વારા સમાજવાદ સિદ્ધ કરવાની હિમાયત કરનારાઓની દલીલ એ છે કે દુનિયામાં બે વર્ગો છે: એક શ્રીમંતોનો અને બીજો ગરીબોનો, એક શોષકોનો એને બીજો શોષિતોનો. આ વર્ગો વચ્ચેનો વિગ્રહ ઘણા જૂના વખતથી ચાલ્યા કરે છે. અને તેમાં શોષકોએ પોતાના હિતને અનુકૂળ એવી સમાજરચના સત્તાને જોરે કરી છે આની સામે શોષિતોમાં વર્ગભાન કરાવી તેમને સંગઠિત કરીને શોષકોની સામે વિગ્રહમાં ઉતારવા અને શોષકોને પરાસ્ત કરીને વર્ગભેદો નાબૂદ કરવા અને આજ સુધી જે શોષિતો હતા તેમનાં હિતોને અનુકૂળ એવી સમાજરચના કરવી મૂડીવાદીઓ અને શોષકોના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ આ નવી સમાજરચના અનુકૂળ નહિ આવે તેથી તેઓ સમાજવાદની સ્થાપનામાં —સમાજના આર્થિક પુનર્વિધાનમાં કદી સાથ આપવાના નથી; આટલું જ નહિ પણ બનશે ત્યાં સુધી તેને રોકવાના. આથી વર્ગવિગ્રહ અનિવાર્ય છે. આ તેમની દલીલોનો સાર છે.

બીજા ઘણા વાદો અને પરંપરાઓની માફક આમાં પણ કેટલીક વસ્તુ ગૃહિત લેવામાં આવી છે. જો આ ગૃહિત વસ્તુને ન સ્વીકારીએ તો તેના ઉપર રચાયેલી આખી વિચાર-ઇમારતનો છેદ થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે કોઈ ચુસ્ત ધૂની આર્યસમાજીને પૂછીએ તો કહેશે કે હિંદમાં જાતિ બે, એક હિંદુ અને બીજી મુસ્લિમ, આ બન્નેનો મેળ કદી મળવાનો નથી; એમ કહીને તે આગળ ચાલે. જો કોઈ ગુમાસ્તાને પૂછીએ તો તેની દુનિયાનું વર્ગીકરણ શેઠ અને નોકર એવા બે વર્ગોમાં થશે. કોઈ જાતીયવિજ્ઞાનના રસજ્ઞને પૂછ્યું તો તેની દુનિયાના બે વર્ગો, સ્ત્રી અને પુરુષ એવા પડશે. કોઈ વેદાંતીને પૂછ્યું તો તે બ્રહ્મ અને જગત એવા બે ભાગો દર્શાવશે અને એકને સત્ય અને બીજાને મિથ્યા કરશે આમ જગતને જોવાની અને ઈતિહાસના મૂલ્યાંકન કરવાની અનેક દૃષ્ટિઓ હોય છે. તેમાં અમુકાંશ સત્ય હોય તો પણ તે એકાંગી સત્ય છે, સર્વાંગી સત્યની રજૂઆત નહિ પણ અમુક વિશિષ્ટ ચશ્માદ્વારા જગતને જોવાનો અને સમજવાનો પ્રયાસ છે. સમાજવાદમાં પણ આવી જ વસ્તુ બની છે. જગતમાં શોષકો અને શોષિતો એવા બે સ્પષ્ટ વર્ગો નથી. જે શોષકો ગણાય છે, તેમનું પણ બીજાઓ શોષણ કરતા હોય છે, અને જે શોષિતો ગણાય છે, તેઓ પોતે પણ બીજાનું શોષણ કરતા હોય છે. એટલે સત્ય તો એ જ છે કે આપણો બધો વર્તમાન સમાજવ્યવહાર માનવસત્કાર અને બંધુત્વના ધોરણે નહિ ચાલતાં શોષણ અને આંધળા સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ ચાલે છે. એટલે આખી સમાજવ્યવસ્થા દૂષિત છે, જેના ગેરફાયદા શ્રીમંતો અને ગરીબો

ફ્રાન્સ શા માટે યુદ્ધમાં છે?

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

દેશસ્થિતિ

રશિયાને બાદ કરતાં ફ્રાન્સ દેશ યુરોપમાં સૌથી મોટો દેશ છે યુરોપમાં એનું અગત્ય ગણું હોઈ તે મહાન સામ્રાજ્ય ગણાય છે એની ઉત્તરમાં ઈંગ્લેંડ સામેનો લાંબો કિનારો, પશ્ચિમમાં આટલાંટિક તરફ લાંબો કિનારો અને દક્ષિણમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રનો અગત્યનો કિનારો છે આમ ફ્રાન્સની દરિયાઈ સ્થિતિ ઘણી સરસ હોઈ તેનું પણ મહત્ત્વ આંકવામાં આવે છે દુનિયા સાથેના વેપારને માટે આ લાગમાં સારી સગવડ કહેવાય

એના વસ્તી અને વિસ્તાર નીચે મુજબ છે

ક્ષેત્રફળ (ચોરસમાઈલ) ૨૧૨૧૫૯

વસ્તી-૪૧૮૩૪૯૨૩ (ચાર કરોડ, અઢાર લાખ)

મુખ્ય શહેર પેરિસની વસ્તી—૨૮૯૧૦૨૦ (૨૯ લાખ)

બીજા શહેર માર્સેલ્સની વસ્તી—આઠ લાખ

ફ્રાન્સની વસ્તી વિશેષ વધતી નથી આથી તેના પાડોશી જર્મનીની વસ્તી વધતી જતી જોઈ તેને ચિંતા પેઠી છે ઝાઝી વસ્તી, એ દેશનું ઉત્પાદન કરનાર અને સૈન્યનું કામ આપનાર શક્તિ ગણાય છે આથી ફ્રેંચ સરકાર વધારે સંતાનો ઉત્પન્ન કરનાર માબાપોને પેન્શનો આપે છે આથી જોઈ શકાય છે કે ફ્રાન્સનો આજનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન વસ્તી કેમ વધારવી તે છે

બંધારણ

સને ૧૮૭૦ની સાલથી ફ્રાન્સ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે એનો પ્રમુખ સાત વરસ માટે ચૂંટાય છે આ'બર્ટ લેબ્રુન છેલ્લા સાત વરસથી પ્રમુખ છે મોટા પ્રધાન અને બીજા ૧૯ પ્રધાનોને જે પક્ષનું પાર્લામેન્ટમાં વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ હોય તેમાંથી પ્રમુખ ચૂંટી કાઢે છે ફ્રાન્સની પ્રજા રાજ્યકારણમાં બહુ તરંગી છે પ્રધાનમંડળો વારંવાર બદલાય છે ઘણી વખત તો પ્રધાનમંડળનું આયુષ્ય થોડા દિવસોનું જ રહે છે ચેમ્બર ઓફ ડેપ્યુટીઝના સભ્યો ચાર વરસ માટે ચૂંટાય છે ૨૧ વરસના દરેક શહેરીને મતનો હક છે સેનેટના ૩૧૪ સભ્યો હોય છે તેમની ચૂંટણી માટે ૪૦ વરસની દરેક વ્યક્તિને હક છે સત્તા સર્વ પાર્લામેન્ટમાં કાયદાનુસાર સોંપાયેલી છે

લોકો

ફ્રાન્સના લોકો રંગીલા, રસીલા અને મળતાવડા છે એ પ્રજામાં રંગભેદ નથી, ચામડીનો દ્વેષ મુદ્દલ નથી સીદીઓ પણ મેળાવડાઓમાં સમભાવે ભાગ લેવા મળે છે લોકોમાં ધર્મદ્વેષ પણ બિલકુલ નથી રાજ્ય કોઈ પણ ધર્મને સ્વીકારતું નથી સ્ત્રીપુરુષોના સમાન હક માટે પ્રજા આગ્રહી છે ફ્રાન્સના લોકો સંસ્કૃતિમાં યુરોપમાં ઊંચા ગણાય છે ફ્રેંચ ભાષા ઉચ્ચ સાહિત્ય માટે ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે વિદ્વાનોનો ત્યાં ખૂબ આદર થાય છે ફ્રાંસમાં લલિતકળાઓનું પણ ખૂબ માન છે ફ્રેંચ ભાષા આખા યુરોપમાં સમજાય છે યુરોપની એ હિંદુસ્તાની છે ફ્રેંચ લોકો શાંતિપ્રિય છે યુદ્ધ તરફ એમને તિરસ્કાર છે જીવનમાં મોજ, સૌંદર્ય અને લાલિત્ય એ દૃષ્ટિ રાખી તેઓ વસ્ત્રાભૂષણો અને નિત્યનો વ્યવહાર યોજે છે લોકો સ્વતંત્રતાપ્રિય પણ ખૂબ છે ત્યાં સમાજવાદીઓનું વિશેષ પ્રાબલ્ય છે એમના બે ત્રણ પક્ષો વચ્ચે રાજકારભારનું શાસન રહે છે સ્વતંત્ર ફ્રેંચ લોકો દેશને

કામ કરનારા છે દેશને માટે એ વર્ગના લોકો દેશને માટે પ્રાણાર્પણ પણ કરવા તૈયાર રહે છે

પેદાશ ખર્ચ અને અર્થવ્યવસ્થા

સને ૧૯૩૪મા ફ્રાન્સની પેદાશ ૪૭ અબજ ફ્રાંકની હતી * ખર્ચ ૪૮ અબજ ફ્રાન્ક હતુ પેદાશ મુખ્ય કરોમાથી થાય છે હમણા યુદ્ધના વધારાના કરોને લીધે પેદાશ દોઢી ઉપરાંત થઈ ગઈ છે, ખર્ચ ચારગણુ વધ્યુ છે સને ૧૯૩૪મા યુદ્ધમા સાધનો પાછળ દશ અબજ ફ્રાન્ક ખર્ચાયા હતા આ યુદ્ધકાળમા તે ખર્ચ ચાલીસ અબજ ફ્રાંકે પહોચેલ છે લોકોને માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત છે, કુલ કેળવણી પાછળ વાર્ષિક ચાર અબજ ફ્રાંક ખર્ચાય છે આ ઉપરાંત વૃદ્ધોને પેન્શન, બેકારોને ભથ્થુ, અશક્તોને સહાય ઈત્યાદિ પાછળ દશ અબજ ખર્ચાય છે ફ્રેંચ પ્રજા અંગ્રેજોની પેઠે ધનવાન નથી, પણ અંગ્રેજોમા થોડી વ્યક્તિઓ અતિ ધનવાન છે અને ફ્રેંચોમા ધન મધ્યમ વર્ગમા વહેચાયેલુ છે અંગ્રેજોમા ૬૭ ટકા પ્રજા ઉદ્યોગોમા અને ૧૩ ટકા ખેતીવાડી પાછળ રોકાયેલી છે જ્યારે ફ્રાન્સમા ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડી પાછળ રોકાયેલી પ્રજાના ટકા અર્ધો અર્ધ સમાન ગણતરીએ છે ફ્રાન્સનુ કરજ બે ખર્વ ફ્રાંકનુ છે તે ઘણુખરુ પોતાના દેશમા જ ઊભુ કરેલુ છે એકંદરે ફ્રાન્સની પ્રજા સુખી છે, ફ્રાન્સમા ૫૦ લાખ પરદેશીઓ (મુખ્યત્વે ઈટાલિયનો) રહે છે

રાજકીય ઈતિહાસ

અનેક સદીઓ સુધી ફ્રાન્સમા વેલોય અને બુર્બોન વંશના રાજાઓનુ શાસન હતુ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોને સતત સો વર્ષો સુધી હાડવેર ચાલ્યુ બન્ને વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયા ઘણા સમય સુધી ફ્રાન્સનુ કેલે બંદર અંગ્રેજોના કબજામા રહ્યુ સત્તરમી સદીમા લુઈ ચૌદમા (રાજા) ના સમયમા ફ્રાન્સમા ખૂબ ચડતી થઈ લુઈ પંદરમાના સમયમા રાજાઓની વિલાસિતા બેહદ વધી ગઈ હતી રાજા અને અમીરો પ્રજા ઉપર અનેકવિધ આકરા કરો નાખી, ગરીબ પ્રજાના પૈસામાથી મન ભાવતી મોજમજાહો ઉડાવવા લાગ્યા દુકાળોને લીધે લોકો મરતા હતા ત્યારે પણ રાજા અને અમીરો નાચરંગ અને મહેફિલોમા ગુલતાન રહેતા હતા અંતે પ્રજા વીફરી સોળમા લુઈ વિરુદ્ધ પ્રજાએ બળવો કર્યો. આ બળવો ફ્રેંચ વિપ્લવને નામે મશહૂર છે

વિપ્લવમા રાજારાણી કેદ પકડાયા પ્રજાઅગ્નિ ભડભડાટ કરી ઊઠયો હતો તેણે પોતાની જ્વાળામા અમીર-ઉમરાવ અને એમના કુટુંબીઓને પોતાની લાલ જીભો લાંબી પસારી પસારીને ઝડપ્યા, અનેકોના શિરચ્છેદ થયા, અનેકોના ઘરબાર અને વાડીવજીફા લૂટાયા, બળાયા, કઈક ભાગી છૂટયા પછી કેદમા પડેલા રાજારાણી અને રાજકુમારના મસ્તકોને રોળી નાખ્યા રાજા પ્રત્યે વફાદારીનો શબ્દ સરખો ઉચ્ચારનારનો કે રાજા પ્રત્યેની વફાદારીનો જેની ઉપર શક ગયો તેવા હજારો સ્ત્રીપુરુષોનો નાશ કરવામા આવ્યો લોકો એવા જોરે ચડયા હતા કે રાજાની વહારે આવેલા પરરાજ્યના સૈન્યોને પણ એમણે ઉડાડી દીધા ત્યારપછી પ્રજામાના ઉદ્દામ પક્ષે રોબસ્પિયરના હાથમા રાજની કુલ સત્તા મૂકી આ પક્ષે પણ પોતાની નીતિની વિરુદ્ધ જનાર હજારો વ્યક્તિઓને ફાસીએ ચડાવી, દેશ ભોંયરામા ભડકી અરાજકતા અરાજકતા! આખા ફ્રાંસમા ક્યાય વ્યવસ્થા નહોતી

આ અંધાધૂંધીમાથી નેપોલિયનનો સિતારો એકદમ ઝળહળીને બહાર આવ્યો ફ્રાન્સની દક્ષિણે આવેલા નાના ટાપુ કોર્સિકાના એક ગરીબ ગૃહસ્થનો એ છોકરો નેપોલિયન બોનાપાર્ટ સૈન્યમા પોતાની હોશિયારી બતાવતો આગળ જતા ફ્રાન્સનો સર્વ સત્તાધીશ બન્યો એણે ફ્રેન્ચ પ્રજાને પોતાના વ્યક્તિત્વથી ચૂપ કરી દીધી એ શહેનશાહ બન્યો એણે ઓસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા, સ્પેન અને ઈટાલિના સૈન્યોને મહાત કરી તે દેશોનુ આધિપત્ય મેળવ્યુ જમીન પરની લડાઈમા અંગ્રેજોને પણ હરાવ્યા પણ અંગ્રેજો સામે દરિયાની લડાઈમા એ હાર્યો અંગ્રેજ નૌકા-સેનાપતિ નેલ્સને એના કાફલાને વેર-વિખેર કરી નાખ્યો, બરફ વિશાળ રશિયા પર ચડાઈ કરવા જતાં એના સાડા ચાર લાખના સૈન્યમાથી બહુ થોડા

* ૧ પૌંડ-લગભગ ૧૬૦ ફ્રાંક, હમણાનો ભાવ

સિપાહીઓ જીવતા પાછા વળ્યા અહીંથી એ યુદ્ધ-વિશારદની પડતી થઈ હતી અને અંગ્રેજોના હુકમ નીચે એને સેંટ હેલિનીના ટાપુમાં કેદ થઈ પડવું પડ્યું

ફ્રાન્સના ત્રીજા નેપોલિયને પ્રશિયા (જર્મની) સાથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું આ યુદ્ધમાં સને ૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સ હાર્યું એને એલ્સેસ લોરેનના બે પ્રાંતો અને બીજો મોટો દંડ આપવો પડ્યો એ પછી પ્રજાએ કોઈ રાજાને ફ્રાન્સની હકુમત કરવા આવવા ન દીધો ત્યારથી આજ પર્યંત ત્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય રહ્યું છે

પણ એ જ સમયે પ્રશિયાના પ્રિન્સ બિસ્માર્કે જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી તે સમયથી એક કરોડની વસ્તીવાળા જર્મની અને સવા ચાર કરોડની વસ્તીવાળા ફ્રાન્સ વચ્ચે વૈમનસ્ય ચાલે છે અને એકબીજાની ઉપર ઘા મારવાની તક શોધતા હોય છે અને ઘા મારે છે જર્મનીના વધતા જતા બળની ફ્રાન્સને સતત ચિંતા રહે છે

સને ૧૯૧૪–૧૮ નું મહાયુદ્ધ

૧૯૧૪–૧૮ માં ઇંગ્લેંડ સાથે મળી ફ્રાન્સે પાછો કજિયો ઉઠાવ્યો લઈને પણ જર્મનીને મારવાની તક ઝડપી ભયંકર દુકાળને કારણે જર્મની હાર્યું જર્મનીના ચાળીસ લાખ માણસો મર્યા ને ઘવાયા ત્રીસ લાખ વિધવાઓ બની ૭ કરોડ પૌંડનો દંડ એની ઉપર ઠોકાયો (આ દંડના બે ત્રણ હપ્તાજ જર્મનીએ ભર્યા) એની સ્ટીમરો, મનવારો અને આખા નૌકાદળનો નાશ થયો એનાં વિમાનો ગયાં એનાં સર્વે સંસ્થાનો ગયાં, એનું પરદેશો પરનું અનાજોનું લેણું જપ્ત થયું, એનું સૈન્ય વિખેરી નાખવામાં આવ્યું એના ઉદ્યોગોનો નાશ થયો એને પોતાને ત્યાં ભૂખમરો ચાલતો હતો છતાં જીતેલા રાજ્યોને એણે અનાજ આપવું પડતું હતું આ બધા ઉપરાંત એની ખાણોનો પ્રદેશ સાર અને રૂહર પ્રાંતો ફ્રાન્સે કબજે લીધા રૂહરમાં સત્યાગ્રહ ચાલુ કરાવરાવી જર્મનીના નાણાંને તોડી નાખ્યું ફ્રાન્સે આખા જર્મનીને તોડી નાખ્યું

ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડની વિરુદ્ધ–નીતિઓ

જર્મનીને તોડી નાખી ફ્રાન્સ આખા યુરોપમાં સર્વસત્તાધીશ બનવા ઇચ્છતું હતું એનું સૈન્ય એ સમયે યુરોપમાં શ્રેષ્ઠ હતું પણ અંગ્રેજોની નીતિ યુરોપમાં કોઈ એક રાજ્યને અતિ બળવાન થવા દેવાની નહોતી આથી ફ્રાંસ અને ઇંગ્લેંડની મૈત્રી ટકી નહિ અંગ્રેજો જર્મનીનો પુનરુદ્ધાર કરી ફ્રાંસની સામે મજબૂત હરીફ ઊભો કરવા માગતા હતા બીજી બાજુ ફ્રાન્સે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ તુર્કી સાથે સુલેહ કરી, અંગ્રેજોની ઉપેક્ષા કરી રશિયા સાથે સુલેહ કરી. પ્રજાસંઘમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો મોવડીઓ હતા હવે બંનેની રાજ્યનીતિ સામસામી અથડાવા લાગી

ફ્રાન્સે ઇંગ્લેંડનો સહકાર મૂકી દીધો, પણ જર્મની બેઠું થાય છે તે વાતની આશંકાથી તે ભય પામવા લાગ્યું આથી એણે બેલ્જિયમ, રૂમાનિયા, ઝેકોસ્લોવેકિયા, તુર્કી પોલેંડ વિગેરે નાના રાજ્યોને ખૂબ નાણાં ધીરી એમની સાથે સંધિઓ કરી પોતાના મિત્રોનું ટોળું ઊભું કર્યું પ્રજાસંઘમાં જર્મનીને તેણે અનેક બાજુથી મુશ્કેલીમાં મૂકવા માંડ્યું અંગ્રેજોએ હિંદ અને પોતાના બીજા તાબાના દેશોને પ્રજાસંઘના સભ્ય બનાવી બહુમતિ પોતાને પક્ષે ખેંચવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, ફ્રાંસે પોતાના મિત્રોની મદદથી એને હફાવવા માંડ્યું પ્રજાસંઘ એ પ્રજાસંઘ ન રહેતાં આ બે મહારાજ્યોની રાજરમતનું મેદાન બની ગયો

યુદ્ધ પછીના પંદર વર્ષો આ બંને રાજ્યો વચ્ચે ખૂબ રાજદ્વારી અને આર્થિક ખેંચતાણના ગયાં ફ્રાન્સે સોનાનો જથ્થો એકઠો કરી ઇંગ્લેંડના ચલણને મુશ્કેલીમાં મૂક્યું, ઇંગ્લેંડને એથી ૧૯૩૧ માં સોનાનું ચલણ મૂકી દેવું પડ્યું એણે જાપાનને ટેકો આપી તેને મંચુરિયા લેવા દીધું અને તેની મિત્રતાની માગણી મજબૂત કરી ફ્રાન્સના ચલણને ઝુલાવવાની પેરવીઓ કરી ફ્રાન્સને માટે આર્થિક કોયડો ઊભો કર્યો ફ્રાન્સ એમાં ૭ વરસ સુધી ખૂંતેલું રહ્યું ફ્રાન્સે ઇટાલિને એબિસિનિયા જીતવા દેવાની સગવડ કરી અંગ્રેજો વિરુદ્ધ તેની દોસ્તી સાધી અંગ્રેજોએ જર્મનીને તેનો વિકાસ બિન-અટકાયતે કરવા દીધો, જર્મનીને એણે રાઇનની કિલ્લેબંદી કરવા દીધી, ઑસ્ટ્રિયા અને સુડેટન પ્રદેશ લેવા દીધા આમ ફ્રાન્સને ડરાવી શકે તેવો તેનો પાડોશી તૈયાર કરવા માંડ્યો પરસ્પર ભારે કાવાદાવા અને આર્થિક યુદ્ધો ચાલ્યા

પણ આ બંનેના વૈમનસ્યે યુરોપનો અને જગતનો મામલો બગડતો ચાલ્યો. આ સ્થિતિએ જ હેર હિટલરને જન્માવ્યો.

હેર હિટલર ૧૯૩૩ ના ફેબ્રુઆરીમાં જર્મનીના સત્તાધીશપદે આવ્યો ત્યારે તેને જર્મનીના વિકાસના માર્ગો ઘણા સાફ દેખાયા, એણે પ્રજાસંઘને છોડ્યો. લોકોની પાસે પોતાની તીખી જબાનમાં ભવિષ્યનો ઉજ્જવલ કાર્યક્રમ મૂક્યો. આંતરિક સંગઠન મજબૂત બનાવી, લોકોને ફરીને કસી ઈંગ્લેંડ–ફ્રાન્સના વૈમનસ્યનો લાભ ઉઠાવી ફ્રાન્સના સર્વોપરિપણા નીચેનાં નાનાં રાજ્યોને ચતુર્નીતિ અને બહુનીતિથી ફ્રાન્સની લાગવગમાંથી છોડવી પોતાનો દોર બેસાડવા માંડ્યો. ફ્રાન્સને ખાદ્યસામગ્રીની ત્રુટિ નહોતી. પણ જર્મનીને એ વિષેની ખેંચ હતી એટલે પરદેશોનું તે ગ્રાહક બની શકે તેમ હતું. તેણે ખાદ્યસામગ્રી, યંત્રો અને યુદ્ધની સામગ્રી અને કાચાં દ્રવ્યો એ રાજ્યો પાસેથી ખરીદવા માંડ્યાં અને સંબંધ બાંધી લાગવગ જમાવવા માંડી. મને કમને પણ સૌ જર્મની તરફ ખેંચાયા.

અને બીજાં રાજ્યો

બીજાં રાજ્યોની સ્થિતિ ઘણી ડામાડોળ બની. રાજ્યો પરસ્પર અસંતોષ અને અવિશ્વાસથી જોતાં હતાં. હંગેરી, ઑસ્ટ્રિયા અને સ્પેનનાં રાજ્યોમાં પણ શત્રુતા પ્રવર્તતી હતી. ઈટાલિ પોતાના લાભો માટે ટાંપીને બેસી રહેતું હતું, પરિણામે બધાં રાજ્યો એકબીજાંથી ડરવા અને એકબીજાંને ડરાવવા અને પાડી નાખવા તત્પર રહેતાં, એકમેક સામે આર્થિક યુદ્ધો માંડતાં, એકબીજાંના માલની આયાત આડે મોટી જકાતી દીવાલો ઊભી કરતાં, એકબીજાનો વિદેશ-વેપાર તોડવા મથતાં, એકબીજાંનાં ચલણોને ફુગાવવાની વેતરણો કરતાં. આથી સર્વ સ્થળે અરાજકતા વ્યાપેલી રહેતી. એક ઠેકાણે દુકાળ હોય તો એ જ સમયે બીજે ઠેકાણે માલના ભરાવાનો પ્રશ્ન મૂંઝવતો હોય અને બેકારી ન વધે, ભાવો તૂટી ન જાય, તે માટે ભરાઈ રહેલા માલનો નાશ કરવો પડતો હોય.

ફ્રાન્સે યુરોપને ડારવાને પોતાનું મોટું સૈન્ય તૈયાર રાખ્યું. જર્મનીને ભાંગ્યા પછી પણ સૈન્યમાં ઘટાડો ન કર્યો. જર્મનીએ ફરી સત્તા પર આવવા આખી પ્રજાકીય નવરચના યુદ્ધસામગ્રીની આસપાસ જ રચી. જર્મની સજ્જ થવા માંડ્યું અને બીજાં રાજ્યોએ પોતપોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં લશ્કરને માર્ગે દોટ દેવા માંડી. ઈટાલિ, જાપાન અને જર્મનીને જોઈ સૌ પોતાને ત્યાં વિમાનો, સ્ટીમરો, તોપો અને દારૂગોળો તૈયાર કરવા માંડ્યા. યુરોપનો લશ્કર પાછળ વાર્ષિક ખર્ચો એક અબજમાંથી નવ અબજ પૌંડ સુધી પહોંચ્યો. પ્રજાનું જીવનનિર્વાહ અને જીવનસુખ માટે પરસેવો પાડીને પેદા થતું ધન જીવનનાશ અને જીવનદુઃખ માટે વપરાવા લાગ્યું. પ્રજાની પેદાશનો ચોથો ભાગ જીવનનાશની યુદ્ધસામગ્રી પાછળ ખર્ચાવા લાગ્યો. સત્તાધીશોની ધાકે પ્રજા પોતાના મનમાં ખોટું ખોટું પણ આશ્વાસન ઊભું કરવા મથે છે કે એ જીવનનાશમાંથી મહાજીવનનું નિર્માણ ઊભું થવાનું છે. પણ એને દિલે એવો વિશ્વાસ નથી, પણ એ લાચાર છે.

પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, બધી દિશાએ મહાસાગર રાખીને દુનિયાથી દૂર પડેલું અમેરિકા પણ શાંત નથી. ઈટાલિ, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લૅંડ, ઑસ્ટ્રિયા, અનેક રાજ્યોને એણે નાણાં ધીર્યાં છે. પહેલા મહાયુદ્ધમાં ધીરેલા બે અબજ પૌંડ એના લેણા નીકળે છે. પણ એનું લેણું ખોટું થયું છે. પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષો સુધી એને વ્યાજ મળ્યું. પછી તો સૌની અરજને વશ થઈ વ્યાજનો દર ઓછો કર્યો પણ કોઈ એને વ્યાજ પણ ભરતું નથી, મૂડીની વાત ક્યાં કરવી? સૌએ દેવાળાં કાઢ્યાં. અમેરિકા બૂમો મારે છે. 'તમે યુદ્ધસામગ્રી પાછળ આટલું ખર્ચો છો તો મારાં નાણાં પહેલાં આપી દો ને!' પણ કોણ આપે! શી રીતે આપે? હવે યુદ્ધ માટે અનુત્સુક અમેરિકાએ નક્કી કર્યું છે કે કોઈને ધીરધાર ન કરવી.

આર્થિક અને શાંતિની પરિષદો

પ્રજાસંઘના આશ્રયે સૌ રાજ્યોની મોટી આર્થિક પરિષદ ભરાઈ હતી, ખૂબ વાટાઘાટો ચાલી. જકાતદીવાલો દૂર કરી ચલણને નિયમિત કરવા અને પરસ્પર સહકાર કરવા ઘણી ચર્ચાઓ થઈ. પણ પરિષદ નિષ્ફળ ગઈ. ઇંગ્લૅંડનાં મજૂરમંડળોના

આગ્રહથી સૈન્ય અને સૈન્યસામગ્રી ઘટાડવાની સર્વે રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની મોટી પરિષદ ભરાઈ પણ તે ય નિષ્ફળ ગઈ અમેરિકાના દબાણથી નવ રાજ્યોની સંધિ થઈ તેના, ચીન પર આક્રમણ કરવું નહિ એવા કરારનો પ્રથમ જાપાને જ ભંગ કર્યો લોકાર્નો અને બીજી ઘણી સંધિઓ મોટા મોટા રાજ્યો વચ્ચે થઈ પરંતુ એકે યનું પાલન નથી થયું સ્વાર્થ માટે એક યા બીજા કારણે કોઈએ ને કોઈએ એ સંધિઓનો ભંગ કર્યો જ છે સંધિઓની કિંમત કાગળના ટુકડાની જ રહી છે

કારણ ? સાંકડો સ્વદેશવાદ

યુરોપમાં એટલો તો સાંકડો સ્વદેશવાદ ચાલે છે પંદર કે વીશ લાખની વસ્તીનો પ્રદેશ પણ પોતાનો જ દેશ બનાવવા માગે છે કે પોતાના પ્રદેશને એક પૈસાનો લાભ કરાવવા બીજાના પ્રદેશને રૂપિયાનું નુકસાન કરતા પણ કોઈ અચકાતું નથી ફેસિઝમ અને નાઝીઝમે આ સ્વાર્થવૃત્તિને શિખરે ચડાવી છે તેને કોઈ પણ કુટિલનીતિમાં ખોટું નથી દેખાતું જિસસ ક્રાઈસ્ટના ઉપદેશનું ડગલે ને પગલે આખા યુરોપમાં ખૂન થાય છે પાડોશી પ્રત્યે દૂરનાની પ્રત્યે પ્રેમ, રહેમ ક્ષમા અને સહિષ્ણુતા લેશ માત્ર નથી રહ્યા

આ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ વર્સાઈલની સંધિમાંથી એ સંધિએ જર્મનીને તોડયા અને એ સંધિના ઘડવૈયાઓએ અગલ પક્ષો રચવા નવા નવા રાજ્યો ઊભા કર્યાં, નવી સરહદો રચી જૂના રાજ્યોને ભીંસમાં આણ્યા જૂની પ્રજાઓને નબળી બનાવી અને સૌને નવું મેળવેલું જાળવવા અને ગુમાવેલું પાછું મેળવવા ઉશ્કેર્યા

ફેસિસ્ટ ગર્જના

જર્મની, ઈટાલિ અને જાપાનની એકસંપીની રાજધરી બંધાઈ તેનો આશય બહારથી રશિયાના સામ્યવાદનો અને અંદરથી તમામ મૂડીવાદી શાહીવાદી રાજ્યોના બળને તોડવાનો હતો હંગેરી યુગોસ્લોવેકિયા પોર્ટુગાલ સ્પેન વગેરે આ ધરીમાં જોડાયા બીજી તરફ ઇંગ્લેંડ અમેરિકા, ફ્રાન્સ વિગેરે શાહીવાદી રાજ્યો છે બંને પક્ષો વચ્ચે આંતરિક રસાકસી ચાલવા લાગી, કાવાદાવા અને હરીફાઈઓની યોજનાઓને પાર પાડવા યુદ્ધસામગ્રીઓ વધતી ચલી સ્પેનમાં બે વરસ સુધી ફાસિસ્ટ બળવાખોરોએ ફાસિસ્ટ દેશોની મદદથી લડાઈ ચલાવી અને ત્યાં ફાસિઝમને સ્થાપ્યો સ્પેનના પ્રજાપક્ષને શાહીવાદી દેશોએ મદદ ન કરી યુરોપના આજના યુદ્ધની આગાહી કરતું એ યુદ્ધ હતું

ફ્રાન્સ ચેત્યું

સર્વોપરિપણાના સ્વપ્નોમાંથી બ્રિટન અને ફ્રાન્સ વચ્ચે થયેલ રસાકસી આજના યુદ્ધનું મૂળ એમાંથી જ વર્સાઈલના કરારો થયા, એમાંથી જ જર્મની બેઠું થાય કે ન થાય અને પોતાના શ્રેષ્ઠત્વને હાનિ ન પહોંચે એવી પેરવીઓ જન્મી ફ્રાન્સને હમેશ બીક છે કે જર્મની જે તેની પૂર્વે પડેલ તેનું પાડોશી છે તે બળવાન ન થઈ જાય ઇંગ્લેંડ જ્યાં સુધી સમુદ્રની સામ્રાજ્ઞીપદે છે ત્યાં સુધી તે બંને દોસ્ત ન બની જાય તેની સાવચેતી તે રાખે છે ૧૯૩૭માં ફ્રાન્સે આ ભયને ઓળખ્યો જર્મની અતિ બળવાન થતું હતું, ઇંગ્લેંડ એની જોડે સહકાર કરતું હતું ફ્રાન્સે પોતાની નીતિ બદલી એણે ઇંગ્લેંડની વિરુદ્ધતા છોડી તેની મિત્રતા શોધી ઇંગ્લેંડને પણ ફ્રાન્સના જેવો જ ભય હતો, તેણે એ મિત્રતાને સત્કારી પણ એની શરત કડક હતી ફ્રાન્સની રાજનીતિ ઉપર એણે કાબૂ માગ્યો આર્થિક રીતે મુશ્કેલી ભોગવતા ફ્રાન્સે પોતાની ચોટલી એના હાથમાં મૂકી ઇંગ્લેંડનું આર્થિક અને નૌકાબળ અને ફ્રાન્સનું ખુશ્કી લશ્કર એ બંને જર્મની સામે બરાબર થઈ રહેશે એવી ખાતરીથી બંને જોડાયા

ફ્રાન્સની તૈયારી

(૧) મેગિનોટ કિલ્લેબંદી—જર્મનીની આક્રમણ નીતિની આશંકાથી ફ્રાન્સે તેના અને પોતાના દેશ વચ્ચે એક મજબૂત અખંડ કિલ્લેબંદી કરી છે તે મેગિનોટ લાઈન કહેવાય છે દેશના શ્રેષ્ઠ સ્થપતિઓ, યુદ્ધવિશારદો અને વિદ્યુત્ શાસ્ત્રીઓની મદદથી આ અખંડ કિલ્લેબંદી બસો માઈલ લાંબી બાંધી છે પોલાદની ગળી અને સિમેં

ઉપર મોળ ફીટ જાડી દીવાલો જમીનમાંથી ઊંડી ચણવામાં આવી છે એ નમો ફીટ ઊંડી છે, અંદર અનેક માળ બાંધવામાં આવ્યા છે એમાં લાખો નાના મોટા ઓરડા છે, જેમાં ખાવાપીવાની બધી સગવડો છે, સુરંગો અને ગાડાઓ છે જેમાં હજારો તોપો છે મોળ ફીટ જાડી એ દીવાલો તોડવી તોપોને માટે પણ સહેલું નથી. આ કિલ્લેબંદીમાં સેંકડો ગામડાંઓ વસી શકે તેવી મોકળાશ છે વિજ્ઞાનના બળથી એ અભેદ્ય બની છે કિલ્લેબંદી પાસે વીજળીના વાળાઓના ગૂંચળાં યુક્તિપૂર્વક મુકાયેલાં છે. આ વાડ સહિત કિલ્લેબંદી લેવામાં દુશ્મનને લાખો સૈનિકોનો ભોગ આપવો પડે આ તૈયાર કરતાં ફ્રાન્સને એક અબજ ડોલરનું ખર્ચ થયું છે જર્મનીએ પણ એની સામે એવી જ 'પશ્ચિમની કિલ્લેબંધી' સિગ્ફ્રીડ લાઈન બાંધી છે દરરોજ એમાં નવા નવા સુધારા વધારા થયા કરે છે જર્મની પોતાની કિલ્લેબંદીને બેવડાવે છે બન્ને સૈન્યો પોતપોતાની કિલ્લેબંદીને આશ્રયે પડ્યા છે

(૨) એકતાની કિલ્લેબંદી—આ મેજિનોટ કિલ્લેબંદી ઉપરાંત ફ્રાન્સે યુદ્ધને માટે એક બીજી પણ કિલ્લેબંદી તૈયાર કરી છે અને તે છે એકતાની જર્મનીના ભય સામે ફ્રાન્સના રાજદ્વારી પુરુષોએ મતભેદોને છોડી દઈ પોતાની અંદર એકતા આણી છે ફ્રાન્સની પાર્લામેન્ટ મધ્યમ વર્ગ ઉપર વધુ કરો નાખવા દેતી નહોતી તેમાં હવે તેમણે સમજૂતી કરી લઈ મોટા કરો નાખ્યા છે. મધ્યમવર્ગ ફ્રાન્સમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે, તેણે પોતાની ઉપર એ કરો પડવા દીધા છે યુદ્ધને વિષે તેમનામાં મતભેદો હતા, ફ્રેન્ચ પ્રજા શાંતિચાહક છે, યુદ્ધને તે ધિક્કારે છે, આથી તેણે આક્રમણનીતિને બદલે સંરક્ષણની નીતિ અખત્યાર કરી તે વિષેના મતભેદોને શમાવ્યા છે આજે પ્રજા પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ ખીલવીને ઉત્સાહથી યુદ્ધમાં ભાગ લે છે આ એકતાએ દેશને ઘણી મદદ કરી છે

(૩) ફ્રાન્કનો ઇતિહાસ—ફ્રાન્સનો સિક્કો ફ્રાંક મહારાજ્યોની આર્થિક સાઠમારીમાં ફૂગીને નરમો થઈ ગયો હતો પાછળથી રાજદ્વારીઓએ સોનાનું ચલણ ચાલુ રાખી પોતાની શાખ વધારવા ઇચ્છ્યું હતું, તેમણે સોનાનું ધોરણ છોડ્યું નહિ, તેથી તેમની પાસે સોનું લેવા પરદેશો ફ્રાંકની નોટો લઈ દોડ્યા આથી ફ્રાન્સનો સુવર્ણજથ્થો ઘણો ઘટી ગયો પરિણામે મોટો ભોગ આપ્યા છતાં ફ્રાન્કને ટકાવી શકાયો નહિ ફ્રાન્ક ઉપર અનેક તડકા છાયા ગયા છે પ્રધાનમંડળો વાર વારે બદલવા માટે ફ્રાન્સ જાણીતું છે આથી સ્થિર રાજનીતિ નહોતી થતી આથી નાણાકીય સ્થિતિ ખૂબ ખરાબ બનતી હતી કરજો ખૂબ વધતો હતો બજેટમાં મોટી ખાધ પડતી હતી, કરો વધુ નાખવા વિષે પાર્લામેન્ટ મંજૂરી આપતી નહોતી તેમાં એકમત થઈ જઈને ફ્રાન્સે નાણાકીય સ્થિતિને સુધારી લીધી અને તે પણ યુદ્ધ માટેની એક સારી તૈયારી થઈ

ફ્રાન્સનું સૈન્ય

જમીનમાર્ગે ફ્રેંચ સૈન્ય અતિ બળવાન છે. સૈન્યને '૧૪–'૧૮ના યુદ્ધ પછી પણ ચાલુ તાલીમ મળી છે ૧૯ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરથી પચાસ વર્ષની ઉંમર સુધીનો દરેક માણસ ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમમાંથી પસાર થાય છે જર્મનીને તો મહાયુદ્ધ પછી પંદર વર્ષ સુધી તેવી કંઈ જ તાલીમ મળી નહોતી આમ ફ્રાન્સનું ખુશ્કી લશ્કર ખૂબ તાલીમબદ્ધ છે એના સૈન્યના અધિકારીઓને વ્યૂહરચના માટેની શાળાઓમાં બહુ કડક કસોટી સાથે શિક્ષણ મળે છે આથી રણક્ષેત્રમાં એના અધિકારીઓ નિપુણ વ્યૂહવિધાયકો હોય છે ફ્રાન્સનું તોપખાનું જથ્થા અને જાતની દૃષ્ટિએ પણ સરસ છે માત્ર એની ૭૫ નંબરની અગત્યની તોપ કંઈક જૂના ધોરણની છે

ફ્રાન્સનાં હથિયારો

ફ્રાન્સના બીજા હથિયારો જર્મનીની પેઠે અદ્યતન નથી એની ૩૫૦૦ ટેન્કોમાંથી ¾ ભાગની ટેન્કો જૂની જાતની છે, જ્યારે જર્મનીની ૮૦૦૦ ટેન્કો તદ્દન અદ્યતન અને કેટલીક પચાસ માઈલ ઉપરની ઝડપની છે, ફ્રેંચ ટેન્કો માત્ર દશ માઈલની ઝડપ ધરાવે છે એની રાઈફલો પણ અમેરિકન છે અને તે આધુનિક ઢબની

નથી ગણાતી આ માટે તો હમણા જ ફ્રાંસે પોતાના કારખાનાઓને લશ્કરી દેખરેખ નીચે મૂક્યા છે, એટલે નવા અને આધુનિક હથિયારો બનતા વાર લાગશે ત્યા સુધી અમેરિકાએ શસ્ત્રબંધીનો કાયદો રદ કર્યો હોવાથી તેની પાસેથી રોકડે તે ખરીદશે, આશા રખાય છે કે ૭ મહિના સુધીમા ફ્રેંચો એ વિષયમા સ્વાયત્ત હશે

રણક્ષેત્રમાં ફ્રાન્સનુ સૈન્ય

ફ્રાન્સ એકદમ ૨૫ લાખ માણસોને શસ્ત્રસજ્જ કરી યંત્રની પેઠે તેમના ચાલુ કામધંધા છોડાવીને સૈન્યમા દાખલ કરાવી શક્યુ છે બધી યોજના અગાઉથી તૈયાર કરવામા આવી હતી એટલે વિજ્ઞપ્તિ નીકળતા ૨૪ કલાકમા ગામેગામ અને શહેરે શહેરથી લોકો સૈન્યમા જવા સ્ટેશનોએ હાજર થઈ ગયા જુદા જુદા લશ્કરી મથકોએ એ સૌને તાબડતોબ ગણવેશ અને હથિયારો મળી ગયા એકદમ ટુકડીઓ ગોઠવાઈ ગઈ અને ઘડિયાળના કાંટાની સાથે ચાલી રે વે અને મોટર બસો હાજર થઈ અને ૪૮ કલાકમા ટુકડીઓ મેગિનોટ લાઇન પર પહોંચી ગઈ આટલી જંગી ગોઠવણ છતા ક્યાયે ગડબડ નહિ ગૂંચવાડો નહિ, ખોટી ઉતાવળ નહિ યોજનાની ઝીણી ઝીણી વિગતો અગાઉથી નિયત સમયે સૌને મળી ગઈ હતી દારૂગોળો, ખોરાકી ચાહ તમાકુ, હજારો જાતની એવી ચીજો યોગ્ય સ્થાનોએ આવી ગઈ કેવી બધી શિસ્ત! એ પચીસ લાખ માણસો પોતાના કામો ૨૪ કલાકમા પોતાના ચાલુ ઉદ્યોગધંધા કેમ છોડી શક્યા હશે બીજાઓએ એ ધંધા એ જ કલાકમા કેમ સંભાળી લીધા હશે, જેથી જરૂરિયાતોના ઉત્પાદનમા વિક્ષેપ ન આવે અને આજે પણ સીધી કે આડકતરી રીતે આખી પ્રજા યુદ્ધને કંઈ પણ વિરોધી સૂર ઉઠાવ્યા વિના કેમ અપનાવી શકી હશે? ફ્રાન્સે બીજી લાઇનની પણ વીસ લાખ સૈનિકોની પાકી કેળવણી શરૂ કરી છે ૭ માસમા ફ્રાન્સ ૪૫ લાખના સૈન્યને યુદ્ધભૂમિ પર હાજર કરી શકવાની તૈયારી કરે છે ઉપરાન્ત પાંચ લાખ સીદીઓને પણ તે યુદ્ધમા લાવી શકશે જર્મની ફ્રાન્સ કરતા વધારે જથ્થાબંધ સૈનિકો ઉતારી શકશે નહિ, પણ ફ્રાન્સની વ્યૂહરચના આક્રમણ માટે નથી, રક્ષણ માટે છે

વિમાનો

વિમાનોમા ફ્રાન્સ પછાત છે જર્મનીએ ત્રણ વર્ષમા પોતાના તમામ વિમાનો નવા બનાવી નાખ્યા છે એના વિમાનો કલાકે ૪૦૦ માઈલની ગતિ ધરાવનાર હોઈ તે બાબતમા એ સરસાઈ ભોગવે છે ફ્રાન્સે ૧૫૦૦ વિમાનો અમેરિકાથી મગાવ્યા છે અમેરિકન વિમાનો જર્મન કરતા ચડિયાતા જણાય છે વિમાની યુદ્ધ હજી શરૂઆતમા છે પાછળથી આ યુદ્ધ જોર પકડશે તેની તૈયારી માટે ફ્રાન્સમા નવા નવા કારખાના ઊભા થાય છે પરન્તુ સરસ વિમાનો બનાવવામા વખત જાય છે, એટલે ફ્રાન્સ ૭ માસ પછી તેમા વધુ બળવાન બની શકશે

નૌકાદળ

ફ્રેંચ નૌકાદળ ઇટાલિ જેટલું છે, જર્મનીથી તે સહેજ વધારે છે, અંગ્રેજી નૌકાદળ સાર્વભૌમત્વ ભોગવે છે તે બતાવનારા આંકડા નીચે પ્રમાણે છે—

દેશ	તૈયાર નૌકાદળ	તૈયાર થતુ નૌકાદળ
બ્રિટન અને ફ્રાન્સ	૨૦,૫૦,૦૦૦ ટન	૯૮૦૦૦૦
જર્મની	૨,૬૯,૦૦૦	૨,૮૨,૦૦૦

આથી જ જર્મન કાફલો એંગ્લો-ફ્રેંચ કાફલાનો સામનો કરતો નથી છૂપી રીતે જર્મન સબમરિનો અને સુરંગો ત્રાસ વર્તાવતી હતી પણ તે ય હમણા કાબૂમા આવતો દેખાય છે છતાં ય ભવિષ્યની આગાહી ન થઈ શકે હજી પણ ઓચિંતા સ્ટીમરો ડૂબવાના સમાચારો આવે છે

મોરચા પર

મેજિનોટ કિલ્લેબંદી પર પચીસ લાખ ફ્રેંચો અને બે લાખ અંગ્રેજો જમા થયા છે અને તે વધારી-સુધારીને તેમા અર્ધો કરોડ સૈનિકોને સમાવવાનુ વિચારાય છે બ્રિટનમા યુદ્ધને માટે ૨૦ લાખ માણસોને તાલીમ અપાઈ રહી છે જર્મનીનુ પણ ઘણુ ખરુ લશ્કર તેની સામેની પોતાની સિગ્ફ્રીડ લાઇન પર પડ્યુ છે બન્નેની કિલ્લેબંદી મજબૂત હોઈ અને શિયાળાની પ્રતિકૂળતા હોઈ ત્રણ માસથી ત્યા આગળની લશ્કરી

હિલચાલ ઠંડી છે, ક્યારેક તોપગોળાનો વર્ષાદ અને વિમાની યુદ્ધ જામે છે મનાય છે કે વસંત ઋતુમાં ખૂબ ખેલાશે

ફ્રાન્સનો બીજા દેશો સાથેનો સંબંધ

યુદ્ધને અસર કરતા ફ્રાંસના સંબંધોમાં બ્રિટન સાથેના મૈત્રીસંબંધની તો ખૂબ વાતો થઈ ઈટાલિ સાથેનો તેનો સંબંધ એબિસીનિયાની લડાઈ વખતે બહુ મીઠો હતો, પણ એબિસોનિયાની જીત પછી જર્મની જોડે ઈટાલિનો મૈત્રીસંબંધ થયો, એટલે ફ્રાંસનો તે સંબંધ મોળો થયો સ્પેનના બળવાખોરોને ઈટાલિ ખુલ્લી રીતે મદદ કરતું હતું, પરિણામે ઈટાલિના નૌકાદળને હાથે ફ્રાંસની અને બ્રિટનની ઘણી સ્ટીમરો ભૂમધ્ય સાગરમાં ફરતા ડુબાડાઈ એવા આરોપને કારણ મળ્યું સને ૧૯૩૮ માં ઈટાલિએ ફ્રાંસ પાસે ત્રણ માગણીઓ કરી (૧) ફ્રાંસે સુએઝની નહેરનો કબજો રાખીને સ્ટીમરોને તેમાંથી પસાર થવા દેવા માટેના ભાવો બહુ મોટા રાખ્યા છે તે હળવા કરવા (૨) ફ્રેંચ ટ્યુનિસિયા ઉપર ઈટાલિનો હક છે માટે તે તેને સોંપવો અને (૩) ભૂમધ્ય સાગરમાં આવેલા અંગ્રેજી હકુમત હેઠળના બેટમાં ઈટાલિયન વસ્તી છે માટે તે બેટ ઈટાલિને મળે ફ્રાન્સે આ માગણીઓનો અસ્વીકાર કર્યો અને બંને વચ્ચે વૈમનસ્ય જાગ્યું

અત્યારે યુદ્ધકાળમાં તુર્કી ફ્રાન્સ અને બ્રિટનની તરફદારી કરે છે ગત મહાયુદ્ધમાં તુર્કી જર્મનીને પક્ષે હતું આ વર્ષોમાં ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સે તુર્કીને પોતાના પુનરુદ્ધાર અને ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે કરોડો પૌંડ ધીરવા સ્વીકાર્યું આથી જ તુર્કીએ પોતાના પડોશી રશિયાને પણ તરછોડ્યું બોસ્ફરસની સામુદ્રધુનીમાંથી અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ મનવારોને પસાર થવા દેવાનું તુર્કીએ સ્વીકાર્યું છે આથી ઉત્તરની બાજુએ રશિયા ઉપર આક્રમણ કરવાનો ફ્રાન્સ-બ્રિટનને માર્ગ ખુલ્લો થયો છે

ફ્રાન્સ અને રશિયાને ઘણો સારો સંબંધ હતો ફ્રાન્સના ઉત્તેજનાથી જ રશિયા પ્રજાસંઘમાં જોડાયું હતું પણ રશિયાનો હક હોવા છતાં તેને પૂછ્યા વિના ફ્રાન્સ બ્રિટને મ્યુનિક કરારો કર્યા તેથી એ સંબંધમાં વિઘ્ન રેડાયું પોલેંડ પરના આક્રમણ વખતે જર્મની વિરુદ્ધ રશિયાને પોતાની સાથે લેવા ફ્રાન્સ-ઇંગ્લેંડે પ્રયત્ન કર્યો, અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ પ્રતિનિધિઓ મોસ્કો ગયા, છ માસ સુધી વાટાઘાટ ચાલી, પોતપોતાના સૈનિક બળ અને વ્યૂહરચના રશિયન સૈનિક અધિકારીઓને બતાવવા અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ મુખ્ય સેનાધ્યક્ષો મોસ્કો ગયા પરંતુ રશિયા અંદરખાનેથી જુદી જ રમત રમ્યું એણે જર્મની સાથે સંધિ કરી, આથી રશિયાને લાભો ઘણા થઈ ગયા પોલેંડનો અર્ધો ભાગ તેને મળ્યો, જેમાંથી તે તેલ મેળવી શકશે, જર્મનીની બુદ્ધિ અને યંત્રવિશારદોની શક્તિ અને અન્ય સાધનો મળશે અને કાચા પદાર્થો વેચવાનું બજાર મળશે આવા કારણોએ ફ્રાન્સનો તેની જોડેનો સુસંબંધ તૂટ્યો

યુદ્ધનો વ્યૂહ

એ તો જોઈ શકાય છે કે આ વખતે યુદ્ધનો વ્યૂહ બહુ વિચિત્ર બનતો જાય છે એક કેન્દ્ર બનતું નથી પોલેંડનું કેન્દ્ર મટી જર્મનીનો પશ્ચિમ મોખરો અને તે મટતાં દરિયાઈ યુદ્ધ અને હવે ફણગો ફૂટ્યો છે ફિન્લેન્ડ રશિયન યુદ્ધનો રશિયાએ ફિન્લેન્ડ પાસે પોતાની સરહદને અડતો કેટલોક ફિનીશ ભાગ માગ્યો અને ફિન્લેન્ડે એને પોતાના રાષ્ટ્રીય સ્વમાનનો પ્રશ્ન ગણી નકાર ભણ્યો તેમાંથી એ યુદ્ધ ફાટ્યું સમાચાર એવા આવે છે કે નાનકડું ફિન્લેન્ડ યુરોપના કેટલાક જબરા રાજ્યો અને અમેરિકાની આર્થિક અને માનવીય સહાય મેળવે છે, અત્યારે સૌનું ધ્યાન ત્યાં છે પણ નેમ તો એ જ છે કે રશિયાને ક્ષીણ બનાવી જર્મનીની પાંખ તોડી નાખી જર્મનીને ફટકો મારવો

આ યુદ્ધ ક્યાં લઈ જશે, તેમ કેવા પલટા આવશે તે કોઈ કહી શકે નહિ સિવાય કે આગના ભડકામાં કશું તેમ કરતી આફત આવે અત્યારે તો સૌ વધુ ને વધુ યુદ્ધસામગ્રી મેળવવા માંડ્યા છે સૌ કહે છે કે અમારી પાસે એક પણ માણસ અને એક પણ રૂપિયો હશે ત્યાં સુધી અમે લડશું! અને ત્યાં સુધી માનવ દુઃખી ભવિષ્યનો સામનો કરવાનો છે

☆

संगठन-विवेक

श्री काकासाहेब कालेलकर

“આઠેક કેટલાક દિવસથી કોમી મંડળ બનાવવાની અનિષ્ટ પ્રથા વિદ્યાર્થીઓમાં ચાલી રહી છે સામાન્ય રીતે આવાં મંડળો ધાર્મિક દૃષ્ટિથી કામ નથી કરતાં તેઓ તો કેવળ પોતાની જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને અધિક સગવડો આપવાના અને પોતાના સહધર્મી ભાઈઓને સુખી કરવાના પ્રયત્નમાં રચ્યાં રહે છે કોમને કેટલી સગવડો હોય તો તે સુખી ગણાય તેની કોઈ હદ નક્કી થઈ નથી ઉપરથી જોતાં તો તેની આખી કાર્યપદ્ધતિ રાષ્ટ્રની પ્રગતિને પ્રતિકૂળ માલૂમ નથી પડતી પરંતુ જ્યારે કોમી ઝેર સમાજમાં આગળ વધ્યું દેખાઈ રહ્યું છે તેવી સ્થિતિમાં આપ શું નથી માનતા કે આવા પ્રકારની કોમી સંસ્થાઓ ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓમાં તો મુદ્દલ ન હોવી જોઈએ? કારણ કે એવી સંસ્થાઓમાં કામ કરનાર વિદ્યાર્થી બીજી કોમોના સંસર્ગમાં બહુ ઓછા આવશે એ નિઃશંક વાત છે મેં પણ શીખ્યું છે કે કોમીવાદની દવા તો પરસ્પર સંસર્ગ વધારવો એ જ છે આ લખતાં મને આપના ‘જીવનવિકાસ’માંથી એક વાક્ય યાદ આવે છે અને અહીં જો ટાંકી બતાવું તો મારું દૃષ્ટિબિંદુ અધિક સ્પષ્ટ થઈ જશે

“‘મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે કોમી છાત્રાલયો સરવાળે લાભદાયક નથી આજના જમાનામાં ભિન્નભિન્ન સમાજના છોકરાઓ સાથે રહે, સાથે ભણે તો જ તેમના બુદ્ધિ અને હૃદયનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શકે’ (પા. ૫૭૫)

‘આ તો છાત્રાલય સંબંધી થયું, પરંતુ શું મંડળોની બાબતમાં પણ આપનું આ કથન અક્ષરશઃ સત્ય નથી? એ મંડળોના સંચાલકોની પાસે એક મોટું બહાનું હોય છે આપણે નાના ક્ષેત્રથી જ આરંભ કેમ ન કરીએ? એકદમ વિશાળ ક્ષેત્રમાં પડવાથી કોઈ કામ નથી થતું આ અને એવી દલીલોમાં કેટલું તથ્ય છે? નાનું ક્ષેત્ર શોધવું છે તો જિલ્લા જિલ્લાના અલગ મંડળ કેમ નથી બનાવતા? એવાં ક્ષેત્રનિષ્ઠ મંડળ કોમી એકતા માટે કોમી મંડળો કરતાં શું વધારે લાભદાયી નહીં બને?”

આ પત્રને મારી પાસે આવ્યે બે મહિના થઈ ગયા વિસ્મરણને કારણે એનો જવાબ આપવો રહી ગયો. આજ એકાએક એ એવા મોકા પર હાથ આવ્યો કે જે વખતે હું પોતે આ વિષય ઉપર ખૂબ જોરથી વિચારી રહ્યો છું એક તો ‘જાતપાત તોડક મંડળ’ તરફથી એક અંગ્રેજી પરિપત્ર આવ્યો છે, જેમાં એવી સૂચના છે કે ‘આગામી વસ્તીગણતરીમાં આપણે જાહેર કરવું જોઈએ કે અમે કોઈ પણ જાતના નથી’ અને બીજી બાજુ આ સમયે ગોવાના ‘સારસ્વત બ્રાહ્મણ સમાજ’ના વાર્ષિક અધિવેશનના સભાપતિ બનવા જઈ રહ્યો છું સાવંતવાડી અને ગોવા મારાં વડીલોનું સ્થાન છે અમે સારસ્વત લોકો ગોવાને અમારું ખાસ પોતાનું સ્થાન માનીએ છીએ એ સમાજના વાર્ષિક અધિવેશનમાં જવાનો વાયદો મેં સને ૧૯૨૨માં કર્યો હતો ત્યાં જવાને બદલે ત્યારે હું જેલમાં ચાલ્યો ગયો એ વાયદામાંથી મુક્ત થવાને માટે આજ સત્તર વર્ષ પછી ત્યાં જઈ રહ્યો છું

‘જાતપાત તોડક મંડળ’ને શો જવાબ આપું? પોતાના જ્ઞાતિભાઈઓને શો સંદેશો સંભળાવું? ઉપરનો પ્રશ્ન પૂછનારને શો જવાબ આપું?

વર્ણ અને જાતિની બાબતમાં જે વિચાર મેં નક્કી કર્યો છે, જે સિદ્ધાન્તો ઉપર હું આવી પહોંચ્યો છું એનો કાંઈક નિર્દેશ મારા પુસ્તક ‘જીવન સંસ્કૃતિ’માં કર્યો છે

હું જાતિમાં માનતો નથી એટલું જ નહિ પણ હું જાતિને વર્ણની વિરોધી માનું છું સનાતની લોકો ઘણી વાર કહે છે કે જાતિઓ વર્ણના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચેલ સમાજસંગઠનનો ઉપવિભાગ છે વર્ણ જો વિરાટ સમાજની શાખા છે, તો જાતિઓને એની પ્રશાખાઓ કહી શકાય મારી દૃષ્ટિએ આ ખ્યાલ ખોટો છે વર્ણ સમાજનો કર્તવ્યાત્મક (ફંક્શનલ)

વિભાગ છે ત્યારે જાતિઓ ગોત્ર અથવા કુળસંબંધી (કેનેનીશ) છે વર્ણ સદ્ધર્મ-મૂલક છે ત્યારે જાતિ કેવળ વંશમૂલક, બહુ તો વર્ગમૂલક છે બધી જાતિઓ એક તત્ત્વથી બની નથી, જાતિમીમાંસા કોઈ ધારવા કરતાં પણ વધારે જટિલ છે

જાતિસંસ્થા પ્રાકૃતિક છે એટલા માટે એને પાપમૂલક ન કહેવાય પણ એ સંસ્થા હાલના જમાનામાં અસ્ત થઈ ગઈ છે એની નિંદા કર્યા વિના એને દફનાવવી જોઈએ જાતિ પ્રાકૃતિક હોવાથી એમાં કેટલીક શક્તિ હતી, અને હજી યે છે પણ આજે તે સંસ્કૃતિ તથા પ્રગતિને પોષક નથી રાષ્ટ્રીયતાની તો એ ઘાતક છે એટલા માટે પણ એને તોડવી જોઈએ

સમાજશાસ્ત્રનો એક વ્યાવહારિક સિદ્ધાંત આપણે હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ સમાજ સામેના સંગઠનની હંમેશાં એક સ્વાભાવિક મર્યાદા હોય છે એને યુગધર્મ સમજવો જોઈએ યુગધર્મના બતાવેલા સંગઠનથી જો નાનું અથવા સંકુચિત સંગઠન કરવામાં આવે, તો તે સમાજદ્રોહી સિદ્ધ થઈ જાય છે અને જો યુગધર્મની મર્યાદા વટાવીને અધિક વ્યાપક સંગઠન કરવાની કોશિશ કરવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જાય છે પરશુરામના દિવસોમાં બ્રાહ્મણ-સંગઠન અને ક્ષત્રિય-સંગઠન કદાચ યોગ્ય હતાં આજ તો કોઈ એવું સંગઠન કરવા જાય તો એથી કંઈ લાભ ન થાય ઊલટું એમ કરવામાં વિરાટ હિંદુસમાજનો દ્રોહ થઈ જશે શિવાજી અથવા પૃથ્વીરાજના સમયમાં કોઈએ બ્રાહ્મણ સંગઠનની વાત નથી કરી પરન્તુ અર્ધા લોકો હિન્દુસંગઠનની જ પાછળ પડ્યા એ દિવસોમાં હિંદુ સંગઠનમાં એક મોટી ખામી રહી અને તે અસ્પૃશ્યતા નિવારણની હરિજનોને અસ્પૃશ્ય સમજીને સમાજબાહ્ય કરવામાં આપણે જે દ્રોહ કર્યો, એની પૂરી સજા આપણે ભોગવવી પડી, અને આજે પણ ભોગવી રહ્યા છીએ જે સમાજ પોતાના કમજોર અંગની ઉપેક્ષા કરે છે, તે શાપિત થઈ જાય છે — એની જીવનસિદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે

આજે જો આપણે રાષ્ટ્રસંગઠનને છોડીને કેવળ હિંદુસંગઠન કરવા જઈશું અને હિંદુસંગઠનમાં પણ હરિજનોને ભૂલી જઈશું, તો યુગદ્રોહ થશે આજે તો બધી જાતિઓ, બધા ધર્મો, બધા પ્રાન્તો અને બધા વર્ગોનું એક ભારતવ્યાપી અને વિરાટ સંગઠન આવશ્યક છે એવું આજનો યુગધર્મ પોકારી પોકારીને કહી રહ્યો છે એથી નાનું સંગઠન રાષ્ટ્રદ્રોહી હશે – યુગધર્મ તેને ઉથલાવી પાડશે

જાતિઓ તો આખરે એક વિરાટ સમાજના નાના નાના અંગો છે જાતિ ક્યાંક ક્યાંક વંશમૂલક છે, ક્યાંક ક્યાંક આજીવિકાના ધંધા ઉપર આધાર રાખે છે, એની સાથે ક્યાંક ક્યાંક એમને પ્રાદેશિક તત્ત્વ પણ મળ્યું છે ધાર્મિક મતભેદના તત્ત્વે ક્યાંક ક્યાંક જાતિઓ પેદા કરી છે એ જાતિઓનો નાશ કરવો એ આજનો યુગધર્મ છે એના સંગઠનની વાત થઈ શકે જ નહિ

હવે રહી પ્રશ્નકારે સૂચવેલી ક્ષેત્રસંગઠનની વાત ક્ષેત્રસંગઠન ગ્રામસંગઠન, પ્રાદેશિક સંગઠન આજકાલ બહુ લોકપ્રિય થતાં જાય છે પુરાણા સંગઠનનો દોષ અનુભવસિદ્ધ છે એથી એના તરફ અરુચિ પેદા કરી રાખી છે નવા સંગઠનમાં એક દોષ હોય છે તે એ કે એનો અનુભવ ક્યારે કોઈએ કર્યો હોતો નથી એથી નવી વાતનો પુરસ્કાર સુધારક ભારે જોરથી કરી શકે છે અને પુરાણી વાતોથી કંટાળેલો સમાજ નવી વાતોને તેમની નવીનતાને કારણે પણ અજમાવવા માટે તૈયાર થાય છે

કોઈ પણ સંગઠનની મૂળભૂત પ્રેરણા જ્યારે મલિન થાય છે ત્યારે ભલે તે ગમે તે જાતનું સંગઠન હોય, એમાં ભયાનક દોષ આવી જ જાય છે સંકુચિત સ્વાર્થ, પરસ્પર અવિશ્વાસ, ઈર્ષા, દ્વેષ આદિ સામાજિક દુર્ગુણ જ્યારે સમાજમાં ફેલાતા જાય છે, ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનું સંગઠન શુભપરિણામી નથી બની શકતું ક્ષેત્રસંગઠન હોય કે ભાષાસંગઠન, પણ જ્યારે લોકોનું ચારિત્ર્ય ક્ષીણ થઈ જાય છે, ત્યારે આ બધામાંથી સડો પેદા થાય છે આજે ભારતવર્ષમાં આપણે નથી દેખતા કે કોમીવાદના ઝઘડાઓ કરતાં પ્રાન્તીયતા અને ભાષાના ઝઘડા કોઈ રીતે ઓછા ભૂંડા નથી? જ્યાં જે જોયો ત્યાં આ

સાંકડા દિલના લોકોને વિરોધની દુર્ગંધ આવતી લાગે છે જ્યાં જરા અલગ રિવાજ દેખાયો ત્યાં તેઓ કહેવા લાગે છે કે, આ તો મોટો સંસ્કૃતિભેદ છે અને ફરીથી સ્વત્વરક્ષાની વાત વાયુમંડળમાં ગૂંજવા લાગે છે એ બધી વાતો કઈ સ્થિતિનું લક્ષણ છે? એ વાતો બતાવે છે કે આપણા લોકોમાં પ્રાગૈતિહાસિક જંગલીપણાનો અંશ આજે પણ મોજૂદ છે, અને ધર્મને નામે આપણે એને આજ સુધી સાચવી રાખ્યો છે

ટૂંકી દૃષ્ટિવાળો અને ઉતાવળિયો સુધારક આ રાષ્ટ્રીય દોષનું મૂળ શોધીને એને ઉખેડવાને બદલે ભેદના તત્ત્વોનો નાશ કરવા ચાહે છે તેઓ એ નથી જોતા કે ભેદના બધા તત્ત્વ નષ્ટ કરવા લાયક નથી હોતા અર્થશૂન્ય, કાલગ્રસ્ત અથવા નુકસાનના ભેદોનો તો તરત નાશ કરવો જ જોઈએ, પણ ભેદમાત્રનો નાશ નથી શક્ય કે નથી ઇષ્ટ ભેદથી તો વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક જીવન સમૃદ્ધ પણ થઈ શકે છે ભેદ હોવા છતાં પણ અભેદને પરિપુષ્ટ કરવો, હૃદયસંગઠન કરવું, એ તો જીવનકલા છે

હવે સવાલ એ થાય છે કે જે કોમી સંગઠન મોજૂદ છે એનું શું કરવું જોઈએ? એને માટે બે રસ્તા છે જે લોકોનો કોમ અને કોમી સંગઠન ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે તેમણે તરત એમાંથી પોતાનું રાજીનામું આપી દેવું જોઈએ અને એની તરફ કેવળ અસહયોગની નીતિ રાખવી જોઈએ પ્રતિષ્ઠિત, સંસ્કારી, ચારિત્ર્યશીલ અને સેવાપરાયણ લોકો જ્યારે કોઈ પણ સંગઠનને છોડી દે છે, ત્યારે તે સંગઠન એની મેળે અપ્રતિષ્ઠિત થઈને તૂટી જાય છે અથવા તો ગળી જાય છે કોમી સંગઠનનું પણ એમ જ થશે. પરંતુ એવા સંગઠનમાં વિશ્વાસ રાખવાવાળા પ્રતિષ્ઠિત લોકો પણ છે, અને એની સંખ્યા પણ ઓછી પ્રતિષ્ઠિત નથી એથી કોમ ઉપરથી જેનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે તેઓ પોતાના જીવનમાં તો કોમી તત્ત્વનું પાલન ક્યારેય ન કરે અને એમ કરવા છતાં પણ કોમને માનનાર પ્રતિષ્ઠિત લોકોની સાથે સંગઠનસુધારના કામોમાં મદદ આપે

મેં ઉપર કહી દીધું છે કે કોમી તત્ત્વ મૂળથી દોષપૂર્ણ નથી, કોમી સંગઠન સ્વભાવતઃ પાપમૂલક નથી, પરંતુ તે કાળગ્રસ્ત છે અને એમાં અનેક દોષો ઘૂસી ગયા છે એનો એક મુખ્ય દોષ તો એ છે કે કોમનિષ્ઠ લોકો કોમની બહારના સમાજ તરફ પોતાનું જે સ્વાભાવિક કર્તવ્ય છે એને ભૂલી જાય છે જો કોમી સંગઠનમાં ઘૂસીને એને આ કર્તવ્યનો બોધ કરવામાં આવે અને એવા કર્તવ્યનું પાલન પૂર્ણ રૂપે કરવા પ્રેરણા આપવામાં આવે તો તે ઇષ્ટ જ છે

કહેવામાં આવે છે કે કોઈ વાછરડાને પૂરતી લાંબી દોરીથી એક ઝાડ સાથે બાંધીને ચરવાના સ્થાને છોડવામાં આવેલો એણે પોતાની દોરી ઝાડની આજુબાજુ ફરતા એને લપેટીને ઓછી કરી, અને તે એટલે સુધી કે એના ગળામાં ફાંસો આવવા માંડ્યો હવે આ વાછરડાની મુક્તિ બે રીતે થઈ શકે કાં તો દોરી કાપવામાં આવે, કે કાં તો વાછરડાને પહેલાથી ઊલટું ચક્કર લગાવવાની પ્રેરણા આપવામાં આવે, જેથી દોરડું ઢીલું થાય અને તેને ચરવા તથા ફરવાની સગવડ મળે

જ્યાં સ્વાર્થ વધે અને કૃતાર્થનું ગળું દબાવા લાગે ત્યાં સ્વાર્થની દિશા છોડીને પરાર્થ, પરમાર્થ અને બલિદાનનું તત્ત્વ વધારવું જોઈએ અને એ રીતે કોમી તત્ત્વનો ઉદ્ધાર કરી એને વ્યાપક સંગઠન અને વ્યાપક સેવામાં વિસર્જન કરવું જોઈએ

નાના નાના સંગઠન કાર્યશક્તિની મર્યાદાને લઈને કરવામાં આવે છે, સ્વ-પર ભાવ વધારવા માટે નહિ

પ્રકારાંતરે ક્ષેત્રસંગઠનની વાત આપણી સામે મૂકી છે કેટલાક સામ્યવાદી લોકો ક્ષેત્રસંગઠનનો ઘોર વિરોધ કરે છે તેઓ કહે છે કે, 'એક પ્રદેશમાં યા ક્ષેત્રમાં રહેવું' એ કાંઈ એકતાનું અને સંગઠનનું તત્ત્વ નથી એક ગામમાં રહેવાથી બધી જાતના લોકોમાં એકતા પેદા નથી થતી જેના હિતસંબંધ પરસ્પરવિરોધી છે તેઓ એક જ પ્રદેશમાં રહે છે, એથી શું તેઓ એક થઈ શકે છે? પ્રાદેશિક સંગઠન અર્થશૂન્ય છે, એથી વર્ગસંગઠન તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ ' કોમ્યુનાલિસ્ટ (કોમીવાદી) અને કોમ્યુનિસ્ટ (સામ્યવાદી) મા એટલું તો સામ્ય છે જ.

અસલ વાત એ છે કે આપણે વર્ગ, વર્ણ અને વર્ગ આ ત્રણ સામાજિક પ્રશ્નોનો સ્વભાવ સમજી લેવો જોઈએ કઈ વાતોમાં ભાષાસંગઠન કી છે? કેમાં ક્ષેત્રસંગઠન લાભદાયી છે? વર્ણસંગઠન ક્યા સ્વરૂપનું હોવું જોઈએ? વર્ગસંગઠનનો હેતુ શો હોઈ શકે? વંશસંગઠન શા માટે ન કરવું જોઈએ? વગેરે બધી વાતો સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ એ વાતોનું સ્વરૂપ સમજવાથી જ આગળનો રસ્તો સાફ થઈ જશે

જે સંસ્થા માટે હું સેવા કરી રહ્યો છું એનું નામ જ માત્ર કોમી છે એના સભ્યોમાં અને દાતાઓમાં ભિન્ન જાતિના લોકો પણ છે આખા સમાજની જ તેઓ સેવા કરે છે શિક્ષાપ્રચાર અને સાહિત્યસેવાના એના કામમાં એણે કોઈ પણ જાતની સંકુચિતતા નથી રાખી વાડાઓએ પોતાના વાડાનો ફાળો દીધો છે અને તે પોતાને હરવા ફરવાનું સ્થાન વિશાળ કરે છે

જ્યારે મિલના મજૂર લોકો પોતાની મજૂરી વધારવા માટે નહિ પરંતુ ગ્રાહકોને માટે માલ સસ્તો કરાવવા સંગઠન કરે અને હડતાલ પાડે છે ત્યારે આવા સંગઠનનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય છે *

માર્ચ, ૧૯૩૯

* હિંદી 'સર્વોદય'માંથી

સ્વરાજયાત્રા

[પાન ૮૮૮થી ચાલુ]

વખતે તે ત્યાગ કરવામાં, સહન કરવામાં ગાંધીજીના પ્રગળમાં પ્રબળ સૈનિકની હરીફાઈ કરે માત્ર ગાંધીજી એમના ઉપર કોઈ મદાર બાંધી શકશે નહિ એટલું જ છેલ્લે રહ્યો પ્રાગતિક પક્ષ એ વિશે શું કહેવું? શરૂ થયો ત્યારથી માંડીને અત્યાર સુધી મહાસભાની કારોબારી સમિતિ સામે મોરચા માંડવા સિવાય બીજી કોઈ પણ દિશામાં એણે પ્રગતિ કરી હોય એમ લાગતું નથી એનો જ્યારે જન્મ પણ નહોતો થયો અને સાવ બીજ-દશામાં હતો ત્યારથી તેણે બ્રિટિશ સલતનતને છ મહિનાના અલ્ટિમેટમની વાત કરવા માંડી એ અલ્ટિમેટમને આજે છ નહિ પણ બાર મહિના થઈ ગયા અને થોડા વખતમાં અઢાર મહિના પણ થઈ જશે પણ એ અલ્ટિમેટમનો પત્તો સરખો લાગ્યો નથી જોકે આઝાદીની વાતો કરતા ઘણો સમય ગયો ગાંધીજીને અને કારોબારી સમિતિને શરાતન ચડાવવામાં પણ તેમણે કંઈ બાકી રાખી નહિ આખરે બ્રિટિશ સરકારને તો નહિ પણ કારોબારીને તો અલ્ટિમેટમ આપ્યું કે કાં તો તમે લડાઈ શરૂ કરો નેતાગીરી સ્વીકારો, નહિ તો હિંદુસ્તાનની આઝાદીની લડાઈ પ્રાગતિક પક્ષ શરૂ કરશે પણ સુભાષબાબુની દૃષ્ટિએ સવાલ માનસ ધરાવનાર નેતાઓને પાણી ચડ્યું નહિ એમણે તો સુભાષબાબુ જેવા લડવૈયાની સૂચનાને વધાવી લીધી અને કહ્યું કે ઢીલ કરતા ગભરુ શા? પ્રાગતિક પક્ષ જો લડીને હિન્દુસ્તાનને આઝાદી અપાવશે તો સ્વાભાવિક રીતે દેશનું નેતૃત્વ તેમના હાથમાં આવશે સરદારે પણ અનેક વખત કાયરને પણ શૂરાતન ચડે એવી પોતાની વિશિષ્ટ ભાષામાં સુભાષબાબુને લડી લેવા આગ્રહ કરી જોયો પણ સુભાષબાબુએ લડાઈ શરૂ કરી જ નહિ અને એક સારું ઊંડું એ કહેવત ચરિતાર્થ કરી બતાવી છેવટે ગાંધીજીને હરિજનબંધુમાં ત્યાં સુધી લખવું પડ્યું કે 'બંગાળને કે બીજા ગમે તે પ્રાંતો માટે પોતાની પહેલથી અને પોતાને જોખમે સવિનયભંગ કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો પડ્યો છે, જો

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિ (એટલે કે સુભાષબાબુ) માનતી હોય કે મુસ્લિમ અગ્રવર્ગ કૉંગ્રેસ જોડે છે, જો એ માનતી હોય કે હિંદુ-મુસલમાન બેઉ બ્રિટિશ સરકાર સામે લડત આપવા તૈયાર છે, જો એ માનતી હોય કે અહિંસા કે રેંટિયો એકે ય જરૂરી નથી, અગર તો એમ માનતી હોય કે અહિંસાને રેંટિયા સાથે કશો સંબંધ નથી, અને આ બધું છતા જો એ લડત ઉપાડવામાં પાછી પાની કરશે તો તે પોતાની જાતને અને પોતાના દેશને બેઈમાન ઠરશે "

બંગાળ ગણાતા નેતા તરફથી આવા આકરા શબ્દોમા આહ્વાન મળ્યા પછી સૌ કોઈને લાગે કે હવે પ્રાગતિક પક્ષ સરકાર સમક્ષ જરૂર લડાઈ જાહેર કરશે પણ કોણ જાણે કેમ દેશ તૈયાર હોવા છતા, સુભાષબાબુને પોતાના નેતૃત્વમા, પોતાની સેનામા અને દેશની લડાયક શક્તિમા વિશ્વાસ હોવા છતા, તથા દુશ્મન મુશ્કેલીમા હોવાથી નિર્બળ થયેલો છે, વિજય માટે કેવળ લડાઈ જાહેર કરવાની, અલ્ટિમેટમ આપવાની જ વાર છે એવી ચોક્કસ માન્યતા ધરાવતા છતા લડાઈ ઉપાડતા નથી તેમ જ છેલ્લા ત્રણ ત્રણ વરસથી જે પ્રશ્ને ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડયુ છે તે બંગાળના કેદીઓ છોડવવા માટે બ્રિટિશ સરકારના એક અંગ જેવી બંગાળ સરકાર સાથે પણ લડી લેવાની વાત સરખી કરતા નથી એ સમજમા આવતુ નથી પ્રાગતિક પક્ષનુ તત્ત્વજ્ઞાન એટલુ બધુ અટપટુ લાગે છે કે તે સામાન્ય માણસની બુદ્ધિની બહારનો એ વિષય હોય સુભાષબાબુના કહેવા મુજબ રાજકારણમા સીધી સાદી વાતને સ્થાન ન પણ હોય રાજકીય દૂરદેશિતાની કસોટી તેનામા કેટલા પ્રમાણમા અટપટાપણુ છે તે ઉપરથી થતી હોય રાજકીય વિશેષજ્ઞની વિશેષતા જ તેની અટપટાપણુ અને ગૂંચો ઊભી કરવાની શક્તિમા હોય (બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિના ઝઘડામા સુભાષબાબુએ સારો પરિચય આપ્યો છે) ગમે તેમ હોય પ્રાગતિક પક્ષનુ તત્ત્વજ્ઞાન અટપટુ છે, એ ચોક્કસ સામાન્ય માણસની અને ખાસ કરીને ચુસ્ત મહાસભાવાદીની સમજમા આવી શકે નહિ, અત્યારે તો તેઓ લડાઈમા સંડોવાયેલી પડુ પડુ થઈ રહેલી નબળી સરકારને તોડી પાડી હિંદની આઝાદી હાંસલ કરવા તેમ જ બીજી બાજુ મહાસભાની નબળી નેતાગીરીને ફગાવી દેવા કયુ પ્રાગતિક પગલુ ભરે છે તે જોવા થોભીએ

ફા

સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય કે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા

વાઇસરૉય સાહેબના મુંબઈના છેલ્લા ભાષણ અને તે ઉપરના 'એમા હું માનભરી સમાધાનીના બીજ જોઉ છુ ' એવી મતલબના ગાંધીજીના નિવેદન પછી મહાસભાના ઉદ્દામ તેમ જ વિનીત તમામ મંડળોમા આ પ્રશ્ન પરત્વે ખૂબ ઊહાપોહ થયો છે ટાઇમ્સે પણ ગાંધીજીને આ સુવર્ણ તક વધાવી લેવાનુ અને યુદ્ધને અંતે વહેલામા વહેલી તકે વેસ્ટ મિનિસ્ટર-છાપનુ સંસ્થાનિક સ્વરાજ સ્વીકારી લેવાનો મજબૂત આગ્રહ કર્યો છે આ સામે જવાહરલાલથી માંડીને જયપ્રકાશ નારાયણ સુધીના તમામ ઉદ્દામવાદીઓએ તેમ જ રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુથી માંડીને રાજાજી જેવા ગાંધીવાદીઓએ ચેતવણીના સૂર કાઢ્યા છે અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યથી જરાકે ઓછુ સ્વીકારવાની ના પાડી છે તેમણે પોતપોતાની રીત મુજબ કારણો દર્શાવ્યા છે

બધા નેતાઓએ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય શા માટે નહિ સ્વીકારવુ એના જે કારણો આપ્યા છે તેમા સૌથી વધુમા વધુ સચોટ અને તાર્કિક કારણ અમને રાજાજીનુ લાગ્યુ છે એમણે કહ્યુ છે કે વેસ્ટમિનિસ્ટર સ્ટેટ્યુટને અનુસરીને બ્રિટન આજે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપે પણ એ સ્ટેટ્યુટ ફેરવવાની, તેને રદ કરવાની કે તેમા સુધારાવધારા કરવાની છેલ્લી સત્તા તો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ પાસે છે એટલે હિંદનો સંસ્થાનિક દરજ્જો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટની દયા ઉપર જ નભી શકે આવી પરાધીન સ્થિતિ હિંદ કદી કબૂલ કરે નહિ હિંદ માત્ર એક જ વસ્તુ માગે છે અને તે પોતાનુ રાજકીય બંધારણ ઘડવાની છેલ્લી સત્તા હિંદના પ્રતિનિધિઓના એટલે કે લોકપ્રતિનિધિસભાના હાથમા, એટલે કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આથી એક તસુ વધારે નહિ તેમ જ ઓછુ નહિ

ગાંધીજીએ વાઇસરૉયની જાહેરાતમા સમાધાનના બીજ જોયા છે તેથી ઘણા ઉદ્દામવાદીઓ અને

ગાધીઓવાદીઓ પણ અકળાયા છે કોઈ કોઈ તો બોલે છે કે ગાધીજી લોર્ડ લિનલીથગોની મીઠી જબાનના બદનામા હિન્દુ સ્વાતંત્ર્ય વેચી મારશે આવી આકરી વાણી લોકો શા માટે ઉચ્ચારે છે તે સમજાતુ નથી, આપણા દેશની આજની સ્થિતિનુ, એટલે કે આપણી લડાયક તૈયારી કેટલી છે તેનુ આપણને જ્ઞાન અને ભાન હોય તો આપણી વાણીમા અવશ્ય સયમ આવી જાય એમ અમે માનીએ છીએ ગાધીજીએ માન ભર્યા સમાધાનના જે બીજ જોયા છે તેનો અમને તો એ અર્થ લાગે છે કે તેઓ બ્રિટિશ મુત્સદીઓના દિલ ઉપર ઠસાવવા માગે છે કે હિન્દના ધ્યેય તરીકે પૂર્ણસ્વરાજનો સ્વીકાર કરો અને હાલને તબક્કે-લડાઈ પૂરી થયા પછી તુરત જ સાસ્થાનિક સ્વરાજ દાખલ કરો અમને નથી લાગતુ કે આમ કરવામા આપણા આદર્શ સાથે આપણે કશી માડવાળ કરતા હોઈએ આપણે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો તેથી જો દેશ આગળ વધ્યો હોય તો સાસ્થાનિક સ્વરાજથી આગળ વધશે જ એમા શકા ન રહેવી જોઇએ

પરતુ અમને પોતાને શકા છે કે બ્રિટન ગાધીજીની આવી માગણીનો સ્વીકાર કરે અમારી સમજ પ્રમાણે બ્રિટનની તૈયારી અત્યારે આટલી છે લડાઇ ચાલે છે તે દરમિયાન વૉઇસરૉયની કાઉન્સિલમા રાષ્ટ્રીય નેતાઓનો ઉમેરો કરી એમા વધારો કરવો અને લડતને અતે હિન્દી રાજબધારણમા ફેરફાર કરવા માટે, બ્રિટન જેને હિન્દના પ્રતિનિધિ માને તેને એકઠા કરી એક નવી ગોળમેજી પરિષદ્ બોલાવવી અને હિન્દના બધારણીય ધ્યેય તરીકે વેસ્ટમિનિસ્ટરના ધારા પ્રમાણેનુ સાસ્થાનિક સ્વરાજ જાહેર કરવુ 'આથી વધુ કરવા માટે બ્રિટનની તૈયારી જણાતી નથી ત્યારે આપણી બાજુ મહાસભાની બહુમતિ ઓછામા ઓછુ આટલુ માગશે જ' એમ અમે માનીએ છીએ કાયદાની ગોઠવણ એવી થાય કે જેને પરિણામે મધ્યસ્થ સત્તા ઉપર હિન્દના પ્રતિનિધિઓ આવે અને લડતને અતે સાસ્થાનિક સ્વરાજનું બધારણ ઘડવા માટે જે પરિષદ્ કે સમિતિ બોલાવવામાં આવે તે હિંદી પ્રજાનું ચોક્કસ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે, તેની ખાતરી માટે એ પરિષદ્ કે સમિતિ કોઈ ને કોઈ પદ્ધતિ દ્વારા ચૂટાયના પ્રતિનિધિઓની જ બનેલી હોય આ સમિતિ કે પરિષદ્ સાસ્થાનિક સ્વરાજના દરજ્જા પ્રમાણે બધારણ ઘડી કાઢે અને હિન્દના આખરી ધ્યેય તરીકે પૂર્ણ સ્વરાજને જાહેર કરે આ પરિષદ્ જે કરે તેને પાર્લામેન્ટ સપૂર્ણ રીતે મજૂરી આપે "

અમારી દૃષ્ટિએ આ તફાવત ઘણો મોટો છે અને તેથી અમને સમાધાનની આશા દેખાતી નથી ગાધીજી આ કરતા ઓછાનો સ્વીકાર કરે એમ અમે માનતા નથી એટલે આજની કટોકટીનુ પરિણામ સમાધાનમા નહિ પણ અપૂર્વ લડાઈમા આવશે એમ અમે ધારીએ છીએ આ લડાઈને અતે, જેમ કોઈ પણ હિંસક કે અહિંસક લડાઈને અતે હોય છે તેમ, સમાધાન આવશે જ પરતુ એ સમાધાન બરાબર આપણી શક્તિ અને લાયકાત પ્રમાણેનુ જ હશે

મો

સક્ખરનુ રમખાણ

સક્ખરમા શુ બની ગયુ તે હમણા સુધી બહારનુ જગત જાણતુ નહોતુ કલ્પનાથી પણ ન માની શકાય એવા કરપીણ બનાવો ત્યા બન્યા છે તેની આ આકડાઓ સાક્ષી આપે છે

રમખાણ દરમિયાન ૧૪૨ હિંદુઓના ખૂન થયા ૧૦ને જીવતા બાળ્યા અને ૫૮ને ઈજા થઈ, જેમાથી ૯ દવાખાનામા જ મરણ પામ્યા આની સામે ૧૪ મુસલમાનોના ખૂન થયા અને ૧૨ ને ઈજા થઈ

ઘર ૧૬૪ બાળવામા આવ્યા જેમા ઘણા ખરા હિંદુઓના હતા એમા લગભગ દોઢ લાખનું નુકસાન થયુ ૪૬૭ ઘરો લૂટવામા આવ્યા જેમા લગભગ સાત લાખનુ નુકસાન થયુ

અપહરણ થયેલી સ્ત્રીઓમાથી છને પાછી લાવવામા આવી છે ઝપાઝપીમા સાત લૂટારાઓ માર્યા ગયા છે અને ૭૦૦ની ધરપકડ થઈ છે

આ આકડાઓ સાબિત કરે છે કે સિંધની સરકાર કાતો અપગ અને લાચાર છે અને નં તો બેદરકાર કે પક્ષપાતી છે

ખરેખર આટલું ઘણું છે આમાં ગરબા અને રાસડા, હાલરડાં અને લગ્નગીતો, બાળગીતો, ઋતુગીતો અને આખ્યાન, પરપ્રાંતના અને પરદેશના લોકગીતોની છણાવટ ખૂબ વિગતથી થઈ છે પણ આ તો છે કેવળ લોકસાહિત્યનો એક ભાગ–ગીતભાગ એવો જ ભાગ વાર્તા અને કથાઓનો છે શ્રી મેઘાણીને આપણે વિનતિ કરીએ કે એ બીજો ભાગ પણ તેઓ જલદી પ્રગટ કરે કારણ કે આ ભાગથી તો તરસ શમી નથી પણ ઊલટી વધુ જાગી છે આ ભાગનું નામ દેવું છે !–ધરતીનું ધાવણ ! ખરેખર આ ધાવણ છે અને વળી ધરતીનું છે ધાવણથી જ તો બાળકનો દેહ અને આત્મા પોષાય છે અને ધરતીમાંથી તો એ પેદા થયો છે મૃત્યુ વખતે પણ તેને તેનો જ એક આશરો છે લોકગીતો એ ધરતીનું ધાવણ છે તો એ લોકગીતો પાનીને દેશની પ્રજા તૃપ્તિ અર્થે વધુ કંઈક માગે જ અને તે ધરતીમાંથી લોકમાંથી જ પેદા થયેલું હોવું જોઈએ આજે સાહિત્ય તો નિતનવું ઘણું સર્જાય છે પણ તેમાંથી કેટલું લોકસમુદાય સાથે ધરતી સાથે તદાકાર કે પ્રાણને પુષ્ટિ આપે તેવું છે? એટલે જ તો જૂના પાસે જ ફરી ફરીને સ્વાદ લેવા જવું પડે છે અને એ સ્વાદમાં ડોલાવનાર એની મધુર પ્રશસ્તિ સમા વિવેચનોની પ્રતિભા જાગે છે

'બીજા પંડિતજી મળવા અશક્ય માનું છું સંગીત અને શ્રેષ્ઠ નીતિનો મેળ કયાં શોધું ?' આવા પંડિત ખરેજીના સંગીતવિષયક પ્રગટ અપ્રગટ લેખો અને ભાષણોનો અને એમના મૃત્યુ પછી ગાંધીજી વગેરેએ એમને વિષે જે લખ્યું તેનો આ સંગ્રહ છે

આપણે સંગીતમાં આગળ નથી વધ્યા પરંતુ જે ખોયું તેને ફરીથી મેળવવું છે તેવી આશાથી ઉત્તેજિત થઈને આ લેખો લખાયા છે સંગીત વિષેના એમના વિચારો ખરેખર સુંદર છે સંગીત તેમને બહુ પ્રિય હતું છતાં તેમણે સંગીતને જીવનઉદ્ધારના એક માત્ર અંગ તરીકે અથવા સર્વથા અને સર્વદા હિતકર નથી માન્યું એક ઠેકાણે તેઓ આ સારનું લખે છે દુકાળમાં જેમ અત્યંત આવશ્યક વસ્તુઓ લૂખા રોટલાથી ચલાવી લેવાય છે તેમ કેળવણીમાં સંગીત છે સંગીતમાં બધી શુભ ભાવના જાગૃત કરવાની શક્તિ છે જ, સંગીત મારફતે જે ભાવનાનું ઉદ્દીપન થાય છે તેમાં ચારિત્ર્યનું સ્થૈર્ય આવી જ જાય છે, એવો અમે દાવો કરતા નથી પરંતુ ભાવનાની ખીલવણીમાં સંગીતની મદદ અસાધારણ છે'

ભારતના ઐતિહાસિક લેખો અને સંગીતજ્ઞ વ્યક્તિઓ પરનું કથન એ ત્રીજો ખંડ અને ચોથો ખંડ શાસ્ત્ર વિષયક લેખોનો અતીવ ઉપયોગી છે

(૧૧૩) મારું ગામડું—લેખક શ્રી બબલભાઇ મહેતા પ્રકાશક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, પ્રાપ્તિસ્થાન નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય નવ આના

શિક્ષક તરીકે મારો અનુભવ છે કે તોફાનીમા તોફાની બાળકને વધુમા વધુ સરળતાથી કેળવી શકાય છે, એમા જોઇએ કે કલા શ્રી બબલભાઈએ એ રીતે તોફાનીમાં તોફાની ગણાતા માસરા ગામને સરસ રીતે કેળવ્યુ તેની આખી હકીકત વર્ણવતુ આ પુસ્તક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ તો ઘણુ કીમતી છે જ, પણ વાચન લેખે પણ બહુ રસપ્રદ છે ચોરી, લૂટ અને અણવડપણા માટે જાણીતા એ ગામના બારૈયા ભાઈઓને જાણે જાદુ કરીને જ વશ કરી લીધા ! એ જાદુ તો ખરુ, પણ જાદુ અભેદભાવ પ્રેમ અને સત્યનિષ્ઠાનુ સવારના ચાર વાગ્યાથી રાત્રિના દશ વાગ્યા સુધી શરીર તોડીને શ્રમ કરે, પોતાનુ ધોવુ, રાધવુ દળવુ, સીવવુ, સાફ કરવુ એ બધુ તો પોતાને હાથે કરવુ જ, ઉપરાત ગામ આખાની સફાઈ કરવી, ગામના ઘરોને અને છોકરાને સાફ કરવા, છોકરાને ભણાવવા, રોગમા ગામની સારવાર કરવી, દુકાળમા ગામને વેરામાથી મુક્તિ અપાવવી, કામ ટાણે ખેતરોમા ગામનુ કામ કરવા જવુ આવા નિયમવાળો ગામસેવક ગામને કહે કે 'આ ત્રણ માટલીઓ છે, એકમા દાળ એકમા ડાગર અને એકમા બાજરો ભરવાનો છે, ગામનુ હુ કામ કરુ છુ માટે ગામે એ ભરી દેવાની છે એ ભરશે તો હુ મારી ખીચડી અને મારો રોટલો કરી ખાઈશ, નહિતર ભૂખ્યો રહીશ ', તો કયુ એવુ ગામ હશે કે એ માટલીને એક દિવસ પણ ખાલી રહેવા દે ? ઘી-દૂધ તો સેવક માગતો ન હોય શ્રી બબલભાઈ આ રીતે ગરીબ માસરામા રહ્યા અને ગામની સેવા કરવા લાગ્યા મુશ્કેલીઓ વણી નડી પણ શરૂઆતમા જે ગામ રહેવાને ભાડે મકાન ન આપે તે પછી મકાન આપે ત્યારે ભાડુ તો ન લે પણ સૌ સાથે મળીને જાતે મજૂરી કરીને સગવડતાવાળુ મકાન મફત બાધી આપે હરિજનોને અડવાના પ્રસગે મારી નાખવા સુધીની વાત થાય ત્યા એ જ દિવસોમા એમની દાણાની માટલી ભરેલી રાખે અને અંતે હરિજન પ્રશ્નને ભૂલી જાય એટલુ જ નહિ પરતુ મહાસભાના અધિવેશનમા સફાઈ વિભાગમા જ્યા મળ મૂત્ર પણ ચૂથવા પડે ત્યા સ્વયસેવક તરીકે જાય, તે બતાવે છે કે સાચી સેવા સામે આવતી મુશ્કેલીઓ ધખતી ધામ ઉપર પડતા પાણીના ટીપા પેઠે અદૃશ્ય થઈ જાય છે

આ બધી રસિક વાત ઉપરાત બબલભાઈએ વિધવિધ ઘણા પ્રસગોનુ બહુ રસિક વર્ણન આપ્યુ છે, જેમાથી ગામને અને એમને પણ શીખવા મળ્યુ ગામની સ્થિતિ દર્શાવતા આકડાઓ, ભૂવા, વહેમો વગેરેમા એમણે જે રીતે સુધારો કરાવ્યો દેખાય છે તે આપણને સેવાનો કાર્યક્રમ અને રીત બતાવનાર છે

પુસ્તકની શરૂઆતમા પૂ રવિશકર મહારાજનો લેખ પણ વાચવા જેવો છે

૧૧૪ ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ—લેખક ના સુ હાર્ડીકર પ્રાપ્તિસ્થાન મહાદેવ રામચદ્ર જગુષ્ટે, અમદાવાદ મૂલ્ય ત્રણ આના

આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજનો પણ ઇતિહાસ છે આજે આપણો રાષ્ટ્રધ્વજ જે સ્વરૂપ અને રગમા આપણી સામે છે તે પહેલા ૧૯૦૫મા મેડમ કામા, ૧૯૧૫મા હોમરૂલ ચળવળ ૧૯૨૧મા રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને ૧૯૩૧મા રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ધ્વજસમિતિ દ્વારા એક જુદા પ્રકારનો, એમ ચાર પાચ ધ્વજો નક્કી થઈ ગયેલા અને જનતામા પ્રચાર પામેલા ધ્વજનો આ ઇતિહાસ તેની ઇજ્જતની સમજ અને તેના વદનની શિસ્ત ડૉ હાર્ડીકરે ૧૯૩૦મા આ પુસ્તિકામા આપેલ ૧૯૩૦મા આ પુસ્તિકા પ્રથમ પ્રગટ થઈ ત્યારે હિદની ઘણી ભાષાઓમા તુરતાતુરત એના અનુવાદો પ્રગટ થયા અને થોડા જ સમયમા તેની હજારો નકલો ખપેલી ત્યાર પછી ૧૯૩૪ સુધી લડતને કારણે અને ત્યાર પછી સજોગવશાત્, માગણી ખૂબ હોવા છતા આની નવી આવૃત્તિ પ્રગટ નહિ થઈ શકેલી આજે એની નવી આવૃત્તિ પ્રગટ થયેલી જોઈને આનદ થાય છે ધ્વજના ચિત્રો વદન વખતે ઊભા રહેવાની અને નમસ્કાર કરવાની રીતનુ ચિત્ર અને બીજા દેશોની ધ્વજરક્ષાની ચિતાના દષ્ટાતો સામુદાયિક ધ્વજ વદનના નકશા સાથે આપવામા આવી છે ધ્વજ પ્રત્યે આપણુ પૂરેપૂરુ માન પ્રગટ થાય તે માટે વદનની તાલીમ અને શિસ્ત તો આપણે જાણી જ લેવી જોઈએ અને તે માટે આ પુસ્તિકા સૌ સ્વદેશાભિમાનીએ વાચી લેવી જોઇએ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ દસમું · અંક પહેલો · એપ્રિલ ઓગણીસસો ચાળીસ

· અનુક્રમ ·

સંપાદક મંડળ

મોહનલાલ મહેતા · હરજીવન સોમૈયા
કાન્તિલાલ શાહ · ઈશ્વરલાલ દવે

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
રૂ. પાંચ	રૂ. સાડા પાંચ	રૂ. સાડા છ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ · પો. બો. ૭૩ · અમદાવાદ

વર્ષ દસમું એપ્રિલ ૧૯૪૦ અંક પહેલો

જીવનની અકિંચનતા

જીવનમાં મહાન પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે મથવું એમાં એક પ્રકારનું વીરત્વ છે; મહાન સ્વપ્નોની ભૂમિકાઓ રચવી એમાં વીરત્વ છે; જ્યાં સઘળાંને સ્પષ્ટ પરાજય દેખાય ત્યાં આશા ને શ્રદ્ધા રાખવાં એમાં પણ વીરત્વ છે; પરંતુ એ સઘળાં વીરત્વોની તુલનામાં જીવનના હમેશના નાના પ્રશ્નોને પણ અમુક ભાવનાત્મક દૃષ્ટિકોણથી જોવામા વીરત્વ રહ્યું છે એ ઘણાને ખ્યાલ નથી હોતો એટલે બને છે એવું કે મનુષ્ય ગગન તરફની દૃષ્ટિમાં પૃથ્વી ઉપરનો એનો રસ ખોઈ બેસે છે. સામાન્ય જનસમૂહ આવી વીરત્વભાવનાથી પ્રેરિત બની, નિત્યજીવનના દરરોજના કાર્યક્રમમાં, પોતે જે ગુમાવી રહ્યો છે, તેનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ રાખી શકે છે એક મજૂરને નમ્ર શબ્દોથી સબોધી શકાય ત્યાં એને તુંકાર ન કરવામાં પણ વીરત્વ રહ્યું છે કારણ કે છેવટે તો વીરત્વ એ અમુક પ્રકારનું પરિસ્થિતિ ઉપરનું સામર્થ્ય બતાવે છે. પોતાની હમેશની જીવનરીનિમાં આટલો દોષ છે એ શોધી કાઢવું—ને એ જીવનરીતિને ફેરવવા મથવું એમાં વીરત્વ છે. અને માણસ એ આલોચનાને પરિણામે પોતાના વ્યવહારના સ્વરૂપને વધારે શુદ્ધ બનાવે એ કોઈ જેવો તેવો વીરત્વનો પ્રસંગ નથી. બીજા માણસની તાત્કાલિક જરૂરિયાત જોઈને જગ્યા આપવામાં પણ વીરત્વ રહ્યું છે. આપણા સમાજમાં આવા નાના પરાક્રમની પ્રણાલિકા આપણે જોઈ શકતા નથી, એટલે જ મહાન પરાક્રમની ભૂમિકાનું સર્જન શક્ય બનતું નથી કોઈ મ્યુનિસિપલ પ્રેસિડન્ટને, પોતાની સ્પષ્ટ ફરજ નહિ છતાં, કોઈ દિવસ, કોઈ હોટેલમાં ગુપચુપ બેસીને, ત્યાંની વાનગીઓ જોવાનું મન થતું નથી: કારણ કે એમાં કાંઈ સેવા છે કે પરાક્રમ છે એ કોઈ માની શકતું નથી. કોઈ ડોક્ટરને પંચાવન વર્ષે સ્વયં, ધંધામાંથી નિવૃત્ત થઈ પછીનું વાનપ્રસ્થ જીવન, ગરીબ લોકોનાં દુઃખદર્દ જોવામાં કાઢવાનું મન થાતું નથી, કોઈ મ્યુનિસિપાલિટીને 'થિયેટર' બંધાવવાનું સ્વપ્ન આવતું નથી, કારણ કે એની અગત્ય કોઈ જાણતું જ નથી સામાન્યમાં સામાન્ય શહેરી, પણ મોટામાં મોટા શહેરી જેટલી જ, હમેશના જીવનની સગવડતા ભોગવે તો જ એ સમાજ ટકી શકે અને દરેકે દરેક

માણસ પોતાના હક્કનું ભાન ધરાવતા છતાં, એ હક્કનો અનિચ્છક ત્યાગ કરે તો જ સમાજ ચાલી શકે, એવા બે મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે ઘણા માણસો ઉદાસીનતા ધરાવે છે. એટલે જ્યા, ઓછામાં ઓછા ઘર્ષણથી, ઘણામાં ઘણો સામાજિક લાભ થઇ શકે તેવું હોય છે ત્યાં પણ, માણસ, પોતાના જ રાગમાં પોતે બદ્ધ થઇ જાય છે નાનામાં નાની વાતો અમુક ભાવનાત્મક દૃષ્ટિકોણથી કરવામાં આવે તો તેનાથી એકંદરે માણસને પોતાને તેમ જ સમાજને ઘણો જ ફાયદો થાય, કારણ કે તે વિના મહાન સિદ્ધાંતોનું પોષણ થઈ શકે નહિ મહાન સિદ્ધાંતોને ફળદ્રુપ બનાવવા હોય તો તે માટે "વાતાવરણની જરૂર પડે છે. વાતાવરણ માણસનાં નિત્યનાં નાનાં નાનાં કામોમાંથી રચાય છે આ નાનાં નાનાં કામો—સભા બોલાવવાથી માંડીને ધ્વજવંદન ને સ્કૂલબોર્ડ સુધીનાં સઘળાં —પહેલી વસ્તુ માગે છે પોતાનું વિસર્જન કોઇ માણસ પોતાને કેંદ્રસ્થાને રાખીને કોઇ કામની શરૂઆત કરી શકે જ નહિ માણસે પોતાની જાતને એક એવા ખૂણા ઉપર ગોઠવવી જોઇએ કે જ્યાંથી, એ બધાને ઉપયોગી થઇ શકે, અને છતાં કોઇના આગળ વધવાના માર્ગમાં પોતે આડખીલી રૂપે ન હોય તો જ દેશની સામાન્ય વ્યવસ્થાની અને સામાજિક ઉત્કાન્તિની તાલીમ શકય બને. આજના આપણા માનસમાં આ વાત નિર્બળતા મનાવાનો સંભવ છે, પણ ખરી રીતે કામ કરવાની—પ્રગતિ સાધવાની—કામ કરી બતાવવાની—એ જ રીત છે.

નાનાંમાં નાનાં કાર્યો પણ જે ભાવનાત્મક દૃષ્ટિથી કરે છે તે કાર્યને એટલું મોટું બનાવી શકે છે કે એ નાનું હતું એવો કોઇને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ રહેતો નથી

કોઇ મોટા સ્વપ્નની ઘેલછામા જીવન ગુમાવવા કરતાં કોઇ નાના કાર્યનો આરંભ વધારે મહાન છે

અને એ આરંભ તો માણસ બજારમા વસ્તુ ખરીદવા જાય, ગાડી ભાડે કરવા જાય, મજૂર કરવા જાય કે બસમાં બેસવા જાય ત્યાથી પણ થઈ શકે છે.

જીવનની અકિંચનતા હણવાનો આ એક જ ઉપાય છે સુંદર રીતે જીવન જીવતાં શીખો: તમારો અવાજ, રહેણીકરણી, વ્યવસ્થા, પ્રણાલિકા, રીતભાત, વાતાવરણ, બોલવાની ઢબ, વ્યવહાર—એ સઘળાંમાં કા ડર હોય છે, કાંતો ભેણ સ્વરૂપ હોય છે અથવા ક્રૂરતા હોય છે—માલિકી રૂપ હોય છે. એ બન્ને રૂપ ખોટાં છે. સાચુ રૂપ શાંત હોય છે—સુંદર હોય છે

આજે આપણા મગજમાં સંસ્કારિતાને બદલે સંસ્કારિતાનો ઘમંડ ઉત્પન્ન થયો છે. એટલે એક એવી મનોદશા ઉત્પન્ન થઈ રહી છે કે માણસને પોતે સંસ્કારી છે એ દર્શાવવા માટે, થોડું હિટલર વિષે, થોડું ખાદી વિષે,

થોડું સ્રીસન્માન વિષે, થોડું રેકર્ડ વિષે, થોડું નૃત્ય વિષે—સઘળા વિષય વિષે થોડું, અને પોતાનો જીવનસ્પર્શી કોઇ વિષય નહિ—એવી થોડી થોડી હકીકતોના સંગ્રહસ્થાન જેવી પરિસ્થિતિ ધારણ કરવી પડે છે. વૈજ્ઞાનિક યુગમાં એ જરૂરી હોય છે કે માણસ છેવટ છેવટની વિચારસરણી વિષેનો પોતે જાણકાર હોય, પરંતુ વિજ્ઞાનનું પણ અંતિમ ધ્યેય તો આત્મજ્ઞાનનું જ રહેતું જોઇએ. એ દૃષ્ટિએ માણસ પોતાની વિચારસરણીમાં ફલિત થતા તાત્વિક પદાર્થોને ઉવેખીને અનેક પ્રકારના વિચારોનું સંગ્રહસ્થાન થતો તેથી એ ભાગ્યે જ આગળ વધી શક્યો કહેવાય એ રીતે તો પ્રાચીન ગ્રીસનો પેલો સોક્રેટિસનો શિષ્ય જ સાચો હતો કે જેણે એમ કહ્યું કે, હજી પહેલો પાઠ જ હું જીવનમાં ઉતારું છું. લોકની નજરમાં આવે કે ન આવે એવા તદ્દન નાનાં નાનાં પોતાનાં દૈનિક કામોમાં, માણસ વીરત્વની ભાવના ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરે, તો એક દિવસ એ સાચો વીરપુરુષ બની શકે ખરો.

• ધૂમકેતુ •

' એમ કહેવામાં આવે છે કે, કવિઓ કવિ તરીકે જન્મે છે, ઘડાઇને બનતા નથી આ અર્ધસત્ય છે, અને એટલે જ પૂર્ણ અસત્ય કરતાં વધુ ખતરનાક અસત્ય છે સંપૂર્ણ અસત્ય અર્ધ-સત્ય કરતાં વધારે પ્રામાણિક ગણાય કવિઓ જન્મે છે એની 'ના' તો કોઇ માણસ, થોડી અક્કલવાળો ય નહિ પાડે પણ બધો આધાર તે ક્યાં જન્મ્યો છે, ક્યારે જન્મ્યો, ક્યા સંજોગોમાં અને ક્યા કુટુંબમાં, ક્યા વર્ગમા અને ક્યા સમાજમાં—તેના ઉપર છે. અને એમ કહેવું કે તે ઘડાઈને કવિ બન્યો નથી, એ તો કવિના વિકાસની વાસ્તવિકતાથી સાવ વિરોધી એવું અસત્ય ગણાય. કવિ કંઇ ચમત્કાર નથી, કુદરતનો અકસ્માત નથી; તે કંઇ પહેલાંથી જીવન પરત્વેની આર્ષદૃષ્ટિ લઇ અથવા તો દુનિયા માટે પેગામ લઈ અવતરતો નથી. કદાચ એમ કહેવું સાચું ગણાય કે તે થોકબંધ અનુભવક્ષમતા સાથે, એક વિશેષ પ્રકારની ગ્રહણશક્તિ લઇને, તેની ચોપાસનાં બળોને નાનપણથી પોતામાં શમાવી લેવાની ભરપૂર શક્તિ સહિત, જન્મે છે અને એ અનુભવોનો તે તેના વ્યક્ત કરવાના વાહન—વાણી દ્વારા ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ એ હકીકતનો ઇન્કાર નહિ થઇ શકે કે, આપણે કવિને વિષે આરોપીએ છીએ તે બધા આ ગુણો જ કવિને બીજા કરતાં વધારે સુંદર સુયોજિત સતાર તરીક સર્જે છે, જેની ઉપર બનાવો અને વ્યક્તિઓ રમે છે, અને એમાંથી જ કવિનો અને તેના સર્જનનો ઉદ્‌ભવ થાય છે. બીજા માનવી કરતાં કવિ તો, વિશેષ તીવ્ર રીતે આખો સમય ઘડાઇ જ રહેલો હોય છે—માનવજાતના પલટાતા ઇતિહાસને ઘડનારી દૃષ્ટિરહિત આંગળીઓ તને દક્ષતાપૂર્વક તથા નિશ્ચિત રીતે ઘડે છે. '

હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય

'એકતા'વાદી પણ 'વિવિધતા'પરાયણ

श्री काकासाहेब कालेलकर

સ્વરાજ્યની યાત્રામા જેમ જેમ આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ આપણી નબળાઈઓ પણ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટરૂપે માલૂમ પડવા લાગી છે અને આપણુ રાષ્ટ્રીય સગઠન કેટલુ કમજોર છે તે પણ આપણે દુખ સાથે જોઈ શકીએ છીએ ધર્મભેદ તો આપણી વચ્ચે છે જ તેની સાથે સડી ગયેલા જાતિભેદે જે દુર્ગંધ ફેલાવી છે તેથી તો તમામ રાષ્ટ્રીય જીવન ગદુ થઈ ગયુ છે હવે જાણે એટલુ પૂરતુ નથી તેમ પ્રાન્તીય ઝઘડા શરૂ થઈ ગયા છે અને ભાષાના નામથી નવા નવા કુરુક્ષેત્ર તૈયાર કરવામા આવે છે આપણા દેશની કુદરતી વિદ્વત્તા આપણે પચાવી ન શક્યા વિવિધતામા એકતા જોવી એ ભારતીય સસ્કૃતિનો સર્વોચ્ચ આદર્શ મનાયો છે પણ આ વખતે તો તે નર્યો આદર્શ જ છે વિવિધતાને વધારવાનુ આપણુ ચાતુર્ય અદ્ભુત છે આપણે વિવિધતાને અમર્યાદ રીતે વધારીએ છીએ એક એક અવયવને સપૂર્ણ શરીર માનવા લાગ્યા છીએ એક એક પ્રાન્તને સ્વતત્ર રાષ્ટ્ર બનાવવાની ફિકરમાં છીએ રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબૂત કરવાને બદલે એને તોડી નાખવામા જ પૂરી શક્તિ અજમાવી રહ્યા છીએ વિવિધતામા એકતાને જોવાને બદલે એકતાનુ ગળુ દાબી દેવા જ જાણે આપણે વિવિધતાની ઉપાસના કરી રહ્યા છીએ

વિવિધતાને એકદમ દૂર કરીને બધા સસારમા એકરૂપતા (uniformity) સ્થાપવાનો આપણો ઉદ્દેશ ન હોવો જોઈએ. પણ સાથે સાથે જ મેળ વગરની અને અનાવશ્યક વિવિધતાનો નાશ કરવા આપણે હમેશા તૈયાર રહેવુ જોઈએ

આખા દેશમા એક જ સામાન્ય સમય (standard time) ચાલે એ જરૂરી છે દરેક સ્થળે સ્થાનિક સમય ચલાવવાથી રાષ્ટ્રનો વ્યવહાર નકામો જટિલ અને અશક્ય જેવો થઈ જશે તાર વિભાગનુ કામ જ અટકી પડશે રેલવેના સમયનુ કોઈ ઠેકાણુ નહિ રહે એથી આખા દેશને માટે એક કે બે સમય રહે એ જ સારુ છે લોર્ડ કર્ઝને આખા હિન્દુસ્તાનને માટે એક જ સમય શરૂ કરી જે હિંદી એકતા સ્થાપી તે ઘણુ સારુ કામ કર્યું છે મુબઈ અને કલકત્તા શહેરમા જે જુદા જુદા સમય રાખવામા આવે છે તેથી કોઈ લાભ દેખાતો નથી એ તો ફક્ત એક જીદનો જ સતોષ છે આસામમા સ્થાનિક સમય ચલાવીને ત્યાની સરકારે પોતાનુ પછાતપણુ સાબિત કર્યું છે સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમથી અર્ધા કલાકનુ અતર રાખીને એક જ 'કુમરી ટાઈમ' ચલાવવામા આવે તો ઘણી સરળતા થશે સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમના આતરરાષ્ટ્રીય નિયમ પ્રમાણે જો બગાળ પણ સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમથી અર્ધા કલાકનુ અતર રાખીને આસામની માફક આખા બગાળમા એક બગાળ ટાઈમ ચલાવી શકે છે ફક્ત રેલવે અને તાર વિભાગમા બનારસ સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ ચલાવે તો તે પૂરતુ છે

દરેક જગ્યાએ માપ અને તોલ એક જ પ્રકારનું હોય તો સારુ છે માપ તોલ આખી દુનિયા ઇચ્છે તો એક થઈ શકે છે

જ્યા જ્યા જુદા જુદા રાષ્ટ્ર છે અને એમનો વહેવાર અલગ અલગ રાખવામા દબાયેલી પ્રજાઓની રક્ષા છે ત્યા માપ તોલ જુદા હોવામા લાભ છે એમ કહેવામા આવે છે કેટલેક અશે આ વાત ખરી છે પણ એવી ભિન્નતાની રક્ષા પ્રાથમિક અવસ્થામા જ ઉપયોગી છે હમેશા માટે તો આ વાતમા બધે એકતા રહે એ જ સારુ છે

દરેક પ્રાન્તમા જો રૂપિયા પૈસા જુદા જુદા ચલાવવામા આવે તો દરેક નાગરિકમા જુદા જુદા હિસાબ કરતા હેરાન થઈ જવાય તોપણ આપણા દેશમા અગ્રેજોના આવવા સુધી એક જ સિક્કાનું

ચલણ નહોતું અને શરાફો અને ગણકોના હાથમા ભોળી જનતાને — નિરક્ષર અને નિર્ગુણિત ખેડૂત અને સ્ત્રીઓને — છેતરવાનુ સારુ સાધન હતુ

કાલગણનામા આજ પણ વિક્રમ સવત, શાલિવાહન શક, બગાબ્દ અને સૌર પચાગના ભેદ મટયા નથી પણ ઉત્સાહી લોકો દયાનદ સવત અને શિવાજી સવત પણ ચલાવે છે શિવાજી વિષે પણ જન્મકાલ અને રાજ્યાભિષેકકાળમા ભેદ છે જન્મસાલમા પણ એકતા નથી એકાદશીનો ઉપવાસ કરવામા પણ સ્માર્ત અને ભાગવતનો ભેદ આપણે છોડયો નથી જ્યા સહેજ પણ મતભેદ થયો કે આપણે નવો પથ ચલાવ્યો જ છે !

એવા દેશમા જો અનેક લિપિઓનો પ્રશ્ન ચાલુ રહે તો તેમા આશ્ચર્ય જ શુ છે? આખા યુરોપમા જ્યા અઢાર ભાષાઓને માટે (લગભગ) એક લિપિ છે ત્યા આપણા દેશમા એકલી પાલી ભાષા માટે ઓછામા ઓછી ચાર લિપિઓ છે હિંદીને માટે બે, નાગરી અને ઉર્દૂ તામિલમા પણ બે, મરાઠીમા પણ કાલ સુધી છાપવાની બાળબોધ લિપિ જુદી અને લખવાની મોડી જુદી એવી સ્થિતિ હતી અદ્વૈતવાદી ભારતવર્ષે એકતાનો જેટલો દ્રોહ કર્યો છે અને ભેદની જેટલી ઉપાસના કરી છે એટલી કદાચ બીજા કોઈ દેશે કરી નહિ હોય રાષ્ટ્રીય જીવનમા કાયદાઓનુ એકરૂપ હોવુ પરમ આવશ્યક છે, છતા પણ આપણી સ્મૃતિઓમા જુદા જુદા વર્ણને માટે જુદા જુદા નિયમ છે અને આજે પણ સ્મૃતિઓના અર્થ કરવામા જુદા જુદા ટીકાકારોના જુદા જુદા મતનુ ચલણ દેખાઈ આવે છે

એવી હાલતમા આપણો રાષ્ટ્રીય સ્વભાવ એ રહ્યો છે કે જો કોઈ બળજબરીથી આપણા ઉપર એકતા લાદી દે તો આપણે લાચારીથી તેને સ્વીકારી શકીએ છીએ અને પછી એના અભિમાની થઈએ છીએ બળજબરી સામે માથુ નમાવવુ અને એની પૂજા કરવા માડવી એ ગુલામીનુ એક લક્ષણ છે કોઈ આપણા ઉપર એકતા લાદે તો ભલે, આપણુ ચાલે ત્યા સુધી તો આપણે એથી દૂર જ રહેવાના

આજે આપણે જે એકતા સ્થાપિત કરવા માગીએ છીએ તે સરકારી કાયદાની રૂએ નહિ પણ લોકોની સકલ્પશક્તિ અને જોર પર જ કરવા માગીએ છીએ

આ વાતમા ગુજરાતે એક સ્પૃહણીય ઉદાહરણ દેશ સામે રજૂ કર્યું છે ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની જોડણી વિષે આજ સુધી કોઈ સર્વસામાન્ય ધોરણ નહોતુ ગાધીજીએ એ સમિતિ નીમી અને ગુજરાતીનો જોડણીકોશ તૈયાર કરાવ્યો, અને આખા ગુજરાતે સરકારી મદદ વિના જ તેનો સ્વીકાર કર્યો આજ ગુજરાતી ભાષાની જોડણી અનાયાસે એક ધારામા વહેવા લાગી છે જે લોકોને આ વાતમા મતભેદ હતો તેમણે ઘણી ઉદારતાથી પોતાનો આગ્રહ તજી દીધો અને પોતાની એકયનિષ્ઠા અને સગઠનનો સકલ્પ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો ગુજરાતની આ સ્વદેશ-સેવા આપણા દેશ માટે મામૂલી નથી

જ્યા જરૂર નથી ત્યા પણ એકતા બળજબરીથી લાવવાનો આગ્રહ આપણે નહિ રાખીએ પોશાકમા જો બધા પ્રાન્તોમા એકતા આવી જાય તો કાંઈ ખરાબ વસ્તુ નથી પણ તે ન હોય એથી કોઈ રાષ્ટ્રીય મુશ્કેલી પેદા નથી થતી જેની મરજીમા આવે તે ધોતિયુ પહેરે કે પાયજામા અથવા પાટલૂન પહેરે, ફાવે તે ટોપી પહેરે કે માથા પર પાઘડી બાધી લે અને એટલો પણ ભાર ન લેવો હોય તો માણસ ઉઘાડે માથે પણ ફરી શકે છે

રાષ્ટ્રવ્યવહારની સરળતા માટે ખાનપાનનો સમય બધે સરખો હોય એ બહુ જરૂરી છે પણ એનુ સગઠન કરે કોણ? જુદી જુદી જાતિઓના લોકો જો એકઠા થઈ ને કોઈ ઠરાવ કરી લે તો વાત સહેલ છે પણ જેનો અભિપ્રાય પૂછવા જઈએ તે પોતાની એક જુદી વાત રાખવામા પોતાની પ્રતિષ્ઠા માની બેસે છે અને એમા જ પોતાની સસ્કૃતિની રક્ષા દેખવા બેસે છે એ સ્વભાવને શુ કરવુ? જો હુ મારો જુદો અભિપ્રાય ન રાખુ તો મારી પ્રતિષ્ઠા ક્યા રહી? આપણો સિદ્ધાત છે, 'નાઽસૌમુનિર્યસ્ય મત ન ભિન્નम्।' જો બે ઘડિયાળોનો સમય સરખો હોત તો

નથી તો એ નેતાઓનો અભિપ્રાય સરખો હોય જ થી રીતે' નેતા બનવા માટે પણ પોતાનો જુદો અભિપ્રાય રાખવો પડે છે

દરેક પ્રાન્તની પોતાની એક જુદી ભાષા રહેશે જ, ભલે ને તે ઇષ્ટ હો કે અનિષ્ટ આજ આપણે ત્યા બાર પંદર ભાષાઓ હયાત છે અને તેમાં પોતાનુ સમૃદ્ધ સાહિત્ય પણ છે પ્રાન્તીય ભાષાઓને દૂર કરીને કોઈ એક ભાષા ચલાવવી એ અસભવિત છે આજ એથી લાભ નહિ પણ અનેક ભાષાઓ શીખવી અને એમાથી લાભ ઉઠાવવો એ જ આપણુ રાષ્ટ્રીય કાર્ય છે પણ લિપિ વિષે એ વાત નથી યુરોપની જુદી જુદી અનેક ભાષાઓ માટે જેમ એક રોમન લિપિ છે, તેવી જ રીતે આપણા દેશની બાર પંદર ભાષાઓ માટે એક લિપિ થઈ જાય તો આપણે સૌ એક બીજાની ઘણા નજીક આવી જઈએ આપણી ભાષાઓનુ એકદમ આદાનપ્રદાન શરૂ થશે અને ઘણા જ જોરથી વધશે મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચારવૃત્તિ ઘણી છે એટલે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નને મહારાષ્ટ્રે બહુ ઉત્સાહ અને સહેલાઈથી અપનાવ્યો છે આખા દેશમા જ્યારે એકતા માટેના પ્રેમ અને લગની વધી જશે ત્યારે એક લિપિનો સવાલ પણ લોકો સહેલાઈથી સમજી લેશે ત્યાં સુધી લોકમત તૈયાર કરવા આ પ્રશ્નને દેશ સામે પ્રધાનત્વ ને રાખવાનો છે એકતા અને વિવિધતા તરફ આપણી રાષ્ટ્રીય માનસિક પ્રતિક્રિયા કેવા પ્રકારની છે તેનુ થોડુ વિશ્લેષણ આ લેખમા કર્યું છે

હવે સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ', એક લિપિ જમવાનો સમય રાષ્ટ્રીય રિવાજ વગેરે રાષ્ટ્રીય એકતાના જુદા જુદા પ્રતીકોનો વિચાર યોગ્ય સમયે, યોગ્ય ક્રમે કરતા રહીશુ *

મે ૧૯૦

*હિંદી 'સર્વોદય'માથી

સ્વ રા જ યા ત્રા

શ્રી મોહનલાલ મહેતા

યુરોપીય યુદ્ધ શરૂ થયુ ત્યારે સૌને લાગેલુ કે બ્રિટિશ સરકાર અને આપણી વચ્ચે હવે સઘર્ષ શરૂ થશે પરતુ એક બાજુ ગાંધીજીના નિવેદનો અને બીજી બાજુ બ્રિટને પ્રજાતત્રની વાતો કરી સમાધાનના સદેશાઓ ચલાવ્યા તેથી એ સઘર્ષ દૂર ઠેલાતો જ ગયો ગાંધીજીની નામદાર વાઈસરોય સાથેની છેલ્લી મુલાકાત પછી અને લોર્ડ ઝેટલેન્ડે નિવેદન કર્યું તે પછી સમાધાનની વાતો પૂરી થઈ છે અને જે સઘર્ષની ઘણા સમય સહિત્ય પહેલા રાખી હતી તેના ચોઘડિયા વાગવા માંડ્યા છે ગાંધીજીના છેલ્લા નિવેદનો ઉપરથી આપણે સહુ સાફ જોઈ શકીએ છીએ કે હવે એમને બ્રિટનની દાનતમા છાગભાર વિશ્વાસ નથી રહ્યો બીજી બાજુ બ્રિટિશ સરકાર તમામ સ્વાતત્ર્યને રૂંધી નાખતા હિં. સરક્ષણ ધારાનો જે રીતે ઉપયોગ કરવા માડ્યો છે તે તે રીતથી એ પક્ષની લડાયક સ્થિતિ પણ ચોખ્ખી થઈ જાય છે આજના વાતાવરણને જોઈએ તો એમ ચોખ્ખુ દેખાય છે કે બન્ને પક્ષે યુદ્ધના મોરચા ગોઠવાય છે આપણા અગાઉના સત્યાગ્રહસગ્રામ કરતાં આ સગ્રામ અનેક રીતે વધુ ગભીર હશે એવુ પણ જોઈ શકાય છે ગઈ લડતોમા આપણે જોયુ છે કે લડતનો આરભ થયા પછી અથવા તો તે વખતે જ છાવણીઓ સ્થપાતી હતી અને ભરતી થતી હતી. આજે એથી ઊલટુ જ છે આ વખતની લડાઈ આખરી લડાઈ હોય એવા ચિહ્નો માલૂમ પડે છે આ વખતે અત્યારથી જ લડાઈની તારીખ સાવ અનિશ્ચિત છે

[અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૫૯]

છેલ્લું ફૂલ

શ્રી. ચંદુલાલ એમ. પટેલ.

ત્રડાંગ્…ત્રડાંગ…ભોંપુ…ઢમ્…ઢટ…ત્રડાંગ્! વિવિધ જાતનાં વાજિંત્રોમાંથી નીકળતા સૂરોની મહેફિલ ઊજવતું એ સરઘસ સાવંતવાડીની બજાર સોંસરું નીકળી નાયકિણ ગુણાઈના ઘર આગળ બાંધેલા સમિયાનામાં દાખલ થયું. પ્રભુ મલ્લિકાર્જુનના દેવાલયના ગુરવે પોતાની સાથે આણેલી તલવાર અને દેવનું અવગુંઠનવસ્ત્ર તૈયાર કરેલી ચોકીમાં વરને સ્થાને મૂકી દીધું. તેર વર્ષની શેવંતૂને વધૂનાં વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવી તલવારની બાજુમાં બેસાડવામાં આવી. કાને કર્ણફૂલ અને પગે મેંદીનો રંગ, હાથે ઘૂઘરીઓવાળાં હેમકંકણ અને આંખમાં મોતીના સુરમાનું અંજન, કાળા કેશકલાપમાં ગૂંથેલી ગરદન પર પાછળ ઢળી પડેલી, સુગંધભર્યાં જૂઈ-પુષ્પોની વેણી, અને ગળાને વીંટળાઈને છાતી પર આગળ ઝૂલી રહેલી ઝીણાં મોતીની માળા, ભરી ભરી વનરાજિ વચ્ચે શાંત શરમાળ અને સ્નિગ્ધ નદીના જેવી શેવંતૂ મંડપમાં લાગતી હતી, અને નદીને ઉપરવાસે નાની ટેકરી ઉપર આછી ઝાડી, બીજનો ચંદ્ર ખીલ્યો હોય તેમ શેવંતૂના ભાલપ્રદેશ પર વસ્ત્રાભૂષણોની ઝાકઝમાળમાં બીજરેખા જેવી એક ટીલી શોભતી હતી. અને જાણે એમ પરોવાઈને લટકતો હોય તેમ ફળિયા જેવડા પરિઘવાળી એક ગોળ નથની એના નાકને શોભાવતી હતી.

શરણાઈના સૂર બજ્યા, નગારે દાંડી પડી, અગ્નિ પ્રગટાવવામાં આવ્યો અને મંદિરના પડછંદ-દેહી ગુરવના ગળામાંથી ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને સંસ્કૃત શ્લોકો બહાર પડવા લાગ્યા.

વહુની મા ગુણાઈ આમંત્રિત સ્ત્રીપુરુષો પાસે વારાફરતી દોડી જતી, એમને કંઈક કહેતી અને યજમાનધર્મની ફરજ બજાવતી હતી. સારંગીવાળો ઉસ્તાદ અજમલખાં 'માશાલ્લાહ, કત્લ કર દિયા, ઉસ્તાદ!' એમ અવારનવાર બોલતો તબલચી મકબુલ સાથે હરીફાઈમાં આગળ દમ ભર્યે જતો હતો.

અને આ બધાથી છેટે બેઠો બેઠો વાતાવરણના સૂરમાં પોતાની સુંદરીના સૂર ધીરે ધીરે મિલાવતો લાડુ બેઠો હતો. રોજ તો એની સુંદરી બજતી ત્યારે લોકો એ જ સાંભળતા. આજે કોઈનું એની તરફ ધ્યાન નહોતું. એનું પણ કોઈની તરફ ધ્યાન હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. ઈશ્વરે એની વાણીને મૌન બનાવીને એને અંતર્મુખ કરી નાખ્યો હતો—લાડૂ મૂંગો હતો.

આ બધા શોરબકોરની વચ્ચે 'પુણ્યાહવાચન'ની વિધિ પતી ગઈ. સાથે સાથે આટોપી લેવામાં આવ્યો નૂપુર અને પેશવાજના ધગણનો [વિ]ધિ પણ. આ રીતે 'કલાવન્ત' જાતિની સ્ત્રીઓના સંપૂર્ણ અધિકારોની શેવંતૂને ભેટ મળી નાયકણની પુત્રીને નયકણ બનવાનો પરવાનો સાવંતવાડીના સદ્‌ગૃહસ્થોની હાજરી વચ્ચે મળ્યો.

જ્યારે ભોજનનો કાર્યક્રમ આરંભાયો અને 'વહુ'ની મા જમતાં મહેમાનોની આગતાસ્વાગતામાં ગૂંથઈ ત્યારે લાડૂ હળવેથી ઊઠી કંપાઉન્ડની નીચે દીવાલ ઠેકીને શેવંતૂના ઓરડાની પછીતે આવી ઊભો. એની આંખો ભીની થઈ ગઈ હતી. શેવંતૂ એની બાલપણની મિત્ર હતી આજે એને કોઈએ સંભાર્યો પણ નહોતો અને હવે તો શેવંતૂએ ગંભીર દુનિયાદારીની દીક્ષા લીધી.

એણે સહેજે ઊંચું બારી તરફ જોયું. એના વાંકડિયા વાળ ચમ્મરની પેઠે પાછળ ઝૂલી પડ્યા. એણે એક હાથ ઊંચો કર્યો. કોણી આગળથી વળેલો કાંડાથી ખભા સુધીનો આખો હાથ સ્નાયુબદ્ધ અને સુંદર લાગતો હતો. આંગળાં હોઠ આગળ લાવી એણે ધીરો ટહુકો કર્યો: અં…અં…!

થોડી વાર શાંત ઊભો રહ્યો, ત્યાં તો બારીએ શેવતૂ ડોકાઈ "લાડૂ!" એ આશ્ચર્યથી બોલી, "કયાલા આલા તૂ ? (કેમ આવ્યો ?)'

લાડૂ સામે જ જોઈ રહ્યો એ બીજું કંઈ બોલી શકે તેમ નહોતો એણે ખીસામાં હાથ નાખ્યો પણ હાથ પાછો બહાર નહોતો નીકળી શકતો

"ના કહેવ, છતાં કેમ આવ્યો ? જતો રહે જલદી! આઈ આવી ચડશે તો વળી ધાંધલ થશે પરમ દિવસે શાન્તેરી કામાક્ષીના મંદિરમાં મળજે જા હવે !' શેવતૂ બોલી અને એણે ગરદન અંદર ખેંચી લેવાની ચેષ્ટા કરી, પણ લાડૂને એ રીતે કાઢી મૂકવાની એની હિંમત નહોતી એટલે એ ઊભી જ રહી.

લાડૂએ હળવેથી ખીસામાંથી હાથ બહાર કાઢ્યો હાથમાં ગાયકી ગુલાબની એક અર્ધવિકસિત કળી હતી

"લાડૂ પાગલ છે! ફૂલ ના આજે અહીં લગતા નહોતા ? અને તું આ કળી આપવા આવ્યો ? પણ તને એ વિના ચેન ન પડે એ સમજું છું લુચ્ચો! શેવતૂ બોલી હસીને એણે કળી લેવા હાથ લંબાવ્યો

લાડૂના મોં પર સ્મિતની ઝલક આવી એ કળી દઈને ચાલતો થયો શેવતૂએ પાછળથી કહ્યું 'પરમ દિવસે શાન્તેરી કમાક્ષીના મંદિરમાં '

મહિના પહેલાં તો લાડૂની મા પીરૂ અને શેવતૂની મા ગુણાઈ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી હતી બેય એકમેકને ત્યાં જતી આવતી દિન ઊગીને પોતપોતાની વાતો કહેતી બન્ને જાણે મા-જણી બહેનો બન્નેના છોકરા વચ્ચે પણ એવી જ પ્રીત બંધાઈ લાડૂ મૂંગો હતો પણ એની સુંદરીમાં એના ભાવો ઠલવાતા એ સુંદરી બહુ જ સરસ જાણતો શેવતૂ એની ઉપર મુગ્ધ હતી પણ એક દિવસ એક શેડો માટે બન્નેની વચ્ચે કંઈક અંટસ પડી ગયો સાત સાત વરસનાં સહીપણાના અમૃતને ઝેરના એકના ટીપાએ ઝેર કરી નાખ્યું આંખે આંખો સળગતા આંખોમાંથી ઝેર છલકાઈ પડે એ સ્થિતિ આવી ગઈ ગુણાઈએ શેવતૂને સખત હુકમ કરી રાખ્યો 'જો હવેથી પીરૂના લાડૂ સાથે વાત પણ કરી છે તો જીવતી નહિ રાખું !'

શેવતૂનું લાડૂ સાથે હળવું, મળવું, બોલવું બંધ થયું આઠ દસ દિવસે કોઈક વાર, થોડીક વાર છાના માના બન્ને મળી લેતાં શાન્તેરી કામાક્ષીનું કે મર્તિદેવનું મંદિર એ એમના મિલનસ્થાનો શેવતૂ ધીમે સ્વરે વાતો કરતી લાડૂને પ્રભુએ વાચા નહોતી આપી પણ એના હોઠના ફફડાટમાં શેવતૂ ઘણા શબ્દોને ઉકેલતી અને પછી છૂટાં પડતી વખતે લાડૂ ખીસામાં હાથ નાખતો શેવતૂને ખબર પડી જતી કે ખીસામાંથી લાડૂ શું કાઢવાનો મંગેશ જુઈનના મંદિરમાંથી ભગવાનને માથે ચડેલું ગુલાબનું ફૂલ જ એ હોય શેવતૂ એને ટપલી મારીને કહેતી 'લુચ્ચા !'

લાડૂને આનંદ થયો કે આજે શેવતૂના 'શેવ' વખતે પણ એ શેવતૂને ગુણાઈના આટલા સખત પહેરા વચ્ચે પણ ફૂલ આપી શક્યો. અને શેવતૂએ પોતાને બહુ ગમતું સંબોધન આપ્યું "લુચ્ચા ! બહુ મીઠું સંબોધન !

શેવતૂએ ગરદનને બારીની અંદર ખેંચી અને પાછું વાળી જુએ ત્યાં તો ગુણાઈને આગળ આગળ પસાર થતી જોઈ એના હૈયામાં ફડકો પડી ગયો 'માએ લાડૂ સાથે વાત કરતી મને જોઈ હોય તો ? નહિ નહિ લાડૂ સાથે મારે શા માટે બોલવું ? લાડૂને અને મારે શું ? લાડૂમાં એવું છે પણ શું ? મૂંગો ! જીભ જ નહિ ! બોલે ત્યારે બહુ બહુ તો 'અ અ ' બસ !

આટલા દિવસ શેવતૂ ડરી નહોતી આજે એ ડરી ગઈ આજે એને કેટલું માન મળ્યું હતું ! કેટલા પૈસા મળ્યા હતા ! મા ગુસ્સે થાય તો એને આમાંનું કશું જ ન મળે એ ડરી ગઈ

એણે લાડૂને શાન્તેરી કામાક્ષીના મંદિરમાં મળવાનું કહ્યું હતું પણ એ ન ગઈ લાડૂ તો મોડી રાત સુધી મંદિરને આંટા મારતો જ રહ્યો અને પછી મંદિરની પાછળના ઓટલા પર નિરાશ થઈ

જગનમાંથી આવતી ગની પશુઓની લારી સાભળતો ઠંડી હવામા આખી રાત પડ્યો રહ્યો

એણે શેવતૂના ઘર આગળ દિવસો સુધી આંટા માર્યા પણ એક વાર પણ શેવતૂ દેખાઈ નહિ ઘર-માંથી આવતા સગીત અને નૂપુરના સ્વરોને એ બહાર ઊભો ક્યાંય સુધી સાભળતો રહેતો એ મનમા કહેતો 'શેવતૂએ હવે ધધો શરૂ કર્યો હવે તો એ નાચતા શીખતી હશે ગાતા શીખતી હશે, પુરુષોને ભોળાવતા શીખતી હતી, એ હવે મને ન મળે!' નિરાશ થઈને ગજવામા હાથ નાખી અદૃના ફૂલને કઈક વિચારમા પંપાળતો ત્યાંથી ફરી પાછો વળી જતો

શેવતૂ એક વર્ષ સુધી મૃદગ અને તબલાના તાન સાથે પોતાના નૂપુરના તાનને મેળવતી રહી ઉસ્તાદો અને ગુણાઈની દેખરેખ નીચે અદ્ભુત, કરુણ અને બીભત્સ ઇત્યાદિ રસો સમજવામા નૃત્યમા એનો આવિર્ભાવ કરવામા, સૂરોની જમાવટ, તાનના ઠેકા અભિનયનુ લાસ્ય અગોનુ ચાપલ્ય એ બધુ હસ્તગત કરવામા એનો સમય પાણીના પૂરની પેઠે ચાલ્યો જવા લાગ્યો પતાકહસ્ત અને અર્ધચંદ્રના અભિનયોમા ગૂચવાયેલી કપોત હસ પદ્મ શખ વગેરે નૃત્યભાગની દમાયેની શેવતૂ લાડૂની સુરીના સૂરને સાભળી શકી નહિ અને જ્યારે થાકેલી હોય ત્યારે મા અને દાસીઓ એની ખુશામતમા અને એના મનરજનમા એવી લાગી જાય કે એને પોતાની જાત સિવાય કશુ જ સાભરતુ નહિ એને એ જુદી જ દુનિયાની લહેરોમા હીચતી લાગતી

ગુણાઈ એ જોઈને મનકાતી એના મનોરથ પાર પડતા હતા એનુ સ્વપ્નુ હતુ કે એક દિવસ મુબઈમા સૌ એની પુત્રીને પગે પડતુ આવે, ઝાઝર, કુડળ મેખલા નથના, બાજુબધ, વીંટીઓ, કકણો અનકસરો અને માળાઓથી શેવતૂને શણગારીને એ પોતાની સામે બેસાડતી મારી શેવતૂ ગણી જેવી જ લાગે છે ' એણે એક દિવસ શેવતૂને કહ્યુ, 'શેવતૂ, હવે તો મુબઈમા તારી બરોબરી કરે એવી કોઈ નહિ હોય, આપણે આવતી વિજયાદશમી ઉપર તો મુબઈ હશુ પછી જોજે મુબઈના પૈસાનો તો તારા પગ આગળ દરિયો ઊછળશે "

"મુબઈ ?" શેવતૂ બોલી ઊઠી

"મુબઈ!' ગુણાઇના દૂર થયા પછી શેવતૂ વિચારે ચડી એના કાન પર અચાનક લાડૂની સુદરીના સૂરો આવ્યા, ચમકીને એ ઊભી થઈ છાનીમાની બારી આગળ દોડી ગઈ બહાર જોયુ લાડૂ દેખાયો નહિ

હુ તે દિવસે એને વચન આપ્યા પ્રમાણે કામાક્ષીના મદિરમા કેમ ન ગઈ ?" લાડૂની મૌન મીઠી મૂર્તિ એની આખો સામે આવી લાડૂની સાથેની ધીમી ધીમી વાતો એને યાદ આવી ગજવામાથી હળવેથી બહાર આવતુ ફૂલ એને દેખાયુ

ગુણાઈ કહેતી હતી કે વિજયાદશમી પછી મુબઈ જવાનુ છે મા મુબઈ લઈ જ જશે એની સામે પોતાનાથી કઈ જ નહિ બોલી શકાય એ પહેલા એક વાર લાડૂ મળી જાય—! લાડૂને મળવાની શેવતૂને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી

બીજે દિવસે બપોરે ગુણાઈ ઊધી ગઈ હતી કોઈ હતુ નહિ શેવતૂ સાદા કપડા પહેરી બહાર નીકળી ગઈ સીધી કામાક્ષીના મદિરના પાછળના ઓટલા પાસે આવી એની ધારણા સાચી પડી લાડૂ લાબા પગ કરી ભીતને અઢેલીને બેઠો હતો મેદાનમા સુદરી શાત પડી હતી શેવતૂએ હળવેથી અવાજ કર્યો : ' લાડૂ!"

લાડૂ ઝબકીને જાગી ગયો શેવતૂને જોતા એ ઓટલા પરથી નીચે ઊતરી આવ્યો, ' અ.. અ!'

શેવતૂ દોડીને એની પાસે આવી, એનો હાથ ઝાલી ઓટલા પર બેસી ગઈ

"લાડૂ, ગુણાઈ આવવા નહોતી દેતી "

જાણે એ માનતો ન હોય તેમ લાડૂએ ડોકુ ધુણાવ્યુ "હવે તારી પાસે ખૂબ પૈસા આવ્યા હવે તું મારી પાસે શાને આવે? 'અ અ'" એ જ

શબ્દોમાં એણે મૌનની ભાષામાં કહ્યું. શેવતૂ એનો પ્રતિકાર ન કરતાં નીચું જોઈ રહી.

"ગુણાબાઈ હવે મને મુંબઈ લઈ જવાની!" શેવતૂ બોલી.

"આ!" લાડૂ આશ્ચર્ય અને દુઃખથી બોલ્યો.

"બંને એકમેક સામે ક્યાંય સુધી જોઈ રહ્યાં. શેવતૂને સમજાયું નહિ કે આગળ શું બોલવું? લાડૂ શું કહેતો હતો એ તો એ સમજતી હતી. લાડૂ કહેતો હતો, 'ગુણાબાઈને ના કહી દે. ભાગી આવ, આપણે બંને ક્યાંક નાસી જઈશું. સાથે રહીશું, મઝા કરશું.'

'પકડાઈ જાઉં તો ગુણાબાઈ મારી નાખે.' શેવતૂના મનમાં જવાબ હતો. પણ એને એ જવાબમાં વિશ્વાસ નહોતો. એટલે એ મોઢેથી બોલતી નહોતી. એ નિરુત્તર જ રહી.

કેટલીક વાર પછી શેવતૂ બોલી, "હવે એક વાર તારી સુંદરી સંભળાવ ને!"

લાડૂએ સુંદરી વગાડી. પણ વગાડવામાં એને મઝા ન આવી. શેવતૂએ કહ્યું, 'હું મુંબઈ જાઉં છું એ તને ગમતું નથી, લાડૂ.'"

લાડૂ નીચું જોઈ રહ્યો.

સાંજ પડવા આવી હતી. ગુણાબાઈ જાગશે અને પોતાને નહિ જુએ તો ધમાલ કરી મૂકશે એ બીકે શેવતૂ ઊઠી. 'મુંબઈ જતાં પહેલાં એક વાર મળીશ."

શેવતૂ ચાલી. લાડૂ એની પાછળ ચાલ્યો. થોડે સુધી એ સાથે ચાલ્યો.

"હવે હું જઈશ." લાડૂએ પકડેલો પોતાનો હાથ સરકાવવાનો પ્રયત્ન કરતી શેવતૂ બોલી. પણ લાડૂ હાથને છોડવા માગતો નહોતો.

"ફરી મળશું." શેવતૂ બોલી અને એણે હાથને છોડાવ્યો. લાડૂએ ફરી પકડી લીધો. "આ—!"

"કેમ, કંઈ કહેવું છે?" શેવતૂ બોલી. અચાનક એની નજર લાડૂના બીજા હાથ તરફ ગઈ. એ હાથ ક્યારનો યે ગજવામાં રમી રહ્યો હતો.

"ઓહ, હું તો ભૂલી જ ગઈ, ફૂલ! લાવ, લાવ, ઘણે વખતે આપે છે. ખૂબ ગમશે. આ આપણું છેલ્લું ફૂલ? ના ના, હજી તો આપણે મળવાનાં છીએ." શેવતૂ બોલી.

હળવેથી ગજવામાંથી હાથ કાઢી લાડૂએ ગુલાબનું ફૂલ શેવતૂના હાથમાં મૂક્યું.

"લુચ્ચો!" શેવતૂએ ટપલી મારતાં કહ્યું અને પછી ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું. લાડૂ એની પાછળ જોઈ રહ્યો.

શેવતૂએ મુંબઈ જતાં પહેલાં લાડૂને ફરી મળી લેવાની ખૂબ ઇચ્છા કરી હતી. લાડૂ પણ એના મકાન આગળ એ ઇચ્છાથી ફર્યા કરતો. પણ બંને ન મળી શક્યાં, ગુણાબાઈનો પહેરો બહુ મજબૂત હતો.

શેવતૂ રાણી બનીને મુંબઈ આવી. રાણી બન્યા પછી થોડા દિવસ તો એને લાડૂનું ફૂલ યાદ આવ્યા કર્યું. એના મનમાં ખૂંચતું હતું કે વચન આપ્યા છતાં તે એને આમ બીજી વાર મળી ન શકી! અને આ છેલ્લી વાર તો એણે કેટલા વિશ્વાસથી કહ્યું હતું, 'આ છેલ્લું ફૂલ નથી, હો લાડૂ!' અને એ છેલ્લું જ ફૂલ બની ગયું!

એક દિવસ, મહિનો, વરસ. રાણીની આસપાસ ગુણાબાઈ મઘમઘતું વાતાવરણ રચતી ગઈ અને રાણી એ વાતાવરણની મધમાખ બની ગઈ. નિતનવા રંગરંગીલા અને છેલછબીલાઓ એના બારણે આવતા. દરેકને એ સામે જતી, આવનારના બે હાથ પોતાના હાથમાં પકડી લઈ ઝુલાવતી એને અંદર બેસાડી જતી. મિજલસોમાં નાચતાં ચક્કર લઈ છેલ્લો ઠૂમકો લેતાં એ કોઈ રસિયા પાસે બેસીને એની હડપચી પોતાની કોમળ આંગળીથી ઊંચી કરતી ત્યારે ગુણાબાઈ ખૂણામાં બેઠી મલકી જતી.

તરેહતરેહની સજાવટ કરીને બેઠેલી વેશ્યાઓ વચ્ચેથી એ મલપાટ સાથે ગુણાબાઈ જ્યારે પસાર થતી ત્યારે સૌ ઈર્ષાથી બળી જતી. 'હસી લે, આજે રાણીને બારણે મુંબઈ લોક જમાવે છે, આજે તું નહિ હસે તો ક્યારે હસશે!'

શેવંતૂને પણ એ મલકાટનો જ પ્રકાશ સર્વત્ર દેખાતો હતો. એ પ્રકાશમાં નહાતી એ સુવાળી તળાઈ ઓમાં ખૂતી જઈને આહ્‌લાદતી. એ પોતે એ આહ્લાદમાં ખોવાઈ ગઈ હતી ત્યાં લાડૂ તો શેનો શોધ્યો જડે ? નવા રંગો, નવી વાંછના અને નવા સૂરોના ઘેઘૂર ઘેનમાં એ મસ્ત હતી ! ત્યારે પેલો મૂંગો ? છટ્ !

પણ લાડુને તો શેવંતૂ સિવાય શું હતું ? એની સુંદરી પણ એના ગજવામાં ચુપ પડી રહેતી. એની મા એના પર ગુસ્સે થઈ. " મૂઆને જીભ તો છે નહિ અને સપનાં જુએ છે અપ્સરાનાં ! એ કરતાં જીભ ઠેકાણે રાખીને મિજલસમાં સુંદરી સરખી રીતે વગાડીશ તો બે પૈસા પેદા થશે ને પેટ ભરાશે. " પણ લાડૂના સાંભળવામાં એ ન આવ્યું મા વધુ ગુસ્સે થઈ, એક વાર માર્યો, લાડૂ ભાગી ગયો.

ભાગીને લાડૂ મુંબઈ જ આવ્યો. ' શેવંતૂને શોધવી. પણ ક્યાં શોધવી ? કેટલી બધી વેશ્યાઓ ! જીભ વિના પૂછવું કોને કે શેવંતૂ ક્યાં રહે છે ? લખતાં યે આવડતું નહેતું. વેશ્યાઓના લત્તામાં હળવે સૂરે એ સુંદરી વગાડતો ચાલ્યો.

ત્રણ દિવસનો ભૂખ્યો હતો. થાકીને એક ઓટલા પર બેસી ગયો. સુંદરી તો મોઢામાં જ પડી હતી. ધીમે ધીમે સૂરો નીકળતા હતા. એની આંખો બંધ થઈ ગઈ હતી. સામે, બાજુએ, ઉપર–બધે વેશ્યાઓનાં ઘર હતાં કંઈક લોકો આવતા જતા હતા. કોઈ ઉતાવળે, કોઈ ધીમે, કોઈ લપાતા છુપાતા, કોઈ બેપરવાઈથી. એની સુંદરીએ આવતા જતાઓને ખેંચવા માંડ્યા. કોઈ એની ચાળમાં પૈસા નાખતા હતા. પૈસાના અવાજથી લાડૂએ આંખો ખોલી. ટોળું જોઈ એ ગભરાયો. ખોળામાં પૈસા જોઈ ચમક્યો.

" બજાઓ, બજાઓ, " બે ચાર જણાએ કહ્યું.

લાડૂએ માથું ધુણાવ્યું ઊભો થઈ ગયો. પૈસા નીચે પડી ગયા. અચાનક કંઈ યાદ આવ્યું. પૈસા એકઠા કરીને ગજવામાં નાખ્યા અને ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં એના મનમાં થયું, " ખાધા વિના તો ચાલશે નહિ, આમ પૈસા મળતા હોય તો શું વાંધો છે ? "

એને ખાવામાં તો વાંધો નહોતો આવતો, ખાઈ ને જ શું કરવું ? શેવંતૂ મળતી નથી તેનું શું ?

એક દિવસ એ સુંદરી બજાવતો એક મકાન આગળથી ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં મકાનની અંદરથી એણે સૂરો આવતા સાંભળ્યા :

રીમઝીમ રીમઝીમ બરસત બદલી
છાઈ ઘટા ઘનઘોર
પ્યાસકી આગ મિટી પપિહા કી
મિટ ગયા પિયુ કા શોર

એ ઊભો રહી ગયો. એ મકાન તરફ વળ્યો. દરવાજે ચોકીદાર ઊભો હતો. લાડૂએ ઇશારાથી એને વીનવ્યો, " જવા દે ! " ચોકીદાર ગુસ્સે થયો, " ચલ, મૂંગાને પણ કંઈ શોખ થાય છે ! "

શેવંતૂનું જ એ ગળુ ! હજી પણ સૂર આવે છે:

પ્યાસ બની રહી, શાંત હુઆ નહીં
મન કા પપિહરા મોર
દિલ કી ધરતી, રહ ગઈ તપતી
પાઉં કહાં મૈં ઠોર !

પણ ચોકીદાર પીગળતો નથી તેનું શું ? ક્યાંય સુધી લાડૂ બહાર ઊભો રહ્યો. અંદર શાંતિ છવાઈ ગઈ. પાછલે બારણેથી બધાં ચાલ્યાં ગયાં. નિરાશ થઈ લાડૂ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે એ જ નિરાશામાં એ એક ફૂલવાળાની દુકાને ઊભો હતો. એક મોટું સરસ ગુલાબ એણે ખરીદીને હળવેથી ગજવામાં મૂક્યું. પણ એને આશા નહોતી કે એ ફૂલનું સન્માન થશે.

એ ઊભો હતો ત્યાં એક માણસ ઉતાવળે ઉતાવળે ત્યાં આવ્યો. અગાઉથી તૈયાર કરાવેલો ફૂલનો કરંડિયો એણે બહાર કઢાવ્યો. લાડૂ પાસે ઊભો હતો તેને બોલાવ્યો, " એ ય, ઉઠાવ, મજૂરી મળશે. "

લાડૂએ કશો વિચાર કર્યા વિના ટોપલો ઉઠાવી લીધો.

"ગઈકાલવાળા મકાન આગળ જ તેઓ આવ્યા મકાનની અંદર મોટી મિજલસની ગોઠવણ હતી મેટી જાજમ ઉપર મોટા તકિયાઓ ગોઠવેલા હતા શ્રોતાઓની ઠઠ જામી હતી હજી કેટલા ય નવા આવ્યે જતા હતા લાડૂ છાનોમાનો એક થાંભલાની પાછળ બેસી ગયો

અચાનક સૌના કાન ચમકાવતો અવાજ આવ્યો 'છુમછુમ!'

"રાણી — રાણી! વાહ રાણી!" સૌએ તાળી ઓના ગડગડાટથી અવાજને વધાવી લીધો

"રાણી? નહિ આ શેવતૂ જ છે' લાડૂ મનમાં બોલી ઊઠ્યો એનો હાથ ગજવામાં ગયો, ઉત્સાહથી એ અર્ધો બેઠો થઈ ગયો, પણ આ સમૃદ્ધ અને શેવતૂનો આ ઠાઠ! એ પાછો નીચે બેસી ગયો એ શેવતૂની સામે જ જોઈ રહ્યો એના રૂપ-રંગ, છટા અને ઠાઠમાઠ સાવ જ બદલી ગયા હતા, પહેલાંની શરમાળતા તો એનામાં જરા ય નહોતી

એ તો વિચાર કરતો હતો પણ બીજા સૌ રાણીના નૃત્ય ઉપર ડોલતા હતા અચાનક તાળી-ઓનો ગડગડાટ થયો અને એ જાગ્યો નૃત્ય પૂરું થયું હતું અને શેવતૂ સૌને થાપ આપી અંદર દોડી ગઈ હતી

લાડૂએ એને દોડી જતી જોઈ અને એનાથી ન રહેવાયું એ એકદમ ઊઠ્યો અને એની પાછળ જ દોડ્યો કોઈની પરવા કર્યા વિના દોડીને એ શેવતૂની સામે આવી ઊભો શેવતૂ એને જોઈને ચમકી "તું?"

લાડૂએ ગજવામાંથી ફૂલ કાઢ્યું શેવતૂએ ફૂલ લઈને મસળીને નીચે ફેંકી દીધું 'ભાગી જા, નહિતર મા મારી નાખશે હું જ તને કહું છું કે ભાગી જા, તું એક ગામડિયો, એક મૂંગો —!'

શેવતૂ બોલ્યે જ રાખતી હતી લાડૂ પીઠ ફેરવીને ચાલતો થયો અચાનક શેવતૂએ એની શિથિલ ચાલને જોઈ એના શબ્દો એના મોમાં રહી ગયા એ એક ડગલું આગળ ચાલી પણ પછી તરત અટકી ગઈ એણે એને જવા દીધો

એના ચાલ્યા ગયા પછી એ જગા આગળ આવી ઊભી લાડૂ લોકોની પાછળથી સરકતો ચાલતો હતો ત્યાં અચાનક એને એક જણાએ બૂમ મારી એ હતો લાડૂને માથે ફૂલનો ટોપલો ચડાવી લાવનાર 'અરે, તને મજૂરી આપતાં ભૂલી જવાયું તું એટલા ખાતર અહીંથી ગયો નથી? લે આ મજૂરી"

પેલાએ સામે આવી પૈસા આપ્યા એટલે લાડૂએ એ ગજવામાં નાખ્યા

મજૂરી આપનાર પાછળ ફર્યો એટલે શેવતૂએ એને ઇશારાથી પાસે બોલાવ્યો "એ મજૂરને મેં સુંદરી વગાડતા સાંભળ્યો છે સરસ વગાડે છે મારા નામથી પૂછો, વગાડશે?" રાણી જેવી એક નાયિકા ધનવાન અને અભિમાની સ્ત્રી પોતાની સાથે વાત કરે એ તો મોટું માન મળ્યું કહેવાય પેલો એકદમ દોડીને રસ્તા પર આવતા લાડૂ પાસે પહોંચ્યો.

"સુંદરી બજાવશો? રાણી ખુશ થશે તો ન્યાલ થઈ જઈશ"

લાડૂએ માથું ધુણાવ્યું

"મૂરખ છે!" કહીને પેલો ચાલ્યો ગયો

શેવતૂએ જવાબ સાંભળીને નિસાસો મૂક્યો એના મનમાં બેચેનીનું તુમુલ જાગ્યું 'મેં એનું કેવું અપમાન કરી નાખ્યું જૂના દિવસોનું સ્મરણ આવી ઊભું અને આજની કીર્તિ, આજનું સુખ, માન, બધું ફિક્કું લાગવા માંડ્યું એ વિચાર કરતી ઊભી હતી ત્યાં ગુલાબાઈ આવી. 'અરે છોકરી, તું તો હજી આમ ઊભી છે, બીજા નાચ માટે તૈયાર પણ થતી નથી? બહાર બધા રાહ જુએ છે જલદી કર. હું જાઉં છું અજમનખાં અને મકબુલ સાથે ઉસ્તાદ શંભુપ્રસાદજી છે, તને તો એમની જોડે ફાવે છે"

ગુલાબાઈ ચાલી ગઈ આજે શંભુપ્રસાદજીની કલાપની કસોટીમાં ઊતરવાનું છે એ ધ્યાન આવતાં

શેવતૂ એકદમ હોંશમાં આવી ગઈ, એ હળવેથી બહાર નીકળે છે

શંભુપ્રસાદજી મૃદંગનો સુર ઠીક કરતા હતા. એમણે ઊંચુ જોયું, "હાં, કાલે તો જરા વાર લાગી હતી, હવે આજે સંભાળજે. પાચ જ મિનિટમાં થાપ આપી દઉં. જરા હોશિયારીથી કામ લેજે" હસતાં હસતાં એ બોલ્યા. શેવતૂ પણ હસી.

"તૈયાર રાની?" શંભુપ્રસાદ પૂછે છે

"જી" શેવંતૂ જવાબ આપતાં પગથી ઠેકો લે છે. ગુરુશિષ્યા વચ્ચે તાલયુદ્ધ શરૂ થઈ જાય છે. શરૂ કરતા પહેલાં શંભુપ્રસાદજી મોટા ઘડિયાળમા જોઈ સમય નોંધી લે છે.

ઝમ—ઝમ—ઝમક—ઝમ પગનાં ઝંઝરનો સૂર ઘૂંટાય છે ને મૃદંગના તાલ સામે એ ટક્કર લે છે. મૃદંગની કોઈ મૂઝવનારી લયણને પણ શેવતૂ પગના નૂપુરમા અટવાવી દે છે, વચ્ચે વચ્ચે 'વાહ-!' કહેતા શંભુપ્રસાદજી એને બિરદાવી દે છે અને શ્રોતાગણ 'કમાલ, કમાલ' બોલી ઊઠે છે. શંભુ પ્રસાદના હાથની ગતિ વધે છે શેવતૂ પગના પડકારને એની અજબ ચપળતાથી મિલાવ્યે જાય છે છુમ-છમક.. છા...

"ઓહો! પણ હવે ખબરદાર રાની!" કહેતો શંભુપ્રસાદ શૂર પર ચડે છે. અને શેવતૂના અંગમાંથી હારવાની આગાહીની એક આછી ભીતિ ચમકી જાય છે. મૃદંગ પર થાપી પડે છે, પણ ભીતિમાં શેવંતૂના પગમાં ચેતન થનગની ઊઠે છે એ મૃદંગના સૂરનો છેડો ઝાલી પગના થડકારને એના દોરે દોરે નચવા છોડી મૂકે છે

'મારો લાડૂ નહોતો આવવાનો, પણ એને ખબર પડી ગઈ કે આજ એની શેવંતૂની લાજ રાખવાનો દિવસ છે શેવંતૂ બેઈમાન બને, ગ્રાડ કદી નહિ થવા દે લડૂ, આજે તો ઉસ્તાદજી પણ ભલે કાંડાં કાપી નાખે' મનમાં, શેવતૂ હર્ષથી બોલી ઊઠની હતી શંભુપ્રસાદ ફરી બોલે છે. "જરા હોશિયારી સે, રાની!"

"હાં, હાં, આપ ક્યોં ઘબરા રહે હો?" શેવતૂ હસીને કહે છે.

ઉસ્તાદજીને આ શબ્દોથી ચાટી ગઈ. 'ત્યારે તો હવે, રાની—"

"હાં જી, આપ ખબરદારીથી તાલ આપે જાઓ." શેવંતૂ બોલે છે.

કાતિલ યુદ્ધ જામ્યુ સુંદરીના સ્વર સપકારોને પોતાની મદદમા ઊભેલા જોઈ શેવતૂ હિંમતમાં રહી આક્રમણ કરતી હોય તેમ ઉસ્તાદજીના મૃદંગની કરામતોને પકડી પકડીને પગ નીચે ચગદવા માંડી. ઉસ્તાદજી પણ ઊભા થઈ જવા લાગ્યા પણ પેલો સુંદરીવાળો એને જબરદસ્તીથી પોતાની સાથે જ રાખતો હતો અને સુંદરીના સૂરમાં શેવતૂ બરાબર સાથે રાખતી હતી

"લાડૂ!" શેવંતૂએ એક મૃદુ ઉચ્ચાર કર્યો. લાડૂએ એ બરાબર સાંભળ્યો, એણે સહેજ સામું જોયુ અને પછી અચાનક સુંદરી ઝબકી, અને મૃદંગ બજાવતા ઉસ્તાદજીને હજી કઈ ભાન આવે તે પહેલા તો સુંદરી પર નાચતી શેવતૂ એકદમ વિજયાસને બેસી ગઈ

"હા, ક્યા હુઆ? ઉસ્તાદજી તાલ ચૂક્યા!" લોકો હજી તો પ્રશ્ન કરે છે, ત્યા તો 'આવુ છું,' કહેતી શેવતૂ લડૂનો હાથ પકડી બહાર દોડી ગઈ.

બહાર એક ટેક્સી ઊભી હતી જ્યાંતો ચમાઓ 'શેવંતૂએ હુકમ કર્યો, ટેક્સી ઊપડી ઊપડીને તે સાથે જ ગતિમાં આવી લાડૂ મૂગો મૂગો આશ્ચર્યથી શેવતૂ સામુ જોઈ રહ્યો.

"મારી પાસે ઘરેણાં ઘણાં છે, આપણે ભૂખે નહિ મરીએ. ગામડામાં જઈએ. હું પાદરમાં બેસી રહીશ તું મારે માટે ગામડાનાં કપડાં લાવજે આપણે સાથે જ રહેશું.' શેવતૂ લડૂના કાન પાસે હોઠ લાવીને બોલી.

લાડૂ આંખો પટપટાવતો એની સામે જોઈ રહ્યો. એને સમજાયું નહિ પણ એને લાગ્યું કે આજે એનું હૃદય પ્રેમથી ઉભરાઈ ઊઠ્યું છે.

એણે ગજવામાં હાથ નાખ્યો, પણ ગજવામાં ફૂલ નહોતું

"ફૂલ નથી ને?" શેવન્તૂ બોલી, "નહિ જ હોય. તારું એ હું ફૂલ તો મેં મસળી નાખ્યું, બે વાર મસળી નાખ્યું પણ હવે તું-તું જ મને મળી ગયો ને! એ હા ફૂલે જ મને અને તને વધુ નજીક ખેંચ્યા છે."

લાડુ મૂગો મૂગો એની સામે જોઈ રહ્યો. શેવ ફરીથી ચાલી ન જાય, માટે એ એને બને તેટલી પી લેવા માગતો હતો

અને શેવન્તૂ પણ બધું ભૂલી લાડુની જ મૂર્તિ સદા મગજમાં રહે માટે આંખો મીંચી એની સાથેના ભાવિ જીવનના સ્વપ્નને જોતી હતી.

—અને ટેક્ષી એમને મુંબઈની બહાર લઈ જતી હતી

યુરોપ અને લઘુમતીઓ

શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

યુરોપના ઘણાખરા દેશોમાં લઘુમતીઓ છે કેટલાક દેશોમાં એ લઘુમતીઓ પોતાના બહુમતિ પાડોશીઓ સાથે અત્યંત મૈત્રીભાવથી રહે છે જ્યારે કેટલેક ઠેકાણે લઘુમતીઓ અને બહુમતીઓ વચ્ચે અત્યંત કલેશ અને રાગદ્વેષ યુક્ત ઘર્ષણ ચાલ્યા જ કરે છે સતત પ્રયાસો, સમજાવટ કે આક્રમીય કરવાથી પણ આ પ્રશ્ન એ દેશમાં હળવો થતો નથી લઘુમતીઓ પણ ઘણી જાતની છે કેટલીક જાતીય લઘુમતીઓ છે, કેટલીક ધાર્મિક છે, કેટલીક સાંસ્કૃતિક છે તો કેટલીક વિચારભેદમાંથી જન્મેલી છે યાહૂદી જેવી લઘુમતીઓ ધાર્મિક જાતીય તેમ જ સંસ્કૃતિક એમ સર્વ રીતે બહુમતીથી જુદી પડે છે યુરોપમાં મુખ્ય ધર્મ ખ્રિસ્તી છે પરંતુ એમાંથી જ ઉદ્ભવેલા જુદા જુદા પંથો અને સંપ્રદાયો સેંકડો વર્ષો થયાં પરસ્પર ઝનૂનથી લડતા આવ્યા છે એ માટે અનેક ધાર્મિક યુદ્ધો અને ભયાનક દમન થયાં છે આજે પણ પરસ્પર ધાર્મિક દ્વેષ ચાલુ છે પરંતુ અગાઉના જેવા ધાર્મિક યુદ્ધો આજે અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી

ગ્રેટબ્રિટન

ગ્રેટબ્રિટનની સાડા ચાર કરોડની પ્રજામાં સાડા ત્રણ કરોડ અંગ્રેજો છે બાવીસ લાખ વેલ્સના વતનીઓ છે લઘુમતી તરીકે તેઓ કોઈ કોઈવાર બડબડાટ કરે છે, પરંતુ અંગ્રેજો એમને સમજાવી રાખે છે તેથી સાધારણ ધૂંધવાટ થવા સિવાય તેઓ વિશેષ ગડબડ કરતા નથી સ્કોટલેન્ડની વસ્તી પચાસ લાખ મનુષ્યોની છે સ્કોટલેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે સેંકડો વર્ષો સુધી યુદ્ધો થયાં છે સ્કોટલેન્ડનો રાજા જેમ્સ પહેલા તરીકે ઇંગ્લંડની ગાદીએ બેઠો ત્યારથી બંને દેશો એકત્ર થયા છે સ્કોટલેન્ડો વેપારી તરીકે ઘણા સાહસિક છે તેઓમાં ઇંગ્લેન્ડથી જુદું રાજ્ય સ્થાપવાની હિલચાલ કેટલીક વાર ઘણું જોર પકડે છે પરંતુ અંગ્રેજો બહુ જ દૂરદર્શી હોવાથી આવા સમયે સ્કોટલેન્ડ તરફ તેઓ ખૂબ સમભાવ પૂર્વક વર્તે છે એથી સ્કોટલેન્ડોની જુદા પડવાની હિલચાલ ગમે તેટલી જોસભેર હોય તો યે દબાઈ જાય છે વર્તમાન યુદ્ધમાં સ્કોટ-પ્રજા વેલ્સની પ્રજા તેમ જ અંગ્રેજો બધા એકમતીથી જ કામ કરી રહ્યા છે

આયર્લેન્ડ

ગ્રેટબ્રિટનની તદ્દન નજીકનો બેટ તે આયર્લેન્ડ છે આયર્લેન્ડના કુદરતી બે ભાગો છે તેમાં મુખ્ય ભાગ આયરીશ ફ્રી સ્ટેટનો છે તેનો વિસ્તાર પોણા બે કરોડ એકરનો છે વસ્તી ૩૦ લાખની છે આયરીશ ફ્રી સ્ટેટ માત્ર કહેવા પૂરતું જ ગ્રેટબ્રિટનનું સંસ્થાન ગણાય છે ખરી રીતે એ ગ્રેટબ્રિટનથી

તદ્દન સ્વતંત્રપણે જ વર્તે છે. એનો મુખ્ય પ્રધાન ડી વેલેરા સ્વતંત્ર મિજાજનો માણસ છે. પહેલાં આયર્લૅન્ડ ગ્રેટબ્રિટન સાથે જોડાયેલું હતું. ઑલિવર ક્રોમવેલે આયર્લૅન્ડ જીતી બ્રિટન સાથે એને જોડી દીધું હતું. પરંતુ આયરીશ લોકો એટલા બધા સ્વતંત્રતાપ્રિય છે કે તેઓ કોઈ પણ દેશનું પોતાના દેશ ઉપર આધિપત્ય ચલાવી લેતા નથી. આથી તેઓએ ઇંગ્લૅન્ડના શાસન સામે વરસો સુધી ઝુંબેશ ચલાવી. છેલ્લાં ૭૫ વરસોથી આયરીશ હોમરૂલની ચળવળ ખૂબ જોસથી ચાલતી હતી. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં આયર્લૅન્ડના ૮૦ સભ્યોએ એકસંપી કરી અંગ્રેજ પ્રધાનમંડળને દશકાઓ સુધી અતિશય ત્રાસ આપ્યો હતો. છેવટે મુખ્ય પ્રધાન મી. ગ્લૅડસ્ટને આમની સભામાં આયરીશ હોમરૂલ બિલ બે વખત પેશ કરેલું. પરંતુ તેની હાર થવાથી આયર્લૅન્ડ સ્વતંત્ર શાસન મેળવવા ભાગ્યશાળી થયું નહોતું.

પણ એથી આયરીશ લોકો નિરાશ થયા નહિ. તેઓએ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા. આક્રમણો, અત્યાચારો, મારામારીઓ અને ઝપાઝપીઓથી આયરીશોએ અંગ્રેજોને હેરાન કરવા માંડયા. અંગ્રેજોએ તેઓને દબાવી દેવા માટે સખત દમન શરૂ કર્યું. પરંતુ તેથી આયરીશોનો ઉત્સાહ નાશ પામ્યો નહિ. અંતે અંગ્રેજોને આયર્લૅન્ડને સાંસ્થાનિક દરજ્જો આપવો પડયો. એ પછી ત્રીજે વરસે ડી વેલેરાના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવી. એણે ધીમે ધીમે આર્થિક અને રાજ્યદ્વારી સ્વતંત્રતા મેળવી લીધી. સૈન્ય, પરદેશનીતિ તેમજ રાજકીય રીતે આયર્લૅન્ડ આજે તદ્દન સ્વતંત્ર છે. સમગ્ર બ્રિટિશ શહેનશાહતે જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે પરંતુ આયરીશ ફ્રી સ્ટેટે તો તટસ્થતા જાહેર કરી છે. આયરીશ લોકો રોમન કૅથોલિક છે. તેઓ પોતાની આયરીશ ભાષા વાપરે છે.

અલ્સ્ટર અથવા ઉત્તર આયર્લૅન્ડ

આયર્લૅન્ડનો અલ્સ્ટર પરગણાના નામથી ઓળખાતો ઉત્તર વિભાગ આયરીશ ફ્રી સ્ટેટથી જુદો છે. ઑલિવર ક્રોમવેલે જ્યારે આયર્લૅન્ડ જીત્યું ત્યારે તેણે અંગ્રેજોને મોટી જાગીરો આપી ત્યાં વસાવ્યા. લાગવગ, સમૃદ્ધિ અને જાતીય અભિમાનને કારણે આ લઘુમતિએ આયર્લૅન્ડની સ્વતંત્રતાની હીલચાલમાં જબરદસ્ત વિઘ્નો નાખ્યાં હતાં. આયર્લૅન્ડ આઝાદ ન થાય એ માટે તેઓએ ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા. 'જો આયર્લૅન્ડને સ્વરાજ્ય આપશો તો અમે બંડ ઉઠાવશું' એવી સક્રિય ધમકી પણ તેઓએ અંગ્રેજોને આપી હતી. આથી કરીને અંગ્રેજોએ એમને આયર્લૅન્ડથી જુદા કરી તેનો એક અલગ પ્રાંત બનાવી તેમને સાંસ્થાનિક દરજ્જાની જુદી હકુમત આપી છે. આમ આયર્લૅન્ડ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે. એનો વિસ્તાર કુલ ૩૩।। લાખ એકરનો છે તેની વસ્તી ૧૨।। લાખની છે. આયરીશો રોમન કૅથોલિક છે જ્યારે આ અલ્સ્ટરવાસીઓમાં ઘણા પ્રૉટેસ્ટંટો પણ છે. એમને મેળવી લેવા માટે ડી. વેલેરા ઘણા પ્રયત્નો કરે છે પરંતુ આ લઘુમતિ અંગ્રેજોને છોડવા માગતી નથી. લઘુમતિના આ અક્કડ વલણ પાછળ અંગ્રેજોની કૂટનીતિ જ કામ કરી રહી છે એવી ડી વેલેરાની માન્યતા છે. એક આયર્લૅન્ડ ઊભું કરવાના તેના પ્રયત્નોમાં વિઘ્ન નાખવા માટે અલ્સ્ટરવાસીઓને અંગ્રેજોએ જ ભડકાવ્યા છે એમ તે દૃઢપણે માને છે. આથી તેને બ્રિટન પ્રત્યે જરાયે સદ્ભાવ નથી. એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજોની કૂટનીતિને જેર કરી આયર્લૅન્ડને કોઈ પણ ઉપાયે એક બનાવવાનો તેણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે.

ફ્રાન્સ

ફ્રાન્સમાં લગભગ ચાલીસેક લાખ ઇટાલિયનો વસે છે. પરંતુ લાગવગ, સમૃદ્ધિ અને શક્તિમાં પછાત હોવાથી તેઓ માથું ઊંચકી શકતા નથી. ફ્રાન્સને ૧૯૧૮માં જર્મની પાસેથી જે એલ્સેસ અને લોરેન પ્રાન્તો મળ્યા છે તેમાં જર્મનોની બહુમતિ છે. એમની જર્મની સાથે મળી જવાની ઇચ્છા છતાં એ વાત રાજ્યદ્વારી કારણોસર દબાઈ રહી છે. ફ્રાન્સમાં રાજદ્વારી પક્ષોમાં ખરેખર સખત મતભેદો છે. એક પક્ષ રાજાને પાછા લાવવાની તરફેણ કરતો પક્ષ છે. પણ તેનું બળ દિન પ્રતિદિન ઘટતું જાય છે. સામ્યવાદી

પક્ષનું પ્રાબલ્ય વિશેષ છે તેથી હમણાં યુદ્ધ વખતે એ પક્ષ ઉપર સખત જાપ્તો મૂકવામાં આવ્યો છે તેમના નેતાઓમાંથી મુખ્ય મુખ્યને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા છે ફ્રાન્સના સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓએ એકત્ર થઈને એક સપ્તાહમાં ચાળીશ કલાક કામ કરવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો હતો પરિણામે ફ્રાન્સમાં ઉદ્યોગોમાં અતિશય મંદી આવી ગઈ હતી તેમાં યે ખાસ કરીને સૈન્ય – સામગ્રી અને વિમાનો બનાવવાના ઉદ્યોગોમાં તો ખૂબ જ મંદતા આવી ગઈ હતી રાજ્ય કોઈ પણ ધર્મ સ્વીકારતું નથી, આથી ધર્મવિદ્વેષ ફ્રાન્સમાં નથી

જર્મની

જર્મન પ્રજા લગભગ આઠ કરોડની છે ઇ સ ૧૮૭૦ માં પ્રિન્સ બિસ્માર્કે ૨૬ નાના નાના રાજ્યોને એકત્ર કરી એક મહારાજ્ય સ્થાપ્યું બાવેરિયનો, હેસિયનો, સેક્સનો, પ્રશિયનો વિગેરે અનેક જાતો ત્યાં છે પરંતુ એક ભાષા અને એક રાજ્યને લીધે કોઈ માથું ઊંચકતું નથી જર્મનીએ ઓસ્ટ્રિયાની ૬૫ લાખની પ્રજાને પોતામાં મેળવી લીધી છે એ પ્રજા જર્મન જાતિની હોવાથી તે જર્મન સામ્રાજ્યમાં ધીરે ધીરે મળી જશે હિટલરે ઝેકોસ્લોવાકિયા જીતી લીધા પછી તેના ૬૫ લાખ ઝેકો જર્મન સામ્રાજ્યની હકુમત નીચે આવ્યા છે તેઓ કદી પણ જર્મનીના મહાસામ્રાજ્યમાં જોડાય અથવા મળી જાય તેમ નથી એ ઉપરાંત ૧।। કરોડની પોલિશ પ્રજા પણ જર્મનીના તાબામાં આવી છે તેઓ પણ જર્મનીમાં મિશ્રિત થાય તેમ નથી આ બન્ને નાની પ્રજાઓ સ્વતંત્રતાપ્રિય તેમ જ પોતાની સંસ્કૃતિને ચાહનારી છે એટલે તેઓ વહેલું મોડું પણ માથું તો ઊંચકશે જ જર્મન મહારાજ્યમાં ત્રીસ લાખ યહૂદીઓ છે એ લઘુમતિ ધન ઐશ્વર્ય, વેપાર વાણિજ્ય ઉદ્યોગ અને ધંધાઓમાં ઘણી આગળ વધેલી છે એટલે એમનો દ્વેષ કરી હેર હિટલરે તેમના ઉપર સખત દમન કર્યું છે યહૂદીઓ ઉપર જર્મનીમાં ભયંકર અત્યાચારો ગુજારવામાં આવ્યા છે

ઝેકોસ્લોવાકિયા

આ રાજ્ય દેશની અંદરની લઘુમતિઓના કારણે જ પતનતાને પામ્યું છે એ રાજ્ય પૂર્વે ઓસ્ટ્રિયાના મહારાજ્યનો જ એક વિભાગ હતું ૧૯૧૯ માં મિત્રરાજ્યોએ એને સ્વતંત્ર રાજ્ય બનાવી દીધું ૩૨ લાખ સુડેટન જર્મનોને પણ એ રાજ્યમાં જ મિલાવી દેવામાં આવ્યા હતા જ્યારે હેર હિટલરના પુરુષાર્થથી જર્મની અત્યંત બળવાન બન્યું ત્યારે ૩૨ લાખ સુડેટન જર્મનોએ માથું ઊંચક્યું ચેમ્બરલેઇન અને ફ્રાન્સના વડા પ્રધાન ડાલડીઅરે મ્યુનિક ખાતે જઈને ઝેકોસ્લોવાકિયાનો જર્મનવિભાગ — સુડેટન પ્રદેશ જર્મનીને પાછો સોંપ્યો પરંતુ હેર હિટલરે તો આખું ઝેકોસ્લોવાકિયા પચાવી પાડ્યું ઝેકોસ્લોવાકિયામાં ૧૨ લાખ સ્લોવાક પ્રજા હતી તેઓ અત્યારે જર્મનીના આશ્રય તળે નાનું રાજ્ય સ્થાપીને રહ્યા છે પણ તેનું અસ્તિત્વ જર્મનીની મરજી પર નિર્ભર છે બળવાન જર્મની ક્યારે તેનો કોળિયો કરી જશે એ કહેવાય નહિ

પોલાન્ડની લઘુમતિઓ

પોલાન્ડ ૩।। કરોડની વસ્તીવાળું નવું રાજ્ય હતું એની સ્થાપના ૧૯૧૯ માં કરવામાં આવી હતી એ રાજ્યને મિત્રરાજ્યોએ જર્મનીનું ડેન્ઝીગ બંદર આપી દીધું હતું, તેમ જ એ બંદર જવા માટે પૂર્વ પ્રશિયામાંથી પોલાન્ડને ૫૦ માઈલ પહોળો પટ્ટી જેવો એક વિભાગ પણ આપ્યો હતો જે પોલિશ કોરીડરને નામે ઓળખાતો હતો હેર હિટલરના શાસનકાળમાં જ્યારે જર્મની બળવત્તર બન્યું ત્યારે તેણે પોતાનો આ પ્રદેશ અને બંદર પાછાં માગ્યાં લશ્કર અને ફ્રેન્ચ પ્રજાના બળ ઉપર આધાર રાખી પોલાન્ડે એ વિભાગ પાછો આપવા ના પાડી આથી હિટલરે પોલાન્ડ ઉપર ચડાઈ કરી માત્ર વીસ દિવસમાં જ તેને જીતી લીધું રશિયનોનો રહ્યોસહ્યો પ્રદેશ કરવા માટે તેણે પોલાન્ડનો અર્ધો ભાગ રશિયનોને જીતવા દીધો આમ જર્મની અને રશિયાએ એક સાથે મળીને પોલાન્ડને પરસ્પર વહેંચી લીધું.

રશિયામાં લઘુમતિઓ

રશિયા અતિ વિશાળ રાજ્ય છે તેમાં ૧૬૨

ભાષાઓ બોલાય છે અનેક જાતની પ્રજાઓ એ વિશાળ સામ્રાજ્યમાં વસે છે છતાં સામ્યવાદીઓ સૌ પ્રજાને એક જ સમભાવથી નિહાળે છે પછાત પ્રજાઓને અક્ષરજ્ઞાન, ઉદ્યોગ, તથા આધુનિક ખેતીવાડીનું જ્ઞાન આપવા માટે એમણે મોટી યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે અને તેને સફળતાપૂર્વક પાર પાડી છે બોલ્શેવિકો આ અઢાર કરોડની પ્રજાને એક જ સંસ્કૃતિ — સામ્યવાદી સંસ્કૃતિ નીચે લાવવા માગે છે તેઓએ ધર્મને તિલાંજલિ આપી છે જાતિ, વર્ણ, સંપ્રદાયો કે ઈશ્વર કશાને સામ્યવાદીઓ માનતા નથી એમનું ધ્યેય આખી રશિયન સંતાનને એક પ્રજા તરીકે વણી એક મજબૂત સંગઠન ઊભું કરવાનું છે સામ્યવાદીઓ જ્યારે સમજાવટથી સફળ થતા નથી ત્યારે અતિ હિંસક અને ક્રૂર બની જાય છે તેઓ સારા મિત્રો અને ભયાનક શત્રુઓ છે એમના કડક શાસન નીચે લઘુમતિઓનો પ્રશ્ન નથી. એથી દેશ સલામત છે

રશિયા અને ફિનલૅન્ડ

રશિયન સામ્રાજ્યમાંથી ૧૯૧૯ માં છૂટા પડેલા ચાર દેશો લિથુઆનિયા, લૅટવિયા, ઈસ્થોનિયા અને ફિનલૅન્ડ સ્વતંત્ર પ્રજાતંત્ર ભોગવતા હતા ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને જર્મની જેવા પ્રભાવશાળી રાષ્ટ્રોને મહાયુદ્ધમાં રોકાયેલા જોઈ રશિયાને પોતાની ઉત્તર સરહદને મજબૂત બનાવવાનો લોભ લાગ્યો તેણે યુદ્ધના સાધનો અને સૈનિકોની વ્યવસ્થિત તૈયારી પહેલેથી જ મજબૂત રાખી હતી તેણે લિથુઆનિયા, લૅટવિયા અને ઈસ્થોનિયાને દબાવીને એના બંદરોમાં નૌકાસૈન્યના થાણાઓ તથા વિમાનીમથકો સ્થાપવાના હક્કો મેળવ્યા આ ત્રણે રાજ્યો આજે દરેક રીતે રશિયન મહારાજ્યના આશ્રિત બન્યા છે માત્ર ફિનલૅન્ડની બહાદુર પ્રજાએ પરાધીનતાની બેડીઓ પહેરવા ના પાડી આથી રશિયાએ એના ઉપર આક્રમણ કર્યું છેલ્લા ત્રણ માસથી બંને દેશો ખૂનખાર ખેલી રહ્યા હતા આ માસની આખરમાં સંધિ થઈ છે, જેમાં ફિનલૅન્ડને નમતું પડ્યું છે પણ શરૂઆતથી આખર સુધી ફિન પ્રજાએ બહાદુરીપૂર્વક રશિયનોના હલ્લાઓને પાછા હઠાવ્યે રાખ્યા જગતની બધી પ્રજાઓની સહાનુભૂતિ ફિનલૅન્ડના પક્ષમાં હોવાથી યુદ્ધની સાધનસામગ્રી ઘણા ખરા દેશોએ તેને મોકલી હતી પણ રશિયા જેવા વિશાળ સામ્રાજ્ય સામે બાથ ભીડવા માટે એ પૂરતી ન થઈ ત્રણ ત્રણ મહિના સુધી બહાદુરીપૂર્વક રશિયનો સાથે ટક્કર ઝીલ્યા પછી માત્ર સૈનિકો અને યુદ્ધ સરંજામની પૂરતી મદદના અભાવને કારણે જ આજે ફિનલૅન્ડને રશિયાને શરણે જવું પડ્યું છે

બાલ્કન રાજ્યો

યુરોપમાં આવેલા કેટલાક નાના રાજ્યોમાં બાલ્કન રાજ્યો પોતાનું વિશિષ્ટત્વ અલગ જાળવી બેઠા છે એ રાજ્યો અગાઉ તુર્કીની હકુમત તળે હતા પરંતુ છેલ્લા પચાસ સાઠ વરસો થયા તેમણે સ્વતંત્રતા મેળવી અને જાળવી રાખી છે આ નાના રાજ્યો ચાલુ રીતે લડાઈઓ ઊભી કરતા આવ્યા છે. તેઓ યુરોપની હોળી ગણાય છે યુદ્ધાગ્નિની પહેલી ચિનગારી બાલ્કન રાજ્યોમાં સળગે છે ૧૯૧૪-૧૮ ના ગત મહાયુદ્ધની ચિનગારી સર્વિયાના બાલ્કન રાજ્યમાં ઑસ્ટ્રિયાના પાટવી કુંવરના થયેલા ખૂનથી સળગી ઊઠી હતી આ બાલ્કન રાજ્યો ભારે કજિયાળા, તકરારી અને દ્વેષી ગણાય છે. તેઓ એકબીજાની સામે લડે છે ક્યારેક વળી એક બીજાની સાથે મળી ત્રીજા સાથે લડે છે જો કે ગત મહાયુદ્ધ પછી ત્યાં યુદ્ધ થયા નથી

બાલ્કન રાજ્યો અને લઘુમતિઓ

યુરોપના આ નાના રાજ્યોમાં લઘુમતિઓનો પ્રશ્ન ગંભીર છે દરેક રાજ્યના આ લઘુમતિનો સવાલ વત્તા ઓછા અંશે કડવાશ ઊભી કરીને સુલેહશાંતિને ડારતો રહ્યો છે એના સમાધાનના પ્રયાસો સફળ થતા નથી એ કોયડો હમેશા ગૂંચવાયેલો રહે છે. આ ઉપરાંત આ રાજ્યોમાં આપણા રાજપુતાના રાજ્યો પેઠે અંદર અંદર ખૂબ ખટપટ ચાલે છે. રાજા અને રાજકુમારોના ખૂનો થાય છે કાવતરાંઓ થાય છે દેશનિકાલની સજાઓ થાય છે. રાજદ્વારી

રૂમાનિયાના બે મોટા શત્રુઓ

રૂમાનિયાના બે શત્રુઓ છે ૧૯૧૯મા તેણે રશિયાનો ૩૦ લાખની વસ્તીવાળો બેસારેબિયા પ્રાન્ત લઈ લીધો હતો યુરોપના મહારાજ્યો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતુ નહોતુ ત્યા સુધી રશિયા રૂમાનિયાને છેડતુ નહોતુ, પરંતુ હમણા ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની વિગેરે યુદ્ધમા રોકાયેલા છે એ તકનો લાભ તેણે લેવા માંડ્યો છે રશિયાને પોલાંડનો જે પ્રદેશ મળ્યો છે તેની સરહદ ઉપરથી રૂમાનિયા ઉપર આક્રમણ શક્ય છે રશિયા તુર્કીને જીત્યા પછી કદાચ આ વિચાર કરે જર્મનીને પેટ્રોલ અને ઘઉની મોટા જથામા જરૂર છે રૂમાનિયા જિતાય તો આ બધુ સહેજે મળી શકે જર્મનીના હોશિયાર કારીગરો વૈજ્ઞાનિક સાધનોની મદદ વડે રૂમાનિયાની પેદાશ સહેલાઈથી બેવડાવી નાખે રૂમાનિયાને ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સે જર્મનીના આક્રમણ સામે સહાય આપવાનુ વચન આપ્યુ છે પરંતુ આ દેશો હજારો માઈલ દૂર હોવાથી રૂમાનિયાને કેવી રીતે મદદ પહોંચાડી શકે તે એક મોટો સવાલ છે પોલાંડ અને ફિનલેન્ડનો દાખલો તો નજર સામે જ છે બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ સામ્રાજ્યની સમગ્ર આક્રમણકારી શક્તિ એમને જર્મની કે રશિયાના પંજામાંથી છોડાવી શકશે નહિ

રૂમાનિયાના બે નાના શત્રુઓ

ગત મહાયુદ્ધમા રૂમાનિયાનો મિત્રરાજ્યોને સહકાર મળ્યો હતો. બદલામા બલ્ગેરિયનોની ૧૫ લાખની વસ્તીવાળો ડોબ્રુજ પ્રાન્ત અને ગ્રીસનો પશ્ચિમ ભાગ — જે દ્વારા એજિયન સમુદ્ર ઉપર જવાનો માર્ગ છે તે ઉપર રૂમાનિયાનો હક સ્વીકારવામા આવ્યો હતો. બલ્ગેરિયા આથી રૂમાનિયાનુ શત્રુ બન્યુ એ પ્રદેશ ઉપરનો પરદેશી કબજો તેને ખૂબ સાલે છે હંગેરીને રૂમાનિયા પાસે ક્રિસના અને મારામુરેશના બે પ્રાન્તો અને ટ્રાન્સીલ્વેનિયાના ભાગો જોઈએ છે હંગેરિયન લોકોની વસ્તી મુખ્યત્વે આ પ્રાન્તોમા છે છેલ્લા મહાયુદ્ધમા હંગેરી પાસેથી રૂ જમીન ને રૂ વસ્તીવાળો પ્રદેશ ... લઈ લેવામા આવ્યો હતો બલ્ગેરિયા યુગોસ્લાવિયા અને ગ્રીસ પાસે મેસિડોનિયાના પ્રાંત ઉપર પોતાનો દાવો રજૂ કરે છે હંગેરી પણ યુગોસ્લાવિયાની જમીન ઉપર પોતાનો દાવો રજૂ કરે છે આમ કોકડુ ખૂબ ગૂંચવાયેલુ છે લઘુમતિઓનુ કોકડુ એટલે સુધી ગૂંચવાયેલુ છે કે તેનો સરળ ઉકેલ શક્ય લાગતો નથી અને યુદ્ધથી તો આ પ્રશ્નનો અંત આવવાને બદલે વધારે ગોટાળો જ ઉત્પન્ન થશે

બાલ્કનમાં જર્મન લાગવગ

હંગેરીમા ૭ લાખ જર્મનો ડૉ ફ્રાન્ઝ બેસ્મના નેતૃત્વ નીચે રહે છે યુગોસ્લોવાકિયામા પાંચ લાખ જર્મનો છે રૂમાનિયામા ૭ લાખ જર્મનો વીખરાયેલા પડ્યા છે આ જર્મનો બાલ્કન સંસ્કૃતિથી તદ્દન અલગ અને વિભક્ત રહ્યા છે જ્યારથી જર્મનીમા નાઝીઓ સત્તા ઉપર આવ્યા ત્યારથી આ બધા જ જર્મનો હેર હિટલરના પાકા અનુયાયીઓ થઈ ગયા છે તેઓને જર્મનીનુ મજબૂત પીઠબળ હોવાથી બાલ્કન પ્રદેશના આ જર્મનોએ ત્યા પોતાના આર્થિક અને રાજકીય મહત્ત્વ ધરાવતા એવા મજબૂત કેન્દ્રો સ્થાપ્યા છે જર્મનીના ભયથી બાલ્કન રાજ્યોને તેમને કેટલાક સ્વતંત્ર હક્કો અને રાજકીય લાગવગ આપવાની ફરજ પડી છે હંગેરી અને બલ્ગેરિયાના રૂમાનિયા સામેના દાવાઓ માટે જર્મની અને ઇટાલીનો ટેકો મળવાથી એ બે દેશોમા એમનુ ચલણ વધારે પ્રબળ છે

બાલ્કન રાજ્યમાં જર્મન આર્થિક વિસ્તાર

આરંભમા પહેલા ફ્રાન્સની લાગવગ વધાર હતી પરંતુ ધીમે ધીમે જર્મનીએ આર્થિક અને રાજકીય રીતે પોતાની લાગવગ ખૂબ વધારી દીધી ૧૯૩૮મા જર્મનીએ હંગેરી, યુગોસ્લાવિયા, રૂમાનિયા અને ગ્રીસ વગેરે પાસેથી મળીને કુલ ૪૬.. ટન માલ ખરીદ્યો હતો ને તેની સામે એ રાજ્યોને ૪.. ટન પાકો માલ પૂરો પાડ્યો હતો આ પાકા માલમા મોટરકારો, યંત્રો, વિમાનો, વિજળીનો સામાન તેમ જ લોઢુ અને પોલાદની વસ્તુઓ વિગેરે મુખ્ય હતી આના બદલામા જર્મનીએ ગા કન નાજો

ખાણોથી પશુઓ, ઘાસ તેલ, ઘઉં, તમાકુ, ઇમારતી લાકડાં, ચામડાં અને બીજી ધાતુઓ ખરીદ કરી હતી બાલ્કન રાજ્યમાં વેપારનો સામ્રાજ્ય સ્થાપવા માટે જર્મની અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે ભયાનક હરીફાઈ ચાલી હતી જર્મનીના પ્રચંડ દબાણથી ગભરાઈ જઈ રૂમાનિયાએ ૧૯૩૯ ના માર્ચની ૨૩મી તારીખે જર્મની સાથે સંધિ કરી એ મુજબ રૂમાનિયાની ખાણો તથા કારખાનાઓનો વિકાસ કરવાના હક્કો જર્મનીને આપવામાં આવ્યા છે

બાલ્કન રાજ્યો સાથે વર્તમાન જર્મન વ્યાપાર

વર્તમાન યુદ્ધની શરૂઆત થતાં જ અગ્નિ અને મધ્ય પ્રદેશો તરફે જર્મનીનો સાગરસંબંધ કપાઈ ગયો પરિણામે તેને મજબૂર થઈ બાલ્કન રાજ્યો અથવા રશિયા પાસેથી જ ખરીદવું પડે એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ જર્મનીની આર્થિક સ્થિતિ અને યુદ્ધ ચલાવવાનો મુખ્ય આધાર પરદેશોમાંથી કાચો માલ મંગાવી તેના બદલામાં ત્યાં પાકો માલ મોકલી જેટલો બને તેટલો નફો મેળવવા ઉપર છે પણ બ્રિટન અને ફ્રાન્સ સાથેના યુદ્ધથી બ્રિટને સાગરમાં નાકાબંધી ઊભી કરી જર્મનીનો ૬૦ ટકા જેટલો વેપાર તોડી પાડ્યો છે બાલ્કન રાજ્યો પોતાના ખાસ માલનો બધો જ જથ્થો જર્મનીને આપે તો પણ જર્મનીની ૨૦ ટકા કરતાં વધારે ભૂખ સંતોષાય તેમ નથી ૧૯૩૮ માં જર્મનીની તેલની કુલ આયાતમાંથી માત્ર ૧૯ ટકા જેટલું જ તેલ રૂમાનિયા પૂરું પાડી શક્યું હતું જર્મની હંગેરી અને યુગોસ્લાવિયા પાસેથી એલ્યુમીનિયમની ધાતુ બનાવવા બોક્સાઈટ નામની ખનીજ વસ્તુ મેળવે છે રૂમાનિયા અને યુગોસ્લાવિયા તેને તાંબુ સીસું વિગેરે ધાતુ પૂરી પાડે છે પણ આ વસ્તુઓને જર્મની સુધી પહોંચાડવાના વાહનવ્યવહારના સાધનો હજી સંપૂર્ણપણે વિકાસ પામ્યા ન હોવાથી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તે વેપારનો વિકાસ અટકાવે છે ડાન્યુબ નદીમાંથી માલ લઈ જવા માટે પણ જર્મની પાસે પૂરતાં સાધનો નથી

બાલ્કન રાજ્યોમાં મિત્રરાજ્યોની લાગવગ

મિત્રરાજ્યો (ફ્રાન્સ અને બ્રિટન)એ જર્મનીને સમુદ્રમાર્ગે તો ઘેરો ઘાલ્યો જ છે હવે તેઓ જર્મનીનો બાલ્કન રાજ્યો સાથેનો વેપાર પણ તોડી પાડવાની સખત કોશિશ કરે છે જો કે જર્મનીની સરખામણીમાં તેમના વ્યાપારી લાભો આ પ્રદેશમાં તદ્દન ગૌણ છે છતાં બ્રિટિશ મુત્સદ્દીગીરી જર્મનીની લાગવગ તોડી પાડવા માટે અત્યંત સૂક્ષ્મતાપૂર્વક કામ કરી રહી છે, ૧૯૩૯ના એપ્રિલની ૨૦મી તારીખે રૂમાનિયા અને ગ્રીસને ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સે આક્રમણ સામે રક્ષણ આપવાનું કબૂલ્યું છે એ જ વર્ષના મે માસની ૧૧મી તારીખે મિત્રરાજ્યોએ રૂમાનિયાને ૫૫ લાખ પૌંડ તુર્કીને ૧ કરોડ પૌંડ અને જુલાઈમાં ગ્રીસને ૨૦ લાખ પૌંડ વ્યાપારી કરજે ધીર્યાં હતાં જર્મનીએ પણ આ પ્રદેશોને નાણાં ધીર્યાં હતાં પણ બ્રિટને બરાબર યોગ્ય વખતે તેઓને નાણાં ધીરવાથી તેની લાગવગ બાલ્કન રાજ્યોમાં ખાતરીથી દિન દિન વધવા લાગી છે

મિત્રરાજ્યો અગત્યના હક્કો મેળવે છે

મિત્રરાજ્યોએ ૧૯મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૯ના રોજ તુર્કી સાથે સંધિ કરી મિત્રતા બાંધી આ સંધિમાં તુર્કીએ રશિયા સાથે યુદ્ધમાં ન ઊતરવાની શરત રાખી હતી પરંતુ તુર્કીના પરદેશખાતાના પ્રધાને ડાર્ડનેલ્સની સામુદ્રધુનીમાં મિત્રરાજ્યોની મનવારોને ફરવા ન દેવાની રશિયન માગણીનો અસ્વીકાર કરવાથી તુર્કી ઉપર રશિયાએ પોતાની લાલ આંખ માંડી છે બાલ્કન રાજ્યોમાં વ્યાપારી જર્મન ઇટાલિયન અને રશિયન લાગવગ ઉપર મિત્રરાજ્યોનો આ મહત્ત્વનો વિજય છે તુર્કીએ પોતાના તમામ ઉદ્યોગોમાંથી જર્મનોને રજા આપી તેમની જગાએ અંગ્રેજોની નિમણૂક કરી છે અંગ્રેજોએ તુર્કીને મોટો પૌંડ ધીર્યો છે બોસ્ફરસની સામુદ્રધુનીમાંથી બ્રિટિશ મનવારોને પસાર થવાની તુર્કીએ પરવાનગી આપી છે ઉપરાંત પોતાના આત્મરક્ષણ માટે તુર્કીએ પૂરી તૈયારીઓ પણ મોટા પાયા ઉપર કરવા માંડી છે ફિનલેંડ પછી રશિયાની લાલ આંખ તુર્કી ઉપર મંડાવાની છે એવી રાજકીય નિરીક્ષકોની માન્યતા છે રશિયન સૈન્ય પણ તુર્કીની સરહદ ઉપર ભેગું થવા માંડ્યું છે

બાલ્કન રશિયા

૧૯૩૯ના ઑગસ્ટની ૨૩ મીએ જર્મન-સોવિયેટ સંધિ થઈ ત્યારથી બાલ્કન રાજ્યોમાં રશિયન લાગવગની શરૂઆત થઈ છે. રશિયાના હાથમાં પોલંડ આવ્યું ત્યારથી રૂમાનિયા સાથે તેની સરહદ એક થઈ છે. બીજી બાજુ બલ્ગેરિયામાં મુખ્ય વસ્તી સ્લાવ જાતિ એટલે કે રશિયાની જાતિની છે. સુડેટન જર્મનોનો ઉપયોગ કરી જેમ હિટલરે ઝેકોસ્લોવાકિયા કબજે કર્યો એ જ રીતે સ્લાવ લોકોનો ઉપયોગ કરી રશિયા કોઈક દિવસ બલ્ગેરિયા કબજે કરશે એવો ભય રૂમાનિયા રાખી રહ્યું છે, યુગોસ્લાવાકિયાને પણ પોતાના ખોયેલા પ્રાંતો રૂમાનિયા પાસેથી પાછા મેળવવા છે. તેની મુખ્ય વસ્તી પણ સ્લાવ જાતિની છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે તે મદદ માટે રશિયા તરફ મીટ માંડી રહ્યું છે. રૂમાનિયા આ પ્રાંતોને છોડવા માગતું નથી કારણ કે તેમ કરવાથી તેની અર્ધી પ્રજા અને અર્ધી જમીન ચાલી જાય ઉપરાંત કાળા સમુદ્રનો તેનો માર્ગ બંધ થઈ જાય. રશિયા પણ રૂમાનિયા પાસેથી પોતાનો બેસારેબિયા પ્રાંત મેળવવા માગે છે. પણ ફિનલેન્ડ અને તુર્કીનો ઘડોલાડવો થયા પછી રૂમાનિયાનો વારો આવશે એમ લાગે છે.

બાલ્કનમાં ઇટાલી

બાલ્કન રાજ્યો બીજા સામ્રાજ્યવાદી અને ફાસિસ્ટ દેશોની પેઠે ઇટાલીના પણ રાજકીય અને વ્યાપારિક અધિકારોના વિકાસનું ક્ષેત્ર છે. રશિયાએ બાલ્કન રાજ્યોમાં પગપેસારો કર્યો એટલે ઇટાલીને ભારે વસવસો થયો છે. એબિસીનિયાની સાથે યુદ્ધમાં રોકાઈ રહેવાની ફરજ પડવાથી ઇટાલી બાલ્કન રાજ્યોમાં પોતાની લાગવગ જમાવી શક્યું નહોતું પણ પાછળથી તેણે આલ્બેનિયા લીધું અને વર્તમાન યુદ્ધ ફાટી નીકળતાં તેનો લાભ લઈ ફરીને તેણે બાલ્કન રાજ્યોમાં પોતાનો પગપેસારો શરૂ કરી દીધો છે. હંગેરી અને યુગોસ્લાવાકિયા ઉપર તેણે પોતાનો પ્રભાવ બેસાડ્યો. બાલ્કન રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર સુલેહ-સંપની લાગણી પ્રવર્તી રહે એ નીતિને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. ગ્રીસ સાથે સુલેહ કરી આમ બાલ્કનમાં પોતે જ મુખી થઈ ઇટાલી રાજદ્વારી દાવો ખેલવા લાગ્યું. જર્મનીનું તે મિત્ર હોવાથી જર્મનીના સાગરના વ્યાપારમાં તે જરા યે અટકાયત કરવા માગતું નથી પણ બાલ્કન રાજ્યમાંથી રશિયાની લાગવગ તે ઉખાડી નાખવા માગે છે. બાલ્કન રાજ્યમાં વધતી જતી મિત્રરાજ્યોની લાગવગ પ્રત્યે પણ તે અણગમો અને રોષ ધરાવે છે.

બાલ્કન પરિષદ પહેલાંની સ્થિતિ

આમ બાલ્કન રાજ્યો પોતાની આસપાસ ચારે તરફ તેમને ખાઈ જવાને તત્પર એવા સામ્રાજ્યવાદી, અને ફાસિસ્ટ અને કમ્યુનીસ્ટ વરુઓને મોં ફાડીને બેઠેલા જુએ છે. તેઓ પોતાના ઉપર ઝઝૂમી રહેલો ભય બરાબર સમજ્યા છે પરંતુ તેઓ આપસઆપસના જૂના વેરઝેર સંપૂર્ણપણે ભૂલી શકતા નથી. તુર્કીએ બાલ્કન રાજ્યોની આગેવાની લીધી છે. તે પોતે આંતરિક સુલેહને માટે તલસે છે. દરમિયાન બાલ્કન રાજ્યો પણ પોતાની આંતરિક સ્થિતિ સુધારવા માંડ્યા છે. રૂમાનિયાના સર્વસત્તાધીશ રાજા કેરોલે રાજ્યતંત્રની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી છે. તેણે રાજ્યની અંદર અસ્તિત્વ ધરાવતા જુદા જુદા પક્ષોને દાબી દીધા છે. જર્મનીની સહાનુભૂતિ અને સહાય ધરાવતા નાઝી પક્ષને પણ તેણે દાબી દીધો છે. લોકોમાં એકતા આણી છે. સૌથી મોટી સફળતા યુગોસ્લાવાકિયાને મળી કહેવાય. તેણે ઝઘડાના મૂળરૂપ પોતાને ત્યાંની લઘુમતિને સ્વરાજ આપી દીધું છે. પરિણામે તેનો ભયાનક આંતરિક ઝઘડો શમી ગયો છે. ઉપરાંત યુગોસ્લાવાકિયાએ તેની મુસ્લિમ લઘુમતિને પણ સ્વરાજ આપવાનું કબૂલ કર્યું છે.

બાલ્કનોમાં ઊંડા વિખવાદો

બાલ્કન રાજ્યોમાં પરસ્પર સહકાર વધે એ માટે ઘણા પ્રયત્નો થયા છે પરંતુ હજી સુધી સંપૂર્ણ એકતા સ્થાપી શકાઈ નથી. હંગેરી, રૂમાનિયા, યુગોસ્લાવિયા, બલ્ગેરિયા, ગ્રીસ અને તુર્કી આ બધા રાજ્યો વચ્ચે જો સંપૂર્ણ એકતા અને સુલેહસંપની સ્થાપના થાય તો જ પાંચ મોટા રાજ્યોનો પંજો શિથિલ થઈ શકે પરંતુ [illegible]

પ્રશ્નો છતા અહીના [illegible] વેરઝેર શાત થતા નથી રૂમાનિયા અને હંગેરી વચ્ચે સુમેળ થઈ શકો નથી એવી જ રીતે રૂમાનિયા અને બલ્ગેરિયા વચ્ચેની કડવાશ દૂર થઈ શકતી જ નથી પ્રથમ રૂમાનિયા, ગ્રીસ અને તુર્કીએ પરસ્પર મૈત્રીના કરારો કર્યા હતા યુગોસ્લાવિયા અને બલ્ગેરિયા જ્યાર સુધી પોતાના જૂના પ્રદેશોના દાવાનો ત્યાગ કરે નહિ ત્યા સુધી ચોકસ પી થશે મુશ્કેલ છે દરમિયાન રૂમાનિયા પોતાનુ લશ્કરી બળ, લડાયક સાધનો અને કિલ્લાઓને વધુ ને વધુ સુદૃઢ કરતુ જાય છે એ બાબકોડ કરવા માગતુ નથી

બાલ્કન પરિષદ

તુર્કીની આગેવાની નીચે રૂમાનિયાના બુખારેસ્ટ શહેરમા રૂમાનિયા, તુર્કી, ગ્રીસ યુગોસ્લાવિયા વિગેરે બાલ્કન રાજ્યોની પરિષદ મળી હતી આ પરિષદમા તેઓએ સાત વર્ષો સુધી પરસ્પર મિત્રાચારીની રૂએ વર્તવાની કબૂલાત આપી હતી ૧૯૪૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૪ મી તારીખે બાલ્કન રાજ્યોમાના આ ચાર મોટા રાજ્યોએ સધિ જાહેર કરી તેની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ છે

૧ ચાર રાજ્યોના સામાન્ય હિતને માટે સુલેહશાતિ ફેલાવવી

૨ બાલ્કન રાજ્યોમાથી યુદ્ધને દૂર કરવુ

૩ ચારે ય રાજ્યોએ પરસ્પર ગાઢ મૈત્રીનો સબધ રાખવો અને જાળવવો

૪ ચારે ય રાજ્યોએ પોતાના પાડોશી રાજ્યો સાથે મૈત્રીસબધ મજબૂત બનાવવો

૫ પરસ્પર વેપારઉદ્યોગમા સહકાર આપવો

૬ સાત વર્ષ સુધી આ સધિ ચાલુ રાખવી

૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૧ મા એથેન્સમા પરિષદની બીજી બેઠક મળે ત્યા સુધી એક બીજા પ્રત્યેના વર્તમાન સબધને ચાલુ રાખવો

બલ્ગેરિયા અને હંગેરી આ જોડાણમા મળ્યા નથી પણ તેઓએ આ પ્રયત્ન પ્રત્યે પોતાની શુભેચ્છાઓ દર્શાવી છે આમ છતા ૧૯૧૯ ની સધિ દ્વારા ગુમાવેલા પ્રદેશો ઉપરથી તેમની ચોટેલી આખ ખસતી નથી પરિણામે બદારનો સપ અહીના કુસપને સપૂર્ણપણે દૂર કરી શકતો નથી

બાલ્કન પ્રદેશની પ્રજા

બાલ્કન રાજ્યોની પ્રજા હિંદની પ્રજાની પેઠે ખેતી ઉપર મોટો આધાર રાખે છે હિંદની પેઠે જ ત્યા વસ્તી છે હિંદની પેઠે જ પ્રતિ વર્ષ જનસખ્યા ઝડપથી વધતી જાય છે હિંદના ખેડૂતોની પેઠે ત્યાના ખેડૂતો ઉપર કરજનો મોટો બોજો છે હિંદની પેઠે જ ત્યા વ્યાજના દર આકરા છે હિંદના ગામડાઓની પેઠે ત્યા પણ નિરક્ષરતાનુ સામ્રાજ્ય છે હિંદની પેઠે જ ત્યા રસાયનિક, યાત્રિક અને વીજળીક ઉદ્યોગો જેવા મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ પૂરતા પ્રમાણમા થયો નથી હિંદની પેઠે જ ત્યાની જમીનની પેદાશ ઊતરતી જાય છે હિંદની પેઠે જ ત્યા ગામડામાથી શહેરમા માલ લઈ જવાના વ્યવહારના સાધનો નબળા છે હિંદની પેઠે ત્યા પણ સત્તા ધનવાન અને અધિકારી વર્ગના હાથમા છે હિંદની પેઠે જ ત્યા કુસપ અને પક્ષાપક્ષી છે હિંદની પેઠે જ બાલ્કન રાજ્યોમા આપદ્ધર્મ વખતે પરસ્પર સુમેળસપ સ્થાપી થઈ શકતા નથી હિંદની પેઠે જ ત્યા ઘણી જાતિઓ છે અને હિંદની પેઠે જ આગેવાનો પાર વિનાના છે હિંદની પેઠે જ ત્યાની લઘુમતીઓ એકતા સ્થાપવાના કાર્યમા વિઘ્નો ઊભા કરે છે પરદેશી મૂડીનુ રોકાણ કરીને પરદેશી સત્તાઓએ હિંદમા તેમ જ બાલ્કન રાજ્યોમા એક સરખી રીતે પોતાની લાગવગ જમાવી છે

બાલ્કન રાજ્યોમા પરદેશી મૂડી

રૂમાનિયાના તેલના ઉદ્યોગોમા ૮૦ ટકા તેલ પર દેશીઓ કાઢે છે (૩૦ ટકા એંગ્લોડચ એટલે બ્રિટિશ કપની, ૨૭ ટકા રૂમાનિયા અને ૨૫ ટકા જર્મન કપનીઓ) આ કપનીઓ તેલના ઉદ્યોગમા રોકાયેલી મૂડીના ૭૪ ટકા મૂડીની માલેકી ધરાવે છે ઝેક મૂડી (હમણા જર્મનીની માલેકીની) લોખડ, પોલાદ અને બીજી ધાતુઓના ઉદ્યોગોમાથી મોટો નફો મેળવે છે

યુગોસ્લાવિયામાં અંગ્રેજી મૂડી આઠ અબજ દીનાર સુધી પહોંચી ગઈ છે. જર્મન અને ફ્રેંચ પ્રજા પણ હરીફાઈમાં આગળ વધવા પ્રયાસ કરી રહી છે. ગ્રીસમાં ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલી કુલ મૂડીનો ¾ ભાગ જેટલી મૂડી અંગ્રેજોની માલિકીની છે. આ મૂડીનો મોટો ભાગ શરાફી અને જનકલ્યાણના કામમાં રોકાયેલો છે. આલ્બેનિયાના ઉદ્યોગો ઉપર ઇટાલિએ પોતાનો સંપૂર્ણ કાબૂ જમાવ્યો છે. ઉપરાંત બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ મૂડીનું પણ ત્યાં જૂના કાળથી રોકાણ થયેલું છે જર્મની પણ હરીફાઈમાં જરા ય પાછળ રહેવા માગતું નથી. આ મૂડીરોકાણને લઈને બાલ્કન રાજ્યો પરદેશીઓની મુત્સદ્દીગીરીની મેલી રમતનો અખાડો બન્યાં છે. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલિ અને રશિયા પોતપોતાની રીતે અહીં શેતરંજ ખેલી રહ્યાં છે. હિંદને બાલ્કન રાજ્યોની પરિસ્થિતિમાંથી ઘણું શીખવાનું મળે તેમ છે.

આવતી હોળી !

આવતી હોળી !
હૈયા ! હવે આવતી હોળી !
ઇન્ધન કાગળના બાગ, કારમી આગ, છતાં ધૂંધાતી !
જો લગે ફકીરની ફૂંક ! વ્યોમની ટૂંક શિખાઓ ધ.તી !
ખૂંપીને ક્ષિતિજે નેન;
કંઈ ગણ્યાં અગણ્ય દિનરેન !
ને ચઢ્યાં નિરાશે ઘેન, પ્રાણ ! પણ જો અણ લોચન ચોળી,
આયુની અનેરી બહાર ! સ્વપ્નનો સાર ! આવતી હોળી !
કોઈ રમે છાણ ને ધૂળે.
કોઈ રમે રંગ કેસૂડે !
રમે રમે ગોબરે ગીત રીઝવી ચિત્ત, કર્મના કોળી;
એ ગલગલિયાં ને ગેલ; સર્વને સ્હેલ ન્હોય આ હોળી !
કોકિલના કલરવ કોલે,
આમંત્રતી ફૂલના મ્હોલે,
આ વસંત સરખી વસંત જેની રટણામાં રગદોળી,
તે યુગલક્ષ્મી સાકાર, સત્યનો સાર,
આપણે દ્વાર, દીપતી હોળી !

રમણીક અરાલવાળા

શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર

શ્વાસ લેવા માટે જેમ કોઈને પૂછવા જવું નથી પડતું હિંદુસ્તાનમાં રહેવા માટે જેમ કોઈની પરવાનગી લેવી નથી પડતી તેમ સનાતનધર્મમાં રહેવા માટે કોઈની મહેરબાનીની જરૂર નથી સનાતનધર્મ ઉપર કોઈનો ખાસ હક્ક નથી એ બધાનો જ છે હિંદુમાત્ર એની અંદર રહી શકે છે, અને એનો લાભ ઉઠાવી શકે છે

સનાતન ધર્મના ઋષિમુનિઓએ ધર્મશાસ્ત્રો રચ્યા છે અને તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલા છે તેથી સંસ્કૃત ભાષા પવિત્ર ગણાય છે પણ સંસ્કૃત ભાષા એટલે કંઈ સનાતન ધર્મ નથી એકના શાસ્ત્રોને પણ કંઈ સનાતન ધર્મ ન કહી શકાય હિંદુ કોમના એટલે કે બ્રાહ્મણથી માંડી અંત્યજ સુધીની બધી જાતિના સમજુ અને પવિત્ર પુરુષોનું જીવન એ જ સનાતન ધર્મ છે

આવા પુરુષો અત્યંત નમ્રતાથી શિષ્યભાવે જૂના ઋષિમુનિઓના વચનોનો સ્વીકાર કરતા આવ્યા છે ઋષિમુનિઓના વચનોને આધારે પોતાની જિંદગી ઘડવાની પ્રેરણા મેળવતા આવ્યા છે તેથી જ શાસ્ત્રોનું આટલું મહત્ત્વ છે અને તે યોગ્ય છે કેમકે ઋષિમુનિઓ પોતે ધર્મપ્રાણ હતા એટલે કે ધર્મને માટે જ જીવતા હતા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે મથતા હતા અને પ્રાણીમાત્રનું ભલું ચાહતા હતા

ધર્મનો વિચાર કરવો હોય ત્યારે ધર્મનિષ્ઠ ધર્મપ્રાણ લોકોના વચનોથી પ્રથમ ધર્મની દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ, એટલા માટે અને એટલા પૂરતો જ ધર્મશાસ્ત્રોનો ઉપયોગ છે

ઈશ્વરે બધાને આંખો આપી છે, બધાને જ મતિ આપી છે, દરેકને માટે એના પોતાપૂરતી અને એના બાળબચ્ચાં પૂરતી સ્વતંત્ર જવાબદારી પણ ઈશ્વરે આપી છે માણસ ગમે તેવો નાલાયક હોય તોપણ એના બચ્ચાંનો ઉછેર એના હાથમાં સોંપવા જેટલો વિશ્વાસ ઈશ્વર એના ઉપર રાખે જ છે એ જ બતાવે છે કે માણસ પોતાની અને થોડે દરજ્જે બીજાની જવાબદારી માથે લેવાનો હકદાર તો છે જ કોઈ પણ માણસ મંદબુદ્ધિ છે અભણ છે, પછાત છે, સંસ્કાર હીન છે, એ કારણે એ પરતંત્ર ન રહી શકે શાસ્ત્રો માણસને પરતંત્ર કરવા માટે નથી પણ એને સ્વતંત્રતાને માટે વધારે લાયક કરવા માટે છે તેથી શાસ્ત્રો એ રાજા કે કાયદાને ઠેકાણે નથી પણ મા અને ગુરુને ઠેકાણે છે જ્યાં રાજા અને કાયદા પાસે જવાનો દરેકને હક્ક છે ત્યાં મા અને ગુરુ પાસે જવાનો હક્ક સાબિત કરવાપણું રહેતું જ નથી શાસ્ત્રોનો હક્ક બ્રાહ્મણોને જ છે એવી માન્યતા જો સમાજમાં ફેલાયેલી હોય તો તેનું કારણ શાસ્ત્રો ભણવા માટે જે ધીરજ જોઈએ છે, જે ઉત્સાહ જોઈએ છે તે લોકોમાં નથી હોતા એ જ છે બ્રાહ્મણોનો પોતાનો ગુજારો જ શાસ્ત્રોનો અર્થ કરવા પર રહ્યો એટલે તેઓ શાસ્ત્ર ન ભણે તો ક્યાં જાય? અને જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુનો માણસને ઇજારો જ મળી જાય છે ત્યારે તે સહેજે અભિમાની અને આળસુ બની જાય છે બ્રાહ્મણોનું પણ એમ જ બન્યું છે

એ વાત ખરી છે કે શાસ્ત્રોનું રક્ષણ કરવાનું એનો પ્રચાર કરવાનું અને એનું વધુ ને વધુ ઊંડું ખેડાણ કરવાનું કામ બ્રાહ્મણોને સોંપેલું છે સમાજ જો જાગૃત રહે તો જ બ્રાહ્મણો પોતાનું આ કર્તવ્ય બરાબર પાર પાડશે બ્રાહ્મણોને જે દક્ષિણા અને આજીવિકા મળે છે તે બીજી કોમના લોકોને ફક્ત આશીર્વાદ આપવા માટે નથી હોતી એમણે પોતે જ્ઞાનવાન અને ચારિત્ર્યવાન રહી તમામ લોકોને પવિત્રતાની કેળવણી આપવી જોઈએ લોકોને સદાચારનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ પારકા લોકોના હુમલાઓથી બચાવવા જેમ ક્ષત્રિયોની ગરાસિયાઓની ફોજ હતી તેમ બ્રાહ્મણોની ફોજ પણ અજ્ઞાન વહેમ અને અનાચારના શત્રુ સામે મૂકીને પ્રજાનું રક્ષણ

કરવા માટે હતી. ગરાસિયા જો બહારવટિયા થઈ જાય અને બ્રાહ્મણો. જો અજ્ઞાન અને વહેમના હિમાયતી થઈ જાય તો તેઓ સમાજદ્રોહ કરે છે. પછી સમાજ પાસેથી ગરાસ કે દક્ષિણા મેળવવાના તેઓ અધિકારી નથી.

સમાજમાં એકાદ માણસ બગડે કે વીફરે ત્યારે સમાજ એને સજા કરી શકે છે. આખો વર્ગ જ જ્યારે બગડે છે, રખડે છે, સડે છે, અથવા મોળો પડે છે ત્યારે ત્યારે સમાજે પોતાના રક્ષણનું કામ પોતે જ કરવાનું રહ્યું. આવા પ્રસંગે ગરાસિયાઓ અને બ્રાહ્મણો પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પોતાના હક્કની વાતો કરે તો એમને એ શોભે નહિ અને એમનું ચાલે પણ નહિ. લોકો તોફાની થાય અથવા બીકણ થાય તો બન્ને રીતે જેમ રાજાની લાજ જાય છે તેમ લોકો નાસ્તિક થાય કે વહેમી થાય એટલે ધર્માચાર્યોની લાજ ગઈ જ. વહેમ એ જ મોટામાં મોટી નાસ્તિકતા છે. ઈશ્વરનો દ્રોહ છે; ધર્મનું ખૂન છે. આપણા લોકો એ નથી સમજતા એ દુ:ખની વાત છે. લગભગ દોઢ હજાર વરસ પહેલાં અરબસ્તાનમાં એક જણે આ વાત જાણી લીધી કે વહેમો રાખવામાં ઈશ્વરનો દ્રોહ થાય છે, તેથી એણે વહેમનાશક એક પંથ ચલાવ્યો. ગૂમડું થયું હોય ત્યાં જેમ માખીઓ આવીને બેસે છે અને સડા તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, તેમ જ્યાં વહેમ હોય ત્યાં તેને ઉઘાડો પાડવા ઇસ્લામ પહોંચી જવાનો. ઇસ્લામનો કોઈ ધર્મ સામે વિરોધ ન હોઈ શકે. પણ વહેમો સામે એનો જબરો વિરોધ છે. ઇસ્લામ ફાવ્યો કે જાણી લેવું કે સમાજમાં ધર્મને નામે અધર્મ ચાલે છે, સાચાં શાસ્ત્રો ભૂંસાઈ ગયાં છે અને વહેમોનું રાજ્ય ચાલે છે. દરેક ધર્મને ઈશ્વરની-એ નોટિસ છે. એ મળતાં વેંત દરેક સમાજે જાગ્રત થવું જ ઘટે છે.

હિંદુધર્મમાં જેટલી કોમોનો સમાવેશ થાય છે તે બધી કોમોએ પોતાની ચારિત્ર્યશુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. બધાએ ચારિત્ર્યસંગઠન કરવાની જરૂર છે. તેથી વહેમોનો અથવા વહેમી લોકોના દોર નહિ સ્વીકારતાં પોતે ધર્મનું રહસ્ય જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સંસ્કૃત ભાષા આજે ગમે તે શીખી શકે છે. શાસ્ત્રો સાવ ઉઘાડાં છે. શાસ્ત્રોમાં સારું શું છે અને આજે ન ચાલે કે ગળે ન ઊતરે એવું કેટલું છે એ પણ બધા જાણી શકે છે. સ્મૃતિગ્રંથો એટલા તો જૂના થયા છે કે ચુસ્તમાં ચુસ્ત સનાતનીઓ પણ એમ ન કહી શકે કે તેઓ શાસ્ત્રોના અક્ષરાર્થ પ્રમાણે ચાલી શકે છે, અથવા ચાલવા તૈયાર છે. શાસ્ત્રોના એકેએક અક્ષરને પસંદ કરનાર કોઈ મળે કે કેમ એને વિષે 'સુશંક' જ છે. વકીલની પેઠે દલીલો કરી કેટલાક આ સ્થિતિને ઢાંકી શકે ખરા; પણ એમાં એનું પોતાનું જ સમાધાન નથી થવાનું ત્યાં બીજો કોણ છેતરાય? તેથી જ એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સનાતન ધર્મ એટલે તમામ હિંદુ કોમમાંના સમજુ અને ચારિત્ર્યવાન લોકોનો ધાર્મિક આદર્શ.

ચૌદ વર્ષ જેટલી કુમળી વયમાં નેતરના ફટકા ખાઈ રાજકારણમાં પ્રવેશ કરનાર અને સામી છાતીએ ગોળીઓ ઝીલી રાજકીય જીવનની પૂર્ણાહુતિ કરનાર

વીર ચંદ્રશેખર આઝાદ

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

'इयं भूमितल दिशोऽपि वसन ज्ञानामृत भोजनम्'

હિન્દુ સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સમી કાશી નગરીમાં જ્ઞાનવાપી પાસેની એક સાંકડી ગલીની અંધારી કોટડીમાં મુશ્કેલીથી આંખો ફાડીને વાંચતા પાંચ સાત ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃતના શ્લોકો ઉચ્ચ સ્વરે કંઠસ્થ કરી રહ્યા હતા. એવામાં તેમને કાને 'મહાત્મા ગાંધી કી જય' અને 'વંદે માતરમ્' ના ગગનભેદી પોકારો પડયા. બધા પોતપોતાની ચોપડીઓ બંધ કરી શું થાય છે એ જોવા બહાર નીકળ્યા. જોયું તો હજારો સ્ત્રી-પુરુષો અને બાળકોનું મોટું એવું સરઘસ.

'યહ ક્યા દેખો લડકે ભી તો હૈં' એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું.

'ક્યા તુમ ચલોગે?' એક હૃષ્ટપુષ્ટ વિદ્યાર્થીએ પેલાને પૂછ્યું.

'અજી અભી નહિ. અભી મુઝે બહુત પઢના હૈ, ગુરુજી ગુસ્સા કરેંગા જમ?'

'અચ્છા તુમ પઢતે રહો ઔર ગુરુજી કો ખુશ કરતે રહો. વિષ્ણુ તુમ આયેગે ક્યા?'

'જરૂર'

'ઔર રામભજન તુમ?'

'મૈં ભી આઉંગા'

'ઔર તુમ ભી?'

'હાં હાં'

'અચ્છા ચલો ચલો'

આટલું કહેતાં તો પાંચસાત વિદ્યાર્થીઓ નીકળી પડયા અને સરઘસના મહા પ્રવાહમાં જોડાઈ ગયા. રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાતું ગાતું સરઘસ આખા શહેરમાં ફર્યું અને પછી સરકાર તરફથી ચાલતી સંસ્કૃત કોલેજ આગળ આવીને ઊભું રહ્યું. સરઘસમાંથી વિદ્યાર્થીઓ બહાર નીકળ્યા અને કોલેજના મુખ્ય દરવાજા આગળ ઊભા રહીને પિકેટીંગ કરવા લાગ્યા. થોડી થોડી વારે 'મહાત્મા ગાંધી કી જય, વંદે માતરમ્,' 'બ્રિટિશ શિક્ષાકા બોયકોટ' વગેરે પોકારો સંભળાતા હતા. થોડા જ વખતમાં તેઓની આજુબાજુ લોકોનું ટોળું જમા થઈ ગયું અને શું થાય છે તે કુતૂહલપૂર્વક જોવા લાગ્યું. એટલામાં સોલ્જરો, ગીરદી અને લોકોના ટોળામાંથી માર્ગ કરતી પોલીસની એક ટુકડી આવી પહોંચી. પોલીસના વડાએ બધાને વિખેરાઈ જવાનો હુકમ કર્યો. પિકેટરો માંથી જેઓ ન ખસ્યા તેમને તેણે ગિરફતાર કર્યા. પેલા હૃષ્ટપુષ્ટ બદનવાળો વિદ્યાર્થી પણ પકડાયો. એનું નામ ચંદ્રશેખર.

બપોર પછી તેમને અદાલત સમક્ષ ખડા કરવામાં આવ્યા. ન્યાયાધીશ એક પછી એક વિદ્યાર્થીઓના કેસ હાથ ધરતો ગયો અને સજા ફરમાવતો ગયો. કોઈને મહિનો, કોઈને ત્રણ મહિના તો કોઈને છ. એક વિદ્યાર્થીનો વારો આવ્યો. મેજીસ્ટ્રેટે તેને પૂછ્યું.

'તુમ્હારા નામ?'

'નવમ્બર'

'તુમ્હારા બાપ કા નામ?'

'ડિસમ્બર'

સારી યે કોર્ટ ખડખડાટ હસી પડી.

'લે જાવ ઈસકો. એક મહિને કી આસાન કૈદ'

'ઔર કોઈ?' ન્યાયાધીશે પ્રોસિક્યુટર તરફ ફરીને પ્રશ્ન કર્યો. પ્રોસિક્યુટરે પોલીસ અમલદારને

ઇશારો કર્યો. તુરત જ પેલા હૃષ્ટપુષ્ટ શરીરવાળા સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થી ચંદ્રશેખરને રજૂ કરવામાં આવ્યો.

'તુમ્હારા નામ ?'

'આઝાદ.'

'તુમ્હારા બાપ કા નામ ?'

'સ્વાધીન !'

'કહાં રહતે હો ?'

'જેલખાનેમેં' !'

'કયા કરતે હો ?'

'અદાલત કા બૉયકૉટ.'

'હં...અચ્છા' મેજિસ્ટ્રેટે દાંત ભીંસ્યા. 'બદમાશી કરતે હો કયા ?'

'જી નહિ.'

'તુમ કો સીધા કિયા જાયગા.'

'બેશક.'

ચંદ્રશેખરના હાજરજવાબી અને જુસ્સાભર્યા જવાબો સાંભળીને કોર્ટમાં બેઠેલા તમામ પ્રેક્ષકો તેના ઉપર ખુશ થઈ ગયા. પ્રેક્ષકોની નજરમા પોતાની રેવડી થતી જોઈ મેજિસ્ટ્રેટ ખૂબ ગુસ્સે થયો. અને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તેણે ચુકાદો આપ્યો. 'પંદરા બેંત કી સજા' અદાલતમાં બેઠેલા માણસો ઉપર જાણે વીજળી પડી. ઘડી પહેલાં હસતા લોકો એકદમ ગંભીર બની ગયા. 'ગજબ કિયા બાપ રે !' કોઈ બોલી ઊઠ્યું. 'ઉફ્ ઇનને નાદાન બચ્ચેકો પંદરા બેંત કી સજા, કયા બાત હૈ !' બીજા પ્રેક્ષકે ખેદયુક્ત આશ્ચર્ય બતાવતાં પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. સારી યે અદાલતમાં હાહાકાર મચી ગયો. સૌ મનમાં ને મનમાં મેજિસ્ટ્રેટને ગાળો ભાંડવા લાગ્યા.

ફટકાની સજા એટલે શું તેનો જેને ખ્યાલ હોય છે તે લોકોના ગુસ્સાનું કારણ સમજી શકશે. આ સજા સાંભળીને તો ભલભલા ત્રાસી ઊઠે છે. મોટા મોટા ક્રિમિનલો તેનાથી થરથરે છે. કશાથી ગુનો કબૂલ નહિ કરનારા માણસો ફટકાનું નામ પડતાં જ ગુનો માની જાય છે. ન કર્યો હોય એવો ગુનો પણ પોતાને માથે ઓઢી લેવા તૈયાર થઈ જાય છે કારણ કે તેઓ માને છે કે એથી બહુ બહુ તો જેલ ભોગવવી પડશે પણ એ આ ફટકાની ત્રાસદાયક અને ભયંકર યાતના કરતાં તો હજાર દરજ્જે તે સારી !

ફટકાની જેને શિક્ષા કરવામાં આવે છે તેનાં બધાં જ કપડાં ઉતારી નાખવામાં આવે છે. આમ તેને નવસ્ત્રો બનાવી તેના હાથ ત્રિકોણાકાર ઘોડી સાથે બાંધવામાં આવે છે. અને પગ ઘોડીના પાયા સાથે. પછી મીઠાના પાણીમાં ઝબકોળેલા નેતરના સોટા વતી ફડાક ફડાક મારવાની શરૂઆત થાય છે. ઉપરની ચામડી ચિરાઈ લોહીની શેડો ઊડે છે. તૂટેલા માંસના લોચા નેતર સાથે ચોટીને બહાર નીકળી જાય છે. આંખોના ડોળા પહોળા થઈ બહાર ધસી આવે છે. જાણે હમણાં બેભાન થઈ જવાશે એવી ભયંકર યાતના થાય છે. એક સામટા અનેક વીંછી ડંખ મારી રહ્યા હોય એવી બળતરા થાય છે. આખા શરીરમાં જાણે વીજળી દોડતી હોય એમ માણસ કાળી વેદનાથી પીડાઈને ચીસો નાખે છે. કોઈ ઝાડો પેશાબ કરી નાખે છે, કોઈ સાચે જ બેભાન થઈ જાય છે. ડૉક્ટર તેને ભાનમાં લાવે છે. અને ફટકા મારવાની ક્રિયા ફરી ચાલુ થાય છે. આમ જ્યાં સુધી નક્કી કરેલી સખ્યા પૂરી નથી થતી ત્યાં સુધી આ ક્રિયા ચાલ્યા જ કરે છે. ચંદ્રશેખર જેવા કુમળી વયના બાળકને થયેલી આ પંદર ફટકાની સજા સાંભળીને એકેએક પ્રેક્ષકના મોંમાથી અરેરાટી છૂટી ગઈ. પણ ચંદ્રશેખર તો હસતો જ રહ્યો.

અદાલતનુ કામકાજ બંધ થયું. ચંદ્રશેખરને સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. લોકોનું ટોળું મેજિસ્ટ્રેટને ગાળો દેતું દેતું વીખરાયું.

સેન્ટ્રલ જેલમાં હોસ્પિટલ સામેના એક ચોકમાં જ ફટકાની ઘોડી ઊભી કરવામાં આવી. ચંદ્રશેખર આઝાદનાં કપડાં ઉતારી તેના હાથ ઘોડીના ઉપલા ભાગ સાથે બેડીથી જકડી લેવામાં આવ્યા; પગ પહોળા રાખી તેને ઊભો રાખવામાં આવ્યો. અને પછી ફટકા મારવાની ભયંકર અને ક્રૂર વિધિ ચાલી.

જેલર બોલતો ગયો એક....

અને ફડાક કરતો ફટકો પડ્યો. ચામડી ચિરાઈ ગઈ લોહીની ધાર છૂટી. જેનારને થયું, હમણાં આઝાદ ચીસ પાડી ઊઠશે કે બેભાન થશે, પણ તેમના આશ્ચર્ય વચ્ચે આઝાદનો મરદાનગીભર્યો અવાજ સંભળાયો 'મહાત્મા ગાંધી કી જય'

'દો' કહેતાં જ બીજો ફટકો પડ્યો. નેતરની સોટીએ ચંદ્રશેખરના બદન ઉપરથી માંસ ઉખેડી લઈ અર્ધા ઇંચનો ખાડો કરી મૂક્યો ફરી એ જ મર્દાનગીભર્યો અવાજ 'મહાત્મા ગાંધી કી જય'

'તીન' 'ચાર' 'પાંચ' જેલર આગળ બોલતો જ ગયો અને ફટકા પડતા ગયા. લોહી વહેતું ગયું માંસના લોચાની કટકીઓ હવામાં ઊડતી ગઈ અને ફટકાનો જ જવાબ વાળતા હોય તેમ ચંદ્રશેખરના ગળામાંથી 'મહાત્મા ગાંધી કી જય'ના જયઘોષ જેલની દીવાલો સુધી અફળાઈને પડઘો પાડવા લાગ્યા દૂર ઊભા રહીને આ દૃશ્ય નિહાળતા કેદીઓ પણ આઝાદની વીરતા જોઈને મનમાં 'વાહવા' પોકારી ઊઠ્યા, પણ તેઓ વધારે વખત આ દૃશ્ય ન જોઈ શક્યા માત્ર તેમના કાન ઉપર 'ફડાક' કરતો ફટકાનો અવાજ અને 'મહાત્મા ગાંધી કી જય' આખર સુધી સંભળાયા. પંદર ફટકા પૂરા થતા એટલે આઝાદે પણ મુક્તિનો મંત્ર ઉચ્ચાર્યો 'વંદે માતરમ્'

જેલર મોમાં આંગળી કરડવા લાગ્યો. તે આશ્ચર્યથી અવાક્ થઈ ગયો. તેની આટલા વર્ષોની જેલર તરીકેની કારકિર્દીમાં આવો બહાદુર માણસ જોયો ન હતો.

તેની પીઠના ઘા રુઝાવવા ડાક્તરે દવા લગાવી અને થોડા વખત પછી તેને છૂટો કરવામાં આવ્યો.

સારા યે બનારસમાં ચંદ્રશેખર આઝાદની વીરતાની વાત વીજળીવેગે પ્રસરી ગઈ જનતાએ આ શૂરવીર બાળકને તેડી લીધો. તેના ગળામાં ફૂલોની માળાઓ પડવા લાગી, ને આખો દહાડો જય એટલી બધી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી બનારસની સ્ત્રીઓએ વીરતાનાં પૂજન કર્યાં માતાઓની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં જુવાન, બાળક અને બુઢ્ઢાં સૌએ તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી બનારસમાં તેનું સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું કાશી નગરીના નેતાઓએ તેની વીરતાના ગુણગાન ગાયા, કાશીનગરીમાં ચંદ્રશેખર આઝાદનું નામ લોકોની જીભ ઉપર રમવા લાગ્યું એ દિવસથી તે આઝાદના ટૂંકા નામથી ઓળખાવા લાગ્યો.

આ આઝાદ છે કોણ? ક્યાંથી આવ્યો છે તે? આવા શૂરવીર બાળકને જન્મ આપનાર કોણ છે એનાં માતાપિતા? લોકોને કુતૂહલ થયું.

પણ ત્યારે તો કોઈ એ કુતૂહલ શમાવી શક્યું નહિ. તે વખતે તો માત્ર લોકો એટલું જ જાણી શક્યા કે તેનું નામ ચંદ્રશેખર આઝાદ છે અને સેંકડો માઈલ દૂરથી તે સંસ્કૃત શીખવા અહીં આવ્યો છે પાછળથી પૂછપરછ કરતાં પણ એટલી જ ખબર પડી કે ઇન્દોરની પાસે આવેલા એક ગામડામાંથી તે આવ્યો છે.

અસહકારની હિલચાલ એ વખતે પૂર જોસમાં ચાલતી હતી મહાત્મા ગાંધીએ આખા દેશને બહિષ્કારનો મહામંત્ર આપ્યો હતો. કાશીનગરીએ પણ એ મંત્ર ઝીલ્યો હતો મહાસભાની હાકલને માન આપી સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ શાળા, કૉલેજ છોડી બહાર નીકળી પડ્યા હતા, કાશી વિદ્યાપીઠ નામની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની સ્થાપના હજી હમણાં જ મહાત્માજીના શુભ હસ્તે કરવામાં આવી હતી, વિદ્યાપીઠના કાર્યકર્તાઓએ આઝાદનું પાણી જોયું 'તારા જેવા બહાદુર વિદ્યાર્થી તો રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં જ શોભે' એમ કહીને તેઓ આઝાદને વિદ્યાપીઠમાં લઈ ગયા વિદ્યાપીઠમાં આઝાદે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સૌ તેને તાજુબીથી જોઈ રહ્યા અને મનમાં ને મનમાં તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓમાં એક બંગાળી વિદ્યાર્થી હતો. એનું નામ પ્રણવેશ ચેટરજી બંગાળથી તે અહીં ક્રાન્તિના પ્રચાર માટે આવ્યો હતો અને અભ્યાસને બહાને વિદ્યાપીઠમાં રહેતો હતો આઝાદની બહાદુરીની વાત તો તેણે પહેલેથી જ સંભળી હતી હવે તે તેનું સુગઠિત શરીર અને મરદાની ચહેરો જોઈ તે ખુશ થઈ ગયો. તેણે તેનો પરિચય સાધ્યો. પ્રથમ પરિચયે જ તેણે જોયું કે આ નાની ઉંમરના સાહસિક કિશોરમાં એક ક્રાન્તિકારનું બીજ પડેલું જ

છે. માત્ર તેમાંથી મોટું વૃક્ષ ઊભું કરવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણ તેણે પૂરું પાડયું. તેણે આઝાદ સાથે દોસ્તી બાંધી. રોજ તે આઝાદને બ્રિટિશ સત્તાના જુલમની અને ક્રાન્તિકારીઓની બહાદુરીની કથા સંભળાવવા માંડયો. જેના શરીર ઉપરથી ફટકાના ઘા અને હૃદય ઉપરથી અપમાનના ઘા હજી રુઝાયા નહોતા એવા આઝાદને બ્રિટિશ સલ્તનતને ઉખેડી નાખવાની વાત સમજાવતાં તેને બહુ મુશ્કેલી પડી નહિ. થોડા જ દિવસમાં તેનો હેતુ બર આવ્યો. પ્રણવેશ ચેટરજીએ આ વાત તેના એક ક્રાન્તિકારી મિત્ર મન્મથનાથ ગુપ્તાને કરી.

'આજ એક બડા અચ્છા રીક્રૂટ હાથ લગા હૈ'

'કૌન?' ગુપ્તાએ કહ્યું.

'ચંદ્રશેખર આઝાદ' પ્રણવેશે જવાબ આપ્યો.

'વાહવા ક્યા બાત' મૈં તો શુરૂ સે હી જાનતા થા. મુઝે યકીન થા કિ આઝાદ કિસી ન કિસી દિન અપને દલમેં બિના ભર્તી હુએ નહિ રહેગા.'

એ પછી એક જ હેતુને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતા આ ત્રણે વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે મિત્રતાની અતૂટ સાંકળ બંધાઈ ગઈ. મન્મથનાથ ગુપ્તાએ ધીરે ધીરે આઝાદને બનારસના મુખ્ય મુખ્ય ક્રાન્તિકારીઓ રાજેન્દ્ર લાહિરી, શચીન બક્ષી, રવીન્દ્ર મોહનકર વગેરેનો પરિચય કરાવી આપ્યો.

વિદ્યાપીઠમાં આઝાદને ચોથા વર્ગમાં દાખલ કર-કરવામાં આવ્યો હતો. પણ હવે પુસ્તકો ઉપરથી તેનું દિલ ઊઠીને પિસ્તોલ ઉપર આવી બેઠું હતું. શાળાનો અભ્યાસ કરવાને બદલે તે ક્રાન્તિનો પ્રચાર કરવા માંડયો. તેણે ભરતી કરેલા ક્રાન્તિકારીઓમાં બનારસના સ્વામી ગોવિંદપ્રકાશ જે પાછળથી રામકૃષ્ણ ખત્રીના નામે ઓળખાયા તે તથા જોગેન્દ્ર શુકલ મુખ્ય હતા.

ક્રાન્તિકારીઓની ભરતીનું કામ ધીરે ધીરે આગળ વધવા લાગ્યું તેમ તેમ પૈસાની તંગી પડવા લાગી. એક દિવસ બનારસમાં દળના માણસોની ખાનગી સભા મળી અને વિચાર ચલાવ્યો કે પૈસા માટે શું કરવું જોઈએ.

સ્વામી ગોવિંદપ્રકાશે એક સરસ યોજના મૂકી. 'અહીંથી થોડે જ દૂર આવેલા ગાઝીપુરમાં ઉદાસી સંપ્રદાયનો એક મહન્ત રહે છે. તેની મોટી એવી મિલકત છે. મહન્ત એક ચેલાની શોધમાં છે. તે હવે વૃદ્ધ થવા આવ્યો છે અને થોડા જ દિવસનો મહેમાન છે. આપણામાંથી જ કોઈ એનો ચેલો બની જાય તો સારી એવી જાગીર હાથ આવી જાય અને કાયમનું દુઃખ ટળે! પણ ચેલાનો પાઠ બરાબર કોણ ભજવી શકશે?'

સૌની નજર અલમસ્ત શરીરવાળા અને પ્રભાવ-શાળી ચહેરાવાળા આઝાદ પર પડી. મહન્તનો ચેલો બનવા માટે તે જ સૌથી યોગ્ય છે. બસ નક્કી થઈ ચૂક્યું.

સ્વામી ગોવિંદાનંદ પોતે જ સાધુ હતા એટલે દીક્ષા વિગેરેની ક્રિયાવિધિથી પૂરેપૂરા માહિતગાર હતા. તેણે આઝાદને દાખલ કરાવી આપવાનું કામ માથે લીધું અને ઘણી જ સિફતથી સફળતાપૂર્વક પાર ઉતાર્યું.

ક્રાન્તિકારી આઝાદ મહન્તનો ચેલો બન્યો.

થોડા દિવસમાં જ આઝાદે જોઈ લીધું કે મહન્તની ગાદી પચાવવી ભારે પડે એમ છે. પુસ્તકથી કંટાળેલા આઝાદને શિરે ગુરુમુખીના અક્ષરો શીખવાનું કઠિન કામ આવી પડયું. આખો દિવસ હાથમાં માળા રાખીને 'જપજી' નું રટણ કરતાં કરતાં તેને કપાળે પરસેવો વળી જતો. તેને એક દિવસ પણ અહીં ચેન પડે તેમ નહોતું. આખરે ખૂબ કંટાળીને તેણે પોતાના મિત્રો ઉપર સંદેશો મોકલ્યો. "મને અહીં જરાય ફાવતું નથી. હવે તો ગળા સુધી આવી ગયો છું, જલદી આવો." બનારસથી તુરત જ સ્વામી ગોવિંદપ્રકાશ અને મન્મથનાથ ગુપ્તા આઝાદને મળવા આવ્યા. મહન્ત કે તેના બીજા કોઈ પણ માણસોને જરા યે વહેમ ન આવે એટલા માટે ખૂબ સાવચેતી રાખવામાં આવી. સ્વામી ગોવિંદપ્રકાશ તો સાધુ હતા જ. મન્મથનાથ ગુપ્તાએ પણ જાણે પોતે મહન્તના મોટા ભક્ત હોય એવો ઢોંગ કર્યો. ગોવિંદપ્રકાશે મહન્તને મન્મથનાથની ઓળખ આપી. 'આ એક હિન્દુ સદ્‌ગૃહસ્થ છે. મારા ઓળખીના

છે આપના પરમ પ્રેમી અને પ્રશંસક છે આપના નામ અને કામ વિશે તો એ ઘણા વખતથી પરિચિત હતા હવે તે આપના પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લાભ લેવા આવ્યા છે ' ગુપ્તજીએ પણ પોતનો વેશ બરાબર ભજવ્યો મહન્ત સાથે ધર્મ સબંધી એક અચ્છા જિજ્ઞાસુની પેઠે ચર્ચાઓ કરી અને તેમને ખુશ ખુશ કરી દીધા આમ મહન્તને પ્રસન્ન કર્યા પછી મઠ જોવાને બહાને ચંદ્રશેખર આઝાદને મળવા ગયા

મિત્રોની પરસ્પર દૃષ્ટિ મળી મિત્રોને જોઈને આઝાદના મુખ ઉપર આછું સ્મિત ફરક્યું થોડીવાર પછી જ્યારે બધા ચેલાઓ આઘાપાછા થઈ ગયા ત્યારે બન્ને મિત્રોએ આઝાદને ધીરજ આપી અને કાયમના સુખ માટે થોડા દિવસ કષ્ટ વેઠી લેવા કહ્યું આઝાદે જવાબ આપ્યો 'ગુરુમુખીના અક્ષરો ઉકેલતા ઉકેલતા તો મારી આંખો ફૂટી જવા આવી અને આ સાલો મહન્ત જલદી મરે એવું લાગતુ નથી સાલો ખૂબ દંડ પીલે છે ને દૂધ પીએ છે ' આમ છતા બે મિત્રોએ તેને દળની આર્થિક મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આપી માત્ર થોડા વધારે દિવસ ખેંચી કાઢવાની સલાહ આપી અને છતા બે બનારસ ગયા પછી જે નિર્ણય થાય તે જણાવવા કહ્યુ આઝાદે બનારસના નિર્ણયની થોડા દિવસ તો રાહ જોઈ પણ વધારે વખત હવે ત્યા ટકી શકાય એમ તેને લાગ્યુ નહિ એટલે એક દિવસ તે મિત્રોના આશ્ચર્ય વચ્ચે બનારસ આવીને ઊભો રહ્યો આમ મહન્તની ગાદી ધાર્યા કરતા વધારે કીમતી જણાઈ આઝાદ ત્યાથી ચાલ્યો ગયો એથી મહન્તને તો આવો સુંદર અને હૃષ્ટપુષ્ટ બદનવાળો ચેલો ગુમાવવા બદલ લાગી આવ્યુ હશે પણ આઝાદને તો બંદીજીવનમાંથી આઝાદી મળવાથી ખૂબ આનંદ થયો એ પછી ૧૯૨૩ ની સાલમા પંડિત રામપ્રસાદ બિસ્મિલની સરદારી નીચે બિચપુરીની ધાડ પાડવામાં આવી તેમા આઝાદ પણ જોડાયો હતો

૧૯૨૪ મા શચીન્દ્રનાથ સન્યાલે 'ક્રાંતિકારી' એ નામની એક પત્રિકા તૈયાર કરી આ પત્રિકાઓની હજારો નકલો કરી એક જ તારીખે રંગૂનથી પેશાવર સુધીના તમામ પ્રદેશના મોટા શહેરોમાં એ વહેંચવામા આવી એક જ દિવસે આ પત્રિકા આટલા બધા વિસ્તારમાં પહોંચી ગઈ એ જોઈ સરકાર ચોંકી ગઈ અખબારોએ પણ આ વસ્તુની સારી એવી નોંધ લીધી. કેટલાક અખબારોએ તો એમ પણ લખ્યુ કે એક જ દિવસે રંગૂન કલકત્તા બનારસ કાનપુર દિલ્હી આગ્રા લાહોર, પેશાવર વિગેરે સ્થળોએ આ પત્રિકા પહોંચી એ બતાવે છે કે ક્રાન્તિકારીઓનુ સંગઠન કેટલુ મજબૂત અને વ્યવસ્થિત છે, તેની શાખાઓ ક્યા સુધી વિસ્તરી છે " આ કાર્યમ આઝાદનો હિસ્સો કંઈ જેવો તેવો ન હતો બનારસની એકેએક શાળા-કૉલેજમા આ પત્રિકા પહોંચી ગઈ હતી કેળવણીની એક સંસ્થાના સંચાલક પોતાના રજિસ્ટરો અને ફાઈલો ઉઘાડે છે તો દરેકમા એક એક પત્રિકા જુએ છે આ કામ કોનું છે એ કોઈ કળી શક્યુ નહિ વસ્તુત એ આઝાદનુ પરાક્રમ હતુ આગલે દિવસે સંસ્થાના એક પટાવાળા સાથે દોસ્તી બાંધી તેના દ્વારા જ આ કામની ખાનગી વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી આ પત્રિકા બહાર પડ્યા પછી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા પોલીસના માણસો સાવચેત થઈ ગયા હતા પણ ક્રાન્તકારીઓ તો પોતાની યોજના મુજબ કાર્ય આગળ ધપાવતા ગયા

આમ નાના નાના કાર્યો કરતા કરતા આઝાદ મોટો થતો ગયો થતો અઢાર વર્ષની ઉમરમા તો તેનુ બદન પૂરબહારમા ખીલી ઊઠ્યુ હતુ તેની જુવાની હવે તેને વધારે સાહસવાળા કામોમા ઝંપલાવવા પડકાર કરતી હતી એ જ વર્ષમા ફરીને તેણે રામપ્રસાદ બિસ્મિલની આગેવાની નીચે બમરૌલીમા ધાડ પાડી આમ ધાડ પર ધાડ પાડ્યા છતાં પણ દળની અવસ્થા સુધરી નહિ ત્યારે ક્રાન્તિકારીઓની એક ખાનગી સભાએ નાની નાની ધાડ પાડવાનુ છોડી દઈ 'મોટા મીર 'ને મારવાની યોજના રચી એ યોજના મુજબ ૧૯૨૫ ના ઑગસ્ટની ૯મી તારીખે દસ જુવાનોએ લખનૌ મુગલસરાઈ લાઈન પર થાતી ટ્રેઈનને કાકોરી નામના એક

નાના સ્ટેશન પાસે શેભાની પદર ત્રીસ મિનિટ જેટલા અલ્પ સમયમાં જ સરકારી ખજાનાના થેલા લૂંટી લીધા. રોકડ, નોટો વગેરે બધા મળીને રૂપિયા ૫૦૦૦ તેમના હાથમાં આવ્યા. પહેલાંની પેઠે જ આ વખતે પણ ચન્દ્રશેખર આઝાદે સક્રિય હિસ્સો લીધો હતો. લૂંટ કરતી વખતે તે ખૂબ જોસમાં આવી ગયો હતો. ધાડના સમાચાર વાયુવેગે સારા યે યુક્ત પ્રાંતમાં પહોંચી ગયા. હિન્દુસ્તાનભરમાં આ ધાડની ચર્ચાઓ થવા લાગી. સરકાર પણ નવજુવાનોના આ સાહસથી ચમકી ગઈ. યુક્ત પ્રાંતમાં ઠેર ઠેર દરોડા પડ્યા. લખનૌ, કાનપુર, અલાહાબાદ, મેરઠ, શાહજહાનપુર, બનારસ, દિલ્હી, આગ્રા વગેરે યુક્તપ્રાંતનું એક પણ શહેર એવું નહોતું કે જ્યાં પોલીસોના દરોડા ન પડ્યા હોય. ટૂંક મુદતમાં જ પોલીસોએ ચાલીશ જેટલા માણસોને તો ગિરફતાર પણ કરી લીધા. બનારસના ક્રાન્તિકારીઓ ઉપર પોલીસની નજર ઘણા વખતથી હતી. એટલે કાકોરી ધાડના સમાચાર મળતાં જ પોલીસોએ બનારસના ક્રાન્તિકારીઓ ઉપર પણ છાપો માર્યો. પરંતુ મોટા ભાગના ક્રાન્તિકારીઓ તો બનારસ છોડીને ક્યારના રફુચક્કર થઈ ગયા હતા. રાજેન્દ્ર તો ધાડ પહેલાં જ કલકત્તા બોમ્બ બનાવવાનું શિક્ષણ લેવા ગયો હતો. શચીન્દ્ર બક્ષી સિનેમા જોવા ગયા પછી ઘેર પાછો જ ન ફર્યો. મન્મથનાથ ગુપ્ત તો થોડોક વખત ગુપ્ત રહ્યા પછી પોલીસના હાથમાં આવી ગયો. શાહજહાનપુરથી રામપ્રસાદ બિસ્મિલ અને સરદાર રોશનસિંહ પકડાયા. અશફાક ઉલ્લાખાં અફઘાનિસ્તાન નાસી છૂટવાની તૈયારી કરતા હતા એવામાં તેમને એકાએક દિલ્હીમાં જ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. આઝાદે જોયું કે બનારસમાં વધારે વખત રહેવામાં માલ નથી એટલે એક દિવસ લાગ જોઈને અલોપ થઈ ગયો. પાછળથી નાના મોટા કેટલાયે પકડાઈ ગયા પણ ચન્દ્રશેખર આઝાદ આખર સુધી ન પકડાયો તે ન જ પકડાયો. તેની તો પ્રતિજ્ઞા હતી કે ગમે તેમ થાય પણ જ્યાં સુધી દેહમાં પ્રાણ રહે ત્યાં સુધી હું જીવતો શત્રુના હાથમાં નહિ આવું. સરકાર ચાહે મારા મુડદાને ગિરફતાર કરે પણ મને જીવતો તો નહિ જ પકડી શકે.

બનારસ છોડ્યા પછી તેણે કેવી કઠિન દશામાં દિવસો ગુજાર્યા એ આપણે આઝાદના જ શબ્દોમાં સાંભળીએ:

"કાકોરીની ધાડ પછી જ્યારે ઘણા માણસો ગિરફતાર થવા લાગ્યા ત્યારે હું બનારસ નાસી આવ્યો. રામપ્રસાદ, શચીન સન્યાલ, રોશનસિંહ, લાહિડી વગેરે બધા જેલમાં પહોંચી ગયા હતા. કેટલીયે વાર છોડાવવાના મનસૂબા કર્યા, તૈયારીઓ પણ કરી. જ્યારે કાકોરી કાવતરા કેસના ચુકાદાને પરિણામે ચાર જુવાનોને ફાંસી દેવામાં આવી ત્યારે તો હું પાગલ થઈ ગયો. મારા માથામાં લોહી ચઢી આવ્યું. એ વખતે મારી પાસે માત્ર એક બંદૂક હતી. કેટલીયે વાર વિચાર કર્યો કે બંદૂકને ખિસ્સામાં રાખીને લખનૌ ચાલ્યો જાઉં અને તસદુકહુસેન ખાનબહાદુર—જે કાકોરી કેસમાં પોલીસ તરફથી ફરિયાદી હતો તેને ઠાર મારી નાખું. પરંતુ લોકોએ મને સમજાવ્યો, હાથ પકડીને રોકી રાખ્યો. એથી ફાયદો? હું જાણતો'તો કે એમનું કથન વાજબી છે. એથી કાંઈ વળવાનું નથી. પણ બીજું યે હું શું કરી શકવાનો હતો?

"મને જ્યારે લાગ્યું કે હવે યુક્ત પ્રાંતમાં રહેવાય તેમ નથી ત્યારે મુંબઈ ચાલ્યો ગયો. ત્યાં બંદર ઉપર ગોદામમાં મજૂરી કરતો રહ્યો. જ્યારે ભૂખ લાગતી ત્યારે ગોદામમાંથી દૂધના ડબ્બાઓ લઈ કાણું પાડી ભૂકીનું દૂધ બનાવી પી જતો. મજૂરીના રોજ નવ આના મળતા હતા. રાતે બાર વાગ્યા સુધી ચાર ચાર આનામાં બે વખત સિનેમા જોઈ મોડી રાતે પાછો ફરતો અને ગોદામની ખુલ્લી ફરસબંધી ઉપર સૂઈને રાત વિતાવી દેતો. યુક્ત પ્રાંતનો મામલો કંઈક શાંત પડ્યો ત્યારે શું થાય છે એ જોવા ફરી આવ્યો."

આઝાદના આ શબ્દો જીવનસાથીઓને મળેલી ફાંસીની સજાને લઈને તેણે ભોગવેલી દારુણ વ્યથા અને સરકારી અમલદારો પ્રત્યેનો તેનો રોષ વ્યક્ત કરે છે. અવધિ હદ સુધી માનસિક ક્લેશ અને પરિતાપ સહન કરતાં કરતાં પણ તેની મીટ તો ભવિષ્ય ઉપર મંડાઈ હતી. મુંબઈમાં મજૂરી કરીને કપરા દિવસો પસાર કર્યા તો તે એક જ આશાએ

કે ભવિષ્યમા તેને કામ કરવાની વધારે સુદર તક મળે અને તેની એ આશા ફળી મુબઈથી પાછા ફર્યા પછી આઝાદે ઝાસીમા ગુપ્ત થાણુ નાખ્યુ અહીં તે અજ્ઞાન વાસમા ઠીક ઠીક સમય રહ્યો, પણ હાથપગ વાળીને બેસી રહેવાની તો તેની ટેવ જ નહોતી અહી તે મોટર ચલાવતા અને ગોળી ચલાવતા શીખ્યો હવે તે એટનો પાકો નિશાનબાજ થઈ ગયો હતો કે ધાર્યુ નિશાન પાડતો આ બન્ને કામો ભવિષ્યમાં તેને ખૂબ ઉપયોગી નીવડયા

કાકોરી કાવતરા કેસમા તેના કેટના યે સાથીદારો ફાસીને માચડે ચડી ગયા હતા, કેટલાકને પાચથી પદર વરસથી લાબી સજાઓ થઈ હતી એ બધા જીવનના સાથીદારોથી સેકડો માઈલ દૂર બેઠો એનો એક પછી એક મુશ્કેલીઓ પડતા તે વધારે ને વધારે ઘડાતો ગયો પાસાઓ ઉપર પહેલ પાડતા તે જેમ વધારે ચમકી ઊઠે તેમ મુશ્કેલીઓ, નાસભાગ, અને અશ્રુધારી આફતોથી તે એક લડાયક વીર યોદ્ધાના રૂપમા ચમકી ઊઠયો

કાકોરી કેસ પછી સરકારે જે સખત હાથે કામ લીધુ પોલીસ નાસતા ફરતા આરોપીઓને શોધવા માટે ઠેર ઠેર જે દરોડા પાડતી હતી એથી કેટલા યે ક્રાન્તિકારીઓ ઠડા પડવા માડ્યા હતા કાકોરી કેસ પૂરો થતા સુધી કોઈ જ પ્રવૃત્તિ હાથ ન ધરવી, નહિ તો પકડાયેલાને વધારે સજા થશે એવા નરમ વિચારો કરતા તેઓ થઈ ગયા હતા પણ ચદ્રશેખર આઝાદને રાહ જોવાપણુ નહોતુ ઝાસીમા તેણે નવા નવા ક્રાન્તિકારો સાથે સબધો બાધી દળને મજબૂત બનાવ્યુ ગજાગુરુ સદાશિવ, ભગવાનદાસ વગેરેનો તેને ત્યા જ ભેટો થયો જૂના ક્રાન્તિકારીઓની સલાહ મુજબ ચદ્રશેખરે જો કે હજી એમ પણ પગલુ ભર્યુ ન હતુ પણ જ્યારે કાકોરી કેસ પૂરો થયો, સજાઓ થઈ, અપીલો થઈ, અને પોતાના સાથીદારો ફાસીએ પણ ચડી ગયા એ પછી પણ જ્યારે પેલા જૂના ક્રાન્તિકારીઓના પેટનું પાણી ન હાલ્યુ ત્યારે આઝાદથી ન રહેવાયુ એ જ અરસામાં તેને ભગતસિંહ અને ભગવતીચરણ જેવા સાથીદારો મળી ગયા એમની મદદથી તેણે પોતાનુ કામ આગળ વધાર્યુ. અજમેર, પજાબ અને યુક્ત પ્રાતમા ફરીને તેણે સગઠન ઊભુ કરવા માંડયુ હથિયારો એકઠા કરવા માડ્યા રૂપિયાની જરૂર ઊભી થતા નાની નાની ધાડો પણ પાડી ધાડોમાથી મળેલા રૂપિયાનો તે ચોક્કસાઈથી ક્રાન્તિકારી કાર્યોમાં જ ઉપયોગ કરતો મોજશોખને માટે ક્રાન્તિકારીના જીવનમા બિલકુલ સ્થાન હોય જ નહિ અને આઝાદ તો એક આદર્શ ક્રાન્તિકારી હતો ૧૯૨૯ની એક વાત તેની સાદાઈ અને કરકસર કેટલી હદ સુધી જતી હતી તેનું સરસ દૃષ્ટાત રજૂ કરે છે વડી ધારાસભામા બોમ્બ ફેંકવાનુ નક્કી થઈ ચૂક્યુ છે આગ્રામા આઝાદ ભગતસિંહ વિજયકુમારસિંહ વિગેરે એક મકાનમા બેઠા છે બટુકેશ્વર દત્ત ઘણા વખત પછી બગાળનુ પોતાનુ કામ આટોપીને અહીં આવ્યો હતો આટલા લાબા સમયે મિત્રને મળવાનુ થતા તેનુ સ્વાગત જરા સારી રીતે કરવાની તેના એક મિત્રની ઇચ્છા થઈ આવી તે એક કમન રોટી ખરીદી લાવ્યો એ વખતે પૈસાની એટલી સખત તગી હતી કે કેટલા યે દિવસો ચણા ઉપર પણ ગુજારવા પડતા હતા આઝાદને આ વાતની ખબર પડતા જ તે નારાજ થયો અને સાથીદારને કહ્યુ ‘ ક્રાન્તિના કાર્ય પ્રત્યેના પ્રેમ સિવાય તેની આડે આવતા બીજા બધા પ્રેમ દરેક ક્રાન્તિકારીએ પોતાના હૃદયમાથી ભૂસી નાખવા જોઈએ

૧૯૨૮ ની સાલમા સમસ્ત પ્રજામતને ઠોકરે મારી સાઈમન કમિશન હિંદમા આવ્યુ ઠેર ઠેર કાળા વાવટાથી તેનુ સ્વાગત (!) થયુ લાહોરમા કાળા વાવટાના સરઘસની આગેવાની લેનાર લાલાજી પર પોલીસની લાઠી ચાલી પરિણામે તે પથારીવશ થયા અને થોડા દિવસ પછી ગુજરી ગયા પજાબ આખુ વીફરી ગયુ લાલાજીના ખૂનનો બદલો લેવાનો આઝાદે ઠરાવ કર્યો ઠરાવેલી યોજના મુજબ આઝાદ ભગતસિહ રાજગુરુ અને જયગોપાળ આ ચાર જુવાનોએ ડી એ વી કૉલેજના રસ્તા ઉપરથી સાઈકલ પર જતા સોડર્સ પર ગોળી ચલાવી ત્યાને ત્યા જ તેને મારી નાખ્યો આ જ પોલીસ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ મિ સોડર્સે લાલાજી પર

વાડી ચલાવી હતી આ પછી ધારાસભામા બોમ્બ ફેંકતા ભગતસિંહ અને દત્ત પકડાઈ ગયા રાજગુરુ પકડાઈ ગયો તેમના ઉપર લાહોર કાવતરા કેસ ચલાવવામા આવ્યો જયગોપાલ તાજનો સાક્ષી બન્યો ચંદ્રશેખર આઝાદ ઉપર બે બે મુકદ્દમાઓ લટકતા રહ્યા કાકોરી કાવતરા કેસ અને લાહોર કાવતરા કેસ બન્ને કાવતરામા તેણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો એમ કોર્ટમા ઠરાવવામા આવ્યુ એ પકડાયો હોત તો તેને ફાસી જ મળત એ વિશે કોઈને શંકા નહોતી

ભગતસિંહ રાજગુરુ વગેરેને જેલમાથી નસાડી મૂકવા માટે આઝાદે મહિનાઓ સુધી પ્રયત્ન કર્યો પણ એમા તેને સફળતા ન મળી

આઝાદે જોયુ કે તેની આટના આટલા વર્ષોની મહેનત નકામી જતી હતી. દેશના હીરા જેવા જુવાનો એક પછી એક ફાસીએ લટકતા જતા હતા દસ વર્ષ જેટલા ટૂંકા ગાળામા તેના કેટલા યે દિલોજાન દોસ્તોને તે વિદાય આપી ચૂક્યો હતો ભગતસિંહ, સુખદેવ, રાજગુરુ પણ એ જ વિકટ માર્ગ પ્રતિ પ્રયાણ કરતા હતા એમ તેને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. ધીરે ધીરે તેને વિચારો આવવા માડયા, “વર્ષોનો પરિશ્રમ, ભૂખ, તરસ, થાક ઉજાગરા વગેરે વેઠીને રાત દિવસ કરેલી અખંડ સાધના, સગા, વહાલા, ભાઈ, બેન, કુટુંબ વગેરેનો ત્યાગ કરીને આવેલા આટલા બધા નવનેહિયા જુવાનોનુ તપ, આ બધાનો આખરે આવો જ અંજામ? તેને મુક્તિ મેળવવા માટે દેશની આઝાદી હાસલ કરવા માટે સ્વીકારેલા આતંકવાદના સાધનમા કંઈક ખોટ છે એવુ લાગ્યુ ધીરે ધીરે તે ઉદાસીન થવા લાગ્યો તેણે પોતાના બધા બાકી રહેલા સાથીઓને બોલાવી તેમની પાસે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા અને પોતાને હાથે જ ક્રાન્તિકારી દળ વિખેરી નાખ્યુ પણ એથી યે તેને ચેન પડયુ નહિ જેલની અંદર સડતા અને મોતની વાટ જોઈને બેઠેલા પોતાના સાથીદારો ભગતસિંહ વગેરેને તે છોડાવવા માગતો હતો મહાત્મા ગાધી કોઈ કારણસર દિલ્હી આવ્યા હતા આઝાદે તેમને નીચેની મતલબનો સંદેશો મોકલ્યો હતો ‘અમારો વિશ્વાસ આ ત્રાસવાદમાથી ઊઠી ગયો છે એટલે હવે તમારે ભગતસિંહ અને બીજા ક્રાન્તિકારીઓને છોડાવવા જોઈએ એ છૂટશે તો તો ઠીક છે, અમે બધા દેશની સેવાના કામમા લાગી જઈશુ, પણ તમારા પ્રયત્નો પછી પણ સરકાર એને નહિ છોડે તો દેશભરના જુવાનો પ્રતિહિંસાની જ્વાળાથી સળગી ઊઠશે અને આજ સુધીમા નહિ જોયેલા વિપ્લવનો સરકારને સામનો કરવો પડશે’ એ પછીનો ઇતિહાસ સૌ જાણે તેટલો તાજો છે મહાત્મા ગાધીના પ્રબળ પ્રયત્ન પછી પણ ભગતસિંહ વગેરે ન છૂટી શક્યા રાવી નદીને કિનારે ભગતસિંહ રાજગુરુ અને સુખદેવને ફાસીને માચડે ચડાવી દેવામા આવ્યા તથા બીજાઓને પાચ વર્ષથી પચ્ચીસ વર્ષ સુધીની જુદી જુદી સજાઓ થઈ

ભગતસિંહ ગિરફતાર થયા પછી પણ આઝાદે પોતાનુ કામ ચાલુ રાખ્યુ હતુ એવો ઘણાઓનો મત છે તેણે જે જે કાર્યો કર્યા તે બધા તેને એક મહાન સેનાપતિ અને સરદાર તરીકેનુ પદ અર્પે છે

દુર્ગાદેવી, પ્રકાશવતી, ભગવતીચરણ યશપાલ, હંસરાજ વાયરલેસ અને એવા બીજા અનેકને તેણે પોતાની પાંખમા લઈ તેમની આગળ વીરતાના કામો કરાવ્યા વાઈસરોયની ગાડી ઉપર ફેંકવામા આવેલો બોમ્બ, તથા ગાડોદિયા સ્ટોરની લૂટ, પંજાબના મોટા શહેરોમા એક જ વખતે ઓટોમેટિક (સ્વયં ચલિત) બોમ્બ ફોડવાની યોજના વગેરે ચંદ્રશેખરના ગંભીર કાર્યોને ફાળે જાય છે પણ પડેલા જેમ કહ્યુ છે તેમ ચંદ્રશેખર હવે જિંદગીને કિનારે આવી પહોંચ્યો હતો અત્યાર સુધીમા તેણે રામપ્રસાદ બિસ્મિલથી માંડીને અનેક સાથીઓને ફાસીને માચડે ચડી જતા, ગોળીઓથી વીંધાઈ જતા, બોમ્બથી ફુરચા થઈ જતા કે સરકારના કાળાપાણીના ટાપુમા નરકયાતના ભોગવતા જતા જોયા હતા અને પોતાને અત્યાર સુધી એવો એક પણ પ્રસંગ મળ્યો નહોતો એથી તો હૃદયમા ઊંડો ઘા લાગ્યો હતો બરાબર એ જ સમયમા તેને એવી તક મળી ગઈ, જેણે તેનુ મૃત્યુ ઉજાળી દીધુ

વીરભદ્ર તિવારી નામનો એક માણસ કાનપુરના આઝાદના મંડળમાં જોડાઈને પોલીસને બાતમી આપતો હતો થોડા જ વખતમાં આઝાદને આ વાતની ખબર પડી જતાં જ તેણે કાનપુરની બધી જ વ્યવસ્થા બદલાવી નાખી અને પોતે અલ્હાબાદમાં આવીને રહ્યો

એક દિવસ અલ્હાબાદના આલ્ફ્રેડ પાર્કમાં સેનાપતિ આઝાદ સુખદેવરાજ નામના પોતાના એક સાથી સાથે આંટા મારી રહ્યા છે એવામાં તેણે વીરભદ્ર તિવારીને પાસેની સડક પર જતો જોયો તુરત જ તેણે સુખદેવરાજ આગળ પોતાનું આશ્ચર્ય પ્રકટ કર્યું 'આ અહીં ક્યાંથી?' તિવારી તો એક જ મિનિટમાં તેમની આંખ આગળથી દૂર થઈ ગયો હતો આઝાદને પહેલાં તો કંઈક વહેમ પડ્યો પણ પછી થયું કે તેની નજર તો આ બાજુ નહોતી તેણે મને નહિ જોયો હોય એમ વિચારી તે એક ઝાડની નીચે પોતાના સાથીદાર સાથે નિરાંતે બેસીને વાતો કરવા લાગ્યો થોડી વાર થઈ એટલામાં છૂપી પોલીસનો ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર વિશ્વેશ્વરસિંહ પોતાના એક સાથી મિ. ડાલચંદ સાથે ત્યાં આવ્યો ડાલચંદે આઝાદને પહેલાં જોયો હતો એટલે તેને ઓળખી કાઢતાં તેને વાર લાગી નહિ એ જ આઝાદ છે એવી ખાતરી કરી લીધા પછી વિશ્વેશ્વરસિંહે છૂપી પોલીસના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ મિ. નૉટ બાવરને તાત્કાલિક ખબર પહોંચાડ્યા અને પોતે આઝાદની ચોકી કરવા લાગ્યો થોડી વારમાં જ નૉટ બાવરની મોટર આવી પહોંચી આઝાદથી દસેક ગજને અંતરે આવીને તેણે મોટર ઊભી રાખી અને તુરત જ તેની સામે રિવૉલ્વર તાકીને હુકમ કર્યો 'Hands up' આઝાદ કોઈ પણ કટોકટી માટે તૈયાર જ હતો તુરત જ તેણે પણ પોતાની તૈયાર પિસ્તોલ કાઢીને ગોળી છોડી નૉટ બાવરે પણ ઘોડો દબાવી દીધો હતો આઝાદની જાંઘમાં ગોળી વાગી સામે આઝાદનો ઘા પણ ખાલી ગયો નહિ તેની પિસ્તોલમાંથી છૂટેલી ગોળી નૉટ બાવરના હાથને વીંધતી ગઈ ઘાયલ થવાને પરિણામે નૉટ બાવરના હાથમાંથી રિવૉલ્વર પડી ગઈ તુરત જ તે ત્યાંથી ખસીને એક ઝાડની આડો લપાયો આઝાદે પણ એક ઝાડની ઓથ લીધી. આ બધું વીજળીની ઝડપથી બની ગયું એટલામાં બીજી પોલીસટુકડી પણ મદદે આવી પહોંચી અને આઝાદને ઘેરી વળી

ગોળીઓની સામસામી પ્રાથમિક ઝપાઝપીનો લાભ લઈ આઝાદનો સાથી સુખદેવરાજ નાસી ગયો હવે એક બાજુ આઝાદ અને બીજી બાજુ તેના દળબળ સહિત સશસ્ત્ર પોલીસપાર્ટી આઝાદની રિવૉલ્વરમાંથી ધડાધડ ગોળીઓ છૂટવા માંડી જે ઝાડની ઓથે નૉટ બાવર છુપાયો હતો તે ઝાડનું થડ જ જાણે કેમ નૉટ બાવર હોય તેમ તે આઝાદની ગોળીઓનું નિશાન બન્યું નૉટ બાવરનો હાથ નકામો થઈ જવાથી તે ગોળીબાર કરી શકે એમ નહોતું પણ બીજી બાજુ ઝાડીની ઓથે છુપાઈને વિશ્વેશ્વરસિંહ આઝાદ ઉપર ગોળીઓ છોડવા લાગ્યો આઝાદે નિશાન બદલ્યું આગ વરસાવતી રિવૉલ્વરનું મુખ નૉટ બાવરની ઉપરથી ખસીને વિશ્વેશ્વરસિંહ તરફ ફર્યું એક ગોળી છૂટી ને ડેપ્યુટી સુપ્રીના જડબાને વીંધતી ગઈ પણ હવે તો એક આઝાદ ઉપર ચારે તરફથી ગોળીઓ છૂટતી હતી તે એટલો સખત રીતે ઘવાયો હતો કે નાસી શકાય તેમ ન હતું તેની જાંઘનું હાડકું તૂટી ગયું હતું તેનું શરીર હવે અસંખ્ય ગોળીઓથી વીંધાઈને નવરાતરના ગરબા જેવું બની ગયું હતું હવે આઝાદ વધારે વાર ઊભો રહી શક્યો નહિ તુરત જ તે પડ્યો વળી ગોળીઓ છૂટી. તેનો પ્રાણ ઊડી ગયો છતાં તેની પાસે જવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહિ આખરે તેના મૃત શરીર ઉપર એક વધારે ગોળી છોડી તે મરી જ ગયો છે એવી ખાતરી કરી લીધા પછી સરકારી પોલીસ ત્યાં આવી પહોંચી આમ આઝાદે એક સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના વીર સિપાહી અને સેનાપતિને છાજે એવી રીતે રણક્ષેત્રમાં સામા ઘા ઝીલીને પ્રાણ છોડ્યા અને 'સરકાર ભલે મારા મૃતદેહને ગિરફતાર કરે હું જીવતો તેના હાથ નહિ આવું' એ તેની પ્રતિજ્ઞા તેણે અક્ષરશ: પૂરી કરી બતાવી આમ ઉત્તર ભાર

તના ક્રાન્તિકારી દળના સેનાપતિએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે અંત સુધી ઝઝૂમી ચિર નિદ્રાને ખોળે આશ્રય લીધો. અલ્હાબાદની જનતાએ તેના શબની માગણી કરી. પણ જનતામાં જબરદસ્ત આંદોલન મચી જશે એ બીકે સરકારે તેનું શબ આપવાની ના પાડી. પણ એથી જનતાનો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો નહિ. તેઓએ જે ઝાડ પાસે આઝાદનો દેહ ઢળ્યો તે ઝાડને સિંદૂર વગેરે લગાવી ફૂલની માળાઓ અર્પણ કરી આઝાદનું સ્મારક ઊભું કર્યું. આમ અલ્હાબાદની પ્રજાએ શહીદીને સન્માની, આઝાદની વીરતાના પૂજન કર્યાં. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક કટ્ટર શત્રુનું થતું બહુમાન પરદેશી સરકાર કેવી રીતે સાંખી શકે? જે વૃક્ષ આઝાદના વીરોચિત મૃત્યુનું સાક્ષી બનીને ઊભું હતું અને આઝાદના ગુણગાન ગાતું હતું તેને સરકારે કપાવી નાખી આઝાદનું નામનિશાન મિટાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એથી તો આઝાદ પ્રત્યેની જનતાની પ્રીતિમાં વધારો થયો. આજે એ એક વૃક્ષ નહિ પણ આખો યે બાગ આઝાદનું સ્મરણચિહ્ન બન્યો. તે દિવસથી અલ્હાબાદની જનતાએ આ કંપની બાગનું નામ બદલીને આઝાદ પાર્ક રાખ્યું. આજે યે કોઈ અજાણ્યો મુસાફર અલ્હાબાદની મુલાકાતે જાય છે કે તુરત જ એ બાગ તેને આઝાદની જીવનકથા અને મૃત્યુકથાની યાદ આપે છે અને બાગમાં ફરતો મુસાફર તેના જીવનપ્રસંગોને યાદ કરી મનમાં ને મનમાં આઝાદને હજારો ધન્યવાદ દે છે અને એ બાગની હવામાંથી દેશભક્તિ, આત્મભોગ અને બલિદાનની પ્રેરણા મેળવે છે. આઝાદ-બાગનું એક એક વૃક્ષ, એક એક પાન એક એક ફૂલ જાણે તેનો અમર સંદેશો હિંદની જનતાને નિરંતર સંભળાવ્યા કરે છે:

આગે કદમ આગે કદમ આગે કદમ
પ્યારો ફનાના પથ પર આગે કદમ

હિંદી જનતાના હૃદયમાં કોતરાઈ ગયેલો આઝાદનો આઝાદીનો ફનાગીરીનો સંદેશ સરકારના ગમે તેવા પ્રયત્નો પણ શું ભૂંસી શકે તેમ છે?

●

અમેરિકામાં પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓ

શ્રી. નગીનભાઈ પટેલ

ગયા કાગળમાં મેં અહીંના Farm & Home-week વિષે લખ્યું હતું.* આજે વિદ્યાર્થીઓના અને પ્રોફેસરોના સંબંધ વિષે લખવા માગું છું. આ એપ્રિલ માસમાં April fool (એપ્રિલ-ફૂલ) બનાવવાની એક રસમય વાત યાદ આવે છે. અહીં Cytology (કોશવિદ્યા)ના પ્રોફેસર શાર્પ આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે જાણીતી વ્યક્તિ છે. તેમણે કોશવિદ્યાનું એક જાણીતું પુસ્તક લખ્યું છે અને તેનું જર્મન વગેરે બીજી યુરોપીય ભાષામાં ભાષાંતર પણ થયું છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એગ્રિકલ્ચર-અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોના ખેતીખાતા (U S D A)ના ડૉ. રેન્ડોલ્ફ પણ આ વિષય ઉપર સંશોધન કરે છે. ડૉ. રેન્ડોલ્ફ શીખવતા નથી પણ સંશોધન કરે છે. ડૉ. શાર્પે આ પોતાના સમોવડિયા મિત્રને એપ્રિલ-ફૂલ બનાવવાની જના પાથરી. ડૉ. રેન્ડોલ્ફ (Randolph) એ જાણીતા Cyto geneticist છે અને મકાઈ ઉપર કામ કરે છે. વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન! વિજ્ઞાનનો મેનિયા યુરોપ અમેરિકામાં એટલો બધો છે કે વિજ્ઞાનના નામે બીજાઓને કેવી સહેલાઈથી બનાવી શકાય છે તે આ વાત ઉપરથી ખબર પડશે. ૧૯૧૮માં પાસ થયેલા એક મિ. કેઝર અહીં છે અને તેઓ સ્નાતક છે. ડૉ. શાર્પ અને મિ. કેઝર મળીએક તર્કટ રચ્યું. એક પક્ષી ગોખી કાઢયું છે એવી વાત તેમણે ઊભી

* જુઓ 'ઊર્મિ'નો ... અંક

કરી તેનુ નામ woopen Poofed gobiensis આપ્યુ તેનું વૈજ્ઞાનિક ભાષામા વર્ણન લખી મહ્યુ અને કેટલાક ફોટા તૈયાર કર્યા તેના જીવનનો હેવાલ (life history) લખી કાઢી અને આ બધુ બનાવટી તર્કટ એક પુસ્તકના આકારમા છપાવ્યુ મિ ફ્રેઝરે એક બનાવટી નામ ધારણ કર્યું અને જાહેર કર્યું કે તેઓ અને એક બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિક સર અમુક અમુક expedition (પ્રવાસટુકડી) લઈને આ પક્ષીનો તેના original home આદિ નિવાસમા અભ્યાસ કરવા ગયા આમ આખીયે તાર્કિક પણ સબદ્ધ રીતે ઘટના ઊભી કરી પુસ્તક છપાવી દીધુ અને આ નવુ 'સશોધન વૈજ્ઞાનિકો આગળ જાહેર કરવા Departmental clubdinner ભોજનસમારભના પ્રસગનો લાભ લીધો મિ ફ્રેઝર બનાવટી દાઢી ધારી આ મા ખાણા વખતે તેઓ તબિયતને કારણે નહિ આવી શકે એવો તાર કર્યો પણ ખાણુ પૂરુ થઈ ગયા પછી આવી શકશે અને પોતાનુ સશોધન વૈજ્ઞાનિકો આગળ રજૂ કરશે એવો તાર કર્યો ખાણા વખતે એક બીજાની સાથે બેસે ને હાજર રહે તો જણાઈ જાય એટલે ખાણુ થઈ રહ્યા પછી એક દાઢીવાળો માણસ (મિ ફ્રેઝર) આવ્યા અને પોતાનુ નવુ સશોધન રજૂ કર્યું સર ફલાણા સાથે પોતે ગોબીના રણમા ગયા અને ત્યા એક ઝરા oasis આગળ આ એક નવુ પક્ષી વુપન પુફડ ગોબીએન્સીસ શોધી કાઢ્યુ અને તેના જીવનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો અને પોતે બનાવેલી Slides (ચિત્રતકતીઓ) પણ વૈજ્ઞાનિકોને બતાવી શરૂઆતમા તો આ શાપનો વિચાર માત્ર બે રેન્ડો ફ્રેને એપ્રિલ-ફૂલ બનાવવાનો હતો, પણ પાછળથી વનસ્પતિશાસ્ત્રના બધા જ માણસોને એપ્રિલ ફૂલ બનાવ્યા વૈજ્ઞાનિકોએ આ બધુ માન્યુ પણ જ્યારે ભાષણ પૂરુ થઈ ગયુ તેના ઉપરની ચર્ચા પણ પૂરી થઈ ગઈ ત્યારે મિ ફ્રેઝરે પોતાની દાઢી કાઢી નાખી ! બધા વૈજ્ઞાનિકોને લાગ્યુ કે બધને મૂર્ખા બરાબર બનાવ્યા ! આ નવા પક્ષીના વર્ણનની પુસ્તિકા યુરોપ-અમેરિકાના અગ્રગણ્ય પુસ્તકાલયોમા મોકલવામા આવી યુરોપના એક વૈજ્ઞાનિકે પોતે કરવા ધારેલા-સશોધનના લેખમા આ પુસ્તકનો ઉલ્લેખ (reference) પણ કર્યો આમ તેઓ પણ મૂર્ખા બન્યા આ બધુ જ તર્કટ હતું પણ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન ની જેને લત લાગી છે તેઓને આવા વૈજ્ઞાનિક તર્કટથી કેવા મૂર્ખા બનાવી શકાય છે, તે આ દાખલા ઉપરથી જણાશે આ વાત ઘણા વર્ષ પહેલા બનવા પામી હતી, અને જ્યારે એપ્રિલ માસ આવે છે ત્યારે આ વાત સ્મરણમા તાજી કરવામા આવે છે

Departmented Dinner (સસ્થાનું સઘ ભોજન) વખતે પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓનો સબંધ બધાય છે અને તે ગાઢ થતો જાય છે દરેક ખાતામા જુદી જુદી ક્લબો હોય છે અને આ ક્લબોની મીટીંગ નિયમિત રીતે ભરવામા આવે છે અમારા Plant Breeding (છોડઉછેર)ના ખાતામા આવી એક ક્લબ છે તેને Synapsis club (સીનેપ્સિસ ક્લબ)ના નામથી ઓળખવામા આવે છે સિનેપ્સિસ એટલે સયોગ થવો કોશવિદ્યાની આ પરિભાષા છે પહેલા સત્રમા જ્યારે આ સીનેપ્સિસ ક્લબની મીટીંગ ભર વામા આવી ત્યારે પ્લેન્ટ બ્રીડીંગમા ડૉ લવે (જેમણે statistial methods નામનુ પુસ્તક લખ્યુ છે) બહુ સરળ ભાષામા આ ક્લબનો હેવાલ આપ્યો હતો અને તે વખતે આ ક્લબનો શો આશય છે તે આ શબ્દોમા વ્યક્ત કર્યું હતુ —

Mr Norton suggested the name 'Synapsis' to the club which was at once taken up Dr Webber who established the plant-breeding department at Connel University used to explain very beautifully the idea of chromosome pairing with that of the coming to gether of the human being who came in contact, i e 'synaped', and then parting took away with them the units of knowledge Chromosomes are the bearers of hereditary units They come together synapse, and exchange these hereditary units The men in the club come from various

places and countries, just like the chromosomes

મહિનાના બીજા અને ચોથા સોમવારે સીને પ્રિન્સ કનમની મીટીંગ ભરાય છે અને અમારા વિષયને લગતા મુદ્દાઓ ઉપર જાણીતા વૈજ્ઞાનિકને બોલાવી ભાષણ ગોઠવાવે છે આ કનમમા પહેલુ ભોજન અને ત્યાર બાદ ભાષણ–ખાણુ પકાવવાનું વિદ્યાર્થીઓએ બે ત્રણ વિદ્યાર્થી અને પ્રોફેસરને આવી એક કમિટી દર વખતે નીમવામા આવે છે અને આ કમિટી ખાણુ તૈયાર કરે અમારો પણ એક દિવસે વારો આવ્યો હતો અને તે વખતે અમે હિંદી ખાણુ પકવ્યુ અને પીરસ્યુ હતુ લોકોને ગમ્યુ પણ હતુ આ કનમમા ૬૦-૭૦ માણસો આવે છે વિદ્યાર્થીઓ — ખાસ કરીને પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થી અને ખાતાના બધા પ્રોફેસરો ડુંગળીની બનાવેલી કચુંબર ખાસ કરીને આ લોકોને ગમી હતી આવા ત્રણ ખાણા માટે દરેક મેમ્બર પાસેથી એક ડોલર લેવામા આવે છે ઘણા વખત પહેલા આ બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરની બનેલી સ્વયંપાકી કમિટી રકાબીઓ પણ ધોતી પણ હવે વખતના અભાવે બહારનો માણસ રોકી આ કામ કરાવી લેવામા આવે છે ખાણુ થઈ રહ્યા પછી વક્તા પોતાનું ભાષણ કરે છે ખાણા દરમિયાન નીચેના બે નિયમો ખાસ કરીને પાળવામા આવે છે

1 Faculty members must not sit together–they are just as good or bad (૪) as the others

2 No new students or members can sit together

એટલે કે બે પરિચયવાળાઓ અને બે નવાઓ બાજુમાજુમા બેસી ન શકે

એક બીજાને પરિચય વધે — વિદ્યાર્થીઓની અંદર અંદર અને વિદ્યાર્થી અને પ્રોફેસરો વચ્ચે પરિચય વધે — એક બીજાની વધુ નિકટ આવે એ માટે આ બે મર્યાદા (!) પાડવામા આવ્યા છે ખાણુ એ સામાજિક પ્રસંગ છે દિવસે એક બીજાને મળવાના પ્રસંગ ન આવે પણ ખાણુ એ પ્રસંગ એવો છે કે ઘણા વખત સુધી એક બીજાને ન મળી શક્યુ હોય તો ખાણા વખતે મળી શકાય અને પરિચય વધારી શકાય માત્ર પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓ આવી કનમો દ્વારા એક બીજાને સારી રીતે જાણી શકે છે વાતચીત પણ જુદા જુદા વિષયો ઉપર કરવામા આવે છે ભણવા વિષેની વાતચીત ભાગ્યે જ આવે સ્થળે કરવામા આવે છે આવી કનમો બીજા બધા ખાતામા છે

તહેવારોના કેટલાક પ્રસંગોએ પ્રોફેસરો વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર જમવા બોલાવે છે આપણે જેમ દિવાળી ઊજવીએ છીએ તેવી રીતે 'જમણવારની દૃષ્ટિથી" આ લોકો Thanks giving અભિનંદન પ્રદર્શનના તહેવારો ઊજવે છે, આ તહેવારો નવેમ્બરની આખર તારીખે આવે છે પહેલા સત્રમા મે Rural Sociology ગ્રામ્ય સમાજશાસ્ત્રનો વિષય લીધો હતો આ વિષય પ્રો સેન્ડર્સન (Sanderson) શીખવે છે પ્રો સેન્ડર્સન ગ્રામ્ય સમાજવ્યવસ્થા શાસ્ત્રના ખાતાના વડા છે, અને તેમણે Rural Community નામનુ પુસ્તક લખ્યુ છે અભિનંદનના તહેવારે અમને–મિ કદમને અને મને–પ્રો સેન્ડર્સને તેમને ત્યા જમવા બોલાવ્યા હતા જમણ દરમિયાન આપણા દિવાળીના તહેવારો અને મોહન જો ડેરોના પુરાણા ખોદી કાઢેલા ખંડેરો ઉપર વાતચીત કરવામા આવી હતી તે દિવસે અહીં ઇથકામા ખૂબ જ (મારે માટે પહેલો) બરફ પડ્યો હતો આજે પણ ઝીણી ઝીણી બરફની ઝડીઓ (Flurries) બહાર પડે છે લગભગ ચાર મહિના પૃથ્વી બરફથી ઢંકાયેલી રહે છે પ્રો સેન્ડર્સને બીજા બે ત્રણ ચીનના વિદ્યાર્થીઓને પણ બોલાવ્યા હતા આ રીતે પરિચય અહીં થાય છે

ગયે વખતે મે અહીંની શિક્ષણપદ્ધતિ વિષે લખ્યુ હતુ આ બીજા સત્રથી summer meetings શરૂ કરવામા આવી છે અમારા ખાતામા plant breeding seminars પ્લાન્ટ બ્રીડીંગ સેમિનારની મીટીંગો ભરવામા આવે છે આવી મીટીંગો બીજા ક્ષેત્રોમા પણ ભરવામા આવે છે છોકરાઓને કેળવવાની

દૃષ્ટિથી જોવા જતા આ સેમિનાર બહુ અગત્યનું અને મુખ્ય અંગ કહેવાય સેમિનરની મીટીંગ દર અઠવાડિયે ભરવામા આવે છે વિજ્ઞાનમાં ઉકેલવામા ઉકેલા થયેલા વિષયોનું ટિપ્પણ કરવામા આવે છે અને આમાંનો એક એક વિષય દરેક વિદ્યાર્થીને સોંપવામા આવે છે. આ વિષય ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકો અને સામયિકોના લેખોનો ઊંડો અભ્યાસ તે વિદ્યાર્થીને કરવો પડે છે અને તે વિષયનુ ઉંડું સંશોધન તે વિદ્યાર્થીને આ સેમિનરની મીટીંગ આગળ રજૂ કરવુ પડે છે સ્નાતકો અને પ્રોફેસરો અને બીજા તે વિષય ઉપર કામ કરતા માણસો આ મીટીંગમા હાજર હોય છે વિદ્યાર્થીએ જાણે પોતે જ સંશોધન કર્યુ છે અને પોતાના સંશોધનના પરિણામ આ તજજ્ઞો (Specialist)ની મીટીંગ આગળ રજૂ કરવાના છે ઉકેલામા ઉકેલા સંશોધનના પરિણામ કેવી રીતે રજૂ કરવા અને તે અંગે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોના જવાબ કેમ આપવા આ બધી વસ્તુઓનો વિદ્યાર્થીને અભ્યાસ કરવો પડે છે અધ્યાપકો પણ તેને પ્રશ્નો પૂછે છે અને બીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ તે વખતે તેને પ્રશ્નો પૂછે છે કેળવણી આપવાની દૃષ્ટિએ આ સેમિનર મને સારી લાગે છે વિદ્યાર્થી તેથી જવાબદાર વધારે થાય છે સેમિનર એટલે અમુક ક્ષેત્રના અભ્યાસીઓની સભા પ્રોફેસરો બીજા વિદ્યાર્થીઓ માફક આ સેમિનરમા હાજર રહે છે વિદ્યાર્થીને તેનાથી સારી તાલીમ મળે છે કારણ કે તેને mature પુખ્ત અભ્યાસીઓ આગળ બોલવાનુ હોય છે અને પોતાના બોલવાના વિષયને અંગની ચર્ચા અને પ્રશ્નોના જવાબદારીભર્યા ઉત્તર આપવાના હોય છે આવી સેમિનર દરેક ખાતામા ભરવામા આવે છે આપણી ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓમા આ અંગ ખાસ દાખલ કરવા જેવુ મને લાગે છે

•

અંતકાળે*

શ્રી ટોપણ દયાળજી ઘેલાણી

મહુ પિયાસીની નાટકપાર્ટીમા દાખલ થઈ દમદમના બગીચામા આમોદપ્રમોદ કરી પ્રભાસ ઘેર પાછો ફર્યો સવારના લગભગ આઠ વાગે

ડેલીમા દાખલ થવાના દરવાજા પાસે એક સ્ત્રી બેઠેલી હતી પ્રભાસને જોતા જ તે ઊઠીને ઊભી થઈ અને ધીમા નમ્ર સાદે બોલી "હું તને જ મળવા આવી છુ દીકરા "

અચંબો પામી પ્રભાસે કહ્યુ, 'મને મળવા? ક્યાથી આવે છે તુ ?'

તે સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો, 'વીણાએ મને મોકલી છે '

"વીણા ?"

પ્રભાસે એકાદ ક્ષણ પોતાના હૃદયમંચ તરફ દૃષ્ટિ કરી જોયુ, વીણા, ચારુ, સુશીલા, મણિમાલા...કેટલી યે સ્ત્રીઓ હૃદયમંચ ઉપર આવી કેટલી યે જાતના અભિનય કરી ગઈ હતી તેમાની આ એક વીણા! વારુ! વારુ! અચાનક કંઈક વિચાર આવ્યો, આ એકનો એક આગમ આમોદ—પ્રમત્ત! એનો પણ કટાક્ષ હોય છે

હૃદય નમ્ર બન્યુ, પૂછ્યુ 'કાંઈ સંદેશો કહી મોકલ્યો છે?'

સ્ત્રીએ કહ્યુ, 'શુ કહી મોકલે? તેની અંતની ઘડીઓ ગણાય છે બચે એવી આશા નથી, કેમકે

* બંગાળીમાથી અનુવાદ, મૂળ લેખક સૌરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય

દિવસથી રડે છે. તમને હાથે પગે પડી — વિનંતિ કરી ફક્ત એટલું જ માગે છે કે તમે તેને એક વાર મળી જાઓ.' 'તે તમને મળવા માગે છે'

'મળવા માગે છે. વીણા ?'

પડદો ઊંચકાયો. અતીતનું દશ્ય નજર સામે ખડું થયું. તે વખતે તે રહેતી હતી ઝામાપુકુર મોહેલ્લાના એક ઘરમાં. બાજુમાં જ એક માળનું મકાન. ધણી કોઈક ઑફિસમાં નોકરી કરતો હતો. સાંજ પડી દારૂ ઢીંચી ઘેર આવતો અને બિચારી નાની બાળ-વહુને મારતો. નિત્ય પ્રહાર! વહુ બિચારી મૂંગે મોઢે સહન કરતી. પતિના હા-હોકારાથી આખો પાડોશ કંપી ઊઠતો. પ્રભાસનું હૃદય ભાગી પડતું. ત્યારે તેની ઉમર પણ કેટલી! પ્રથમ યૌવન. આકાશમાં સોનેરી રંગ. તે રંગથી આખું યે મન સોનેરી જ રંગાઈ રહેતું હતું!

એક દિવસ બપોરને વખતે વહુ કુંજિયામાં બેસી છીપર ઉપર કાંઈક વાટતી હતી. આટઆટલો અત્યાચાર સહન કરતી આવતી હતી છતાં યે રૂપ લાવણ્ય તો વિધાતાએ તેના જ અંગ ઉપર ઢોળી દીધું હતું — જાણે દુનિયામાં જ્યાં જેટલું રૂપ જેટલું લાવણ્ય હતું તે બધું ય! કદાચ એટલું બધું નહિ પણ હોય, પ્રભાસના તરુણ નયનોએ અને તરુણ મને તે વખતે એમ માની લીધું હોય એમ પણ બનવાજોગ છે.

જરા દયા — એ ૧૬ વાર આહા! બસ પછી પૂછવું જ શું? વહુ એકદમ આવીને પગમાં જ લોટી પડી. તે પછી તો બારીની એક બાજુ એક જણ, બીજી બાજુ તે. બન્ને વચ્ચે કેટકેટલી વાતો થતી. મનમાં છાના છાના કેટલા યે સ્વપ્નચિત્રો રચાતા! આ કરુણ, હૃદયહીન પૃથ્વીની બહાર છે સ્વપ્નનું તે રાજ્ય — પહોંચી છે ને સુધી ઇન્દ્રજાળની માયાથી રચેલું ભરેલું. અહીંથી ભાગી જઈ તે રાજ્યમાં જો પહોંચી શકીએ.

• • બન્નેનું પણ તેમ જ. તરુણ મનમાં દુર્નિવાર્ય લોભ જાગ્યો! રાતે નવ વાગે બહાર ગામ જવું છે કહી પ્રભાસ લગેજ લઈ ગયો. રેલ્વે સ્ટેશને ટ્રેનમાં ચડ્યો નહિ, સ્ટેશન ઉપર પોતાનો લગેજ કોઈને સાચવવા સોંપી આવી મધરાતે તે પાછો આવ્યો. ઘર પાસે બારણા પર ધીમો ટકોરો! વહુ જાગતી જ બેઠી હતી. પીધેલો ધણી વરંડામાં ચત્તોપાટ પડ્યો હતો. વહુ એકદમ ઘરની બહાર આવી ઊભી. નજીકમાં જ ઊભી હતી એક ટેક્સી. ટેક્સીમાં બેસી બન્ને જણા.

છાતી ધડકતી હતી. બીક લાજ શરમ શું શું નહિ? પાતાળ ફાડી સામે આવી ઊભો જાણે નાનપણમાં સાંભળેલી વાર્તામાંહેલો પેલો વિરાટ દૈત્ય. ગૃહસ્થઘરની વહુ ભને ને ગરીબ. તેને લઈને તે આમ ક્યાં ચાલ્યો?

ટેક્સી સ્ટેશને જઈ ઊભી રહી. ટેક્સીમાંથી ઊતરી લગેજ લઈ બીજી એક ટેક્સી પકડી. તેનું કરવું ડાંગા મહોલ્લામાં જવું, બે ચાર દિવસ ત્યાં રહી પશ્ચિમ તરફ જવું. એક મહિનો બહાર ફરી આવી ચુપચુપ કલકત્તા પાછા ફરવું. નંદન હોટેલમાં એક રૂમ ભાડે રાખી વહુને ત્યાં રાખવી. એ વહુ તે જ આ વીણા.

તે પછી બીજા બે માસ વીતી ગયા. ક્યાં ઊડી ગયું માનસમનનું-રેશમનનું તે સ્વપ્ન, તે પ્રેમ, તે માયા, તે જાદુ! માયાનું આવરણ ખસીને પડી જતાં વાસી ફૂલની જેમ વીણા જે દિવસે નિત્યની-હમેશની બીજી મામૂલી સ્ત્રીના રૂપમાં નજર સામે આવી ઊભી તે દિવસે પ્રભાસનો મોહ ખલાસ થયો, સમસ્ત મન ઘૃણાથી કંપવા લાગ્યું. આ તુચ્છ નારીને વાસ્તે આટલું બધું?

પ્રભાસ નાસી છૂટ્યો. જે વીણા તેને ભરોસે-વિશ્વાસે-આશ્રયે-પૃથિવી ઉપરના પોતાના એક માત્ર અવલંબનને ઠોકરે મારી ચૂકેલી. ફરી આવી હતી તેને માટે ક્યાંય ઊભા રહેવા જેટલું સ્થાન પણ આ પૃથ્વી ઉપર ન રહ્યું. પણ પ્રભાસના મનમાં એ વિચાર સરખો યે આવ્યો નહિ!

તે દિવસથી રૂપની પરવશાળા × મા. તે હમેશનો ખરીદનાર બન્યો. વીણા સાથે ફરી મુલાકાત

× બજાર

થઈ નહોતી વચ્ચે વચ્ચે તેની વાત યાદ આવતી ખરી. પણ એમ વિચારીને તે મનને સાંત્વના આપતો હતો કે બધિયાર ઘર છોડી જે રસ્તાની મુક્તવિહારી માયા–મમત તેણે આપી છે તે રસ્તાનો આશ્રય કરી તે સુખે આનંદે રહી શકશે

પાંચ વર્ષ પહેલાની આ વાત !

પાંચ વર્ષ પછી તે જ વીણાએ તેને બોલાવ્યો !

મનમાં થયું, જવામાં નુકસાન શું ?

તેણે કહ્યું, 'વારુ હું આવીશ, ઠેકાણું ?'

તે સ્ત્રીએ ઠેકાણું આપ્યું, પ્રભાસે કહ્યું, સાંજ પછી આવીશ '

સ્ત્રીએ કહ્યું 'જરૂર આવજો તે બિચારી રડ્યા જ કરે છે છેવટની આશા ! આહા !'

બપોરે પ્રભાસ સૂઈ ગયો સાંજે ઊંઘ ઊડતા વિચાર કર્યો કે વીણા પાસે જવું કારણ ગતે પારને (બીજી સ્નેહપાત્રી) અપમાન કરેલું હતું આ કાર્યથી એ અપમાનનો પણ બદલો સાથે સાથે લઈ શકાશે પારુલે ધાર્યું હશે કે સાંજ પડી તે વળી પાછો તેની મહેરબાનીની યાચતો આવી ઊભો રહેશે! ભલે જાય ત્યારે તે હવે આ મજા ! પારુલ ભલે જરા થાકીને નરમ થાય

ઠેકાણું ગોતતો ગોતતો પ્રભાસ આવ્યો દરિદ્ર મલિન બસ્તીપાડામાં વર્ષાદની ઋતુ ન હોવા છતાયે કાદવની દુર્ગંધ ભયાનક હતી આવે સ્થળે યે શું મધુ પ્યાસીઓ મધુની શોધમાં આવતા હશે ! હાય રે !

કાચું એક માળનું ઘર બારણા ઉપર ટકોરો મારતા પેલી જ સ્ત્રીએ આવીને બારણું ખોલ્યું, કહ્યું 'આવ્યો તું ? આવ દીકરા લાગતું હતું કે એનું કોઈ નથી પણ તારા જેવો એક તો સંભાળ લેવા આવનારો નીકળ્યો મેં એને રસ્તામાં પડેલી જોઈ ત્યાંથી લાવીને મારા ઘરમાં રાખી મર્યંતી ગંગાસ્નાન કરવા ઘાટની એક બાજુએ પડી હતી એ વાતને હજુ મહિનો જ થયો આટલા દિવસમાં કોઈ એની પાસે આવ્યું નથી બધા ય કહેતા હતા કે હૉસ્પિતાલની ગાડી બોલાવી એને હૉસ્પિતાલમાં મોકલી આપો ! નાઈ બિચારી રડતી હતી, મને કોણ જાણે કેમ દયા આવી ! ઘરમાં જ રાખી બહુ જ ડાહી છોકરી છે પણ. તેને એવી મતિ કેમ સૂઝી હશે '

બોલતા બોલતા એક ઓરડા પાસે આવી તે સ્ત્રીએ કહ્યું, "આ ઓરડામાં છે હાલીચાલી તો શકતી નથી પથારી ઉપર પડી રહી છે, જાણે સોનાનું હીમ !"

પ્રભાસની છાતી ધડકી ઊઠી આ હાલતમાં તે વીણાને જોશે એવી આશા તેણે રાખી નહોતી

પેલી સ્ત્રી તરફ ફરી પ્રભાસે પૂછ્યું, 'બચે એવું જરાય લાગતું નથી ?'

સ્ત્રીએ કહ્યું 'એવા ચિહ્ન તો દેખાતા નથી પાડોશમાં આ મિત્રના કુટુંબનો છોકરો ડૉક્ટરી ભણે છે તે બિચારો દવા લાવી આવીને રોજ જોઈ જાય છે તે કહે છે, 'બચવાની આશા નથી' રોગ બહુ જ હઠીલો છે ને બાપુ–યક્ષ્મા જા ને દીકરા, જા ઓરડામાં જા, તને જોઈને રાજી થશે હજુ માણસોને ઓળખી શકે છે શુધસાન હજુ છે "

પ્રભાસ ઓરડામાં દાખલ થયો રોગ અને દારિદ્રની વાસથી ઓરડો જાણે ભરેલો હતો જમીન ઉપર એક પથારી પાથરેલી હતી ઘર હતું તેથી વધુ કંગાળ બિછાનું હતું રોગી આંખો મીંચી બિછાના પર પડી હતી.

પ્રભાસે બોલાવી –"વીણા ."

વીણાએ આંખો ઉઘાડી જોયું, એક નિશ્વાસ ! પાતાળના રંધ્ર ઉપર જાણે પથ્થર ઢાંકેલો હતો તે પથ્થર ખસેડતાં કેટલાયે યુગનો સંચિત ક્ષીણ વાયુ મુક્તિ મળતા બહાર નીકળી આવ્યો ! વીણાની આંખો મટકું પણ મારવા માગતી નહોતી

પ્રભાસની જીભ જ તાળવે ચોંટી ગઈ આ વીણા ! પતિના કેટકેટલા પ્રહારો છતાં આવી મલિન આવી પ્રાણહીન તો તે ક્યારેય જણાઈ નહોતી આની આવી દશા કેમ થઈ !

"તમે આવ્યા ? ખરેખર ? મને તો આશા નહોતી કે તમે આવશો " વીણા ક્ષીણ સ્વરે બોલી

પ્રભાસે કહ્યું, "બહુ દિવસથી માંદી છે?"

વીણા હસી—અતિ ક્ષીણ મલિન તે હાસ્ય

પ્રભાસે કહ્યું, 'હું હમણાં જ ડાક્ટરને બોલાવું છું, હવે આ ઘરમાં...'

પ્રભાસે ઘરમાં ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી પછી એક નિસાસો નાખી કહ્યું, "એક સારું ઘર ભાડે રાખી ત્યાં તને લઈ જઈશ, આજે જ "

વીણાએ કહ્યું, "શા માટે? કાંઈ જરૂર નથી"

પ્રભાસના મનમાં તે પાંચ વર્ષ પૂર્વેનો પ્રભાસ જાણે ફરીથી જાગી ઊઠ્યો વચ્ચેના વર્ષોની હૃદયની મલિનતા-કાળાશ ભુંસાઈ ક્યાં ય અદૃશ્ય થઈ ગઈ! પ્રભાસ વીણાના માથા પાસે આવી બેઠો.

વીણાના જીર્ણ વિવર્ણ હાથ પડેલા હતા આ જ હાથોને પ્રભાસે એક દિવસ ગળે વીંટાળ્યા હતા—તાજાં ફૂલોની માળાની માફક! આજ એ જ હાથો

વીણાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ તેને દાબી રાખી પ્રભાસ દુઃખી સ્વરે બોલ્યો, "મેં તારા ઉપર બહુ જ અત્યાચાર ગુજાર્યો છે વીણા! મને વહેલું કેમ ન કહેવરાવ્યું? બોલાવ્યો હોત તો હું ધારું છું કે હું આવત"

વીણાએ કહ્યું, "જેટલા દિવસ તમને હું ગમી તેટલા દિવસ તમે સાથે રહ્યા તમને હું જે દિવસે અણગમતી થઈ તે દિવસે તમે મને તજીને ચાલ્યા ગયા હું સમજી ગઈ મારું તમારા ઉપર કાંઈ જોર તો નહોતું! શા માટે તમે હમેશને માટે મારી સાથે રહો? હું તમારી કોણ? પહેલાં તો મને બહુ જ દુઃખ થયું. પછી વિચાર કર્યો કે ખરેખર—આ રોષ—આ અભિમાન ખોટું છે તે મારે માટે શા માટે પોતાનું બધું તજી દે!"

વીણાનો અવાજ રૂંધાઈ ગયો પ્રભાસ કંઈ પણ ન બોલતાં ચુપચુપ બેસી રહ્યો. તેની બન્ને આંખોની દૃષ્ટિ સ્થિર, અવિચલપણે વીણાના મો સામી જ ચોંટી રહી હતી

નિસાસો નાખી વીણાએ કહ્યું, "હું સમજી કે હું કુળત્યાગ કરીને આવી છું દુનિયાનો તિરસ્કાર! મને તમે યાદ આવ્યા છતાં યે હું તમને બોલાવી શકી નહિ કે કંઈ ખબર આપી શકી નહિ શું બોલાવું? ક્યા અધિકારથી તમને બોલાવું? પાપને પંથે પડેલી હું. જેટલો વખત તમે મને મળેલા હતા, મારા થયા હતા, તેટલા વખતનું તે જ મધુર સંભારણું મારા હૃદયમાં રાખી મેં દિવસો ગુજાર્યા નસીબ મારું! હું સુખ ભોગવી શકું એ તો કાંઈ બનવાજોગ નહોતું, પણ.." એક લાંબા નિશ્વાસની સાથે વાત વચ્ચેથી જ ભાંગીને ચૂરેચૂરા થઈ ગઈ

હાથ હજુ યે પ્રભાસના હાથમાં હતો પ્રભાસના મોમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ તેના મનમાં જાગ્રત થયો હતો યૌવનનો તે વન્યાસ્રોત—તે સ્રોતમાં શરીરો ઝંપલાવી તણાયાં હતાં વીણા અને તે પોતે માથે આકાશ નીલ નિર્મલ જ્યોત્સ્નાથી ભરેલું નીચે પૃથ્વીના વક્ષઃસ્થળ ઉપર પણ તે જ જ્યોત્સ્નાની માદકતા!

વીણા પાછી બોલવા લાગી, "કેટલી યે વાર મનમાં વિચાર આવ્યો કે આના કરતાં ધણીનો—સ્વામીનો માર ખાઈ ખાઈને જો મરી ગઈ હોત તો ય આવે ટાણે પાંચ જણ આવીને પાસે તો ઊભત! મનમાં ઘણું યે દુઃખ થતું, જ્યારે સુખ મારા નસીબમાં નહોતું ત્યારે સુખની આશા શા માટે કરી? તેથી જ તો આજે આમ એકલી અટૂલી પડી રહી છું ને! કોઈની સામું જોઈ ક્યાં માગી શકું એવું મોઢું પણ મેં રાખ્યું નથી શરીરને ગત દિવસ આ વ્યાધિમાં બાળીને ખાખ કરી નાખ્યું છે! છતાં. સાચું કહું છું હું ભ્રષ્ટ નથી મેં મારી જાતને બગાડી નથી"

વીણા ચૂપ રહી તેની બન્ને આંખોને ખૂણે બે ટીપાં આંસુ—મોતીની જેમ ઝગી રહ્યાં હતાં

પ્રભાસનું હૈયું ધબકી ઊઠ્યું ધ્રૂજતે સાદે તેણે કહ્યું "મને માફ કર, વીણા! ખરેખર મેં..."

મ્લાન મૃદુ હસી વીણાએ કહ્યું, "મેં તમારા

ઉપર રીસ અભિમાન કર્યું નથી...હું તમને સાચેસાચ ખરા મનથી ચાહું છું તમારા જીવનમા મારું સ્થાન ક્યાં, હું કોણ, તેનો પણ મે વિચાર કરી જોયો છે માણસ કેટલાંયે રમકડા લઈ રમે છે હું તમારે મન એક રમકડાથી વધુ કંઈ જ નહોતી સમજી ત્યારે પણ મારે મન તો તમે..."

અશ્રુના વેગથી વાત આગળ કહી શકાઈ નહિ, નિશ્વાસ નાખી વળી વીણાએ કહ્યું "પતિને ચાહીશ એમ ધાર્યું હતું ..પણ તેમ થઈ શક્યુ નહિ એવો અવકાશ જ મળ્યો નહિ હું માત્ર તેમનાથી ડર્યા જ કરતી પહેલા દિવસથી જ ગાળાગાળી અને મારપીટ ..દુનિયા શુ છે, હું કોણ છું ..બધું ય હું ભૂલી ગઈ હતી તે પછી તે દિવસે ..જે દિવસે હું ફળિયામા બેઠી બેઠી કામ કરતી હતી, ત્યારે તમે મને બોલાવીને મારી સાથે વાત કરી તે દિવસે પૃથ્વીને મે જાણે પહેલવહેલી જોઈ કે જે પૃથ્વીનુ હું સમજણી થયા પછી હમેશાં સ્વપ્ન જોતી હતી હવે પડી પડી વિચાર કર્યા કરું છું કે, બધાંય બંધન તોડી હું કેવી રીતે નાસી આવી શકી! સ્નેહનો-પ્રેમનો જે મોટો સમુદ્ર તમે ક્યાંકથી મારી સામે મૂકી દીધો, તે સમુદ્રના મોજામાં મા-બાપ ભાઈ-બહેન એમના નામ સુદ્ધાં તણાતી દેતા મને મનમા જરા પણ દુઃખ થયુ નહિ! તે દિવસે મે કોઈનો પણ વિચાર કર્યો નહિ તેથી જ વાળુ કરીને ભગવાને મને અંતકાળે આ શિક્ષા કરી જણાય છે! આજ ક્યાં ય મારુ કોઈ સગુ નથી"

વીણાની આંખોમા અજસ્ર અશ્રુધારા ચાલી પ્રભાસ બોલ્યો, "કોઈની સાથે તારો મેળાપ થયો નથી આ પાંચ વર્ષમા?"

"ના, જ્યારે તમારી સાથે રહેતી ત્યારે તમારાથી છાના બે કાગળો લખ્યા હતા મારી માને, માએ તે કાગળોનો જવાબ પણ વાળ્યો નહિ તમે કદાચ ખિજાશો એમ સમજી મે તમને તે વાત કરી નહોતી તમારી સાથે સુખમા રહેતા મને એ જ વિચારો આવતા હતા કે, મારી માએ મારા દુઃખો જોયા છે, યાતનાઓ જોઈ છે, ત્યારે આજ મારા સુખની વાત હું માને જણાવુ શા માટે નહિ? તેથી જ કાગળ લખ્યો હતો તમારી સાથે રહેતી હતી ત્યા સુધી એક મિનિટ પણ એવો વિચાર આવ્યો નહોતો કે, મારું એ સુખ ચોરી કરીને મેળવેલું છે, ને સુખને મને જરા પણ અધિકાર નથી! કુલીન સ્ત્રીઓને એવા સુખનો ગર્વ શોભા આપે નહિ પછી તમે ચાલ્યા જતા પૃથ્વી મારા પગની નીચેથી સરી ગઈ! સામે જોયુ, હતી પાતાળની ઊંડી અનંત ખાઈ! હું ડરી ગઈ, જાણી લીધુ, મારુ કોઈ નથી કોને કહું આ દુઃખની વાત? મા યાદ આવી, વિચાર કર્યો કે કાગળ લખુ, પણ લખી શકી નહિ માએ આગળના કાગળોનો ક્યા જવાબ આપ્યો હતો? જવાબ દેવાનો રસ્તો પણ મે રાખ્યો હોય ત્યારે ને! કદાચ તેઓ મારા આ કામને લીધે ધરતીમા જ મોઢું છુપાવીને પડ્યા રહેતાં હશે. તેમને મન હવે હું કાંઈ જીવતી નથી જ તો! મરી જ ગઈ છું"

બોલતા બોલતાં વીણાને જોરથી ઉધરસ આવી, માથાથી પગ સુધીના ગાત્રો ઉધરસથી હાલી ઊઠ્યા. અસહ્ય વેદના! તેનુ માથુ ઢળી પડ્યુ

પ્રભાસે હળવેથી તેનુ માથુ ઊંચકીને પાછું તકિયા ઉપર રાખ્યુ ફરીને વીણા બોલી, 'મે ધાર્યું હતું કે મરી જઈશ પણ મરી શકી નહિ રસ્તામા આવી ઊભી—શા માટે મરી ગઈ નહિ તે કહી શકતી નથી, મરી શકી નહિ શેરીએ શેરીએ રસ્તે રસ્તે ભીખ માગી દિવસો કાઢવા માડ્યા મનમા વિચારતી કે કોઈ ને કોઈ દિવસ પણ તમને રસ્તામા ક્યાં ય જોઈ શકીશ, તમારી સામે હાથ લાંબો કરી ઊભીશ ભીખ માગીશ તમે તે જોશો—બહુ જ સારુ દેખાશે એક વખત એમ તમારી પાસે હાથ લાંબા કરી લીધા પછી હું મરીશ! આ વાત મનમા તાજી ને તાજી રાખી હું જીવતી રહી! કેવો વિચાર! પણ ભીખ ભારે પડવા લાગી, રસ્તામા માણસો દયાથી મારા અંગો સામુ જોઈ રહેતા ભીખ આપવા આવતા કોઈ તો હાથ પકડીને દાબતુ! હું કંપી ઊઠતી કેટલાય માણસો કેટલીયે જાતની વાતો મને કહેતા હું નાસી છૂટતી ક્યારેક એમને ગાળો દેવા લાગતી લોકો ગાંડી કહીને પજવવા લાગ્યા, પણ હું કદી ગાંડી

નહોતી. મહિનાઓ વીત્યા. એક દિવસ કોઈ પર્વનો દિવસ હતો. ભૂખી હતી, પર્વ નિમિત્તે લોકો કંઈ આપશે એમ ધારી રખડતી ભટકની નદીના ઘાટ ઉપર ગઈ. અચાનક કંઈ થયું. નદીની માટી જાણે પગ નીચેથી ખસવા લાગી. આંખે અંધારાં આવ્યાં. ચોતરફ અંધારું જણાવા લાગ્યું. હું પડી...પછી મને જ્યારે ભાન આવ્યું, જ્યારે અજવાળામાં આંખ ખોલી. મેં મને અહીં પડેલી જોઈ...આવા આફતના વખતમાં આટલી દયા કોણ કરે? કોઈ જાતની આશા નહિ...કાંઈ લાભ નહિ — આવી સ્થિતિમાં મને પોતાને ત્યાં તેડી લાવી જવાબદારી વહોરી લીધી... એવું કોણ? એ સાધારણ ચાકરડીનું કામ કરે છે, મારા પર બહુ માયા રાખે છે. એને એક દીકરી હતી. દીકરીને પરણાવી હતી. જમાઈ હતો હેવાન, ગમાર. વેવાણ પણ એવી જ. તેમનો માર ખાઈ ખાઈ છોકરી બિચારી થાકી, હિંમત હારી ગઈ; વધુ જીવી શકી નહિ. ગળામાં પોતાની સાડી વતી ફાંસો ખાઈ એક દિવસ તેણે આપઘાત કર્યો."

વીણા ચૂપ રહી. પ્રભાસે આ બધી વાત ગંભીર ચિત્તે સાંભળી.

વળી વીણા બોલવા લાગી, "તમને ખબર આપવા નહિ એમ મનમાં ધારેલું. કેટલાક દિવસ આમ વીત્યા. પણ માંદગીમાં એકલના વધુ સહી શકાઈ નહિ! તમે કેમ છો તે જાણવા સારુ મન આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ઊઠયું. તમે અગાઉ કહેલું કે ઝામાપુકુરવાળું ઘર બદલી તમે શીમલાપાડાના નવા ઘરમાં રહેવા ગયા હતા. તમે આ વાત નંદન હોટેલમાં તમે મારી સાથે રહેતા હતા ત્યારે કહી હતી. તમને બોલાવ્યા. તમને કેટલી તસ્દી આપી? કદાચ તમે ગુસ્સે પણ થયા હશો."

પ્રભાસે એની સામે જોયું.

"ગુસ્સે? ના, વીણા! પણ હું જ હવે તો તારી સેવાચાકરી કરીશ. તને આવી રીતે મરવા દઈશ નહિ. એ બનવાજોગ નથી."

વીણાએ કહ્યું, "હવે જીવવાની હોંસ નથી, શું કરવું છે જીવીને?...શાને આધારે જીવું?"

પ્રભાસ તેના મોઢા સામું જ જોઈ રહ્યો હતો. કંઈક કહેવા એના હોઠ હલ્યા. વીણા સમજી ગઈ. તે બોલી, "આ જિંદગીમાં હવે કાંઈ આશા નથી. આગળની માફક તમે મારી સાથે રહો...તોપણ નહિ. એ જીવતું હવે મને સારું નહિ લાગે.',

બહાર કંઈ ધમાલ ચાલતી હતી. કોઈ ઘરાક ફેરીવાળા સાથે કંઈ રકઝક કરતો હતો. "સૌ ઓછું દઈને ઝાઝું લેવા ઇચ્છે છે. એનો જ બધે ઝઘડો છે. એમાં જ જગતનાં દુઃખોનાં મૂળ છે." વીણા હસીને બોલી. પ્રભાસ સાંભળી રહ્યો.

એક નિસાસો નાંખી વીણા બોલી, "પણ તો ય એક ઇચ્છા કહું, હારાની માને એક દિવસ મોકલી હતી મારા પિતા રહેતા હતા ત્યાં. પણ તેઓ તે ઘર છોડી ક્યાંક બીજે રહેવા ગયા છે ઘણા દિવસથી. બાઈ માણસ તે બીજે ક્યાં ખબર કાઢવા જાય?

પ્રભાસે કહ્યું "હું તેમની ખબર કાઢી પતો મેળવી તેમને અહીં તેડી લાવું?"

"તમે?"

આ નાનો શો ઉદ્ગાર પ્રભાસના હૃદયમાં તીરની માફક જઈ ખૂંચ્યો. તેણે કહ્યું, "હું મારી ઓળખાણ આપીશ નહિ. કહીશ કે પાડોશમાં રહું છું. મને ખબર આપવા મોકલ્યો છે."

વીણા હસી — મલિન તે હાસ્ય!...

પ્રભાસે કહ્યું, "તું હવે જરા ચુપચાપ પડી રહે. વધુ બોલ બોલ કર મા. આજે ઘણું બોલી..."

વીણાએ કહ્યું, "ઘણી યે વાતો કહેવાનું મન થાય છે પાંચ પાંચ વરસની ભેગી થયેલ વાતો! અહા! તમારા શરીરનો તમને ખ્યાલ આવ્યો છે! સાવ સુકાઈ ગયા છો. શરીરને બહુ ત્રાસ આપો છો, ખરું!"

પ્રભાસે કહ્યું, "કાલે રાતે ઊંઘ આવી નથી એટલે સુસ્ત લાગે છે."—

"કેમ ઊંઘ નહોતી આવી!"

આ સવાલનો જવાબ પ્રભાસ આપી શક્યો નહિ. તે ફક્ત બોલ્યો, "સહજ, પણ તું હવે ઊંઘી જા. હું

અહીં જ છું, ચાલ્યો જતો નથી થોડી વાર વિસામો લે, પછી વાત કરજે. ”

પંખો બાજુમાં પડેલો હતો વીણાના મો ઉપર પસીનો વળેલો હતો પ્રભાસ પંખો લઈ પવન નાખવા લાગ્યો તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો એક લટ વાળની કપાળ ઉપર ચોંટી ગઈ હતી, પસીનાથી રેશમ જેવા નરમ તે વાળ !

વીણા ઊંઘી ગઈ પ્રભાસ ઊભો થઈ હાગની માને કહેવા લાગ્યો, ‘જરા બહાર જઉં છું, વીણાની પાસે જ રહેજો કોઈ સારો ડૉક્ટર મળે તો તેને લાવું ”

હાગની મા બોલી, “ જો બાપુ, એનો જીવ બચાવી શકે તો સારું, બહુ જ દુખી થઈ છે બિચારી ડાહી છે છોકરી ’

પ્રભાસ ચાલ્યો ગયો થોડી વારે તે પાછો આવ્યો, દાડમ તથા અંગુર લઈને સાથે એક ડાક્ટર પણ હતો

વીણા ઊંઘતી હતી. મ્લાન પુષ્પલતા ! જોઈને પ્રભાસે નિસાસો નાખ્યો ‘ મારા જ પાપે ! ”

ઊંઘમાં વીણા બબડી, “ મા ”

“ એની પાસેથી એની માને પણ મેં ઝૂંટવી લીધી ! ” પ્રભાસે બીજો નિસાસો નાખ્યો

ત્યાં તો વીણાની ઊંઘ ઊડી ગઈ તેણે આંખો ઉઘાડી જોયું ઊંચું જોતાં જ તેણે ડૉક્ટરને જોયો સફાળી બોલી ઉઠી, “ કોણ ? ’

પ્રભાસે કહ્યું, ‘ ડૉક્ટર છે હું એમને બોલાવી લાવ્યો છું ” વીણા પડખું ફેરવી સૂઈ ગઈ ધીમે સાદે બોલી, ‘કોણે કહ્યું હતું બોલાવી લાવવાનું’ બોલાવીને શું કરવું છે ? ”

રોગીને તપાસી ડૉક્ટરે જે કહ્યું તેથી પ્રભાસ સમજ્યો કે દીવામાં તેલ નથી ! હજી દીવો બળી રહ્યો છે એ જ નવાઈની વાત છે, કોઈ પણ ઘડીએ આ દીવો હોલવાઈ શકે છે દવા કરવી ફોકટ છે આવી મનને છેતરવું છે !

પ્રભાસે નિશ્ચય કર્યો કે વીણાના માબાપને ખબર આપવી નામઠામ તે જાણતો હતો, વીણાએ તેને અગાઉ કહેલ પણ હમણાં તેઓ ત્યાં રહેતાં નહોતાં, જીવતાં તો હશે ને ?

તે જ રાતે તે ગયો જૂને ઠેકાણે વીણાના બાપનું નામ જગદીશબાબુ એ જૂને ઠેકાણે તેઓ નહોતા, ત્યાંથી ઘર બદલી ‘ બનિયાટોલા ’ રહેવા ગયા હતા

પ્રભાસ બનિયાટોલા ગયો ત્યાં તપાસ કરતાં ખબર મળ્યા કે પાંચ મહિના પહેલાં જગદીશબાબુએ અહીંથી બદલીને એક તરફ તેમણે નવું ઘર બંધાવ્યું હતું તે ઘરમાં તેઓ રહેવા ગયા છે ઠામઠેકાણું ચોક્કસ પૂછી ટેક્સી કરી પ્રભાસ દોડ્યો એક તરફ

ઘર મળ્યું તે વખતે રાતના નવ વાગી ગયા હતા જગદીશબાબુ સાથે મુલાકાત થઈ વાત સાંભળી રુક્ષ અવાજે તે બોલ્યા, ‘ એ દીકરી તો મારે મન મરી ગઈ છે ઘણા દિવસથી તેને વળી આજ મળવું ! ના, મારે પે, ભાઈ, નાતજાતમાં તો રહેવું છે ને ? બીજાં પાંચસાત છોકરાંછૈયાં છે, કુટુંબકબીલો છે સ્નેહીમિત્રો છે ને, ભાઈ ! ”

પ્રભાસે બહુ કાલાવાલા કર્યા, પણ વ્યર્થ

પ્રભાસને ગુસ્સો ચડ્યો પણ ગુસ્સો કરવાથી કાંઈ વળવાનું નહોતું વળી ખાસ કરીને જ્યારે આ બધાનું મૂળ તે પોતે જ હતો

પ્રભાસ પાછો આવતો હતો

ટેક્સીનું મશીન રસ્તામાં બગડી ગયું કોઈ રીતે ચાલુ થતું નહોતું પ્રભાસે ટેક્સીવાળાને કહ્યું ‘ તારું ભાડું લઈ લે હું બીજી ટેક્સી બોલાવું છું ”

ભાડું ચૂકવી પ્રભાસે બીજી ટેક્સી શોધવા આગળ ચાલવા માંડ્યું એક નોકરે આવીને કહ્યું ‘ શેઠાણીમા આપને બોલાવે છે, પૂછે છે કે “ હજુ જીવે છે ? ’ પ્રભાસ પાછો ફર્યો બોલ્યો, ‘ જીવે છે, પણ હવે ઘડી બે ઘડી માંડ ડૉક્ટરોએ બધી આશા છોડી દીધી છે મરતી વેળા એક વાર તમને બંનેને મળવા માગે છે ’

માએ નિસાસો નાખ્યો, કહ્યું “ એક વાર તો

મરવાનું દુઃખ આપી ચાલી ગઈ. વળી તે દુઃખ નવેસરથી...ના બાપુ, હું નથી આવતી. હું અહીં બેઠે બેઠે તેને આશીર્વાદ આપું છું, તેને કહેજો, હું મા છું...આ જ જન્મનાં તેનાં પાપો આ જન્મમાં તેણે જે દુઃખ ભોગવ્યું છે. તેમાં પૂરાં થઈ જાય—"

પ્રભાસે કહ્યું—" તમે જો એકવાર આવ્યાં હોત તો સારું થાત !"

"ગમે તેટલા દોષ તેણે કર્યા હોય—તોપણ તમે મા..."

માની આંખોમાં પાણી આવ્યાં. તે બોલી, "ના બાપુ, એ મોઢું હું હવે જોઈ શકીશ નહિ. મને ખબર છે કે તેનો ધણી ખરાબ ચાલનો હતો... તો ય ધણી. એને જો દુઃખ એટલું બધું ન ખમાય એવું જણાયું તો મારો ખોળો હતો. મારી છાતી હતી ત્યાં તે પાછી આવી શકત. પણ આ તેણે શું કર્યું ? મેં એને એવું શિક્ષણ તો કોઈ દિવસ આપ્યું નહોતું. દીકરા, તને બધી વાતની ખબર નથી, દીકરા...તે મારી કેવી લાડકવાઈ દીકરી હતી...કેવી તે ડાહી સમજુ હતી..."

માની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ સર્યાં. "એવી દીકરી મરવા પડી છે ને મળવા ય જવાતું નથી."

પ્રભાસ લાકડાની માફક જડ બની ઊભો રહ્યો. આ ભયંકર પ્રતારણાનું મૂળ તો તે...તે...તે! યૌવનનું એક તુચ્છ તોફાન પૂરું કરવા વીણાને—લંગરે બાંધેલી હોડીને—સાંકળમાંથી છોડાવા તે ક્યાં તાણી ગયો! કેવી કેવી આશા આપી ખેંચી લઈ ગયો હતો ? અને આપ્યું શું ?—બે ચાર દિવસ ફક્ત બે ચાર પ્રણયવચન, બે ચાર ચુંબન, હૃદયસર્યાં થોડાં અલિંગન! પણ આ દીધું એ શું એના જીવને તૃપ્ત કરવા સારુ ? ના, એનાથી તે પોતે જ સંભોગતૃષ્ણિના નશામાં ચકચૂર બન્યો હતો. તેના આ અપરાધની ક્ષમા શું કોઈ કાળે પણ હોઈ શકે ખરી ?

સહસા બાજુના ઘરમાંથી કોઈક બોલ્યું, "મા .."

માએ જવાબ આપ્યો, "કેમ' શું છે સુધા !"

અંદર રહેલ વ્યક્તિ બોલી, "બાપુજી કહે છે કે તારે જવું હોય તો જા, મોટી બેનને જોવાને. પણ બાપુજી નહિ આવે..."

પ્રભાસે કહ્યું, "દયા કરીને ચાલો મા, તમને પગે લાગું..."

માએ કહ્યું, "ચાલ ત્યારે આવું. મારું મન માનતું નથી, તોપણ ચાલ, દીકરા."

ટેકસી આવી. મા બેઠી. માની સાથે સુધા પણ ટેકસીમાં ચઢી બેઠી. ધણી યે ના કહી છતાં માની નહિ. "અમારે મોટી બેનને જોવી નહિ હોય ?" એ જ ધૂન સાથે લેવી પડી.

વળી પાછો તે જ બસ્તી મોહોલ્લો. બાજુના ઘરની ઘડિયાળમાં ટન્ ટન્ કરતા અગિયાર વાગ્યા.

પ્રભાસે કહ્યું, "આ જ ઘર."

મા ચમકી ઊઠી, "આ શું ઘર કહેવાય ?"

વીણા ઊંઘતી હતી; પાસે બેઠી હારાની મા પંખા વડે પવન નાંખતી હતી.

પ્રભાસે આવીને કહ્યું, "પંખો લાવો મારા હાથમાં, એની મા આવી છે, બહેન પણ આવી છે."

હારાની માના હાથમાંથી પંખો લઈ પ્રભાસે ધીમેથી બૂમ મારી,—વીણા !

મૂર્છાને વીણાએ જવાબ આપ્યો—" ઉ..."

પ્રભાસે કહ્યું, "મા આવ્યાં છે."

વીણાની આંખોની વ્યાકુલ દૃષ્ટિ! ક્ષીણ સ્વરે એ બોલી ઊઠી, "મા !"

મા આવી માથા પાસે બેઠી. વીણાનું માથું પોતાના ખોળામાં લીધું. સુધા આવી, રડતી રડતી બોલી, "મોટી બેન..."

"—સુધા! આવ બહેન"

સુધા આવી પાસે બેઠી. વીણા હાથ ઊંચો કરવા ગઈ પણ કરી શકી નહિ; સુધાએ મોટી બહેનનો હાથ પોતાના બન્ને હાથોમાં પકડી રાખી રાખ્યો. તેની બન્ને આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી.

કોઈના મોઢામાં કાંઈ વાત જ નહિ. મા અને

સુધાની આંખોની અશ્રુધારા ખૂટતી જ નહોતી–ખૂટવા માગતી જ નહોતી.

બહાર રસ્તા ઉપર એક બળદગાડી ખટ, ખટ, છડ, છડ, ધડ, ધડ, શબ્દ કરતી ચાલી ગઈ તે પછી એક ટેકસી તીર વેગે ભેંપુ ભેંપુ વગાડતી ચાલી ગઈ.

ઓરડામાં દીવાલને અઢેલીને બેઠી બેઠી હારાની મા દાડમ ભાગતી હતી, આજ બપોરે પ્રભાસ એક ટોપલો દાડમ અને અંગુર ખરીદી લાવ્યો હતો

પ્રભાસના હાથમાં પંખો હતો પંખો હલાવી તે પવન નાખતો હતો અચાનક એની દૃષ્ટિ ઝડપથી બદલાતા જતા વીણાના મોંના રંગ તરફ ગઈ

"શું દીપ બુઝાય છે?" એ ચમકયો રૂંધાયેલા અવાજે એ બોલી ઊઠયો— "મને તેં માફ કર્યું કે નહિ વીણા? બોલ વીણા! વીણા, આમ થશે એમ મેં ખરેખર ધાર્યું નહોતું, મારો દોષ—"

વીણાએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ

એકાએક માની અંખોમાંનાં આંસુ બંધ થઇ ગયાં માએ પ્રભાસ સામું જોયું, કહ્યું "તું! તું! તેં! જા! જા! હમણાં જ બહાર નીકળ આ ઘરમાંથી! આ વખતે એની પાસે એની સામે રહી એનો પરલોક–બીજો જન્મ–હવે બગાડ મા જા"

આદેશ, કર્કશ સ્વર, પ્રભાસનું મોં ઝાંખું થઈ ગયું, ભયથી તેની છાતી ધડકવા લાગી પંખો તેના હાથમાંથી જોરથી ઝૂંટવી લઈ માએ કહ્યું "ખબરદાર! એના બિછાનાને અડીને ઊભો મા! એને અડકીશ મા અહીંથી જા તું હવે અંતકાળે એને એની માના ખોળામાં સૂઈ જવા દે–જે ખોળામાં તે જન્મીને રમી હતી જા, નીકળ અહીંથી કહું છું!"

નિઃશબ્દે વેત્રાહતની માફક પ્રભાસ તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગયો વીણા સાથેનો એનો એ છેલ્લો મેળાપ

●

વર્ધાયોજના એટલે ગામડાભણી

શ્રી બબલભાઈ મહેતા

હિંદુસ્તાન ઉપર મુસલમાનોની અનેક સવારીઓ આવી અને ગઈ, પણ એથી હિંદના ગામડાના આંતરિક વહીવટને કશી ખલેલ ન પહોંચી, કારણ માથાનો રાજા બદલાય એથી ગામડાનો વહીવટ નહોતો બદલાતો રાજા સાથે ગામને એટલો જ સંબંધ હતો કે એ વર્ષે વર્ષે અમુક નક્કી થયેલી રકમ રાજાને મોકલી આપે પછી એ હિંદુ રાજા આવે કે મુસલમાન, ગામડાને એથી ફરક પડતો નહિ. એનું તંત્ર તો ગામનું પંચ જ ચલાવતું ગામે રચેલી મૂડી જ એનો વહીવટ કરતા. ગામને જોઈતી ચીજ વસ્તુઓ ગામ જ પેદા કરી લેતું જ્યારે ગામ બંધાય ત્યારે જ ગામને વળદ જોઈએ, કુંભાર જોઈશે — સુથાર જોઈશે. લુહાર જોઈશે એ બધો વિચાર કરીને એમને વસાવવામાં આવતું ખેડૂત ખેતી કરીને બધાને પોષે, વસવાયા પોતપોતાની કારીગીરીથી ખેડૂત તથા ગામના કામ કાઢે આમ અરસપરસની સહાયથી ગામનું તંત્ર વ્યવસ્થિત રીતે અને સુમેળ ચાલતું ગામનો ઝઘડો ગામ જ પતાવતું આમ એકંદર આખું ગામ સ્વાવલંબી અને સ્વયં સંપૂર્ણ હતું

પણ જ્યારથી આ અંગ્રેજો આપણે ત્યાં આવ્યા, એમણે આપણા ગામડાની આવી વ્યવસ્થા તોડી ફોડી

નાખી ગામેગામે એ વ્યવસ્થા શી રીતે તોડી એ હું બતાવું

ગામનો મુખી પ્રજાનો માણસ હતો એને સરકારી પગારદાર બનાવી દીધો વાર્ષિક મહેસૂલ ઉઘરાવવાનું પંચના આગેવાનો કરતા તેને બદલે સરકારી તલાટી આવ્યા એમ ગામડે ગામડે બે પગારદાર માણસને રોકીને આ સરકારે પ્રજાની એકરૂપી અને સંગઠનને તોડી પાડ્યાં આજ સુધી કોઈ અમલદાર આવે ત્યારે મુખી ગામના આગેવાનો સાથે ઊભો રહેતો તેને બદલે હવે અમલદારોની સલામો ભરવા લાગ્યો પહેલાં અમલદાર નક્કી કરેલી મહેસૂલ લઈ પરવારે પણ બીજી કશી દખલ ન કરી શકે, આજે તો જ્યાં ને ત્યાં અમલદાર જ અમલદાર

બીજી બાજુથી સરકારે કેળવણીનું તંત્ર હાથમાં લીધું પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા માટે અંગ્રેજી ભણેલા કારકુનો જોઈતા હતા તે કારકુનો પેદા કરવા માંડ્યા એ કેળવણી એવી આવી કે જે ભણે એ એનો ગુલામ બને નવા ભણેલા, સાહેબ સામે મોં વકાસીને ઊભા રહે સાહેબ કહે તે સાચું સાહેબ કરે તે સાચું સાહેબ કોટ પાટલૂન ને ટોપો પહેરે તો આપણે પણ કોટ પાટલૂન ને ટોપો પહેરવા સાહેબ માંસ ને માછલી ખાય તો આપણે ય માંસ ને માછલી ખાવાં ટૂંકમાં અંગ્રેજોનું એટલું સારું અને આપણું એટલું જંગલી એવી ભાવના ભણેલાઓએ પેદા કરી જ્યાં ત્યાં અંગ્રેજોનું અનુકરણ થવા લાગ્યું

બધા અંગ્રેજોની માફક ટેબલ ખુરશી વસાવવા લાગ્યા બધા અંગ્રેજોની માફક કલમને જોરે કમાવા લાગ્યા બધા અંગ્રેજોની માફક વગર મહેનતે કુટુંબ ચલાવવા લાગ્યા આનો ચેપ માત્ર મોટાં શહેરોમાં જ નહિ પણ ગામડાંમાં પણ ફેલાયો પરિણામ એ આવ્યું કે ગામડાં તૂટવા માંડ્યાં લોકો શહેર તરફ દોડ્યા ગામડાંનો ખેડૂત ખેતરનો તાપ વેઠવા કરતાં શહેરને છાંયે કમાવા નીકળી પડ્યો શહેરની હોટેલો, વગેરેનાં નાટક—સિનેમા, શહેરનાં એવાં અનેક મોહક સાધનો અને રંગરાગે ગામડાંના ગરીબ લોકોને લલચાવી લલચાવીને શહેર ભેગા કરવા માંડ્યા ગામડાંની ખેતી તૂટવા લાગી ગામડાંના ધંધારોજગાર તૂટવા લાગ્યા ગામડાંની ઉત્પન્ન ઘટવા લાગી ગામડાંના ખર્ચા વધવા લાગ્યા

વિનાશના ભોગના વાયરા એટલા વાયા કે લોકો ભાન ભૂલીને શહેર તરફ દોડ્યા, પણ ગામડાંના એ લોકોને શહેરમાં કોઈ ખુરસી ટેબલ ન મળ્યાં શીતળ છાયાની નોકરી ન મળી એમને તો માથું ફેરવી નાખે એવી મિલની ધમાલભરી અને ધૂણીવાળી મજૂરી મળી શહેરના લોકોની ગંદકીથી ગંધાતી ગટરો અને શેરીઓમાં કામ કરવાનું મળ્યું પણ હવે તો શહેરના રંગરાગનો મોહ એ ગામડિયાને પણ એવો લાગ્યો હતો કે ચાના એક કપ માટે એ નરકમાં પણ કામ કરવા તૈયાર હતો

પરદેશીના મોહમાં દેશીઓના ધંધા રોજગાર ગયા કુંભારની નાળો ગઈ ગોનાનો ખાંપિયો ગયો લુહારની કોઢ ગઈ એ બધાનો બોજો ખેતી ઉપર પડ્યો સાચા ખેતી કરનારા ઘટ્યા, પણ ખેતી ઉપર જ આધાર રાખનારા વધ્યા આ રીતે ખેડૂત ચુસાતો હતો એમાં વળી આવી શહેરની ફેશન, ચા ને સીગરેટ આજે સાત લાખ ગામડાંનો દેશ, હિંદુસ્તાન, ભૂખડી બારસ થઈ ગયો છે એના રસકસ ચુસાઈ ચુસાઈને શહેરમાં જાય છે અને ત્યાંથી પરદેશી વેપાર અને પરદેશી પનો વાટે પરદેશ જાય છે

આ હિંદુસ્તાનને ફરી તાજો કરવો હોય, ફરી સમૃદ્ધ કરવો હોય, તો આપણા ઉપર તૂટી પડેલા પશ્ચિમના સુધારાની જાળમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. ખોટી ફેશનો અને ખોટાં પ્રલોભનોમાંથી બચી જવું જોઈએ આમ કરવું હોય તો આપણા મૂળ પાયાના ધંધારોજગાર, આપણી મરવા પડેલી ખેતી ફરી સજીવન કરવી જોઈએ આપણા રેંટિયાને ફરી ગુંજતો કરવો જોઈએ. આપણા બધાની દૃષ્ટિ શહેર તરફ વળી ગઈ છે તેને ફરી ગામડાં તરફ વાળવી જોઈએ અને ગામડાંને પાછું પહેલાં હતું એવું સ્વાવલંબી અને સ્વયં સંપૂર્ણ બનાવવું જોઈએ એ

કપડા પહેરતા શીખવે, કપડા ધોતા શીખવે, દાતણ કરતા શીખવે, નખ કાપતા શીખવે

પછી આવે શાળાની સ્વચ્છતા વિદ્યાર્થીને સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાની એક એવી ટેવ પાડી દેવી જોઈએ કે એનાથી અજાણે પણ કચરો કચરાની ટોપલી સિવાય બીજે ન નખાય નહિ એનાથી અજાણ્યે પણ ગમે ત્યા થુકાય નહિ એનાથી અજાણ્યે પણ કોઈ ચીજ એના નિશ્ચિત સ્થાનથી બીજે મુકાય નહિ

પણ આવુ કરવા માટે તો શિક્ષકે બહુ જહેમત ઉઠાવવી પડશે તો એટલી હદ સુધી આગળ વધીશ કે જ્યા સુધી બાળકની આ ટેવોમા સુધાર ન થાય, એને બેસતા ઊઠતા કે બોલતા ચાલતા ન આવડે, એને પાણી ઢોળાયા વિના પાણી પીતા ન આવડે એને પહેરણ કે ડગલાના બટન બીડતા ઉઘાડતા ન આવડે ત્યા સુધી કફી બાગખડી કે મોના આક ભને ખાડામા પડી જતા.

આમા અડચણો પણ આવશે ગામડામા પાણીની અગવડ હશે, ગરીબ લોકોને કપડાનો અભાવ હશે ત્યા સાબુ ક્યાથી કાઢશે? કોઈ માબાપ કામ આડે બાળકને નવડાવશે ધોવડાવશે પણ નહિ પણ આ બધી અગવડો અને અડચણોનો સામનો કરવો તથા ઉકેલ કાઢવો એમા જ વર્ધા યોજનાના શિક્ષણની કસોટી છે જરૂર જણાય ત્યા શિક્ષક પોતે બાળકને નવડાવશે, પોતે કપડા ધોઈ આપશે અને ગામના ઉત્સાહી ભાઈઓની મદદથી પોતે જ એવી વ્યવસ્થા ઊભી કરશે કે આવી બાબતમા આવતી મુશ્કેલીઓનો એ તોડ કાઢી શકે

શિક્ષકના દિલમા આવુ ગદગી તરફ માફક ખૂચી ગઈ હશે, સમાજની પ્રગતિમા બાધારૂપ ભાસતી હશે તો જ એ આ કામમા આટલો પ્રાણ રેડી શકવાનો છે અને તો જ એ શાળામા અને વિદ્યાર્થીઓમા સ્વચ્છતાની આ ભાવના પેદા કરી શકવાનો છે,

એક વખત આવુ વાતાવરણ પેદા થયુ પછી બાકી કામ સહેલુ બની જાય છે આ વાતાવરણની અસર ગામલોકો ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી એમનુ જીવન અને રહેણીકરણી આટલા વખતમા પહેલા કરતા વધારે સ્વચ્છ બન્યા જ હોય છે.

આ પછી આવે છે આગણા અને શેરીની સ્વચ્છતાની વાત એ કામની શરૂઆત પણ અને જ કરવાની હોય છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ પોતે પોતાના આગણા જાતે વાળી લેવાનો આગ્રહ રાખે, વખત જતા ખાસ પ્રસગોએ ગ્રામસફાઈનો કાર્યક્રમ પણ ગોઠવી શકાય એમા ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત લોકો પણ ભળશે અને લોકોમા પોતાનુ ગામ સ્વચ્છ રાખવાની ભાવના જાગશે.

વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકો અઠવાડિયે એક દિવસ ગ્રામસફાઈ પાછળ રોકે તો આ વિકટ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જાય છે શક્ય હોય ત્યા ગામલોકોને સમજાવી ગામના ભગીઓ પાસે ગામની શેરીઓ સ્વચ્છ કરવાની વ્યવસ્થા પણ ઊભી કરાવી શકાય આવી વ્યવસ્થા ઊભી થાય ત્યા વખતોવખત વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોએ જાતે ગ્રામસફાઈ કરવાના કાર્યક્રમો તો ગોઠવવા જ જોઈએ એ વખતે ગામના જાહેર કૂવા તળાવો તથા રસ્તાના ઊંડા ચીલા સુધારી શકાય આવુ થાય તો જ પ્રજામા સ્વચ્છતાની ભાવના કાયમ ટકાવી શકાય તો જ પ્રજાનો પ્રેમ જીતી શકાય, અને તો જ પ્રજામા ગદકી ઓછી કરવાની ટેવ પડે

આ પછી આવે છે મુતરડીઓ અને જાજરૂનો સવાલ પણ મારા અનુભવથી હુ ખાતરી આપુ છુ કે શાળા ગામલોકો પાસે આટલુ કરાવી શકી હશે પછી મુતરડી અને જાજરૂનો સવાલ એમને માટે બહુ સહેલો થઈ પડશે શાળાએ શાળાપૂરતી તો આ વ્યવસ્થા બહુ વહેલી ઊભી કરી લીધી હશે વિદ્યાર્થી ગમે ત્યા પેશાબ કરવા બેસે એ તો બને જ નહિ

આ કામને હુ રચનાત્મક કેળવણી કહુ છુ. ગામડાના સમાજને આ રચનાત્મક કેળવણી આપવા જતા એ ચાર અક્ષર વાંચતા બોલતા શિખવવા તો કોઈ શિક્ષકે ભૂલવુ નહિ જોઈએ ગામલોકોને

જો આપણે આ કામનું મહત્ત્વ ઠસાવી શક્યા હોઈશું તો એ દરદી આનો દૂર કરવાના નથી કારણ આ સવાલ તો આખા ગામના આરોગ્યનો છે આટલી કાળજીથી ગામે દવાદારૂના સેંકડો રૂપિયા બચાવ્યા હશે, ભવિષ્યના વારસામાં નવું તેજ પેદા કર્યું હશે અને આથી પણ વધુ તેજ પેદા કરવું હોય તો શાળાના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ કરાવી એના યોગ્ય ઇલાજો લેવડાવવા જોઈએ ચોખ્ખી હવા અને પ્રકાશમાં રમતો રમવી ખેતરમાં જઈ તડકામાં કામ કરવું અને પૌષ્ટિક ખોરાક મેળવવો એ આરોગ્યનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે

અને છે શું જે તું કેળવણીના ખાતાએ પણ આજની ગામડાની સ્થિતિમાં આ સ્વચ્છતાની કેળવણીને આવકારી લેવી જોઈએ આજના નાના ગામડા માટે તો હું આને જ પાયાની કેળવણી કહું અને શિક્ષક જો નવી કેળવણીની શરૂઆત આ રીતે કરે તો હું એને કેળવણીની ક્રાન્તિના પહેલા પગથિયા તરીકે આવકારું

વર્ધા કેળવણીમાં પ્રવાસ-પર્યટનનું સ્થાન

વર્ધા કેળવણીનું એક મહત્ત્વનું અંગ તે પ્રત્યક્ષ કેળવણી જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ આપી શકાય તે માત્ર વાર્તાથી ન આપવું આથી પ્રવાસ અને પર્યટન કેળવણીની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વના સાધનો ગણાયા છે

બધો વખત એક જ કામ કરવાથી આવેલો કંટાળો આવા નવા કાર્યક્રમથી ઊડી જાય છે પ્રવાસ અને પર્યટનમાં કુદરતી તથા બીજી નવી નવી વસ્તુઓ જોવા જાણવાની મઝાથી વિદ્યાર્થીઓનો રસ જળવાઈ રહે છે, અને જે કાંઈ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે તેની વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સચોટ છાપ પડે છે

પ્રવાસ તો બહુ લોકો કરે છે વેપારીઓ કરે છે, યાત્રાળુઓ કરે છે ભિખારીઓ કરે છે પણ એ બધા પ્રવાસ જુદા અને આપણો પ્રવાસ જુદો. આપણો પ્રવાસ તો કેળવણી માટેનો પ્રવાસ હશે એટલે ફાવે ત્યાં દોડ્યા જવું અને દોડ્યા આવવું એવું નહિ હોય જેમ બધા આંખો મીંચીને ફરે છે એમ ફરવાનું નહિ હોય. આપણી પાસે તો પ્રવાસ શરૂ કરતાં પહેલાં જ શું જોવું છે અને કઈ રીતે જોવું છે એની ખાસ દૃષ્ટિ હશે એ દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થીઓને પણ આપવામાં આવી હશે. મુસાફરી તો રેલવેની પણ થાય મોટરની પણ થાય, ગાડાની પણ થાય પણ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ હું પેદલ મુસાફરી સર્વશ્રેષ્ઠ ગણું છું બીજી મુસાફરીઓ તો ઝડપથી જવાની અને ઝડપથી નિરીક્ષણ કરી જ્ઞાન મેળવવાની મુસાફરી છે

આવા પ્રવાસના પણ અનેક પ્રકારો હોય છે સાવ નાના બાળકોની મુસાફરી ગામમાં જ થશે ગામના મુખ્ય મુખ્ય રસ્તાઓ, જાહેર મકાનો કૂવા તળાવો, કુંભારનો ચાક લુહારની કોઢ ઘાંચીની ઘાણી, જુદા જુદા લત્તાઓ, મકાનોની બાંધણી વગેરે વગેરે એક જ વસ્તુ બતાવવામાં પણ જુદી જુદી દૃષ્ટિ હશે નાનો વિદ્યાર્થી લુહારની ધમણ સાથે ભઠ્ઠીમાંથી નીકળતા તડ તડ તણખા જોશે. ગામના તળાવમાં ભૂસકા મારતા બાળકો અને પાણી ભરતા લોકો જોશે જ્યારે એ જ દૃશ્ય મોટો વિદ્યાર્થી જુદી રીતે જોશે એ લુહારને પહેલાં કેવું કામ મળતું હતું કેવું મળે છે? કામ ઓછું મળે છે એનું કારણ પરદેશથી તૈયાર આવતી લોઢાની અનેક વસ્તુઓ છે એની શોધ કરશે તળાવમાં એક જ જગ્યાએ લોકો કપડાં ધુએ છે, એક જ જગ્યાએ બહેનો પીવાનું પાણી ભરે છે, અને એક જ જગ્યાએ બાળકો નહાય છે અને ઢોર છાણ-મૂતર કરે છે એ બરાબર નથી આપણે તળાવનો ઉપયોગ તો કરીએ પણ એનો ઓવારો સાફ રાખવો એ ફરજ આપણી છે આવું આવું જાણશે આ તો મેં બે ઉદાહરણ આપ્યાં, પણ આવી તો અનેક વસ્તુઓ જોવા મળે અને જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓ માટે એ જોવાની દૃષ્ટિઓ પણ અનેક હોવી જોઈએ પ્રવાસ કરાવનાર શિક્ષક પાસે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ કે ક્યાં વિદ્યાર્થીને માટે શું બતાવવું છે એને પોતાને સ્પષ્ટ સમજણ

હોવી જોઈએ, કે કઈ કઈ વસ્તુઓ ગામની જરૂરિયાતો છે અને કઈ કઈ વસ્તુઓ ગામની બદીઓ અને ગામના ભયસ્થાનો છે

એથી આગળ વધીએ તો ગામની આજુબાજુના દસ ગાઉ સુધીના ગામોનો પ્રવાસ ગોઠવી શકાય નજીકના જોવા જેવા સ્થળોનો પ્રવાસ ગોઠવી શકાય પણ એ બધા પાછળ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ

પ્રવાસ દરમિયાન ભૂગોળનું જ્ઞાન આપી શકાય પ્રાણીશાસ્ત્રનુ આપી શકાય વનસ્પતિશાસ્ત્રનુ આપી શકાય પણ એ બધુ સ્વાભાવિક ક્રમે અને જીવનમા ઉપયોગી હોય એ ધોરણે જ અપાવુ જોઈએ માત્ર માહિતી આપી દેવા ખાતર બધુ બતાવવાનુ ન હોય પ્રવાસ મારફત કુદરત સાથેનો સબંધ જીવતો કરી શકાય કુદરત અને ઈશ્વરની મહત્તાનો ખ્યાલ આપી શકાય, એટલુ જ નહિ પણ દેશની કલા-કારીગરી અને દેશનું દારિદ્ર પણ બતાવી શકાય. પ્રવાસ વખતે કોઈ શાંત એકાંત સ્થળે બેસી શાંતિની રમત રમાય, ગીત ભજન ગવાય, વાતવાર્તા કહેવાય લીંગડી-પીપળી રમાય આ વખતે બાળકો ઉપરનો ભણતરનો બધો બોજો હટી ગયો હોય છે એમને તમે હૃદયમા ઊતરી જાય એવી વાર્તા અહીં કહી શકશો

આવા પ્રવાસથી બાળકમાથી સંકુચિત ભાવના તો અજાણપણે નીકળી જાય છે દરેકને એમ થાય છે કે આપણે ભાઈ છીએ દરેક એક બીજાને મદદ કરતો થાય છે દરેક એક બીજાને વધુ ઓળખતો થાય છે એટલુ જ નહિ પણ મુસાફરી કેમ કરવી શુ શુ સાધનો રાખવા, કેમ બોલવુ કેમ ચાલવુ, અજાણ્યા સાથે કેમ વર્તવું—આવી જીવનમા બહુ અગત્યની અને જીવનને ઘડનારી વસ્તુઓ વિદ્યાર્થી પ્રવાસ-પર્યટનમાથી મેળવી શકે છે

આપણુ તળાવ, આપણો કૂવો આપણા રસ્તા, આપણુ ગામ, આપણો દેશ, એ બધી ભાવના એનામા જાગે છે એ બધા શી રીતે સાફ સુઘડ અને સમૃદ્ધ બનાવવા એના એને વિચાર આવે છે, ગામનુ અજ્ઞાન ગામની ગંદકી, ગામની રહેણીકરણી, ગામની ટેવો એ બધુ એની નજર સામે તરવરે છે અને એમા કાઈક કાઈક કરી નાખવાનુ એને મન થઈ જાય છે

પણ આ બધાનો આધાર શિક્ષક ઉપર હોય છે શિક્ષકમા જ્ઞાન હશે, શિક્ષકમા ભાવના હશે, શિક્ષકમા સૂઝ હશે અને શિક્ષકમા કાઈક કરવાની તમન્ના હશે તો જ એ આ બધુ વિદ્યાર્થીમા જગાડી શકવાનો છે એટલુ ચોક્કસ છે કે પ્રવાસ અને પર્યટન એ જ્ઞાન આપવાનુ બહુ રસિક અને બહુ આવશ્યક સાધન છે વિદ્યાર્થી તેમ જ શિક્ષકમા એ સામાજિક ભાવના ખીલવે છે, વૈવિધ્ય લાવે છે, અને જીવનમા નવો રસ નવો આનંદ તથા નવી તાજગી પૂરે છે

વર્ધા કેળવણી માટે શિક્ષક જોઈએ.

વર્ધા કેળવણીનો શિક્ષક એટલે જીવનની કેળવણીનો શિક્ષક ખરુ જોતા કેળવણી એટલે જ જીવનની કેળવણી પણ આજે એ અર્થ ભુલાઈ ગયો છે એટલે તો આ વર્ધા કેળવણીની ઉત્પત્તિ થઈ કેળવણી લેવાનો હેતુ એક જ હોઈ શકે કે કેળવણી લઈને માણસ માણસાઈ કેળવે પણ આજે સમાજમા ભોગપ્રધાન સંસ્કૃતિનું એક એવુ જબરુ મોજુ આવ્યુ છે કે એના પ્રવાહમા માણસની માણસાઈ જ તણાઈ જવા બેઠી છે અને જો એ પ્રવાહને રોકવામા ન આવે તો આખો માણસ જ તણાઈ જાય તેમ છે આ પ્રવાહમાથી ઊગરવુ એ વર્ધા યોજનાનો હેતુ છે એટલે વર્ધા યોજના પ્રમાણે કામ કરનાર શિક્ષકને પ્રથમ તો આ ભોગપ્રધાન સંસ્કૃતિ અને એને પોષક કેળવણી વિષે સૂઝ પેદા થવી જોઈએ

કોઈ પણ માણસ જોઈ શકે તેમ છે કે આજના ભણતરથી માણસની ઇચ્છાઓ અને જરૂરિયાતો વધી છે પણ એ ઇચ્છાઓ અને જરૂરિયાતોને પહોચી વળવાની એનામા તાકાત વધી નથી માણસનો મોજશોખ ખૂબ વધ્યો છે પણ એ મોજશોખ પૂરો પાડવા માટે હાથપગ ચલાવવાની એની આવડત વધી નથી પરિણામે માણસ પરાવલંબી સ્વમાનહીન અને ગુલામ બન્યો છે, એટલુ જ નહિ પણ ગુલામદશાને કારણે સમાજમા જેટલા

અવગુણ આવી શકે એ બધા આજે આપણા સમાજમા ઘર કરી રહ્યા છે આ ગુલામી માનસમાથી ઊગરવા માટે અને સ્વાવલંબી બનવા માટે વર્ધા યોજનામા હાથપગની કેળવણીને આટલુ મહત્ત્વનુ સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે

ચાલુ કેળવણીએ જાતમહેનત પ્રત્યે સૂગ અને શરમ પેદા કરી છે ત્યારે વર્ધા કેળવણી જાતમહેનત માટે આદર અને શ્રદ્ધા પેદા કરવા માગે છે ચાલુ કેળવણીએ પારકુ એટલુ સારુ અને આપણુ એટલુ ખોટુ એવી સેળભેળ કરનારી ભાવના જગાડી છે, ત્યારે વર્ધા કેળવણી આપણા ગ્રામઉદ્યોગોને સજીવન કરી સ્વાવલંબી અને સ્વય સપૂર્ણ ગ્રામજીવન ઘડવા માગે છે

વર્ધા કેળવણીનો શિક્ષક માત્ર ઉદ્યોગમા માનનારો નહિ પણ જાતે ઉદ્યોગ કરનારો ઝીણી બુદ્ધિ વાપરીને ઉદ્યોગોમા સુધારાવધારા કરનારો, ઉદ્યોગને ઉત્પાદક બનાવનારો અને ઉદ્યોગ વિષે બીજામા આદર અને રસ પેદા કરનારો હોવો જોઈએ

એને એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ કે કેળવણી માત્ર નોકરી કે પૈસા માટે નથી પણ જીવનના ઘડતર માટે છે જો એ આટલુ સમજતો હશે તો જીવન સાથે સબધ ધરાવતી ઘણી વસ્તુઓ કેળવણીમા ઉમેરાઈ જશે અને જીવન સાથે બહુ સબધ ન હોય એવી ઘણી વસ્તુઓ આપોઆપ ખરી પડશે પછી પ્રાથમિક કેળવણીમા અંગ્રેજીનો મોહ નહિ રહે એટલુ જ નહિ પણ જે કઈ શીખવવાનુ હશે એ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ અગર પ્રવૃત્તિ દ્વારા શીખવવાનો આગ્રહ આપોઆપ જન્મશે

આજ સુધી કેટલુય અસ્વાભાવિક ભણતર ભણાવવા માટે શિક્ષક ધાકધમકી અને શિક્ષાનો આશ્રય લેતો વર્ધા યોજનાનો શિક્ષક સમજણ અને પ્રેમમા માનવાવાળો હશે એને શ્રદ્ધા હશે કે કહ્યા કરતા કરી બતાવવામા વધારે શિક્ષણ રહેલુ છે, આ જ સમજણથી પોતે ભલે અધૂરો હોય પણ બાળક એના આચરણનુ અનુકરણ કરવાનુ છે એ ખ્યાલ અને જવાબદારી એને સતત જાગતો રાખશે, એટલુ જ નહિ પણ શિક્ષક બાળક પાસે પણ પોતે જેવો હશે એવો જ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરશે શુદ્ધ ચારિત્ર્ય એ જ વર્ધા કેળવણીના શિક્ષકની ચાવી છે

વર્ધા કેળવણીના શિક્ષકમા બીજુ મહત્ત્વનુ તત્ત્વ એ હોવુ જોઈએ કે સામાન્ય આમ જનતા અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ માટે એના દિલમા વહેતો પ્રેમનો ઝરો હોવો જોઈએ આમ હશે ત્યા આજની માફક શાળા અને શિક્ષક સામાન્ય સમાજથી અસ્પૃષ્ટ નહિ બની જાય શિક્ષકની રહેણીકરણી જે પ્રદેશમા એ કામ કરતો હોય એ પ્રદેશને છાજે તેવી સાદી અને સયમવાળી હોવી જોઈએ એટલુ જ નહિ પણ આખા ગામનુ સુખદુ ખ એ શિક્ષક અને શાળાનુ સુખદુ ખ બનવુ જોઈએ આવી શાળા માથી માબાપનો બોજો વધારે એવા નહિ પણ મદદરૂપ થાય એવા બાળકો પાકવાના અને માબાપ પણ આવી શાળા અને શિક્ષકમા ઊડો રસ ધરાવવાના આવો શિક્ષક ગામલોકોનો માત્ર પ્રેમપાત્ર નહિ પણ ગ્રામજીવનનો સચાલક અને ગામલોકોનો માર્ગદર્શક બનશે

આજનો શિક્ષક એની શાળા કોલેજમા ભણીને મગજના બારણે તાળા મારી બેઠો હોય છે એથી નથી થતો એના જ્ઞાનમા નવો ઉમેરો કે નથી આવતો એના જીવનમા નવસર્જનનો આનદ વર્ધા કેળવણીનો શિક્ષક દેશ અને દુનિયાના તાજામા તાજા બનાવો કે શોધોથી પરિચિત હોવો જોઈએ કદાચ શરૂઆતમા શિક્ષક આ બધુ ન જાણતો હોય પણ એ બધુ જાણવાની એક પણ તક તો એણે ન જ જવા દેવી જોઈએ જરૂર પડયે પોતાના જીવનમા ફેરફાર કરવાની પણ એણે તૈયારી રાખવી જોઈએ એનુ સામાન્ય જ્ઞાન બહોળુ હોવુ જોઈએ એટલુ જ નહિ પણ જે વિષય એ શીખવવા બેસે એનો એનો ઊડો અભ્યાસ હોવો જોઈએ તો જ એ ઉદ્યોગ ભણતર અને જીવન–આ ત્રણેનો સબધ સાધી શકશે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્ય ઘડનાર મોટાભાઈ બની રહેવુ જોઈએ અને શીખવતી વખતે તો જે ભૂમિકાએ બાળક હોય એટલો નીચે શિક્ષક ઊતરી શકે તો જ એ પોતાના જ્ઞાનથી વિદ્યાર્થીને બનાવી શકશે.

બાળકને સ્વચ્છ બનાવવું હશે તો શિક્ષકે સ્વચ્છ બનવું પડશે. બાળકને સેવાભાવના આપવી હશે તો શિક્ષકે સેવાભાવી બનવું પડશે, અને બાળકમાં સ્વદેશ-પ્રેમની જ્યોત પ્રગટાવવી હશે તો શિક્ષકમાં પણ જીવતો-જાગતો સ્વદેશપ્રેમ સળગતો હોવો જોઈશે.

ટૂંકમાં વર્ધા કેળવણીનો આદર્શ શિક્ષક એટલે સમાજજીવનને અને સમાજના ભાવિને ઘડનારો ઉત્તમ સમાજસેવક. એના જીવનનું દરેક કાર્ય સમાજ માટે પ્રેરણા મૂકનારું અને સમાજને ઊંચે ચડાવનારું હોવું જોઈએ-બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગાંધીજીના અહિંસક સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ચાલનારો એક સાચો ગ્રામસેવક.

વર્ધા શિક્ષકના આ આદર્શ વાંચીને કોઈએ ગભરાઈ જવાની જરૂર નથી. વર્ધા શિક્ષકમાં જોઈતાં ગુણો અને આવડત ભલે આ જ ક્ષણે આપણામાં ન આવી જાય, પણ ખરે જ જો આપણે વર્ધા શિક્ષક થવા ઇચ્છતા હોઈએ, સમાજની એક મહાન પુનઃરચનામાં આપણો પણ હિસ્સો હોવો જોઈએ એમ માનતા હોઈએ તો ઉપરના આદર્શને નજર સમક્ષ રાખીને આપણે પ્રમાણિક પ્રયત્નો તો શરૂ કરી દેવા જ જોઈએ.

વર્ધા શિક્ષકની શાળામાં ત્રણ ચાર મહિનામાં નીચેના દેખીતા ફેરફારો તો થવા જોઈએ:

૧. વિદ્યાર્થી શાળા અને ગામ વધુ સ્વચ્છ બન્યાં હોય, એમનામાં સ્વચ્છતાની ભાવના ખીલવા લાગી હોય,

૨. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી ભણતરમાં રોજ નવો નવો આનંદ લૂંટતા હોય,

૩. ગામલોકો કાંઈક સારું થઈ રહ્યું છે એવી ભાવના અનુભવતા હોય અને પ્રયોગમાં સાથ આપવા લાગ્યા હોય,

૪. ગામમાં ખાદી-રેંટિયા અને ગ્રામ-ઉદ્યોગનું વાતાવરણ દિવસે દિવસે વધતું જતું હોય,

૫. વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ ગામલોકો ગંદી ભાષા, ગંદી ટેવો અને વ્યસનોમાંથી છૂટતા જતા હોય,

૬. આખા ગામનું વાતાવરણ બદલાતું હોય.

સમાજવાદની દૃષ્ટિ અને વ્યાપ્તિ

ડૉ. પટ્ટાભિ સીતારામૈયા

સમાજવાદનો હેતુ છે સમાજની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પલટો લાવવો. શરૂઆતમાં તે સમાજના આધારને વિસ્તૃત અને રાજ-સત્તાના ક્ષેત્રને વિશેષ વ્યાપક કરનાર સુધારક આંદોલનના રૂપમાં આવેલ. હજુ ગઈ કાલ સુધી એવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી કે જ્યાં સમાજનું કામ પૂરું થતું ત્યાંથી રાજસત્તાના કર્તવ્યની શરૂઆત થતી. વ્યક્તિનાં અન્ન-વસ્ત્રનો બંદોબસ્ત કરવો અને એનાં આરામ અને સુખની ચિંતા રાખવી એ સમાજનું કામ હતું. પણ ધીરે ધીરે આ કામનો ભાર રાજસત્તા ઉપર નાખી દેવામાં આવ્યો. રાજ્ય ઉપર આ બોજો નહોતો ત્યાં સુધી રાજનું કામ લોકોનું રક્ષણ કરવું અને તે માટેના ખર્ચને પહોંચી વળવા કર ઉઘરાવવો એ હતું. હવે તો પ્રજાની શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા ઉપરાંત રાજને માથે બેકારી દૂર કરવાની ફરજ પણ આવી પડી છે. આજ સુધી અધિકાર સમજીને લોકોને જે વસ્તુ માટે ચળવળો કરવી પડતી અને રાજ્યને તે મંજૂર કરવાની ફરજ પડતી તે જ વસ્તુ હવે રાજ્યે પોતે જ કર્તવ્યરૂપ માની કરવી પડશે. એને માટે પછી લોકો કંઈ હિલચાલ કરે કે ન કરે. આનો અર્થ એ કે શરૂઆતમાં જે સિદ્ધાંત કોઈ ચળવળનો પ્રેરક હોય અને દેશમાં અશાન્તિ

લાવનાર મનાય ને આગળ જતા આપણુ સાધ્ય બની જાય અને સમાજને માટે નિયામક–તત્ત્વરૂપ બની જાય ઉદાહરણ માટે આજની રાજસત્તાનું જ સ્વરૂપ જોઈએ સમાજમા જે વિષમતાઓ અને અન્યાય ફેલાઈ રહ્યા છે તેને ટાળવા અનાથાશ્રમો, હોસ્પિટલો વનિતા–વિશ્રામો, અશક્તોને પોષવાને માટે જુદા ભંડોળો દવાખાના, મફત શિક્ષણ સાર્વજનિક વીમાઓ, પ્રસૂતિગૃહો અને બાલાશ્રમો ઇત્યાદિની વ્યવસ્થા રાજ્યે કરવી પડે છે પણ આ બધુ અંતે છે શુ ? પૈસાદારો અને સાધનસંપન્ન લોકો તરફ વેગથી ધસ્યા જતા સુખપ્રવાહને ખાળી તેની ત્રુટિ અનુભવતા લોકો તરફ તે વાળવાના માર્ગો જ છે આ પ્રવાહ કરરૂપે વહેતો હશે કે દાનરૂપે વહેતો હશે પણ જમીનદારો અને વેપારી ઓની સંપત્તિનુ મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન ગરીબ ખેડૂતો અને રાત દિવસ શ્રમ કરતા ને ભૂખે મરતા કારી ગરો જ છે

એ જ રીતે વહાણના કોઈ માલિકને સરકારી ઇલકાબ મળી શક્યો હોય તો પોતાના જાનને જોખમે વહાણને સમુદ્રમા સલામત રાખતા મેલા કપડામા વીંટાયેલા ખલાસીને તે આભારી છે

અને એક ઉદ્યોગમા સફળતા મળવાને પરિણામે કોઈ મિલમાલિક એક ઉદ્યોગનો નેતા બન્યો હોય તો તેનો યશ કારખાનામા રાતદિવસ લોહીનુ પાણી બનાવનાર યત્ર પર કામ કરતા, મજૂરને ભાગે જાય છે એની પાસે મિલમાલિકની શક્તિ તો તૃણ બરાબર છે એટલે આમ જમીનદાર વેપારી, ઉદ્યોગપતિ કે વહાણનો માલિક એ બધા લોકોના પરિશ્રમે મોટા બને છે કે જેમને પોતાના કામમા કાયા ગાળી નાખતાં છતાં કૂતરા બિલાડા જેવુ જીવન ગુજારવુ પડે છે આવુ જોઈને સ્વભાવિક રીતે જ કોઈ સમાજવાદીના હૃદયમા પ્રશ્ન ઊઠે કે આ બધુ કયા સુધી ચાલતુ રહેશે ? આ બિચારા ગરીબો ધનવાનોના આપ્યા ટુકડા પર કયા સુધી જીવ્યા કરશે ? કયા સુધી લાકડા ફાડી ફાડી પાણી સીંચી સીંચી આ શ્રમજીવીઓ પોતાના દિવસો કાઢશે કે જે અવસ્થામાં નથી એમની પાસે પોતાનું કહેવા જેવુ ઝૂપડુ કે નથી સારી રીતે નહાવા ધોવાનો સમય કે સગવડ ?

આ પ્રશ્નો યથાર્થ છે હિંદુસ્તાનમા આ પ્રશ્નો પુછાય છે ત્યારે એમા જો કે વાસ્તવિકતા એટલી નથી હોતી પણ એ મૂઝવે છે ખરા હિંદુસ્તાનમા લગભગ પશ્ચિમનુ અનુકરણ જ થાય છે અહી આપણે એ પશ્ચિમની ગભીર અશાન્તિની નકલ કરીએ છીએ અને ઉપરાત એના ઉકેલ માટે નિરર્થક નીવડેલા ઉપાયો અજમાવીએ છીએ

આપણે બારીકીથી જોઈશુ તો સ્પષ્ટ જણાશે કે આપણી દરેક માગી હિલચાલ પશ્ચિમની જૂની ઢબ ચાલનુ નિષ્પ્રાણ અને નકામુ અનુકરણ માત્ર હોય છે કેમ તે જોઈએ

ઇગ્લેડમા યત્રયુગ અઢારમી સદીના અતમા થયો તેની સાથેસાથ અર્થશાસ્ત્રે પણ દેશની રાજ્યક્રાન્તિમા એક મહત્ત્વનુ સ્થાન મેળવી લીધુ, અને જ્યા પ્રથમ તે રાજનીતિને દોરનારુ તત્ત્વ હતુ ત્યા જોતજોતામા રાજનીતિનુ સાધ્ય બનતુ ગયુ આ માર્ગમા તે જે જે તબક્કાઓમાથી પસાર થતુ ગયુ તેની તેની વિગતો ઇગ્લેડના ઇતિહાસમા સ્પષ્ટ જોવા મળે છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જ્યારે આપણે હિંદના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસને જોઈએ છીએ ત્યારે તેમા પણ એ જ તબક્કાઓને જોવા મળી પડીએ છીએ. સૈકામા ઇગ્લેડમા વિનિતપક્ષ અથવા તો બીજા શબ્દોમાં વ્યાપાર—સ્વાતત્ર્યના હામી સત્ત ધારી બન્યા પરિણામે રાજ્યાધિકારીઓ પણ સૌથી પહેલા આર્થિક હેતુની ભાષામા બોલવા લાગ્યા અને જેમ જેમ દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ મધ્યમવર્ગના હાથમા રાજસત્તા આવતી ગઈ અને પરચૂરણ માલના વેપારીની સ્થિતિમાથી ચડતા જઈ જથાબધ માલના વેપારીની પ્રતિષ્ઠા મેળવી લીધી અને ત્યારે દેશની રાજનીતિ ઉપર પણ એની અસર પાડવા લાગી એમણે પોતાનું એક સ્વતત્ર રાજદ્વારી મડળ બનાવી લીધુ અને ૧૮૩૨ની સાલમા એમણે પોતાના મતાધિકારને પણ ઠીક ઠીક વ્યાપક બનાવી દીધો આ જ વર્ષમા ' ચાર્ટર એક્ટ

ઑફ ઇન્ડિયા' મંજૂર થયો કે જે અનુસાર હિંદમાં હિંદીઓ અને અંગ્રેજોને સમાન હક્ક આપવામાં આવ્યા. આગળ જતાં સને ૧૮૫૭માં ઇંગ્લાંડમાં ઓછામાં ઓછાં મોટાં મોટાં ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોના મજૂરોએ તો મતાધિકારની માગણીઓ રજૂ કરી જ દીધી હતી. એ જ વર્ષમાં હિંદે અંગ્રેજી હકૂમતને ઉખેડી નાખવાની કોશિશ કરી પણ તે નિષ્ફળ જતાં ગોરી હકૂમતની પકડ વધુ મજબૂત બનાવવામાં આવી. આ પછી ઇંગ્લાંડમાં ખેતી ઉપર કામ કરનારાઓનો વારો આવ્યો. એમણે ૧૮૮૪ની સાલમાં પોતાને માટે નાગરિક—અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લીધા. અહીં હિંદમાં લગભગ એ જ અરસામાં (ઈ. સ. ૧૮૮૫માં) રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો જન્મ થયો. સન ૧૯૧૭માં રશિયાએ સમાજવાદી સત્તાની સ્થાપના કરી એ જ વખતે હિંદમાં 'હોમરૂલ'ની માગણી રજૂ થઈ અને ૧૯૨૮ સુધીમાં સ્વરાજનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કર્યો. આમ જ્યારે એક બાજુ ઇંગ્લાંડ સાચી લોકસત્તા તરફ વેગથી આગળ વધતું દેખાય છે ત્યારે હિંદ ગુલામીમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો ધીમે ધીમે પ્રયત્ન કરતું દેખાય છે. આમ હિંદની રાજનૈતિક હિલચાલ યુરોપની તત્કાલીન આર્થિક હિલચાલની જાણે પ્રતિક્રિયા જ છે. જે વખતે ઇંગ્લંડ વેગથી પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં અસરકારક ફેરફારો કરતું જાય છે ત્યારે હિંદ મહારાણી વિક્ટોરિયાના સમયની મધ્યયુગી જૂની રાજનીતિમાં જ અટવાયા કરે છે.

આવી સ્થિતિમાં આપણે જો રશિયાની મુક્તિકથા સાંભળીને મુગ્ધ બની જતા હોઈએ તો આશ્ચર્ય નથી. પણ કેવળ નકલિયા વૃત્તિથી કામ નહિ ચાલે. ઇંગ્લંડનો સમાજવાદ હિંદમાં તાજા જન્મેલા ઉદ્યોગવાદના જુલ્મોની પ્રતિક્રિયા જ છે અને રશિયાનો સામ્યવાદ સૈકાઓના નિરંકુશ શાસનનું અનિવાર્ય પરિણામ છે. તમે જૂના નવા બધા ઇતિહાસોને જોઈ જજો. નિરંકુશ સત્તાના વિરોધમાં દરેક વખતે સશસ્ત્ર અને પૂરી ક્રાન્તિઓ થઈ છે અને એણે ઇતિહાસના પ્રવાહમાં નિયામક અસર પાડી છે. પણ આમ તો એક જબરી શંકાનો વિષય છે જ કે એમાંથી ક્રાન્તિકારીઓનું કંઈ ભલું થયું કે કોઈ નવો યુગ શરૂ થયો કે જેમના લાભ માટે આટલાં લોહી વહેડાવ્યાં તેમનું સામાજિક કે આર્થિક હિત સચવાયું કે નહિ. સાચી વાત એ છે કે જો એક ક્રાન્તિમાંથી ઇષ્ટ હેતુ સધાયો હોય તો એ પછી બીજી ક્રાન્તિની જરૂર નથી હોતી. એ માટે હિંસાત્મક કે અહિંસક ક્રાન્તિની યોજના અને પ્રચાર કરતાં પહેલાં પીડિત માનવસમાજને માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર થનારે એટલું તો વિચારી લેવું જોઈએ કે તે યોજનાથી વાસ્તવમાં માનવજગતનું ભલું કેટલા પ્રમાણમાં થઈ શકશે.

હિંદમાં આપણે કોઈ વાતનો વિચાર કરતાં પહેલાં એ વિચારવું જરૂરી છે કે અહીં જમીનની વહેંચણી કેવી રીતે થઈ છે. આવકમાંથી રાજ્ય પોતે કેટલું ખર્ચે છે. રાજ્યસત્તામાં પ્રજાનો કેટલો અવાજ છે. ગામડાં અને શહેરોની રચના કેવી છે. એમનું રાષ્ટ્રીય જીવન કેવું છે. સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સમાજની રચના કેવી છે. પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ધર્મપ્રવર્તકોએ દેશની જનતાની સામે કેવા આદર્શો ઊભા કર્યા છે અને પરદેશી સત્તાને કારણે દેશબંધુઓની કેવી અધોગતિ થઈ છે. દેશમાં કયા કયા પ્રકારે અને કયા કયા ક્ષેત્રોમાં અંગ્રેજોના વિજયની અસર પડી છે. પૂર્વની અધોગતિ માટે પશ્ચિમ કેટલા પ્રમાણમાં જવાબદાર છે, આધુનિક શક્તિઓની અસર કેટલી ક્ષણિક છે, આપણી પ્રાચીન સમાજવ્યવસ્થાના કયા સિદ્ધાંતોની કેટલી આવશ્યકતા છે. કેવળ જરૂર જેટલું જ ઉત્પન્ન કરવું તે પ્રાચીન અને કલ્યાણકારી નિયમને ફરી સજીવન કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે. ગામ જિલ્લા પ્રાંત તથા રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્વાશ્રય કે જે હમણાં જ નષ્ટપ્રાય થયો છે તેની સ્થાપનાની કેટલી આવશ્યકતા છે. પરદેશી સોય-દોરાથી લઈ વાળમાં ખોસવાની પીનો સુદ્ધાં ગામડાંમાં ઘેર ઘેર પહોંચી ગયાં છે એનું ગ્રામ્યગૃહજીવન પર કેટલું માઠું પરિણામ આવ્યું છે. ગ્રામોદ્યોગોનો કેવો નાશ થયો

છે, હિંદના સાત લાખ ગામડા પરદેશથી આવતી ચીજો પર સવારથી સાંજ સુધી કેવા આધાર રાખી બેઠાં હોય છે — આ બધું આપણે ધ્યાનમાં લઈ તેનો વિચાર કરવો અને પછી કલ્પના કરવી કે પૂર્વના સમાજને પશ્ચિમનો ઘડેલો સમાજવાદ કે કોઈ પણ વાદ કેટલો ઉપયોગી બને આપણા સમાજવાદી મિત્રો આજે જે રસ્તો ગ્રહણ કરી રહ્યા છે તે કરતા આ રસ્તો વધુ નજીક પડે તેવો છે કારણ કે બાર મહિનાનો રસ્તો છ મહિનાના રસ્તા કરતા આને જતા તો વધુ સીધો સાબિત થાય કે આપણા સદ્ભાગ્યની વાત છે કે હજી એ ઉદ્યોગવાદ એના તમામ અનિષ્ટો સાથે દેશના ઊંડા ભાગોમા પહોચી શક્યો નથી હજી પંદર લાખ માણસો જ એમાં દાખલ થયા છે અને જો હજી યે આપણે ચેતીએ તો આ યંત્રવાદના હુમલાને રોકી શકીએ યંત્રો નોકર તરીકે તો બહુ સારા છે પણ જ્યારે તે શેઠ બની બેસે છે ત્યારે તેની સેનાનિયત એવી તે ભૂંડી હોય છે યંત્રોથી મનુષ્યજાતનું કલ્યાણ ભલું ભલે થયું હોય પણ એણે માણસને પોતાનો ગુલામ બનાવનારો બનાવી દીધો છે એના કૌશલ્યનો નાશ થયો છે એના ગૃહજીવનને બગાડી નાખ્યું છે સનાતન કૌટુંબિક જીવન પર સખત ઘા કર્યો છે અને ન તો કેવળ કારીગરના કૌશલ્યનો નાશ કર્યો છે પણ એના વ્યક્તિત્વ અને સ્વાતંત્ર્યનું પણ ખૂન કર્યું છે રાષ્ટ્રનો અંદરોઅંદરનો વ્યવહાર જ્યા પરસ્પરના સહકારના આધારે ચાલવો જોઈએ ત્યા ભયંકર હરીફાઈ ઊભી થઈ છે અને આન્તરરાષ્ટ્રીય વૈમનસ્યો જાગ્યા છે આમાથી સામ્રાજ્યવાદ પોતાની સાથે ઉદ્યોગવાદ અને યુદ્ધવાદને લાવે જ છે યંત્રથી સમય સમય અને સ્થાન સ્થાન વચ્ચેનું અંતર ભલે ઘટી ગયું હોય પણ રાષ્ટ્રો અને તેની પ્રજાઓ વચ્ચે જબરદસ્ત ખાઈઓ પણ ઊભી કરી મૂકી છે લોકોના શરીરોને એણે નજીક નજીક કર્યાં હશે પણ એનાં આત્માઓ અને હૃદયોને તો છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા છે

સમરસગની વાત માણસને સફળતાની નજીક પહોંચાડે છે, પણ કવખતની અને નકામી વાત આપણને આપણા ઉદ્દેશથી દૂર હડસેલે છે મૂડીવાદ સામે આપણી લડાઈ છે અને આપણે અવશ્ય લડવું જોઈએ એ વાત સાચી છે, પણ આજે જે મૂડીવાદ હિંદમાં છે તે તો પશ્ચિમના વેપારની દુનિયા છે કે જેની રક્ષા માટે પશ્ચિમના દેશોની સુસજ્જિત સેનાઓ તૈયાર ઊભી છે હિંદુસ્તાનના મૂડીવાદ ઉપર આપણે જેટલું આક્રમણ કરીશું તેના પ્રમાણમા તેનો પ્રત્યાઘાત એના પોષક વિદેશીઓના વ્યાપક હિતો પર પણ પડશે એથી પરિણામ એ આવશે કે વિદેશી શાસકોને સાથે સાથે શત્રુ બનાવી મૂડીવાદીઓ સાથે એમને ભળવાની તક આપશું આમ બે સત્તા ભેગી થઈને સમાજવાદી કે સ્વરાજ્યવાદી બંનેને કચડી નાખી શકશે કે જે ગરીબોના પક્ષમા ઊભા થયા છે અને વિદેશી શાસનના મૂળને ભગાડવામા પૂરેપૂરા સફળ ન થવાયું હોય તોપણ એને એકદમ નરમ બનાવી દઈને કંઈક લાભ કરી શકે છે એટલે આ વખતે આપણે જે સાધનો દ્વારા કામ કરવા માગીએ છીએ તેનાથી આપણા હેતુને લાભ કરી દેવાને બદલે નુકસાન કરી બેસવાના છીએ કારણ કે તેથી પક્ષની શક્તિ ઘટવાને બદલે વધવાની બહારના શત્રુ ગયા પછી આપણા સમાજવાદી મિત્રો અહીંના મૂડીવાદીઓને નહિ સમજી લે? કારણ કે આમ કરવાથી સમાજવાદી મિત્રો વખત આવે સત્યાગ્રહના શસ્ત્રથી કે યુદ્ધના સનાતન સામાજિક આર્થિક કે રાજનૈતિક ઉપાયોથી કામ લેશે તો તે વખતે પોતાનામા અમોઘ શક્તિ આવેલી જોશે

પછી આપણે સમાજવાદના આદર્શનું ભારતીય કરણ પણ કરી લેવું જોઈએ સમાજવાદ એક સરસ વસ્તુ છે એમા દોષ જેવું કશું જ નથી જમીનદાર અને શાહુકારના લોભ અને અત્યાચારો હવે નિ:શંક અસહ્ય થઈ પડ્યા છે કોઈ પણ જાતિ કે સમાજમાં કેવળ જન્મને કારણે ઊંચનીચનો ભેદભાવ પણ હવે સહેવાશે નહિ દારૂ અને અસ્પૃશ્યતાના ભૂતને ભગાડવા આવશ્યક છે પણ આપણું એ પણ કર્તવ્ય છે કે ગરીબોને બાર માસ પેટ ભરીને અન્ન ખાવા મળે એવો પ્રબંધ કરીએ આથી ગામડાઓનાં હુન્નર ઉદ્યોગ અને કળાને પ્રોત્સાહન આપવું એ

આપણો ધર્મ થઈ પડે છે આપણે એક બાજુથી સમાજવાદની ઘોષણાઓ કરીએ અને બીજી બાજુથી પરદેશી વસ્તુઓનો વપરાશ કરીએ તો આ પદદલિત જનતા ઉપર કેવી રીતે આવી શકશે? આપણી ઘોષણાઓ અને લુખ્ખી સહાનુભૂતિના ભાર નીચે ગરીબોને આપણે ચગદી નાખવા તો નથી ઇચ્છતા? આપણે એમના ખીસામા થોડા આનાઓ નહિ તો થોડી પાઈઓ પણ નાખીને એમની રક્ષા કરી શકીશુ એટલે આપણે ફરીને આપણી દૃષ્ટિ પશ્ચિમ ઉપરથી હટાવી લઈ પૂર્વ ઉપર પ્રતિયોગ પરથી હટાવી લઈ સહયોગ ઉપર અને પશુબળ પરથી હટાવી લઈ સદ્ભાવ ઉપર વાળવી જોઈશે આપણે ફરીથી જડતા તરફથી ચેતન તરફ અને મોટર તરફથી રેંટિયા તરફ પ્રયાણ આદરવુ જોઈશે તો જ આપણે ગરીબોની સેવાનો દાવો સાચો ઠરાવી શકીશુ સમાજવાદીની જીત એ ક્ષણથી શરૂ થશે કે જે ક્ષણથી તેમના કામ દ્વારા ગરીબોને રોજનો કંઈક પ્રત્યક્ષ લાભ થશે ‘ભૂખે મરતાની પીડા હજી વધુ બનવા દો, તો જ એમનામા ક્રાન્તિની ભાવના જાગ્રત થશે’ આ સાધારણ ઉદ્ગારમા હૃદયહીનતા જ નહિ પણ વિચારશૂન્યતા પણ રહી છે એટલે જો સમાજવાદી એવો ઉપદેશ આપે કે ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગને છોડી મિલના અને પરદેશી કપડા કે વસ્તુઓ વાપરો તો તે ઘણા દુ ખની વાત ગણાય ‘દુનિયાના શ્રમજીવીઓ એક બનો, ગુલામી સિવાય તમારે કશુ ગુમાવવાનુ નથી’ એ ઘોષણા સાભળતા તો સરસ લાગે છે પણ જ્યારે દુનિયાના અર્ધા શ્રમજીવીઓ એક બની બાકીના અર્ધા શ્રમજીવી ભાડુઓને ગુલામી અને અતૂટ ઔદ્યોગિક બધનથી બાધી લેશે ત્યારે તમે તેને શુ કહેશો? સમાજવાદીઓનો ઉદ્દેશ ખરાબ નથી પણ ઓછામા ઓછુ આપણે એટલુ તો ન જ કરીએ કે પૈસાદાર વધુ પૈસાદાર અને ગરીબ વધુ ગરીબ બને આજે જ્યા સુધી જનતાનો સાથ નહિ હોય ત્યા સુધી ન તો મહાસભાવાદી કે ન તો સમાજવાદી કઈ કરવા સમર્થ બનશે અને સહકાર એ તો વિશ્વાસનુ ચિહ્ન છે એટલે આપણે એવુ ન કરી બેસીએ કે જેથી વર્ષોની મહેનતે મેળવેલો જનતાનો વિશ્વાસ ઘટવા પામે માત્ર ઘોષણાઓથી પેટ ભરાઈ જવાનુ નથી પણ જો આપણા સમાજવાદી મિત્રો દેશના રિતરિવાજો અને ભારતીય સમાજના આધારભૂત તત્ત્વોને ધ્યાનમા લઈ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરશે અને સાથે સાથે એવો કોઈ પ્રત્યક્ષ કાર્યક્રમ હાથમા લેશે કે જેથી આ અભાગી દેશના ગરીબોને તત્કાળ લાભ થવા લાગે અને એમના દુ ખ ઓછા થતા જાય, તો નિ શક એમની સામે ઊભા રહેવાની કોઈની તાકાત નહિ હોય

●

સ્વ રા જ યા ત્રા —————————— [પાન ૮ થી ચાલુ]

છનાં છાવણીઓ શરૂ થઈ ચૂકી છે અને યુદ્ધની તાલીમ પણ અપાવા માડી છે આ વાતાવરણ ઉપરથી એટલુ સાબિત થાય છે કે નજીક આવતા સત્યાગ્રહસગ્રામમા ગમે તે માણસ ગમે તે રીતે ખેચાઈ આવે જેલમા જઈ જેલ –ભરતીનો આકડો વધારે કે એ લાઠીના ફટકા ખાઈ લે એવુ નહિ થાય પરતુ આવતી લડાઈમા જે લડનાર હશે તે શિસ્તબદ્ધ તાલીમ પામેલા સૈનિકો જ હશે આ સૈનિકોએ પહેલેથી જ જીવનની આખરી તૈયારી કરી લીધી હશે

આજ પહેલાના સત્યાગ્રહોમા અને હવે આવતા સત્યાગ્રહમા નીચેના તફાવતો હશે એમ અમને લાગે છે

૧ આવતી લડાઈમા કોઈ પણ સૈનિક પૂરી તાલીમ પામ્યા વિના યુદ્ધના મેદાનમા નહિ જાય, એટલે કે એ સવિનયભગ નહિ કરે સરદાર પોતે જ એને પસદ કરી લે તો જુદી વાત છે

૨ આવતી લડાઈની તાલીમ એટલે રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા આમસપર્ક જે સ્ત્રીપુરુષો સ્વરાજની

લડતમાં જોડાવા ઈચ્છશે એમણે આમજનતા સાથે સંબંધ કેળવેલો હોવો જ જોઈશે. આ સંબંધ શુદ્ધ, પવિત્ર, શાંતિમય, સમજપૂર્વકનો અને આમ જનતાનું હિત કરનારો તો ત્યારે જ થઈ શકશે કે જ્યારે સંપર્ક સાધવા જનાર સૈનિકના હાથમાં રેંટિયો કે એવા જ બીજા સાધનો હશે. આ સાધનો આમજનતાના હાથમાં સોંપતાં સ્વરાજના સૈનિકે લોકહૃદયમાં પ્રવેશવું જ પડશે અને લોકોને રેંટિયાની પાછળ રહેલું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવું પડશે.

૩. ગઈ લડતમાં આપણા પક્ષે મોટામાં મોટી ભૂલ એ થઈ હતી કે આપણા તમામ કાર્યક્રમો જેલભરતી અને લાઠીમારને નજર સામે રાખીને યોજાતા હતા. જે આગેવાન વધુ જેલભરતી કરાવી શકે કે લાઠીમાર ખવડાવી શકે એવી યોજના આપે તે આગેવાન કુશળ ગણાતો હતો. આવા કાર્યક્રમો અને યોજનાના મૂળમાં બલિદાનની વૃત્તિ તો હતી જ પરંતુ તે સાથે જ આપણા કહેવાતા દુશ્મનને તોબા પોકરાવવાની વૃત્તિ પણ હતી. આપણા કાર્યક્રમોના પરિણામે દુશ્મનનું હૃદય પીગળતું નહિ પણ ઉશ્કેરાતું. એની અંદર રહેલો પશુ પૂર્ણરૂપે પ્રગટી ઊઠતો. આ નવી લડાઈમાં અમે ધારીએ છીએ કે આવા કાર્યક્રમોને સ્થાન નહિ હોય. આ વખતનો કોઈ પણ કાર્યક્રમ એવો જ યોજાશે કે જેને પરિણામે દુશ્મનની પશુતા ધીમે ધીમે ગળી જાય. ઉશ્કેરાઈને વીફરે નહિ.

૪. આવતા સંગ્રામમાં યુદ્ધગીતો અને યુદ્ધ-પોકારો પણ જુદી જાતના હશે. એમાં દુશ્મનને ગોળી ચલાવવાનો કે આપણી છાતી વીંધી નાખવાનો પડકાર નહિ હોય, પરંતુ એ માટેની આપણી તૈયારી કેવી છે અને પરિણામે તે તેનું વર્ણન હશે. બધાં ગીતો, ભાષણો, પોકારોનો ધ્વનિ જુલમગારનું હૃદય જગાડવાનો હશે.

૫. આવતા સંગ્રામમાં સૈનિકભરતીનું કામ જુદી જ રીતે થશે. તાત્કાલિક કાર્યક્રમને પાર પાડવા સૈનિકોને એકઠા કરવામાં નહિ આવે પણ એનું વર્ગીકરણ થશે. આખું જીવન સમર્પી દેનાર સૈનિક જ સવિનય-ભંગ કરી શકશે, પરંતુ એ સિવાયના સ્ત્રીપુરુષોનું પણ સંગઠન થશે અને એમના દ્વારા રચનાત્મક કાર્યક્રમ અમલમાં મુકાશે. બનતાં સુધી લડાઈના કાર્યક્રમો એવી રીતે જ રચાશે કે જેને પરિણામે જે પકડાવા, માર ખાવા કે ફના થવા ઈચ્છતું હોય તેના ઉપર જ સરકાર પોતાનો પંજો ઉગામે.

આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આવતી લડાઈ સંપૂર્ણ રીતે ગાંધીની લડાઈ બનશે. એ લડતના સૈનિકો પણ ગાંધીજી અને ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓ જ થશે. આપણા દેશે ગાંધીજીના પ્રયોગોને અપનાવ્યા તો છે જ પરંતુ ગાંધીજીનું હૃદય હમણાં જે શબ્દો બોલે છે તે બતાવે છે કે આપણે એક અવાજે પૂર્ણ વફાદારીથી એ પ્રયોગોને અજમાવ્યા નથી. આપણે એવી આશા રાખીએ કે ગાંધીજીના કાર્યક્રમ પ્રત્યે જેમને શંકા હોય તેઓ આ વખતે કાં તો દૂર રહે અને નહિ તો એ શંકાને એક બાજુ મૂકી પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં કંઈ પણ તથ્ય હોય તો અમલી કાર્ય દ્વારા એ શોધવાનો પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરે.

રામગઢનો સંદેશ

રામગઢની મહાસભાએ જે આદેશ આપ્યો છે તે કાગળ ઉપર નથી રહ્યો કે જેથી આપણે એને માટે ચર્ચા કરવી પડે. એ આદેશનો અમલ બીજા દિવસથી જ શરૂ થઈ ગયો છે. આ વખતની બેઠકે મહાસભા એક પ્રજાતંત્રની ભાવના અનુસાર ચાલતી સંસ્થા હોવા છતાં યુદ્ધની સેના છે એવું સાબિત કર્યું છે. મહાસભાની વાર્ષિક બેઠકમાં ચર્ચા કરી શકાય, કરવી જ પડે એવા પ્રશ્નો તો અનેક હશે, પરંતુ એ બધા પ્રશ્નો એક બાજુ મૂકી રામગઢમાં માત્ર એક જ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઠરાવ ખરેખર તો બ્રિટિશ સરકારને માટે આખરીનામું છે અને હિંદના લાખ્ખો મહાસભાવાદીઓ માટે આદેશ છે. આ ઠરાવ અત્યંત મહત્ત્વનો હોવાથી અક્ષરશઃ અહીં ઉતાર્યો છે.

"યુરોપની લડાઈ અને તેને અંગેની બ્રિટિશ નીતિથી ઊભી થતી ગંભીર અને કટોકટીભરી પરિ

સ્થિતિનો વિચાર કર્યા પછી અ હિ મ સમિતિ અને કારોબારીએ યુદ્ધની પરિસ્થિતિને લગતા પસાર કરેલા ઠરાવો અને અમલમા મૂકેલા પગલાને મહા સભા પોતાની બહાલી આપે છે અને એને અપનાવે છે

બ્રિ સરકારે હિદી પ્રજાની સમતિ સિવાય હિદને યુદ્ધગ્રસ્ત રાજ્ય તરીકે જે જાહેર કર્યું છે અને આ લડાઈમા હિદી સાધનોનો જે ઉપયોગ કર્યો છે તેને મહાસભા એક અપમાન તરીકે ગણે છે, જેને કોઈ પણ સ્વમાની અને સ્વાતત્ર્યપ્રિય પ્રજા સ્વીકારી કે સહી શકે નહિ હિદને લગતી બ્રિ સરકાર તરફથી જે જાહેરાતો તાજેતરમા કરવામા આવી છે તે બતાવી આપે છે કે બ્રિટન આ લડાઈ મુખ્યત્વે કરીને શાહીવાદી હેતુઓ માટે અને હિદી પ્રજા તેમજ એશિયા અને આફ્રિકાના દેશોના શોષણ ઉપર જ રચાયેલા પોતાના સામ્રાજ્યને મજબૂત કરવાના હેતુથી જ લડી રહ્યુ છે આવા સયોગોમા એ સ્પષ્ટ છે કે મહાસભા કોઈ રીતે સીધી કે આડ કતરી રીતે જે લડાઈથી આ શોષણ કાયમ ચાલુ રહેવાનુ છે તેમા ભાગ લઈ શકે તેમ નથી તેથી કરીને મહાસભા બ્રિટન માટે લડવાને હિદી લશ્કરને જે ફરજ પાડવામા આવી છે તથા હિદના પ્રજાજનો અને સાધનોને લડાઈના હેતુઓ માટે હિદમાથી બહાર લઈ જવામા આવ્યા છે તે તરફ પોતાની ભારે નાપસદગી બતાવે છે લશ્કરી ભરતી અને હિદમા ઊભા કરવામા આવેલા પૈસા હિદની ઐચ્છિક ભાગીદારીરૂપે છે એમ માની શકાય તેમ નથી મહાસભાવાદીઓ અને મહાસભાની અસર નીચેના લોકો યુદ્ધસચાલનમા માણસો પૈસા અને સામગ્રીની મદદ કરી શકે તેમ નથી

મહાસભા આથી ફરીવાર જાહેર કરે છે કે હિદના લોકો સુકમ્મિલ આઝાદીથી ઓછુ કશુ જ સ્વીકારી શકે તેમ નથી હિદી સ્વાતત્ર્ય શાહીવાદની મર્યાદામા સમાઈ શકે તેમ નથી અને સાસ્થાનિક સ્વરાજ અગર સામ્રાજ્યમાનો કોઈ પણ દરજ્જો હિદને બિલકુલ લાગુ પાડી શકાય તેમ નથી, અને તે હિદ જેવા મોટા રાષ્ટ્રના સ્વમાન સાથે બધબેસતો થઈ શકે તેમ નથી અને બ્રિ રાજકારણ અને આર્થિક ઈમારત સાથે જ અનેક રસ્તે હિદને જકડી લેશે

ફક્ત હિદી પ્રજા જ પોતાનુ બધારણ પુખ્ત મતાધિકાર ઉપરની લોકપ્રતિનિધિસભા દ્વારા વ્યાજબી રીતે ઘડી શકે અને જગતના બીજા દેશો સાથેના પોતાના સબધો નક્કી કરી શકે

વધુમા મહાસભા એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે પોતે અત્યાર સુધી કર્યા છે તેમ કોમી સમાધાન મેળવવા માટે હમેશ તમામ પ્રયત્નો કરશે લોક પ્રતિનિધિસભા સિવાય કોઈ પણ કાયમી ઉકેલ શક્ય નથી એ સભામા જ તમામ સ્વીકૃત લઘુ મતીઓને શક્ય હશે ત્યા સુધી જુદી જુદી બહુમતીઓ અને લઘુમતીઓ વચ્ચેની સમજૂતીથી આગળ જો કોઈ પણ મુદ્દા ઉપર સમજૂતી નહિ થાય તો લવાદીથી સપૂર્ણ રીતે સુરક્ષિત બનાવવામા આવશે આ સિવાયના બીજા કોઈ પણ રૂપમા છેવટનો નિર્ણય આવવાનો નથી હિદનુ બધારણ સ્વાતત્ર્ય લોક શાહી અને રાષ્ટ્રીય એકતા ઉપર જ રચાવુ જોઈએ અને હિદના ભાગના પાડવાના અને એને રાષ્ટ્રી યતાથી છિન્નભિન્ન કરવાના પ્રયત્નોને મહાસભા વખોડી કાઢે છે મહાસભાએ સપૂર્ણ સ્વતત્રતા અને વ્યક્તિ કે સમાજના વિકાસની તકોને સારી રીતે સરક્ષણ આપવા તથા સામાજિક અન્યાય મટીને ન્યાયી સમાજરચના થાય એવુ બધારણ મેળવવાનુ જ પોતાનુ ધ્યેય રાખ્યુ છે

દેશી રાજાઓને અગર પરદેશી સ્થાપિત હિતોના હિદી સ્વતત્રતાના માર્ગમા આવવાના કોઈ પણ હકની મહાસભા બરદાસ્ત કરી શકે તેમ નથી હિદમા સાર્વભૌમત્વ લોકોમા જ રહેવુ જોઈએ પછી તે રજવાડામા હોય કે પ્રાન્તોમા અને બીજા બધા હિતો પ્રજાના અગત્યના હિતોથી ઉતરતી કોટીના ગણાવા જોઈએ મહાસભા એમ માને છે કે દેશી રાજ્યોની બાબતમા જે મુશ્કેલી ઊભી કરવામા આવે છે જે બ્રિટિશ સરકારે ઉપજાવી કાઢી છે અને

પરદેશી ધૂસરીમાંથી હિંદની મુક્તિની અસંદિગ્ધ ભાષામાં જ્યાં સુધી જાહેરાત કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી એનો સંતોષકારક નિવેડો થઈ શકશે નહિ પરદેશી હિતો જો હિંદી પ્રજાના હિતો સાથે અથડામણમાં ન આવતા હોય તો તેમને રક્ષણ આપવામાં આવશે

જ્યાં પોતાની બહુમતી હતી તેવા પ્રાંતોમાંથી મહાસભાએ પ્રધાનમંડળોને પાછાં ખેંચી લીધાં છે તે યુદ્ધમાં હિંદની બિનભાગીદારી બતાવવા માટે અને પરદેશી ધૂસરીમાંથી હિંદને મુક્ત કરવાનો મહાસભાનો નિશ્ચય અમલમાં લાવવા માટે કર્યો છે આ પ્રાથમિક પગલા પછી વાસ્તવિક રીતે સવિનયભંગની શરૂઆત થશે જે માટે મહાસભાની સંસ્થા લાયક બનશે અને જો એવી કટોકટી ઊભી કરનારા સંયોગો રચાશે તો મહાસભા બેધડક એને અપનાવશે જ્યારે ગાંધીજીને સંતોષ થશે કે મહાસભાવાદીઓ શિસ્તનું ચુસ્તપણે પાલન કરે છે અને સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞામાં સમાયેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમને બરોબર અમલ કરે છે ત્યારે સવિનયભંગ આદરવા માટેની ગાંધીજીની જાહેરાત પરત્વે મહાસભાવાદીઓનું ધ્યાન દોરવાનું મહાસભા ઇચ્છે છે

મહાસભા જાતિ અને ધર્મના ભેદભાવ વગર તમામ વર્ગો અને કોમોનું પ્રતિનિધિત્વ અને સેવા શોધે છે અને હિંદી સ્વાતંત્ર્યની લડાઈ સમગ્ર રાષ્ટ્રની આઝાદી માટે છે તેથી કરીને મહાસભા એવી આશા સેવે છે કે તમામ વર્ગો અને કોમો એમાં ભાગ લેશે સવિનયભંગ આખા રાષ્ટ્રમાં આત્મભોગની ભાવના લાવશે

આથી મહાસભા અ હિં મ સમિતિ અને જો પ્રસંગ પડે તો મહાસભાની કારોબારીને યોગ્ય જણાય તે મુજબ ઉપરના ઠરાવનું પાલન કરવા ઘટતા પગલાં લેવાની સત્તા આપે છે

મૌલાનાસાહેબનું ભાષણ

કોઈ પણ પ્રકારના આડંબર વિનાનું અને કેવળ વ્યવહારિક ભૂમિકા ઉપર રચાયેલું આ ભાષણ અમને બહુ ગમ્યું છે આ ભાષણમાં શું શું નથી આવ્યું તે શોધીએ તો ઘણું નીકળી શકે પરંતુ પહેલેથી છેક સુધી વાચતાં એમ લાગે છે કે મૌલાનાસાહેબે દેશના પ્રાણપ્રશ્નોને સ્પર્શવાનો જ પ્રથમથી નિશ્ચય કર્યો છે બ્રિટિશ સરકાર અને મહાસભા એક બીજાને કેમ મળી શકે એમ નથી તે એમણે અતિશય સાદી છતાં સચોટ રીતે સમજાવ્યું છે એમને માટે સહજ એવી દલીલોથી એમણે સાબિત કર્યું છે કે હિંદ ઉપર બ્રિટને જે દિવસે કાબૂ જમાવ્યો તે દિવસે એની જેવી સામ્રાજ્યભૂખ હતી તેવી જ આજે પણ છે આજે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓની ભાષામાં ભલે ફેર પડ્યો હોય—એ તો યુગનો પ્રભાવ છે પણ એમના દિલમાં જરીકે ફેર પડ્યો નથી મૌલાના સાહેબે રાષ્ટ્રપતિના પદેથી આખા જગત સમક્ષ ઉચ્ચાર્યું છે કે 'અમે ખાતરીથી માનીએ છીએ કે આ યુદ્ધની પાછળ બ્રિટનનો હેતુ પોતાના સામ્રાજ્યની રક્ષા અને અભિવૃદ્ધિનો જ છે આ યુદ્ધ સાથે હિંદને—ગુલામ હિંદને નિસ્બત હોઈ શકે જ નહિ'

સૌથી સુંદર અને સૂક્ષ્મ રીતે તો એમણે હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્નની છણાવટ કરી છે આ પ્રશ્ન કેટલો સળગતો અને આજે આખા દેશને ભરખી જાય એવો વિકરાળ કેમ થઈ ગયો છે તે એમણે પોતાના અભ્યાસ, અવલોકન અને ચિંતનને પરિણામે સચોટ રીતે બતાવ્યું છે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ એમણે સૂચવ્યો છે એમણે જગતના તમામ રાજકારણી પુરુષોને પડકાર કર્યો છે કે આ કરતાં વધુ સચોટ ઉદાર અને સ્વમાનભર્યો ઉકેલ કોઈ પણ દેશમાં એની લઘુમતિ માટે થયો હોય તો કોઈ બતાવે મૌલાના સાહેબ પાક મુસલમાન છે અને પોતે મુસલમાન છે એ માટે મગરૂર પણ છે આ પ્રશ્નને એમણે રાષ્ટ્રિય દૃષ્ટિએ તપાસ્યો હોવા છતાં તેઓ મુસ્લીમ સંસ્કૃતિને સંભારને અને કુરાનના આદેશોને ભૂલ્યા નથી

આપણે એવી આશા રાખીએ કે એમનું આ વ્યાખ્યાન લાખોને પ્રેરણા આપો

ગાંધીજીનું ભાષણ

રામગઢ મહાસભામાં ગાંધીજીએ બે વખત એમનું અંતર ઉઘાડ્યું આ ભાષણો તમામ વર્તમાનપત્રોમાં

આવી ગયા છે ગાંધીજીના હૃદયના ઉંડાણમાં કેવી આગ ધીકી રહે છે તે આ ભાષણોમા દેખાઈ આવે છે એમણે પોતાની શરતો માટે ને આગેવાની માટે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તેને કોઈ ભાવનાનો આવેગ ન માને એમ અમે માગીએ છીએ તેઓ જે શબ્દો બોલ્યા છે તે શબ્દોનો જે અર્થ થતો હોય તે જ સાચો અર્થ માનવો જોઈએ તેઓ જ્યારે એમ કહે કે તમે મારી આજ્ઞા ઉઠાવો અને એક માસમા તમે મને યુદ્ધનો આદેશ આપતો જોશો તો એ શબ્દશ સાચુ માનવુ જોઈએ અને તે સાથે જ તેઓ એમ પણ કહે છે કે હુ તમને તૈયાર નહિ જોઉ ત્યા સુધી લડતની વાત ઉચ્ચારીશ જ નહિ, તે પણ ખરૂ માનવુ જોઈએ અમને એમ જણાયુ છે કે ઘણીવાર ગાંધીજીના ભાષણ કે લેખના શબ્દો અને બીજા કોઈના શબ્દો વચ્ચે બળ, પ્રમાણિકતા અને ગાભીર્યનો જે તફાવત હોય છે તે આપણે સમજતા નથી આપણે વિચાર પૂર્વક વાચીએ અને અવલોકીએ તો આ તફાવત તુરત જ માલુમ પડી જાય એટલો સ્પષ્ટ હોય છે ગાધીજી જ્યારે ગોળમેજીમા બોલ્યા કે હરિજનોને હિંદુઓથી જૂદા પડવા નહિ દઉ એ માટે જરૂર પડશે તો પ્રાણ પાથરીશ ત્યારે કોણ એ શબ્દોનુ ગાભીર્ય સમજ્યુ હશે? આટલા અનુભવ પછી આપણે ગાધીજીના વચનોને વિચારપૂર્વક વાચતા થઈએ તો સારુ

મહાસભામાં બીજા પક્ષો

મહાસભાની રામગઢ બેઠકમા એકતાની ભાવના બહુ બળવાન દેખાતી હતી ખાસ કરીને મહાસભા સમાજવાદીપક્ષે જે નિર્ણય કર્યો હતો તે સુયોગ્ય હતો એમ તો ઘણીવાર મહાસભા સમાજવાદી પક્ષ ગાધીપક્ષની સાથે ઉભો રહે છે પરતુ અમને સ્મરણ છે ત્યા સુધી આવા દરેક વખતે એ પોતાનો ટેકો આપે છે અથવા અવિરોધ બતાવે છે છતા ગાધી પક્ષની અને ગાધીમાર્ગની પુષ્કળ ટીકા પણ કરે છે કોઈ કોઈ વાર ગાધીપક્ષી આગેવાનો પ્રત્યે અવિશ્વાસ પણ જાહેર કરે છે અમારા મત પ્રમાણે એ અયોગ્ય થતુ હતુ એટલો અવિશ્વાસ અને ટીકાભાવ પ્રગટ કરીને ટેકો આપવો તે કરતા વિરોધ કરવો વધુ સારો ગણાય આ વખતે એવુ જણાયુ નથી આ વખતનુ સમાજવાદીપક્ષનુ વતણ ગૌરવભર્યું છે અમને લાગે છે કે આમ થવાનુ કારણ એક બાજુ સુભાષબાબુ અને એમનો પક્ષ અને બીજી બાજુ રોયસાહેબ અને એમનો પક્ષ જે રીતે કામ કરે છે તે રીત તરફના અણગમાનુ હશી ગમે તે હોય આ વતણ યોગ્ય તો લાગે છે

આ બેઠકના મુખ્ય ઠરાવ ઉપર રોયપક્ષના સુધારા સૌથી વિશેષ અને સૌથી વધુ ધ્યાન ખેચે એવા હતા આ સુધારાઓને મહાસભાએ પ્રચડ બહુમતીથી ફગાવી દીધા આ સુધારાનો જો સ્વીકાર થાય તો મહાસભાનુ આખુ તત્ર જ બદલી જાય એમ હતુ, પરતુ રાષ્ટ્રપતિની ચૂટણીમા જેમ મહાસભાવાદીઓએ ગાધીજીના નેતૃત્વને સ્વીકાર્યું તેમ જ આ ઠરાવ વિષે પણ બન્યુ આપણે એવી આશા રાખીએ કે હવે રોયસાહેબ આ પસાર થયેલા ઠરાવને પૂરી રીતે અનુસરશે

સુભાષબાબુનો પક્ષ આ વખતે મહાસભામા હતો જ નહિ એમ કહી શકાય બગાળ પ્રાતિક સમિતિને મહાસભાના તત્રમાથી બરતરફ કર્યા પછી સુભાષબાબુના પક્ષે નવી ચૂટણીનો વિરોધ કર્યો હતો અને તેને પરિણામે આ વખતે રામગઢમા આવેલા બગાળના પ્રતિનિધિઓ મુખ્યત્વે ગાધીપક્ષના-બગાળની રીતે જોઈએ તો લઘુમતી પક્ષના હતા આ સભ્યો તો મુખ્ય દરબારની સાથે જ રહેતા

અને સુભાષ બાબુએ પોતાની મહાસભા તો ત્યા જૂદી ભરી જ હતી એટલે એમનો અને એમના સાથીઓનો જે ઉભરાટ હતો તે ત્યા ઠલવાયો હતો આ પરિષદનુ નામ 'સમાધાનવિરોધી પરિષદ' રાખ્યુ હતુ અને ખરી રીતે એ યોગ્ય જ હતુ આ પરિષદમા મહાસભાના મોવડીઓ કે ગાધીજી સાથે સમાધાન કદી જ ન થઈ શકે એવુ પુરવાર કરવામા આવ્યુ હતુ આ પરિષદ દ્વારા એમ મનાવવાનો પ્રયાસ થયો હતો કે આજની વડી કારોબારીના સભ્યો અને ગાધીજી કાયર અને નમાલા માણસો તો છે જ, પણ નામદાર વૉયસરોયની

ખુશામત કરી દેશના હિતને વેચી દે એવા મૂર્ખ અને દ્રોહી પણ છે એમના આ વિચારોની પાછળ કેટલુ લોકબળ છે તેનો અનુભવ હવે તુરતમા જ થઈ જાય એવી ઘડી આવી પહોચી છે આ મહિનાની તા ૬ ઠી એપ્રિલથી લડત આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે અને સુભાષ બાબુએ દેશના પ્રગતિક લોકોને ઝૂકાવી દેવાનો આદેશ પણ આપ્યો છે આ ઠરાવ પછી ઘણે સ્થળે પૂછાય છે કે સુભાષ બાબુ તા ૬ ઠી એપ્રિલે લડશે ખરા ? એમના વચનમા તો બહુ વિશ્વાસ મૂકી શકાય એવુ નથી કારણ કે છેલ્લા દોઢ વરસથી લડાઈની વાતો કરનાર આજ સુધી લડવા માટે નીકળ્યા નથી હવે જો તેઓ ખરેખર જ લડાઈ શરૂ કરી દેશે તો એમના વિચારમા તેઓ પૂરેપૂરા પ્રમાણિક છે એટલી સાબીતી તો મળી જ જશે જો કે એ બાબીની મળવાથી દેશનુ ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બનશે એમ તો અમે માનતા નથી આજે જ્યારે મહાસભા સંગઠિત થઈ એક આગેવાન નીચે યુદ્ધનો મોરચો તૈયાર કરે છે ત્યારે આ પ્રકારે લડત ઊભી કરવામાં દેશને પારાવાર નુકસાન પહોચવાનુ છે. મહાસભાની એકતાને પણ ધક્કો લાગવાનો છે, પરંતુ જો દરરોજની ધમકી અને ખૂબ્બી લડાઈ એ બે વચ્ચે જ પસંદગી કરવાની હોય તો સુભાષ બાબુ લડત શરૂ કરી દે એમા દેશનુ ઓછુ અહિત છે એથી એમને અને એમના પક્ષના બીજા આગેવાનોને ભાન થઈ જશે કે સભા – સરઘસ કે પરિષદમા જે ટોળાઓ જમા થાય છે તે બધા યુદ્ધના સૈનિકો નથી હોતા એવા ટોળાઓમાં સૈનિકો કરતા કુતુહલપ્રેમીઓની સખ્યા ઘણી મોટી હોય છે આવુ ભાન પ્રાપ્ત કરવા માટે રાષ્ટ્રનો મોરચો તોડવાની કિંમત ઘણી જ આકરી ગણાય, પરંતુ આ કમભાગી દેશને એના એક ગૌરવવતા સતાનના મનસ્વીપણાને કારણે એ કિંમત કદાચ ભરવી જ પડશે પ્રભુ આ આફતમાથી મહાસભાને અને સુભાષબાબુને બચાવી લે એવી અમારી પ્રાર્થના ।

•

અ વ લો ક નો

' ચર '

(૧) વળામણા—લેખક શ્રી પન્નાલાલ પટેલ, પ્રકાશક 'ગતિ ગ્રથમાળા' અમદાવાદ મૂલ્ય આઠ આના

શરદ્‌બાબુની વાર્તાના કોમળ માનવભાવોને જગાડનારા, સરળ અને નિર્દંભ પાત્રો અને એવી જ ભાષાએ ગુજરાતને આકર્ષી લીધુ. આ લાબી ટૂંકી વાર્તા 'વળામણા'મા ગુજરાતના જ પાત્રો અને ગુજરાતની જ ભાષા આપણામા એ જ અનુકપા, સહૃદયતા અને નિર્દંભતા જગાડે છે શરદ્‌બાબુની વાર્તાઓના જેટલુ જ, બલ્કે કદાચ વધુ (કારણ કે આ આપણુ પોતાનુ છે) આકર્ષણ શ્રી પન્નાલાલ ઊભુ કરે તો નવાઈ પામવા જેવુ નથી તો એક જ ઘરેડે ચડેલી ગુજરાતની સૂકી વાર્તા-વાડીમાં નવા જળ સીંચાશે

વળામણાની વાર્તામા કંઈ નવુ કથાનક નથી. જ્ઞાન વિના બહુ ધૂર્તતાને વિકૃત બની ગયેલા ગ્રામ્ય સમાજના એકડા જેવા જૂના રૂઢિરિવાજોથી સુરૂપ બનતા સ્ત્રીપ્રશ્નને એમા લીધો છે આર્થિક વિટંબના એ પ્રશ્નને કેવો જટિલ કરે છે તેનુ તેમા સૂચન છે પણ આ બધુ કંઈ રીતે એવી કળાથી બને છે કે વાચતા આપણે ઠરી જઈએ સીધી સાદી ભાષા,

સીધા સાદા કાર્યો, ભરી ભરી ટાઢાઈથી બધુ બને છે પણ ટાઢમા તાપવા મૂકેલા તણખામાથી એક ઝમકારો થાય છે, 'ભૂની પડેલી' ગામની દીકરીને અમદાવાદ વેચવા ગયેલો ગામનો મુખી એને વેચ્યા વિના જ પાછી ગામમા લાવે છે અને પોતાની દીકરી કરીને એને યોગ્ય જગ્યાએ ઠેકાણે પાડે છે, અત આવતા આપણી આખમાથી હર્ષના બે આસુ ખરી પડે છે

આવી હૃદયગમ આ વાર્તા છે એમા દોષો તો છે જ 'ઝમકુને તો મુસલમાનને ત્યા નાખવી પડે એમ છે' એ વાતનો મુખીને આચકો તો લાગે કારણ કે પ્રથમથી જ એનુ માનસ એવુ છે, પણ આ પલટો વાચકને અસર કરે તેમ આવ્યો નથી એવો જ પલટો મુખીની પત્નીનો છે એને એની દીકરી આગળના પાનાઓમા ક્યાક સાભરી હોત તો એનો પલટો યથાર્થ લાગત પાછળથી આવતો ભાગ થીગડુ માર્યા જેવો લાગે છે થીગડાનો રગ મૂળ કાપડ સાથે ભળવાનો પ્રયત્ન કરવા છતા ભળી શકતો નથી એના ટાકા-ટેભા દેખાઈ જાય છે

આપણે ઇચ્છીએ કે લેખક ધીર પ્રયત્નોએ પોતાની અદર સમાયેલા પાત્રોને પ્રકાશમા મૂકતા રહે એ નવી ભાતના હશે

(૨) અન્નપૂર્ણાનુ મદિર—બગાળીમા લેખક શ્રી નિરુપમાદેવી અનુવાદક ટોપણુ દયાળજી ચેનાણી પ્રકાશક એન એમ ઠક્કરની કપની મુબઈ મૂલ્ય રૂા બે

શ્રી. નિરુપમાદેવી શરદબાબુના શિષ્યા એમની પાસે તેઓ વાર્તાઓ લખતા શીખ્યા એમણે શૈલી, કથાનક અને પાત્રોમા શરદબાબુનુ ચોખ્ખુ અનુકરણ કર્યું છે, પણ એ અનુકરણ નિષ્ફળ ગયુ છે એમ આ નવલકથા કહે છે વાર્તા તદ્દન સામાન્ય છે એનુ નિરૂપણ પણ ઊચી કક્ષાનુ નથી ગરીબ પણ કોઈની મદદ લઈ ઉપકાર નીચે ન આવવા ઇચ્છતા પિતાની કન્યા અયોગ્ય ઠેકાણે પડે છે, બાળપણમા વિધવા થાય છે, પિતા દારિદ્રના દુખે મૃત્યુ પામે છે, વિધવા બાળા ઘરને દારિદ્રમાથી છોડાવવા પાપના માર્ગે જવાનુ કરે છે પણ તેમ કરતા પહેલા શરમથી આપઘાત કરે છે એમને પાડોશી, યુવાન વિશ્વેશ્વર જે પ્રથમથી એમને સહાય કરવા ઇચ્છે છે તે હવે તેની નાની બેન સાથે લગ્ન કરીને ગરીબ ઘરને ઉદ્ધારે છે

આ વાર્તામા અન્નપૂર્ણાનુ મદિર તો છેક છેવટે આવે છે વિશ્વેશ્વરની માસી અન્નપૂર્ણા ભાણેજના લગ્નની ખુશાલીમા મદિર બાધે છે, આ પ્રસગ એવો ન કહેવાય કે જે પરથી વાર્તાનુ નામ પાડી શકાય પણ આ નામનો બીજો અર્થ પરાણે એવો ઘટાવી શકાય કે અન્નપૂર્ણા પહેલેથી ગરીબ કુટુબને મદદ આપવાની બહુ ઇચ્છા કરતી

અનુવાદમા ગુજરાતીપણુ બરાબર સચવાયુ છે? 'બાલિકાના ક્ષીણ પાડુર આભાસયુક્ત ગાલો' અને 'તે પુસ્તકરાશિમા નિમજ્જિત હતો' એવા ભારે વાક્યો આપણી ભાષાની મશ્કરીરૂપ છે, તે ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાનની ઊણપ બતાવે છે

આવી સામાન્ય અને અનુવાદિત વાર્તાની ૧૯૬ પાનાની બે રૂપિયા કિમત ઘણી વધુ છે આવી પ્રતિભાહીન વાર્તા ગુજરાતીમા ઉતારવાની જરૂર પણ નહોતી

(૩) કથાકલગી—સપાદક શ્રી નટવરલાલ વીમાવાળા કથાપરી કાર્યાલય, આમલીરાન સુરત, મૂલ્ય રૂ અઢી

ચૌદ જુદા જુદા લેખકોએ લખેલી ૧૪ વાર્તાઓનો આ સગ્રહ છે સખેદ કહેવુ પડે છે કે ૧૪ માથી એક પણ વાર્તા 'વાર્તા' નામને લાયક નથી ક્યા એ પરી હોઈ શકે છે, આમાની કથાઓ તો પરી નથી, માત્ર એના બાહ્ય રગો જ પરીવેશી છે, જેને કેવળ ઉડાઉગીરી સિવાય કશુ ન કહી શકાય વાચતા જ કટાળો આવે કે જે વચાઈને એક બાજુ હમેશને માટે પડી રહેવાની છે, તેવી વાર્તાની ચોપડીના લખાણોની ફરતી જુદા રગની કિનારી અને આર્ટના સુશોભનો શા માટે?

વાર્તાઓના પુસ્તકો માટે આ પુસ્તકની સાઈઝ પસદ કરવા યોગ્ય છે ખરી.

(૪) **જીવનધારા**—સંપાદક ધૈર્યચંદ્ર બુદ્ધ પ્રકાશક સ્વાશ્રયી લેખકમંડળ લાઠી, (કાઠિયાવાડ) મૂલ્ય સવા રૂપિયો

લેખકો પાસેથી ફાળે પડતું ખર્ચ લઈ પુસ્તકની પ્રતો લેખકોમાં ફાળે પડતી વહેંચી આપવી, એ યોજના અનુસાર આ પુસ્તક પ્રગટ થયું છે

આમાં ૧૭ લેખકોની ૨૦ વાર્તાઓ છે લગભગ બધી સામાન્ય કક્ષાની છે કંઈક ધ્યાન ખેંચે એવી 'સ્તમ્મા' (ગમભાઈ ત્રિવેદી) 'અબ્દુની ખોળી' (ધીન) અને 'મોટી ઉમરની વિધવા' (બાવચંદ વડેરા) કહી શકાય

(૫–૬) **કાવ્યની શક્તિ અને સાહિત્યવિમર્શ**—

(શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૬૭ અને ૨૬૮) લેખક અને પ્રકાશક શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક પ્રાપ્તિસ્થાન : એસ બી શાહની કંપની પાનકોર નાકા, અમદાવાદ મૂલ્ય દરેકનું રૂા ૧–૧૨ ૦, પાના અનુક્રમે ૩૩૬ અને ૪૦૫

શ્રી પાઠકસાહેબ ઉત્કૃષ્ટ વિવેચક તરીકે બહુ જાણીતા છે એમની એ શક્તિની ઊંચી પિછાન એમના આ બે ગ્રંથો આપે છે આ ગ્રંથો બોલે છે કે તેઓ જેટલા સારા વાર્તાકાર છે 'સ્વૈરવિહારી' છે અને કવિ છે એટલા જ વિવેચનમાં સૂક્ષ્માન્વેષક છે એમના વિવેચનોની વિશિષ્ટતા પૃથક્કરણશીલતા કહી શકાશે 'સાહિત્યવિમર્શ'માં આપેલા એમના '૧૯૨૯ના સાહિત્યના દિગ્દર્શન'માં એમની એ પ્રતિભા જોવા મળે છે એ જ ભાગમાં શ્રી નાનાલાલ કવિ, શ્રી મુનશી અને શ્રી ખબરદારના પુસ્તકોના વિવેચનો પણ એટલાં જ સચોટ છે આપણી વાચનની દૃષ્ટિને એ વેધક બનાવે છે

એમની વિવેચનની દૃષ્ટિ કેવળ સાહિત્યકૃતિઓમાં જ પરિસમાપ્ત નથી થતી ઉદયશંકરના અને કથકનૃત્યના એમણે બતાવેલા ગુણદોષો એમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ બતાવે છે એવું જ નિરીક્ષણ ચિત્રોના વિવેચનોમાં પણ છે સાચા વિવેચકની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળે એક સરખી ક્રિયાવાન હોય એ સત્ય તેઓ આ વિવેચનોથી કહી દે છે

પણ પાઠકસાહેબ પુસ્તકોના વિવેચનોમાં જેટલા પ્રતિભાશાળી લાગે છે એટલા લેખોમાં નથી લાગતા લેખોની ભાષા સીધી અને સરળ છે દાખલાઓથી વક્તવ્યને પુષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન સારો છે, છતાં કથનનું વલણ ઘટ્ટ થતું નથી એવું જ 'રાઈનો પર્વત'નું વિવેચન ૪૬ પાનાં જેટલી જગ્યા રોકે છે વિવેચન સર્વગ્રાહી છે છતાં વલણ આછું લાગે છે શ્રી રમણલાલના પુસ્તકોના વિવેચન એ તો વળી વિવેચન જ નથી લાગતાં

બન્ને ગ્રંથોમાં વધુ વિશદ 'કાવ્યની શક્તિ' લાગે છે એના પ્રથમ લેખ 'કાવ્યની શક્તિ'માં 'કાવ્ય નીતિને પોષક હોવું જ જોઈએ' એવું મંતવ્ય રજૂ થાય છે જે ખૂબ વિચારણીય છે એ લેખના પરિશિષ્ટમાં એમના કથનને પુષ્ટ કરતી અંગ્રેજીમાં લખાયેલી કેટલીક કંડિકાઓ છે જે આપણને એમના મંતવ્ય તરફ જોરથી ખેંચે છે

આ વિભાગના લેખો 'કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્ત્વ', 'કવિદાસના અનંગારો' 'પ્રેમાનંદનો હાસ્યરસ', અને પ્રેમાનંદનું નળાખ્યાન અને મહાભારતનું નળોપાખ્યાન એ અભ્યાસ કરવા જેવા છે એ લેખોમાં એમની રસજ્ઞશક્તિ અને તેની પાછળ લીધેલો શ્રમ સ્પષ્ટ દેખાય છે

બન્ને ભાગમાંના કેટલાક પુસ્તકોના ઊડતી નોંધ જેવાં અવલોકનો અને કેટલીક પ્રાસંગિક નોંધો ક્યા ઉદ્દેશથી પુસ્તકાકારે થયા હશે તે સમજાતું નથી 'વિરિક અને ભક્તિ જ્યોતિ' એ લેખ તો ઉક્ત વિષયને ચર્ચવાને બદલે બીજું જ વધુ કહે છે

આવા ગ્રંથોની આટલી સસ્તી કિંમત રાખીને વિદ્યાર્થીઓ અને આ વિષયના શોખીન વાચકોએ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે

(૭) **વિવેચનમુકુર**—લેખક અને પ્રકાશક શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ પ્રાપ્તિસ્થાન ઇમ્પીરિયલ બુક ડેપો પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ મૂલ્ય ... ...

શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટની વિવેચનશક્તિ વિષે હવે કંઈ કહેવાનું નથી આ પહેલાં એમના પ્રગટ થયેલા વિવેચનના ગ્રંથ 'સાહિત્યસમીક્ષા'એ એમને

ગુજરાતના પ્રથમ વિવેચકોમાં માનપૂર્વક મૂકી દીધા છે. 'સાહિત્યસમીક્ષા'ની કક્ષાએ આ સંગ્રહ કદાચ ઊતરતો લાગે છે, છતાં તેમાં લેખકની પ્રતિભા તો ખૂબ જ ઝળકે છે. 'શીલ અને સાહિત્ય' અને 'યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર' એક નિબંધ અને બીજું શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનાં પુસ્તકોનું સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિવેચન–બંને આ ગ્રંથનાં તેજસ્વી રત્નો છે. ખૂબ અભ્યાસયોગ્ય છે. નાનાં મોટાં પુસ્તકોની ટચૂકડી સમાલોચનાઓ કરતાં આ જાતનાં લખાણો વધુ અભ્યાસપ્રદ હોય છે એ વાત તો લેખો વાંચતાં સ્પષ્ટ લાગે છે.

'વિવેચક એ સર્જક છે', શ્રી. વિશ્વનાથની એ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતો એક નવો મુદ્દો આ ગ્રંથના લેખ 'વિવેચનની અગત્ય'માં છે. જો કે 'સાહિત્ય-સમીક્ષા'વાળા લેખમાં રજૂ થયેલ લેખ કરતાં આ લેખ ઘણો જૂનો છે. પુસ્તકને અંતેની 'થોડીક વિગતો', એ એક જરૂરી આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે.

એક સૂચના કરવી જરૂરી લાગે છે. જ્યારે એક વાર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા લેખો પુસ્તકાકારે ફરી પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે તેનો ઉદ્દેશ કાયમી અભ્યાસનો હોય છે. તે વખતે લેખોમાં આવતાં પ્રાસંગિક વિવકવાક્યો બાદ થયેલાં હોય તો સારું નહિ ?

આમાં 'વિશેષ વિવેચન કરતાં મૂળ વાર્તાગ્રંથ જ વાંચકના હાથમાં સોંપી દઈએ એ ઇષ્ટ છે, એ અને એવાં બીજાં વાક્યો છે જે ન હોત તો વધુ સારું લાગત.

આશા છે કે 'સાહિત્યસમીક્ષા'ની જેટલી જ કિંમત આ ગ્રંથની પણ અંકાશે.

(૮) ગૂજરાત સાહિત્ય સભા : કાર્યવાહી – સને ૧૯૩૮-૩૯—પ્રકાશક: મંત્રીઓ, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, પણ દરવાજા, અમદાવાદ; મૂલ્ય બાર આના.

પોતાની સુંદર પ્રણાલિકા અનુસાર 'સાહિત્ય-સભા'એ પોતાના ઉપક્રમે જે સુંદર વ્યાખ્યાનો જુદા જુદા વિદ્વાનો પાસે કરાવેલાં તેના સંગ્રહ સાથે આડત્રીસની સાલના સાહિત્યની સમીક્ષા પ્રો. મંજુલાલ રણછોડદાસ મજમુદાર પાસે કરાવીને એક સુંદર સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે '

'૩૮–'૩૯ના એક વર્ષના ગાળામાં વિદ્વાન સમીક્ષક પાસે નાનાં મોટાં ૩૩૪ પુસ્તકો આવ્યાં. આટલાં બધાંની ઝડપથી સામટી સમીક્ષા પોતાનાં બીજાં ચાલુ કામો વચ્ચે કરવી એ કામ ઘણું કપરું કહેવાય; એ રીતે માત્ર ઊડતું અવલોકન જ કરી શકાય. આ ગ્રંથમાં એવું જ થયેલું દેખાય છે. સમીક્ષકે સમીક્ષાની શરૂઆતમાં રજૂ કરેલો નિબંધ મનન કરવા જેવો છે. આપણા આજના સાહિત્યની સ્થિતિ શી છે તે સાહિત્યના સંપર્કમાં રહેતો માણસ જાણતો જ હોય, છતાં જ્યારે એનું વર્ગીકરણ એકી વખતે આપણી સામે રજૂ થાય છે ત્યારે આપણને તેમાં ઘણું જોવા મળે છે. કવિતાની ૩૫ જેટલી નાની મોટી ચોપડીઓ–જેમાં કેટલીક તો જાણીતા કવિઓની અને ઘણી સારી છે, નાટક–સંવાદની ૧૧ ચોપડીઓ, ૨૫ ઐતિહાસિક અને સામાજિક મૌલિક નવલકથાઓ, ૬ જાસૂસી નવલકથાઓ (બહુધા અનુવાદિત કે વેશાંતરિત હોવાનો સંભવ છે), ૨૨ અનુવાદિત નવલકથાઓ, ૨૩ નવલિકા–સંગ્રહો આ આપણી લલિતવાઙ્મય પ્રત્યેની રુચિ. આ પછી ૫૦ જેટલી બાલપુસ્તિકાઓને બાદ કરીએ તો પાછળ જે ગંભીર વાંચનનાં પુસ્તકોની સંખ્યા રહે છે તે લલિતવાચનના પુસ્તકોની બરાબર જ છે. ખપતનું પ્રમાણ બાજુએ રાખીએ તો પ્રકાશનોની સંખ્યાની બાબતમાં નિરાશા નહિ ઊપજે. નિરાશા ઊપજે છે બીજી વાતે. આપણી પ્રજાસંખ્યાની સરખામણીએ આ સંખ્યા ઘણી નાની છે. લલિતવાઙ્મયમાં અનુવાદિત નવલકથાઓની સંખ્યા મૌલિકના જેટલી જ છે, એટલે શું એમ માનવું કે આપણે પૂરતું મૌલિક સરજી શકતા નથી ?

પુસ્તકોની સમીક્ષા કરતાં કરતાં સમીક્ષકે દરેક વિષયની શરૂઆતમાં જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે તે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે–ખાસ કરીને અનુવાદકોએ.

પુસ્તકમાંનાં વિદ્વાનોનાં ભાષણો પણ આપણા પ્રાંતીય વિકાસને પ્રોત્સાહક છે.

(૯) ભાષા વિજ્ઞાન પ્રવેશિકા—(શ્રી. સયાજી સાહિત્ય-

અને સાધકોને લખેલા એમના પત્રોનો આ સંગ્રહ એવોજ કીમતી છે એમાં લખકના વિચારો પત્રરૂપે રજૂ થયેલા હોવાથી અસંદિગ્ધ, પ્રવાહી ભાષાબદ્ધ, દિલને સ્પર્શનારા અને પોતીકાનો ભાવ આપનારા છે

એક સૂચના અસ્થાને નહિ ગણાય. આ પત્રો સંગ્રહરૂપે પ્રગટ થાય તે પહેલાં અવારનવાર સામયિકોમાં પ્રગટ થાય તો તેનું વાચન બહોળું થાય અને પુસ્તકારૂઢ થતાં પુસ્તકનું આકર્ષણ વધે

(૧૮) **સ્વાધ્યાય**—લેખક હરિપ્રસાદ દેસાઈ પ્રકાશક નવચેતન સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. સવા

પુસ્તક ઉપરનું સુંદર ભાવ અને અર્થવાહી ચિત્ર આપણા મન પર ઊંડી અસર પાડે છે અધ્યાત્મ ઉપર પીઢ લેખકે દર્શાવેલા વિચારો પણ એ રીતે મનને શાંતિદાયક થાય છે

(૧૯) **મહાત્મા એમર્સનના નિબંધો**—(ભાગ પહેલો) ભાષાન્તરકાર અને પ્રકાશક શ્રી મણિલાલ છોટાલાલ પરીખ, ભાગવતધર્મપ્રચારગૃહ રાજકોટ મૂલ્ય રૂ. બે

૧૯મી સદીના આરંભમાં થયેલા અમેરિકાના પ્રખ્યાત વિચારક એમર્સનના નિબંધોનું ભાષાન્તર કરવું એ કપરું કામ ગણાય લેખકને ખૂબ વાંચ્યા વિના પચાવ્યા વિના અને બંને ભાષાના ઊંડા જ્ઞાન વિના એ ન થઈ શકે આ ભાષાન્તરકાર એ કાર્યમાં સફળ થયા છે તે જોઈ આનંદ થાય છે

(૨૦) **જામનગરની ભીતરમાં**—પ્રકાશક આઝાદ હિંદ કાર્યાલય, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ. સવા

ગયે વરસે રાજસ્થાનોમાં પ્રજાએ કરેલી લડતો અને રાજસ્થાનોએ પ્રજા સામે છૂટી મૂકેલી ગુંડાગીરીમાંથી જામનગરની ગુંડાગીરીની તવારીખ આ પુસ્તકમાં કાયમ કરવામાં આવી છે અત્યારે તો આ ચોપડી ઉપર કાઠિયાવાડના ઘણાં દેશી રાજ્યો અને એજન્સીમાં પ્રતિબંધ છે

(૨૧) **વ્યાખ્યાનમાળા**—પ્રકાશક શ્રી ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ કરાડી (ગુજરાત) મૂલ્ય સાત આના

શ્રી છોટાલાલ પુરાણીના પાંચ બાપાલાલ વૈદના બે અને શ્રી રમણલાલ દેસાઈ, કવિશ્રી બ. ક. ઠાકોર અને બાબાસાહેબ ખેરે વ્યાયામ અંગે આપેલા ભાષણોનો આ સંગ્રહ છે શ્રી અંબાલાલ પુરાણીએ ગુજરાતમાં સ્થાપેલ વ્યાયામપ્રવૃત્તિ પાછળ જે વિશિષ્ટ હેતુ હતો કે વ્યાયામ એટલે કેવળ શરીરનો નહિ પણ મનનો પણ, તે આવા ભાષણોથી સધાય છે અહીં ભાષણો શરીરવિકાસને અંગેના છે પણ તે બીજા વિષયો અંગેનાં પણ હોવા જોઈતા હતા

(૨૨) **ઓતરાતી દીવાલો**—લેખક શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, મૂલ્ય છ આના

'ઓતરાતી દીવાલો'ની આજે તો હવે ઓળખાણ આપવાની હોય જ નહિ એની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થતાં કાકાસાહેબ એને શુભાશિષ આપે છે, એ વાંચીને આપણે વિશેષ પ્રેમાર્દ્ર બનીએ છીએ જેલમાં પણ દુનિયા પ્રેમ કરવા જેવી જ છે, તો બીજું કયું સ્થાન હશે કે જ્યાં દુનિયા આપણને ન ગમતી લાગે? આ નાની ચોપડી નાના માટે લખીને કાકાસાહેબે મોટાઓને પણ નાના બનાવી દીધા અને નાનાના નિર્મળભાવે દુનિયા સાથે પ્રેમ કરતા બોલાવ્યા ત્યારે સ્વાભાવિક ઇચ્છા એ જ હોય કે આ ચોપડી ખૂબ ખૂબ વંચાય

(૨૩) **ગોસેવા**—લેખક ગાંધીજી, પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ મૂલ્ય પાંચ આના

ઉપયોગ સિવાયનો તો ગાંધીજીનો એક શબ્દ પણ ન હોઈ શકે એ કહેવાની જરૂર ન હોય છ વર્ષ ઉપર પ્રગટ થયેલ ગોસેવા સંબંધીના ગાંધીજીના લેખોના સંગ્રહની આ બીજી આવૃત્તિ છે વાંચીને આચરવાનું આપણને બળ મળો

(૨૪) **શ્રીમદ્ ભાગવત** (ગુજરાતી છાયાનુવાદ)—સંપાદક શ્રી ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. દોઢ

વૈષ્ણવોના પરમપ્રિય ગ્રંથ ભાગવતનું મૂળની નાની છાયા હોય તેવી રીતે સંક્ષિપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે જો કે સંક્ષેપમાંરે આમાં પોતાની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કર્યો છે, જે ભાગ એમને ઓછા મહત્વનો લાગ્યો તે ભાગ એમણે

કારી વિગત તરીકે રજૂ કરી દીધો, સક્ષેપકાર આને ક્ષમ્ય માને છે અમને લાગે છે કે એ ક્ષમ્ય તો જ કહેવાય કે જો આને 'છાયાનુવાદ' એવુ નામ ન આપ્યુ હોય તો સક્ષેપકારે જૈન ગ્રંથો પણ આ રીતે ગુજરાતીમા ઉતાર્યા છે, ત્યાં પણ આ બાબતની વિવેચકોએ ટીકા કરી છે સક્ષેપકારનો હેતુ મૂળ કૃતિને મૂળના આસ્વાદ અને ગંભીરતામા, વાચનને બહુ સમય ન આપવો પડે તે માટે ટૂંકાવીને રજૂ કરવા ઉપરાંત પોતાની દૃષ્ટિ પણ નિરૂપવાનો હોય તેવો લાગે છે એમા વસ્તુમા દોષ નથી કારણ કે તેઓ પાદટીપમા મૂળમા જે હોય છે તે પણ સમજાવે છે પણ આને 'છાયાનુવાદ' એવુ નામ તો ન અપાય છાયાનુવાદ તો જ કહેવાય કે જો એ મૂળની જ અસરોને વ્યક્ત કરે

પુસ્તક સાથે શ્રીમદ્‌ભાગવત અને ભાગવતધર્મ વિષેનો લેખ અભ્યાસનીય છે એમા એમણે પુરાણી માન્યતાઓનો બચાવ કર્યો છે, જે કરવાની જરૂર અમને નથી લાગતી એ વસ્તુઓમા દોષો પેસી જ ગયા છે એ માન્યતા આજે લગભગ સર્વમાન્ય છે તેને આ બચાવોની શી અસર થવાની? અમને એ બચાવયોગ્ય પણ નથી લાગતી જે હકીકત હોય તે કોઈ પણ જાતના ટિપ્પણ વિના ભલે આવતી વાચકને પોતાની મેળે એમાથી યોગ્ય તત્ત્વ શોધવા દેવુ

૨૫. સિદ્ધર્ષિ—લેખક શ્રી મોતીચદ ગિરધરલાલ કાપડિયા જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર, મૂલ્ય ૨ રૂા

ડેમી આઠપેજીના ૬૦૦ પાનાનો આ ગ્રંથ એટલી બધી વિગતોથી ભરપૂર છે કે તે નિરાંતે જ વાચી શકાય. અમે એનો સત્કાર કરીને સતોષ લઈએ છીએ. પ્રખ્યાત સસ્કૃત ગ્રંથ શ્રી 'ઉપમિતિ ભવ પ્રપચા કથા'ના બે હજારથી વધુ પાના ગુજરાતીમા ઉતારીને લેખકે પોતાની શ્રમશક્તિ અને વિદ્વત્તાનો પરિચય આપ્યો હતો એ ગ્રંથના લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ વિષે અને ઉક્ત ગ્રંથ વિષે આમા ખૂબ ઝીણવટથી ચર્ચા કરવામા આવી છે, જે પણ ખૂબ શ્રમ અને વિદ્વત્તા માગતી હતી આપણી ભાષામાં આવા બહુ મૂલ્યવાન જેવા ગ્રંથનુ પ્રકાશન આનદનો વિષય છે અભ્યાસીઓને એ સહાયરૂપ છે અને સૂક્ષ્મ અભ્યાસ માટે શ્રમ કરવાને પ્રેરનાર છે

(૨૬) પગથીયાની પછીતેથી—લેખક શ્રી જયતિ દલાલ 'ગતિ અને રેખા' વિપલ્સ બેક બિલ્ડીંગ, અમદાવાદ, મૂલ્ય આઠ આના

'ગતિ' ગ્રંથમાળાના પ્રથમ વર્ષનું આ પાચમુ પુસ્તક છે શહેરના રસ્તાની પગથી પરની વસ્તીનું અને નાટકના પડદા પાછળની વસ્તીનુ આમા દર્શન કરાવ્યુ છે પણ આમા દર્શન—આગળી ચિંધામણથી વિશેષ કઈ નથી કેટલાક જોનાર તો કહેશે 'આમા શુ છે? અમે તો આથી ઘણુ વધુ અને ભયાનક દીઠુ છે' એટલે લેખક આ દર્શન કરાવવાનુ પોતાનુ કાર્ય સાર્થક તો જ બનાવી શક્યા હોત જો સાથે સાથે એમણે સમાજના બાગણા ઉઘાડી દે, લાગણી-તતુઓને હલાવી દે તેવો કોઈ પ્રકાશ પણ ફેક્યો હોત

(૨૭) વાતોના વડા—લેખક અને પ્રકાશક બળદેવ નરહરદાસ મોઢિયા, વાડી ફળિયા, સુરત મૂલ્ય આઠ આના

અહીં સગ્રહાયેલા લેખોને સુરતના 'લોકવાણી' પત્રમા પ્રસગોપાત સ્ફુરતા વિચારો તરીકે હાસ્યમય શૈલીમાં લેખકે રજૂ કરેલા લેખો છે. સામાન્ય છે

(૨૮) શ્રી કર્પૂરવિજયજી લેખસગ્રહ (ભાગ બીજો) —પ્રકાશક કર્પૂરવિજયજી સ્મારક સમિતિ ગોપાળ ભવન પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુબઈ, મૂલ્ય છ આના

સ્વ. ગુણાનુરાગી મુનિમહારાજ શ્રી કર્પૂરવિજયજીના લેખો—ઉપદેશોનો આ બીજો સગ્રહ પણ પહેલા સગ્રહની પેઠે સામાન્યજનને સારા વિચારોની પ્રેરણા આપે તેવો છે

(૨૯) મેરા મેવાડયાત્રા—પ્રયોજક શ્રી વિદ્યાવિજયજી મુનીન્દ્ર, પ્રકાશક લોઢી વિજયધર્મસૂરિ જૈન લાયબ્રેરી

વિદ્યાભ્યાસની સમય સુના રાજપુતના, મધ્યપ્રાત, વગેરે ભાગને જેમ ઠ મ્હેવામાં આવે છે તે પ્રદેશની આમા ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક સ્થિતિનું વર્ણન જૈન મુનિઓ પોતાના પગપાળા પ્રવાસનો લાભ આ રીતે જનતાને આપે તે ઇષ્ટ છે

(૩૦) ભજન સંગ્રહ–ધર્મામૃત : સંપાદક : પંડિત બેચરદાસજી, પ્રકાશક શ્રી શાકરનાથજી માનમલજી મોરેચ્છા ખીચન (જોધપુર), મૂલ્ય બાર આના

આ પંડિત બેચરદાસજી ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના વિદ્વાન તરીકે જાણીતા છે જુદા જુદા હિંદી અને ગુજરાતી જૈન અને સનાતની કવિઓના સર્વધર્મીઓને આકર્ષે તેવા ભજનોનો આ સંગ્રહ છે પણ આ સંગ્રહની વિશિષ્ટતા છે સાથે આપેલા કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કવિઓ વિષેની માહિતી પણ મળી તેટલી ટૂંકામાં આપી છે

(૩૧) ચમકારા—(કાવ્યસંગ્રહ) પ્રયોજક શ્રી જેહાંગીર દેસાઈ, એમ. એ., નવસારી મૂલ્ય ૨ એ

પારસીઓ પણ ગુજરાતી છે તેમણે પણ તેમની ભાષાની સેવા કરવી જોઈએ, એ નમ્ર ભાવના સાથે પોતાના કાવ્યોનો સંગ્રહ ભાઈ જેહાંગીર દેસાઈ પ્રગટ કરે છે તેનો સત્કાર કરતા આનંદ થાય છે

પોતાના વર્તુલની બહાર પણ જેનું નિરીક્ષણ સૂક્ષ્મ રૂપે પહોંચે તેની શક્તિ વિષે આપણને માન થાય જ ભાઈ જેહાંગીર દેસાઈએ હિંદુધર્મની પરિભાષા અને આખ્યાયિકાઓને એ શક્તિથી ગ્રહી લઈને આ સંગ્રહમાંના કેટલાક કાવ્યોમાં વણી છે

પ્રકૃતિ, વિનોદ, ચિંતન અને અર્જનિના કાવ્યો પણ આમાં છે

કાવ્યો હજી ઊંચી કક્ષાએ નથી પહોંચ્યા લાગતા, પરંતુ એમાં શિષ્ટ અને મિષ્ટ રસ તો જરૂર છે, અને એ સૂચવે છે કે કવિ હજી પણ વધુ ગુજરાતીને આપશે

સ્વીકાર

'ચિત્રમય જગત'–મહાયુદ્ધ–અંક—યુદ્ધ શરૂ થયા પછી યુદ્ધ વિષેના 'ચિત્રમય જગત'ના લેખો સરસ આવ્યા જ કર્યા છે આ અંક એવા ઘણા લેખોથી સમૃદ્ધ થયો છે મુખચિત્ર બહુ સૂચક છે

'પ્રવાસી'—મહાસભા–અંક—૬૬ પાનાનો પુષ્કળ ચિત્રોવાળો સારા લેખોથી વિભૂષિત અંક માત્ર બે જ આનામાં પ્રગટ કરીને 'પ્રવાસી'એ ઉત્તમ વસ્તુને સુલભ કરી દીધી છે

'મહાગુજરાત'—અંક—કરાંચીથી નીકળતા આ સાપ્તાહિકનો મહાસભા અંક મહાસભાની આજ સુધીની પ્રવૃત્તિ–વિકાસની માહિતી આપે છે લેખો સામાન્ય છે

'મહાગુજરાત'—લીંબડી અંક—સાદા અને રંગીન અર્થપૂર્ણ સુંદર ચિત્રો, લેખો, લીંબડી સત્યાગ્રહ વિષેની માહિતીઓ અને જોશીલા લખાણોથી આ અંક સરસ બન્યો છે ઘરમાં સંઘરવા જેવો છે

રશ્મિ—૧૯૩૯–૪૦ અંક ૭મો—પ્રકાશક ગૂજરાતી સાહિત્ય મંડળ, સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજ, મુંબઈ કૉલેજના ઘણા માસિકો નજરે ચડે છે ત્યારે એની પાછળ થતું મોટું ખર્ચ અને પરિણામે દેખાતી વસ્તુ–કંગાલિયતથી મન ઘણીવાર ખિન્ન થઈ જાય છે આ સામયિકનાં લખાણો અને ચિત્રો જોતાં એ રીતે ખિન્ન થવા જેવું નથી, એથી આનંદ થાય છે શ્રી મોહનનાથ સૂચકની 'વિશ્વગીતા'ના સમાલોચના રતન સુબેદારવાલાનો 'મુંબઈ બેટની ભૂસ્તર રચના' શશીપ્રભા અને કાડિયાનો 'ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગાંધીજી' એ લેખો, કેટલાંક કાવ્યો અને ચિત્રો ખરેખર પ્રશંસા માગી લે છે, વાર્તાઓ બહુ સામાન્ય છે

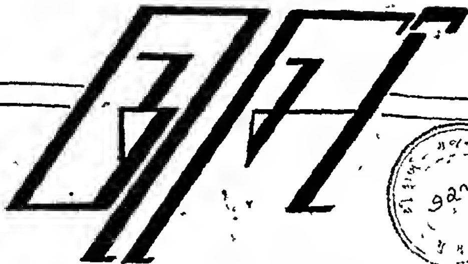
કૉલેજ સામયિક એ વિદ્યાર્થીઓના અંતરવાચનનો પરિપાક અને તેથી ઘણો ઉત્કર્ષ બતાવનાર છે, એમાં પ્રોફેસરોના લખાણો ભલે આવે પણ એ એ જાતના હોય કે જે વિદ્યાર્થીને એવું નવું આપે અને લેખનનો અભ્યાસ માટેનો માર્ગ સૂચવે, કે જે કરવાનું બહુધા કૉલેજના ચાલતા વર્ગોમાં અશક્ય હોય.

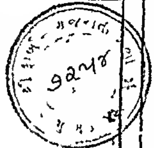
જયોતિ—(વર્ષ ૨જું, અંક ૧ લો)—એરંગો ગૂજરાતી હાઈસ્કૂલનું સામયિક

કવિ શ્રી બ. ક. ઠાકોરનો 'વિદ્યાર્થીઓને' સંદેશ સરસ છે બધા લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો—અંગ્રેજી, હિંદી અને ગૂજરાતીમાં—વિદ્યાર્થીઓના જ લખેલા છે અને વિધવિધ પ્રકારના છે વિદ્યાર્થીઓની મહેનત સાર્થક દેખાય છે

BHARATIYA VIDYA BHAVAN.

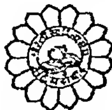
સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ દસમું • અંક બીજો • મે ઓગણીસસો ચાળીસ

• અનુક્રમ •

• સંપાદકમંડળ •

મોહનલાલ મહેતા • હરજીવન સોમૈયા
કાન્તિલાલ શાહ • ઇંદ્રલાલ દવે

• વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
રૂ. પાંચ	રૂ. સાડા પાંચ	રૂ. સાડા ૭

ભારતી સાહિત્ય સંઘ • પો. બા. ૭૩ • અમદાવાદ

વર્ષ દસમું | મે ૧૯૪૦ | અંક બીજો

સાહિત્ય અને લખાણ

નવો જમાનો પણ પોતાના આગલા જમાનાના ગુણ અને દોષ એ બન્ને સાથે લઈને જ જન્મે છે. જમાને જમાને માણસની શક્તિ અને અભિરુચિ ફરતાં રહે છે. એટલું જ નહિ, કેટલીક વખત ફેરફાર એટલા ઝડપી હોય છે–ખાસ કરીને મંથનયુગમાં–કે આજે જે વસ્તુનું અતિ મહત્ત્વ લાગે છે એ જ વસ્તુનું કાલે કાંઈ જ મૂલ્ય હોતું નથી. આવું બને છે ત્યારે સમાજમાં બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિનાં બળો ઉત્પન્ન થાય છે. એ બે બળો વડે વર્ગવિગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક વર્ગની અભિરુચિ અને શક્તિ એ બીજા વર્ગને મન અશક્તિ અને અનભિરુચિનો વિષય બની જાય છે. જો કે થવું તો એમ જોઈએ કે એક વર્ગે બીજા વર્ગની અશક્તિના દર્શનમાંથી પોતાના સામર્થ્યની મર્યાદા પિછાનીને વધારે સમર્થ થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પણ એમ બનતું નથી ઉડાઉ અઠંગગીર એ વ્યાજડાહ્યા વાણિયાની મશ્કરી જ કરતો રહે છે. જે વસ્તુસ્થિતિ સમાજના ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તી રહે છે એ જ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તે છે એટલે સાહિત્યમાં પણ સામાજિક જીવનના પડઘારૂપ બે બળો ઉત્પન્ન થાય છે અને જો એ બે બળો પોતપોતાના વિષયનો ઉત્કર્ષ સાધવાને બદલે બીજાના અપકર્ષમાં જ આનંદ લેતાં થાય છે તો પરિણામે સાહિત્યનો પ્રવાહ નિર્માલ્ય, કટાક્ષગર્ભી, વિનાશક, અને અપરસભરપૂર થઈ જાય છે.

આમ થવાનું કારણ એટલું જ છે કે સાહિત્યની જન્મભૂમિકા વિષે લોકોને ખોટો ખ્યાલ હોય છે.

કેટલાક માને છે કે સાહિત્ય એ જીવનવિગ્રહમાંથી ઉત્પન્ન થનારો પદાર્થ છે. બીજા માને છે કે જીવનશીરૂઆમાંથી એ જન્મે છે પહેલો વર્ગ પોતાને વાસ્તવવાદી ગણીને આનંદે છે ને બીજાને જીવનભીરુ માને છે બીજો વર્ગ પોતાને આદર્શવાદી ગણીને આનંદે છે ને પહેલાને રસાભાસી ગણે છે. ખરી રીતે સાહિત્ય

એ જીવનવિગ્રહમાથી પણ નહિ, જીવનભીરુતામાથી પણ નહિ, જીવનના આનદ માથી ઉત્પન્ન થતો પદાર્થ છે

પણ આ જીવનનો આનદ એ શુ છે? એ ક્યાથી આવે છે? ચાર આનાના ચેવડા ઉપર મિત્રો બેઠા આનદ કર એ આનદ જીવનનો આનદ છે? કે ત્રણ પૈસાનો ચા પીતા વાતો કરે ને વિષયચર્ચા કરે એ જીવનનો આનદ છે?

જે જીવનના આનદમાથી સાહિત્ય જન્મવુ જોઈએ એ માણસની પોતાની વિશિષ્ઠ શક્તિનો આનદ છે એ દૃષ્ટિનો આનદ છે–જે દૃષ્ટિ એને મળી છે ને બીજા પાસે નથી પણ એ એકાકી, જનતાને ઉપેક્ષાથી જોનારા, માણસભીરુ માણસનો આનદ નથી એ આનદ જે એને મળ્યો છે એ બીજા સાથે વહેચી લેવા માટે, બીજાને એ દર્શાવવા માટે, એણે કોઈક રીતે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવી પડે છે અને એવી રીતે માણસ જ્યારે પોતાને વ્યક્ત કરે છે ત્યારે સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે

ઘણી વખત જ્યારે આ આનદનુ સ્વરૂપ કલ્પનાતીત હોય છે ત્યારે ભક્ત નરસિહ ને મીરા જેવી વાણી મળે છે

એટલે સાહિત્યના પણ ખરી રીતે તો બે પ્રકાર છે અને એ બે પ્રકાર અને એના વિવિધ સામર્થ્યની ખબર નહિ હોવાથી જ, વર્તમાન રગમા રાચનારા સાહિત્યકારો, પોતપોતાની મર્યાદા પ્રગટ કરીને, બીજા વિષે કા તો અતિશયોક્તિ-ભરેલી પ્રશસા કરે છે અથવા તો કેવળ નિદા કરે છે

સાહિત્યનો આનદ એ ઉત્કૃષ્ટમા ઉત્કૃષ્ટ આનદ છે હિમાલયના ઉત્તુગમા ઉત્તુગ શિખરને પહોચવાને જેમ અનેક શિખરો ઉપર માણસને વિજય મેળવવો પડે છે, તેમ આ આનદ પ્રાપ્ત કરતા પહેલા માણસને પોતાની જાત ઉપર ને પોતાની સામાજિક સ્થિતિ ઉપર અનેક પ્રકારના કાબૂ મેળવવાના હોય છે સૌ સાહિત્યકારો આ પ્રયત્ન કરનારા મનુષ્યો છે એમાથી કોઈ એક શિખર ઉપર છે, કોઈ બીજા શિખર ઉપર છે ઉત્તુગ શિખર ઉપર પહોચવુ એ તો ધ્યેય છે એ આનદપ્રાપ્તિ સૌને માટે શક્ય ન પણ હોય પણ જે આનદ પોતાને મળ્યો નથી એ આનદ હોઈ જ ન શકે એમ તો માત્ર પ્રયોગભીરુ હોય તે જ બોલે

જે વસ્તુ પોતાને મળી નથી તે વિષે વિવેચના કરવી એ પણ એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા છે મીરા કે નરસિહના કાવ્યો ઉપર ટીકા ને શબ્દાર્થ ઘણા કરી શકે: ખરી રીતે એનુ વિવેચન માત્ર એ જ મનુષ્ય કરી શકે કે જે એ વિચારસરણીમા માનતો હોય અને જેણે પ્રયોગથી થોડો પણ અનુભાનદ પ્રાપ્ત કર્યો હોય બાકી તો લેખ લખાય કે એ ભક્તિયુગ હતો–ને સામાજિક બળોનો એમને ખ્યાલ ન હતો–ને એમણે જનતા વિષે કાઈ ન લખ્યુ–વગેરે

વગેરે. એવા અપૂર્ણ લેખો જ બતાવે છે કે એક સાહિત્યકાર પોતાની પ્રગતિમાં હજી કયા શિખર ઉપર ઊભો છે ને એનો કેટલો માર્ગ હજી બાકી છે.

કોઇએ સરસ રીતે મૂક્યું છે કેઃ

" સુંદરતાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે જ બીજો ખ્યાલ જન્મે છે વિરૂપતાનો. નીતિના ખ્યાલથી અનીતિનું ધોરણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. એટલે એક વસ્તુના કે ભાવનાના અસ્તિત્વ વડે જ બીજી નિષેધાત્મક વસ્તુ કે ભાવનાનું ભાન થાય છે. જો સુખ છે તો જ અ-સુખ છે. જો સત્ય છે તો જ અ-સત્ય છે"

એક વસ્તુ લાંબી ત્યાં સુધી જ છે કે જ્યાં સુધી એનાથી ટૂંકી બીજી વસ્તુ અસ્તિત્વમાં છે. ઊંચી વસ્તુના ખ્યાલથી નીચી વસ્તુનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

એટલા માટે સત્ય પ્રત્યે અભિરુચિવાળા પ્રાજ્ઞજનો એ બન્નેથી પર રહે છે, કાર્ય-અકાર્ય, શબ્દ-અશબ્દ, વસ્તુ-ભાવના સઘળાંથી પર.

કારણ કે સત્ય સુખમાં પણ નથી, અસુખમાં પણ નથી; નીતિમાં પણ નથી, અનીતિમાં પણ નથી. એ બન્ને ભાવના ન જ જન્મે એવી ચિત્તની અત્યંત પ્રશાંત અવસ્થા, જેને સુખ સ્પર્શતું નથી, અને તેથી જેને અ-સુખતા અસ્તિત્વનો ક્ષોભ નથી-એવી અત્યંત પ્રશાંત અવસ્થામાં-સત્ય વસી રહ્યું છે. એ અવસ્થામાં પ્રજ્ઞા પ્રેમ ને પ્રાણ-ત્રણે એક જ સ્વરૂપ થઇ રહે છે."

ભાગવતમાં જે અવસ્થા શુકની વર્ણવી છે એ આનો ખ્યાલ આપે છે.

એટલે જે ચિત્ત સર્વદેશી હોય અને છતાં બાળક જેવું હોય એ જે ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ આનંદ પ્રાપ્ત કરે, એ જીવનના આનંદમાંથી જન્મે તે સાહિત્ય-અને બાકી બધું લખાણ.

સાહિત્ય અને લખાણ વચ્ચેનો આ તાત્ત્વિક ભેદ આપણી સમક્ષ રહે તો એનું મૂલ્યાંકન કરવાની આપણી દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન થાય. આ જમાનામાં લખાણ એટલે સાહિત્ય એ દૃષ્ટિ આવવાથી એક પ્રકારની અરાજકતા ફેલાઈ ગઈ છે. અને તેથી ખરી રીતે તો જેમાં માત્ર પ્રાસંગિક ચલણી વિચારોનું પ્રદર્શન હોય છે એવા લખાણ માત્રને યુગદર્શન કરાવનારું ગણવાની આપઘાતી પ્રથા આવી ગઈ છે સાહિત્ય નિર્માલ્ય થાય-અથવા પ્રાસંગિક ચલણી વિચારો સિવાય વધારે ઉન્નત કે ઊંડા વિચારો ગ્રહણ કરવાની અશક્તિ આવે-તો છેવટને સરવાળે તો પ્રજાનો એમાં હ્રાસ જ થાય છે યુગદર્શન કરાવનારું સમર્થ સાહિત્ય આપણી વચ્ચે હોય એ જેટલું જરૂરી છે એટલું જ કેવળ પ્રાસંગિક લખાણને પણ યુગદર્શનના રંગથી રંગવાનું જરૂરી છે એ તો સૌ કોઇ સમજી લે. અને છતાં સાહિત્યને નીચી કોટિએ મૂકવા કરતાં લખાણને ઊંચી કોટિએ લઇ જવાનો પ્રયત્ન થાય એમાં પ્રજાકીય વિકાસનું બીજ રહ્યું છે.

• ધૂમકેતુ •

न किंचिद् अपि चिंतयेत् ।

श्री काकासाहेब कालेलकर

[લેખનવૃત્તિ એ એક જાતનું વ્યસન છે. ખરી છે. માણસ એક વાર લખતો થયો એટલે એ લખવાનું યે લખે છે અને ન લખવાનું યે લખે છે. બાળકો આખો દિવસ બોલબોલ કરે તો યે હૃદયની કેટલીક વાતો ગુપ્તની ગુપ્ત જ રાખે છે. આખો દિવસ લવરી ચલાવે તો યે કેટલાક અનુભવો ન માતા પાસે વ્યક્ત કરે, ન કોઈ ગોઠિયા પાસે. સારા લેખકોનું પણ એમ જ હોય છે. તેઓ ગાડું ભરાય એટલું લખે તો યે અમુક સંયમ તો જાળવે જ છે. હું માનું છું કે મેં પણ એવો સંયમ જાળવ્યો છે.

માંદો પડીને ચીચવડમાં રહ્યો હતો. તે વખતે કંઈક સંકલ્પ ઊઠ્યો હશે કે કેટલાક અસાધારણ અનુભવો લખી કાઢું. પ્રારંભ કર્યા પછી ડહાપણ સૂઝ્યું હશે કે આવું આવું લખીને કે પ્રસિદ્ધ કરીને કશો લાભ નથી. વાચનારને એમાંથી કશું મળતું નથી. બહુ બહુ તો વાચનાર આશ્ચર્યવત્ એ સાંભળે છે. લખનારને એ જો દંભી ન હોય અને આવી વાતો ઉપર છાપ પાડીને કંઈ મેળવવા ન માગતો હોય તો કશો લાભ થતો નથી. નુકસાન થવાનો સંભવ ઘણો. એ લખાણ તે વખતે જ કેમ ફાડી નાખ્યું નહિ કોણ જાણે!

હમણાં ... માં એક સમિતિની બેઠકમાં બેઠો હતો ત્યાં ટપાલ આવી. ચિ. ... પહેલાં લખેલી આ નોંધ જોઈ હું ચમક્યો. દાટી દીધેલા ... વેર વાળવા ભૂતની પેઠે જાગી ઊઠે એના જેવી આ નોંધની અસર થઈ. પ્રથમ થયું કે આ ન છપાય એમ લખી નાખું. ફરી વિચાર આવ્યો. એક વાર લખ્યું અને કોરે મૂક્યું. હું એને ભૂલી ગયો પણ એ લખાણ મને ભૂલી ન ગયું. ફરી વાર દાટી દઈશ તો કોણ જાણે ક્યારે ક્યા રૂપમાં ઊઠશે. એના કરતાં એને ગતિ આપું એ જ સારું. આશા રાખું છું કે આવું અનુપયોગી ફરી નહિ લખું. કા. કા.]

૧

હિમાલયની મુસાફરીની વાત છે. પ્રથમ પ્રથમ આખો દિવસ દેશના રાજકારણના વિચાર આવે અને રાત્રે ઘરની વાતોના અને કજિયાકંકાસના સ્વપ્ના આવે. એક દિવસે મધરાતે ઊઠ્યો અને સાવ નાસીપાસ થઈ ચિત્શક્તિની પ્રાર્થના કરી કે આવો જ અનુભવ લેવાનો હોય તો મને અહીં શા માટે આણ્યો? આના કરતાં વડોદરામાં સારી સ્થિતિ હતી. પુત્રકલત્રવિત્ત છોડીને આવેલો હું જો રાત્રે "આ પિતાશ્રીની પેટી છે, એમણે પ્રેમથી એ મને આપી છે, એ કોઈને લેવા ન દઉં, મારી પાસે જ રાખીશ" એવા ઝઘડા ચલાવતા પોતાને જોઈ મને પોતાના પ્રત્યે તિરસ્કાર છૂટ્યો. મેં આખરે કહ્યું, તારી કૃપા હશે તો આ અનુભવ છેલ્લો જ થાઓ.

એ અનુભવ છેલ્લો તો ન થયો. પણ બહુ જ થોડા દિવસોમાં એ કચવાટમાંથી હું મુક્ત થયો.

પછી જ્યારે ભિક્ષા પર ગુજરાન ચલાવવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે પ્રથમ પ્રથમ આખો દિવસ, હવે પછી ખાવાનું ક્યાં મળશે અને શું મળશે એનું જ ધ્યાન થાતનું. પહેલી સ્થિતિમાં દહાડો સારો જતો અને રાત ખરાબ જતી. હવે એથી ઊલટું થયું. રાત્રે સ્વપ્નાં તો ન આવે અને આવે તો યે કંઈ વિશેષ નહિ. પણ આખો દિવસ કાગડાની પેઠે ખાવાનું જ ધ્યાન થાય તો શી ગતિ થવાની? મનમાં ઘણી શરમ ઊપજતી. આપણે ચડતા નથી પણ પડીએ છીએ એમ પણ લાગતું. આમ રહેવા કરતાં પાછા જઈએ એમાં શું ખોટું? એવા પણ વિચારો મનમાં આવતા. પણ કરેલો સંકલ્પ તોડાય નહિ એ નિર્ધારથી જ ટકી રહેલો. પછી જ્યારે જીવનની અદ્ભુતતાના લાગલાગટ અનેક અનુભવો આવવા લાગ્યા ત્યારે ભોજન અને આચ્છાદનની ચિંતા એની મેળે ખરી પડી. ચિંતા વ્યર્થ છે અને ચિંતાનું કારણ જ નથી એવો ઊંડો અનુભવ થયો.

એક વાર રાત્રે, મધરાતે જ, ઊંઘ એકાએક ઊડી. તબિયત સારી હતી, ચિત્ત પ્રસન્ન હતું. કોઈ પણ જાતની અસ્વસ્થતા ન હતી. છતાં એકાએક ઊંઘ ઊડી અને અસાધારણ અનુભવ થયો. હું છું એટલો જ અનુભવ જાગૃત હતો. ક્યાં છું એ તો ભાન હતું જ નહિ પણ જીવનનો આખો ભૂતકાળ ભુંસાઈ ગયો હોય અને આખી પર્સનાલીટી (અસ્મિતા) સાવ કોરી હોય એવું જણાયું. કેટલો ય વખત આ આનંદમય સ્થિતિ રહી. પછી સહેજ નીચે ઊતરતાં સ્ફુરણા એ થઈ કે, કુટુંબ, સમાજ અને દુનિયાની અંદર ઘૂમેલા ભાગ બધા જ મૂળિયાં સાવ તૂટી ગયાં છે. આકાશમાં ખૂબ ઊંચે ગયેલા પતંગની દોરી તૂટી જાય એટલે એને શું થતું હશે એ એને ખબર, પણ મને એના જેવું થયું ખરું. આ સ્થિતિ વધાવવા જેવી છે કે નહિ એનો પણ નિશ્ચય ન થાય. આ સ્થિતિમાં પણ જણાઈ આવે એટલો લાંબો કાળ રહ્યા પછી ભાન આવ્યું. અથવા સાચું કહું તો સાચું ભાન ગયું અને હું ફલાણો ફલાણો માણસ, અમુક સમાજનો ઘટક, અમુક ઉંમરે, અમુક વેળે યાત્રા કરું છું અને અમુક ગામની અમુક ધર્મશાળામાં સૂતો છું એ બધો પ્રત્યય જાગૃત થયો. પણ એ પહેલાંનો અનુભવ એટલો બધો વ્યક્ત અને ઉજ્જ્વળ હતો કે એના ચિંતનને કારણે ઊંઘ ફરી આવી જ નહિ. આ અનુભવથી બુદ્ધિ પર શી શી અસર થઈ એ અહીં નોંધવાની આવશ્યકતા નથી. એ એક ભારે અનુભવ હતો અને આત્મવાદને દૃઢ કરનાર હતો એટલું કહું તો બસ છે.

૨

આવા આવા અનુભવો અકસ્માત તો નથી જ આવતા. ચિંતન અને ધ્યાન અમુક હદ સુધી ચાલે એટલે પછી જ અનુભવ માટે ભૂમિકા તૈયાર થાય છે.

પહેલી યાત્રાએ નીકળ્યો ત્યારે એક જાતની તીવ્ર ભાવના અથવા ઉત્કટતા કેળવાઈ હતી. એ સ્થિતિમાં જ હું યાત્રા કરતો ગયો. ત્યાંથી રામકૃષ્ણ પરમહંસની તપોભૂમિ—દક્ષિણેશ્વરના મંદિર પાસેની પંચવટીએ જોવા ગયો. ત્યાં મને જે અનુભવ થયો એ જ જાતનો દક્ષિણેશ્વરમાં પણ થયો. ગયાના અનુભવનો સહેજ ઇશારો 'હિમાલયના પ્રવાસ' * માં કર્યો છે. દક્ષિણેશ્વર ગયાની વાત તો ત્યાં છોડી જ દીધી છે. એ બન્ને અનુભવોનું યથાર્થ વર્ણન અહીં પણ ન આપી શકું. બુદ્ધગયાના મંદિર પાછળ બોધિવૃક્ષ છે ત્યાં જતાંવેંત બુદ્ધ ભગવાનની તપશ્ચર્યા ધ્યાનમાં આવી. હું પણ ઘર છોડીને નીકળ્યો હતો, એટલે અહીં અંતઃકરણ ગદ્ગદિત થયું. મેં આંખો મીંચીને ત્યાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને ક્ષણેકમાં પરિસ્થિતિનું ભાન ભૂલી ગયો. એકાદ વિસ્તીર્ણ દેશનો નાનકડો નકશો તૈયાર કર્યો હોય એટલે જેમ એક એક પ્રાંત એમાં એકી નજરે જોઈ શકાય છે તેમ એ ક્ષણ સુધીનું ગતજીવન એક સામટું દૃષ્ટિ આગળ ઊભું થયું. હમેશાં આપણે ગમે તેટલા સુખી દુઃખી કે ચિંતનશીલ હોઈએ તો યે આપણે જીવનના પૃષ્ઠભાગ ઉપર જ તરીએ છીએ. જીવનયાત્રાનો આપણે લાંબો પહોળો વિસ્તાર પાદાક્રાંત કરી નાખીએ છીએ. એમાં નવો નવો અનુભવ મળે છે, દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે પણ જીવનના પૃષ્ઠભાગને છોડી ઊંડાણમાં ઊતરવું કે ડૂબકી મારવી એ કંઈક અનેરો જ અનુભવ છે. ચિંતનમાં પૃથક્કરણ હોય છે અને વસ્તુનું ખંડશઃ ગ્રહણ થાય છે પણ અહીં એક સાગરો પિંડીકૃત અનુભવ મળે છે. એ અનુભવમાં સાક્ષાત્કાર હોય છે અને તેની અસર કાયમની થઈ જાય છે. એ સ્થિતિની અંદર હું પડ્યો હતો. એટલામાં જાણે કોઈ બહારથી બોલતું હોય અને સંદેશો આપતું હોય તેવી પણ અંદરથી જ એક સ્ફુરણા થઈ.

ત્યાગ કર્યો તે ઠીક કર્યું. ત્યાગ કરવો સહેલો છે. ત્યાગને લાયક બનવું એ જ મુખ્ય અને મહત્ત્વની વસ્તુ છે. લાયક બનવું એ જ જીવનનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે. એ જ શબ્દો વાગી માગીને પર વર્તેલો આઘાત નડ્યો.

ત્યાંથી ઊઠ્યો ત્યારે મનના વળ અને શરીર ઉપર [illegible] ત્યાંથી ઊઠીને

* પૃ ૪૦ ૪૧

તળાવને કિનારે જઈ બેઠો. અનેક રીતે જીવનનો વિચાર થવા લાગ્યો અને એક જાતનું ગાંભીર્ય જીવન પર ફરી ગયું.

દક્ષિણેશ્વર ગયો તેનું સવિસ્તર વર્ણન હિમાલયના પ્રવાસમાં મારે આપવું જોઈતું હતું પણ એ વખતે ન આપ્યું. અહીં પણ એ આપવા નથી માગતો. પ્રસંગ શોધીને એ લખી કાઢીશ. દક્ષિણેશ્વરનાં દર્શન માટે ગયો. મનમાં કાલીનું ધ્યાન થવાને બદલે રામકૃષ્ણ પરમહંસની ભક્તિ અને સાધનાનું જ ધ્યાન થવા લાગ્યું. મેં મનમાં કહ્યું પરમહંસ આપે આ જ ઠેકાણે દેવીની કૃપાનું કંઈક સૂચક ચિહ્ન માગ્યું હતું. આપને પરચો જોઈતો હતો. દેવીએ આપને તે આપ્યો. હું આપની પાસે એવો જ પરચો માગું છું. મને એકાન્તે ખાતરી થાય એટલો જ પરચો હું માગું છું. મારે મે જો કે સાધના તો કરવી જ છે, તેમાં પરચાની જરૂર નથી તો પે એક જાતનું સમાધાન, એક જાતની ખાતરી કે તે પરમ ભગવતી માતાના ખોળામાં જ હું છું. આવી પ્રાર્થના કરી મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. રામકૃષ્ણ પરમહંસની રહેવાની ઓરડી જોઈ ત્યાંથી પંચવટી ચાલ્યો. રસ્તામાં જોઈ તો પરચો મળ્યો. તે શું હતું તે કહેવાની જરૂર નથી. અસાધારણ ધન્યતા જણાઈ. માતાનું કવચ આપણને મળી ગયું. હવે આ કપડાંની પણ આપણને શી જરૂર? એમ મનમાં આણીને ત્યાં ને ત્યાં જ કોટ, પહેરણ ફેંટો—બધું ઉતારી કાઢ્યું. ફેંટો કીમતી હોવાથી પોસ્ટદ્વારા ભાઈ પર મોકલી દીધો. બાકીનાં કપડાં આપી દીધાં, અને જે જાતનું જીવન ગાળતું હતું એની સાથે બાળી શકું એવો હું થઈ ગયો. અહીંથી ગંગા નદીનું દર્શન કરતાં, ગંગા નદી ઝૂલતી હોય અને અમુક જાતના આવેશમાં આવી હોય એમ દેખાવા લાગી. હું આનંદથી કૂદવા લાગ્યો. પાછળથી મેં સાંભળ્યું કે નદીનો પ્રવાહ જોઈ રામકૃષ્ણ પરમહંસ અહીં જ સમાધિમાં જતા. કેટલીય વખત પંચવટીમાં બેઠો. એ વખતે જે સંકલ્પો કર્યા તેમાંથી કેટલાક તો પાર ઊતર્યા અને કેટલાક તો ભૂંસાઈ ગયા. ભૂંસાઈ ગયા તે પણ કેટલીય વખત સુધી ટક્યા હતા.

આવા અનુભવો ક્યાંથી થતા હશે? જેમ ભૂતો વળગે છે તેમ કંઈ આ ખાસ નથી. આ અનુભવ બાહ્ય વ્યાપારને લીધે થાય છે એમ ભલે એ વખતે આપણને લાગે, પણ સાચું કહીએ તો મનની અમુક ઉત્કટ દશામાં એ અનુભવો અંદરથી જ પ્રકટ થાય છે. સે એના બધા પ્રસંગ હોય છે કે બહારથી આવીને આપણને ભેટતા હોય એવો જ અનુભવ એ વખતે થાય છે.

ચિંગવડ
તા. ૮-૮-'૨૬

ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદ તરફથી વર્ષ ૧૯૪૦ના ગુજરાતી સાહિત્યની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય શ્રી પ્રો. રવિશંકર જોષીને સોંપવામાં આવ્યું છે તો આથી સૌ પ્રકાશકોને તથા લેખકોને વિનંતિ કરવાની કે તેઓના પ્રકાશનો નીચેના સરનામે મોકલી આપી સભાને આ કામમાં સહકાર આપે.

શ્રી પ્રો. રવિશંકર જોષી
તખ્તેશ્વર પ્લોટ
ભાવનગર, (કાઠિયાવાડ)

યુદ્ધ તો હવે શરૂ થાય છે

શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

જર્મનીના બાજીપલટો

જર્મનીએ એકાએક પોતાની યુદ્ધની બાજીને પલટો આપ્યો અને યુદ્ધ નવા રંગે ચડયું છે એક સવારે તો આપણે કલ્પના કરતા હતા કે ફિન્લેન્ડ અને રશિયા વચ્ચે સંધિ થઈને ત્યાંથી પાછું ફરેલું યુદ્ધચક્ર હવે ખસીને કયા દેશ ઉપર પોતાનું ભ્રમણ આરંભશે, ત્યાં તો બીજી સવારે આપણે સમાચાર જાણ્યા કે જર્મનીએ પોતાની ઉત્તરીય સરહદને અડીને રહેલ ડેનમાર્ક લઈ લીધું અને ત્યાંથી ઉત્તરે સામે દરિયાકાંઠે આવેલ નોર્વે ઉપર હલ્લા શરૂ કરી દીધા! બેલ્જિયમ અને હોલેંડ ઉપર આવનારી આફત ડેન્માર્ક અને નોર્વે ઉપર ઊતરી છે.

બન્ને પક્ષના મળી ૭।। કરોડ માનવી ફ્રાન્સ અને જર્મનીની કિલ્લેબંદીઓની ઓથે પડ્યા છે. દેશની ઉત્પાદક માનવશક્તિનુ વહેણ વિનાશક શક્તિ તરીકે કામ કરી રહ્યું છે. દેશની નિત્યજીવનની જરૂરિયાતોના ઉત્પાદન તરફથી મુખ્ય લક્ષ ખેંચાઈને વિનાશક યુદ્ધની જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન કરવા પાછળ જ શ્રેષ્ઠ શક્તિ રોકાઈ છે. આવે વખતે, જર્મન જેવા દેશને માટે બહારના દેશો જોડેનો વ્યવહાર અટકી જાય તો તેને યુદ્ધમાં હારી જતાં વાર ન લાગે. બ્રિટને કરવા માંડયું છે પણ એવું જ. જર્મનીને સાગરનો ઘેરો ઘાલી બ્રિટન દ્વારા જર્મનીનો ૬૦ ટકા વેપાર જોખમાયો છે. તટસ્થ રાજ્યો પાસેથી યુદ્ધને અંગેનો કાચો માલ ખરીદવો પડે તેમ છે. તેનાં તેણે રોકડાં નાણાં આપવાં પડે છે. આ નાણાં તે પાકો માલ બનાવી પરદેશોને આપે તો જ ભરપાઈ થઈ શકે. જ્યારે આ કામમાં તેની આડે રુકાવટ થાય છે ત્યારે તે પોતાનો માર્ગ સાફ કરવા તટસ્થ દેશો ઉપર ધસારો લઈ જાય છે. આ યુદ્ધમાં નીતિશાસ્ત્ર કે કાયદા જેવી વસ્તુ રહી નથી. જર્મનીએ નાગચૂડની પેઠે ઓચિંતા દેશો લેવાની નીતિ રાખી છે. વીજળીની ઝડપે એણે ઑસ્ટ્રિયા, ઝેકોસ્લોવાકિયા અને પોલેંડ લીધાં અને એ જ રીતે ડેન્માર્ક પણ લીધું. ભાગ ઝડપી તેનાં બંદરો કબજે કર્યાં છે. અને હવે આવતી કાલે એટલી જ ઝડપથી સ્વીડન ઉપર એ ઊતરી પડે એવો સંભવ છે. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વિચાર કરે તે પહેલાં જર્મની ફટકો મારી લે છે.

શા માટે આ નવી બાજી ?

જર્મની નોર્વે અને સ્વીડનના મારફતે મોટા પ્રમાણમાં કાચી વસ્તુઓ મંગાવતું હતું અંગ્રેજોનો ઘેરો નિષ્ફળ નીવડયો હતો. આથી નોર્વેનાં બંદરોએ જર્મનીને માલ ન મળે તે માટે અંગ્રેજોએ આસપાસ સુરંગો પાથરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ એ નિશ્ચય અમલમાં આવે તે પહેલાં તો જર્મનીએ સફળતાથી એક કિનારા પરનું ડેન્માર્ક લીધું અને સામા કિનારા પરનાં નોર્વેનાં બંદરો લીધાં. અંગ્રેજો આંખ ચોળતા રહી ગયા. એમની જાગતી ચોકી પણ ઊંઘતી સાબિત થઈ છે અને જો નોર્વે પડયું તો તેની પૂર્વ સરહદને અડી રહેલું સ્વીડન પણ પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ બેસશે. વળી સ્વીડનના અને જર્મનીના સાગરકાંઠા નજીક અને સામસામા છે.

નાની પ્રજાઓ

યુરોપમાં બધી મળી ૪૨ નાની મોટી પ્રજાઓ છે. તેમાં અર્ધા યુરોપની જમીન તો રશિયાના હાથમાં છે અને ચોથા ભાગની જમીન હવે જર્મની પાસે થઈ ગઈ. જર્મની, ઈટાલી, ફ્રાન્સ, ગ્રેટબ્રિટન અને રશિયાની પડોશમાં આવેલી નાની પ્રજાઓની હાલત અતિશય ચિંતાતુર છે. આ લડાઈમાં એમની તટસ્થતાની કિંમત નથી. એમના વેપારધંધા છિન્નભિન્ન થઈ ગયા છે. આવી નાની પ્રજાઓમાંથી ઘણીનું વર્ણન આપણે આગળ કરી ગયા છીએ, અહીં બીજી થોડીનું વર્ણન જોઈએ.

સ્કેન્ડિનેવિયાનાં રાજ્યો

નોર્વે, ડેન્માર્ક, સ્વીડન અને ફિન્લેન્ડ સ્કેન્ડિનેવિયાનાં રાજ્યો કહેવાય છે. આ દેશોની પ્રજા યુરોપમાં

૬૦ લાખની અંદર છે. સરકાર અને સ્વાતંત્ર્યપૂજા માટે એ પ્રજાઓ જાણીતી છે પ્રજાજનો સશક્ત, બળવાન, વીર્યવાન અને જ્ઞાનવાન છે તેઓ પરસ્પર બહુ સહકારી છે દરેકેદરેક માણસ ભણેલો અને સરકારી છે આખા દેશમા સહકારી મડળો સ્થાપી, તે મડળોને એક જ તત્ર નીચે આણી આ પ્રજાઓ પોતાના દેશનું સફળ અર્થશાસ્ત્ર રચવામા સમર્થ નીવડી છે એ પ્રજાઓ ભારે આત્મસતોષી છે તેઓ બીજા દેશોને જીતી બીજાઓને ગુલામ બનાવવા ઇચ્છતી નથી, તેમ જ પોતે ગુલામ બનવા તૈયાર નથી

એમનું અર્થશાસ્ત્ર

ડેન્માર્કના લોકો પશુપાલનમાથી અને દૂધ-ઘી વેચી સુખસપત્તિ મહાલે છે નોર્વેમા લોકો પોતાના જગલોની પેદાશમાથી પાકી વસ્તુઓ બનાવીને જીવન શાતિમા ગુજારે છે સ્વીડનના લોકો લોઢાની કાચી વસ્તુ અને કાગળ બનાવવાનો માવો વેચીને સુખી થયા છે ફિન્લેન્ડની પ્રજા પશુપાલન કરીને અને જુગલમાથી અનેક વસ્તુઓ મેળવીને પોતાનું નભાવે છે આ ચારે પ્રજા ભારે જ્ઞાનપિપાસુ છે કોઈ પણ દેશની પ્રજા કરતા ત્યા વાચન બહોળા પ્રમાણમા થાય છે પ્રજા સાદી, સરકારી અને નેજરતી હોવાથી સુખી અને સતોષી છે અને શાતિપ્રિય છે એમાની કેટલીક પોતાનુ લશ્કર પણ વિખેરી નાખેલુ પણ યુદ્ધની સ્થિતિમા એમને શસ્ત્રાસ્ત્રો સજવાની જરૂર પડી છે

સ્કેન્ડિનેવિયાનો સાગર

યુરોપના મોટા ઉત્તર સમુદ્ર સાથે સબધ ધરાવતો સ્કેન્ડિનેવિયાનો સાગર એના ચાર રાજ્યોના વેપારનો રાજમાર્ગ છે તેઓ જર્મની, ફ્રાન્સ અને ઇગ્લેડ જોડે વેપારી સબધ બાધે છે અગ્રેજો પોતાને માટે માખણ અને માસ ડેન્માર્ક પાસેથી લે છે જર્મની લગભગ સાઠ લાખ ટન લોઢુ ખરીદે છે એમની પાસેથી દીવાસળી માટે લાકડુ, કાગળો માટે માવો બધા દેશો ખરીદે છે યુદ્ધના સાત માસ સુધી અગ્રેજો એ સાગરની મારફતે ચાલતો જર્મન વેપાર નિર્વિઘ્ને ચલાવવા દેતા હતા, પરતુ હમણા ત્યા એમણે સુરગો પાથરવાનુ નક્કી કર્યું એટલે જર્મનીએ સાગર પર આધિપત્ય મેળવવા ડેન્માર્ક અને નોર્વેનો કબજો લેવાનું પગલુ ભર્યું. અગ્રેજોએ સાડા ચારસો માઇલ લાબી સુરગોની જાળ પાથરી છે જર્મન એને ઉપાડવાની તજવીજ કરશે પરતુ અગ્રેજી વિમાનો એની ચોકી કરે છે એટલે મોટા વિમાની યુદ્ધો ત્યા ચાલે છે

ડેન્માર્ક

નવી યુદ્ધભૂમિ ઉત્તર સમુદ્ર બહુ સાકડો માર્ગ છે. જર્મનીની ઉત્તરે ડેન્માર્ક અને ડેન્માર્કની પશ્ચિમેથી એ સમુદ્ર શરૂ થાય છે એની ઉત્તરે નોર્વે-સ્વીડન છે, અને પશ્ચિમે સ્કોટ્લેડ-ઇગ્લેડ છે જર્મનીના આધિપત્ય નીચે જઈને ડેન્માર્કે આ યુદ્ધનુ નવુ પ્રકરણ શરૂ કર્યું છે

ડેન્માર્ક પશુપાલન માટે આખા જગતમા સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે જગતમા શ્રેષ્ઠ પશુઓ ત્યા ઊછરે છે ઇગ્લેડ દર વર્ષે કરોડો રૂપિયાનું માખણ જે એ ઢોરોના દૂધમાથી થાય છે તે ખરીદે છે એની પૂર્વ-ઉત્તરના બાલ્ટિક સમુદ્ર છે દક્ષિણમા જર્મની છે પશ્ચિમમા ઉત્તર સમુદ્ર છે એનુ ક્ષેત્રફળ ૧૬૫૭૬ ચોરસ માઇલનુ છે કુલ વસ્તી ૩૬ લાખ માણસોની છે એમાથી પુરુષો ૧૭ લાખ અને સ્ત્રીઓ ૧૮ લાખ છે રાજધાની કોપેનહેગનની વસ્તી સાડા ૭ લાખની છે એનો રાજા ક્રિશ્ચિયન દસમો હાલ ૪૯ વર્ષની ઉમરનો છે આખા દેશનો મુખ્ય ધર્મ ખ્રિસ્તી પ્રોટેસ્ટટ છે સને ૧૯૩૭મા રાજાનો રૂપેરી મહોત્સવ મોટી ધામધૂમથી ઊજવવામા આવ્યો હતો રાજાની સત્તા મર્યાદિત છે

બધારણ

પાર્લમેન્ટ અને રાજાના હાથમા સપૂર્ણ શાસન છે પરતુ કાયદા બનાવવાની સત્તા પાર્લમેન્ટને છે ન્યાયકોર્ટો રાજા અને પાર્લમેન્ટથી તદ્દન સ્વતત્ર છે રાજાને યુદ્ધ જાહેર કરવાની કે સધિઓ કરવાની સત્તા નથી પાર્લમેન્ટમા આમની સભા અને સેનેટ એવા બે વિભાગ છે. પચીસ વર્ષની વયના કોઈ

પણ સ્ત્રી-પુરુષને મતનો અધિકાર છે. દેશનાં નાણાં ઉપર આમની સભાની સત્તા છે. એ પ્રમાણે પ્રજાની મુખ્ય સત્તાવાળું આ રાજ્ય છે. એના સરળ શાસન માટે દેશના ૨૨ વિભાગ છે. દરેક ઉપર ગવર્નર નિમાય છે. લોકો ભારે ઉમંગથી પોતાના દેશનું શાસન કરે છે.

વ્યવસાય

અગાઉ ડેન્માર્ક અનાજ પેદા કરનાર દેશ હતો. અનાજના ભાવો ઓછા ઊપજવાથી એણે પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ ૧૮૭૦થી ઉપાડી લીધી. ડેન્માર્ક જેવું ગૌપાલન જગતમાં ક્યાંય થતું નથી. પુષ્કળ દૂધ દેનારી હષ્ટપુષ્ટ ગાયો ડેન્માર્કમાં ઊછરે છે. ગાયો માટે નમૂનેદાર સ્વચ્છ કોઢો હોય છે. તેમને ખૂબ સાફ રાખવામાં આવે છે. ગાયને નિયત પ્રમાણમાં તોળીને ખોરાક આપે છે. ગાયોને નિયમિત ફરવા મોકલવામાં આવે છે. માંદગીમાં તેમની શાસ્ત્રીય ચિકિત્સા થાય છે. દૂધ ઓછું આપે કે દૂધમાંથી માખણ ઓછું ઊતરે તો તરત કારણની તપાસ કરી યોગ્ય ઉપાય લે છે. સરસમાં સરસ જાનવરો જ ખેડૂતો પાળે છે. ઢોરોનાં મોટાં પ્રદર્શનો અવાર-નવાર ભરાય છે અને તેમાં ઇનામો અપાય છે. આપણે ત્યાંની ચાર ગાયો જેટલાં દૂધ-માખણ ત્યાંની એક ગાય આપે છે. બેકારોને રાજ્ય નિભાવે છે. બાળકો અને વિધવાઓને કામ મળે તે માટે સારી ગોઠવણો છે.

સહકારી સંસ્થાઓ

ડેન્માર્કના લોકોમાં પરસ્પર ભારે વિશ્વાસ છે. દેશનો સર્વ વેપાર સહકારી ધોરણે થાય છે. હજારો સહકારી મંડળો દેશમાં સ્થપાયેલ છે. ગામડે ગામડે જાતજાતનાં સહકારી મંડળો અને સહકારી બેંકો છે. જાનવરોનાં દૂધ, માખણ, માંસ વગેરે વેચનારા મંડળો, ઘરો બાંધનારાં મંડળો, ફરનીચર પૂરું પાડનારા, વિદ્યાવૃદ્ધિ અને શિક્ષણનાં, સાંઢો પૂરા પાડનાર, વહાણો અને ખેતીનાં સાધનો પૂરાં પાડનાર એમ વિધવિધ પ્રકારનાં મંડળો છે. પરસ્પર આર્થિક રીતે જોડાયેલાં છે. મંડળોનું સર્વ કામ તેના સભ્યો જ ચલાવે છે. ગામડાંનાં મંડળો પ્રાંતનાં મંડળો અને આખા દેશનું મંડળ એમ સહકારી યોજનાથી પરસ્પર સૌ સંકળાયેલાં છે. આખા દેશનું મુખ્ય સહકારી મંડળ દેશ-પરદેશો સાથે વેપાર ચલાવે છે. દેશ આખાની આયાત અને નિકાસનો વેપાર આ મંડળોની ગૂંથણી દ્વારા ચાલે છે. જગતના કોઈ દેશ કરતાં સહકારી તત્ત્વ આ દેશમાં વધુ છે.

ખેતી

સહકારી મંડળના ઉત્તેજનથી હવે સમૂહ-ખેતી ત્યાં થાય છે. ખેડૂત જ્યાં સુધી મહેસૂલ આપે ત્યાં સુધી એને કાઢી શકાતો નથી. ડેન્માર્કમાં ૩૨॥ લાખ એકરમાં અનાજ વવાય છે. ખેતી છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની અને શ્રેષ્ઠ સાધનોથી શાસ્ત્રીય રીતે થતી હોવાથી એકર દીઠ પાકનો સારો લાભ મળે છે. લગભગ ત્રણ લાખ ટન ઘઉં, અઢી લાખ ટન રાઈ, એક લાખ ટન જવ અને ચૌદ લાખ ટન બટેટાંની તથા અઢી લાખ ટન બીટરૂટની ખાંડ પેદા થાય છે. એ સિવાય કેટલીક જમીન ગોચરો માટે અલગ રાખેલી છે. એકંદરે ડેન્માર્કમાં પશુપાલન, ખેતી અને કારખાનાંમાં સમાન હિસ્સે પ્રજા રોકાયેલી છે. પ્રજા સુખી ગણાય.

વેપાર-ઉદ્યોગ

ડેન્માર્કનો વેપાર મુખ્યત્વે માખણ, દૂધ અને ડુક્કરનું માંસ છે. ડુક્કરોને તેઓ મોટા પ્રમાણમાં ઉછેરે છે. સને ૧૯૩૧ની મંદી વખતે દસ લાખ ડુક્કરનાં બચ્ચાંઓને દરિયામાં ડુબાડી દઈને તેમને નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. ડેન્માર્કમાં પાંચ લાખ ઘોડા, ૩૧ લાખ ગાયો વગેરે છે. માછલીઓનો ધંધો પણ સારો છે. લગભગ ૧૬ હજાર બોટો માછલી પકડવાનો ધંધો કરે છે. લોકો બુદ્ધિશાળી હોવાથી યંત્રો પણ બનાવે છે. ત્યાં ઉદ્યોગોનાં ૯૦ હજાર નાનાં મોટાં કારખાનાં છે, તેમાં ચાર લાખ માણસો કામ કરે છે. ૨૬ હજાર કારખાનાંઓમાં યંત્રો વાપરવામાં આવ્યાં છે. વેપાર ઘણોખરો જર્મની અને ઇંગ્લેંડ સાથે છે. સને ૧૯૩૬માં ૯૫ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો માલ પરદેશ ખાતે નિકાસ થયો.

હતો. આમદાની માલ પણ એટલા જ મોટા પ્રમાણમાં આયાત થાય છે. એ દેશમાં- કોલસો અને તેલ જમીનમાંથી મળતાં નથી—એ આયાત કરવાં પડે છે.

વહાણવટું, રેલવે, રસ્તાઓ

ડેન્માર્ક પાસે લગભગ ૨૧૦૦ વહાણો હતાં. હવે તો એ બધાં જર્મનીના કબજામાં આવી ગયાં છે. એના વહાણવટામાં સાત લાખ ટનની સ્ટીમરો અને બાકીનાં વહાણો હતાં. ૩૫ લાખની વસ્તીવાળા આ દેશ પાસે ૪૦ કરોડની હિંદી પ્રજા કરતાં વધુ મોટું વહાણવટું છે. ડેન્માર્કમાં ૪૮૦૦ માઇલની રેલવે છે, અર્ધી રેલવે સરકારી માલિકીની છે.

આર્થિક વ્યવસ્થા

ડેન્માર્કની પેદાશ લગભગ ૩૯ કરોડ ક્રોનરની* છે. મોટે ભાગે પેદાશ સીધા કરોથી વસૂલ કરાય છે. ડેન્માર્કની સરકાર પોતાની પેદાશનો પોણો ભાગ લોકહિતને માટે વાપરતી હતી. પેન્શન, બેકારોને મદદ, વૃદ્ધો અને અપંગોને સહાય, મફત શિક્ષણ, બાળકોનું પાલન એવાં મોટાં ખર્ચો રાજ્ય ઉઠાવે છે. દેશ મૂડીવાદી છે છતાં મિલકતની વ્યવસ્થા મોટે ભાગે સમાન ધોરણે છે. બેકારી ઘણી ઓછી છે.

સૈન્ય

આ દેશની પ્રજા પ્રત્યે સર્વે દેશોની એટલી બધી સહાનુભૂતિ હતી કે તેણે લશ્કર રાખવું બિલકુલ બંધ કર્યું હતું માત્ર પોલીસથી જ કામ નિભાવવામા આવતું. પરંતુ યુરોપનો ગંભીર મામલો જોઈ એમણે સૈન્ય રાખવું પડ્યું છે. પ્રજાને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ મળી છે એટલે દરેક યુવકને સૈન્યમા ફરજિયાત ભરતી કરી શકાય છે. એનું સૈન્ય ૧૪ હજારનું ચાલુ રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ યુદ્ધ વખતે એક લાખ યુવકો એકત્ર થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા હતી. ડેન્માર્કે ૧૫૦ વિમાનો પણ એકઠાં કરી રાખ્યાં હતાં. દસથી બાર સબમરિનો અને થોડી વિનાશિકાઓ હતી.

શિક્ષણની વ્યવસ્થા

લશ્કરી શિક્ષણ દરેકને ફરજિયાત છે તેમ જ શાળાશિક્ષણ પણ ૧૯૧૪થી દરેકને માટે ફરજિયાત છે. શિક્ષણ મફત અપાય છે. બાળકો આનંદથી ભણે છે. ૯૭ ટકા પ્રજા ભણેલી છે. આવા નાના દેશમાં પાંચ હજાર પ્રાથમિક શાળાઓ છે. વિદ્યાર્થી—વિદ્યાર્થિનિઓની સંખ્યા લગભગ ૫ લાખની છે. હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોની વ્યવસ્થા પણ વિસ્તૃત પ્રમાણમાં છે. ખેતી અને પશુપાલનની શિક્ષણસંસ્થાઓની ગોઠવણ પણ મોટા પાયા પર છે. પ્રજામાં વાંચનરસ ઘણો છે. જ્ઞાન મેળવવા માટે આખી પ્રજા ખૂબ ઉત્સાહી છે.

Folk High Schools—'જનશિક્ષણ વિદ્યાલયો' એ આ દેશની એક ભારે સુંદર અને વિલક્ષણ લોકકલ્યાણની શિક્ષણસંસ્થાઓ છે. લગભગ એક સો વરસથી આ પ્રવૃત્તિ ત્યાં ચાલે છે. લોકસેવકો ગામડાંઓમા બહુ જ સાદાઈ અને થોડા ખર્ચથી આ સંસ્થાઓ ચલાવે છે. જુવાનો પાસે જુદા જુદા વિષયો પર શિક્ષકો ત્યાગવૃત્તિથી ભાષણો આપે છે. દરેક પ્રજાજન અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતો હોઈ ભાષણો સમજવામા તેમને મુશ્કેલી નથી પડતી. ભૂગોળ, ઇતિહાસ, રસાયણ, વિદ્યુત, અર્થશાસ્ત્ર—એવા એવા ગંભીર અને અભ્યાસજન્ય વિષયો લેવાય છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે જ રહે છે. પરસ્પર સુંદર સહકાર હોય છે. પ્રજાએ જ આ સંસ્થાઓ ઊભી કરીને આખા ડેન્માર્કમાં પાથરી દીધી છે. રાજ્ય એને ખૂબ મદદ કરે છે.

જર્મનીને જિતાયેલ દેશોના લાભ

ડેન્માર્કની સામેના કિનારા પરનાં નોર્વે અને સ્વીડન પાસેના સાંકડા સાગરમાંનો જર્મન વેપાર બ્રિટન અટકાવી શક્યું નહોતું જર્મનીને સૈન્યને માટે લોખંડ અને બીજી વસ્તુઓની જરૂર હતી એટલે ડેન્માર્કને લીધા પછી તેણે નોર્વેનાં બંદરો લીધાં. ડેન્માર્કના કિનારા આગળથી તે હવાઈ હલ્લાઓ કરી શકશે. નોર્વેમાં વધુ સૈન્ય ઉતારવા માટે જર્મનીએ વિમાનોનો ઉપયોગ કરવા માંડયો છે. નાના સમુદ્રમાં

* ૧૮ ક્રોનર=લગભગ એક પૌંડ
  ૧ ક્રોનર=લગભગ ૦॥। રૂપિયા

જર્મનીએ સુરંગો અને વિમાનોની એવી ગોઠવણ કરી છે કે અંગ્રેજી કાફલો અંદર જઈને જર્મનીના વ્યવહારને અટકાવી શકયો નથી. નોર્વે જર્મનીના હાથમાં આવશે તો અંગ્રેજોનાં વેપાર, વહાણવટા અને બંદરો ઉપર આક્રમણ સફળ બનશે.

જો બાલ્ટિક રાજ્યોમાં સંપ હોત તો જર્મની આટલી હદે જવાની હિંમત ન કરત. ફિન્લૅન્ડની આફત વખતે બાલ્ટિક રાજ્યો સ્વીડન, નોર્વે, ડેન્માર્કના રાજ્યકર્તાઓએ એકત્ર થઈને પરસ્પર લશ્કરી મદદ આપવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ જર્મની અને રશિયાની લાલ આંખથી ડરી જઈને તેઓ સંકટ સમયે એક બીજાને મદદ કરી શક્યાં નહિ. ફિન્લૅન્ડ ખોખરું થયું, ડેન્માર્ક ગયું અને નોર્વે ઘેરાયું છે. આવતી કાલે સ્વીડન ઝડપાશે. જર્મનીની વ્યવસ્થાશક્તિ ઊંચા પ્રકારની હોઈ કબજે કરેલ દેશમાંથી પોતાને જોઈતા પદાર્થો તુરત જ ઊંચા પ્રકારનાં યંત્રો લગાડી ખેંચી શકે છે. અને જો જિતાયેલ પ્રજા એમના શાસનથી અસહકાર આદરે તો તેમને માટે જીવવું મુશ્કેલ થઈ પડે.

જિતાયેલ દેશની આર્થિક અવસ્થા જર્મની પોતાનાં સાધનો ને નીતિને અનુકૂળ બનાવી દે છે. ઝેકોસ્લોવેકિયામાંથી મોટા જથ્થામાં સોનું અને ઉદ્યોગોનાં કારખાનાં મળ્યાં છે. જગતનું હથિયારો બનાવવાનું શ્રેષ્ઠ કારખાનું સ્કોડા વર્ક્સ મળ્યું છે. તે સિવાય એની રેલવેઓ, ખાણો, સ્ટીમરો પણ મોટા જથ્થમાં મળે છે. પોલેંડ પાસેથી કોલસાની મોટી ખાણો મળી છે. યુદ્ધની સામગ્રી પણ પુષ્કળ મળી છે. પાડોશી નાનાં રાજ્યોને ડરાવીને એમનો વેપાર પોતાના અંકુશ નીચે લાવે છે. ડેન્માર્કમાંથી ખાદ્યસામગ્રી મોટા પ્રમાણમાં મેળવશે. નોર્વે અને સ્વીડનમાંથી લોઢાની પુષ્કળ ખાણો મેળવશે. જર્મનીનો પ્રદેશ વધે છે, તેની જવાબદારીઓ તે સાથે જ વધે છે, બળ વધે છે અને કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તાર પામે છે. અને ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સને જીત મેળવવાના પ્રયત્નો વધુ જોરથી કરવાના.

ઇંગ્લેંડનો ભય

અંગ્રેજોને જર્મનીના આ પગલાથી મોટો ભય એ લાગ્યો છે કે નોર્વેની સરહદ બ્રિટનના એક ભાગ સ્કૉટલૅંડની પાસે છે. વિમાની આક્રમણનો તે ભોગ થઈ પડે તેમ છે. વળી જર્મનીએ ડેન્માર્ક અને નોર્વેનાં હજારો વહાણોનો કબજો લીધો છે. અંગ્રેજોનો ઉત્તર સમુદ્રમાં મોટો વેપાર છે તેને પણ આથી મોટો ધક્કો લાગે, એટલે ઇંગ્લૅંડે ત્યાં પોતાનું મોટું નૌકાબળ અજમાવવા માંડયું છે. બંનેની મનવારોને મોટું નુકસાન પહોંચ્યું છે. હજારો વિમાનો ત્યાં યુદ્ધમાં ઊતર્યાં છે. સંભવ છે કે આ યુદ્ધ લંબાય. ઇંગ્લેંડના મિત્રોએ જમીનમાર્ગે નોર્વેમાં મદદ મોકલી છે. જર્મનીને દરિયાઈ લડાઈમાં મોટું નુકસાન ગયું છે, પણ તેને નોર્વે–ડેન્માર્કનાં સાધનો મળી ગયાં છે.

ઇંગ્લેંડ, જર્મનીએ નોર્વે ઉપર આક્રમણ કરવામાં ભૂલ કરી છે એમ કહે છે, તેઓ જર્મનીને એ સાગરમાંથી છેક જ ઉખેડી નાખવા કટિબદ્ધ થયાં છે. નોર્વેમાં એણે પોતાનું સૈન્ય મોકલ્યું છે. નોર્વેનો પાર્વતીય પ્રદેશ રક્ષણની વ્યૂહરચના માટે યોગ્ય છે.

પણ જર્મનીએ પણ ચારે તરફ દરિયામાં સુરંગો પાથરી મજબૂત કિલ્લેબંદી કરી છે. અંગ્રેજી વિમાનોનાં આક્રમણ છતાં રેલવેનો કબજો જર્મની પાસે હોવાથી તેઓ માલની લઈ આવ-જા કરી શકે છે. ઇંગ્લેંડ લાખોનું સૈન્ય નોર્વેની ભૂમિ ઉપર ઉતારવા માગે છે પણ જર્મન સબમરિનો, સુરંગો અને હવાઈ આક્રમણો નીચે તેઓ કેવી રીતે એ કરી શકશે તે કલ્પનાતીત છે. અંગ્રેજી મનવારોના કાફલાએ પણ બહુ સંભાળપૂર્વક કામ કરવાનું છે. સ્કેન્ડિનેવિયાના નાનકડા સાગરમાં તેને હરવાફરવાનો અવકાશ નથી. હજી સુધી નોર્વેના લોકોએ જર્મનીના આક્રમણને રોકી રાખ્યું છે, પણ એમને તરત મદદ મળવી જોઈએ. બીજી તરફ જર્મની પણ પોતાનું લશ્કર છૂટથી ઉતારી શકતું નથી. આ ચિહ્નો એવાં છે કે નોર્વેનો ઘેરો લંબાય. ઇંગ્લેંડ પોતાની શકય તેટલી પેરવીઓ નોર્વેમાં મદદ મોકલવાની કરે છે.

હવેનું યુદ્ધ

અંગ્રેજોની સ્થિતિ વધુ વિષમ બનવાથી હવે તે

છુ, બારસાખે લટકું છુ, બાંય વિનાનું ટૂંકું પહેરણ પહેરું છુ, ઇત્યાદી જોજો કયાય બીજે આ વાત ન કરતા, નહિ તો આપણા સમાજને ઓળખો છો ને? ઓઓ ઉપર ચોકી બહુ કડક હોય છે"

"ભાળ્યો તમારો સમાજ, આગ તો ખાસડે ઊડે, ખાસડે"

"અરે વાહ! પુરુષની પેઠે ખાસડુ પહેરો છો ખરા? સારુ થયુ કે તમને મારા રજનીભાઈ મળ્યા નહિ તો...?"

પણ મારા રજનીભાઈ'ની પત્ની મારી મંદાકિની 'ભાભી' બનવાને બદલે નારી મંદુ'બેન' બની ગઈ

એમને ઘેર જઈને બારણામાથી હુ બૂમ મારતો "આ પો છુ હા કે મંદુબેન!"

"એ ને ચાલ્યા આવો સીધા રસોડામા કાન સાજની તમારી ગઇ જોતી ગતની ખીચડી રાખી મેલી છે ભિખારણે કેટલી માગી તોય ન આપી" મંદુબેન બોલતા અને એમ હસી હસીને બેવડ થઈ જતા

"મંદુ!" રજની કહેતો, 'લે, આ તારો ભાઈ ભાઈ ભાઈ તુ કહે છે, એને તો કઈ તારી પડી નથી આબુ સુધી ફરી આવ્યો પૂછ તો ખરી, તારે માટે રમકડી કેટલી લાવ્યો?"

જેવો રજની તેવો જ હું સાવ બાઘો ખબર જ ન પડે કે બહારગામ ગયા હોઈએ, તેમાયે ખાસ સ્થળે ગયા હોઈએ, ત્યારે ત્યાની વખણાતી ચીજ સાથે લાવવી પડે હું છોભીલો પડી જઉ પણ મંદાકિની મને બચાવી લે એ રજનીને કહે "તમે આબુ કદી ગયા છો કે નહિ? કોઈ તો આબુ ગયા હશે ને? પૂછો તો ખરા, એમાથી કેટલા જણ રખડી ઘેર લાવ્યા છે? તમે તો કહેશો, 'દેલવાડાનાં દેરા બહુ વખણાય એય ખિસ્સામા નાખીને સાથે લેતા આવવુ ખરુ! કોલેજમા ગયા ખરા ને, એટલે બુદ્ધિનો વિકાસ તો એટલો થયો કે બિચારુ મગજ એને પોતાનામા સમાવી શકે એમ ન રહ્યુ, એટલે એને ત્યાથી વિદાય લેવી પડી"

"કમાલ! કમાલ!" હુ તાળીઓ પાડી ઊઠતો અને રજનીનો છોભીલા પડવાનો વારો આવતો

રજનીને અહીની એક શાળામા શિક્ષકની જગ્યા મળી હતી શાળા તરફથી એને વેકેશનમા ખાસ વર્ગો લેવાના મળ્યા હતા અગિયાર વાગે એ ઘેરથી નીકળી જાય. વર્ગો લે, નવા પત્રકો બનાવે, શાળાના નવા વર્ષની યોજનાઓ વિચારવા માટે બીજા શિક્ષકો સાથે બેસવુ પડે, સાંજે છુટ્ટી થાય. હુ હતો નફકરો ઉનાળાનુ લાબુ વેકેશન, કઈ જ કામ નહિ અને એવી જ મંદાકિની બે જણની રસોઈ કરવી, કપડા અને વાસણ ધોવા-એમાં એને કેટલી વાર લાગે? સાંજે ચૂલો ફરીને પાચ વાગ્યા પછી સળગાવવાનો હોય બને નફકરાઓએ દોરતી જમાવી

મંદાકિની ક્યારેક અમારે ત્યા આવતી, પણ મોટે ભાગે તો હુ જ એને ત્યા પહેલો જઈ પહોચ્યો હોઉ ઠઠ્ઠા-મશ્કરી અને ગમ્મતમા સાંજ વહેલી પડી જતી રજનીને આવવાનો વખત થાય એટલે એ ચૂલો ચેતાવતી, એટલે હુ ઊઠવાનુ કરતો એ જોઈ એ હસીને કહેતી, "નકામો ડોળ શા સારુ કરો છો? ભાઈને ખબર છે કે સગડી તૈયાર થઈ છે એટલે કંઈક 'ઝટ થાય એવુ' બનાવીને ખવરાવ્યા વિના તો હુ જવા દઉ નહિ, ભાઈને ય ખાવાની ગરજ નો પૂરી હોય, પણ કહ્યા વિના બેસ તો ભૂખડી બારશ કહેવાય એટને ઊઠવાનો ડોળ કરે છે. હવે થવા દો મને ખાતરી કે તમે ભૂખડી બારશ નથી અને અહીથી પેટમાં કઈ નાખ્યા વિના જઈ શકો છો'.

દેખીતુ જ છે કે મારે આ વાક્યો પછી બેસી જ જવુ પડતુ. અને એ મેણુ મારતી, "હુ જાણતી જ હોઉ, જન્મથીજ ભૂખડુ.'

હસવા સિવાય બીજો એક પણ ઉચ્ચાર મારા મોમાંથી નીકળી શકતો નહિ.

અને રજની આવે ત્યા તો સરસ ગરમ ઢોસા તૈયાર થઈ ગઈ રજની કહે, "મને મારુ માથુ ફેરવવા બહાર ધકેલે છે અને ભાઈબેન પાછળથી

ટેસડા ઉડાવે છે. આ તો 'ઘરનાં છોકરાંને' નહિ પણ પંડને જ ઘંટી ચાટવાની રહે છે."

મંદુ! મંદુ! શા માટે આવી તું મારા જીવનમાં? કોણ હતી તું? કેવા સંજોગોમાં મેં તને જોઈ હતી? તું એ જ રહી હોત, એ જ રૂમઝુમ રૂમઝુમ કરતી માથે બેડું લઈ ચાલતી અને એ જ સ્ત્રી રહી હોત, કે જેની સામે હું છાની નજરે આંખો માંડી રહેતો, તો આજે મારી આ દશા ન હોત. શા માટે તું મારા રજનીભાઈની પત્ની બનીને આવી? શા માટે તું મારી મંદુબેન બનીને આવી! મંદુબેન બનીને આવીને—આવી તો આવી પણ પાછી આ રીતે ચાલી જઈને તેં મારા જીવનને ધૂળધાણી કરી નાખ્યું.

લોકો મને પરણવાનું કહે છે, બા મને પરણવાનું કહે છે–પણ હું કેવી રીતે પરણું! મંદુ, તું બેન જ છો, હૃદયથી બેન જ છો, પણ આવી બેન! ભાઈને પરણવા ન દે એવી બેન? મંદુ, શા માટે તું બેન બનીને આ જાન – અરે, બેનવાળાઓ પણ ક્યાં નથી પરણતા? ખબર નથી પડતી કે તું કયા પ્રકારની બેન છે? નથી પરણી શકતા કોણ! જેના હૃદયમાં કોઈ અપ્રાપ્ત પ્રિયાએ સ્થાન લઈ લીધું હોય. ભલે તું એ અપ્રાપ્ત પ્રિયા જેવી હો, પણ બેન જ છો.

વાત હવે ટૂંકી છે. જીવનને જેણે ટૂંકાવી નાખ્યું તે એક મામૂલી વાણીને ટૂંકાવી નાખે તેમાં નવાઈ શી?

મંદાકિની માંદી પડી. માંદગીમાં તવાઈને મંદાકિની ચાલી ગઈ. રજનીએ માથાં પછાડ્યાં, સૌએ એ જોયું. મેં ય માથું પછાડ્યું–પણ મારા ઘરને છાને ખૂણે.

રજની અહીંથી ચાલ્યો ગયો.

હું એકલો પડ્યો. પણ તદ્દન એકલો થઈ ગયો. બાએ કહ્યું, "હેમંત, બેટા, તારા જીવને અસુખ થાય છે, મારી પાસે મન મોકળું કરી શકતો નથી, તો શા માટે ના પાડે છે? કન્યા રૂપાળી છે, સુશીલ છે, ભણેલી છે, શું વાંધો છે?" અને મારી નજર સામી બારી તરફ જતી. હું કહેતો, "એ વાત ન કર, બા! નહિ બને મારાથી." અને હું ઊઠીને બહાર ચાલ્યો જતો.

સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષકનું સ્થાન

"ચન્દ્રિક"

સંસ્કૃત નાટકોના વિદૂષકના પાત્રનાં કેટલાંક તત્ત્વો બીજી ભાષામાં રચાયેલાં નાટકોમાં પણ જણાય છે. આંગ્લ નાટકનાં મૂર્ખ પાત્રોની સાથે વિદૂષકનું સરખાપણું નથી. સંસ્કૃત નાટકોનું વિદૂષકનું પાત્ર વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. રાજાને માટે રાજકવિ, રાજવૈદ્ય, રાજજ્યોતિષી, રાજગવૈયો એ સર્વની પેઠે વિદૂષકની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે એમ સંસ્કૃત નાટ્યકારો સ્વીકારતા.

આંગ્લ નાટકોના રંગલાની પેઠે વિદૂષકનું કાર્ય પણ મુખ્ય પાત્રને રાજી રાખવાનું હોય છે. પણ વિદૂષકનું પાત્ર વધુ ખાનદાન અને વધુ કેળવણી પામેલ હોય છે. સામાન્ય માન્યતા એ પ્રકારની છે કે વિદૂષક એટલે બેવકૂફ અને મંદ બુદ્ધિવાળું પાત્ર. એ ખરું છે કે વિદૂષક મૂર્ખાઈભર્યા પાઠ ભજવવાનો ઢોંગ કરે છે, પણ તે સાથે તે ગૂંચવણભર્યા સવાલો પૂછી શકે છે, જુદા જુદા પાઠ સફળતાપૂર્વક ભજવી શકે છે અને પોતાના માલિકને મદદ કરવા અવનવી યુક્તિઓ શોધી શકે છે.

રાજાની માનીતી વ્યક્તિ તરીકે તે કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વગર રાજમહેલમાં કોઈ પણ સ્થળે, રાણીવાસમાં પણ, જઈ શકે છે, અને પોતાની બેહૂદી મશ્કરીઓથી રાણીઓને તેમ તેમની સાથે નિવાસ કરનાર સર્વને આનંદ પમાડે છે શેક્સપિયરના નાટકોમાં મૂર્ખ પાત્ર (Clown)ને તેના માલિક સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વર્તાવ કરવાની છૂટ હોય છે અને તે છૂટ નિભાવી લેવાના કારણે આ નાટકોમાં ઘણી રમૂજભરી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતી જણાય છે પણ સંસ્કૃત નાટકોમાં તેમ બનતું નથી સાર્વજનિક તેમ મહત્તાભરી ખાનગી બાબતોની નિઃસંકોચ જવાબદારી ઉઠાવનાર વિદૂષક વિશ્વાસપાત્ર હોય છે આંગ્લ નાટકોમાં તેમના માલિકની ગુપ્ત વાતોમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર મૂર્ખ પાત્રોને હોતો નથી પાછળથી સર્જાયેલા સાહિત્યમાં વિદૂષકના પડઘા રૂપે રાજકુમારો સાથે મશ્કરી કરતાં મૂર્ખ પાત્રો સર્જાયાં છે, પણ તે ગરીબ પ્રતિબિમ્બમાં નિર્માલ્ય જણાય છે કલ્પિત પરિસ્થિતિને જીવન્ત સ્વરૂપ આપવાના હેતુથી તેમ જ દર્શાવાતાં રાજકીય દશ્યોને જ્વલન્ત જ્યોતિરૂપ વાતાવરણ નિપજાવવાને માટે ઘણા આગળ પડતા સંસ્કૃત નાટ્યકારોએ પોતાના નાટકોમાં વિદૂષકની યોજના કરી છે

કવિવર કાલીદાસે *મધ્યાવસ્થામાં રચેલ અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નાટકનો વિદૂષક, માઢવ્ય, સંસ્કૃત નાટકોના પ્રમુખ વિદૂષકોમાં ભાત પાડે છે માઢવ્યનું વ્યક્તિત્વ અનોખું હોઈ ધ્યાન આપવા લાયક છે મૃગયાવ્યસની રાજા દુષ્યન્તની સોબતમાં હેરાન થઈ નિસાસા નાખતો વિદૂષક નાટકના બીજા અંકમાં વાચકની નજરે પડે છે નૃપતિના મૃગયામાર્ગમાં સાથ આપવાની વૃત્તિ નહિ હોવાથી તે પક્ષઘાતથી પીડાવાનો ઢોંગ કરીને રાજાને છેતરે છે ખાવાપીવામાં પૂરેપૂરો પ્રવીણ હોવા છતાં અને તે વિષયમાં મોદકપ્રિય બ્રાહ્મણોની હરોળમાં બેસી શકે તેવો હોવા છતાં તે તદ્દન બુદ્ધિહીન નથી શકુન્તલાના સૌન્દર્યથી દુષ્યન્ત આકર્ષાયો છે એવી તીવ્ર આશંકા તે ધરાવે છે મુનિકન્યાને પરણવાની આકાંક્ષા ધરાવનાર પુરુકુલના રાજવીને પ્રથમ તો તે ઠીક ઠીક ઠપકો આપે છે શકુન્તલાના શરીરસૌન્દર્યનો મોહ એ જ તેના આકર્ષણનું કારણ છે એમ પણ માઢવ્ય દુષ્યન્તને જણાવી દે છે છતાં દુષ્યન્તના શકુન્તલા પ્રત્યેના આન્તરિક પ્રેમની ગંધ તેને નથી આવતી દરમિયાન રાજમાતાના તરફથી ઉપવાસના પારણાં અર્થે રાજધાનીમાં પધારવાનું આમંત્રણ કરભક લાવે છે શકુન્તલાના સહવાસને ઝંખતો રાજા વિદૂષક માઢવ્યને પોતાને બદલે મોકલવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે સ્વાભાવિક રીતે બીકણ સ્વભાવનો માઢવ્ય રાજધાનીમાં પાછા ફરવાની આ તક આનંદથી ઝડપે છે રાજાની સાથે આવેલા તમામ રસાલાને ત્યારે પોતાની સાથે જ આવવાનું છે એમ સાંભળે છે ત્યારે તેની અહન્તાને પોષણ મળે છે અને તે પોતાને રસાલાથી વીંટળાઈને આવતો યુવરાજ ગણી અભિમાનથી ફુલાય છે નીકળવાને તૈયાર થતા વિદૂષકને રાજા ધીરે જણાવે છે —

'રાજા—(સ્વગત) આ ભાઈ ધાકમેનિયા છે અમારી અભિલાષાની વાત રાણીઓમાં કહી પણ દે વારુ એને આમ કહું

—(વિદૂષકનો હાથ ઝાલીને તેને) વયસ્ય! હું આશ્રમમાં જાઉં છું તે ઋષિકાર્યના ગૌરવને લીધે જ ખરેખર કહું છું કે તાપસકન્યાની મને ઇચ્છા નથી કેમકે—

મૃગલાં સહ ઊછરેલ એ
સરલા કયા, વળી મિત્ર, કયા અમે!

---

* કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં મહાકવિ કાલીદાસના ગ્રન્થોની યાદી નીચે પ્રમાણે આપી છે

	ખંડકાવ્ય	મહાકાવ્ય	નાટક
પૂર્વાવસ્થામાં	ઋતુસંહાર	કુમારસંભવ	માલવિકાગ્નિમિત્ર
મધ્યાવસ્થામાં	મેઘદૂત	રઘુવંશ	શાકુન્તલ
ઉત્તરાવસ્થામાં	રાક્ષસકાવ્ય	નળોદય	વિક્રમોર્વશીય

કરી વાત બનાવી હાસ્યમાં
સમજું છો, ગણુશો ન સત્યમાં."*

આ આખી ય ઘટનાને એક ઉપજાવી કાઢેલી વાર્તા સમજીને થાકથી કંટાળેલો માઢવ્ય તેને મનમાંથી દૂર કરે છે. રાજા અને શકુન્તલાના મિલનની, ગન્ધર્વલગ્નની અને શકુન્તલાના તિરસ્કારની યાદ તેને નથી થતી. રાજાની યાદદાસ્ત ભુંસાઈ ગયેલી જાણ્યા છતાં તે યાદદાસ્તને તાજી કરવા પ્રયત્ન કરવાનું તે મુનાસબ નથી માનતો. શકુન્તલાના ચિત્રને નિહાળી રહેલ રાજવીની રાણી વસુમતીના આગમનથી ઉત્પન્ન થતી મૂંઝવણ વિદૂષક પોતાની ચાલાકીથી દૂર કરે છે. શચીપતિ ઇન્દ્રના આમંત્રણથી દુષ્યન્ત રવાના થાય છે ત્યાં વિદૂષકનું પાત્ર અદશ્ય થાય છે.

એકંદર રીતે વિદૂષક માઢવ્ય, બીકણ અને બીજી કેટલીક કઢંગી રીતભાતવાળો હોવા છતાં, રાજા દુષ્યન્તના એક વફાદાર મિત્ર તરીકેનો પોતાનો ભાગ બેનમૂન સુંદરતાથી ભજવી જાય છે. રાજાને દુઃખકર્તા શોકગ્રસ્ત સમયમાં તેનું મનરંજન કરવાના અવિરત પ્રયત્નો તે આદરે છે અને રાજાને સદા ય આનંદમગ્ન જોવા તલસે છે. ગમે તે પ્રસંગે રાજાની સાથે જ રહેવું એવી બેહૂદી મનોવાંચ્છના તે નથી ધરાવતો. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે ત્યારે પોતાની શક્તિ અનુસાર તે રાજાની સેવામાં એક વફાદાર સેવક તરીકે રહ્યો છે. રાજવીના મનતરંગોને સમજી બનતાં સુધી તેને અનુકૂળ વર્તન કરવા માઢવ્ય સદા ય તૈયાર રહે છે. તેનાં મૂર્ખાઈભર્યાં પ્રહસનોમાં અસભ્યતા કે નિર્લજ્જતાનો અંશ પણ નથી એ વિદૂષકના પાત્રની મહત્તા છે. રાજાનું મનરંજન કરનાર માઢવ્ય રાજાના દુર્ગુણ કે અનીતિમય વર્તનનો સેવતી નથી. પણ તે નિર્દોષ ગમ્મત પૂરી પાડે છે, આખા ય અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકના વાંચન પછી વિદૂષક માઢવ્ય નિષ્કપટી અને રાજાની મળતી કૃપાથી સંતોષ પામી સુખચેનમાં જીવન ગાળતો રાજાનો વિશ્વાસુ મિત્ર છે એ જ મત આપણે દર્શાવી શકીએ.

મહાકવિ કાલીદાસના વિક્રમોર્વશીય નાટકનો વિદૂષક માણવક, તેના નામ પ્રમાણે ઓછી બુદ્ધિ ધરાવતો હોવાનું જણાય છે. ઉર્વશી સાથેના પુરૂરવા રાજાના પ્રેમપ્રસંગથી તે માહિતગાર થાય છે, પણ એ માહિતી પચાવી રાખવા જેટલી શક્તિ તેણે કેળવી નથી. તેની ઓછી બુદ્ધિના કારણે તે રાજાનું ગુપ્ત રહસ્ય ખુલ્લું કરી દેશે એમ જાણી રાજાનું રહસ્ય જાણવા મથતી ઔશીનરી રાણી પોતાની દાસીને વિદૂષક પાસે મોકલે છે. દાસી ચતુરાઈથી રાજાનું ગુપ્ત રહસ્ય જાણી લે છે અને રાણીને જણાવે છે. તેનું બધું લક્ષ મનગમતી મીઠાઈ ખાવામાં જ પરોવાયેલું હોય છે. ગમે તેવા કરુણ પ્રસંગે પણ તેને ભોજનનો સ્વાદ યાદ આવે છે. ઉર્વશીના વિયોગથી સંતાપ પામતો રાજવી જ્યારે મનના સાંત્વનનો ઉપાય પૂછે છે ત્યારે માણવક જવાબ આપે છે: 'ચાલ રસોડામાં, ત્યાં પંચવિધ ભોજનની સામગ્રી ચાલતી હશે, તે જોયાથી મનની ઉત્કંઠા દૂર થશે." ઉર્વશીએ અદષ્ટ રહીને લખી મોકલેલું ભોજપત્ર વિદૂષક બેદરકારીથી ગુમાવે છે. પવનના પ્રતાપે તે તેના હાથમાંથી ઊડી જાય છે. તેની કાળજી રાખવાની તેને પરવા નથી. રાજાને જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે તે તેની શોધ કરવા ફરે છે. એ શોધ કરવાની પદ્ધત પણ અનેરી બતાવે છે. મર્કટના જેવો તેનો દેખાવ અને વર્તન સારા ય નાટકમાં નજરે પડે છે. વિયોગી પુરૂરવાને કોઈ પણ રીતે તે સાંત્વન આપી શકતો નથી, તેમ બીજા કોઈ પ્રસંગે પુરૂરવાને ઉપયોગી કૃત્ય કરવામાં સહાયભૂત પણ નીવડતો નથી. તેની નિષ્કાળજીના પ્રતાપે દાસી તેની પાસેથી વાત જાણી જાય છે અને અપ્સરાનું લખેલું ભોજપત્ર ઊડી જઈ રાણીના હાથમાં આવે છે. એ સિવાય બીજી મહત્ત્વની બાબતમાં ભાગ લેતો તેને નાટકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો નથી. વખતોવખત તે રાજવીને હાસ્યાસ્પદ પ્રસંગોમાં મૂકે છે છતાં છેવટ સુધી માણવકનું પાત્ર કાયમ રાખવામાં આવેલ છે, કારણ કે દરેક અંકે કંઈક ને કંઈક તેની જરૂર જણાય છે.

---
* શ્રી. બ. ક. ઠાકોર કૃત અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટક, અંક ૨.

શ્રી હર્ષદેવ વિરચિત રત્નાવલિ નાટિકામા રાજા ઉદયનો વિદૂષક, વસન્તક, રાજવીની સાનિધ્યમા જ જણાય છે મદનોત્સવના મનોરમ પ્રસગો વિધવિધ રીતે દર્શાવી તે રાજાને હર્ષથી પ્રફુલ્લ બનાવે છે ચર્ચરી[1] કે દ્વિપદીખડ[2]નો તફાવત સમજાવાની સહજ પણ પરવા કર્યા સિવાય મદનિકા અને ચ્યુતલતિકા નામની વાસવદત્તાની ચેટીઓ સાથે ટીખળ કરવાની લાલચ તે રોકી શકતો નથી દેખાવમા તે એવા વિચિત્ર પ્રકારનો માનવી છે કે બધન તોડીને નાસતા કપિ રાજના ભયથી ત્રસ્ત થયેલી સાગરિકા તેને જ વાદર માની ભયભીત બની જાય છે જ્યારે સુસગતા જણાવે છે કે તે તો વાનર નહિ પણ મહારાજનો વિદૂષક વસન્તક છે ત્યારે તે ઉત્કઠાથી બોલે છ ‘ સખી સુસગતા! આ માણસ જોવા જેવો છે ” સાગરિકાના પ્રેમને વર્ણવતી સારિકા (મેના) તેના અકારણ ખડખડાટ હસવાથી બીને ઊડી જાય છે પ્રેમથી વિહ્વળ થયેલી સાગરિકાએ દોરેલા વત્સરાજના ચિત્ર સાથે સુસગતાએ ઉમેરેલા સાગરિકાના ચિત્રથી સયુક્ત ચિત્રપટ ફરતા વસન્તકને મળે છે તેને નિહાળી —તેના ઉપર લાબુ વિવેચન કરી રાજા તે ચિત્રપટ વસન્તકને સોપે છે પણ તે કદીક બગે ધાધવિયો અને આણક છે નવમાલિકા કુસુમિત થઈ છે એમ જાણતા જ તે આનદથી કુદાઈ જાય છે અને એ આનદના ઉછાળામા જ ચિત્રપટ નીચે પાડી નાખે છે આમ રાજાનુ ગુપ્ત રહસ્ય વાસવદત્તાની જાણમા લાવવામા તે અણધારી રીતે કારણભૂત બને છે વત્સરાજ અને સાગરિકાના મેળાપ માટે તે ગોઠવણ કરે છે પણ વાસવદત્તા અને કાન્ચનમાલાના વેશમા આવનાર સાગરિકાને સુસગતાને બદલે સાચા વાસવદત્તા અને કાન્ચનમાલાને તે રાજા સમક્ષ રજૂ કરે છે પહેરવેશના સરખાપણાને પરિણામે આ ગભીર ભૂલ નીપજે છે રાજા પણ તેની જ ભૂલનો ભોગ બને છે રાણીની શિક્ષાના કારણે વસન્તક લતાપાશથી બધાય છે પણ છૂટી થતા જ પેટમા પડેલા મોદકને સભાળી ખુશમિજાજમા રાજાને મળવાનો વિચાર કરે છે પોતાના વરસને રાજી રાખવાની ખાતર સાગરિકાની રત્નમાળા તે કઠમા ધારણ કરે છે, પણ સાગરિકા ઉમદા કુટુબની કન્યા હોવી જોઈએ એવો ખ્યાલ પણ તેને આવતો નથી ઐન્દ્રજાલિકની માયાથી દેખાતા અગ્નિના તાણ્ડવનૃત્યમા વિદૂષક રાજાની સુખાકારી માટે ચિન્તામગ્ન બને છે સાગરિકાનુ રહસ્ય પ્રગટ થયા પછી તે રત્નમાળા તેને સ્વાધીન કરે છે વસન્તક ખરેખર એક રમૂજી પાત્ર છે તેના ખડખડાટ હાસ્ય અને નિરકુશ ધાધલિયાપણાથી કેટલીક વખત તે છબરડો વાળે છે પણ તેના આનદી નચિન્ત અને મધુર સ્વભાવથી તે એટલી અદ્ભુતતાપૂર્વક બાજી ફેરે છે કે તેની સમજણની ખામી છુપાઈ જાય છે

કવિકુલગુરુ કાલીદાસના માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનો વિદૂષક, ગૌતમ, પણ સ્વાભાવિક રીતે ધ્યાન ખેચે એવી કુશળતાપૂર્વક પોતાનુ કાર્ય બજાવે છે જો કે મહાકવિ કાલીદાસે આ નાટક તેમની પૂર્વાવસ્થામા રચ્યુ છે છતા તે સસ્કૃત નાટકોમા અગ્રગ સ્થાન ધરાવી શકે એટલુ અદ્ભુત અવશ્ય છે આ નાટકનો વિદૂષક, ગૌતમ, રાજા અગ્નિમિત્રનો પૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર

---

૧ चर्चरीसंज्ञो गीतिविशेष ।

द्रुतमध्यलय समाश्रिता पतति भ्रमभराननी यदि ।
प्रतिमण्ठकरासकेन वा द्रुतमध्या प्रथमा हि चर्चरी ॥

ચર્ચરી રાગ એ એક જાતની ગીતિ છે વૃક્ષના સૂકા પાદડા—વિશેષ કરીને તાડના પાદડાને મસળતા જે ચર્ચર અવાજ થાય છે તેવા ધ્વનિવાળા કાવ્યોને ચર્ચરી રાગ વાળુ કાવ્ય કહેવાય છે ચર્ચરી રાગમા દ્રુત અને મધ્ય એવા બે લય હોય છે, અને તે રગ તરી પ્રેમાવેગથી ગાય છે વળી દુઃખથી કે શોકની લાગણીથી પ્રિયજનને સભારવામા આવતા જે ભાવ આપણામા ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ભાવ ચર્ચરી રાગમા દૃશ્ય થાય છે તદુપરાત, ચર્ચરી રાગ ગાતા તાલ અને ભાવ પ્રમાણે હાથના ચાળા કરવામા આવે છે

૨ દ્વિપદીખડ–બે પદવાળી ગીતિનો એક પ્રકાર છે આ ગીતિને ચાર ચરણો હોય છે અને તેમા તેર કલા સમાઈ છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા તેના લક્ષણો આમ ગણાવ્યા આવ્યા છે–

भवद्विपदिका गीतिर्भरतेन प्रकीर्तिता ।
भवेच्चतुर्भिश्चरणैस्त्रयोदशकलात्मिका ॥

છે. ખાસ કરીને માલવિકાના મિલન માટે તેમ તેની યોજનાઓ માટે રાજા પોતાનો બધો ભાર ગૌતમ ઉપર ઢાલવતો જણાય છે. અગ્નિમિત્રની બીજી રાણી ઇરાવતીને ગૌતમનું વર્તન અરુચિકર નીવડે છે. પોતાના મિલનના સમયે જ માલવિકા સાથે રાજાને પ્રેમાલાપ કરતો સાંભળી તે ઇર્ષ્યાથી ક્રોધાન્વિત બને છે અને ગૌતમને માટે તિરસ્કારયુક્ત શબ્દો વાપરે છે.

ગૌતમનો હાસ્યરસ અતિ સુંદર અને ઉચ્ચ કક્ષાનો નથી. માલવિકાનું ચિત્ર નિહાળ્યા પછી રાજા પોતાના વિરહવ્યાધિના સાંત્વન અર્થે ગૌતમની મદદ માગે છે. ગૌતમ, ગણદાસ અને હરદત્ત એ બે નાટ્યાચાર્યો વચ્ચે વિખવાદ ઉત્પન્ન કરે છે. તેનો હેતુ એક જ હોય છે: રાજાને માલવિકાનું દર્શન થાય તેવો પ્રસંગ ઊભો કરવો. તેનો હેતુ ખર આવે છે. બન્ને નાટ્યાચાર્યોની પરીક્ષાનાં બહાને માલવિકાનું સંગીત અને નાચ તેમની સમક્ષ થાય છે. આછાં વસ્ત્રોમાંથી નીતરતા માલવિકાના શરીરસૌન્દર્યના પાનની રાજાને વધુ તક મળે તે માટે ગૌતમ આડીઅવળી વાતચીતમાં વખત ગાળે છે. તેનો સ્વભાવ ખટપટિયો જણાય છે. રાણીનો પગ મચકોડાય તેવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરીને અશોકવૃક્ષનું દોહદ પૂર્ણ કરવા માલવિકાને તક મળે અને તે રીતે રાજા અને માલવિકાનું મિલન થાય એવી ગોઠવણ તે માલવિકાની સખી બકુલાવલિકા સાથે કરે છે પણ ક્રોધભરી ઇરાવતીના આગમનથી આ મિલનની મધુરતા અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને ધૂર્ત વિદૂષકની સહાયથી જ આ કાવત્રું રચાયેલું એમ ઇરાવતી સમજી જાય છે.

કોઈ પણ પ્રકારના સંકટને વિદારી નાખવા જેટલી બુદ્ધિ ગૌતમ ધરાવે છે. માલવિકા નજરે પડતાં જ રાજા તેને માટે તલપાપડ થઈ જશે એવી માન્યતા ધરાવતી અગ્નિમિત્રની પટ્ટરાણી ધારિણી, માલવિકા અને તેની સખી બકુલાવલિકાને કેદ કરે છે. પણ વિદૂષક તેને હંફાવે છે. પોતાને સર્પદંશ થયાના બહાને પટ્ટરાણીની સર્પમુદ્રિકા મેળવી તે બતાવીને માલવિકા અને તેની સખીને બંધનમુક્ત કરે છે. સર્પમુદ્રિકા બતાવ્યા છતાં જ્યારે કેદખાનાના રક્ષકની આનાકાની સાંભળે છે ત્યારે તે તુરત જ બંદિવાનોની મુક્તિ સંબંધમાં રાજ્યક્ષમાની નૂતન ઉપજાવી કાઢેલી વાર્તા રજૂ કરે છે. છતાં ય રાજા સિવાયનો બીજો પરિવાર તેને માટે ઉત્તમ મત ધરાવતો નથી. તેનામાં નબળાઈ પણ છે. પ્રમદવનની નજીકમાં તે જ્યારે બેઠો બેઠો ઝોકાં ખાતો હોય છે ત્યારે રાણી ઇરાવતીની દાસી નિપુણિકા તેને 'બજારના સાંઢ' ની સાથે સરખાવે છે. નિપુણિકાની વાંકી લાકડીથી ગભરાઈ જઈ તેને સર્પ માનીને તે ઝબકી ઊઠે છે. કુદરતી સૌન્દર્યનાં આકર્ષણ તેને પણ આંજી શકે છે. અશોક-પુષ્પથી તે આકર્ષાય છે. વિદૂષક ગૌતમ ખુશામતખોર પણ જણાય છે. માલવિકાની રાની અગ્નિમિત્રને સુપ્રત કરતી રાણી ધારિણી ઇર્ષ્યાયુક્ત છે તે જાણવા છતાં વિદૂષક રાણીને અભિનંદન આપે છે. ગમે તે પ્રસંગે તે હાસ્ય રેલાવે છે. માલવિકાની સુપ્રત કરતાં શરમાતા રાજાને ધારિણી રાણી ટકોર કરે છે ત્યારે પણ તે વચમાં બોલે છે: "નવો વર હોય તે સજવાય. લોકમાં એવી જ ચાલ છે." પોતાના રાજાની શાન્તિને માટે ગમે તેવા વિકટ સંજોગો વચ્ચે પણ માર્ગ કાઢવો એ સ્વીકૃત સૂત્ર તેને અનોખી શોભા અર્પે છે.

સંસ્કૃત નાટકોમાં હાસ્યરસ, મુખ્યત્વે, વિદૂષકના પાત્રથી રજૂ કરવામાં આવે છે. રાણીઓ અને રાજકન્યાઓની સખીઓ દ્વારા પણ કેટલોક હાસ્યરસ જમાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, પણ તે ગૌણ છે. ઘણું કરીને વિદૂષક હાસ્ય ઉપજાવે છે. તેનો દેખાવ, પોશાક અને મશ્કરીયુક્ત વાક્યોના પ્રભાવથી તે અદ્ભુત હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. સંસ્કૃત નાટ્યકારો શિષ્ટાચારના અતિ શોખીન હતા. સભ્યતાના સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધનું તેમનું લખાણ ભાગ્યે જ હોય છે, પણ તેમણે વિદૂષકને થોડીક છૂટ આપી છે. બુદ્ધિમાં ઊતરતો હોવા છતાં રાજાનો માનીતો હોવાથી તેને કેટલાક હક્કો આપમેળે મળે છે. છતાં ય તેને નીતિનિયમની મર્યાદા ઓળંગવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપવામાં નથી આવી. આંગ્લ નાટ્યકારના મૂર્ખ પાત્રની પેઠે વિદૂષકનું પાત્ર શબ્દોની સાઠમારીના હેતુથી રજૂ કરવામાં નથી આવતું. વિદૂષક આળસુ, ગપ્પાષ્ટકી કે

પતરાજીખોર તેમ લાભી લાગી વાતોમાં વખત ગાળવાનું કાર્ય કરનાર નથી. આગળ નાટ્યકારોના ઠેકાણા વગરના કાવ્યો ગાતા, કવિતો કરતાં કે ગીતનો છેવટનો ભાગ ઉપાડી રમૂજ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા મૂર્ખ પાત્રો અને સંસ્કૃત નાટ્યકારોના વિદૂષક વચ્ચે ખૂબ તફાવત છે. ખરી રીતે વિદૂષક એટલે ખુશામતખોર ખાધી વ્યક્તિ, અને એ રીતે સંસ્કૃત નાટકોની રચનાના નિયમને વશ રહીને જમાવી શકાય એટલો ઉત્તમ હાસ્યરસ રજૂ કરવો એ જ વિદૂષકનું મુખ્ય કર્તવ્ય.

o

માતાજી સાથે વાર્તાલાપ*

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી

[શ્રી અરવિંદ આશ્રમની સઘળી આંતર અને બાહ્ય વ્યવસ્થા જેમના હાથમાં છે તે શ્રી માતાજીના નામથી બહારના લોકો પરિચિત નથી. આ વાર્તાલાપો કુલે ૧૫ છે અને તે કેટલાક વિદેશી અને હિંદી શિષ્યો સાથે થયેલી વાતચીત રજૂ કરે છે. મૂળ અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ પુસ્તક ૧૯૩૩માં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું પરંતુ તે પુસ્તકની નકલો વેચાણમાં મૂકવામાં આવી નહોતી. જિજ્ઞાસુઓને તે ઉપહાર તરીકે એમ ને એમ આપવામાં આવતી. અર્થાત્ પુસ્તક સામાન્ય જનતા માટે નહિ પરંતુ જિજ્ઞાસાના વિશિષ્ટ અધિકારવાળી વ્યક્તિઓ માટે છપાયું હતું. આટલો ઉપોદ્ઘાત એટલા માટે કર્યો યોગ્ય લાગ્યો કે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલું જ્ઞાન એક દૃષ્ટિએ સામાન્ય જનતા માટે નથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય.

અને છતાં સાત વર્ષને અંતે એ પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રગટ કરવાની પરવાનગી શ્રી માતાજી તરફથી આપવામાં આવી છે તે એ હેતુથી કે મૂળ ભાષામાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તકથી સાચા જિજ્ઞાસુઓ વંચિત રહે એ બનવાજોગ છે, પરંતુ તે ભાષાઓ ન જાણનારાઓને તો એ પુસ્તકનો બિલકુલ જ લાભ ન મળે એ પરિસ્થિતિ દૂર થાય. આશા છે કે શ્રી માતાજીની અનુમતિથી કરવામાં આવેલ આ અનુવાદનો લાભ જિજ્ઞાસુઓ અને સામાન્ય વાચકો પણ લેશે. પરવાનગી આપીને શ્રી માતાજીએ પોતે કરેલા અનંત ઉપકારોમાં એકનો વધારો કર્યો છે. પુસ્તક શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય આહાદ તરફથી છપાશે.]

વાર્તાલાપ ૧ લો

પ્રશ્ન —યોગસાધના વિષે અમને કાંઈક કહો.

તમે યોગસાધના શા માટે કરવા માગો છો? શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે? અક્ષુબ્ધતા અને શાન્તિ મેળવવા માટે? માનવજાતિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે?

જો તમારો હેતુ એમાંનો કોઈ હશે તો તેટલા ઉપરથી તમે આ માર્ગ માટે લાયક છો, અધિકારી છો એમ ફલિત થતું નથી. તમારે ઉત્તર આપવાનો છે તે ખરો પ્રશ્ન તો આ છે:

'તમે ભગવાનના પ્રેમને ખાતર યોગસાધના કરવા માગો છો? ભગવાનને તમારા જીવનના અંતિમ લક્ષ તરીકે તમે સ્વીકારો છો? અને તે પણ એવા વિના તમે રહી શકો તેમ નથી એટલે સુધી તમને તેની ધગશ લાગી છે? તમારા ખુદ જીવનનો હેતુ એક માત્ર ભગવાન છે? અને તેના વિના તમને જીવન નિરર્થક–અસાર લાગે છે?" જો એ પ્રમાણે લાગતું હોય, અને એમ લાગતું હોય તો જ, યોગસાધના માટે તમે અધિકારી છો એમ કહી શકાય.

એટલે પ્રથમ જરૂરિયાત છે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની ધગશની–અભીપ્સાની. ત્યારપછી તમારે એ અભીપ્સાને સંભાળવાની છે, સદા જાગ્રત રાખવાની છે, જીવંત બનાવવાની છે. એને માટે શું જોઈએ? એકાગ્રતા–એટલે કે ભગવાનના ઉપર અંતઃકરણની એકાગ્રતા. એવી એકાગ્રતાના ફળ તરીકે જીવનમાં

* થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર પુસ્તકમાંથી

ભગવાનની દિવ્ય તપઃશક્તિને તથા તેના હેતુઓને જીવનમાં સિદ્ધ કરવા માટે સંપૂર્ણ અને અનન્ય આત્મસમર્પણ થઈ શકે છે.

તમારી ચેતનાને તમારા હૃદયના કેન્દ્રમાં એકાગ્ર કરો. તમારા હૃદયની અંદર ઊતરો, એમાં જેટલા અંદર જવાય તેટલા ઊંડા ઊતરો, જ્યાં સુધી જઈ શકો ત્યાં સુધી તેમાં ડૂબકી મારો. તમારા ચૈતન્યની ક્રિયાના જે તાંતણાઓ અંતરમાંથી ચારે બાજુ પ્રસરી રહ્યા છે તે સર્વને એકત્ર કરો અને પછી તમારા અંતરાત્માની નીરવતામાં ભૂસકો મારો–તેમાં ડૂબી જાઓ.

ત્યાં, અંતરના ઊંડાણની ગહન શાન્તિમાં અગ્નિ ચેતે છેઃ તમારા અંતરમાં રહેલો ભગવાનનો દિવ્ય અંશ તે છે, એ તમારી સાચી સત્–તા છે. તેનો સાદ સાંભળો. તેની પ્રેરણાને અનુસરો.

ચેતનાની એકાગ્રતા (ધ્યાન) કરવા માટે બીજા કેન્દ્રો પણ છે. ઉદાહરણ તરીકે મસ્તકની ટોચ ઉપર તથા ભ્રૂકુટીની વચ્ચે. દરેક કેન્દ્રની પોતાની જુદી જુદી શક્તિ હોય છે અને તેની એકાગ્રતાનું પરિણામ –ફળ–પણ જુદું જુદું હોય છે. પરંતુ અંતરાત્માનુ-ચૈત્યપુરુષનું કેન્દ્ર હૃદય છે તથા ત્યાંથી માનવ–ચૈતન્યની મુખ્ય ક્રિયાઓ, સર્વે ક્રિયાશીલતા, પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરવાની પ્રેરણા તથા સાક્ષાત્કાર કરવાની શક્તિ જન્મે છે.

પ્રશ્ન:—યોગસાધના કરવા માટે અધિકારી થવું હોય તેણે શું કરવું જોઈએ ?

પ્રથમ તો તેણે સચેતન–ચૈતન્યમાં જાગ્રત–થવું જોઈએ. અત્યારે આપણા અંતઃકરણના અતિક્ષુદ્ર અને મર્યાદિત અંશ વિષે આપણે સચેતન છીએ; તેના બાકીના ઘણા મોટા અંશ વિષે આપણે અજ્ઞાન-અચેતન છીએ. એ અચેતનતા–જડતા–આપણને અજ્ઞાનભરી પ્રકૃતિ જોડે બાંધી રાખે છે, અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કે તેનું રૂપાંતર થવા દેતી નથી. અચેતનતાના છિદ્રમાં થઈને ભગવદ્–વિરોધી શક્તિઓ આપણામાં પ્રવેશ કરે છે અને આપણને પોતાના ગુલામ બનાવે છે.

તમારી જાતને વિષે તમારે સચેતન થવું જોઈએ, તમારી પ્રકૃતિ વિષે તથા તમારી ગતિ અને ક્રિયાઓ પ્રત્યે તમારે જાગ્રત રહેવું જોઈએ. તમે શા માટે અને કેવી રીતે ક્રિયામાં પ્રવૃત થાઓ છો, શા માટે અને કેવી રીતે તમને વસ્તુઓનું ભાન થાય છે, શા માટે અને કેવી રીતે તમે વિચાર કરો છો તે તમારે જાણવું જોઈએ. કયો ઉદ્દેશ, કઈ પ્રેરણા, કઈ ગુપ્ત વા પ્રગટ શક્તિ તમને ક્રિયામાં યોજે છે તે તમારે જાણવું જોઈએ. ખરું જોતાં તમારા ચિત્તના એકેએક અંગને યંત્રના એકેએક ભાગની પેઠે તમારે છૂટું પાડવું જોઈએ.

એક વાર તમે સચેતન થયા એટલે તમે વિવેક કરી શકશો, સાચું જૂઠું પારખી શકશો, કઈ શક્તિઓ તમને અધોમાર્ગે ખેંચી રહી છે અને કઈ તમને ઊર્ધ્વમાર્ગમાં સહાયક છે તે પણ તમે જાણી શકશો. સાચા–જૂઠાનો, ઈષ્ટ અને વર્જ્યનો, ભેદ એક વાર તમારા જાણવામાં આવે, દૈવી અને અદૈવી–આસુરી–શક્તિનો ભેદ તમે પારખો એટલે તો એકનિષ્ઠ થઈને તમારા જ્ઞાનનો ઉપયોગ તમારે કરવો જ જોઈએ. એટલે કે દૃઢચિત્તે સત્યનો સ્વીકાર અને અસત્યનો ઈન્કાર–નિરાદર–કરવો જોઈએ.

દિવ્ય અને અદિવ્ય–આસુરી, સત્ય અને મિથ્યા વગેરેનાં જોડકાં ડગલે ને પગલે તમારી સાધનામાં આગળ આવીને ઊભાં રહેશે અને દરેક પગલે તમારે પસંદગી કરવી પડશે. તમારે આ માર્ગમાં ધીર, ખંતીલા અને જાગ્રત–સાધકો કહે છે તેમ " સદા અંતઃ '–રહેવું જોઈએ. ભગવાનની દિવ્ય શક્તિ અને તેની વિરોધી અદિવ્ય શક્તિઓ એ બેના ઝઘડામાં અદિવ્ય કે અવિદ્યા શક્તિઓને તમારે લેશ પણ તક આપવી નહિ.

પ્રશ્ન:—" યોગસાધના માનવજાતિને ખાતર કરવાની છે ?"

ના, સાધના ભગવાનને ખાતર કરવાની છે. માનવજાતિનું કલ્યાણ નહિ પરંતુ ભગવાનનો આવિર્ભાવ કરવાને આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણે અહીં–પાર્થિવ લોકમાં–ભગવાનની તપઃશક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે છીએ, અથવા વધારે સાચી

રીતે કહેતા, ભગવાનની દિવ્ય તપ શક્તિ આપણી અંદર કાર્ય કરી પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરે જેથી કરીને ક્રમે ક્રમે પરિસ્ફુટ થનાર પ્રગતિશીલ આવિર્ભાવ થવામાં અને પૃથ્વી ઉપર તેનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવામાં આપણે તેના કરણરૂપ બનીએ. માનવજાતિનો જે ભાગ ભગવાનના સાદને સાંભળશે, તેનો સ્વીકાર કરશે તે જ ભગવદ્-કૃપા-પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરશે.

વળી મધ્યસ્થી સાક્ષાત્ રૂપે નહિ, તોપણ ગૌણ રીતે પણ માનવજાતિને આ યોગસાધનાથી લાભ થશે કે નહિ તેનો આધાર માનવજાતિની પોતાની સ્થિતિ ઉપર રહ્યો છે. વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં તો બહુ આશા હોય એમ દેખાતું નથી.

માનવજાતિના પ્રતિનિધિનું-એટલે કે સામાન્ય માનવનું, વલણ કેવું હોય છે? સાચેસાચી દિવ્યતાનો અંશ જેનામાં હોય તેવી કોઈ પણ વ્યક્તિનો કે વસ્તુનો સંપર્ક થતાં તે ગુસ્સે થઈ અને તેની વિરુદ્ધ બળવો કરી ઊઠતો નથી વારુ? ભગવાનનો વિજય એટલે માનવે અત્યાર સુધી પોતાની વહાલી ગણેલી સઘળી પૂજાનો, પોતાના અતિપ્રિય અધિકારોનો સંપૂર્ણ વિનાશ, એ વાત શું તે સમજતો નથી વારુ? ભગવાનનો જે ઉદ્દેશ છે અને જેને માટે તેની દિવ્ય તપ શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે તેનો ધર્સને ઇન્કાર કરીને તેની સામે માનવ સતત પ્રતિવાદ કરતો નથી વારુ? ભગવાનના આવિર્ભાવને પરિણામે માનવજાતિ લેશ પણ લાભ ઉઠાવવા માગતી હોય તો તેનામાં ઘણું ઘણું રૂપાંતર થવાની જરૂર છે.

પ્રશ્ન — આપણે સઘળા અહીં એકઠા મળ્યા છીએ તેનો અર્થ શો છે?

આપણે સઘળા પૂર્વે અનેક જન્મોમાં એકઠા મળ્યા છીએ નહિ તો આ જીવનમાં આપણે ભેગા થાત નહિ. આપણે સઘળા એક કુટુંબના છીએ અને પાર્થિવ ભૂમિકા ઉપર ભગવાનનો આવિર્ભાવ અને તેનો વિજય સ્થાપન કરવા માટે આપણે યુગોયુગ કાર્ય કરેલું છે.

● કાળિયો ●

શ્રી સુરેન્દ્રપ્રસાદ ત્રિપાઠી

પોતાના નામ અને કામને સાર્થક કરનાર દુનિયામાં વિરલ જ હોય છે. કાળિયો એ વિરલમાંનો એક છે. ડુંગળીના ડોળાને નાકની દાંડી સામે જ નહિ પણ ચારે તરફ ચક્કર ચક્કર ફેરવતો, ઉતાવળે ડગલાં ભરતો નહિ પણ છલાંગો મારતો, મણથી ત્રણ સુધીનો ભર્યો ભર્યો કોલસાનો કોથળો પીઠ પર રમાડતો ગાયપુરને રસ્તે દોટમદોટ દોડ્યે જતો એક વાર તમે એને જુઓ એટલે બે ખભા પર બે માણસને બેસાડીને ટેકરી ચડનાર બાબરની દંતકથા સાંભળીને તમને જરા ય અચંબો નહિ લાગે. કોલસાથી આખું અંગ અને કપડાં કાળાંમેશ ભર્યાં હોય અને એવી રીતે એ દોડ્યો જતો હોય ત્યારે કોઈ બૂમ મારે 'કાળિયા—' એટલે તમે કાળિયાને ન ઓળખતા હો તોપણ જાણી જાઓ કે બોલાવનાર એને જ બોલાવતો હશે.

કાળિયો મૂળ તો પ્રાગપરાનો પણ પ્રાગપરા નામ સામે જ એને ચીડ છે. ગમે તેવા ભૂખડું જનમ ધરીને જોયેલ પણ ન હોય છતાં, બાપદાદાના ગામનું નામ પડે અને કોઈ પણ માણસની છાતી ગર્વથી ફુલાય પણ કાળિયાની પાસે પ્રાગપરાનું નામ આવે છે અને એ ઊકળી ઉઠે છે. જર તો નહિ, પણ જમીન અને જોરુ આપનાર એ જનમભોમકાની પણ એ મોં ભરીને નિંદા કરવા બેસી જાય છે. જ્યારે એને આ શેઠે નોકરીમાં પ્રથમ રાખ્યો ત્યારે એને એનું

વતન પૂછ્યું. કાળિયો તરત બોલી ઊઠ્યો, "ગામનું તો નામ જ ન પૂછો, શેઠ! સટમકીલો, નાતજાત, ખેતરપાધર, બૈરાંછોકરાં ઈ બધું ય ન્યાં રિયું, એટલે ગામ ધ્રાંગધ્રા કહેવાય જ નાં? પણ ધ્રાંગધ્રાએ દીધું શું? હતુ એટલું ય ઝૂંટવી લીધું છે, અને હવે બધું ન્યાં ને ન્યાં મૂકીને અમદાવાદ જેટલે છેટે પેટ ભરવા આવવું પડ્યું છે."

દેશી રજવાડાની તો વાતો જ જુદી છે. કાળિયાને માથે ધ્રાંગધ્રામાં શું વીત્યું હશે તે તો ખબર નથી, પણ અમદાવાદમાં કાળિયો આવ્યો ત્યારથી મનમાં ધારીને આવ્યો છે કે એક વાર આંહીં પગભર થઈ જાઉં, ઘરને આંહીં બોલાવી લઉં, પછી મરું ત્યાં સુધી ધ્રાંગધ્રા સામું ન જોઉં.

કાળિયાને એવો જ રોષ છે 'દાનવીરો' ઉપર. 'ઈ લખેશરીઓને હું ઓળખું છું.' સંભવ છે કે કોઈ પૈસાદારની રહેમ-નજરને લીધે જ કાળિયાને ઘરની ખેતી મૂકી આંહીં અમદાવાદમાં કોલસાની મજૂરી કરવા આવવું પડ્યું હોય! એ કોઈની અનુકંપા લેતો નથી. માટે જ બે પૈસાનું ચાનું કોડિયું પાઈને એની ઉપર દાનવીર કર્ણની છાપ પાડવા મથતા કેટલાયના પ્રયત્નોને એણે ભોંઠા પાડ્યા છે.

પ્રથમ એની વાચાળતા અને પછી ગંઠાયેલા તગડા શરીર અને ત્રીજી કામ ની ચપળતા—એમ એની ત્રિવિધ શક્તિ પર મુગ્ધ થઈને એના શેઠે એને નોકરીમાં 'કાયમ' કર્યો. રાયપુર દરવાજા બહારની કોલસાની દુકાનમાં એ નોકરી જ કરે છે, છતાં આઠે પહોર એ દુકાનમાં ને દુકાનમાં રહે છે, કેમ કે ધ્રાંગધ્રાથી પૂંજીમાં એ માત્ર હાથ પગ ને હૈયું જ લાવ્યો છે. એટલે દિવસના બાર કલાક શેઠ કહે એને ત્યાં કોલસા મૂકી આવવાની ફરજિયાત, ને રાત્રે બાર કલાક દુકાન સાચવવાને બહાને દુકાનમાં સૂઈ રહેવાની મરજિયાત નોકરી કરતો હોઈ ચોવીસે કલાક એ દુકાન પર જ હોય છે. કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે એમ કરવાની પાછળ એનો હેતુ તો ઘરભાડું બચાવવાનો જ છે. વળી સાંજ પડયે ઉઘરાણીનો બોજ પણ પોતાના માથે ઉઠાવી લઈ કાળિયો એના શેઠને નચિંતપણે ગાદીતકિયે પગ લંબાવી એમની દુંદને સલામત રાખવાની સગવડ કરી આપે છે. માત્ર અભણ છે—ખાસ તો નામું લખવાની બાબતમાં—બાકી આમ છ ગુજરાતી તો એણે ઉથલાવી નાંખી છે જ—એટલે નછૂટકે નામું લખીને બાકીની બધી જવાબદારી એના શેઠ કાળિયા ઉપર છોડે છે અને કાળિયો એક સેનાપતિની અદાથી એ બધી યે જવાબદારીઓને પહોંચી વળે છે. એ જોઈને એના શેઠ 'ફુલ તબિયત'થી કાળિયાને દર મહિને રૂપિયા બાવીસ પગાર પેટે આપે છે.

પગાર મળ્યો કે કાળિયાનું પહેલું કામ વતનમાં રહેતી પોતાની મા અને નવી પરણેતર પર રૂપિયા દસનો મનીઑર્ડર કરવાનું હોય છે. બાકીના બાર રૂપિયામાંથી કાળિયો પોતાનો નિભાવ કોઈ નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીની ઢબે કરે છે.

સાખેસાખ રહેતા અને રમકડાં ને કાજુદ્રાક્ષની ફેરીનો ધંધો કરી ખાતા બોટાદના બે ભાણેજપતા જુવાનો સાથે કાળિયાને ઠીક બને છે, એટલે એમને ત્યાં જ કાળિયાએ પોતાની જમવાની સગવડ કરી લીધી છે. એટલું સારું છે કે એ લોકો કાળિયાની જેમ માત્ર હાથ પગ ને હૈયું નહિ પણ બીજા કેટલાકની જેમ ટોપલીમાં તો ઘરવખરી લાવ્યા જ છે. એટલે ત્રણ જણની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતપૂરતાં વાસણોથી ને માત્ર નહિ જેવી અગવડથી કાળિયાની સગવડ ત્યાં થઈ રહે છે. છતાં કાળિયા પાસે અગવડની ફરિયાદ એમણે કરી નથી કે વાસણનો ઘસારો કદી માગ્યો નથી. અને માગવા છતાં એક પાઈ પણ કાળિયો એમને પરખાવે એવો નથી એવી ખાતરી તો એમને ગળા સુધી થઈ ચૂકી છે. પરંતુ એનો એમને જરા યે રંજ નથી. કારણ કે વીસ રૂપિયાને ખર્ચે લોજમાંથી આવતાં બે ભાણાં ત્રણ પેટ માટે પૂરતાં થઈ રહેવાનો લાભ કાંઈ ઓછો નથી, અને આઠ આનાનો ઘસારો મેળવી રૂપિયા પાંચ-છના ખાડામાં ઊતરવા એ લોકો જરા પણ તૈયાર નથી. એટલે મને-કમને પડ્યું પાનું નભાવી લેવાની વૃત્તિથી

નહિ પરંતુ સાચા દિલના સદ્ભાગ્યે ને એક મુત્સદ્દીની નીવડથી એ લોકો કાળિયાને જળોની જેમ વળગી રહ્યા છે અને કાળિયો પણ દમને ગમે સાતમા જ પેટ ભરાતું હોઈ એ લોકોને એટલી જ મજબૂત રીતે વળગી રહ્યો છે કાળિયાની આ કુનેહની કદર કરતાં, કાળિયાના શેઠે એક વાર પ્રશંસાના પુષ્પ વેરતા કાળિયાને જુવાની ઉપમા આપેલી ત્યારે તદ્દન ઠંડે કલેજે શેઠના શબ્દો ટોકની રીતે પાછા આપતા કાળિયાએ કહેલું કે, "શેઠ બાપા! પેટને ખાતર તો જુવા યે થાવું પડે ને જળો યે થાવું પડે દુનિયામાં પેટ ભઈ સૌ જુવા જ છે ના? પણ મૂડીદારોની ચૂસણનીતિ અમ સરખા જુવા કને કદીય ન્હોતી જાણી છે બાપા! ઈ તો હાથ મોને રાખે તો મો હાથને રાખે. દુનિયા-માતરની આ રીત છે શેઠ બાપા!"

'મૂડીદારો' અને 'ચૂસણનીતિ' એ શબ્દોનો અનુભવ તો કાળિયાને જીવનમાં જ થયો હતો, પણ મજૂરપ્રવૃત્તિના ધામ સરખા અમદાવાદે એને એ શબ્દો બોલતા પણ શિખાડી દીધું હતું અમદાવાદમાં મજૂરો શેઠોને એ શબ્દો બહુ સારી રીતે કહી શકે છે. કાળિયાને મોઢે એ સાંભળીને શેઠ ચૂપ થઈ ગયા અને પછી એમણે કાળિયા પાસે એ વાત સંભારી નહોતી એ તો આજે ય કાળિયો ગર્વપૂર્વક કહી સંભળાવે છે

પોતાની ગેરહાજરીમાં કાળિયાને એના શેઠે કુલ મુખત્યાર નીમ્યો હોવાથી શેઠની ગાદી પર—જો કે એ ગાદી રૂવેલ નહિ પણ તાપડાની જ બનેલ હોવા છતાં—બપોરના બારથી ચારના ધૂમ તાપના કલાકોમાં કાળિયો પોતાના સ્નાયુબદ્ધ શરીરને આસાનીથી ગોઠવી દે છે, અને ઘડી ભર ક્ષણિક શેઠાઈની મોજ માણી લે છે શેઠની અવેજીમાં કોને ઉધાર આપવું ને કોને નહિ એ એની મુનસફીનો પ્રશ્ન રહે છે એટલે કાળિયો પણ એ ચાર કલાક દરમિયાન રંગમાં આવીને 'પહેલે લાત, પીછે બાત'નું સૂત્ર અનુસરવા છતાં ક્યારેક ક્યારેક 'निर्ममो निरहंकार' જેવી નિર્ગુણ સ્થિતિ અનુસરતો સ્વેચ્છાપૂર્વક રોકડે ને ઉધારના સોદા કર્યે જાય છે પરંતુ ચાર સાડા ચારે શેઠ આવે કે તરત એક નાજુક હાસ્ય સાથે—જાણે શેઠના આવવાની રાહ જોવાની ગંભીર જવાબદારીમાંથી મુક્ત થયો હોય એમ બતાવતો કાળિયો પોતાની જાતને ગાદી પરથી ઝડપથી ઊંચકી લઈ દુકાનના ઓટલે આવી ઊભો છે ને એ જ વખતે એના મોં પર ભયંકર તિરસ્કારના આછા તરવરાટની નહિ જેવી છાંટ ચપળતાથી સરી જતી કેટલાય કલાકાર નિરીક્ષકોએ જોઈ હોવાનું જણાયું છે પરંતુ એ તિરસ્કાર એના શેઠ પ્રત્યે છે એમ માનવાની ભૂલ કરનારને બેચાર વખતના અનુભવે એ તરત જ સમજાય છે કે કાળિયાનો એ તિરસ્કાર એના શેઠ પ્રત્યે નહિ પરંતુ શેઠની આખી સંસ્થા પ્રત્યે છે, મૂડીદારોની 'ચૂસણનીતિ' પ્રત્યે છે અંગત રીતે એના શેઠ પ્રત્યે એને જરા યે તિરસ્કાર નથી. કદાચ શેઠ પ્રત્યેની એની વફાદારી એના વર્ગના નોકરોમાં તો જરૂર ઉચ્ચતમ ગણાય, છતાં જ્યારે જ્યારે એના ઘર-ગામનો એ વિચાર કરે છે ત્યારે પાઈમાંથી પૈસો પેદા કરતા એના વતનના માલેતુજાર વેપારીઓની શાહુકારી--અનીતિ એના શેઠમાં પણ એને પ્રતીત થયા વિના રહેતી નથી કાપડના વેપારી, રૂના દલાલ, કરિયાણાના આઢતી કે કોઈ બસાની વખારોના શેઠ—બધા જ એને મન તો શરાફ લૂંટારા છે, એક માળાના જ મોતી છે ને છતાં હમણાં હમણાં તો એને પણ એ માળામાં મોતી બની પરોવાઈ જવાનો ચસકો લાગ્યો છે એ એક હકીકત છે

પેટને ખાતર વેઠ કરતો કાળિયો સત્યનો સાચો ઉપાસક હોવા છતાં સંબંધીઓના ત્રાસે ને કુટુંબીઓના કહેવે એને 'થાય તેવા થઈને ગામ વચ્ચે રહેતા' શીખવ્યું છે અહિંસાને અને એને ઝાઝી ઓળખાણ નથી એવી એની ઓળખાણ માટે એ ઉત્સુક પણ નથી 'બળિયાના બે ભાગ' એ એનો જીવનમંત્ર છે 'ભૂંડાથી ભૂત નાસે' એ લોકવાયકા એણે કંઈક અંશે સાચી પાડી છે છતાં જ્યારે જ્યારે એ ભૂંડો બને છે ત્યારે સત્યની મર્યાદામાં રહેવાય એટલે અંશે રહીને જ એ ભૂંડો બને છે ધંધામાં આઠે પહોર જાગતો રહેવા છતાં દુનિયાદારી માટે નિરતિશય

બેફિકરાઈ એણે કેળવી છે. અને માટે જ એનું શરીર ભલભલા અખાડિયનને પણ ઈર્ષા ઉપજાવી શકે છે. ન્યાતજાતનાં અનેક સામાજિક બંધનોનો સામનો કરતાં એને પગે ખૂબ ખૂબ પાણી ઊતર્યું છે. બાપનું બારમું ને પોતાનાં લગનના જમણવાર ન કરવા માટે એની શક્તિમતિ અનુસાર કાળિયો કૈંકવાર ઉદ્દંડ બન્યો છે ને છતાં એમાં તો એને સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા જ વરી છે. ને તોય ચાર ચાર મહિના સુધી આખી ન્યાતમાં ચકચાર મચાવનાર--હાથીના દાંતવાળા મહારથી ન્યાતપટેલો સામે એકલે હાથે ને સર્વપ્રથમ ઝૂઝનાર તરીકે પોતાનું નામ ગણાવતાં એ આખો યે પ્રસંગ આજેય કાળિયો સખેદ-સગર્વ કહી સંભળાવે છે.

હિંદુધર્મ માટે એને માન હોવા છતા પોતાના હિંદુત્વનું ભાન એને નહિ જેવું છે, ધરમ-બરમ ઠીક મારા ભૈ! સાચો ધરમ કોણ પાળે છે? હિંદુ યે પાળતો નથી ને મુસલમાને ય પાળતો નથી. સાચો ધરમ પળાતો હોય તો હિંદુ કે મુસલમાન કોઈ જુદા નથી. પરંતુ પોતાની મર્યાદા એ જાણે છે. એનું સાંભળવા કોઈ તૈયાર નથી, ને હોય તો ય પોતે સફળ વક્તા નથી એ દુઃખદ સત્ય એને ક્યારનું યે લાધી ચૂક્યું છે.

એટલે ધર્મની બાબતમાં સમસમીને બેસી રહેતાં, કાળિયાનું ચિત્ત પહેલેથી જ એના ધંધામાં એકનિષ્ઠ બની શક્યુ છે. ચોવીસે કલાકના સર્વાંગ આશ્લેષ પછી અને સાત સાત વર્ષના સહચાર પછી કોલસાની ગમે તે જાત ઓળખી કાઢવામાં આજે તો ભલભલા કોલસાના દલાલોને ય કાળિયો છક્કડ ખવડાવી શકે એમ છે. 'બાવળ' કહીને એ જ કિંમતે 'ધાવડો' પધરાવી દેતાં એને જરા યે મુશ્કેલી નડતી નથી, અને બાવળની સરખામણીમાં 'ધાવડો' જરા યે ઊતરે તેમ ન હોઈ 'ધાવડો' વાપરનારા બધા જ આંખો મીચીને 'બાવળ' વાપર્યાનો સંતોષ લઈ શકે છે એ તો એને અનુભવે જ સમજાઈ ગયુ છે. વજનમાં ભારે ને ઊંચી જાતનો મજબૂત 'ધાવડો' ક્યારેક એની અડફેટે ચઢી જાય છે ત્યારે 'બાવળ' અને 'ધાવડા' વચ્ચેનો ભેદ કરતાં કાળિયો પણ સહેજ અટવાય છે તો ખરો, છતાં ખરો 'બાવળ' બજારમાં મળતો હશે કે કેમ એ વિષે કાળિયો પણ એટલો જ સાશંક છે —જેટલા બીજા વેપારીઓ છે. કૈંક વેપારીઓના અનુભવે અને પોતાના પ્રયત્નોના પરિણામે આજે એટલું તો કાળિયો નક્કી કરી શક્યો છે કે હજાર કામમાં આવતો બાવળ ભાગ્યે જ કોલસાના સ્વરૂપે દર્શન દે છે. એટલે બાવળનો કોઈ જિગરી આશક કવચિત બાવળના જ કોલસા મળવાનો આગ્રહ કરે છે ત્યારે કાળિયાનો સત્યનિષ્ઠ સ્વભાવ તરત જ તડ ને ફડ કહી સંભળાવે છે કે "બાવળ – ફાવળની તો વાતું જ માં કરો, શેઠ મારા! બાવળ કરતાં યે ચઢે તેવો ના હોય તો ભલે પાછો દઈ જાજો." અને પછી મૂછે વળ દેતાં દેતાં, "શે'ર આખામાં ક્યાં યે બાવળ મળે તો તો ડાબી મૂછ મુંડાવી નાખું શેઠ મારા!" એમ પણ કાળિયો સમાન-સગર્વ કહી સંભળાવે છે. કાળિયાના એવાં સીધાં ને મર્મભેદક વેણ સાંભળીને બાવળના કોલસાના એવા કૈંક આશકોનો મોહ નાશ પામ્યો છે અને સ્મૃતિ લાધી છે.

પરંતુ કોલસાની ઓળખમાં કાળિયો કેવો નિષ્ણાત છે એ તો જ્યારે એના શેઠ કોલસાની ખરીદી કરવા જાય છે ત્યારે જ જણાઈ આવે છે. વેગનનાં વેગનથી ભર્યાં ભર્યાં રહેતાં અસારવાનાં કોલસાનાં ગોડાઉનમાં એના શેઠ જેવા કોલસાના ઝવેરીને મન કાળિયાની હાજરી તો કસોટીના પથ્થર સમાન છે વેપારીઓ અને દલાલોથી ઘેરાયેલા એ કાળામેશ વાતાવરણમાં કાળિયો કોઈ અનુભવસિદ્ધ દલાલની છટાથી એક પછી એક કોલસાના વિભિન્ન ઢગલાઓમાથી એક એક કોલસો ઉપાડે છે અને પછી તરત જ હલકો ને ભારે એવા ભેદ પરથી 'રાયણ' અને 'ધાવડો' અને પોચો કે કઠણ એવા ભેદ ઉપરથી 'બોરડી' અને 'મહુડો' એ શોધી કાઢે છે. આમ છતાં એમાંના શક પડતા કોલસાને બીજા વેપારીઓની જેમ કાળિયો પણ ત્યાં ને ત્યાં જ સળગાવી જુએ છે. અને સળગાવે એટલે 'ખેર'નો તડતડિયો કોલસો ચાડી ખાવાનું ચૂકતો નથી કે 'સાગ'નો હલકો કોલસો તરત જ રાખ વળીને બુઝાયા વિના રહેતો નથી. એ વાતનું પ્રત્યક્ષ અભિ-

ગ્રાન કાળિયો એના શેઠને કરાવી શકે છે સાથોસાથ રોજની ૫૬૨ થેલાની સરેરાશ જાવક ગણીને પંદર લારીનો સોદો કરવાની સૂચના પણ એના શેઠને કાળિયો જ કરે છે અને એ રીતે એના શેઠને પખવાડિયાની નિરાત કરી આપવા ઉપરાત શેઠની નજરમા પોતાની ધંધાદારી કુનેહ માટે માન વધારવાનું સદ્‌ભાગ્ય પણ કાળિયો ત્યાં ને ત્યા જ મેળવી લે છે

કાળિયાની દુકાને જનાર પ્રત્યેક ઘરાકને એ ભાન તો હોય છે જ–અને જો ન હોય તો એ સર્વ પ્રથમ થવુ જોઈએ છે–કે રોકડ નાણા વિના કદાચે કાળિયા પાસેથી એ લોકો માલ મેળવી ન શકે નગદ નાણાનો ઉધારિયો સોદો કરીને ઘરાકને ત્યા પાચ–પાચ ૭–૭ ટાપા કરી ઘરાકનો ઉબરો ઘસી નાખવા કે આગણાની રેત ઝીણી કરવા એ જરાયે તૈયાર નથી, અને તૈયાર હોય તો એને ફુરસદ પણ નથી એમ કરતા જૂની ઘરાકી તૂટી જાય કે નવી ન બધાય એની એને બીક પણ નથી આમ છતા પૈસાની બાબતમા સગા બાપની પણ પરવા ન રાખનાર બટાકબોલા કાળિયા પાસે મીઠી જબાન છે અને માટે જ કાળિયાના આવ્યા પછી એની દુકાનના કાયમી ઘરાકોની નવી સખ્યા ઠીક ઠીક વધી છે અને જૂના ઘરાકો ટકી રહ્યા છે એ સત્ય એના શેઠથી ભુલાય એમ નથી એનું કારણ ભલે એની કુનેહ હોય કે વાચાળતા હોય, કે ઝડપથી કામ કરવાની એની શક્તિ હોય, પરતુ લોકો તો કહે છે કે એના જેવો પ્રમાણિક માણસ કોલસાના વેપારમા તો એમણે કોકને જ જોયો છે કદાચ ખરુ કારણ તો એ છે કે અમુક ઘરાકને અમુક જ કોલસો ગમે છે એવી માનસિક નોંધ કાળિયાએ લગભગ બધા જ ઘરાક માટે કરી રાખી છે એટલે દરેક ઘરાકને જુદો જુદો પરંતુ વ્યક્તિગત રીતે એકધારો કોલસો આપવામાં આજ સુધી તો એ સપૂર્ણ સફળ નીવડ્યો છે. અને એકધારો માલ પહોચાડવાથી કોઈ પણ વેપાર પગભર બને છે ને વેપારીની પ્રતિષ્ઠા વધે છે એ સત્ય આટલાં વર્ષના અનુભવે કાળિયાને આપમેળે જ સમજાઈ ગયું છે બાકી નવ–દસ આને મણના કોલસાનુ મિશ્રણ બાર–તેર આને વેચતા કાળિયાને નથી આવડતુ એમ તો નથી જ, તેમ જ પાણી છાંટીને વજન વધારવામા કે બે મણ ને આઠ શેર લખીને બે મણમા બશેર ઓછા આપવામા, કોલસાનો થેલો ભરતા ચાલાકીથી વચ્ચે વચ્ચે શેર–બશેર ભુક્કો સરકાવી દેવામા કે રાયણ'ની જગાએ 'મહુડો ને 'બોરડી'ની જગાએ 'સાગનો કોલસો ભરી આપવામા કાળિયો પાવરધો નથી એમ પણ નહિ પરતુ નરાતાળ જૂઠના વેપારમા ક્યારેક ક્યારેક વેપારીની મર્યાદામા રહેવાય એટલે અશે રહીને કાળિયો પોતાની સાચની નાવડી હાકવાનો પ્રયત્ન કરે છે કદાચ એટલે જ અમુક માણસો કાળિયાના શેઠની ગેરહાજરીમા જ કાળિયાની દુકાનેથી ખરીદી કરવાનો આગ્રહ રાખે છે અને એવા પ્રસગો એ કાળિયાને મન એના જીવનની ધન્ય પળો છે

છેલ્લા કેટલાક દિવસથી તો કાળિયો પણ મહિને ચાર રજાઓ ભોગવતો થઈ ગયો છે એ શેઠ સામેની એની મુત્સદ્દીગીરીનો એક અજોડ વિજય ગણી શકાય પહેલવહેલા જ્યારે કાળિયાએ પોતાને રજા મળવાની બાબતમા વાત ઉપાડેલી ત્યારે તો એના શેઠે એ માગણી જ હસી કાઢેલી પરતુ કાળિયો એથી નિરાશ ન થયો ગમે ત્યારે પણ વિજય પોતાનો જ છે એવી ખાતરી એને ગળા સુધી હતી એટલે પછીના રવિવારે નિશ્ચયપૂર્વક દુકાન ઉપર એ ન જ બેઠો કાળિયાના જીવનમા એ પહેલો સત્યાગ્રહ હતો શેઠના આગ્રહની ઉપરવટ થઈ સામેની હોટેલમા બસ આખો દિવસ એ તો બેસી જ રહ્યો બપોર સુધીમા સાત આઠ ઘરાક આવીને પાછા ગયા પણ દેન છે કોઈની કે કાળિયાની દુકાને મજૂરી કરવા ચઢી શકે ? એ દિવસે બપોરે ઘેર ખાવા પણ શેઠ ન જઈ શકયા દુદ પર રોજ સલામતીથી હાથ ફેરવતા શેઠને પોતાના ધધાની સલામતી આજે પહેલી જ વાર જોખમાતી લાગી–અને એ પણ એક નમાલા નોકરની નફટાઈને કારણે આખો દિવસ પાછા જતા ઘરાકોને એ વ્યગ્ર ચિત્તે જોઈ રહ્યા સાત–સાત વર્ષ

થી દૂધ પાઈને ઉછેરેલો સાપ આજે પહેલી જ વાર ડસ્યો હતો કાળિયાનો એ ઝેરી દાંત પાડવો જ જોઈએ એવો નિશ્ચય કરીને સાંજે એના શેઠ ઊંઘ્યા

બીજે દિવસે કાળિયાનો પગાર હતો કાળિયાના ખિસ્સા પર બાર આનાનો કાપ મુકાયો ને તો ય કાળિયાના પેટનું તો પાણી યે ન હાલ્યું કે ન તો કાળિયાને આશ્ચર્ય થયું ત્રીજે દિવસે સવારે શેઠ આવ્યા કે તરત દુકાનની કૂચીઓ સોંપી દઈને પોતે છૂટો થાય છે એ સત્ય કાળિયાએ શેઠને સંભળાવી–સમજાવી દીધું બહુ બહુ તો કાળિયો સહેજ ઠગાશે એમ શેઠે માન્યું હતું, પરંતુ કાળિયો આમ છેક જ બગડી બેસશે એમ તો એમણે નહોતું જ ધાર્યું એટલે એમને તો ખરેખર આશ્ચર્ય થયું આખી દુકાનનો બધો બોજ પોતાને જ માથે ઉપાડી લઈને ફરતો કાળિયા જેવો કામેન નોકર ગુમાવતા શેઠનું દિલ એક ઘડીક તો સહેજ કારિયાની અસ્વસ્થતા અનુભવી રહ્યું પરંતુ એમ કાંઈ ચાર દિવસની રજા પણ અપાય? નોકરનું કહ્યું તે કાંઈ પળાય? ચાર દિવસમાં તો ચાળીસ થેલાની ખપત ઘટી જાય અને અમાસની રજા તો મળતી જ હતી તો! બીજાઓની ઉપરવટ ચાર રજાનો નવો ચીલો તે શી રીતે પડાય! કાળિયાને ગુમાવવો એ પાલવે તેમ નહોતું ને રજા આપવામાં ચોખ્ખું નુકસાન હતું 'એના ભાઈ ઘણા ય બીજા આવશે આ બેકારીના જમાનામાં શેઠને તે વળી નોકરની શી?' એમ મનમાં ગુમાન કરીને કાળિયાને છોડવાનું જ શેઠે વધુ પસંદ કર્યું પણ શેઠે ભૂલ કરી

અત્યાર સુધી વફાદાર રહેલો કાળિયો હવે ખરેખર વીફર્યો ત્રણેક મહિના ઉપર કાળિયાની પડોશમાં જ એક બીજી કોલસાની દુકાન ઊઘડી હતી અને એના શેઠની નજર ક્યારની યે કાળિયાને પોતાનો કરી લેવા કાળિયા પર ચોંટી હતી પરંતુ કાળિયો આજ સુધી એના લોભમાં ફસાયો નહોતો એને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો કાળિયાએ તો મનમાં નક્કી કર્યું હતું કે આગલા શેઠની દુકાનની સામે આખો દિવસ બેસી રહેવું એની દુકાને એક પણ ઘરાકને ચડવા ન દેવું પણ હવે એને એ કરતાં આ ઠીક લાગ્યું નવો શેઠ એને ત્રણ રૂપિયા પગાર વધારે આપવા રાજી હતો એટલે કાળિયો એ દુકાને બેસી ગયો કાળિયાની હાજરી કેટલી અગત્યની હતી એ તો એના જૂના શેઠને ત્યારે જ સમજાયું દસ દિવસમાં તો કાળિયાએ અર્ધી ઘરાકી ઉથલાવી નાખી પંદર દિવસમાં પેલા શેઠ ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ગયા કાળિયાને પાછો લાવ્યા વિના છૂટકો ન હતો તરત જ એમણે કાળિયાને પાછો આવી જવા સમજાવ્યો હું તો પહેલો તમારે ત્યાં હતો એટલે તમે બોલાવો તો મારે તમારે ત્યાં જ આવવું જોઈએ' કાળિયાએ કહ્યું ને જૂની દુકાને એ પાછો આવી ગયો–પણ મહિનામાં ચાર દિવસની રજા અને પગાર પચીસ રૂપિયા નક્કી કરીને જ

આજે દસેક મહિનાથી કાળિયો એ હક્ક ભોગવી રહ્યો છે પણ હવે તો કાળિયા પાસે સો–બસોની ગડડી ભેગી થઈ છે અને શેઠ સાથેના બબ્બે વખતના વિજય પછી એટલી નાની મૂડી પર પણ કાળિયો હવે એક ત્રીજો ને છેક છેલ્લો દ્રુક્કો લડાવવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે પોતાના હાથ નીચે એક સારો એવો–છે ના ત્રણ–ચાર મહિનાથી એના ધ્યાનમાં છે એવો સ્વભાવે નાજુક પણ શરીરે સશક્ત–નોકર રાખી કાળિયો એના શેઠની સાથે પાંચ આનીની ભાગમાં વેપાર ખેડવા અધીરો બન્યો છે 'જુઓ શેઠ હવે આપણી દુકાન મોટી થઈ એટલે માણસ વધારવો જોઈએ અને દુકાનનું હિત મારે હૈયે ય છે તો દુકાનમાં મારો ભાગ કેમ નહિ? પૈસા રોકવાની હું ક્યાં ના પાડું છું?

ત્રણેક દિવસ પર એના શેઠને જ્યારે કાળિયાએ આ વાત કરી ત્યારે અત્યંત નાજુક હાસ્ય સાથે એના શેઠે માત્ર "જોઈશું!" એમ જ કહેલું સ્હાય એ જવાબ ખંધાઈભર્યો પણ હોય છતાં કાળિયાને પોતાની નીતિના વિજયમાં વિશ્વાસ છે એને કદાચ ફરી શેઠની સામે મોરચા માંડવા પડે તો શું કરવું પડશે એવો વિચાર કર્યા વિના હાલ તુરત તો કાળિયો પોતાની મા અને નવી પરણેતરને અમદાવાદમાં બોલાવી લેવાનો વિચાર કરે છે પછી તો ભવમાં ધક્કા નહિ ખાવું પડે' એ વાતનો ઊંડો સંતોષ આ વિચાર પાછળ એ અનુભવી રહ્યો છે એ સાથે એક બીજું ય સ્વપ્ન ફલિત થતું એને દેખાય છે એ સ્વપ્નું છે પોતાની પત્નીને લઈ શહેરમાં ફરવા નીકળવાનું શી તમા છે હવે તો પોતે ય શેઠ બન્યો છે

જીવનનું વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુ

શ્રી કાન્તિલાલ મ ગાંધી

બી એસ સી, બી એસ સી (ટેકનોલોજી)

પરિચય

એકી બેઠકે પૂરો વાચી નાખવાથી જ આ નિબંધનો કેન્દ્રધ્વનિ સમજી શકાય તેમ હોવાથી નિબંધના પ્રકરણોરૂપે ટુકડા પાડયા નથી—બ કે પ્રયત્ન કરવા છતા ટુકડા પડી શક્તા નથી તેથી વાચકોને વિનતિ છે કે આટલો લાંબો નિબંધ એકી બેઠકે વાચી શકાય તેવો અનુકૂળ સમય પસંદ કરીને જ આ નિબંધ નિરાતે વાચે

વિજ્ઞાને જીવન ઉપર સારી કે માઠી જે જે અસરો કરી છે તે ધ્યાનમા લેતા આપણુ કર્તવ્ય શુ હોઈ શકે તેનો વિચાર કરવા અને વિચાર કરતા કર્તવ્ય સમજાય તો સમજાયેલા દષ્ટિબિંદુનો બહોળો પ્રચાર કરવાના હેતુથી જ આ નિબંધ લખવામા આવ્યો છે

નિબંધમા અર્થશાસ્ત્ર અને યુદ્ધો, લોકશાસન અને સામ્યવાદ, ધર્મ અને નીતિ, પાપ અને પુણ્ય, સદાચાર અને આધ્યાત્મવાદ વિગેરે વિષેના છૂટક છૂટક વિચારોને વિજ્ઞાનની કસણીથી કસવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે

આશા છે કે ગુજરાત આવી જાતના સાહિત્યમા વધારે ને વધારે રસ લેતુ થશે

મુદ્દાઓ

(૧) વિજ્ઞાન જીવનને અનિષ્ટકારક નથી

(૨) વિજ્ઞાન સ્પષ્ટ વિચારનુ શાસ્ત્ર છે, આસુરી વિદ્યા નથી

(૩) વિજ્ઞાનની સર્જનશક્તિ વેડફાતી ના હોય તો જગદુદ્ધારિણી છે

(૪) નાલાયક રાજસત્તાઓને લીધે જ વિજ્ઞાનની સાચી સેવાશક્તિ ઝાખી પડી છે

(૫) જગતના લોકોના વિચારોને વૈજ્ઞાનિક વલણ આપવનુ ઘણુ જ જરૂરી છે

(૬) વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુથી નિહાળતા જીવન અનેરુ જ દેખાય છે

(૭) વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી સાહજિક ઉપરાત સાસ્કૃતિક ફાયદાઓ પણ ઘણા થયા છે

(૮) વિજ્ઞાન દરેક વ્યક્તિના વ્યક્તિગત વ્યક્તિત્વને ખીલવવાની મહત્વાકાક્ષા રાખે છે

(૯) મનુષ્યોનુ અસામ્યત્વ જોતા સામ્યવાદ કરતા અસામ્યવાદ સ્વીકારવો જ વાસ્તવિક છે

(૧૦) અસામ્યત્વનો સ્વીકાર કરવાથી લોકશાસનને વધારે વાસ્તવિક બનવુ પડશે

(૧૧) વૈજ્ઞાનિકોના હાથમા જગતની પુનર્ઘટના કરવાનુ સોપી દેવાથી જ સાચી શાતિ સ્થપાશે

(૧૨) પાપ અને પુણ્યની વ્યાખ્યાઓ વધારે વાસ્તવિક બનાવ્યા વગર છૂટકો નથી

(૧૩) ધર્મ કરતા વિજ્ઞાન જ ઈશ્વરની શોધ કરે તે જગતને વધારે માફક આવશે

(૧૪) રશિયાની જેમ બધા રાષ્ટ્રોમા વિજ્ઞાનના સાહિત્યનો બહોળો પ્રચાર થવાની જરૂર છે

(૧૫) સાચુ દષ્ટિબિંદુ કેળવાયા પછી જગતના લોકો વિજ્ઞાનનો ડહાપણભર્યો જ ઉપયોગ કરશે

(૧૬) વિજ્ઞાનના ધોરણ ઉપર રચાયેલા કાયદા, ધર્મ, નીતિ રાષ્ટ્રરચના વાસ્તવિકતાથી પૂર્ણ હશે.

ગાંધીજીએ થોડા સમય ઉપર 'હરિજન'માં લખ્યું હતું કે "મોટરકાર અને હૉસ્પિટલને હું અનિવાર્ય અનિષ્ટો તરીકે નભાવી લઉં" આ વાક્યની આસપાસનું લખાણ મને યાદ નથી પરંતુ તેથી ગાંધીજીની ભાવના સમજી લેવામાં મને વાંધો આવતો નથી ગાંધીજીની સુંદર ભાવનાઓ ઝીલવા હમેશાં મારું મન તત્પર રહે છે તે મારી વંશાનુગત નીતિનિષ્ઠાને આભારી હશે, પરંતુ મારી વિજ્ઞાનનિષ્ઠા વળી કપરી કસોટી બાજ છે

જો કે આખરે તો તર્કનું વિરોધી હોય છતાં નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુમાં જ હું સંમત થાઉં છું. પરંતુ સત્ય સ્વીકારવા માટે તર્કનું દેવાળું નીકળે એવી પરિસ્થિતિ મને વસમી લાગે છે તેથી મેં તો ધીમે ધીમે જે ઠેક અસત્ય નથી એવાં સત્યના પણ બે મુખ્ય ભાગ પાડી નાખ્યા છે એક તો નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ—જે મોટે ભાગે દીનદુખિયાઓ તરફ પક્ષપાતી રહેવાનું સૂચવે છે તે, અને બીજું વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ—જે બધી રીતે તટસ્થ હોય છે કોઈ કોઈ વાર નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ સંપૂર્ણ સત્ય નથી હોતું ત્યારે તેનો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ સાથે સુમેળ સાધવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતાં જતાં agree to differ જેવો જ નિર્ણય કરીને મન મનાવવું પડે છે તે મને ગમતું નથી મારી આકાંક્ષા તો એવું જ જોવાની છે કે નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ હમેશાં તર્કને બંધબેસતું જ કરે, કારણ કે તર્કનિપુણો ઘણી વાર અસહ્ય ઠેકડી કરીને ચાલ્યા જાય છે છતાં તેમને ટૂંકો વળતો જવાબ પણ આપી શકાતો નથી હિંદને કિનારે આવીને શ્રી એચ. જી. વેલ્સ જેવા મહાન ચિંતક ગાંધીજી વિષે સવાલ પુછાતાં "અહિંસા એટલે ઘેટાં, માછલાં અને પાડાં જેવું મૂગા મૂગા તાબે થઈ છુંદાઈ મરવું" એવી મશ્કરી ઉડાવીને અહિંસામાંના નૈતિક બળનો સ્વીકાર કર્યા વગર જ હિંદનો કિનારો છોડીને ચાલ્યા જાય એ સ્થિતિ ખરેખર તર્કથી નીતિનું સમર્થન કરવાની મુશ્કેલીઓ રજૂ કરે છે

મોટરકાર અને હૉસ્પિટલને અનિવાર્ય અનિષ્ટો ગણવામાં ગાંધીજીનો હેતુ તો શુભ જ હશે, પરન્તુ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ગાંધીજીનું કથન સત્યથી વેગળું છે જો મોટરકાર અને હૉસ્પિટલને અનિવાર્ય અનિષ્ટો ગણીને પણ નભાવી લઈએ તો પછી વધારે છૂટછાટ લઈને રેલવે, ટપાલ, રેડિયો, છાપખાનું, મિલો વિગેરે આધુનિક વિજ્ઞાનની સર્વે બેટાને પણ અનિવાર્ય અનિષ્ટો તરીકે નભાવી લઈ શકાય પરન્તુ શુદ્ધ તર્કની દૃષ્ટિએ તો 'અનિષ્ટ' અને તેને 'નભાવી' લેવું એ અસત્ય આચરણ જ કહેવાય સત્યનો પૂરેપૂરો આગ્રહ રાખનારના શબ્દકોષમાં "અનિષ્ટને નભાવી લેવું" જેવું સૂત્ર સંભવી શકે જ નહિ છૂટછાટ લેવી પડે તો પછી તે સત્ય શાનું? અને સત્ય સાથે સાંકળવા લાયક છૂટછાટ જડી આવે તો તે છૂટછાટ પણ પછી અસત્ય શા માટે?

આ ઉપરથી હું તો એટલું જ તારવવા માગું છું કે "વિજ્ઞાન એ એક અનિષ્ટ છે પણ અનિવાર્ય છે" એ કથન જ ભૂલભરેલું છે જે વસ્તુ અનિવાર્ય હોય તેને અનિષ્ટ ગણવામાં કંઈ જ ડહાપણ નથી ખાવું પહેરવું ઓઢવું એ બધું અનિવાર્ય હોવાથી જ આપણે આચરવું પડે છે, પણ તેથી કંઈ તે અનિષ્ટ નહિ કહી શકાય. આપણા રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક વિગેરે સંજોગોને લીધે વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અનિષ્ટરૂપ લાગે તે સંભવિત છે પરન્તુ તત્ત્વદૃષ્ટિએ વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં જ માનવકુળનું હિત અને મુક્તિ સમાયેલાં છે

વિજ્ઞાને આપણા કોઈ પણ અમૂલ્ય ધનનો નાશ નથી કર્યો ઘણાને એવી દહેશત પેસી ગઈ છે કે વિજ્ઞાન માનવીના શરીર ઉપર જ લક્ષ આપે છે અને આત્માની અવગણના કરે છે, તેથી વિજ્ઞાન એ આસુરી વિદ્યા છે, પરન્તુ વસ્તુત તો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ સમજવાના અભાવે જ એવી દહેશત જન્મી છે આ લેખમાં આગળ ઉપર આપણે જોઈશું કે વિજ્ઞાને શરીર અને આત્મા બન્ને વિષે સંશોધન કરવામાં કંઈ પાછી પાની કરી નથી

વિજ્ઞાનનો મૂળ પાયો જ સત્યશોધન છે અને શરીર અને આત્મા વચ્ચે પક્ષપાત કરવાની કંઈ જ જરૂર નથી વિજ્ઞાન એ સ્પષ્ટ વિચારનું શાસ્ત્ર છે ચોખવટથી વિચાર કરવો એ કંઈ આસુરી વૃત્તિ નથી, એ તો અડગ સત્યોપાસના છે જડ શ્રદ્ધાને એમા સ્થાન નથી

ખરી રીતે તો વિજ્ઞાને આપણી સર્જનશક્તિ સેંકડોગણી વધારી દીધી છે, પરન્તુ શું કરીએ? અફસોસની વાત છે કે આપણા બધા જ રાજકર્તાઓ રાજદ્વારી શેતરંજના નશામા આ વિશાળ સર્જનશક્તિને આર્થિક વ્યવસ્થા સાથે એકતાર કરવા ના પાડે છે તેથી વિજ્ઞાન આજે સંહારશાસ્ત્રરૂપે દર્શન આપી રહ્યું છે બાકી એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે આજે સંહારક દેખાતું વિજ્ઞાન જ આવતી કાલે જગતનું સંરક્ષક બની માનવકુળનો ઉદ્ધાર કરશે આજે જગત પાસે જે સાધનસામગ્રી છે તેની મદદથી જગતનાં તમામ દુઃખદર્દો અને ગરીબી દૂર થઈ શકે તેમ છે, પરન્તુ તેમ કરવા માટે જરૂરી નૈતિક બળ આજે ઓાધ્ધ મદ્દરના પ્રશ્નોમા વેડફાઈ રહ્યું છે વિજ્ઞાને સર્જેલી સગવડોનો લાભ લેવાના કોડ બધાને જાગ્યા છે, પરન્તુ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુને જીવનમા ઉતારવાનો ભોગ કોઈને આપવો નથી પદ્ધતિસર વિચાર કરવામા સૌ કોઈને પ્રમાદ સેવવો છે, બની શકે તો વકીલાત કરીને વિજ્ઞાનને ઉતારી પાડવાનું પણ ચૂકતું નથી બાકી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ જો જીવનમા ઊતરે તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—એ બધી સિદ્ધિઓ પ્રાણીમાત્ર માટે સરખી જ સુલભ છે

નાલાયક રાજસત્તાઓને લીધે વિજ્ઞાનની પ્રગતિની સાથોસાથ પ્રજા આગેકૂચ કરી શકી નથી એટલે વિજ્ઞાને સર્જેલી શક્તિ યુદ્ધોની ગટરમા વહી જાય છે આજના ઘણા ખરા રાજદ્વારી પુરુષો પાસે ઊંડુ જ્ઞાન તો હોય છે, પણ તે જ્ઞાન મા તો અર્થશાસ્ત્રનું અથવા તો ઇતિહાસ કે કાયદાનું હોય છે—વિજ્ઞાનનું નહિ! પરિણામે આખી પ્રજાને જવાબદાર એવા રાજપુરુષોના મુખમાથી આવું ભયંકર અજ્ઞાન બહાર પડે છે—"રસાયણશાસ્ત્રની દુનિયામાં છેલ્લી શોધ મુજબ ચરબીમાથી ગ્લીસરીન નીકળે છે અને તે દારૂગોળો બનાવવામા વપરાય છે" આ વાક્ય ૧૯૧૮ની લડાઈમા બ્રિટિશ સરકારના ગૃહમંત્રીએ ઉચ્ચાર્યું હતું, જ્યારે ચરબી ફાડવાથી ગ્લીસરીન નીકળે છે તે શોધ તો ૧૭૭૯મા થયેલી અને ૧૯૧૮ની સાલમા કંઈ તે નવાઈની શોધ નહોતી એક વૈજ્ઞાનિકે ગૃહમંત્રીને પૂછ્યું કે "ભલા! ચરબી વગર બીજા કશામાથી પણ ગ્લીસરીનનું ટીપું સુદ્ધા નીકળે છે એમ પહેલા સાંભળ્યું હતું કે?" દુશ્મનો આ 'છેલ્લામાં છેલ્લી' શોધ જાણી જાય તે પહેલા તો જર્મનીએ સાકર કહોવડાવીને ગ્લીસરીન બનાવવાનું ક્યારનું યે શરૂ પણ કરી દીધું હતું!

આ પ્રમાણે ખરેખર જો આપણા રાજકર્તાઓનું વૈજ્ઞાનિક અજ્ઞાન નભાવી લેવામા આવશે તો દેખીતું જ છે કે હજી જગતને ઘણા મહાયુદ્ધો જોવા પડશે જો જગતના બધા રાજકર્તાઓ એક વાર ભેગા મળીને જગતની પુનર્ઘટના અને પુનરચના કરવાના કાર્યમાં વૈજ્ઞાનિકોની નક્કર સલાહ નહિ લે તો દર દસ દસ વર્ષે મહાયુદ્ધ થયા જ કરશે તેમા નવાઈ પામવા જેવું નથી. જગતની પુનર્ઘટના કરવાનું કાર્ય વૈજ્ઞાનિકોના હાથમા સોંપી દેવામા આવે તો તેઓ એવો કોઈ જ અન્યાય નહિ કરે કે જેવો અન્યાય બીજા પક્ષોના હાથે થઈ જવાનો સંભવ છે કારણ કે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ શાસ્ત્રીય અને તટસ્થ છે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ જગતની એકેએક વ્યક્તિનું પૂરે પૂરું વ્યક્તિત્વ ખીલવી શકે તેવું મોકળું છે એમા નથી ઊર્મિપ્રધાન તત્ત્વો કે નથી એમા પક્ષપાત વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ એ સત્યનારાયણ ભગવાનની જ આંખ છે

રાજકીય મનુષ્યો એમના મનથી પોતાને ઘણા જ વિચારવંત અને ડાહ્યા સમજતા હશે, પરન્તુ તેઓ બધો વિચાર આર્થિક દૃષ્ટિએ જ કરે છે વિજ્ઞાનના અજ્ઞાનને લીધે તેઓ જ્યા જ્યા ડહાપણ ડહોળવા જાય છે ત્યા ત્યા પાછા પડે છે બેવકૂફોને ત્યા સંતતિ

વધતી જાય, ગરીબોને ત્યાં પણ સંતતિ વધતી જાય, બુદ્ધિશાળીઓને સંતતિ જ ના હોય પ્રજા ઠીંગણી અને નિર્બળ બનતી જતી હોય, પ્રજામાં મંદવૃત્તિ, સંગ્રહવૃત્તિ, પ્રમાદવૃત્તિ, ચોરવૃત્તિ, વ્યભિચારવૃત્તિ વધતી જતી હોય એ બધા ખરી રીતે રાજકીય પ્રશ્નો જ છે પણ એ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા માટે રાજકર્તાઓ વિજ્ઞાન સાથે સહકાર ના સાધતાં અર્થશાસ્ત્રથી જ બધી વસ્તુસ્થિતિનો મેળ ખવડાવવા જાય તો ગોથાં જ ખાય એમાં નવાઈ નથી લાકડાના ભૂસામાંથી સાકર અને રેશમ બનાવવાની શોધ કે કોલસામાંથી માખણ કાઢવાની શોધથી જો રાજકર્તાઓ અજ્ઞાન રહે તો તેવા પ્રમાદનું પરિણામ એ જ આવે કે વ્યક્તિગત શેઠિયાઓ અથવા બીજા રાજ્યો એ શોધોનો વ્યક્તિગત ચૂસણ માટે લાભ ઉઠાવી લે એટલે પછી રાજ્યની આવકમાં ફેરફાર પડતા જેને ખોટ જાય તેને યુદ્ધ કરવું જ પડે તે સ્વાભાવિક છે પછી યુદ્ધને અંગે ખોટી અને દુષ્ટ શોધખોળો કરાવવાનું પરવડે

આમ ન થાય તેટલા ખાતર જગતમાં આજે લોકોનું બૌદ્ધિક વલણ જ બદલી નાખવાનું આવશ્યક બન્યું છે રૂઢ થઈ ગયેલા બધા જ લાગણીવશ અને ઊર્મિપ્રધાન (sentimental) દૃષ્ટિબિંદુઓને ફગાવી દઈને જગતમાં આજે એકમાત્ર વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુનો જ સર્વમાન્ય પ્રચાર કરવાની સગવડ કરાવવી એ જ આજે તો આપણી મહત્ત્વની ફરજ છે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ સર્વમાન્ય કરાવવા પહેલાં બધાને પ્રાથમિક વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવું આવશ્યક છે અને તે જ્ઞાન મેળવતાં પહેલાં દરેક જણે મનમાં પેસી ગયેલા કેટલાક ભૂત હાંકી કાઢવાની જરૂર છે—જેવા કે આપણું મડદું ચિરાવા દેવાનું આપણું મડદું જો વૈજ્ઞાનિક માટે શોધખોળ કે અભ્યાસ કરવા માટે અગત્યની સામગ્રી હોય તો આપણા જૂના જોડાની જેમ તે ક્યા રેંજાળે પડે છે તે વિષે ફિકર રાખવાનું છોડી દેવું જોઈએ જીવતાં તો કોઈના ઉપયોગમાં ના આવ્યા હોઈએ તો મરીને તો કંઈ ઉપયોગી થઈએ।

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ એટલે સંશોધનના કાર્યમાં રોકાયેલા વૈજ્ઞાનિક જગતને જે દૃષ્ટિએ જુએ છે તે ભવ્ય દૃષ્ટિ (vision) વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ એટલે સંપૂર્ણ તટસ્થતા, નિષ્પક્ષતા, સમભાવના બીજા દૃષ્ટિબિંદુઓથી તેની એ જ વિશિષ્ટતા છે કે એમાં કલ્પના, લાગણીવેડા, ઊર્મિ કે આવેશને સ્થાન નથી પ્રત્યક્ષ સાક્ષીભૂત નક્કર હકીકતો અને પુરાવાઓ (facts and figures) ઉપર જ તેના નિર્ણયો હોય છે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી હિંદનો વૉયસરોય રોગને અંગે કાળો માણસ થાય તેમાં જરા પણ વાંધો નથી, પછી ભલે રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુથી તે વાંધાભરેલું હોય હિંદુ મંદિરમાં એક મુસ્લિમ દર્શન કરવા જાય તે બનાવ સનાતન ધર્મના દૃષ્ટિબિંદુથી અસહ્ય ગણાતો હોય પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી તે તદ્દન નિર્દોષ છે ક્ષયના દર્દીની ખબરઅંતર પૂછવાનું વ્યવહારિક દૃષ્ટિબિંદુથી આવશ્યક હોય પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી તે સાવ વર્જ્ય છે સભ્યતાના દૃષ્ટિબિંદુથી નાગા ફરવું એ અક્ષમ્ય હોય પણ વિજ્ઞાનની નજરે આખા શરીરને તડકો ખવડાવવા પૂરતું તે આવશ્યક છે કાયદાની દૃષ્ટિએ એક ખૂની ફાંસીને લાયક હોય પણ વિજ્ઞાનના મતે તે સુધારી શકાય તેવો હોય અહિંસાની દૃષ્ટિએ ચેપથી તરફડતા રોગીને પણ જીવતો જ રાખવાનું યોગ્ય હોય ત્યારે વિજ્ઞાનની નજરે તેને મારી નાખવાનું જ યોગ્ય હોય

આ પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ જીવનના અસંખ્ય બનાવોને જુદી જ નજરે જુએ છે, જગતના બધા લોકોની આંખોમાં આ નજર પેસી જાય તો પૃથ્વીને સ્વર્ગ બનાવવી અઘરી નથી. સત્યમાંથી જ શાશ્વત શાંતિ જન્મે છે અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ કેવળ એ સત્યની જ શોધ કરવા આગળ છે લાગણીઓનું સ્થાનભ્રષ્ટપણું રાખ્યા વગર સત્યની શોધ થઈ શકતી નથી આપણે જાણે કે સમજવાના નથી કોઈ માંદુ પડે ત્યારે આપણી લાગણીઓ ઉશ્કેરાયેલી હોય છે તેથી રોગો વિષે કંઈક "માનતા" રાખવાની કે જોડકણાં ફેરવવાની જરૂર જણાય તે સ્વાભાવિક છે—પછી ભલે તે માનતા ફળી

વિવેકબુદ્ધિવાળી (rational) ન હોય પરંતુ વિજ્ઞાનની દષ્ટિએ જોવા જતા તો રોગ એ કુદરતના અચૂક કાયદાઓનો અમલ જ છે અને જો તે કાયદાઓનું પૂરેપૂરું સંશોધન થઈ ચૂક્યું હોય તો તે રોગ મટવો કે અટકવો જ જોઈએ નિસર્ગો પાસકો આવેશમા કહે છે તો ખરુ કે નિસર્ગ તરફ પ્રયાણ કરવાથી બધા રોગો અટકાવી કે મટાડી શકાશે, પરંતુ ખરેખર જો સંપૂર્ણ નિસર્ગમય જ થવુ હોય તો તેમ કરવાનુ પહેલુ જ પગલુ વસ્ત્રો ફેકી દેવાથી જ ભરી શકાશે, અને પછી તો ન્યુમોનીઆને લીધે જગતનો મૃત્યુ આંકડો સોગણો વધી જાય તો કંઈ નવાઈ જેવુ નથી 'સંપૂર્ણ કુદરતી જીવન જ ગાળો' એ સૂત્ર વાહિયાત છે સરકારી માણસ અને જંગલી માણસ તંદુરસ્તી અને માંદગી–એ બધા કુદરતના જ પેટા ભાગો છે સુધરેલી સંસ્કૃતિના કેટલાક મુદ્દાઓ તંદુરસ્તીને હાનિકારક હશે એ વાત વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુથી કબૂલ કરવામા કંઈ પણ વાંધો ના હોઈ શકે, કારણ કે વિજ્ઞાન સંશોધન કરીને એ મુદ્દાઓ સુધારી શકશે પરંતુ જવાબદાર વૈજ્ઞાનિકો તરફથી સાંપડતા આંકડાઓ ઉપરથી તો ઊલટુ એમ ફલિત થાય છે કે જંગલી માણસો કરતા સરકારી માણસો લાંબુ આયુષ્ય ભોગવે છે,

વાંક વ્યવસ્થાનો હોય છે પણ દોષ વિજ્ઞાનને દેવાય છે વિજ્ઞાનની શોધોનો લાભ થોડાઓને જ મળે છે તે કંઈ વિજ્ઞાનનો વાંક નથી માનવીઓમા જો આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ, સંયુક્ત જવાબદારીની ભાવના અને થોડા અંગત બલિદાનની તૈયારી હોય તો હજી પૂરો વિકાસ નથી થયો છતા વિજ્ઞાન આખા જગતમાથી રોગ અને દુઃખ જડમૂળથી નાબૂદ કરી શકે તેટલુ સમર્થ છે સંશોધન કરીને વિજ્ઞાન માનવકુળને બચાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ સાથે સ્વચ્છ આહાર પાણી હવા પોષક તત્ત્વ વિગેરે વિષે પ્રચાર કરીને મરડો, સંધિવા, પ્લેગ, ન્યુમોનીઆ રીકેટ્સ મધુપ્રમેહ વિગેરે રોગોથી માંડીને સીફીલીઝ જેવા અસાધ્ય રોગોને મટાડવાની પણ વિજ્ઞાને જ શોધો કરી છે, પણ દવા જાણવાથી લોકો છૂટથી દુરાચાર કરશે એવા ભયે સરકાર જો સાચી માહિતી પ્રજા સુધી પહોચવા ના દે તો તેમા વિજ્ઞાનનો વાંક નથી, વ્યવસ્થા અને શિક્ષણનો વાંક છે ઇન્સ્યુલીનના એકાદ ઇન્જેક્શન દરરોજ લેવાથી ભલભલો મધુપ્રમેહ મટી જાય છે, પણ થોડાઓને જ તે પરવડે છે, તેમા વિજ્ઞાનનો શુ વાંક? વિજ્ઞાન તો કૂદકે અને ભૂસકે આગળ વધે જાય છે પણ આપણી અધીર સરકાર આપણા શિક્ષણ અને સંસ્કારની આગેકૂચ પણ તે જ ગતિએ ના થવા દે તો પછી આપણે વિજ્ઞાનની પ્રગતિ કેવી રીતે જીરવી શકીએ?

વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી હરવુ ફરવુ સહેલુ બન્યુ છે, દર્દની વેદના હળવી બની છે વિગેરે બહુ દેખીતા ફાયદાઓ ગણાવવાનુ બાજુ ઉપર ગખીએ તોપણ બીજા અનેક વિશાળ દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતા સાંસ્કૃતિક ફાયદાઓ વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી થયા છે અને તે વિષે આપણે આખ આડા કાન પણ કરી શકીએ તેમ નથી વિજ્ઞાનના વિકાસે માનવજીવન ઉપર વિવિધ અસરો કરી છે પૃથ્વી સપાટ છે કે ગોળ, આપણા પૂર્વજો દેવ હતા કે પશુ વિગેરે સંશયો ઉપર નિશ્ચયાત્મક પ્રકાશ પાડીને વિજ્ઞાને ફક્ત અભિપ્રાયો બદલવાનુ જ કાર્ય નથી કર્યું, પણ હળવે હળવે સમસ્ત માનવજીવનનુ દષ્ટિબિંદુ જ બદલી નાખ્યુ છે અને આજે એક જ દષ્ટિબિંદુ આખા જગતમા પ્રમાણભૂત (standardise) કરવાનુ કાર્ય વિજ્ઞાન કરી રહ્યુ છે

વિજ્ઞાને આજે નવા નીતિશાસ્ત્ર અને નવા ધર્મશાસ્ત્રની જરૂરિયાત ઊભી કરી છે નીતિ કે ધર્મ આપણા વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી અલિપ્ત રહી શકે તેમ નથી આજથી બસો વર્ષ ઉપર ચીનમાં દુકાળ પડે, ઇજિપ્તમા ધરતીકંપ થાય કે સીલોનમા અતિવૃષ્ટિ થાય તેના સમાચાર સાભળીને હિંદીઓને માથે કંઈ જ ફરજ ઊભી થતી નહોતી અને તેને માટે કંઈ પણ ન કરે તોપણ ચાલી શકતુ હતુ પરન્તુ હવે જ્યારે તાર રેડિયો એરોપ્લેન વિગેરેની સગવડ વિજ્ઞાને કરી આપી છે ત્યારે આપણાથી બેસી નહિ રહેવાય પીડિ

તેના નાસનું નિવારણ કરવા વિજ્ઞાનની સગવડાનો ઉપયોગ કરવો કે ના કરવો એ નિસર્ગોપાસકો અને ધર્મચુસ્તો માટે નવા પ્રશ્નો રજૂ કરે છે વિજ્ઞાનને અવગણીને ચાલવુ પરવડે તેમ નથી, અને ફરજને અવગણીને ચાલવુ પણ પરવડે તેમ નથી વિજ્ઞાનને જીવનમાં ઉતાર્યે જ છૂટકો છે જાહેર પાણી ગંદુ થાય તો ટાઇફાઇડનું જોખમ રહે છે જ તેથી આપણા બાળકોને રસી મુકાવવાની નવી ફરજ ઊભી થઈ છે જ અને જો થોડા રૂઢિચુસ્તો તે ફરજ ચૂકવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે આ યુગમા નભી શકે જ નહિ

વિજ્ઞાને સિદ્ધ કર્યું છે કે પશુ અને મનુષ્ય એક જ પૂર્વજમાથી ઊતરેલા છે આ જાણીને વિશ્વબંધુત્વના ઉપાસકોનુ ફરજનુ ક્ષેત્ર મનુષ્યમાથી વિસ્તૃત થઈને પશુઓ સુધી પણ ફેલાશે કોઈને વળી માનસવિજ્ઞાનના ગતિન અવલોકન ઉપરથી એવુ સમજાય કે માનવીમાત્રના શ્રેષ્ઠમા શ્રેષ્ઠ કર્મો પણ જિજીવિષા (Struggle of existence)નુ જ પરિણામ છે તો તે નબળાઓને મદદ કરવા ના પાડવા પણ તૈયાર થાય. વિષમ ગરીબીને લીધે સતતિનિયમન કરવાની હિમાયત પણ કરવામાં આવતી હોય, પરતુ વૈજ્ઞાનિક સશોધન તો એમ જ કહે છે કે કોઈ પણ સ્ત્રી ગર્ભાધાન અને પ્રસવ વગર સપૂર્ણ મહત્તા નહિ મેળવી શકે આવા આવા વૈજ્ઞાનિક વિચારોથી જીવન અટપટુ બનતુ જાય છે, તેથી ભૂલ કરવાની અને સાથેસાથે નવી શોધખોળ કરવાની તકો પણ વધતી જ જાય છે એટલે કોઈને ભય હોય કે વાર્તાનુ રહસ્ય વાર્તાની શરૂઆતમા જ ખૂલી જાય તો વાર્તા નીરસ બની જાય છે તેમ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિથી જીવનનુ રહસ્ય જીવનની શરૂઆતમા જ ખૂલી જશે તો જીવન ગાળવામાં રસ નહિ રહે તો તે ભય અસ્થાને છે વિજ્ઞાન એવી સુદર રીતે પ્રગતિ કરી રહ્યુ છે કે તે એક વાર વૈજ્ઞાનિક રીતે ખુદ ઈશ્વરતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર જગતને કરાવશે છતા જીવનનુ રહસ્ય ચાલુ જ રાખશે

વિજ્ઞાન આપણી દૃષ્ટિ અને શક્તિ બન્ને વધારતુ જાય છે અને પોતાની સાચી સેવાશક્તિની ઝાખી આપણી ઝાખી કરાવતુ જાય છે વિજ્ઞાનની ઝખના તો એ છે કે જગતની એકેએક વ્યક્તિનુ સાચુ હીર પૂર્ણ મહારમાં પ્રકટાવવુ કોઈનુ પણ વ્યક્તિત્વ વેડફાઈ જવા દેવુ નહિ મનુષ્યો સિત્તેર અને એંસી વર્ષનુ આયુષ્ય ભલે ભોગવતા હોય પણ ૧૦૦માથી ૯૯.૯ ટકા માનવજીવન નિષ્ફળ જાય છે વિજ્ઞાનને મન આ વેડફાઈ જતું માનવધન આર્થિક બગાડ કરતાં હજારોગણુ મોટુ દેખાય છે વિજ્ઞાન કુદરતના બળોને કાબૂમા લાવી શક્યુ છે, પણ જે દિવસે તેને મનુષ્યના કર્મોને પણ પોતાના કાબૂમા લાવવાની તક મળશે તે દિવસથી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ પ્રયોગમંદિરોમાથી નીકળીને રોજબરોજના જીવનમા પ્રવેશી જશે આજની આખી સસ્કૃતિ પ્રયોગશાળાઓમા પુરાયેલા ગણ્યાગાઠ્યા મુઠ્ઠીભર વૈજ્ઞાનિકોએ જ સર્જી છે, પણ તેમનુ સાચુ દૃષ્ટિબિંદુ હજી પ્રયોગમંદિરોમાથી બહાર ફેલાઈ શક્યુ નથી તેથી જગતમા તે વિષે ઘણી ગેરસમજ છે સશોધકોના દૃષ્ટિબિંદુમા ઓછામાં ઓછા આટલા મહત્ત્વના તત્ત્વોનો સમાવેશ તો થાય છે જ —

(૧) સત્ય માટે અત્યત ચીવટ અને આગ્રહ

(૨) વહેમ, આવેશ, લાગણીવેડા કે કેવળ ધર્મગ્રથોના સૂત્રોથી જ સિદ્ધ કરી શકાતા અસમર્થ નિર્ણયોને નિર્ણયક તરીકે સ્વીકારવાની ના તે છતા તેની ઉપર સશોધન કરવાની આતુરતા

(૩) ઊર્મિ અને આવેશનુ પ્રયત્નપૂર્વક રૂંધન, કારણ કે લાગણીવશતા સત્યના માર્ગમાથી ચલિત કરનારો મોટો પથરો છે

(૪) રાષ્ટ્ર, રગ કે જાત ઉપર નહિ પણ હમેશા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતા સિદ્ધાંતો ઉપરથી જ ન્યાય તોળાય છે

(૫) અજમાવ્યા વગર કદી જ અભિપ્રાય નહિ આપવો

(૬) કલા, પ્રેમ ભક્તિ સૌંદર્ય વિગેરે ઉચ્ચ ભાવનાઓની ખૂબીઓ અગમ્યના રહેવા દેતા સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરવાની ધગશ

(૭) એક જાતની લાક્ષણિક સૌંદર્યભાવના અને સંશોધનનો આનંદ (research spirit) કેળવો કે જેમાં થોડું ભવિષ્યદર્શન પણ હોય

આ દૃષ્ટિબિંદુ હજી શોધખોળમાં પડેલા વૈજ્ઞાનિકોમાં જ સમાઈ રહ્યું છે જેમ જેમ જનતા તે ઝીલતી થશે તેમ તેમ વિજ્ઞાનની સાચી શક્તિ સમજાતી જશે

વૈજ્ઞાનિકને મન હીરા અને કોલસાનું તાત્ત્વિક મૂલ્ય સરખું જ છે, કારણ કે બન્ને કારબન (carbon) છે તેવી જ રીતે લાકડાનું ભૂસું, સાકર, રૂ, કાગળ, વીસ્કોસ રેશમ, વાંસ કે ઘાસ પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એક જ મૂળ (cellulose)ની ડાળીઓ છે એ જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનને મન સારા માણસ અને ખરાબ માણસનું તાત્ત્વિક મૂલ્ય સરખું જ લાગે છે પણ તેથી વિજ્ઞાન બધાના અંગત વ્યક્તિત્વને ખીલવવાની વિરુદ્ધ છે એમ નથી ખરી રીતે તો વિજ્ઞાન એક જ વસ્તુને આદર્શ માનતું નથી વિજ્ઞાનનો પ્રયત્ન જેટલી વધારે જાતના માણસો ખીલી શકે તેટલા ખીલવવાનો હોય છે, સારા કે ખરાબનો નિર્ણય કરવા વિજ્ઞાન શક્તિ નથી બગાડતું દરેક વસ્તુનું જે વ્યક્તિગત મૂલ્ય છે તે જ વિજ્ઞાન તો સ્વીકારે છે અને તેનું તે મૂલ્ય પૂરેપૂરું ખીલે તેમાં જ વિજ્ઞાન રાજી છે વિજ્ઞાન દરેક વ્યક્તિના મહત્ત્વને માન આપે છે કોઈને પણ સતપદે સ્થાપવાનો પ્રયત્ન નથી કરતું બ્રહ્મચારી સારો અને વ્યભિચારી ખરાબ એવો મત સમાજવ્યવસ્થા કાયમ રાખવા વિજ્ઞાન સ્વીકારે પણ તત્ત્વતઃ વિજ્ઞાનને એવા ભેદ સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી અગમ્યનું મૂલ્ય આંકવા માટે પણ આપણી પાસે દુન્યવી જ સાધનો છે તેથી બહુ બહુ તો શ્રીકૃષ્ણ ગૌતમ જિસસ, ચૈતન્ય, વિવેકાનંદ કે ગાંધીજી જેવું માપનું ચોકઠું બનાવીને જ માણસની આંકણી કરી શકીએ તેમ છીએ, પણ તેમ કરવાથી વ્યક્તિના માપનો ચોક્કસ આંકડો કંઈ પ્રાપ્ત થતો નથી, ઊલટું ગોટાળામાં પડાય છે તેથી વિજ્ઞાન તો એમ જ કહે છે કે કોઈ આદર્શની સરખામણીથી મૂલ્ય ના આંકતાં જેટલું સ્વતંત્ર વૈવિધ્ય ખીલે તેટલું જ ખીલવા દેવું વિજ્ઞાન આદર્શ અને પૂર્ણત્વ કરતાં વૈવિધ્ય ખીલવવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે

બધા મનુષ્યો સરખા જ છે એવી વિશ્વબંધુત્વની ભાવના આમ છે તો ખૂબ પ્રશંસનીય પરંતુ તે ભાવના એક હાડોહાડ જુઠાણામાંથી જન્મી છે એમ કહેવા હું તત્પર થઈશ તો લોકો મને પાગલ ગણશે પરન્તુ હકીકતમાં તેમ જ બન્યું છે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ બધા મનુષ્યો સરખા નથી એટલું જ નહિ પણ કોઈ પણ બે મનુષ્ય જગતમાં સરખા નથી, અરે ખુદ જોડકાં જન્મેલાં બે બાળકો પણ સરખાં નથી વિશ્વનું એકેએક પ્રાણી નિરનિરાળું જ અસ્તિત્વ ભોગવે છે ઉપલકિયા દૃષ્ટિએ ઘણા માણસોમાં વર્ણ, આકાર અવાજ, અક્ષર બુદ્ધિ વિગેરેનું સામ્ય જણાશે પરંતુ દરેક બે માણસની વચ્ચે એક મોટો અગત્યનો ફેરફાર તો મળી જ આવશે બે ભાઈઓ મોટા પ્રમાણમાં મળતા દેખાય તો તે વારસા અથવા વંશગુણ (Heredity)નું પરિણામ નથી પણ ઘરના એક જ વાતાવરણનું પરિણામ છે તે બે ભાઈઓને જુદા જુદા વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવ્યા હોત તો બન્ને ઘણા જુદા પડી ગયા હોત અમુક ગુણો વારસામાં ચોક્કસ ઊતરે છે પણ મોટા ભાગના ગુણો બદલી શકાય તેવા જ હોય છે માંજરી આંખવાળાં બે બાળકોને ગમે તેટલા જુદા સંજોગોમાં રાખો પણ સંજોગો આંખ નહિ બદલી શકે પરંતુ ચોરસ્વભાવનાં બે બાળકોને યોગ્ય શિક્ષણથી જુદાં બનાવી શકાય છે વારસાના ખરાબ ગુણોવાળા છોકરાને સુધારીને સારો છોકરો બનાવી શકાય છે પણ ઠોઠ છોકરાને હોશિયાર બનાવી શકાતો નથી–ઠોઠપણું વારસામાં મળે છે

બહુ જ સામ્ય ધરાવતાં બે જોડકાં બાળકોમાં પણ અસામ્યતત્ત્વ શોધતાં જતાં ખૂબ જડશે એક જ પક્વ અંડમાંથી જોડકાં બાળકો જન્મ્યાં હોય છે એટલે વંશાનુગત તત્ત્વો તો બધાં જ સરખાં હોય છે તો પછી પ્રશ્ન થશે કે તફાવત શાથી પડે છે?

મનુષ્યોના આ અસામ્યત્વનું રહસ્ય સમજાવી શકવા વિજ્ઞાન સમર્થ થયું છે માણસ માણસના તફાવત માટે પ્રાણીશાસ્ત્ર ચાર મુખ્ય કારણો આપે છે —

(૧) પૂર્વજોનો વારસો–ગોરા કે કાળા, રોગી કે નીરોગી, ઠોઠ કે ચાલાક વિગેરે

(૨) સંજોગોનું જુદાપણું-શિક્ષણ, અકસ્માતો, રોગ, લાલચો વિગેરે

(૩) મગજની સ્વતંત્રતા-દર્શન, સ્મરણ, શ્રવણ, સ્પર્શ, ગંધની અસરને લીધે

(૪) બીજપલટો (segregration) અને વર્ણસંકરત્વ (crossbreeding)

સમજી શકાય તેવું છે કે બધા કારણો કોઈ પણ બે વ્યક્તિ માટે સરખા ન જ હોઈ શકે. જોડકાં બાળકોના અસામ્યત્વનું કારણ મગજની સ્વતંત્રતા છે. મનુષ્યનું મગજ જડ યંત્ર જેવું નથી, પણ તીવ્ર ફોટોગ્રાફીક પ્લેટ જેવું છે. નજરે દેખાતા જે દશ્યો અને કાને પડતા જે શબ્દો મગજમાં એક વાર છપાઈ જાય છે તે છાપોમાંથી મગજનું બંધારણ ઘડાય છે. જોડકાં બાળકોને એક જ વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવે તો સાધારણ રીતે તેમની બુદ્ધિ અને નીતિભાવના સરખી રહેશે, પરંતુ એકી વખતે સરખા જ વિચારો કરવાની છાપ તેમના મગજ ઉપર નહિ પડે. તે ભેદને કારણે તેમનામાં કંઈક અસામ્યત્વ પ્રવેશી જશે અને દરેક ગુણની જેમ આ અસામ્યત્વ પણ દિવસે દિવસે પાન પામે ... જશે. જોડકાં બાળકોનું વાતાવરણ જ સદંતર બદલી નાખવામાં આવે તો તો ઘણું જ અસામ્યત્વ ખીલે છે. ફળ, ફૂલ, પશુ, પક્ષી-બધામાં જ આ પ્રમાણે વૈવિધ્ય ખીલવી શકાય છે. આ રહસ્ય આશાસ્પદ છે કારણ કે તેમનામાં સંજોગો બદલીને માણસને સુધારવાની શક્યતાઓ છે અને બીજ બદલીને સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની પણ શક્યતા છે. બુદ્ધિ સંજોગોથી પૂરેપૂરી બદલી શકાય છે પણ આવેશની વાતમાં તો વંશનો કંઈક અંશ રહી જ જાય છે. વર્ણસંકરત્વ (crossbreeding)થી મોગરો અને ગુલાબમાંથી નવી જાતનું ફૂલ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. કાળા અને ધોળા મિનાડા-મિનાડીઓ કાળા, કાબરા, ભૂખરા, લીલા, પીળા એમ વિવિધ રંગી છસાત બચ્ચાંઓમાં પોતાના ગુણો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વહેંચી આપે છે. આને બીજપલટો (segregration) કહે છે. ગાંધીજી અને જવાહર જીના મળીને નવો મનુષ્ય ઊભો થાય તેની શોધ જો કે હજી થઈ નથી પણ વિજ્ઞાન તેની શક્યતાનો ઇનકાર કરતું નથી.

સામ્યવાદનો પ્રચાર કરવા માગતું પ્રગતિશાળી રાજ્ય બહુ બહુ તો બધાને સરખી તકો આપે પણ ભૌગોલિક સંજોગો તો બદલી શકે જ નહિ. ગોરાને કાળો બનાવવા માટે સિલ્વર નાઇટ્રેટનો એક નરમ ઘૂંટડો પિવડાવી શકાય પણ તે છતાં જોઈએ તેવો ઘનશ્યામ તો તે નહિ જ બની શકે. તેથી વિજ્ઞાનનું તો ભવિષ્યદર્શન છે કે સામ્યવાદને બદલે આગળ ઉપર તો અસામ્યવાદનો જ સ્વીકાર થશે અને શિક્ષણસંસ્થાઓ પણ સામ્યત્વ લાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેજસ્વીતાના નક્કર જુદાપણા ઉપર રચાયેલું કટ્ટર અસામ્યત્વ ખીલવવાનો જ પ્રયત્ન કરશે. વિજ્ઞાનનો રાજઅમલ થશે ત્યારે પચાસ છોકરાઓ એક જ વર્ગમાં એક જ જાતનું શિક્ષણ લેવાને બદલે દરેક છોકરો પોતપોતાનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ વિકાસ પામે તેવું જ શિક્ષણ લેશે. દરેકને માટે નિષ્ણાતપણાની જ તાલીમ હશે. પ્રખર વિદ્વાનોને આજની જેમ અમુક ઉંમરે કૉલેજ છોડી નહિ દેવી પડે. આજ આવી વ્યક્તિત્વ ખીલવવાની નિશાળો જ ક્યાં છે? આજની નિશાળોના પાઠો સરેરાશ હોય છે, મધ્યબિન્દુ નથી હોતા.

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ અને અસામ્યત્વ માપવું શી રીતે? આજે અમેરિકા મનુષ્યની કમાવાની શક્તિથી તે માપે છે, સમાજવાદી દેશ રશિયા મનુષ્યની આર્થિક ઉપયોગીતા ઉપરથી છે તે ઉપર આંકે છે, ધાર્મિક સંપ્રદાયો પોતે વખાણેલા સદ્ગુણો મનુષ્ય કરવા પ્રમાણમાં પાળે છે તે ઉપર આંકે છે અને આપણા મેટ્રિકના પરીક્ષકો? એ લોકો તો અસામ્યત્વ માપવામાં એક્કા થઈ ગયા છે. બુદ્ધિ અને ધીરજનું અસામ્યત્વ માપવા માટે મગજોને કાપી નાખવાનો રસ્તો જ તેમને ઠીક લાગે છે. માનસશાસ્ત્રીઓ સામાન્ય સમજની કસોટીઓથી માપે છે. વિજ્ઞાન મનુષ્યના પ્રકૃતિગુણોની યથાર્થ નોંધ લઈને મનુષ્યનું ચોક્કસ

ભાવનાઓ તેટલી જ તીવ્ર રીતે જાગ્રત થતી હોય અને સંતોષાતી હોય તો વૈજ્ઞાનિકોને મંદિરોમા જવાની પણ કંઈ જરૂર નથી આજથી સાઠ વર્ષ ઉપર જેમ્સ ક્લાર્ક મૅક્સવેલે અદૃશ્ય વિદ્યુત્ આંદોલનોને બે ત્રણ કોષ્ટકો રૂપે બતાવ્યા તો આજે આપણે રેડિયો ઉપર જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ કથાકારોની કથાનો લાભ લેવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ થોડા વર્ષ પછી અદૃશ્ય ઈશ્વરતત્ત્વના સૂક્ષ્મ આંદોલનો ઝીલી શકે તેવો રેડિયો પણ વિજ્ઞાન શોધી કાઢે તો નવાઈ જેવુ નથી. વગર મહેનતે સનાતન સત્યો અને તેના મૂલ્યનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકવાનો નથી બે ભજનો ગાવાથી જગતને મુક્તિ મળી જાય તેવો સંભવ નથી ખૂબ જ વિસ્તૃત અર્થમા સંશોધન અને શિક્ષણનો પ્રચાર થાય તો જ મહાસત્યની ઝાખી થઈ શકે તેમ છે વિજ્ઞાનના જ્ઞાન વગર દરેક ઘટનાનુ સત્ય રહસ્ય સમજી શકાય તેમ નથી અને તેથી જ આજનુ આપણુ ઘણુખરુ સાહિત્ય અને કલા સાચુ દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરી શકતા નથી પહેલા મર્યાદિત જનસમૂહ જ કથા વાર્તા ભજન કીર્તનનો લાભ લઈ શકતો, જ્યારે હવે તો રેડિયોએ આખા જગત માટે શ્રેષ્ઠ ભજનો વહેતા કરી દીધા છે 'તુકારામ" જેવી ફિલ્મોએ કેટલાના યે હૃદયમા ભક્તિરસ ભરી દીધો છે એટલે વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી સુંદર આધ્યાત્મિક પરિણામો નહિ જ આવે એમ નહિ કહી શકાય

પરંતુ જનસમૂહ જો વિજ્ઞાનથી અલિપ્ત જ રહ્યા કરશે તો જેવી રીતે ધર્મ ઘસાઈને વિધિ અને રૂઢિઓમા ફેરવાઈ ગયો છે તેવી રીતે વિજ્ઞાનનુ પણ અધઃપતન થઈને એક યાંત્રિક કરામત જેટલુ જ મહત્ત્વ

અને ત્યાં વિજ્ઞાન પાઠ્યપુસ્તકોરૂપે નથી શિખવાતુ પણ રોજના જીવનને લાગુ પડે તેવી રીતે જ શીખવવામા આવે છે ત્યાના જાહેર છાપાઓ જોશો માસિકો જોશો, તો વિજ્ઞાન વિષે જ વધારે લેખો નજરે પડશે, જ્યારે આપણા છાપાઓ અને માસિકોમા સુંવાળી વાર્તાઓ, કાવ્યો અને સિનેમાના ચિત્રો જ વિપુલ સંખ્યામા મળી આવશે આપણો કાયદો શરીરશાસ્ત્રના જે પ્રયોગો વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને પણ દેખાડવા રજા નથી આપતો તે પ્રયોગો રશિયાના રસ્તે જતા માણસને પણ બતાવવામા આવે છે રશિયાના ઈનામી શબ્દવ્યૂહોમા પણ વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિકો વિષે જ વધારે પ્રશ્નો પૂછવામા આવે છે

આમ છતાં હજી રશિયાને આપણે વૈજ્ઞાનિક રાષ્ટ્ર નહિ કહી શકીએ જેમ એક દિવસ હિંદ ધાર્મિક રાષ્ટ્ર હતુ તેમ આજે રશિયા વૈજ્ઞાનિક રાષ્ટ્ર થવા પ્રયત્ન કરતુ પહેલુ જ રાજ્ય છે, પણ આખા જગતનાં રાષ્ટ્રોના સહકાર વિના કોઈ પણ એક રાષ્ટ્ર પોતાની ધારેલી પ્રગતિ ન જ કરી શકે રશિયાનુ આમ જ બન્યુ છે બાકી રશિયાના પ્રયોગો ઘણા જ પ્રશંસનીય છે વિજ્ઞાનમા સમાયેલા અગાધ રસને પીવા રશિયામા લાખો વિદ્યાર્થીઓ હવે વિજ્ઞાનને જ ઐચ્છિક વિષય તરીકે સ્વીકારે છે રશિયામા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા પડેલા સર્વેનુ જીવનધોરણ ઊંચુ રાખવામા આવે છે તેમને કાયદાનુ પણ બંધન હોતુ નથી આપણે ત્યા તો જાતીય વિજ્ઞાન ઉપર એક ખુલ્લો લેખ છપાય તો લેખક, પ્રકાશક અને છાપનારા-બધાને જેલમાં જઈને બેસવુ પડે અલબત્ત આપણે એમ તો

સેકડોગણુ વધી જશે આજે આપણે વિજ્ઞાનનો લાભ ના ઉઠાવી શકયા હોઈએ તો હવે પછી આપણી ફરજ એ છે કે આપણા બાળકોને તો ન્યાય આપવો જ જોઈએ જેમને ઉચ્ચ વૈજ્ઞાનિક કેળવણીથી ખૂબ લાભ થાય તેવા અનેરાક યુવકોને આજે આર્થિક મુશ્કેલીઓ નડે છે અને બીજાઓને પચે પણ નહિ તેટલુ જમાડવામા આવે છે એનો ઉપાય વિજ્ઞાન નિયત્રિત રાજતત્ર સિવાય બીજુ કોણ કરી શકે તેમ છે ? રશિયા ફિન્લેંડ ઉપર આક્રમણ કરવા માટે ભલે વખોડાય પણ તે છતા સૃષ્ટિપુનર્ઘટનાના તેના આદર્શો વિજ્ઞાનના નક્કર પુરાવાઓ ઉપર રચાયેલા છે તેથી તે આદર્શોને થોડાક કનકોથી આચ આવી શકે તેમ નથી રશિયાએ જોઈ લીધુ કે મોટાઓ કરતા હવે તો બાળકાની સેવા વધારે જરૂરી છે, કારણ કે આજના બાળકો એ આવતી કાલની આશા છે આજનુ સામાન્ય બાળક આજના સામાન્ય યુવક કરતા વધારે હોશિયાર છે અને આજનો સામાન્ય યુવક ગઈ સદીના પ્રૌઢ પુરુષ કરતા વધારે હોશિયાર છે વિજ્ઞાન આ હોશિયારીમાથી નવનીત તારવવાનુ જ ભૂખ્યુ છે

વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિદુથી થનારી જગતની પુનર્ઘટનામા વિજ્ઞાનની શક્તિ મોજશોખો વધારવા કે સહાર કરવા ખાતર જ નહિ ખર્ચાઈ જતા વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો ડહાપણભર્યો જ ઉપયોગ થશે આજે રાજ્ય તેમ જ પ્રજા વિજ્ઞાન પાસે દુષ્ટ હેતુઓથી ભીખ માગી રહ્યાં છે વિષયસુખ છૂટથી ભોગવી શકવા વિષથી આજે વિજ્ઞાન સામે મીટ માડે છે કે "સીફીલીસની કઈ દવા આપો છો ? સતતિનિયમન માટે કઈ બતાવો છો ? રાજકર્તાઓ પણ વિજ્ઞાન પાસે ભીખ માગે છે કે "રેડિયો મોટર કે આર્ટસિલ્ક જેવી કર નાખવા લાયક નવી શોધો બતાવો છો ? દુશ્મનનો સહાર કરવાના ગૅસ બૉમ્બ અને ચેપી જતુઓ અમને આપો છો ?" આ પ્રમાણે આજે તો વિજ્ઞાન ઉપર અત્યાચાર થઈ રહ્યો છે પરતુ એ દિવસ હવે દૂર નથી કે જ્યારે વિજ્ઞાન રાજકારણનું ગુલામ નહિ રહેતા રાજકારણ વિજ્ઞાનનુ ગુલામ થશે અને કોઈ પણ જાતના આકરા કરો વગર વિજ્ઞાનની ફાયદાકારક શોધોનો લાભ આમ જનતાને મળશે

વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુ જો પ્રચાર પામશે તો પચાસ વર્ષ પછી આજે જેમ ફાસીએ ચઢવાનુ થોડાના જ નસીબમા છે તેમ માદા પડવાનુ પણ થોડાના જ નસીબમા હશે બધા મનુષ્યોનુ જીવનનુ ધોરણ ઊચુ થશે દરેકને પ્રગતિની સરખી તકો મળશે આપણુ જાતીય જીવન જન્મપ્રમાણુ સાથે મેળ રાખવા પૂરતુ જ ખર્ચાઈને બાકીનુ બળ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ માટે પુરાતમા રાખશે વિજ્ઞાનના ધોરણ ઉપર રચાયેલુ વાસ્તવિક નીતિશાસ્ત્ર વ્યક્તિસ્વાતત્ર્ય ઉપરાત સમૂહસ્વાતત્ર્ય અને સમૂહરક્ષણ ઉપર વધારે ચીવટ રાખશે પ્રાચીન નીતિશાસ્ત્રની જેમ ત્યાગનો અર્થ સન્યાસ નહિ કરતા સમૂહના ભલા માટે વાસ્તવિક સહકાર આપવા આપવો પડતો જાતિભોગ એવો થશે

આપણે જો કે ઘણા દૂર છીએ, પણ શરૂઆત કરી શકીએ તેમ છીએ વ્યક્તિ માત્રના નૈતિક, આર્થિક, આધ્યાત્મિક વિગેરે દરેક પ્રશ્નનો વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિદુથી ઉકેલ લાવીને જગતની પુનર્ઘટના કરવા માટે કદાચ ઇતિહાસ રચવા જેટલો સમય પણ ખર્ચાઈ જાય, પણ જગત માટે તે જ એકલો મુક્તિમાર્ગ છે તેમાથી બુદ્ધિ અને હૃદયનું ઐક્ય પરિણમશે, ખોટી દિશામા વેડફાતા મનુષ્યયત્નનુ યથાર્થ સાર્થક થશે, ગુના કરવાનુ કારણ જ કોઈને માટે નહિ રહે, વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ નીતિમય બનશે અને ધર્મ વાસ્તવવાદી બનશે

વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિદુ માનવીની કોઈ પણ આકાક્ષાને સતોષી શકે તેટલુ બધુ ઊચુ છે બુદ્ધિશાળી અને પૈસાદાર હોવા છતા વૈજ્ઞાનિકો જાતમજૂરી કરે છે તે સત્યશોધનના મહાન આદર્શને અર્થે જ સસ્કૃતિનુ ભવિષ્ય લોકો આ વાત પચાવી શકશે કે નહિ તે ઉપર આધાર રાખે છે આપણે સૃષ્ટિપુનર્રચનાના આ મહાકાર્યમાં કઈક ફાળો આપીને ધન્ય થઈએ તો જ બસ છે

રેંટિયો

કંગાલ આ દેશ દારિદ્રતાનો
નિહાળશે ધન્ય પ્રભાત કો દિ'
આ રેંટિયાના સતના પ્રતાપે?
ને આજ આ દેશજનો બધા યે
ફરાવતા મંગલચક્ર રેંટિયો
ને નાદ તેનો સહુ માનવીમાં
હતું અરે વાદળ ઘોર–ક્યાથી
આ ચક્ર માંડ્યું ફરવા, જગાડો
નિરાશના વ્યોમ વિષે પ્રદીપ્ત
પ્રભા મહામંગલ મુક્તિકાળની?
હતા અમારા સહુ પૂર્વજો ન ક્યાં
આ રેંટિયે સૂતર કાંતી કાંતી
વસ્ત્રો બનાવી જનસંસ્કૃતિની
પ્રભા જગે માનવમાં પ્રસારતા? ૧૪

બ્રહ્માંડનો એક વિરાટ રેંટિયો
ત્યાં સૂર્ય કેવો અતિ ભવ્ય સોહે!
એ ચક્રથી રશ્મિ વણાઈ નિત્યે
પ્હોંચ્યા જગે માનવ ઉરઉરે—
પૃથ્વી તણાં પલ્લવ, પથ્થરોમાં—
એ તાર ગૂંથાઈ રહી સદાના?
એ રેંટિયો આદિ કર્યો પ્રભુએ
તે કેમ ભૂલી શકશું જગે રહી? ૨૨

ને કૈક ચેલી તકલી નભે રહી
પ્રકાશના તાર સદૈવ કાઢતી.
ગૂંથાઈ તેની અતિ શુભ્ર જાળ
છવાઈ શું ના ધરતી પરે આ
બની રહી ઓઢણું ચિરકાલનું?
એ આદિ ચક્રો ફરતા રહ્યા, અને
આ ચક્ર એનું લઈ રૂપ નાનું
રચે નવોન્મેષ અખંડ ગૂંથી
વિરાટ કો' ચાદર મુક્તિસૃષ્ટિની
જે ચક્રથી ભવ્ય અનંત સૃષ્ટિ
ચાલી રહી નિત્ય અનંતકાળમાં—
એવા જ આ ચક્રથી ના હદી શું
મળી રહેશે જનમુક્તિ માનુષી? ૩૫

બ્રહ્માંડના એક જ ભવ્ય રેંટિયે
યુગો વણાયા ઇતિહાસના કૈ
ને માનવીએ ચિરકાલ વિશ્વમાં
કરી મહાજન્મ સંસ્કૃતિની
એવો જ કો' આ ઇતિહાસ રેંટિયે
વણાઈ રહેતો જનસંસ્કૃતિનો
આ ભારતી માનસતા જ કેરો
નવો મહાજન્મ વિશ્વસર્જને ૪૩

એ રેંટિયે છો ન સ્વરાજ્ય આવતું
આ માનવી-તંત્ર પ્રશાંતિ કેરું-
કિન્તુ ન શું આ યુગે અમોઘ
તે આદિનું દર્શન વર્તમાને?
એ રેંટિયે સૂતર કાંતી કાંતી ૪૮
આ માનવી અંતરમાં જ શાંતિ
અણી શું કો' સંસ્કૃતિના સવારે?
બ્રહ્માંડ આખું ફરતું, પ્રભુની
લીલા મહામંગલ મૌન શબ્દે
કથી, યુગોના ઇતિહાસ – માર્ગે
વિરાટના સર્જન સંયમે રહી!
ફરી રહેશે અમ રેંટિયો યે
ગાંધી પિતાની અહિંસાની સૃષ્ટિમાં
હિંદીજનોને ઉર ઉર રેલતી
જ્યોતિર્મયી શાંતિ અનાદિ કાળની—
કો' દિવ્ય સુમસ્તૃતિ સ્થાપવાને—
આ માનુષી મુક્તિ અપાવવાને
બ્રહ્માંડના સર્જનના જ સંયમે ૬૧

સંધ્યા સદા ફેરવતી જ રેંટિયો
ને તાર તેજોજ્જ્વલ કોટિ કાઢી
વસુંધરાને ગૂંથી વસ્ત્ર આપતી.
એ વિદુષી પૂજ્ય પવિત્ર સંધ્યા
ભેગી કરી વાદળ-પૂણી સર્વે
જતાં જતાં યે નભને દઈ જતી
વિરાટ કો' ચાદર તેજવંતી.
ગૂંથી સદા આપવું અન્યને રહ્યું,
તો આપણે યે નિત કાંતી કાંતી
ના આપશું પશ્ચિમ દેશને શું
ગૂંથી મહાચાદર સંસ્કૃતિની?

આ રેંટિયે સૂતર – તાર કાઢી
કાલે નવી સંસ્કૃતિને નિહાળશું—
જ્યાં ઊગશે રમ્ય પ્રભાત પેલું
તેત્રીસ કોટિ જન મુક્તિ કેરું!

फोलक

બે છુટ્ટા અંકોડા

[અનુષ્ટુપ]

મળસ્કે ઊઠીને નિત્યે વરંડામાં ઊભો રહું
દંતધાવન કાજે ત્યાં દૃશ્ય આ ચિતરાઈને
રોજે રોજ સરી જાતું :—
' ધોબીનો દીકરો નાનો સાત કે આઠ વર્ષનો
ભરાવી દોર ખંભે, બે હાથમાં હાથગાડીના
હાથા જાડા ગ્રહી ખેંચે તાણીને ડોક, પોટકાં
મોટાં પાંચ; કસીને જે બંધાયા બાપના કરે.
ને માતા તેહની જેના સોટા જેવા સુકાયલા
હાથો જેની ત્વચા ટાઢે તૂટેલી સ્પષ્ટ દીસતી
ઉનાળે કયારી શી !

ધ્રૂજન્તા ટેકવી પાય ભૂમિ પે : પૃષ્ઠ ઠેલતી
ગાડીનો, હાંકતી ચાલે, અહો! ત્રીસેક વર્ષની
આની પૂર્તિ રૂપે બચ્ચાં બે બેસાડ્યાં હતાં વળી
પોટકાં પર ડોલતાં, માતાના સુખભાવને
ઠંડીમાં ધ્રૂજતાં જાણે ધીમે ધીમે પચાવતાં

[શિખરિણી]

અને જ્યારે ફેંકું નજર અહીં બારીની પછીતે
નિહાળું કેવાં ત્યાં જગ સકળનું ભાન ભૂલીને,
સુંવાળી ગોદોમાં

રૂપાળાં હૈયાંનો અતિ મધુર શાંતિરસ પીતાં;
ગુલાબી નિદ્રાનાં સ્વપન ચૂમતાં રમ્ય ભુલકાં
અને માતા એની અધિક વળી જો સુંદર દીસે.
ગયો એનો સારા દિવસભરનો થાક ઊતરી
પ્રફુલ્લા એ થોડી ક્ષણ પછી ઊઠી હાસ્ય કરશે
મઢી દેવા એના લઘુક ઘરમાં શાંતિ સઘળે. ૨૩

[અનુષ્ટુપ]

સુખી આ નીરખી દૃશ્ય હૈયું કૈંક ધીમું પડે,
કિંતુ એ ઊછળે પાછું જાગતાં પૂર્વની સ્મૃતિ.

[શિખરિણી]

અને અંકોડા બે બહુ બહુ મથું એક કરવા
ન લાધે કો તો યે મુજ બળતરાને બુઝવતો
રૂડો રસ્તો, જેથી ઝટ બદલી જાયે પરિસ્થિતિ-
સદા સર્વે હૈયાં સુખસરવરે શાંત વિહરે. ૨૯

' અજ્ઞાત '

આવશો ?

અહો ઉરનિવાસિની મુજ થવા પધારો ભલે,
પરંતુ વસવું નથી સુગમ અંતરે માહરે.
મમત્વ મનનુ, સદા હૃદયની જવાની, અને
કને ઝરણ સૌમ્ય હોય તપભવ્ય માનવ્યનું,
સ્વકીય સુખએષણા સુખપ્રદાનના તર્પણે
સુલભ્ય બનવી અશક્ય નવ હોય તો આવજો !

વશીકરણ ના ચહું ફક્ત દેહસૌંદર્યનું,
રહો પરમ મંગલા ધુતિ કલાત્મ સાયુજ્યની.
સ્મર્યું નથી ત્હમે કદી સ્મરણ કોઈ કર્તવ્યનું
કહો, પ્રણયભાવવર્ષણ સિવાય કૈં ન્હૈં અહો ?
નચાવી નહિ જો શકું નયન તો રખે ખીજતાં
છતાં ય કહું છું, ત્હમે વણ પિછાણ ના આવશો !

હશે જીવનભાવિનાં વહન ભાવસંક્રાન્તિનાં
તદા વરસજો; ચહું ન અતિવૃષ્ટિ તો ક્ષમ્ય હો !

વેણીભાઈ જ. પુરોહિત

ગણી ગણી

ચઢું ચઢું ડુંગર ગીરનાર
અને ચઢે લોક મહાહિમાલય
તો કાં લજાવી મુજ મોંઘું યૌવન
ત્રણેક માળા પર હોસ્પિતાલે
જવા ચઢું લીફ્ટની લૈ સહાય્ય ? ૫

અને અને ઘર્ઘર લીફ્ટનો ધ્વનિ
સૂતેલ દર્દી તણી આંખ ખોલશે
ને જાણતાં ડૉક્ટર આવિયા તે
ફરી, વળાંકે નિજ ડોક વાળી
મને નિહાળી થઇ જાય દુઃખી !
એ કોમળા આ ઉરને રુચે નહીં. ૧૧

કદાચ, કો નર્સની અંગુલિઓ
ગૂંથી રહી પ્રિતમ અર્થ ફૂલો
સૌ કામ અંતે, મુકી બાજુ તેને
ઊભી થઇ પૂછવું ચાહશે કે
'રે, કોણ આવ્યું ?' ૧૬

અને હું તો મેક્ષક સ્નેહી મારા
—ની પૂછવા કુશળતા જ આવ્યો ! ૧૮

વ્યાયામ મારે કરવું ન કાં જરી ?
ઉતાર માટે રહી લીફ્ટ છો અહીં
મારે નહીં લીફ્ટ ચઢાવ માટે —૨૧

છો લીફ્ટ હો જેમ રહી છ તેમ
સોપાન મારે ચઢવાં ગણી ગણી — ૨૩

કદાચ, આવી રીત ઉપરે જતાં
પસાર વેળા થતી તેટલામાં
સ્નેહી તણું દર્દ મટી જ જાય
ને એહને હું લઈ સાથમાહીં
આ લીફ્ટ દ્વારા બસ ઊતરું નીચે ! — ૨૮

—શ્રી. ભગીરથ મહેતા

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

'પથેર પંચાલી'નો પ્રવેશક

બીજી કોઈ પણ ભાષા કરતા બંગાળના સાહિત્યસ્વામીઓ પ્રત્યે ગુજરાતને વધુ મમતા હોય એમ લાગે છે અંગ્રેજી જેવી મહાન અને સમૃદ્ધ ભાષાના સાહિત્યના અનુવાદો થાય છે તે કરતા યે વિશેષ બંગાળના વાર્તા–નવલ આપણે ત્યા ઊતર્યા છે આમ થવાનું કારણ શુ હશે? બંગાળ ભાવનાપ્રધાન છે એટલે એમ થતું હશે? ગુજરાતના વ્યાપારી, વ્યવહારિક અને ગણતરીબાજ માનસને ભાવનાની ભીનાશ અને મૃદુતા અનુભવવાની ઇચ્છા થતી હશે? વ્યવહારમા જે જીવી ન શકાય તે કલ્પનામા જીવીને સંતોષ માનવાની વૃત્તિ ઉપજતી હશે? અવલોકન એમ કહે છે કે ગૃહજીવનના કોમળ અને કઠિન પ્રશ્નો તો જેવા બંગાળમા હોય તેવા જ ગુજરાતના ગૃહોમા પણ છે ઉદાત્ત સ્ત્રીચરિત્ર જેવુ ત્યા છે તેવુ અહીં પણ છે એક વસ્તુ અહીં ઓછી છે એમ લાગે છે ગુજરાતના પુરુષો બંગાળ જેટલા ભાવનાશીલ નથી જણાતા નૈસર્ગિક વાતાવરણનું એ પરિણામ ન હોય? નિસર્ગ દેવીએ ત્યા જે લાવણ્ય છે તે અહીં ક્યા છે? આ પુસ્તકના પાને પાને જે સૌંદર્યસૃષ્ટિ દેખાય છે તે આખા બંગાળમા પથરાયેલી છે, જ્યારે ગુજરાતમા એવા સ્થાનો કેટલા મળે? નિસર્ગને ખોળે રમતું જીવન વ્યાપારી કે વ્યવહારકુશળ ન થઈ શકે એમ ન બને? એટને ત્યાના સ્ત્રીપુરુષ અને કુદરત–ત્રણે ય ગુજરાતને નવીન અને મધુર લાગે છે જીવનમા જેની ઊણપ છે તે પ્રાપ્ત થતા આનંદ અનુભવાય છે શરદ્‌બાબુના પાત્રો ઉપર એટલે જ ગુજરાત મુગ્ધ બન્યુ છે શરદ્‌બાબુને પીને પચાવ્યા પછી આજે હવે કોઈ કોઈ સ્થળેથી બોલાય છે કે એમના સાહિત્યે આપણી લાગણીઓને વધુ પડતી કોમળ બનાવી મૂકી છે સ્વભાવ, સંસ્કાર અને વાતાવરણમા આ લાગણીઓ ભીનાશ મૂકી જાય ત્યા સુધી તો એમાં જીવનનું માધુર્ય લાગે, પરંતુ એ લાગણીઓમા આપણે ખેંચાવા માંડીએ તો આપણું સ્વત્વ જ ગુમાવી બેસીએ આખુ હિંદ એક રાષ્ટ્ર છે જ, કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર અને કરાંચીથી આસામ સુધીના રાષ્ટ્રશરીરમા એક જ લોહી વહે છે છતા એક ખંડ જેવા આ દેશમાં પ્રાંતપ્રાંતના નિરાળા સંસ્કારો પણ છે ભારતીય સંસ્કૃતિ એ સંસ્કારોનો સુંદર અને સુયોગ્ય સમન્વય છે ગુજરાતને પોતાની સંસ્કૃતિ છે જેમ મહારાષ્ટ્રને, પંજાબને, બંગાળને કે એ સંસ્કૃતિને શુદ્ધ કરે, વિકસાવે, મંગલ તત્ત્વોનો ઉમેરો કરે એવુ સાહિત્ય ગુજરાતમા પ્રસરવુ જોઈએ પરભાષાના સાહિત્યને એની રસિકતા અને હૃદયંગમતાને કારણે આપણે ઉનાવો જ કરીએ તો કદાચ આપણા સંસ્કારો બદલાય તો નહિ, પણ એની દૃઢતા તૂટી જાય, આપણે ગુજરાતી ન રહીએ અને બંગાળી કે બીજુ કંઈ તો થઈ શકીએ નહિ. એટલે આજે નવા નવા અનુવાદો પ્રત્યે આપણા વિવેચકો કડક નજર રાખી રહ્યા છે તે યોગ્ય લાગે છે એ નજરમા આ એક દૃષ્ટિ ભળવી જોઈએ એવો નમ્ર મત છે

આપણા જ સંસ્કારોને પ્રગટ કરે, વિકસાવે, શુદ્ધ કરે એવુ મૌલિક સર્જન પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયા જ કરતું હોય તો પરભાષાના અનુવાદો આપણા સાહિત્યને અને જીવનને બળ આપનારા થાય, પરંતુ મૌલિક સર્જન નહિવત્ હોય અને નબળુ હોય તો પરભાષાનું સાહિત્ય – જેમા જીવનના પ્રવાહો હોય છે એ વાર્તા – નાટક – નવલકથા માટે જ હું કહું છું–ગુજરાતના જીવનને બળપ્રદ થાય કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે આજે આપણે ત્યા પરભાષાનું સાહિત્ય ઢગનાબંધ ઊતરી રહ્યું છે ત્યારે આ વિચાર ફેંકી નહિ દેવાય એવી આશા છે અહીં એક સૂચન કરવાની પણ ઇચ્છા થાય છે જેટલું ધ્યાન પરભાષાની વાર્તા–નવલકથાને ગુજરાતીમા ઉતારવા માટે અપાય છે તેટલું જ ધ્યાન ત્યાના ગંભીર અને શાસ્ત્રીય પુસ્તકોને ઉતારવામાં અપાય તો? આવા

પુસ્તકો હજારોની સંખ્યામાં ગુજરાતી ભાષામાં ઊતરે અને મૌલિક સર્જન એક પણ ન થતું હોય તો યે આપણા સંસ્કારને હાનિ પહોંચે. નહિ. કોઈ પણ વિષયમાં મૌલિકનું વિશેષ મહત્ત્વ છે જ કારણ કે એમાં પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન અને બળ રહ્યાં હોય છે, પરંતુ જેને લલિતવાઙ્મય કહેવામાં આવે છે તેમાં તો એની જરૂર અન્ન-પાણી જેવી છે. મૌલિક સર્જનનો અર્થ જ એ કે આપણી જ માટી, આપણા જ ઉકરડાનું ખાતર અને આપણી જ નદીનું પાણી-ખેડનાર પણ આપણે જ. આ રીતે જે છોડ ઊગે તે આપણા જીવનના પ્રતીક જેવો પણ હોય અને આપણને પોષણ આપનાર પણ હોય. ગુજરાતના જુવાન લેખકો જો નિશ્ચય કરે તો ગુજરાતની ભૂમિ એટના રસકસવાળી તો છે જ કે જેમાંથી સાહિત્યના સુંદર છોડ નિપજાવી શકાય. ગુજરાતના લેખકો એમ કરશે? આજે આપણા સમગ્ર જીવનમાં આગમની ભાવના પ્રસરી ગઈ છે. અનુવાદ તરફનો આવો પ્રબળ ઝોક પણ એ ભાવનામાંથી જ ઊભો થયો જણાય છે. અનુવાદ કરવામાં લાયકાત તો જોઈએ જ પણ મૌલિક સર્જન જેટની નહિ. અનુવાદમાં મૂળ સર્જનની લાગણીઓ સમજવી જોઈએ, કંઈક અનુભવવી પણ જોઈએ, પરંતુ મૌલિકમાં તો હૃદય વલોવવું પડે. પ્રસવની વેદના વિના જન્મ કેમ થાય? અનુવાદકમાં માતાના ભાવ અનુભવી શકે એવી સહૃદયતા જોઈએ, ત્યારે સર્જકે તો ખુદ માતા જ થવું પડે. કોઈ પણ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ માટે, એટલે જ મૌલિક સર્જન આવશ્યક છે.

૨

આટલું કહ્યા પછી આ પુસ્તકને હું આવકારું છું. ખાસ તો એટલા માટે આવકારું છું કે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યમાં આ પ્રકારનું એક પણ પુસ્તક મારી જાણમાં નથી. ભાષા, શૈલી, વસ્તુ, વિચાર, રજૂઆત, ગૂંથણી સર્વ રીતે આ પુસ્તક નવીન છે. આપણા વાર્તાપ્રિય વાચકવર્ગને આ પુસ્તક ગમશે ખરું? આમાં અદ્ભુત ઘટનાઓ નથી, કથા જ રહસ્યમય નથી, સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રેમાકર્ષણ કે વેદનાઓ નથી, જુવાનોનાં મંથન નથી. છે સાવ સાદી વાત. નાનકડા અપુની દુર્ગાની અને ગરીબ માના સર્જયાની. અને તે પણ કેટલી બધી ધીમી! ચારસો પાનાની નવલકથામાં પ્રેમમૂર્તિ સર્જયાનો કે પનામૂર્તિ અપુ માત્ર તેર વર્ષનો જ થાય છે. એની વનફૂલોમાં રમતી દીદી દુર્ગા પણ એ કરતાં મોટી થતી નથી. દુર્ગા અને એનો અપુ વિપુલ સમૃદ્ધિમાં ઊછરતાં હતાં, પણ સમૃદ્ધિ કઈ? શરીરમાં લોહી વધારે એવા ખોરાકની નહિ, ટાઢ તડકા ને વરસાદમાં રક્ષણ કરે એવા ઘર કે કપડાંની નહિ, જ્યાં જાય ત્યાં માનપાન મળે એવા શિક્ષણની પણ નહિ. એકલા વગડાની, વનની, સૂર્યના પ્રકાશની, નદીનાં નીરની, લાખમલાખ ફૂલોની સૃષ્ટિની. દુર્ગા અને અપુ એમાં જીવતાં હતાં. કલ્પના તો એમાં જીવી શકે ને વિકસી શકે, પણ દેહ કેમ જીવે? દુર્ગા ન જીવી શકી અને અપુ એકલો રહી ગયો. આટલી આ વાર્તા છે.

પણ આ વાર્તા છે? એમાં આપણને પરિચિત એવા શરત્બાબુના સંસારચિત્રો ક્યાં? મહીમબાબુની અદ્ભુતતા ક્યાં? આ કેટલી સાદી સીધી વાત છે! નાનકડાં બાળકોની તે વળી વાર્તા લખવાની હશે? આ લેખકે શું કર્યું છે? એનાં જ્ઞાન અને કલ્પનાની વિપુલતા આ બાળક દ્વારા પ્રગટ કરવાને બદલે કોઈ યુવક-યુવતી દ્વારા પ્રગટ કરી હોત તો? વાચનારને લાગત તો ખરું કે આ મારી વાત છે! બાળકોની મનોસૃષ્ટિ જોવાની કોને ફુરસદ છે? અને તે પણ કેવા બાળકની? જેની પાસે માના દીદીના ને કુંવરના પ્રેમભંડારો છે, પણ એ સિવાય કશું જ નથી. હા, કલ્પના છે. દૂર દૂરના દેશોમાં ચાલ્યા જવાની, મહાભારતનાં પાત્રો બનવાની, સકળ સૃષ્ટિને ખૂંદવાની, આભનાં વાદળાંઓ સાથે દોસ્તી બાંધવાની. પણ ઊભું ક્યાં રહેવું? ઊભવા માટે જમીન તો જોઈએ ને? શરીરનો બોજો ઉપાડવાની પગમાં તાકાત તો જોઈએ ને? એક જીવવાની જ ઊણપ છે, મન ઘણું કરે છે-ઘણું કલ્પે છે, શરીર કશું કરી શકતું નથી.

જો ધીરજ રહે તો એક પણ લીટી ચૂક્યા વિના આ પુસ્તક વાંચવા જેવું છે. નવી જ સૃષ્ટિ છે, નવી જ કલ્પનાઓ છે.

આને વાર્તા કહીએ તે કરતાં એક કુટુંબ, જે લાખો કુટુંબનું પ્રતિનિધિ છે તેની પળ પળનો આમાં ઇતિહાસ છે એમ કહેવું વધુ યોગ્ય ગણે ઇતિહાસ સુક્કો નથી, કેવળ ઘટનાઓની સાંકળ નથી, એમાં પળ પળની લાગણીઓના ધબકાર છે પ્રસંગે પ્રસંગે જીવનનું કારુણ્ય પ્રગટે છે એક ય એવો પ્રસંગ નથી કે જ્યાં જીવનના મર્મભાગને સ્પર્શ ન થયો હોય વાર્તાનો સાર અત્યંત ટૂંકો છે હરિહર એક ગરીબ બ્રાહ્મણ છે પૂજાપાઠ કરી ગુજરાન ચલાવે છે સર્વજયા એની પત્ની છે અપુ ને દુર્ગા બે બાળકો છે દુર્ગા છે તોફાની, વન-વગડામાં રખડનારી અપુ છે મુગ્ધ કલ્પના દુર્ગા અને એ પોષણ પામતા નથી પણ નિસર્ગના ખોળામાં રમતા રમતા જીવે છે છેવટ દુર્ગાથી એમ જિવાતુ નથી એક કાળી ઘનઘોર રાતે તોફાન ઊઠ્યુ છે મુશળધાર વરસાદ વરસે છે છાપરું તૂટે છે હરિહર એ પૈસાની લાલચે બહારગામ ગયો છે સર્વજયા બાળકોને બચાવવા વલખા મારે છે, પણ પંખી જેવો દુર્ગાનો આત્મા આ ધરતીથી થાક્યો હોય છે એને જતે રહે છે એ પછી અપુ એકલો પડે છે ને કંઈ કંઈ થાય છે, વાચી લેજો

વાર્તા વાર્તા ખાતર લખાય તો યે હેતુવિહીન ન હોય. આ વાર્તાનો હેતુ શો? ધ્વનિ શો? કોઈ સ્થળે ઉપદેશનું વચન નથી દુઃખની અરેરાટી નથી સહાનુભૂતિ જગાડવાનો પ્રયત્ન નથી પણ પાને પાનેથી જ, જો ચિત્તમાં સહૃદયતા હોય, માનવતા પણ પૂરી જાગૃત હોય તો હૃદય કરુણાથી ભિંજાઈ જાય છે અપુ અને દુર્ગાની સાથે વનની સૃષ્ટિ જોતા આનંદમસ્ત થઈ જવાય છે પરંતુ એનું ઘર અને એની વાસ્તવિક સૃષ્ટિ ભૂલી શકાતી નથી એક માનવબાળને અજ્ઞાનિયાના મોજાઓ સાથે રમતા રમતા બાથભીડ કરતું અને છેવટે નાશ પામતું જોઈએ છીએ આખી વાર્તા સમગ્ર રીતે જે કહી જાય છે, હૃદયમાં ભરી જાય છે, તે ધ્વનિમાં કરુણા છે પ્રેમ છે, સહૃદયતા છે, અને ખુદાઈ જતા ફૂલોનું આક્રંદ છે કોઈ કશું કહેતું નથી છતાં એમ થાય છે કે "એવો અપુ જો મારે હોય! એ સર્વજયા જો મારી પાડોશમાં હોય!"

આવું આવું થવા લાગે છે ને કંઈક કરવાની લાગણી જન્મે છે, હૃદય ભીનું બને છે, આંખ વિનમ્ર બનીને નીચી નમે છે જે નીચે પડ્યા છે તેની પાસે બેસવાની ઇચ્છા જાગે છે

પુસ્તક નવીન છે એમ મે પહેલા કહ્યુ એમાં જે આલેખાયું છે તે ઘર-આંગણે જ બને છે એટલે જૂનું-અતિ જૂનું છે એમ હવે કહું છું આપણને આંખો ને કાન બને છે છતાં આપણે કેટલું બધું નથી જોઈ શકતા ને નથી સાંભળી શકતા તે આ પુસ્તક બતાવે છે એમ લાગે છે કે આવું જોવા માટે હૃદયની આંખ જોઈએ એ આંખના પોપચા શ્રી વિભૂતિભૂષણ એના અપુ દુર્ગા અને સર્વજયા દ્વારા ઉઘડાવે છે આપણે આપણા નેત્ર ખોલનાર શ્રી વિભૂતિભૂષણનો આભાર માનીએ

૩

અનુવાદ વિષે બે શબ્દ કહેવા જોઈએ બંગાળી ન જાણતો હોવાથી મૂળ પુસ્તક મે વાચ્યુ નથી અનુવાદ વાચીને જ હું મુગ્ધ થયો છું અનુવાદ વાચતા દરેક પાને એમ લાગ્યું કે અનુવાદકને વન સૃષ્ટિનો પરિચય હોત તો પુસ્તક ઓર શોભી ઊઠત પુસ્તકના પાને પાને વૃક્ષોના, ફૂલોના ને વનોના જે નામ આવે છે તે સાવ અજાણ્યા લાગે છે એનો કંઈક પણ પરિચય આપી શકાયો હોત તો સારું ચંપા ગુલાબને ગુલાબ તરીકે ઓળખીએ નહિ ત્યાં સુધી એની શોભા ને સુગંધ કેમ અનુભવી શકીએ? જો કે પરિશ્રમપૂર્વક એવો પરિચય આપ્યો હોત તોપણ એમાં કેટલા વાચકો રસ લઈ શકત એ તો પ્રશ્ન છે જ, પણ શ્રી વિભૂતિભૂષણને પૂરી રીતે ન્યાય કર્યાનો સંતોષ તો પ્રાપ્ત થાત જ

અનુવાદની ભાષા અને શૈલી ઉપરથી મૂળ પુસ્તકના ભાષા શૈલીનું અનુમાન થઈ શકે છે બંગાળી ભાષાના અભ્યાસી એવા બે ત્રણ મિત્રો પાસેથી મે જાણ્યું છે કે આ પુસ્તક અનુવાદ માટે અઘરું ગણાય સામાન્ય વિચારથી પણ એમ લાગે છે કે આ પુસ્તકના અનુવાદનું કામ કઠિન હોય જ, કારણ કે એમાં જે કથા છે તે શુદ્ધ બંગાળના એક ધરતી છે, અને જે વનસૃષ્ટિ છે તે પણ બંગાળની જ છે ધૂમાં,

લેખકની એવી પણ નિર્બંધ અને બગાળીમા જ વધુ શોભી ઊઠે એવી છે આ બધુ ગુજરાતીમા ઉતારવા માટે જે અધિકાર જોઈએ તે અનુવાદકમા છે કે નહિ તે વાચકો જ નક્કી કરશે હુ તો એટલુ કહુ કે દોષો હોવા છતા આ અનુવાદમા મૂગ પુસ્તકના આત્માનુ પૂરેપૂરૂ રક્ષણ થયુ છે ને રસપ્રવાહને મુદ્દલ ક્ષતિ પહોચી નથી આ રીતે અનુવાદ પ્રશસાને પાત્ર ગણાય જ્યા ગીતોની કડીઓ મૂકી છે ત્યા તેને બદલે એટલુ જ સુદર ગુજરાતી પદ્ય મૂકી શકાયુ હોત તો ઘણુ સારુ હતુ, પણ એમ ન બન્યુ તો એનુ ગુજરાતી તો ફૂટનોટમા મૂકવુ જોઈતુ હતુ આ ગીત-કડીઓ ઘણાને વૃક્ષો ને ફૂલોના નામ જેવી જ અજાણી લાગશે

સ

'દરિયાલાલ'ના હકીકતદોષો

જાણીતા લેખક શ્રી ગુણવતરાય આચાર્યની લખેલી અને 'પ્રજાબધુ' સાપ્તાહિક પત્રના ૧૯૩૮ની સાલની ભેટ તરીકે પ્રગટ થયેલી નવલકથા 'દરિયાલાલ'મા મને મહત્ત્વના ઘણા હકીકતદોષો જણાયા છે તે જાહેરમા મૂકવા જોઈએ એવુ મને લાગવાથી હુ આ પાનાઓ લખુ છુ

આ લખવા સબધેની મારી એક યોગ્યતા હુ એ જ જણાવીશ કે મારી ઉમરના પચાવન વર્ષમાથી અર્ધા મે જગબારમા વ્યતીત કર્યા છે

'દરિયાલાલ'મા મુખ્ય દોષો આફ્રિકા અને જગબારની ભૌગોલિક સ્થિતિના વિષયમા થયા છે આ દોષો વાચકના મનમા જગબાર વિષે વિભ્રમ પેદા કરે તેવા છે ઐતિહાસિક ગણાય તેવા પણ બે મહત્ત્વના દોષો છે અહી હુ મહત્ત્વના દોષોની જ ચર્ચા કરીશ બીજા નાના દોષો દુર્લક્ષ કરવાથી ચાલે તેવા હોવાથી તેને છેડવા યોગ્ય નથી માનતો

કોઈ વાર્તા પુરાણકાળના ઇતિહાસમાથી ઉપજી હોય ત્યારે જો એ સમયના સમાજનુ અને મુખ્ય બનાવનુ યોગ્ય ચિત્ર આવી રહે તો બાકીના બધા દોષો ક્ષમ્ય ગણાય પરતુ 'દરિયાલાલ'ની વાર્તા તો ઓગણીસમી સદીની છે, છેક ગઈ પેઢીની જ વાત છે અને આફ્રિકા અને હિંદ વચ્ચેનો સબધ વધતો જ રહ્યો છે, એવી પરિસ્થિતિમા વાર્તામા કોઈ પણ જાતનો હકીકતદોષ ટીકાપાત્ર ગણાય

પુસ્તકમા વારે વારે અને બહુ ખૂચે છે તે તો લેખકનુ ભાગોલિક અજ્ઞાન

પ્રથમ તો તેઓ માની બેઠા લાગે છે કે જગબાર એ એવો મુલક છે કે જ્યાથી આફ્રિકાના કોઈ પણ ભાગમાં સ્થળમાર્ગે મુસાફરી થઈ શકે હકીકત એ છે કે જગબાર એ ચારે તરફથી સમુદ્રથી વીંટાયેલ એક ટાપુ જ છે જગબારથી આફ્રિકાની મુખ્ય ભૂમિ (મેઈન લેન્ડ)મા સ્થળમાર્ગે ન જઈ શકાય અને એટલે જ નવલકથામા આવતા એક મહત્ત્વના પાત્ર રામજીનુ પાડા પર બેસી આફ્રિકાના જગલોમા જા-આવ કરવી, મગો પાર્ક નામના યુરોપિયન મુસાફરના સમાચાર પાડા મારફત મુખ્ય ભૂમિ પરથી જગબાર પહોચાડવા અને મુખ્ય ભૂમિમાથી હાથીઓની વણજાર જગબારમા આવે-જાય એ દેખીતી રીતે ભૂલો જ છે

અને હાથીઓ વિશે—જગબાર અને જંગબાર તાબેના પેમ્બા ટાપુમા એક પણ હાથીની હસ્તી હતી નહિ અને છે પણ નહિ આફ્રિકાની મુખ્ય ભૂમિમા હાથીઓ છે ખરા, પરતુ તેનો ઉપયોગ હાથીદાત મેળવવા માટે શિકાર તરીકે જ થાય છે બ્રહ્મદેશમાં હાથીઓને જીવતા પકડીને પાળીને તેમની પાસેથી જેમ કામ લેવામા આવે છે તેવુ આફ્રિકામાં હતુ જ નહિ અને છે નહિ અલબત્ત જગબાર એ હાથીદાતના વેપારનુ મથક ગત મહાયુદ્ધ સુધી હતુ

આફ્રિકા એ કાંઈ નાનો કચ્છ કે કાઠિયાવાડ છે? એમા તો ચાર હિંદુસ્તાન સમાઈ જાય એના એક ભાગનુ વર્ણન જો આફ્રિકાના આખા નામ સાથે જોડાઈ જાય તો તે હાસ્યાસ્પદ જ લાગે આમાં એવુ થયુ દેખાય છે પુસ્તકના ત્રીજા પાના પર આફ્રિકાનું સામાન્ય પ્રાથમિક વર્ણન કરતા લેખક લખે છે. 'લવીંગના ઝૂમખા નીચે વેરાય છે' ખરી રીતે જગબાર અને તેના તાબાના પેમ્બા ટાપુ સિવાય આફ્રિકામા ક્યા ય લવીંગ થતાં નથી.

એ 'અધારા ખડ' ના વર્ણનમા લવીગના ઝૂમખા અપ્રસ્તુત છે મહાયુદ્ધ પછી ફ્રેચોએ માડાગાસ્કરમા લવીગના છોડ નાખ્યા છે અને છેલ્લા પદરેક વર્ષથી તે જગબારના લવીગ સાથે હરીફાઈ કરે છે, પણ મુખ્ય ભૂમિમા તો લવીગ છે જ નહિ

ખરી રીતે તો જગબાર અને પૂર્વ આફ્રિકાનુ સામ્રાજ્ય મસ્કતના ઈમામ સઈદ બીન સુલતાને સ્થાપ્યુ તે સમયે આફ્રિકાના કોઈ પણ ભાગમા લવીગ હતા નહિ જગબારના પ્રથમ સુલતાન સઈદ જ ભાવાથી લવીગના છોડ મગાવ્યા અને જગબાર અને પેમ્બાના હવાપાણી અને ભૂમિ એને માફક આવતા તેનો ઘા એવો સારો ઉછેર થયો કે આજે એ બાબતમા જાણે ગૌણ બની ગયુ અને જગબાર દુનિયા આખાને લવીગ પૂરા પાડનાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યુ.*

જગબારના નામ સબધેની કલ્પના પણ બરાબર નથી લાગતી એ કેવળ કલ્પના જ છે પુસ્તકમાથી ફકરો ટાકુ છુ :

"જગબારનુ મૂળ નામ કાઝીમ્બે પોર્ટુગીઝ તવારીખમા જગબારના સુલતાનને 'કાઝીમ્બેના રાજા' તરીકે ઓળખાવ્યો છે ત્યારે જગબાર નામ કેમ પડ્યુ ? સભવ છે કે જુગ એટલે દરિયાલાલની ખેડ કરતા વહાણ એવા વહાણોની બારી તે જુગબાર જુગબારમાંથી અપભ્રષ્ટ થઈ જગબાર નામ બન્યુ હોય "

લેખકના કહેવા પ્રમાણે પોર્ટુગીઝ તવારીખમા નામ કાઝીમ્બે હશે પરતુ ત્યાર પછીની એમની કલ્પના બરાબર નથી જગબારનુ રાજ્ય, તે રાજ્યને તાબે જગબાર અને પેમ્બાના બે ટાપુઓમાનો જગબારનો ટાપુ, અને હાલનુ રાજધાનીનુ મુખ્ય શહેર અને બદર જે છે તેનુ નામ પણ જગબાર છે આ જગબાર નામ મારે મને આમ પડ્યુ છે આરબ વિજેતાઓ અને ગુલામી વ્યાપાર બધ થયો તે પહેલાના ગુલામોના વેપારીઓ સામાન્ય રીતે પૂર્વ આફ્રિકાના હબસીઓ માટે 'ઝેન્ઝી' શબ્દ વાપરતા 'ઝેન્ઝી' શબ્દનો અર્થ 'જગલી' થાય છે જગલીઓને વેચવાનુ બજાર તે 'ઝેન્ઝીબાર'. આ ઝેન્ઝીબારનુ અરબો બોલવા લાગ્યા ઝન્જબાર, યુરોપિયનોએ ઉચ્ચાર શરૂ કર્યો ઝીન્ઝીબાર અને આપણે હિદીઓએ કર્યું જગબાર પરદેશી ભાષાનો વિદેશનામી શબ્દ દેશી ઓમા અપભ્રષ્ટ થાય તે કરતા દેશી ભાષાનો શબ્દ પરદેશીઓમા અપભ્રષ્ટ થાય તે વધુ બુદ્ધિમાન છે એટલે જ આપણા દેશના નર્મદા, મુબઈ, ખેડા, ભરૂચ ગગા, સિંધુ ખભાત અને એવા બીજા ઘણા નામો બહુ બગાબ રીતે અગ્રેજોએ અપભ્રષ્ટ કર્યા છે અને આપણે હિદીઓએ આફ્રિકાના દરૅસલામનુ ધારેસલામ કે ધારેસલા, મોઝામ્બિકનુ મકડ ધાની અને એવા બીજા નામોનુ કર્યું છે એટલે જુગબારનુ જગબાર બન્યુ ન હોય પણ ઝેન્ઝીબારનુ જગબાર બન્યુ હોય

ત્યારે કાઝીમ્બે વિષે શુ ?

આજથી ઝસો સાતસો વર્ષ ઉપર જગબાર ટાપુ શીરાઝી રાજાઓના હાથમા હતો તે વખતે તેમનુ પાયતખ્ત હાલના જગબાર શહેરથી ૩૫ માઈલ દૂર કીઝીમકાઝી નામના સ્થળે હતુ આ કીઝીમકાઝી તે કાઝીમ્બે થયુ હોવુ જોઈએ અને જગબારના રાજકર્તાઓને પોર્ટુગીઝોએ કાઝીમ્બેના રાજા તરીકે ઓળખાવ્યા હશે. પોર્ટુગીઝોએ પોતાનુ

* ઘઉ-બાજરાની પેઠે લવીગની ખેતી નથી થતી. તેના ઘર કરી રોપ બદલાવી વાવવામા આવે છે અને તેના બગીચાઓ—શામ્બા—પ્લેન્ટેશન હોય છે ઈ ઝાડ આશરે છથી સાત ફૂટ ઊચુ થાય ત્યારે તેને ફૂલ બેસે છે અને વખત જતા ઝાડ ૩૦ થી ૩૫ ફૂટ ઊચુ થવે છે પ્રથમ ફાલ આવતા લગભગ દશ વર્ષ લાગે છે આફ્રિકાની સ્વાહિલી ભાષામા લવીગને 'કારાફુ' કહે છે. સ૨, શબ્દ કાર્યફૂલ ઉપરથી એ બન્યો હશે ? હાલમા પહેરવાનુ ફૂલ—મરેણુ—બવિ ભિન્ન એ શબ્દ આપણામા પ્રચલિત છે આપણા ગુજરાતી અને હિંદી શબ્દો સ્વાહિલી ભાષામા લેવા મળે છે ઉદાહરણાર્થ

ગોદડુ = ગોડોરો
ચદરવો કે મચ્છરદાની = ચડારા
ન દિ = ય દર
કુડુ (પેટી) = સ ૬

પાયતખ્ત ' ઉગુજા ઉકુ ' નામની જગ્યાએ સ્થાપ્યુ હતુ અને મસ્કત અને ઓમાનના ઈમામ સઈદ બીન સુલતાને જગબાર જીત્યુ ત્યારે હાલનુ જગબાર શહેર હસ્તીમા આવ્યુ હજી આરબો અને હબસીઓ જગબારને માટે પોર્ટુગીઝોના શહેર ' ઉગુજા ઉકુ ' માથી બીજુ પદ ' ઉકુ ' કાઢી નાખીને ' ઉગુજા ' શબ્દ વાપરે છે

મહત્ત્વની ઐતિહાસિક ભૂલ આમા જગબારના તે વખતના સુલતાનના નામ સબધી છે એમણે સુલતાનનુ નામ ' સૈયદ સુલેમાન ' આપ્યુ છે જગબારના સુલતાનોમા કોઈનુ નામ સુલતાન હતુ નહિ તેનુ ખરુ નામ સઈદ સઇદ બીન સુલતાન હતુ પ્રથમના ' સઈદ ' શબ્દમાનો ઈ દીર્ઘ છે અને હિંદમા વપરાતા ' સૈયદ ' નો પર્યાયવાચક છે તેની અગ્રેજી જોડણી sayyid–સૈયદ થાય છે પણ અગ્રેજીમા યે તેનો ઉચ્ચાર ' સઈદ ' છે અને બીજા શબ્દમા આવતો ઇ હ્રસ્વ છે અને તે વિશેષનામ છે તેની અગ્રેજી જોડણી said થાય છે અને ઉચ્ચાર ' સઇદ ' છે ' સુલતાન ' શબ્દ રાજા કે બાદશાહનો પર્યાયવાચક છે તેમ જ તે વિશેષનામ પણ હોય છે એટલે જગબારના રાજાનુ નામ સઈદ (સૈયદના અર્થમા) સઇદ અને તેના પિતાનુ નામ સુલતાન (વિશેષનામ) એમ લખાવુ જોઈતુ હતું

નાના નાના હકીકતના અને બીજા દોષો ઘણા બતાવી શકાય તેમ છે, વાચતા ખટકી આવે પણ છે પણ એ વાર્તાવસ્તુને બાધક ન હોઈ દુર્લક્ષ કરવા જેવા છે, પણ તેમા જે મહત્ત્વના છે તે સક્ષેપમા જોવા જોઈએ

પાનું ૨૧૮, ફકરો ૬ ઠ્ઠો– (દારેસલામ)થી જગબાર આવતા (બર્ગસને) દિવસો નીકળી ગયા '

જગબાર અને દારેસલામને ત્રીસ જ માઈલનુ છેટુ છે આટલો રસ્તો કાપતા કેટલા દિવસ લાગે? ' મુરમ જીતતી ' ઇત્યાદિ વર્ણનથી સેના કેવી રીતે આવતી હતી તેનું વર્ણન પણ એવુ છે કે જાણે દારેસલામ અને જગબાર વચ્ચે કેટલુંય અંતર હશે એમ લાગે આ તો જેમ ગોકુળથી ચાર ગાઉ છેટેના મથુરામા આવતા અક્રૂરજીને દિવસ આખો લાગ્યો એવો ભાગવતમા જે ઉલ્લેખ છે તેના જેવુ આ અસગત છે

પાનું ૨૮૫ ફકરો ત્રીજો–" એ (કોઠીના) દરવાજા સામે સુલતાને તોપ મડાવી "

જગબાર એ જૂની બાધણીનુ શહેર છે તેના મકાનો ત્રણ ચાર માળ જેટલા ઊચા છે પણ રસ્તાઓ સાકડા છે ત્યાના કાપડબજાર હુરજી અને મલીન્દી સ્ટ્રીટની પહોળાઈ એટલી છે કે એક સાધારણ બેબી ઓસ્ટીન કાર પણ ઘણી જ મુશ્કેલીથી પસાર થાય કેટલેક સ્થળે તો એ ભરાઈ જ રહે આવા જગબાર શહેરમા દામોદર જેરામની પેઢી સામેના જાહેર રસ્તાની પહોળાઈ પદર ફૂટથી વધુ નથી તો પછી એની સામે તોપ કેવી રીતે મડાતી ? અને દામોદર જેરામની પેઢીથી ચાલતા ત્રણ ચાર મિનિટના રસ્તા પર જ પાછળની બાજુએ સુલતાનનો મહેલ છે, એ જમાનાની તોપોને આવી સ્થાનસ્થિતિમા પેઢી સામે સુલતાન માડે એ સભવિત છે ?

બર્ગસનના બળવા વિષે શ્રી ડુગરશી ધરમશી સપટે ' નવચેતન ' માસિકના માર્ચ ૧૯૪૦ના અકમા ' લધાભાની ઉત્તરાવસ્થા ' એ લેખમા જે લખેલ છે તેમા આવી વાતનો ઉલ્લેખ નથી

શ્રી સપટના ઉક્ત લેખમા અને શ્રી આચાર્યે ' દરિયાલાલ 'મા લખેલ હકીકતોમા બીજે પણ કેટલેક સ્થળે હકીકતનો ફેર છે

ગુલામીની પ્રથા જગબારમાથી ગુજરાતીઓએ પ્રથમ નાબૂદ કરી અને સુલતાન પાસે કરાવી એ હકીકત સાચી છે પરતુ શ્રી સપટના ઉપરોક્ત લેખમા લધાભાએ એ પ્રથા પ્રથમ સમજાવવા આવનાર સર શાહબુદ્દિન અને સર રિચાર્ડ ટેમ્પલની સમજાવટ પછી ગુલામી પ્રથા રદ કર્યાનું લખાયું છે જ્યારે શ્રી આચાર્યની નવલકથામા સર શાહબુદ્દિન લધાભા પાસે આવ્યા તે પહેલાં લધાભાએ ગુલામી વેપાર ન કરવાનું રામજીભાને વચન આપ્યાનું છે અને બાપીકા ગુલામોને છોડી મૂક્યાનું કહ્યુ છે

પાનું ૨૮૯, ફકરો સાતમો–'જહોન ડકર્કને જગબારનો પહેલો અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ નીમવામાં આવ્યો.'

આ તદ્દન ખોટું છે. આ ભૂલ તો એવી છે કે જે લેખકોની હકીકતોને તપાસવાની ચોકસાઈની મોટી ઊણપ બતાવે છે.

આ વાત સો વર્ષ ઉપરની છે, જ્યારે જગબારમાં પહેલો અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ મેજર એફ. બી. પિયર્સ તો છેક ઈ. સ. ૧૯૧૪માં જ નિમાયો હતો. ૧૯૧૪ની શરૂઆતમાં જગબારનો વહીવટ ઇંગ્લેંડની મસ્થાન–કચેરી (કૉલોનિયલ આફિસ)ના અધિકારમાં ગયો. અનેનેના તરફથી રેસિડેન્ટ નીમવાનું શરૂ થયું ત્યાં સુધી, એટલે કે ૧૯૧૩ના ડિસેમ્બરની આખર સુધી જગબારનું રાજ્ય ઇંગ્લેંડની પરદેશ-કચેરી (ફૉરીન ઑફિસ) સાથે સંબંધ ધરાવતું અને જેમ કોઈ પણ સ્વતંત્ર રાજ્યમાં પરદેશનો એલચી (કૉન્સલ) રહે તેમ અંગ્રેજ કૉન્સલ ત્યાં રહેતો. જર્મની, અમેરિકા, ઇટાલિ, પોર્ટુગીઝ, ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ આદિ દેશોના એલચીઓ પણ તે રીતે રહેતા. એટલે ત્યાં બ્રિટિશ કૉન્સલેટ જ હતી અને તેનો રાજ્યવહીવટ ઇંગ્લેંડની પરદેશ કચેરીની સલાહ–સૂચના મુજબ ચાલતો.

તે વખતે જગબારની અદાલતનો સંબંધ પણ મુંબઈની વડી અદાલત સાથે હતો અને ત્યાંના ચુકાદા ઉપરની અપીલો મુંબઈની વડી અદાલતમાં સંભળાતી.

અભણ ખારવાઓ અને એવા બીજાઓની પાસેથી સાંભળેલા શબ્દો પણ એમણે ખોટા રજૂ કર્યા છે. નીચે તેવા કેટલાક શબ્દોના શુદ્ધ રૂપ બતાવ્યા છે.

રાન નહિ પણ રિયાલ (જગબારનો ચાંદીનો સિક્કો)

ઝાબો નહિ પણ શામ્બો (બગીચો)
અશકારી નહિ પણ અસ્કરી (સૈનિક)

અશરફી એ સોનાનું નાણું કહેવાય છે. જગબારના સોનાનું નાણું હોય એવું મેં મારા ત્યાંના ૨૭–૨૮ વર્ષના રહેઠાણ દરમિયાન પણ સાંભળ્યું નથી. એટલે શ્રી આચાર્ય વાર્તામાં વચ્ચે એક ઠેકાણે અશરફી લાવ્યા છે તે જો સાચું હોય તો મને નવું જાણવા મળ્યું એમ હું માનીશ.

આ ચર્ચા હું કોઈ પણ જાતના રાગદ્વેષથી નથી કરતો, પરંતુ આ પરથી હું એટલું જ તારવવા ઇચ્છું છું કે ઇતિહાસ લખવો એ અઘરી બાબત છે, પણ નવલકથામાં ઇતિહાસને ગૂંથવો એ વધુ અઘરી અને તે સાથે વધુ સાવચેત રહીને લખવા જેવી બાબત છે. કારણ કે તે નવલકથા મગજને નહિ પણ હૃદયને સ્પર્શતી હોય છે અને તેમાં જો ખોટા ખ્યાલોનો રંગ બેસી જાય તો તે લાભને બદલે નુકસાન કરે. શ્રી આચાર્યે પોતાની આ નવલકથાથી આપણી ભુલાઈ જતી વસાહતની તવારીખને આપણી પાસે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે જરૂરી હતો, તેમાં તેમણે કેટલેક અંશે સફળતા પણ મેળવી છે. પરંતુ તે સાથે મારા મત પ્રમાણે ઉપર કહી તેવી ભૂલો પણ રહી ગઈ છે.

શ્રી કેશવલાલ હરિલાલ હિંમતપુરા

" કબૂલ છે, મા ! "

શ્રી હરજીવન સોમૈયા

ડોસીની વાત પૂરી થઈ. ઝહિરના હૈયામાં ખંજરની પેઠે તે ઊંડી ઊતરી ગઈ. એની આંખોમાંથી ઝરતાં અશ્રુ ગરમ તાવડી ઉપર પાણી નાખીએ અને તે જેવી રીતે ઊડી જાય તેવી રીતે ઊડી ગયાં. એણે છાતીને ટટ્ટાર કરી.

"વાહ બેટા! ઉમર શેખ મીરઝાનો બેટો રડી રહે? એની છાતી તો સદા આમ જ ટટ્ટાર હોય, એની આંખો સદા આવી જ ચોખ્ખી હોય. એમાંથી ટપકે તો આગ ટપકે, પાણી નહિ."

ઝહિરે ડોસીના પગ આગળ માથું નમાવ્યું. "પણ અમ્મા, તમે હિંદોસ્તાં વિશે મને આટલી વાતો કરી, એ હિંદોસ્તાં ક્યાંથી જવું એની તો વાત જ ન કરી."

"બાબર, એ પણ કહું. તારો બાપ તો હતો બબ્બર શેર, સમરકંદ અને ફરગાનના વિનાશ* મા એક એવો મર્દ નહોતો જે એની એક થપ્પડે ભેગો ન થતો. એ બબ્બર બાપનો બેટો તું બાબર. તને બાબરને મુસીબતોની તો શી વાત કરવાની હોય, આજ સુધી તેં મુસીબતો તો સહન કરી જ છે—"

"મુસીબતો—!" બાબરની આંખ સામે મુસીબતની એક સાકાર મૂર્તિ આવીને ખડી થઈ. ઉમર શેખ મીરઝા બાબર અગિયાર વર્ષનો હતો ત્યારે મરી ગયો. અગિયાર વર્ષની ઉંમરનો છોકરો વિકરાળ વીંછી જેવા ઉઝબેગો અને ફારસીઓની સામે કેવી રીતે ઊભો રહીને બાપનું રાજ્ય સંભાળે? ધરતીકંપથી સતત ડોલતા પહાડ ઉપર સિંહાસનને એણે ચાર વર્ષ સુધી નાખ્યું અને પછી ભૂમિને ડોલાવતા શેતાનોને ડામી દેવા જાણે પંદર જ વર્ષની ઉંમરે ફરગાનથી છલાંગ મારી પૂર્વપુરુષ તિમુરની ખોવાયેલી રાજધાની સમરકંદ ઉપર ધસ્યો.

પણ ઓહ, એ ઘડીથી જ એની દુર્દશા શરૂ થઈ. સમરકંદને તો નાથ્યું પણ પાછળ રહેલા ફરગાનનો દોર ઢીલો થયો અને ફરગાન હાથમાંથી ગયું. સમરકંદ છોડીને એ બાળક ફરગાન ગયો પણ રસ્તામાં અધે જ રહી ગયો. પાછળથી ખબર આવ્યા કે શત્રુઓએ સમરકંદ લઈ લીધું. બાબર—ઝહિરુદ્દીન મહંમદ એક બાળક! આગળ નજર કરી, ફરગાન તમ્બલના હાથમાં છે, પાછળ નજર કરી, સમરકંદ ઉઝબેગ સેનાપતિ શઈબાનીના હાથમાં છે અને વચ્ચે છે ઓલિમ્પિયાનાના પહાડોની ખીણ. આ ખીણ એટલે? કેવળ રેતી. અહીં ન મળે પાણી, ન મળે લીલું ઝાડવું, ન મળે એક કબૂતર.

અને બાબરને ઝાડવું જોયા વિના ઊંઘ ન આવે. નદીમાં શરીરને કલાકો સુધી ડુબાડી રાખ્યા વિના ચેન ન પડે. તેર વર્ષની ઉંમર હતી ત્યારે કેડીમાં જામી જતો મગજ ગરમીમાં ઓગળી વહેવા લાગતો. એનો ઇલાજ કરી એણે ગઢની અંદર ઉદ્યાન જેવા સુંદર ઉદ્યાનનગરની રચના કરી હતી. ખરાબાન શહેરને પણ એવું જ બનાવ્યું હતું. ફરગાનના આંદીજાનને પણ ફૂલફળોથી લચકતું બનાવ્યું હતું. તંબૂરના ખૂણાના ચાંદલાઓથી જમીન શુક્ર-શનિના ચળકતા મહોરાંથી ભરપૂર આસમાન જેવી બનાવી દીધી હતી. સખત ઠંડી હતી, નદીનું પાણી ઠરી ગયું હતું, ઠંડીથી માણસો અને ઢોર ઠરીને મરી જતાં હતાં ત્યારે એને નાહવાની ઇચ્છા થઈ. એ નદીએ ગયો. જોયું, પ્રવાહ જોશબંધ છે, વિચાર્યું, પાણીની સપાટી ઠરી ગઈ છે પણ નીચે પાણી વહેતું હશે. કૂદી પડ્યો. સેંકડો ડૂબકી મારી! શરીર ઠરીને ઠીંગરું થઈ ગયું પણ મજા કેવી પડી! અને ખીણની રેતી સામે ગોડી આ... ... ઉપાય લગાવી નહી અને બાગના શોખીન બાબરની ... બાબરનું હૈયું ... ને પોકેપોક રડી પડ્યો.

* રેગીસ્તાન ... ... દેશ છે

આજે આ ભરવાડણ ડોસીએ એને એની નાની-માની માની યાદ આપી તેની છાતીને ટટ્ટાર કરી દીધી, અહેસાન થયો ડોસીનો પણ તે દિવસે તો એને જ એકાએક એ વાત યાદ આવી ગઈ હતી ક્યા પ્રસંગ પરથી યાદ આવી હતી તે ખબર નથી, ઘણુ કરીને તો અંધારી રાતે એને એ યાદ આવી હતી એની નાની ઇસાન દૌલતે-એક ઓરતે એ તો વળી એકલી હતી, કેવી ચાલાકીથી એના પર જુલમ કરવા આવનારને દફે કર્યો હતો ! ખાવિંદની સાથે ઇસાન દૌલત લડાઈમા ગઈ હતી દુશ્મને એને કેદ કરી પરપુરુષના કબજામા સોંપી ઇસાન દૌલત તે વખતે ચૂપ જ રહી પછી રાત્રે ધણી બનવા આવેલ એ જુવાનનુ ખૂન કરી એનુ મુડદુ રાજ-માર્ગ પર ખુલ્લુ ફેંક્યુ એકલી ઓરતની એ હિંમત જોઈ દુશ્મન પણ ખુશ થઈ ગયો એણે એને પાછી તેના ઇચ્છિત સ્થાને મોકલી આપી

આવી જ અંધારી રાત ઇસાન દૌલતને નડી હશે ને ? એ ઓરત તો આ રાતથી ગભરાઈ નહોતી અને પોતે તો સોળ વર્ષનો કુમાર હતો, એને શાની બીક હોય ? એણે જોર કર્યું, ફાર્ગન છૂટ્યુ, પૂરા અઢીસો પણ સિપાહીઓ સાથમાં નહિ, એવી રીતે સમરકંદ પણ લીધુ અને પછી પોતે ઓક્સિયાનાની ખીણમા રોયો હતો તે પર હસ્યો એને ખબર પડી ગઈ કે મુસીબતમા છે તેવી મીઠાશ આરામમા નથી એણે નિશ્ચય કર્યો કે મુસીબતની યારીને ઝડપવાનો મોકો ન ખોવો નસીબની એક પણ જાતની ખફગી અનુભવથી અજાણી ન રહેવા દેવી અને એ ખુલ્લા પગે રણમા આથડ્યો, ચાકુની ધાર જેવા પહાડના પથ્થરો પર ચાલ્યો, ઠરી ગયેલી નદીના બરફ પર દોડ્યો, પ્રચંડ વેગે દોડી જતી નદીમા પડી પાણી સામે ઝીંક ઝાલી

અને ભાગ્યદેવીએ પણ પોતાની એક પણ ખફગી એનાથી અજાણી ન રહી જાય તે માટે એને સહાય કરવા માંડી સમરકંદવાળો સાઈબાની દૂરી તૈયાર થઈ ગયો અને બાબરને દરિયાના મોજા ચીરી [illegible] વેગે વહેતી [illegible] નદીમાં કેદી

પડી, નદીને પાર કરી દસ જ સાથીદારો જોડે ભાગવું પડ્યુ ભાગીને એ ફાર્ગન આવ્યો, જોયુ તો ત્યાં તંબલ એનું ' સ્વાગત ' કરવા તૈયાર જ બેઠો હતો લશ્કરના ઘેરામાથી મુશ્કેલીથી છટકીને ત્યાંથી બાબર છૂટ્યો-સાથે એક જ જોડીદાર.

દશે દિશા ધૂળની આંધીથી જ્યારે અંધારી બની હતી, આગળ-પાછળ કે કોઈ બાજુ કશુ દેખાતુ જ નહોતું ત્યારે બે ઘોડેસ્વારો-એક અઢાર વર્ષની કુમાર વયનો ઝહિરૂદ્દીન મહંમદ અને બીજો એનો વિશ્વાસુ મિત્ર બાબા લાંબા પંથથી થાકેલા ઘોડાઓને આગળ ને આગળ ખેંચતા જતા હતા બની શકત તો તેઓ આવા થાક પછી તો જરૂર આરામ લેવા બેસત, શત્રુનો ભેટો થઈ જવાનું જોખમ ખેડીને પણ બેસત, પણ પાછળથી પવન અને રેતીના ઝપાટાઓ એવા જોરથી લાગતા હતા કે તેમને પરાણે ને પરાણે દોડવુ જ પડતું હતું

આખરે બાબીનું જોર આવી ખૂટ્યું બાજુ માથી આવીને રેતીનું ઝાપટું કાન ખરી ન દે તેવી રીતે સહેજ આડુ જોઈને બોલ્યો, " શાહજાદા ! હવે જો ઊભા રહેવા નહિ મળે તો મારો ઘોડો કમોતે જ મરવાનો છેલ્લે છેલ્લે એણે બહુ જહેમત અને સફર ખેંચી છે " બાબર શું જવાબ આપે ? પીઢ ઉમરનો અનુભવી એવો બાબો પોતાના જેવા એક નાના છોકરા પાસે લાચારી કરતો હતો ! એણે નીચી ગરદન કરી બાબીના ઘોડા સામે જોયુ. દરેક પળે લાગતુ હતું કે ઘોડો હમણા ગોથુ ખાઈ જશે કેટલીયે વાર પરાણે ચાલતા પગ મચકાઈ જતાં પગ ઢસરડીને તે શરીરને આગળ ખેંચતો હતો વિચાર કરીને બાબર બોલ્યો, ' અહી સૂઈ જઈએ તો ! "

" સૂઈ જઈએ ! આ રેતીમા અને તોફાનમાં સૂઈ ગયા પછી માલિકની ઇચ્છા ન જ હોય તો જ રેતીના ડુંગર નીચે ન દટાઈ જઈએ " બાબી બોલ્યો

" તો દોડી દોડીને ય મરવાનુ જ છે ને ! "

' એમ મરવુ એ વધુ ખરાબ નથી પાછળ આવતા હરી તંબલના સિપાહીઓ દુશ્મનોની તલ-

વારોને આપણા ગળા સાથે દોસ્તી કરવા દેવી છે? આપણાં માથાં પોતાની તલવારની અણી પર રાખી સમરકંદના કમૂતરખાના પર દરેકને જોવાને ખુલ્લા મૂકે એવી શાહજાદાની ઇચ્છા છે? બહેતર છે કે આપ આગળ જાઓ મારુ થવાનુ હશે તે થશે આપ ન થોભો આપ જીવતા હશો તો બાગ સમરકંદને જિતાશે હુ મરુ કે જીવુ તેમા બહુ ફરક નથી, ભાગવા માડો, મારી ફિકર ન કરો "

બાબરે માથુ ધુણાવ્યુ "ન બને દોસ્તને દુ ખમા મરવા દઈને મારે સમરકંદને જીવતુ નથી કરવુ જીવશુ તો સાથે જ જીવશુ અને નહિ તો સાથે જ મરશુ "

"હઠ ન કરો શાહજાદા, જાઓ, તમે ભાગો, કદાચ આગળ નીકળી જશો, હું પાછળથી મારો માર્ગ વિચારી લઈશ"

બાબરની આખમા પ્રેમના ઝળઝળિયા આવી ગયા અને જ્યારે તે એકલો ભાગી નીકળીને, અધારા વીધતો, વેરાનને પાર કરતો, શૂન્ય દિશામાથી દિશાને રચતો જ્યારે કોરધીઝ ભરવાડોના ઝૂપડાંમા આવી આ ડોસી આગળ આ વાત કહેવા લાગ્યો ત્યારે વાતને અતે બોલ્યો, "અને હું એકલો આગળ ચાલ્યો '

"પછી ?" ડોસીએ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યુ "એકલો ભાગ્યો તુ, તો આ આ દોસ્તો, મા, બેન, એ બધા ક્યા મળ્યા ?'

"એ પણ કહું " બાબરે કહ્યુ " બાખીને મૂકી હુ એકલો ભાગ્યો સામે હુશિયાર પહાડની ટેકરીઓ હતી, તેની ઉપર પછડાઈ પછડાઈને પવનના સુસ વાટાઓ પાછા ફરતા હતા સુકકુ સુકકુ બધે બીનાશનુ ક્યા ય નામ ન મળે મારુ દિલ પણ સુકકુ થઈ ગયુ સૂરજ આથમવા ટાણે એક ટેકરી પાસે પહોચી ગયો દિશાની ખબર નહોતી પડતી, આગળ જવામા માન નહોતો આ રસ્તે એક જ વાર નીકળ્યો હતો, કઈ બાજુ જતા ક્યા પહો ચાય તેની સમજ પડે તેમ નહોતુ વિચાર કરતો હુ એક બખોલની ઓથમા સૂતો

" મોડી રાતે અચાનક જ પવનમા ઘોડાઓની હણહણાટી સભળાઈ ઝાઝા માણસોનો અવાજ સભળાયો હુ ઊભો થઈ ગયો કામઠી ઉપર તીર ચડાવ્યુ પણ ત્યા તો સામેથી બૂમ સભળાઈ "મહમદ!" અમ્માનો સાદ એ તો હુ પારખી ગયો અમ્માને તો છાડી આવેલો તાશ્કદ અમ્મા મારી! દુ ખમા મારે વાસે હાથ ફેરવવા તાશ્કંદમા કાકાના રાજનુ સુખ મૂકીને મારી પાછળ આવી સામે દોડ્યો અને માલિકની મહેર કેવી છે! બાખી પણ એમની જોડે આવી ગયો હતો, એ લોકોને રસ્તામા એ મળી ગયો એ જ બધાને આ તરફ દોરી લાવ્યો હતો "

" પછી ? પછી આ બાજુનો રસ્તો કેમ મળ્યો ? રસ્તામા દિવસો તો ઘણા જાય ઠડી પણ ખૂબ હશે તમારી પાસે શુ હતુ કે તમે આટલી કૂચ કરી શકયા ?" ડોસીએ પૂછ્યુ

"અમારી પાસે કશુ જ નહોતું. પણ મે કહ્યું ને, હું આ રસ્તેથી એક વાર નીકળેલો મને આડુ અવળુ બારીકીથી જોવાની ટેવ, થોડુ થોડુ યાદ રહી ગયેલુ તે પરથી ધ્રુવના તારાએ દિશા પકડીને ચાલવા લાગ્યો. મારી પાછળ બીજા સૌ બાખીનુ કહેવુ હતુ કે આરામ માટે ન થોભવુ એટલે જ રાત કૂચ શરૂ કરવી પડી "

"તકલીફ કઈ જ નહિ પડેલી ?"

" તકલીફ એકાદ ને એકાદ તો દરેક મુસાફરીમા પડે જ રસ્તાની નિશાનીઓ બરાબર મળતી નહોતી એટલે હુ ઘોડાને આમથી તેમ દોડાવ્યા કરતો હતો ઘોડાના થાકની તો વાત જ શી કરુ ? એક વાર ઘોડો ઠોકર ખાઈ ગયો હુ ઊછળીને દૂર પટકાયો માથુ એક પથ્થર સાથે અફળાયુ. "

' ઓહ !"

' ચક્કર આવે, સ્થિર ઊભા રહેવાય નહિ, કઈ દેખાય નહિ, પણ રાતમા સૌને કોઈક ઠેકાણે તો પહોચાડવા ને! કપડુ ફાડી ઘા પર બાધ્યુ ઘોડાને ઊભો કરી ફરી રસ્તો શોધતો ચાલ્યો આખરે અહી પહોચ્યા "

"અહીં કેટલે વખતે આવ્યાં ? રસ્તામાં કેવી રીતે રહ્યા ?"

"અહીં પહોંચતાં બહુ દિવસો લાગ્યા પહાડોમાં સતાઈ રહેતાં ઘણી વાર ખાવાનું ન હોય મરદો ખાધા વિના ચલાવે, ઓરતોની અદબ પાળવા એમની પાસે તો ખાવાનું મૂકવું જોઈએ ને ? ગધેડાં અને કૂતરાના માંસ પર કેટલીક વાર દિવસો કાઢ્યા છે. બસો–ત્રણસો જણ હતાં બેસવાને કંઈ વાહન નહોતું એટલાં જણ વચ્ચે રહેવાને પણ બે જ તંબૂ હતા અમ્મા અને બેન તંબૂમાં સૂતા બીજા ખુલ્લા પવનમાં સૂઈ રહેતા જોડા પણ પાકા ચામડાના કોઈ પાસે નહોતા એક જામો અને એક લાકડી એટલો જ સૌની પાસે સામાન મા, દુનિયા કહે છે, હું બાદશાહ છું મા, સાંભળ્યા હાલ તેં બાદશાહના ?'

બોલતાં બોલતાં બાબરની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં 'મા, દુનિયા આખીને ધ્રુજાવનાર બાદશાહ તિમુરનો હું વંશજ, ઉમર શેખ મીરઝા પહેલ-વાનનો હું બેટો મા–હું !" બાળક ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યો ડોસીના ખોળામાં એણે માથું દાબી દીધું

ડોસી એકદમ એનું માથું દૂર કરીને ખસી ગઈ "નામર્દ !" એણે ઉચ્ચાર કર્યો

"હું નામર્દ ?" બાબરે એકદમ ઊંચું જોયું

'હજાર વખત નામર્દ ! આમ જો, સાંભળ, તારી એક નાની હતી, નામ ઈસાન દૌલત સાંભરી છે કદી એની વાત ? હજાર દુશ્મનની વચ્ચે એ એકલી એક ઓરત હતી કેવી રીતે એ ત્યાંથી છૂટી હતી ? તારી માફક રડીને નહિ અને સાંભળી છે તિમુરની વાત કે જેનું નામ તું ગર્વથી લે છે ? ક્યાં આવ્યો હિંદોસ્તાં તે જાણે છે ? છેક હિંદોસ્તાં એ પહોંચ્યો કેવા છે હિંદોસ્તાના રાજપૂતો ! કેવા છે ત્યાંના પઠાણો ! એ બધાને એણે પોતાના પગ આગળ બેસાડ્યા દિલ્હી જમરું શહેર. આવા એ દિલ્હીને એણે તોબાહ પોકરાવી એ તિમુરનો સાચો વંશજ હો તો પહોંચ એ હિંદોસ્તાં રેતી સિવાય શું છે અહીં ફાર્ગનમાં ? હિંદોસ્તામાં રેતી જોઈએ તો પણ સોનાની જ મળે. ત્યાંનાં જંગલો તો એવાં કે એમાં દિવસે પણ અંધારું રહે ત્યાંની નદીઓ એક નહિ, બે નહિ, કેટલી ય નદીઓ એવી કે એના પૂરમાં હાથીઓ પણ તણાઈ જાય અજ-માવ તારું જેમ ત્યાં નામર્દ ન થતા ઉમર શેખ મીરઝાનું રૂહ શરમાતું હશે "

આટલું બોલીને ડોસી અટકી ગઈ વાત બાબર-ના હૃદયમાં ખંજરની માફક પેસી ગઈ

"તું હિંદોસ્તાનનો રસ્તો પૂછે છે ને ? હિંદોસ્તાનો રસ્તો જ પૂછવા જેવું નથી હિંદોસ્તાના વેપારીઓની વણજારો પોતાની પેદાશ સાથે વણજારો ઉપર થઈને કંદહાર, કાબૂલ, ગીઝની એમ અફઘાનિ-સ્તાનના શહેરોમાં થતી થતી છેક સમરકંદ આવે છે કાબૂલ જઈશ તો એને વિષે બહુ જાણવા પામીશ છોડ સમરકંદને અને જા કાબૂલ કાબૂલ અત્યારે નધણિયાતું છે "

"મા, તારો હુકમ કબૂલ છે હું કાબૂલ જાઉં છું કાબૂલ જીતીશ જ અને પછી જઈશ હિંદોસ્તાં હિંદોસ્તાં જીત્યા વિના ત્યાંથી પાછો નહિ ફરવાનો "

"અને જો બેટા, એક વાત કહું જો આ વાત નહિ ભૂલે તો હિંદોસ્તામાં રહેવામાં તને તકલીફ નહિ પડે હિંદોસ્તામાં ઓરતની ઇજ્જત અહીંની કરતાં બહુ કરવામાં આવે છે ઓરતની ઇજ્જત તો હિંદોસ્તામાં કે ગમે ત્યાં સારી જ થવી જોઈએ એ ઇજ્જતને ખાતર તારી નાની ઈસાન દૌલતે શું કર્યું હતું તે તું જાણે છે માટે જાણજે કે તારી બેગમ ન હોય તે બધી ઇસાન દૌલતો જ છે "

"કબૂલ છે, મા !"

*

"કબૂલ છે, મા !" ઓરડામાંથી બહાર નીક-ળતાં છુટકારાનો દમ લેતા કાબુલના ગાદી બાબરે ડોસીની વાતને યાદ કરી ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો

ઇસ્લામમાં દારૂની મનાઈ છે, બાબર દારૂને છોડવા બહુ ઇચ્છતો છતાં છોડી શકતો નહોતો રાણા સંગ સાથેની લડાઈમાં હારની બાજી વખતે

દારૂ ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બાજીને ઉલ્ટ તરફ ફેરવી અને હિંદોસ્તાનો તે બાદશાહ થયો. ત્યાર પછી બે વર્ષ પછી પણ એ દારૂને માટે વલખાં મારતો હતો–' બે વર્ષથી દારૂ માટે તલસું છું, કયારેક તો તલપ એટલી વધી જાય છે કે એ સહન ન થતાં આંખમાં પાણી આવી જાય છે.'–દારૂની આવી ટેવમાં ફસાયેલો એ દારૂની મિજલસમાં બેઠો હતો. દારૂ ઢીંચીને એ ચત્તોપાટ પડ્યો હતો, ભાન-અભાન જેવું હતું. અચાનક એને કાંઈક સુંવાળો સ્પર્શ થતો હોવાનું લાગ્યું. એકદમ પૂરા ભાનમાં આવી ગયો. આનિગા–મિજલસની નાઝનીન–એની બાજુમાં સરકતી હતી. બાબર એકદમ બેઠો થઈ ગયો. હુલહુલ આનિગા એની પાછળ દોડી. એના પર થૂંક ઊડાડી, એને ધક્કો મારી, પોતે બહુ પીવાથી ગાંડો થયો હોય તેવો ઢોંગ કરી, એ ઓરડાની બહાર નીકળી ગયો.

અને પછી એની સામે હસાન દૌલત, એની મા, એની નાની, તિમૂર દાદા, બબ્બર જેવો બાપ, ઉમર શેખ મીરઝા, ફાર્ગન અને સમરકંદ અને છેલ્લે એ ડોસી અને તેણે કહેલ હિંદોસ્તાંની વાત યાદ આવી ગઈ.

એ બોલ્યો, "કબૂલ છે, મા! બધી ઓરતો હસાન દૌલતો જ છે."

ધરતીનો ધણી

શ્રી. હરમોહન શર્મા

'જગતના તાત'ને માટે બીજો શબ્દ 'ધરતીનો ધણી' છે. પણ આજે એ વિચાર પ્રવર્તે છે ને કે કોઈનો કોઈ ધણી નહિ, ધણીપણાની નાબૂદી હો! એટલે આ 'ધરતીના ધણી'ને નાબૂદ કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે!

હિંદુસ્તાનમાં તો એ પ્રયત્નો સફળ થયા જ છે. ધરતીનો ધણી ખેડૂત હિંદુસ્તાનમાં હવે જીવતો નથી. એના કરતાં તો મિલનો મજૂર, બોજો ઊંચકનાર વેતરો, ઘરનાં એંઠવાડ કાઢનાર ચાકર અને ભિખારી પણ વધુ સારી સ્થિતિમાં હોય છે.

અને એવા જ પ્રયત્નો જગતમાં બીજે પણ ચાલી રહ્યા છે.

જ્યારે આયરીશ લોકોના હાથમાં પોતાના દેશની લગામ આવી ત્યારે તેઓ દેશની પુનર્ઘટનાના વિચારે મૂંઝાયા. દેશના બંધારણની સમજ ન હોવાથી તેમણે કેટલીક બાબતોમાં ઊંધું માર્યું છે, એવી એક બાબત તે 'ધરતીના ધણી'ને બાંધી લેવાની.

પુનર્ઘટનાની યોજનાઓ અને વિચારોનું જ્ઞાન મેળવવા રાષ્ટ્રીય સરકારે ડેન્માર્ક, બેલ્જિયમ અને એવે સ્થાને વિદ્વાનોનો એક જથ્થો મોકલ્યો.

આ વિદ્વાનોએ પાછા ફરીને સરકારને સલાહ આપી કે ખેડૂતો પોતાના દૂધનો બહુ બગાડ કરે છે. તેઓ દૂધ પોતે વાપરી નાખે છે અથવા વાછરડાંઓને ધવરાવી દે છે કે માખણ બનાવે તો ખાઈ જાય છે. એને બદલે સરકારે એમની પાસેનું બધું દૂધ લઈ લેવું અને સરકારે મોટા પાયા ઉપર માખણ બનાવવાનો ઉદ્યોગ સ્થાપવો અને પરદેશોમાં એ માખણ વેચવા મોકલવું.

સરકાર આ હુકમની પાછળ એવી આશા જોતી હશે કે એથી પરદેશનું ધન દેશમાં લાવી શકાશે. વાત કદાચ બરાબર હશે. પણ એ ધન દેશમાં આવીને કોની પાસે જવાનું છે? આખરે ધનનો પણ ઉપયોગ શો છે? શરીર અને મનને પ્રફુલ્લ રાખવાં એ કે

કઈ બીજો? અને ખેડૂતો પોતાની પાસેના વધારાના વખતનો ઉપયોગ ઘરમાં દૂધમાંથી માખણ બનાવવામાં કરતો તે હવે એ સમયમાં શું કરશે? એ એક ગૃહ-ઉદ્યોગ હતો, ગૃહઉદ્યોગની ટેવ દેશની કટોકટીને વખતે કેટલા ઉપયોગમાં આવે છે તેની આજના યંત્રયુગના રાજદ્વારીઓને કલ્પના હોવી મુશ્કેલ છે ચીનમાં આજે કાંતણનો ગૃહઉદ્યોગ શરૂ થયો છે 'એશિયા'ના ત્રણ ચાર માસ પહેલાના એક અંકમાં રેંટિયો ચલાવતા સ્ત્રી-પુરુષોના ચિત્રો પ્રગટ થયાં હતા તે જોવા જેવા હતા, અને તે પરથી વિચાર કરવા જેવું હતું કે આજે મોટા એક કેન્દ્રમાં બધો માલ એકઠો કરીને યંત્રમાં એને નાખી એમાંથી પાકો માલ બનાવવામાં ખરેખર દેશનું હિત છે? ચીનમાં આજે ત્રણ વર્ષથી લડાઈ ચાલે છે ખેડૂતોને પોતાના રૂનો પાક શહેરોમાં લઈ જતાં ભય લાગે છે ઘણી વખત તો ગામોને જાપનીઓ ઘેરો ઘાલીને બેઠા હોય છે અને બહારનો વ્યવહાર અટકી ગયો હોય છે તે સમયે ચીનને કાંતણના આ ગૃહઉદ્યોગે બહુ રાહત આપી છે લડાઈને લીધે નવરા પડેલા લોકોને સરસ કામ મળ્યું છે પોતાના ગામનું ઉત્પન્ન બહાર વેચવા જવાની લાચારી મટી છે અને બહારથી આવે ત્યારે જ કપડાં પહેરી શકાય એ સ્થિતિનો અંત આવે છે

પણ આયરીશ સરકાર, જે પ્રજાસરકાર છે, તે આ વસ્તુ સમજેલ નથી, કારણ કે રાજ્ય ચલાવવાનો તેમને આ પ્રથમ પ્રસંગ મળે છે તેમના ખ્યાલો ઈંગ્લેંડના યંત્રઉદ્યોગના જ છે દેશને તેઓ યંત્રોના ખખડાટ ને ભસભસાટથી ગાજતો જોવાની આશા સેવે છે અને એટલે ડેન્માર્કનું જોઈને આવેલા વિદ્વાનોએ કહ્યું કે, 'જે ખેડૂત પોતાના દૂધનું ઉત્પન્ન રાજને નહિ સોંપે તેમણે ચાલ્યા જવું પડશે, દેશ એમના વિના ચલાવી લેશે'

ખરી વાત છે આજે લાખો ગામડાં દેશમાં ઉજ્જડ થાય છે ત્યારે બિચારા ધરતીની માટીના પૂતળાઓ શા ખપના છે! એમના વિના દેશને ચાલ્યું જશે.

ખબર નથી પડતી, દેશની વ્યાખ્યા વિદ્વાન લોકો શી કરે છે! પણ એ વાત નક્કી છે કે ખેડૂત નહિ હોય-શાંતિથી, અંતરના ઉમંગથી, કુદરતનો સાથ મેળવતો અને પોતાના વહાલા પશુની પીઠ પર હાથ ફેરવતો હાથેથી ધાન્ય નિપજાવનારો નહિ હોય-ત્યાં સુધી જગત શાંતિ પામવાનું નથી ખેતીનું, ખેતીના ઉત્પાદનનું યંત્રીકરણ કરવાના પ્રયત્નોને આખરે ગૃહઉદ્યોગનું સ્વરૂપ એક કે બીજી રીતે લેવું જ પડે છે તે જર્મનીની ખેતીની સુધારણા બતાવે છે રશિયામાં હમણાં ક્યાંક ક્યાંક કરવામાં આવતા ફેરફારો એ બતાવે છે

આયર્લૅન્ડમાં ખેતી આજે બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ છે, ઉત્પન્ન કરવું અને બનાવવું ઘઉં ઉત્પન્ન કરવા, આટો બનાવીને ગુણો તૈયાર કરવી, દૂધ ઉત્પન્ન કરવું, માખણ બનાવીને ડબ્બાઓ બનાવવા ખેડૂતને બનાવટની ક્રિયામાં હાથ નાખવાની મનાઈ છે શક્ય હોય ત્યાં સુધી ખેડૂતને માખણ બનાવતો અટકાવાતો, શક્ય હોય ત્યાં સુધી ખેડૂતને ઈંડાં સેવાવતો અટકાવાતો, શક્ય હોય ત્યાં સુધી એને અનાજનો લોટ બનાવતો અટકાવાતો આ બનાવટનું કામ કારખાનાઓએ કરવાનું છે આ એના જેવી વાત થઈ કે માતાએ બાળકો જણ્યે રાખવા, જણ્યે જ રાખવા બાળકોને પ્રેમ કરવાનો એને હક નહિ, બાળકોને કેળવણી આપવાનો એને હક નહિ. એણે તો બાળક જણીને રાજને સોંપી દેવું, રાજ એનું જે કરે તે ખરું રાજ એને ચાહે તો ખેડૂત બનાવે, ચાહે તો સિપાહી બનાવી કોઈ બીજા દેશના ગરીબ માણસની પોતાના 'દેશ'ને ખાતર કતલ કરવા મોકલી દે

આયર્લૅન્ડના ગૃહઉદ્યોગના પાકા હિમાયતી અને તેની પુનર્ઘટના માટે શ્રમ ઉઠાવનાર શ્રી પિટર કાનીકે એક અમલદારને આ ઊંધી રીત પાડવાના કારણની સમજાવટ પૂછી ત્યારે એ અમલદારે કહ્યું, "જમીન ખેડૂતોની જ છે, બધા પશુ પણ ખેડૂતોના જ છે ખેડૂતોની પાસે શું નથી કે તેમણે પોતાનું ઉત્પન્ન શહેરો તરફ કારખાનાઓમાં ન મોકલવું કે જેથી કારખાનાઓને રેલવેને અને શહેરના લોકોને કામ મળે?"

"પણ ગામડાંના લોકો પાસે પછી કામ નથી રહેતું તેનું શું?"

"તેઓ શહેરમાં આવે."

ગામડાંમાંથી શહેરમાં આવનાર એ 'તેઓ' એ કોણ? ખેડૂતો કે કોઈ બીજા? આમ ખેતી-ખેતી નહિ, ખેડૂત આજે ઉવેખાઈ રહ્યો છે.

યુદ્ધ થાય છે. આસમાનમાંથી બૉંબ-વર્ષા થાય છે. પહેલાં બૉંબ ક્યાં પડે છે? ખેડૂતોની જમીન ઉપર. ખેડૂતને પહેલો મારો. ધરતી તો કુંવારી છે. એ કુંવારી ધરતીનો ધણી થવાની ખ્વાહેશ રાખનાર એ ખેડૂત પહેલો મરવો જોઈએ, એ જાણે આજના યુદ્ધનો ઘોષ છે. ચીનમાં જાપાનીઓએ આ ઘોષ બહુ મોટા સ્વરે ગજવ્યો છે ચીનના ખેડૂતોનો જાપાનીઓને હાથે આજે જે રીતે નાશ થઈ રહ્યો છે તે ચિત્ર જ શબ્દોમાં ઉતારવું મુશ્કેલ છે. જેમ રાજવંશોમાં રાજાના ખૂન સાથે રાજાના એકેએક સંબંધીનો, ગર્ભમાં સૂતેલા બાળકનો પણ, નાશ કરવામાં આવતો તેમ ચીનમાં ખેડૂત-પુરુષોને જ નહિ, સ્ત્રીઓને, નાનાં બચ્ચાંઓને પણ કરપીણ રીતે મારી નાખવામાં આવે છે. દેશમાં ધાન્ય નિપજાવનાર કોઈને જીવતો રહેવા ન દઈને દેશને મારવાના એ પ્રયત્નો છે.

જગતે કેટલી ગતિ સાધી છે તેનું આ દષ્ટાંત! એક જમાનો હતો. બાબરનો જમાનો. બાબરનો સિપાહીઓને હુકમ હતો કે 'દેશમાં કે પરદેશમાં લડાઈમાં હોઈએ ત્યારે એ ખાસ ધ્યાન રાખવું કે ખેડૂતને અને તેના પશુને હેરાન કરવાં નહિ, એમના પાકને નુકસાન કરવું નહિ.' સીકરીની લડાઈમાં એક અમલદારે બેપરવા બની લશ્કરના ઘોડાને ઊભા ખેતરોમાં છુટા મૂકી દીધા. એ વાત જાણી બાબરના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. એણે એ અમલદારને મોતની સજા ફરમાવી. હિંદમાં તો હમેશાં ખેડૂતની અદબી પૂરેપૂરી જળવાઈ છે. ઔરંગઝેબ જેવા જુલ્મગાર પાદશાહે પણ ખેડૂતને તો સાચવ્યો જ હતો. હિંદમાં પરદેશીઓનાં આક્રમણોની અસર ગામડાંના ખેડૂત પર નહિવત્ જ થતી કારણ કે ખેડૂતને હેરાન કરવા કોઈ ચાહતું નહિ. જેવું હિંદમાં હતું તેવું જ દુનિયાના બીજા દેશોમાં હતું. અને એટલે જ આજના કરતાં સુખ, સમૃદ્ધિ, શાંતિ અને વ્યવસ્થા તે કાળમાં વિશેષ હતાં, એ ભોગવવામાંથી બાકાત રહેનારાનું પ્રમાણ આજ કરતાં ઘણું-ઘણું ઓછું હતું.

પણ આયર્લૅન્ડની પ્રજાકીય સરકાર તો પોતાના ખેડૂતોને આયર્લૅન્ડને ઇંગ્લૅન્ડ જેવો 'ઉદ્યોગ'પ્રધાન દેશ બનાવવાની ઘેલછામાં ગૂંગળાવે છે. પણ આમ બનવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે ઇંગ્લૅન્ડ અને આયર્લૅન્ડની સ્થિતિ એક નથી પ્રકૃતિ નામના એક જ કર્તાએ રચેલ એ બે જુદાં જુદાં પુસ્તકો છે. આયર્લૅન્ડમાં મુખ્ય પાત્ર 'શાકભાજી' છે, ઇંગ્લૅન્ડનું મુખ્ય પાત્ર 'ખનિજ' છે. આ ભિન્ન પ્રકારનાં બે પાત્રોની એક જ ક્રિયા ન હોઈ શકે. બંને દેશની પ્રજાઓનાં માનસ જુદાં જુદાં જ હોય.

ઉદ્યોગ બે જાતના-કારખાનાંનો ઉદ્યોગ અને ગૃહઉદ્યોગ; બંને સ્વતંત્ર એકમો જેવા છે. બંને એકબીજાથી સાવ ભિન્ન છે. સરકાર કારખાનાંના ઉદ્યોગનો ખ્યાલ છોડી દઈને ગૃહઉદ્યોગોથી દેશનું ધન વધારવાની યોજના વિચારે તો ખેડૂત પોતાની નબળી સ્થિતિને એકથી વધુ જાતનાં કામોમાં કંઈક યોજના યોજીને સમધારણ કરી લઈ શકે. ગૃહઉદ્યોગોના બીજા ફાયદાઓ વિચારવા છોડી દઈએ તોપણ એનાથી જે આર્થિક સુઘટનાનું મંડાણ કરી શકાય છે તે ખરેખર દેશને બહુ લાભ કરે છે. ઉત્પન્નનું અને કામનુ અને વિશેષતઃ નફાની વહેંચણીનું યોગ્ય રીતે વિભાજન થઈ શકે છે, એમાં માલેકી-હકનો પ્રશ્ન કરવાપણું નથી રહેતું, એમાં કોઈ ઉપર પરાણે કાયદા લાદવાપણું નથી રહેતું. ચિત્ત દઈને જે કામ કરશે તે ખાશે એ વ્યવસ્થા આપમેળે આવી જશે. ખેતી ઉપરનાં નાનાં કેન્દ્રોમાં વસવાથી સૌને આરોગ્યપ્રદ રીતે રહેવાની સગવડ મળશે, મોજશોખો એની મેળે મર્યાદિત બની જશે, વધુ મેળવવાની લાલચ નહિ રહે અને ઝઘડાઓનો પારો નીચો રહેશે. જો આ રીતે ગૃહઉદ્યોગમાં યંત્ર આવતું હોય તો તે આવવા દેવા સામે વાંધો ન હોઈ શકે. પણ યંત્રે ગૃહઉદ્યોગને અનુરૂપ રહેવું જોઈએ. ગૃહ-

ઉદ્યોગને એ ગળી જવાનો પ્રયત્ન કરતું લાગે તો તત્કાલ એને ઉખેડી નાખવુ જોઈએ

એટલે, ખેડૂતની આજે જે ઉપેક્ષા થઈ રહી છે તે ઉપેક્ષાનો અત આવવો જોઈએ ખેતીમા સુવ્યવસ્થા આણવા માટે 'ખેતી-વિશારદો'ની જરૂર નથી પણ ભણેલા ખેડૂતોની જરૂર છે ખેડૂત ની જોડાજોડ ખેતી ઉપર રહીને એને કામની સમજ પાડવી જોઈએ, સમયને ગોઠવતા શીખવવુ જોઈએ અને જુદી જુદી રીતો અને અખતરાઓ સુઝાડવા જોઈએ. આ બધુ શિખાડવા માટે પણ 'વિશારદો'ની જરૂર નથી ખેડૂત લખતા વાચતા જાણશે અને કઈક વિચાર કરતો થશે એટલે પોતાની મેળે એ બધુ સમજશે, અને એવા થોડા જાણકાર ખેડૂતો ઘણા સારા ખેડૂતોને ઊભા કરશે ખેડૂતોને માટેની નિશાળો શહેરોમા હોય છે એવી હશે તો બહુ કામની નહિ નીવડે એમની નિશાળ ખેતી ઉપર જ હશે ખેતી ઉપરની નિશાળ ચલાવતા જાણનાર શિક્ષકો તૈયાર થવા જોઈએ એ શિક્ષકો ખેડૂતના બાળકોને દુનિયાનુ અને ખેતીનુ સામાન્ય જ્ઞાન આપે, લેખન-વાચન શીખવે અને દેશની પરિસ્થિતિ સમજાવી દે તો તેમણે એ બાળકો માટે પૂરતું કર્યું કહેવાય.

ધરતીનો ધણી જે કહેવાય છે તે ખરી રીતે તો ધરતીનુ બચ્ચુ છે એને ધરતી પાસેથી ખૂચવી લેવાની જરૂર નથી આજે મોટા શહેરોની બાજુના ગામડાઓની સડક ઉપર ઊભા રહીએ તો વહેલી સવારે આપણને જુવાન સ્ત્રી પુરુષોના ટોળા ગામડાંઓમાથી શહેરમા આવતા રોજ દેખાશે એ એવા ટોળામાથી કોઈ કોઈની જોડે વાતો કરી છે એ લોકો ખેતી મૂકીને મિલમા જતા હોય છે જો કે આથી મિલવાળાઓ તો બૂમો મારતા જ હોય છે કે આપણા દેશમા મિલમજૂર એ સપૂર્ણ રીતે મિલમજૂર નથી એ ખેતી ઉપરથી આવતો હોય છે એટલે મિલમા કાયમ ટકતો નથી પણ મિલવાળા કરતા તો વધુ બૂમ ખેડૂતે મારવાની છે કે મિલોએ એના ચિત્તને ખેતી ઉપરથી હઠાવી લીધુ છે અને ખેતી સાવકી બની જતા મુશ્કેલ થઈ ગઈ છે

યંત્રોના હિમાયતીઓએ આ વાત વિચારવા જેવી છે

શાંતિવાદનું જાહેરનામું

વિલિયમ લૉઇડ ગેરિસન

[અમેરિકામાં ગુલામી-પ્રથા વિરુદ્ધ જબ્બર ચળવળ કરનાર વિલિયમ લૉઇડ ગેરિસનનું નામ જાણીતું છે. આજથી એક સો વર્ષ પહેલાં, એટલે કે ૧૮૩૮માં એમણે 'અપ્રતિકાર—Non-resistance' નામનું એક પુસ્તક લખ્યું. એ પુસ્તક લખવા પાછળ ઉદ્દેશ રહો હતો એક 'શાંતિવાદના જાહેરનામા'ની જાહેરાત અને સમજાવટનો.

અમેરિકામાં ખ્રિસ્તીઓનો ક્વેકર નામે એક પંથ છે. ઇશ્વરથી જે ધ્રૂજે તે ક્વેકર-ધ્રૂજનાર. આ પંથના અનુયાયીઓ જગતના પ્રેમ અને શાંતિના ફેલાવા માટે બહુ આતુર હોય છે. શાંતિનો કેમ વધુ પ્રચાર થાય, લડાઈઓ કેમ ઓછી થાય ને બંધ પડે તેનો વિચાર કરવા કેટલાક ક્વેકરોની સભા મળી હતી. આ સભામા નિર્ણય થયો કે શાંતિવાદની પ્રતિજ્ઞાનુ એક જાહેરનામું તૈયાર કરવુ અને એ જાહેરનામા ઉપર શાંતિવાંછુઓની સહીઓ લેવી. એ નિર્ણય પરથી ગેરિસને એ જાહેરનામું લખ્યું અને તેની ઉપર ઘણા ધર્મપ્રેમીઓએ સહી કરી.

આખું જાહેરનામું આજની પળે વાંચવા જેવું છે]

"બૉસ્ટન શહેરમાં સન ૧૮૩૮ ના સપ્ટેંબરની તારીખ ૧૮, ૧૯ અને ૨૦ ના રોજ મળેલી 'શાંતિ-સભા 'એ જાહેર કરેલું પોતાનું વલણ.

"જગતમાં શાંતિ અને માનવ-માનવ વચ્ચે પ્રેમની લાગણીના વિકાસ અર્થે સંસ્કૃત અમેરિકાના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આવીને સભામાં મળેલા અમે, નીચે સહી કરનારાઓ, અમારી પોતાની ખાતર, અમારા પ્રિય સિદ્ધાંતને ખાતર, જ્યાં અમે વસીએ છીએ તે અમારા દેશને ખાતર અને જગતને ખાતર અમે એક જાહેરનામું પ્રગટ કરીએ છીએ કે જે અમારા આનંદધામ સિદ્ધાંતને અને જેની પ્રાપ્તિ માટે ઝંખીએ છીએ તે અમારા ધ્યેયને અને શાંતિની વિશ્વવ્યાપી પુનઃસ્થાપનાના અમારા કામને અમે કેવી રીતે આગળ ધપાવશું તે વ્યક્ત કરે છે.

"મનુષ્યની સત્તાની કોઈ સરકારની સાથે અમે મિત્રતા કબૂલતા નથી, તેમ એવી કોઈ સરકારનો શારીરિક બળથી અમે વિરોધ ઇચ્છતા નથી. અમે માત્ર એક જ સત્તાને, એક જ ન્યાયાધીશને, એક જ શાસકને અને એક જ નિયામકને ઓળખીએ છીએ. અમે તે એક જ સમ્રાટનો હુકમ માન્ય રાખીએ છીએ કે જે આ દુનિયાનો નથી અને જેની પ્રજાને અંદરોઅંદર લડી મરવાનો નિષેધ છે, જેના રાજ્યમાં પ્રેમ (Mercy) અને સત્યનો વાસ છે અને ન્યાય અને શાંતિ એકમેકને આલિંગે છે. એના રાજ્યને કોઈ સીમા-દોરી નથી, કોઈ પ્રજાભેદ નથી, કોઈ ભૌગોલિક અટકાયતો નથી. ત્યાં કક્ષાભેદ નથી, જાતિભેદ નથી, જાતીયતાની અસમાનતા નથી. ત્યાં અધિકાર ચાલે છે શાંતિનો, ત્યાં નિયમન છે પ્રમાણિકતાનું, તેની સીમાઓ છે મુક્તિની, તેનાં પ્રવેશદ્વારો છે પ્રાર્થનાનાં. એનો હેતુ છે બધી સીમાઓને તોડી પોતાની સાથે એક કરી દેવાનો. અમારો દેશ છે સમગ્ર જગત, અમારા દેશબાંધવો છે માનવીમાત્ર. અમે અમારી ભૂમિને એટલી જ ચાહીએ છીએ જેટલી અમે તમામ ભૂમિને ચાહીએ છીએ. અમેરિકાની પ્રજાનાં હિત, અધિકારો અને સ્વતંત્રતા અમને જેટલાં વહાલાં છે તેથી ઓછાં અમને બીજી પ્રજાઓનાં વહાલાં નથી. એટલે અમેરિકા દેશપ્રેમના નશામાં બીજી કોઈ પણ પ્રજાનું અહિત કે અપમાન કરવા

જાય તે અમને મંજૂર નથી શાંતિનો સિદ્ધાંત કે જેના નિર્મળ ધ્વજ નીચે અમે એકઠા મળ્યા છીએ તે જગતના વિનાશને અર્થે નહિ પણ કટ્ટામા કટ્ટા શત્રુના યે તારણને અર્થે છે તેણે (ક્રાઈસ્ટે) પોતાના આચરણથી અમને શીખવ્યું કે અમારે એને પગલે ચાલવું અમે પાપી હતા છતા એણે અમને પ્રેમ કર્યો, અમારે ખાતર એણે પોતાના પ્રાણ આપ્યા

"અમે માનીએ છીએ કે કોઈ પ્રજાને પોતાના શત્રુ સામે શારીરિક બળથી પ્રતિકાર કરવાનો હક્ક નથી તે જ નિયમ વ્યક્તિને પણ લાગુ પડે છે એકમ એ સમાજ કરતા મોટો નથી જો એક વ્યક્તિ કોઈનો જીવ લઈ શકે, પોતાના હકને માટે ગમે તે કરી શકે તો એ જ પરવાનો સમાજ, રાજ્ય કે પ્રજાને પણ મળવો જોઈએ જો 'તે' છરો કે બંદૂક વાપરી શકે તો 'તેઓ' તોપો, બોંબો અને ખુશ્કી અને દરિયાઈ લશ્કર કેમ ન વાપરી શકે? જેટલા ઊંચા પ્રમાણમાં હિતો જોખમમા હોય અને જેટલા જીવોના નાશની શક્યતા હોય તેટલા પ્રમાણમા આત્મરક્ષણનાં સાધનોનો સામનો થવાનો જો લોહીતરસ્યા અને પ્રાણહારી સિપાહીઓના ધસારાનો પ્રજા કે રાજ્ય પ્રતિકાર ન કરવું હોય તો એક સમાજમા અને એક આમમંડળમા પણ અશાંતિને સમયે એ નિયમ ચાલવો જોઈએ અમેરિકનો જો પરદેશીઓને પોતાના કરતા વિશેષ સત ન માની લે કે એમને અનાચાર અને અસત્યાચરણનો ઈજારો ન આપી દે તો તેમણે ઘણુ ઉપકારક કર્યું કહેવાય

"જગતની બધી સરકારો ઈશ્વરનિયુક્ત છે અને અમેરિકા, રશિયા, તુર્કી એ બધી સરકારો ઈશ્વરની ઇચ્છાનુસાર જ ચાલે છે એ ભ્રમ ઓછો હાસ્યાસ્પદ નથી માનવીની મુક્તિ અને સમાનતાના નિષ્પક્ષપાતી કર્તાને તે પક્ષપાતી અને જુલ્મી ઠરાવે છે દુનિયાની એક પણ માનવી સત્તા શત્રુ સાથેના વર્તનમા ઈશ્વરી પ્રેરણાનુસાર કે ખ્રિસ્તના આદેશાનુસાર ચાલે છે એમ નહિ કહી શકાય એટલે એ સત્તાઓ ઈશ્વરની ઇચ્છાને અનુકૂળ નથી અને એટલે જ એમની પ્રજાના આધ્યાત્મિક જોરે એ ક્યારેક પડશે એ નક્કી

' અમે અમારો વિરોધ માત્ર લડાઈ—આક્રમણ કે પ્રતિકારક—સામે જ નથી નોંધાવતા, પરંતુ અમારો વિરોધ છે યુદ્ધની દરેક તૈયારી સામે—નૌકાસૈન્ય સામે, હથિયારખાના સામે, કિલ્લેબંદી સામે, લશ્કરતંત્ર અને કાયમી લશ્કર સામે, દુશ્મન પર મેળવેલા વિજયનાં સ્મારકો કે યુદ્ધમા બહાદુરી માટે અપાતા ચંદ્રકો સામે દરિયાઈ કે જમીન પર મેળવેલી લૂંટો પછી થતા આનંદ-ઉત્સવ સામે, કાયદાના રક્ષણાર્થે રાખવામા આવતી બારીક તકેદારી સામે, સરકાર તરફથી પ્રજાને માથે લાદવામાં આવતી ફરજિયાત લશ્કરી સેવા સામે એટલે શસ્ત્રો સજવા કે લશ્કરમા નોકરી કરવી એને અમે ગેરકાયદેસર માનીએ છીએ

"દરેક સરકાર શસ્ત્રબળથી જ ઊભી થયેલ હોવાથી, અને તેના કાયદાઓ બંદૂકની નાળ દેખાડીને જ પળાવવામા આવતા હોવાથી અમે એના ખાતાઓમાં નોકરી ન કરી શકીએ કે જે સદાચરણ પણ જેલ અને ફાંસીના ત્રાસે જ આચરાવે છે એટલે અમે સ્વેચ્છાએ જ એના ધારાસભા કે ન્યાયસભાના તંત્રથી અમને દૂર રાખીએ છીએ, અને દુન્યવી માન અને સત્તાના સ્થાનો અને રાજકારણનો ત્યાગ કરીએ છીએ જેમ અમે પોતે આ સ્થાનો લેવા નથી ઇચ્છતા તે જ રીતે એ સ્થાન લેવા બીજાને અમારી અવેજીમા ચૂંટી પણ ન શકીએ

"અમે કોઈને ન્યાયકચેરીમાં પણ ઘસડી ન શકીએ અને એણે અમારી કે બીજાની પાસેથી ખોટી રીતે જે મેળવ્યું હતું તે પાછું અપાવવાની ફરજ પાડી ન શકીએ. પણ અમે તો જો એણે અમારો કોટ લઈ લીધો હશે તો અમે એને અમારો જામો આપવા જઈશું પણ એને સજા નહિ કરાવીએ.

"અમે માનીએ છીએ કે 'આંખ સાટે આંખ અને દાંત સાટે દાંત'ની જૂના કરારની ઉક્તિને ખ્રિસ્તે દૂર રાખી છે અને હરકોઈ સંજોગમાં શત્રુને શિક્ષા આપવાને બદલે ક્ષમા આપવાનું પોતાના શિષ્યોને પ્રબોધ્યું છે. શત્રુ પાસેથી દંડ લેવો, એને બેઆબરૂ કરવો, જેલમાં નખાવવો કે ફાંસી અપાવવી–એ ક્ષમા નથી પણ બદલો છે એ સ્પષ્ટ છે: "પ્રભુએ કહ્યું છે કે વેર મારું છે. એની ભરપાઈ હું કરીશ."

"માનવજાતનો ઇતિહાસ એવી ઘટનાઓથી ભરપૂર છે કે જે બતાવે છે કે નૈતિક અસરનું સ્થાન શારીરિક જુલ્મ નહિ લઈ શકે, માણસની પાપવૃત્તિને પ્રેમથી જ ઓગાળી શકાશે, જગતમાંથી બૂરાઈનો નાશ ભલાઈની સ્થાપનાથી જ થઈ શકશે, ભયમુક્ત થવા માટે હાડચર્મની ભુજા કે ફેફસાંમાં વહેતા શ્વાસનો આધાર માણસને ખોટો છે, નમ્રતા, નિરુપદ્રવિતા, સહિષ્ણુતા અને ક્ષમાના હોજનો જ આધાર મોટો છે. જે નમ્ર હશે તેના જ હાથમાં જગત રહેવાનું છે, કારણ કે હિંસકો તો પોતાની જ તલવાર પોતાનાં જ ગળાં ઉપર ફેરવનાર છે. એટલે, મજબૂત સાધન લેખે ધન, જિંદગી અને સ્વતંત્રતાની સલામતી માટે, જાહેર પ્રજાની શાંતિ માટે અને અંગત આનંદને માટે, અને એ જ રીતે એ રાજાના રાજા પ્રત્યે વિશ્વાસ જાહેર કરવા માટે અમે હૃદયપૂર્વક અપ્રતિકારનો સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ છીએ.

"અમે અરાજકતાવાદીના મતને મળતા નથી. કારણ કે તેમાં ઉશ્કેરણી, હિંસા અને ખૂનનો બોધ છે. એ ઈશ્વરને માનતો નથી અને મનુષ્યને કંઈ ગણતો નથી. અમે તો ખ્રિસ્તના મર્મને જીવનમાં ઉતારવા માગીએ છીએ. જો અમે અમારા સિદ્ધાંતથી બધાતા હોઈએ તો અમારી યોજનામાં અનવસ્થા, છૂપાં કાવતરાં કે કરપીણ કામો ન હોઈ શકે. મનુષ્યના દરેક હુકમને અમે તાબે થઈશું, પણ કેવળ ઈશ્વરને અર્થે. સરકારની બધી જરૂરિયાતો પૂરી પાડશું, જો તે અમને ઈશ્વરના હુકમથી વિરુદ્ધ નહિ લાગે તો. કાયદાના અનાદરની સજાનો નમ્રતાપૂર્વક સ્વીકાર નહિ કરી શકીએ તો અમે કોઈ પણ કાયદાનો વિરોધ નહિ કરીએ.

"અપ્રતિકાર અને ક્રિયાત્મક સ્વીકારના અમારા સિદ્ધાંતથી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અર્થમાં અમે કહેવા માગીએ છીએ કે ઈશ્વરને ખાતર બોલવું અને આચરણ કરવું, ઉચ્ચ અને નીચ બધાં સ્થાનોને સમાન સમજવાં, સામાજિક, રાજકીય, સરકારી કે ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં આ સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરવો અને પ્રભુના રાજની પુનઃસ્થાપનાના સમયને નજીક આણવો.

"એ સ્વયંસિદ્ધ કથન લાગે છે કે જગતના કોઈ પણ કાળે જેનો નાશ છે તેનો આજે જ ત્યાગ થવો જોઈએ. જો એક કાળે તલવારો ગળાઈને તેનાં હળ બનવાનાં છે, જો ભાલાં ગળાઈને દાતરડાં બનવાનાં છે અને માણસને યુદ્ધકળા જેવું કંઈ હસ્તગત કરવાનું નહિ રહે તો શસ્ત્રોના ઘડવૈયાઓ વિક્રેતાઓ અને વાપરનારાઓ આજે જ પ્રભુના એવા રાજ્યના સેવકો બની જાય.

"અમારા સિદ્ધાંતો અને હેતુઓ કહ્યા પછી અમે એ હેતુઓને અસરકારક બનાવવા શું કરશું તે કહીએ

"અમે ઉપદેશના પાગલપણાનો આશરો લેશું-દરેકના હૈયામાં અમારી વાત ઠસાવવા પ્રયત્ન કરશું, છાપખાનાની મદદથી શક્ય તેટલા વિસ્તારમાં અમારી ભાવનાઓને પ્રસારશું, દરેક જાતિ અને નામધારીનો સહકાર મેળવવા પ્રયત્ન કરશું અમે સભાઓ ગોઠવશું સંસ્થાઓ સ્થાપશું, રાજ્યને અને પ્રજાસંસ્થાઓને વિનંતિઓ કરશું કે તેઓ વિશ્વશાંતિને પહેલી વિચારે શત્રુ પ્રત્યેના વર્તાવ અને અનિષ્ટના નાશના માર્ગ યુદ્ધના અનિષ્ટને જોરશોરથી પ્રકાશમાં લાવશું

'અમારા ધ્યાન બહાર એ નથી કે અમારા આ મહાન કાર્ય માટે અમારી શક્તિની ચકાસણી ભયંકર યાતનાઓથી થશે એને ખાતર અમારે અપમાન, ઉશ્કેરણી, માર અને મૃત્યુને સત્કારવાને માટે પણ તૈયાર રહેવું પડશે અમારા વિરુદ્ધ ખોટા પ્રચારની અને અમને બદમાશો ગણાવવાની પેરવીઓની પણ અમે ગણતરી રાખી છે અમારી વિરુદ્ધ અહીલનો થાય, અશિષ્ટ અને મારાત્મક રીતે જનસમૂહ, સરકાર, કહેવાતી ધર્મસંસ્થા–એ બધાં અમને કચડવા આવશે જિસસને કે જેના પગને અમે જવા નીકળ્યા છીએ તેને, પણ એમણે એ જ અનુભવ આપ્યો હતો અમને પણ એના જેવી યાતનાઓ મળશે તો જોડે ઊભા રહેવા મળવાનો અમને આનંદ થશે અમને ત્રાસ કે દુખનો ભય નથી. અમને સર્વશક્તિમાન પ્રભુમાં વિશ્વાસ છે, માનવીમાં નહિ. માનવીનું રક્ષણ અમારી પાસેથી ઝૂટવાઈ જશે પણ ઈશ્વરના રક્ષણથી અમને કોણ દૂર કરનાર છે ' જે ભયાનક કસોટી અમારે માથે આવશે તે કાંઈ વિચિત્ર બની રહ્યાનો ભાવ અમને નહિ આપે, પણ એ આનંદ આપશે કે અમે ખ્રિસ્તની યાતનાઓમાં ભાગ લઈએ છીએ એટલે અમે શુભકાર્ય માટે ઈશ્વર તરફ અભિમુખ થઈએ છીએ એને માટે જે પોતાના ઘર-બાર, સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર, ભાઈબેન અને માતપિતા, જરજમીન અને દુન્યવી સુખોનો ત્યાગ કરે છે તેને બદલામાં એ વસ્તુઓ હજારગણી મળશે અને શાશ્વત જીવન એ ચાખશે

"આ જાહેરનામામાં જે કહેવું છે તેને માટે ગમે તેટલાં ભયંકર દુખોનો સામનો કરવાનો આવે છતાં આખરે એનો વિજય થવાનો છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા છે અમારી માન્યતાની નમ્ર ખાતરી અર્થે માનવજાતની વિચારબુદ્ધિ અને વિવેકબુદ્ધિને જગાડવા અમારે માથે જે સંકટો આવે તેને સહજ ગણી લેવા અને ઈશ્વરની જ સત્તા અને શક્તિને નમ્રતાથી અને મૌન ધરીને સ્વીકારવાનો નિર્ણય દાખવવા આ નીચે અમે અમારી સહીઓ મૂકીએ છીએ "

ક્રાન્તિ

મૂળ લેખક : શ્રી જૈનેન્દ્રકુમાર——————અનુવાદક : શ્રી ઈશ્વરલાલ દવે

ક્રાન્તિ શબ્દ મનોરમ છે પણ એ મનોરમતા શી વસ્તુ છે? સુવર્ણમૃગ પણ મનોરમ હતો અને એની પાછળ પડવાથી રામની સુગતિ ન થઈ ક્રાન્તિની પાછળ દોડવામા એવી જ દુર્ગતિ તો ક્યાક ન થાય?

પણ રામ રામ થઈને ય માયામૃગની પાછળ દોડ્યા વિના ન રહી શક્યા તો ક્રાન્તિની પાછળ પડ્યા વિના આપણે કેમ રહી શકીએ?

કદાચ એ ઠીક હોય, એ માયાવી ગમે તેટલુ હોય તોપણ આ નવા યુગમા જન્મેલા અને ક્રાન્તિથી જાગેલા એવા આપણે સૂઈ રહીએ એ અશક્ય છે

પણ રામની વાત આપણે રામ ઉપર છોડીએ આપણી વાત આપણે રામ ઉપર ન છોડી દેવી જોઈએ આમા રામથી આગળ વધી જવાનો સવાલ જ નથી, પણ કોણ જાણે કદાચ રામે આ ભૂલ એટલા માટે તો નહિ કરી હોય કે એની પાછળ આવનારા આપણે એમાથી કાંઈક શીખીને એવી ભૂલ કરવામાથી બચી જઈએ।

એથી જે હોય તે ક્રાન્તિને અપનાવતા પહેલા એ શુ છે એ સમજી લેવાની ધૃષ્ટતા તો આપણે જરૂર કરી શકીએ, અને જો આ ઠીક હોય તો હુ કહેવા માગુ છુ કે એ શબ્દનો ધ્વનિ મને ઠીક નથી લાગતો

મારે જાણવુ જોઈએ કે 'ક્રાન્તિ' શબ્દ આ યુગની ભાષાને બહુ જ પ્રિય છે એ ચલણી સિક્કો છે દરેક જગ્યાએ 'ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ'નો જયઘોષ તમારા કાને અથડાશે જ તોપણ ખોટુ નહિ કહેતા સાચુ કહુ તો એ શબ્દ અંદરથી મને નમાલો લાગ્યો છે થોડા પાણીમા ફૂક મારવાથી જેમ પરપોટો થઈ શકે છે તેવી જ રીતે આવેશના વેગથી ભાષાની અંદર એવા શબ્દો બની જાય છે આવેશ છે ત્યા સુધી તો એ શબ્દ પણ ગર્વથી શેકૂ મારતો ઊભો હોય છે પણ આવેશ એ કાંઈ સંકલ્પ નથી કે હમેશા અચલિત રહે એથી આવેશ ગયો કે તુરત એ શબ્દ કરમાઈને નિષ્પ્રાણ થવાનો, અને પછી ખબર પડે છે કે એનુ રૂપ તો માયાવી જ હતુ, એથી અધિક એમા કશુ નહોતુ મને લાગે છે કે જે 'ક્રાન્તિ' કરવા માગે છે તેને એઓ પોતે જ શુ કરવા માગે છે એનો સાચો ખ્યાલ નથી હોતો એ પોતે પોતાની વાતનો જ મર્મ સમજતો નથી એટલે એ 'ક્રાન્તિ'ની વાત કર્યા કરે છે

અને કદાચ કોઈ જગ્યાએ આવુ ન પણ હોય. ધારો કે ક્રાન્તિવાદી પોતે શુ કરી રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ રાખતો હોય તોપણ કહેવુ પડશે કે એ આદમી મતલબી પણ છે અને તકસાધુ પણ છે

ક્રાન્તિવાદીની આકાંક્ષાઓ જો હવાઈ ન હોય અને પોતે સ્વપ્નસેવી આદર્શવાદી ન હોય તો 'ક્રાન્તિ' શબ્દની ઓથે એ પોતાની કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષાને પોષી રહ્યો છે આમ થયુ એટલે તો એ સ્વપ્નદર્શી ક્રાન્તિકારી કરતા પણ બેદર્દી

પણ આલોચના જવા દઈ મુખ્ય સવાલ ઉપર આવીએ પ્રશ્ન એ છે કે 'ક્રાન્તિ' શુ છે? શુ એ થઈ શકે છે? અને જ્યારે એ સફળ રીતે પાર પડે છે ત્યારે શુ થાય છે? શુ કોઈ એવો સમય આવશે, જ્યારે ક્રાન્તિની આવશ્યકતા જ ન રહી હોય? અને જો હમેશા જ એની આવશ્યકતા ઊભી જ રહે અથવા ક્યારે ય પણ એ પૂરી રીતે સફળ ન થઈ શકે તો શુ એને 'ક્રાન્તિ'નુ નામ આપવુ યોગ્ય ગણાય? શુ 'ક્રાન્તિ' શબ્દ આટલી ગભીર યથાર્થતાનો ભાર ઝીલી શકશે?

ક્રાન્તિ શું?

એવું પરિવર્તન જેનો કાર્ય–કારણ–ભાવ આપણી મન–બુદ્ધિમાં પૂરી રીતે ન સમાય અને જે એ કારણે જ મર્યાદાતીત અને આકસ્મિક લાગે છે એને માત્ર પરિવર્તનની સંજ્ઞા આપીને જ આપણને સંતોષ નથી થતો. કોઈ એવો એક શબ્દ હોવો જોઈએ કે જે આવી ઘટનાઓ પ્રત્યેના આપણા વિસ્મય અને ભયને પૂરેપૂરો વ્યક્ત કરી શકે 'ક્રાન્તિ' એવો એક શબ્દ છે. વિપ્લવ, વિધ્વંસ, ઇન્કિલાબ, ઊથલપાથલ વગેરે પણ એવા શબ્દો છે.

પણ જ્યાં કારણ છે ત્યાં કાર્ય હોય જ છે. અકારણ કાંઈ હોઈ શકતું નથી. એ વાત સાચી કે એ કારણ આપણે જોઈ શકતા નથી.

કારણની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો દેખાશે કે કોઈ કાર્ય આકસ્મિક નથી હોતું. ત્યારે નથી વિસ્મયની આવશ્યકતા કે નથી ભયની. પછી વિનાશ અશક્ય છે. ઊથલપાથલ પણ અશક્ય છે. બધું જાણે ક્રમશઃ બને છે. કાળના અનવચ્છિન્ન પ્રવાહમાં બધું ઘટનારૂપે પરોવાયેલું હોય છે. ભૂતકાળમાંથી વર્તમાન થયો અને વર્તમાનમાંથી ભવિષ્ય થશે. વચ્ચે ક્યાંય તૂટ નથી અથવા જેમાં તોડફોડનો ભાવ સમાઈ શકે એવો અવકાશ પણ ક્યાંય નથી. પળમાં પળ, મિનિટમાં મિનિટ અને યુગમાં યુગ બરાબર જોડાયેલા છે. વચ્ચે ક્યાંય તરાડ નથી, જ્યાં તોડફોડ સમાઈ શકે. જે નષ્ટ થતું દેખાય છે તે વાસ્તવમાં નષ્ટ થઈને કોઈ બીજાનું સર્જન કરી રહ્યું હોય છે. ખરી રીતે તો પોતે જ નવજીવનનો અંચળો પહેરતું હોય છે. તૂટેલાનું તૂટલાપણું તો દૃષ્ટિભેદને કારણે જ દેખાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈએ અને સંકુચિત દૃષ્ટિના બંધનમાંથી છૂટીએ તો જેને 'ક્રાન્તિ'નું નામ આપી શકીએ એવી વસ્તુ પણ ઇતિહાસના પ્રવાહમાં અસંભવ બની જાય છે. કાળની કડી ક્યાંય કદી તૂટતી ન હોય અને એની એક એક કડી અતૂટ ભાવથી કાર્ય કારણ સાથે જોડાયેલી હોય તો વચ્ચે 'ક્રાન્તિ'ને માટે અવકાશ ક્યાં રહ્યો?

શું ક્રાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે? અને શું ક્રાન્તિ કરવી જ જોઈએ? થોડી વારને માટે માની લઈએ કે ક્રાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વસ્તુઓનું મૂલ્ય એવું પલટાઈ જાય છે કે વાત જ ન પૂછો. સમસ્ત દૃષ્ટિ જ બદલાઈ જાય છે અને પહેલાંના ધોરણો બધાં નકામાં થઈ જાય છે. ઘણુંખરું બધું બદલાઈ ગયેલું દેખાય છે. એ વખતે આપણે આપણા મનને મનાવીએ છીએ કે ક્રાન્તિ થઈ ગઈ. ભલે માની લઈએ કે ક્રાન્તિ થઈ ગઈ. આખરે આપણી દૃષ્ટિ તો એકાંગી છે, એટલે એવો દાવો તો નહિ કરી શકીએ કે આપણે બધી ઘટનાઓના મૂળ કારણને પકડી જ શકીશું. અને જ્યારે આપણે કારણને પૂરી રીતે જાણી નહિ શકીએ ત્યારે લાચાર બનીને માનવું પડશે કે હા, આ તો 'ક્રાન્તિ' થઈ ગઈ.

ભૂકંપ થાય છે ત્યારે જ્યાં મકાન હતું ત્યાં ખંડેર થઈ જાય છે અને કૂવાની જગ્યાએ રેતીનો ઢગલો બની જાય છે. નદી જ્યાં હતી ત્યાં સૂકી ધરતી થઈ ગઈ, અને રણની જગ્યાએ પાણીની રેલમછેલ થઈ ગઈ. જાણે કોઈ સૃષ્ટિની સાથે ભયંકર રમત રમ્યું. આ બધું જોઈને આપણે કહીએ છીએ કે આ તો વિધાતાનો કોપ થયો. આંખોની સામે થતા આ અર્થહીન પરિવર્તનમાં કોઈ સંગતિ આપણને દેખાતી નથી. એથી મન પણ આ માટે ચૂપચાપ આશ્વાસન નથી લઈ શકતું. પ્રકૃતિની ધ્વંસલીલા જ આપણને એમાં પ્રતિભાસિત થયેલી દેખાય છે.

આપણને પૂરો હક છે કે ધરતીકંપને આપણે પ્રકૃતિની તરફથી થનારી ક્રાન્તિ કહીએ. આપણો એ હક કોઈ છીનવી નથી લઈ શકતું. પણ જો વૈજ્ઞાનિક શોધનો પ્રશ્ન આવે, વાસ્તવિકતાને જ જો સમજવાનો અને જાણવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો ત્યાં કૃપા કરીને 'ક્રાન્તિ'ને દૂર જ રાખવી જોઈએ. આ શબ્દ કાવ્યોચિત છે, બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ શબ્દ બહુ જ અસ્પષ્ટ છે. હૃદયની દૃષ્ટિ જ એનો અર્થ ઉકેલી શકે છે. પણ વિજ્ઞાનના

પ્રદેશમા આ શબ્દ બિચારો કશી મદદ નથી કરી શકતો અને જ્યા આવેગ અને આવેશની આવશ્યકતા નથી હોતી ત્યા આ શબ્દની પણ જરૂર નથી હોતી ક્રાન્તિમા મનની ગભરામણની યથાર્થતા સિવાય બીજી કોઈ યથાર્થતા નથી

અહીં ભૂલ ન થાય હું એવા લોકોમા મારી ગણતરી કરવા ઇચ્છુ છુ જે મનની સચ્ચાઈની આગળ હિમાલયની વાસ્તવિકતાને શૂન્ય માની શકે છે પણ આ ઠેકાણે હું-તુની વાત નથી વાત તો વૈજ્ઞાનિક તાની છે અને વૈજ્ઞાનિકને માટે ક્રાન્તિ અસત છે કેમકે વૈજ્ઞાનિક અધીરો નથી થઈ શકતો માણસ અધીરો બનીને જ ક્રાન્તિને સત માનીને લુબ્ધ બની જાય છે

પણ આગળ આપણે માન્યુ છે કે આપણી પાસે પરિમિત બુદ્ધિ છે એ માટે આપણી ભાષાને માટે ક્રાન્તિ હોઈ પણ શકે છે પણ 'ક્રાન્તિ' થઈ શકે છે અથવા ક્રાન્તિ કરી શકાય છે એવો સવાલ જ્યારે આપણી સામે ઊભો થાય છે ત્યારે મને લાગે છે કે એ સવાલ જ ખોટો છે

મૂળે સત્યમા ક્રાન્તિ જેવુ તો કાઈ છે નહિ, માત્ર માનવ-ભાષામા એ શબ્દ નજરે પડે છે જ્યારે ભાષાથી બહાર એ બીજે ક્યા ય ન હોય ત્યારે એને બનાવવાનો સવાલ ભલા, કેમ થઈ શકે? એ કોઈ પ્રકારે ન થઈ શકે જે એને એમ કરવા માગે છે તેઓ ભૂલ કરે છે તેઓ વાદળાંને મુઠ્ઠીમા પકડીને પાણી વરસાવવા જેવી વાત કરે છે તેઓ બાલિશતા આચરે છે જો ક્રાન્તિ એવુ પરિવર્તન હોય જેનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે આપણી સમજમા ન ઊતરે તો એ ચોખ્ખુ છે કે એ ક્રાન્તિ કરવા યોગ્ય કદી ન હોઈ શકે જો એ તર્કથી અસગત હોય તો એ જ કારણે વિવેકથી તો ક્યા યે વધારે અસગત છે, ને એથી એ અકર્તવ્ય છે અને જે તર્કાતીત નથી, અતકર્ય નથી એને માટે 'ક્રાન્તિ' શબ્દનો ઉપયોગ સાવ અસગત અને અ સભવિત છે

એથી, ક્રાન્તિ થઈ શકે એવી વસ્તુ નથી એને કરવી પણ ન જોઈએ વધુમા વધુ ૦ ॥ અને

વ્યવહારમા એને આપણે સહી લઈએ એટલું જ એનો પ્રચાર અનિષ્ટ છે જો કાઈક ઇષ્ટ હોય તો એ છે કે એ શબ્દનો પ્રયોગ કવિઓની ભાષામા જ કર વામા આવે એ સિવાય કૃપા કરીને એનો ઉપયોગ ન જ થાય તો સારુ કેમકે જેટલી ઓછી ક્રાન્તિ હશે તેટલી જ અધિક એકરૂપતા જીવનમા આવશે અને પરિણામે એટલી વધુ ઉન્નતિ થશે ક્રાન્તિમા લાચારીનો ભાવ છે, અનિયમિતતા ને અવ્યવસ્થાનો ભાવ છે પણ જીવન નિયમિત ને વ્યવસ્થિત હોવુ જોઈએ જે ક્રાન્તિ માગે છે તે તો સયમની લગામ માથી મુક્ત થવા માગે છે એ પોતાથી ને પોતાના કાબૂમાથી છટકવા માગે છે

ઘણી વાર વિચાર કરુ છુ કે જો હુ ખરેખર ક્રાન્તિને ચાહુ છુ તો કાઈ એમ તો નહિ હોય કે જેને હું ક્રાન્તિનું પરિણામ સમજી બેઠો છુ, અર્થાત મે જે એક સ્વર્ગ-મિત્રની (utopia) કલ્પના કરી છે તેને ઇચ્છી રહ્યો છુ. ને મને તો પ્રતીતિ થઈ રહી છે કે ક્રાન્તિની ઇચ્છાના મૂળમા તો કોઈ એવી જ માયાવી સ્વપ્નની લાગણી છુપાઈ બેઠી છે એમ જણાય છે કે જે ક્રાન્તિની ઇચ્છા કરે તે જીવનની વાસ્તવિકતાનો સામનો કરવાથી કટાળી ગયો છે જીવનસગ્રામમા નિરાશ થઈ ગયેલો પામર માનવી થઈ ગયો છે પોતાના તાત્કાલિક ધર્મથી એ વિમુખ થવા માગે છે એ કાઈક 'રોમાન્સ' માગે છે પોતાના મનને બહે લાવવા એ પોતાની જાતને બહેકાવવા માગે છે કે બસ ક્રાન્તિ સફળ થઈ ન થઈ અને એનુ સ્વપ્નુ એના હાથમા આવી જશે ચનો, મુસીબત ટળશે સાચુ પૂછો તો પોતાની સામે આવી પડેલી મુસીબત ટાળવા એ માગે છે

પણ એટલુ તો આપણે નિશ્ચિત સમજી લઈએ કે આપણા મનની બહાર કોઈ જગાએ સ્વર્ગ નથી. એ ક્યાયથી ઊતરીને આપણી પાસે આવી ચડવાનુ નથી જ્યા સુધી કાળ છે ત્યા સુધી ગતિની આવશ્યકતા રહેશે પરિવર્તનની જરૂરિયાત પણ એટલા માટે કાલાન્ત સુધી રહેવાની માણસ છે ત્યા સુધી એને શાતિ ક્યારે ય નહિ મળવાની એ

(૩૫) ચાલણગાડી—પ્રયોજકો : ગિજુભાઈ અને જુગત રામભાઈ, પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય એક આનો.

ચાલણગાડી નાની અને મોટી બેયને ભેગી કરીને આ ગાડી તૈયાર કરી છે તે અમને તો ગમ્યું નહિ. પેલી નાનકડી નાજુક ચાલણગાડીને ઝાલતાં વધુ મજા પડતી હતી. ગાડી મોટી કરીને ય કિંમત તો ઓછી રાખી છે. પણ નાનકડી ગાડીનાં પૈડાંનો ભાવ મળતો હોય તો કિંમતની ક્યાં વાત કરો છો?

આ ચોપડીને તો શિક્ષિકાની-માર્ગદર્શિકાની જરૂર પડે તેમ છે કારણ ગિજુભાઈની 'ચાલો વાંચીએ' જેવી કાંઈ આ નથી. એક જ પગલે ત્રણ ચાર અને તેથી વધુ અક્ષરો, તે પણ જુદા જુદા મરોડના; એટલે પહેલાં તો શિક્ષક અક્ષરો શીખવી જાય પછી જ બાળક ચોપડીને હાથમાં લઈ શકે. અથવા તો બાળકને બધા અક્ષરોનુ જ્ઞાન થઈ ગયુ હોય તો પોતાની મેળે આનંદનો આસ્વાદ લેતુ તે એ વાંચે. કેટલાક 'બાળપોથી'ના રચનારાઓ મળતા વળાંકના અક્ષરોનો ક્રમ ગોઠવે છે તે રીત કરતા જુદા જુદા વળાંકના અક્ષરોને બાળક તરત જુદા પાડી દઈ ને યાદ રાખી લઈ શકે છે પણ અક્ષરો થોડા થોડા લેવા જોઈએ અહીં તો બાળક વ-ન, વ-ડ વાંચે કે પછી ન-વ કે ન-ડ જેવો કોઈ શબ્દ એટલા અક્ષરો પાકા થવા માટે રચી દેવાને બદલે થ-ડ, ચ-ડ, પ-ડ એમ એક સામટા ત્રણ નવા અક્ષરો આવી પડે છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતા પાઠોમાં પણ શિખાઈ ગયેલા અક્ષરોનું પુનરાવર્તન થવું હોવું જોઈએ અને નવા અક્ષરો ઓછા ઉમેરવા જોઈએ તે નિયમ નથી લાગુ થતો. એટલે આ ચોપડી ઇતર વાંચન તરીકે કામ આવે તેવી છે અથવા શિક્ષક પોતે વચ્ચેના ગાળાના નવા પાઠો જાતે તૈયાર કરી બાળકો પાસે મૂકતો જાય તો આધાર-પુસ્તક તરીકે ચલાવી શકાય.

(૩૬) કલ્યાણને માર્ગે—લેખક : રમણીકલાલ દલાલ, પ્રકાશક : શ્રી. નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, ભદ્ર; અમદાવાદ મૂલ્ય રૂા. પોણા બે (પાકું પૂઠું)

'કલ્યાણને માર્ગે'ના પ્રયોગમાં આ નવલકથાના લેખકે બે અર્થનું સૂચન કર્યું લાગે છે. નવલકથાનું કલ્યાણ નામે એક પાત્ર દેશસેવા કરતાં સરકારની પોલીસના ગોળીબારનો ભોગ બની મૃત્યુને વરે છે. એ જ માર્ગે જવાનુ ઈષ્ટ છે એમ લેખક વાચકના મન પર ઠસાવવા માગતા હોય તેમ લાગે છે. ઉપરાંત દેશનો કલ્યાણનો માર્ગ કયો છે તે પણ તે સૂચવે છે. નવલકથાનું આલેખન સામાન્ય કોટિનુ છે પણ તેની અંદર રજૂ થયેલાં વસ્તુ અને વિચાર પ્રેરક છે.

સ્વીકાર

'આરોગ્ય'—તંત્રી : શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીઅર, પ્રકાશક : શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર, આનંદભવન, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. વાર્ષિક લવાજમ સવા રૂપિયો.

નિસર્ગોપચારના પ્રચાર અર્થે આ પત્રિકા શરૂ થાય છે, એનો અમે સત્કાર કરીએ છીએ.

'બાલજગત'—(બાલમાસિક)નો વાર્તાઅંક.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે-અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક.

વર્ષ દસમું • અંક ત્રીજો • જૂન ઓગણીસસો ચાળીસ

• અનુક્રમ •

• સંપાદકમંડળ •

મહેતા • દરબન સોમૈયા

• વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં બહારદેશમાં પરદેશમાં

વર્ષ દસમું | જૂન ૧૯૪૦ | અંક ત્રીજો

सननी वे वीथि

श्री काकासाहेब कालेलकर

Having found his instrument,
Forgets or disregards or more presumptious still,
Denies the Power that wields it.

-William Cowper.

નિસર્ગમાં બુદ્ધિ, હેતુ અને યોજના નથી એમ કોણ કહી શકે છે? મદાન્ધ થઈને જે બુદ્ધિ નિસર્ગ વિષે આવો અભિપ્રાય ધરાવે છે, તે બુદ્ધિ પણ નિસર્ગની જ કૃતિ નથી શું ?

સૃષ્ટિમાં અસંખ્ય જીવો પેદા થાય છે. એમને પોષણ મળે છે, એમનો વિકાસ થાય છે અને એમનો નાશ થાય છે. અને એ બધું અમુક માંગલિક નિયમ કે ધર્મ પ્રમાણે જ થાય છે એ શું બતાવે છે ! જ્યા જુઓ ત્યાં વ્યવસ્થા છે, યોજના છે, ઔચિત્ય છે, આનુકૂલ્ય છે, સુંદરતા છે, ધીરજ છે, વિકાસ છે. આ બધું મહાબુદ્ધિ વગર સંભવે જ નહિ. વનસ્પતિનું જીવન અને વિકાસ તપાસો. સૂક્ષ્મકીટોનો જીવનધર્મ શોધી કાઢો. તારાના વિસ્તારનું ધ્યાન ધરો. હૃદયની ગૂઢ અને જટિલ ભાવનાઓના મહાસાગરમાં અવગાહન કરો જ્ઞાત અને અજ્ઞાત બધું જ અદ્ભુત છે, વ્યવસ્થિત છે, હેતુપૂર્ણ છે. પાંદડાંનો આકાર, વાદળાની અસ્પષ્ટ રેખાઓ, હાડકાંનું ઘડતર, શંખલાનો ગરોડ, પતંગિયાની પાંખો, હિંસક જાનવરોની ભૂખ, શ્વાપદોની બીક, દુષ્ટોનાં કાવતરાં, અને દરેકને વ્યાપતી અલ્પ કે મહાનિદ્રા બધું જ હેતુપૂર્ણ છે. કેટલુંક આપણને ગમે છે, કેટલુંક નથી ગમતું. કેટલાકથી આપણે રાજી થઈએ છીએ, કેટલાકથી અકળાઈએ છીએ એ આપણો જીવનધર્મ થયો. આપણે અંશમાત્ર છીએ. અંશની લાગણીથી સંપૂર્ણની રચના કે યોજના ન મપાય, ન તપાસાય, ન મૂલવાય. ભૂખ વગર જેમ ખોરાક ન પચે, જિજ્ઞાસા વગર જેમ નિરીક્ષણ ન થાય, અખંડ જાગૃતિ વગર ઉન્નતિ ન સધાય તેમ નમ્રતા વગર, પોતાની અલ્પતાના ભાન વગર વિશ્વરહસ્યની ઝાંખી ન થાય એટલું માનવ ક્યારે સમજશે ?

જ્યાં જુઓ ત્યાં સુંદરતા છે. કેટલી વ્યવસ્થા, કેટલી પરસ્પર અનુકૂળતા, કેટલી મિતવ્યયતા.

ત્યારે શું નિસર્ગમાં ઉડાઉપણું નથી? છે અને નથી જો દરેક પ્રયોગમાં સ્વતંત્ર વૈશિષ્ટ્ય હોય અને દરેકનો અનુભવ લેતું ચૈતન્યનું કેન્દ્ર અથવા વ્યક્તિતત્ત્વ દરેક પ્રયોગમાં હોય, તો પછી ઉડાઉપણું ક્યાં રહ્યું? નિસર્ગમાં સમૃદ્ધિ છે, ધીરજ છે અને બુદ્ધિની અનંતતા છે જેટલું ખરી પડે છે, અકાળ વિનષ્ટ થાય છે, અધૂરું રહી જાય છે, અથવા બીજાનો ભોગ થઈ પડે છે, તે બધું શું એળે ગયું? ના હરગિજ નહિ દરેક વસ્તુ જેમ સકારણ છે તેમ સપ્રયોજન પણ છે નિસર્ગમાં વ્યર્થ કશું નથી

આપણી બુદ્ધિ અને તે મહાબુદ્ધિ વચ્ચે જાતિનું ઐક્ય છે પણ ઐશ્વર્યનું ઐક્ય નથી તેથી જ તે મહાબુદ્ધિનું આકલન કરવાને હામ ભીડી શકીએ છીએ અને છતાં નમ્રતા દ્વારા જ તેમ કરવાની આશા રાખીએ

અને તે મહાબુદ્ધિ પણ શું પૂર્ણ વિકસિત થઈ છે? પૂર્ણ વ્યક્ત થઈ છે? એનો નિત્ય વિકાસ થતો જ જાય છે એ વિકાસનો છેડો ક્યારે આવશે એ કોણ કહી શકે? એને છેડો પણ શા માટે હોય?

વ્યક્તિનું કે વિશ્વનું જીવન નદી જેવું હોય છે

આપણે માનીએ કે યૌવનમાં બાલ્યકાળ મરી જાય છે, અને વાર્ધક્યમાં બાલ્ય અને યૌવનનો લોપ થઈ જાય છે, પણ તેમ નથી હોતું બધી અવસ્થાઓ — વિકાસના ક્રમ પ્રમાણે જેટલી અવસ્થાઓ દ્વારા આપણે પસાર થયા હોઈએ તે બધી અવસ્થાઓ — એકી સાથે જ આપણામાં હોય છે કથાના અંત સુધી આવ્યા તો શું એના આદિ-મધ્ય નષ્ટ થયા? રાગ પૂરો થયો એટલે શું એના આસ્તાયી અંતરા નાશ પામ્યા? તેમ હોત તો રાગનું જ્ઞાન જ આપણને ન થાત ભૂત પણ વર્તમાન છે નદી સમુદ્રને મળી તોય એનો ઉગમ અને એનો મધ્ય વહે જ છે ને? નિસર્ગની મહાબુદ્ધિ વ્યક્ત થતી જાય છે, વિકસતી જાય છે તોય એના પ્રાથમિક સ્વરૂપોનો અવશેષ રહે છે હિંદુધર્મમાં જેમ तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् થી માંડીને અદ્યતન વિચાર અને આચાર સુધી બધાને જ સ્થાન છે, બધાનો આદર છે તેમ નિસર્ગમાં બધી સ્થિતિનો સમાસ છે ઠેકઠેકાણે સ્થૂલ રૂપમાં તો કોક ઠેકાણે સૂક્ષ્મરૂપમાં

* * *

પુરુષસૂક્તમાં કહ્યું છે કે વિરાટ પુરુષને અસંખ્ય માથાં, અસંખ્ય આંખો અને અસંખ્ય પગ છે એ પરથી આપણે જાણવું જોઈએ કે વિરાટ પુરુષને અસંખ્ય મન અને અસંખ્ય હૃદયો પણ છે, કેમકે એ બધું એકરૂપ છે આ અનંત મનોમાં કોઈ પણ વિચાર સ્ફુર્યો, કલ્પના જાગી કે લાગણીની ઊર્મિ ઊઠી, કે એ કોઈ ને કોઈ રીતે મૂર્ત થવાની જ એટલા માટે જ તો મનોવ્યાપાર પર જબરદસ્ત કાબૂ રાખવો ઘટે છે

જેટલાં માનસિક પાપો હું કરું છું, તે બધાં મારા આચરણમાં ભલે ન ઊતરે પણ ક્યાંક એ આચારમાં પરિણમે જ છે કોઈ પણ રીતે આપણા વિચારો, આપણા મનોરથો અને કલ્પનાતરંગો આપણે Segregate કરી શકીએ એ વ્યર્થ છે

પાણીમાં પડેલું મીઠું જેમ બધે ફેલાય છે, આકાશમાં ઊઠેલી ઊર્મિ અનંત સુધી પહોંચી જાય છે, તેમ આપણી વાસનાઓ વિશ્વમાં ફેલાય છે અને વિશ્વને ઘડે છે અથવા નડે છે એકલો આચાર પરનો કાબૂ બસ નથી, ચિત્તશુદ્ધિ તો સંકલ્પમાં જ રહેલી છે આખું વિશ્વ અને એમાંનો એકએક રજ સંકલ્પપ્રભવ છે સંકલ્પશુદ્ધિ એ જ મહાસાધના છે.

તા ૨૧-૪-૨૭

સાહિત્યનું જીવનદર્શન

સાહિત્ય એ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય નથી પણ અંતિમ ધ્યેય પ્રતિ જનારું એક સોપાન માત્ર છે, એ વિચાર, આજે જ્યારે વાસ્તવવાદ અને ભાવનાવાદ વચ્ચે સંઘર્ષણ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે એક વખત ફરીથી રજૂ કરવા જેવો લાગે છે. સાહિત્યકૃતિમાં અને શાસ્ત્રીય કૃતિમાં મહત્ત્વનો તફાવત એ છે કે શાસ્ત્રીય કૃતિ જે હોય તે હકીકત રજૂ કરે છે. અને સાહિત્યકૃતિ જે હોય તે રજૂ કરે છે, પણ એ ઉપરાંત એની રજૂ કરવાની શૈલીમાં એક નવીન તત્ત્વ નજરે પડે છે. એ નવીન તત્ત્વ ન હોય તો કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિ એ સાહિત્યકૃતિ રહે નહિ. આ તત્ત્વને આપણે કાવ્યજ્ઞોની પરિભાષામાં અત્યુક્તિ કહી શકીએ. જે કહ્યું છે તેના કરતાં વધારે જે ઉક્તિમાં વસી રહ્યું છે તે સાહિત્ય. સાહિત્યની ચિરંજીવિતા પણ એના ધ્વનિસામર્થ્યમાં રહી છે. જેમાં ધ્વનિ નહિ, જેને ફોટોગ્રાફીક ચિતરામણ સિવાય વધુ કાંઈ કહેવાનું નહિ, જેમાં અત્યુક્તિ નહિ, તે સાહિત્યમા ચિરંજીવિતા પણ નહિ; પછી એ પ્રાસંગિક બળો કે તત્કાલીન પરિસ્થિતિઓનો સંપર્ક સાધીને ગમે તેટલી લોકપ્રિયતા સાધે તોપણ.

અત્યુક્તિનો અર્થ ઘણાને સમજાશે નહિ. અત્યુક્તિ એ અતિશયોક્તિ નથી. અતિશયોક્તિ એ એક પ્રકારનો ભાષાનો શણગાર છે. જેમ વસ્ત્રાલંકાર એ દેહ નથી, પણ એની જરૂર હોય છે, તેમ અલંકાર–એમાં કૃતિનું હાર્દ નથી, પણ કૃતિને સમજવા માટે એની સમજ જરૂરી હોય છે. અત્યુક્તિ તો એમ બતાવે છે કે કહેનારે જેટલું કહ્યું છે તે એક રીતે પૂરું નથી: એણે જે કહ્યું છે એ ઉપરાંત એને બીજું કાંઈક કહેવાનું છે. અને એ પોતે હાજર રહે કે ન રહે છતાં એણે આ એક અદૃશ્ય તત્ત્વ મૂક્યું છે તે નિત્ય હાજર રહેશે. સાહિત્યનો જે કાંઈ ચિરંજીવ અંશ છે તે એના આ નિત્યનવીન જેવા લાગતા ધ્વનિ-સામર્થ્યમાં રહ્યો છે.

અત્યુક્તિનો ત્રીજો અર્થ પણ ઘટાવી શકાય. સામાન્ય માણસની શક્તિ જ્યાં વિરામ પામે છે, એ વિરામચિહ્નથી આગળ કહેવાનું માત્ર સાહિત્ય કહી શકે છે. એ રીતે પણ અત્યુક્તિ એ સાહિત્યકૃતિનો આત્મા છે.

આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ. સમુદ્ર લ્યો. એને ઘણા માણસોએ જોયો છે. જોનારા માણસોમાંથી બધા ઉપર એની–અને એમના ઉપર સમુદ્રની સરખી અસર નથી. એમ શા માટે બને છે ? એવી ઘટનાને લીધે એક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિથી જુદા પાડવાનું જરૂરી બને છે. એમ જુદા પડવાથી, એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ કરતાં વધારે ઉત્તમ છે એમ નથી ઠરતું, પણ એક વ્યક્તિને સમુદ્ર પાસેથી કાંઈક મેળવવાની શક્તિ છે, કે જે બીજી વ્યક્તિમાં નથી. જેનામાં એ નથી, તેનામાં, સંભવિત છે કે બીજી કાંઈ શક્તિ વધુ હશે. પરંતુ આપણે આંહીં તો આ વિશિષ્ટતાનો ઉલ્લેખ કરીને કહેવા માગીએ છીએ કે સમુદ્ર અને આ વ્યક્તિઓના પરસ્પરના સંપર્કમાંથી એક નવીન તત્ત્વ અસ્તિત્વમાં આવે છે અને તે કાલ્પનિક છતાં પણ સત્ય હોઈ શકે. આવી રીતે જ્યારે વ્યક્તિ, કાંઈક 'અતિ' કરે–એણે કે જ્યાં બીજાને કાંઈ ગમ ન પડે ત્યાં એને કાંઈક લાગે–ત્યારે આપણે કહી

શકીએ કે એ સર્જનાત્મક મનોદશામાં છે હરકોઈ પ્રમાણું સર્જન એ પહેલાં દૃષ્ટિ (vision) અને પછી શબ્દ એવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવતો પદાર્થ છે

એટલે એ રીતે જોઈએ તો દૃષ્ટિમાંથી સૃષ્ટિનો જન્મ થાય છે અને તેથી વાસ્તવવાદ અથવા ભાવનાવાદ એવા બે વાદ ન રહેતાં એક જ વાદ રહે છે દૃષ્ટિવાદ જેનામાં જે રીતે પદાર્થ અને પદાર્થોના સંબંધો જોવાની શક્તિ હોય તે તેને તે રીતે મૂકે એ માણસ એમ કહે કે મને ઈશ્વર જણાતો નથી, તો તમે એને તર્કથી માત્ર ત્યારે જ સમજાવી શકો કે જો એનું મન એ વસ્તુ ખરેખર સમજવા માગતું હોય અથવા એનામાં કોઈ પણ પ્રકારની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ હોય તો પરંતુ જેમ લોહીનો અત્યંત દુષ્ટ વિકાર થવાથી શરીરની તંદુરસ્તી જોખમમાં મુકાઈ જાય છે તેમ જે વિચારોને માણસે પોતાના અનુભવની સરાણ ઉપર ચડાવ્યા વિના અથવા તો એ વિચારોને સમજવા માટે થોડી પણ ઉપાસના કર્યા વિના કેવળ અંધશ્રદ્ધાની પેઠે વાંચ્યા જ હોય છે તે વિચારો એનો વિકાસ સાધવાને બદલે એનામાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે એટલે એનામાં કોઈ પણ વસ્તુનું 'અંતિ' જોવાની અશક્તિ જ આવી જાય છે એ માણસ કોઈ પણ પ્રકારના અંતિમાં અશ્રદ્ધા ધરાવે એ સ્વાભાવિક છે આવી રીતે વસ્તુનું અંતર્ગત સ્વરૂપ ન સમજવાની અશક્તિમાંથી જે વાદ પેદા થાય, અને તેથી જે ફોટોગ્રાફીક ચિતરામણમાં રાચી રહે, તે વાસ્તવવાદ નથી વાસ્તવવાદ કે ભાવનાવાદ — માણસ ગમે તે સ્વીકારે — પણ એ સ્વીકારવામાં એની પોતાની દૃષ્ટિ એ પ્રધાનપદે હોવી જોઈએ પોતાની દૃષ્ટિ વિના તો માણસ જે કોઈ વાદ સ્વીકારે એ વાદને લીધે એને જે કહેવાનું છે તે સ્પષ્ટ થવાને બદલે અસ્પષ્ટ રહેશે

આજે પ્રબળ મનોમંથનને પરિણામે સાહિત્યકૃતિઓમાં અસ્પષ્ટતા દેખાય છે એમ ઘણાનું માનવું છે એમને માટે આ બીજી વસ્તુસ્થિતિ પણ સૂચક બને છે પ્રબળ મનોમંથનને પરિણામે જેમ અસ્પષ્ટતા જન્મે છે, તેમ જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારની શ્રદ્ધા નહિ રહેવાથી તો અસ્પષ્ટતા જન્મતી નહિ હોય? અને એમ પણ હોઈ શકે નહિ કે શ્રદ્ધા અનુભવનો જે પરિપાક માગે છે તે પરિપાકને માટે જોઈતો સમય ન મળવાથી પણ સાહિત્યકૃતિઓમાં અસ્પષ્ટતાએ દેખાવ દીધો હોય? એ ગમે તેમ હો અસ્પષ્ટતા કે કિલષ્ટતા એ સાહિત્યકૃતિ માટે પ્રાસાદિક ગુણો તો નથી જ અને જો દોષો હોય અને એ દોષો વાસ્તવવાદી થવા માટે આવી જતા હોય તો એટલે અંશે વાસ્તવવાદનો પ્રભાવ કંઈક ભૂલભરેલો કહી શકાય

એટલે વાસ્તવવાદ પ્રગતિવાદ ને ક્રાન્તિવાદ એવી ત્રણ છાયામાં ઊછરતો સાહિત્યનો છોડ પોતાનું કાંઈક ગુમાવતો તો નથી ના? એ ભયસૂચક પ્રશ્ન પૂછવાનો સમય આવ્યો છે

આજે એક બીજો પણ ભય આપણી સામે છે એની ઉપેક્ષા કરવી ન ઘટે

રાજકીય આંદોલનો જે વસ્તુને વેગ આપે છે તેમાં હમેશાં વેગ હોય છે એટલી ગતિ હોતી નથી રાજકીય આંદોલનોએ અનેક જુવાનોને પોતાનાં ગામડાંમાંથી ખેંચીને શહેરનાં ને ઉત્સવોમાં છેવટ પ્રગતિવાદના સંપર્કમાં મૂકી દીધા એ વસ્તુને પરિણામે આપણું પોતાનું જે કાંઈ છે તે સમજવાની કે એમાંથી સામર્થ્ય મેળવવાની તક એમને મળી નહિ કડપી

જમાનામા એ સમજવા માટે સમય તો ભાગ્યે જ કોઈને મળી શકે અને રાજકીય આંદોલનોને લીધે શાંત અભ્યાસી વૃત્તિ રહેવાની બહુ આશા પણ રાખી ન શકાય એ ત્રણે ઘટનાઓના પરિણામે જીવનદર્શન અપંગ જેવુ બની ગયેલુ લાગે તો એ વસ્તુસ્થિતિ શક્ય છે

હજી એક વધુ કારણ પણ આ પ્રકારના જીવનદર્શન માટે નજરે પડે છે

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે વિદ્વાનો જે કાંઈ લખતા તેમા સુરુચિ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવતી એ સિદ્ધાંતનો જ્યારે અતિશય વપરાશ થયો ત્યારે એમા લઢણની નબળાઈ (mannerism) આવી તરણો સવળુ સહન કરી શક્યા પણ આવી લઢણની નબળાઈ તરત એમની નજરે ચડી જાય છે એટલે એ લઢણનો ઉપહાસ કરીને એને નિર્મૂળ કરવા કમર કસી હોય તેમ અત્યારે ઘણા તરુણ લેખકો સુરુચિને બિનકુશ સ્થાન આપતા નથી પણ એમા એકદર દૃષ્ટિનો વિનિપાત થાય છે એ વસ્તુ પણ હવે નિર્દેશ માગી લે એટલે અમે આગળ વધી છે એમ કહી શકાય આવી રીતે આ સઘળી પરિસ્થિતિનો સામાન્ય વિચાર કર્યા પછી, જીવનદર્શનની વિશુદ્ધિ અર્થે સાહિત્ય છે એમ ફલિત થાય તો જીવન વિષે વધારે ને વધારે વિચાર કરવાની અગત્ય રહે એ દૃષ્ટિએ સાહિત્યમા વાસ્તવદર્શનને મુખ્ય સ્થાન મળી રહે છે પણ જીવન એટલુ વિશાળ ને વિવિધતાવાળુ છે કે આ વાસ્તવદર્શન માણસના પોતાના દર્શનના સંપર્ક વિના અપૂર્ણ રહેવાનું એ રીતે માણસનું પોતાનુ દર્શન–જેને ભાવનાવાદ કહી શકાય તે જીવનનું દર્શન–જેને વાસ્તવવાદ કહી શકાય એના સંપર્કમા આવીને, સામાન્ય રેખા સ્થાપે તો સાહિત્યમાથી એક તરફ જેમ તરંગી વિચારો ઊડી જાય તેમ બીજી તરફ કેવળ કુરુચિ ઉત્પન્ન કરનારુ ફોટુ–ચિતરામણ ઊડી જાય એ બન્નેનો સંપર્ક જીવન-દર્શનને વધારે પવિત્ર પણ બનાવે ને વિશાળ પણ બનાવે

શહેરમા ગટર છે એના અસ્તિત્વનો નકાર કરવાથી કાંઈ શહેર રળિયામણુ બની જતુ નથી, તેમ એ ગટરને જ પ્રાધાન્ય આપવાથી શહેર વધારે શોભાવાળુ લાગતુ નથી માનવ વૃત્તિ અનેક ઘર્ષણોનું સંગ્રહસ્થાન છે એની પોતાની હલકી વૃત્તિ પણ સામાજિક બળોને લીધે અંકુશમા રહે છે તેમ જ એ કેવળ સમાજથી ડરીને એમને અંકુશમા રાખી અપ્રગટ રાખે એમ પણ ન કહી શકાય એના અંતરમા પણ—એ અંતર વિનિપાતના ઉછાળામાંઉછાળા માર્ગે હોય તોપણ—કોઈક દિવસ પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવવાની આશા છૂપી હોય છે જીવનના એ અગમ્ય દર્શનો પણ સાહિત્યકાર માટે વાસ્તવ નથી એમ કોણ કહી શકે ? એટલા માટે કેવળ ફોટુ–ચિતરામણ એ જ વાસ્તવ-દર્શન છે એમ માનવુ એ પણ ભૂલ છે

માનવના ચિંતનની રચના સમાજની રચના, અનેક પ્રકારના સામાજિક ઘર્ષણો, અનેક પ્રકારના વિસંવાદો વિગ્રહો, જીવનકલહો શોક, ગરીબી, ભીષણ દૈન્ય, ભય કે લોલુપતા–એ સઘળુ અસ્તિત્વમા છતા સંસારમા ને સમાજમા આનંદ વિનોદ ને પ્રેમ–એની સનાતન સરિતા ચાલી રહી છે સાહિત્યકાર તો જીવનસરિતાના બન્ને તટ નિહાળે છે અને કોઈ પણ દિવસ વિદ્વત્તાથી વ્યગ્રતાથી, વિચારભ્રમથી કે ક્લેશમય અનુભવથી જીવન સરિતામાથી લોકશ્રદ્ધા ઊડી જાય વર્ગવિગ્રહમાં રાચવાની મનોવૃત્તિ સ્થિર થઈ જાય, અને જે સુખ કેવળ ત્યાગમા છે તે ઉપભોગમા રહ્યુ છે એવી મિથ્યા આશા પ્રગટે અને માનવનો માનવવૃત્તિમા રહેલો વિશ્વાસ નાશ પામે એવુ કાંઈ જ એ નહિ કરે

જૂના જમાનામા જેમ ઉપદેશામૃત વિના સાહિત્યકૃતિઓની શોભા ઓછી થાય એમ ઘણા માનતા, તેમ આ જમાનામા પ્રગતિશીલતત્ત્વ વિના સાહિત્યકૃતિની શોભા ઓછી થાય એમ ઘણા માને છે પણ એ ભયને લીધે જ સાહિત્યકૃતિઓમા એક સહન ન થઈ શકે એવી mannerism—લઢણ—આવતી જાય છે વાસ્તવવાદને સાહિત્યમા અવશ્ય સ્થાન છે પ્રગતિશીલતાને છે પણ આ લઢણ—એ લઢણને સાહિત્યમા કોઈ જ સ્થાન નથી

સાહિત્યમા ચિરંજીવ અંશો છે એમ શ્રદ્ધાથી માનનારે તો સમગ્ર જીવનના દર્શન માટે સાહિત્યનો સોપાન તરીકે ઉપયોગ કરવો રહ્યો અંતિમ ધ્યેય તો ઘણુ વિશાળ હોઈ શકે એવો સાહિત્યકાર કોઈ વાદની ઉપેક્ષા ન કરે પણ કોઈ વાદના લઢણમા ફસાવુ એ એને માટે સ્વભાવથી જ અશક્ય હોવુ જોઈએ કારણ કે જીવનનુ દર્શન જે દૃષ્ટિ માગે છે તેમાં ક્યાંય અપ્રેમને સ્થાન નથી

દેવીશ્રેષ્ઠ

નમે તુને, દેવી! સુર અસુર ને લોક જગનાં
સહુ દેવો કેરી તું જ જનની, એ માંહી શક ના,
મનુષ્યોની માતા, ટગર સહુ તારી કરી રહે,
જનોનુ જે સૌખ્ય પ્રકટ તુંથી છે તું હરી રહે
ઉપાધિ વ્યાધિઓ મનુજકુલના દિસ રજની,
તને સૌ ચાહે છે, જનગણની તુ દિવ્ય સજની,
ઊંડા નિશ્વાસો જે હૃદયતલને ચૂર્ણ કરતા,
શમે છે તારાથી ઘડી વિકળતાઓથી ઠરતા,
બધા પાપો શાપો જરૂર ભૂલતા તુથી મનુજો,
અને ઝઝાવાતો હસિત સહતા આર્યતનુજો!
અહો! તુ જો કોપે, અમ શિર પરે પ્હાડ પડતો
ચિતા શી ચિંતાનો, નવ કળ તણો માર્ગ જડતો!
અમોને તુ છોડે પ્રહર દશ તો પાઠ ગણીએ
ખરે મોટા તારો, નવજીવનવો પાક લણીએ!
બધા આજારીઓ તનમનદુખે જે તરફડતા
તુથી પામે શાંતિ, તુજ દરસ કાજે તલસતા
નમું હું જો કોઇ વિભૂતિ જગમાં તો નમુ તને,
અયી નિદ્રા દેવી! કદી ન ત્યજતી રે! તુ મુજને!

જહાંગીર માણેકજી દેસાઈ

कौटुंबिक जीवननी सुवास

श्री· काकासाहेब कालेलकर

ચિરગાંવ જવાની લાંબા વખતથી સેવાની આશા હજી સુધી સફળ થઈ નથી. સને ૧૯૧૪માં જ્યારે હું સિંધમાં હતો ત્યારે એક દિવસ અચાનક એક નવજવાને મારા હાથમાં 'ભારત-ભારતી' પુસ્તક મૂક્યું. એનાં પાનાં ફેરવીને તેમાંનું પદ્ય વાંચું તે પહેલાં જ તે યુવકે 'ભારત-ભારતી'ની એવી તો પ્રશંસા કરવા માંડી કે હું તેના પ્રવાહમાં જ તણાવા લાગ્યો. તેને આગળ વધતો અટકાવવા" મેં પુસ્તક વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં તો તે ભલા માણસે મારા હાથમાંથી પુસ્તક જ ખેંચી લીધું અને એકદમ પોતાની પસંદગીની કડીઓ એક પછી એક, પૂરા હાવભાવ સાથે, વાંચી સંભળાવવા માંડી.

આવી રીતે કોઈની પાછળ પાગલ બની જવું એ યુવકો માટે આશ્ચર્યની વાત નથી. હું પણ એક સમયે બંગાળના પ્રસિદ્ધ દૈનિક પત્ર 'વંદે માતરમ્'ના અગ્રલેખો ખૂબ જોશમાં આવીને આવી જ રીતે લોકોને વાંચી સંભળાવતો હતો.

આમ સને ૧૯૧૪માં શ્રી. મૈથિલીશરણ ગુપ્તના નિવાસસ્થાન તરીકે ચિરગાંવનું નામ સાંભળ્યું હતું, પરંતુ આજ સુધી ચિરગાંવ જઈ શક્યો નથી. આ વર્ષે ઝાંસી સુધી જઈ આવ્યો પણ ચિરગાંવ ન જઈ શક્યો.

જો કે જે કવિ હોય છે અને આપણને ગમતા હોય છે તે બધાનાં નિવાસસ્થાન જોવા આપણે નથી જતા, પરંતુ શ્રી. મૈથિલીશરણજીની રામભક્તિ તેમજ કૌટુંબિક સ્નેહસંબંધ વિષે મેં એમ સાંભળ્યું હતું કે તેમના ઘરનું કૌટુંબિક વાતાવરણ વાત કરવાની નહિ પણ અનુભવ કરવાની ચીજ છે.

ગયા ઑક્ટોબર મહિનામાં કાશીમાં શ્રી. રાયકૃષ્ણદાસજીની કોઠીમાં કવિવરનાં દર્શન ફરીથી કર્યાં હતાં, પણ તેમનો ખરો પરિચય તો મને વર્ધાની મગનવાડીમાં તેમના ભાઈ અને સુકવિ સિયારામશરણજી મારફતે જ થયો. તે બન્ને ભાઈઓ વચ્ચેનો પરસ્પરનો ભ્રાતૃભાવ તે વખતે સૌથી પહેલો મારા ધ્યાનમાં આવ્યો. પૂજ્ય ગાંધીજી તરફ આ બન્ને ભાઈઓનો જે ભક્તિભાવ છે તે આજની રાજનૈતિક હિલચાલનું પરિણામ નથી, પણ તે તો આપણી આર્ય સંસ્કૃતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

સિયારામશરણજી ભારે રસિક શ્રોતા છે પોતાની રીતે આકર્ષક સંભાષણકર્તા પણ છે, તેમ જ સ્નેહથી પરિપૂર્ણ મિત્ર છે. પોતાનો અભિપ્રાય, પોતાની રુચિ તેમ જ અરુચિ પૂરેપૂરી નમ્રતા અને એટલી જ સ્પષ્ટતાથી જણાવી દે છે, પરંતુ મતભેદને કારણે તેમના સ્નેહ કે સદ્‌ભાવમાં ક્યાંય કોઈ પણ પ્રકારની કમી આવતી નથી.

સિયારામશરણજી પોતે એક ઊંચી કક્ષાના કવિ તેમ જ વાર્તાલેખક છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્યયનથી તેમની અભિરુચિ ખૂબ સૂક્ષ્મ અને પરિષ્કૃત બની ગઈ છે; તથા બુંદેલખંડના લોકો સાથે ઓતપ્રોત બની જવાને કારણે તેમની ભાષામાં માર્મિકતા અને સાદાઈ, બન્ને એકી સાથે, આવી ગયાં છે. જો કોઈ મને પૂછે કે સરળ હિંદી કેવી હોય છે તો હું તરત જ *કહી દઉં કે જે ગદ્યશૈલીમાં સિયારામશરણજી* લખતા રહ્યા છે તેવી.

કોઈ કોઈ વખત પોતાની શૈલીમાં જરૂરિયાત કરતાં વધારે સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ કરવાનો મોહ તેમને લાચાર બનાવી દે છે. પરંતુ તે તેમનો સ્વભાવ નથી. એમના લખાણમાં તો તે ભાગ એકદમ નોખો જણાઈ આવે છે.

કાશીના રાયકૃષ્ણદાસજી હિંદીમાં સંસ્કૃત શૈલીના

એક પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધહસ્ત લેખક છે તે આ ગુપ્ત કુટુંબના એકહૃદયી મિત્ર છે મને તેમની તેવી સરકારી શૈલી પણ પસંદ છે. હું પોતે રાયકૃષ્ણદાસજીની ગદ્ય શૈલીનો પક્ષપાતી છું, પણ ફક્ત પોતાના સુખ પૂરતા જ તેમની શૈલીના ગ્રંથ ધ્યાનપૂર્વક વાંચું અને મારું ચાલે તો તેનું અનુકરણ પણ કરું એવી શૈલી પ્રત્યે પ્રેમવશ હોવાને લીધે જ કુમારી દિનેશનંદિની ચોરડિયાનું 'શબનમ' વાંચ્યું હતું પણ તેવી શૈલીનો પ્રચારક હું કદી ન બની શકું સંસ્કૃત સાહિત્યને આપણે જરૂર પચાવીએ સંસ્કૃતની સંસ્કારિતા આપણે જરૂર અપનાવીએ, પણ આપણી ભાષા તો આમ વર્ગની પસંદગી પામેલી ભાષા જ હોવી જોઈએ

અરે મારે અહીં શૈલીની ચર્ચા ઓછી કરવી છે? મારે તો ચિરગાવના કૌટુંબિક જીવનની સંસ્કારિતાની વાતો કરવી છે

હું જ્યારે ગઈ વખતે કાશીના હિંદી સાહિત્ય સંમેલનમાં ગયો હતો ત્યારે શ્રી રાયકૃષ્ણદાસજીને ત્યાં ઊતર્યો હતો ત્યાં મેં શ્રી મૈથિલીશરણજીને ખૂબ નજીકથી તેમના સાચા સ્વરૂપમાં જોયા ગુપ્તજી અને કૃષ્ણદાસજી બન્નેના કુટુંબ જાણે એક જ છે ગુપ્તજીમાં નથી ગર્વ કે નથી અહંભાવ આધુનિક ફેશનને તો તે સૂંઘતા પણ નથી જો કોઈ તેમને ઘરના પોશાકમાં જુએ તો એમ જ કહી બેસે કે આ તો કોઈ ગામડાનો 'ગમાર' છે, પણ જો તેમની પાસે બેસીને કોઈ ઘડી બે ઘડી વાર્તાલાપ કરે તો તે તેમના આતિથ્યનો પ્રેમપાત્ર બની જશે અને તરત જ જોઈ લેશે કે આ તો ભારતીય સંસ્કૃતિના એક મહાન અને નિર્મળ પ્રતિનિધિ છે જે ભાવ તેમના હૃદયમાં ઊઠે છે તેને તે ત્યાં ને ત્યાં જ વિના સંકોચે વ્યક્ત કરી દે છે તેમની વાતચીતમાં જે સંસ્કારિતા છે તે કાંઈ બાહ્ય શિષ્ટાચારને કારણે આવેલી નથી, તે તો ગુપ્તજીના સ્વભાવમાં જ વણાઈ ગયેલી છે 'ભારત-ભારતી'માંનું દેશાભિમાન, 'દ્વાપર'માંની સંસ્કારિતા અને 'સાકેત'માંની સાહિત્યરસિકતા, એ કાંઈ ઉપરથી ઓઢાડેલી ચાદર જેવાં નથી

બસ, એક વાત મને ખૂબ જ ખટકે છે મૈથિલીશરણજી તથા સિયારામશરણજી બન્ને તમાકુના બેહદ શોખીન છે, ભારે ભક્ત છે આવા સાચા કવિ તમાકુ જેવી અરસિક અને શ્રી હીન વસ્તુના અભ્યાસી કેવી રીતે હોઈ શકે એ વાત મારી સમજમાં ઊતરતી જ નથી ગમે તેમ હોય પણ આ એમનું પરંપરાગત વ્યસન છે અથવા તો કોઈએ તેમને આ વ્યસનની દીક્ષા આપી છે પણ મને વિશ્વાસ છે કે આટલી રામભક્તિ, સંસ્કૃતિનિષ્ઠા, સાહિત્યરસિકતા અને બચ્ચાંઓ તરફનો સરળ પ્રેમ તેમને તમાકુની આ ગુલામીમાંથી મુક્ત કરાવશે

શ્રી જવાહરલાલજી તથા સરદાર વલ્લભભાઈ પણ એક વખત આ વ્યસનના અનન્ય ભક્ત હતા એક વખત સ્વ. મોતીલાલજી કહેતા હતા કે જવાહર તો કોઈ કારખાનાની ચીમનીની જેમ આખો દિવસ પોતાના મોંમાંથી ધુમાડો કાઢતા હતા પણ જ્યારથી તે ગાંધીજીના સંબંધમાં આવ્યા ત્યારથી આ બધું તેમણે છોડી દીધું છે સરદાર પટેલની કહાણી પણ એવી જ છે મહાનુભાવોમાં એટલું સંકલ્પસામર્થ્ય તો હોય જ છે.

આજસુધી હું ચિરગાવ ગયો નથી તો પણ એમ તો ન જ કહી શકું કે ગુપ્ત કુટુંબનો મને પરિચય નથી આ ગુપ્ત ભાઈઓ એટલા સરળ એટલા સ્નેહાળ અને એટલા સાત્ત્વિક છે કે તેમનો સહવાસ કોઈ પણ વ્યક્તિને, કોઈ પણ પ્રસંગે, પ્રિયકર અને પથ્યકર જ થાય

માર્ચ ૧૯૪૦

*   *   *   *   *

[શ્રી મૈથિલીશરણજી તેમ જ તેમના 'ભારત ભારતી'નો પરિચય કરાવતો સને ૧૯૩૬માં લખાયેલો લેખ નીચે ઉતાર્યો છે का का]

તેર ચૌદ કરોડ લોકોની હિન્દી ભાષામાં અદ્વિતીય કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવવી એ કાંઈ સહેલી વાત નથી શ્રી. મૈથિલીશરણ ગુપ્ત વયની રીતે 'વન' માં પ્રવેશી ચૂક્યા છે. હિંદી જનતાએ એમનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઠેકઠેકાણે ઊજવ્યો હતો અને એમના પ્રેમીઓએ એમના બહુમાન અર્થે એક 'મૈથિલી માનગ્રંથ' તૈયાર કરીને કાશી ક્ષેત્રમાં મહાત્માજીને હસ્તે એમને અર્પણ કર્યો. ૧૯૧૦-૧૧ ની સાલથી આ પ્રતિભાવાન કવિએ પોતાની કાવ્યરચનાનો પ્રારંભ કર્યો. પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં એમની જે ખ્યાતિ પ્રસરી તે ૧૯૧૩ ની સાલમા પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના **'ભારત-ભારતી'** ને કારણે

'ભારત-ભારતી' લખીને મૈથિલીશરણે એક ક્ષણમાં ભારતીય જનતાના હૃદયમાં પોતાનું આસન દૃઢ કરી લીધું. બંગ-ભંગની ચળવળને કારણે દેશ ભરમાં જે જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ અને લોકોમાં આર્ય સંસ્કૃતિ વિષે જે ગર્વ, આદર અને આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયાં તેને વ્યક્ત કરનાર કોઈ સમર્થ કવિ હોવો જ જોઈતો હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિનું કલામય રીતે જે આકલન કરે, સાંપ્રત સમાજને જે પ્રેરણા આપે અને ભવિષ્ય કાળનું ચિત્ર ઉજ્જવલ રૂપે લોકો સમક્ષ રજૂ કરે તેને લોકહૃદય સ્વાભાવિક રીતે રાષ્ટ્ર-કવિ કહી તેનું સ્વાગત કરે જ. કર્મવીર ગાંધીજીએ 'હિંદ-સ્વરાજ' લખી જેવી રીતે પોતાની ભારતીય સંસ્કૃતિની કલ્પના અને સ્વરાજપ્રાપ્તિની સાધના થોડા લોકો સમક્ષ મૂકી તેવી જ રીતે કલ્પનાવીર ગુપ્તજીએ ભારતીય પ્રાચીન વૈભવ, વર્તમાન અધઃપાત અને ભવિષ્યકાલીન આશા—એનું ઉદ્બોધન કરતું આ ભવ્ય કાવ્ય લખ્યું છે. 'ભવ્ય' એ જ વિશેષણ આ રાષ્ટ્રીય કાવ્યને માટે યોગ્ય છે.

"हम कौन थे, क्या हो गये हैं और क्या होंगे अभी।
आओ विचारें आज मिल कर ये समस्याएँ सभी॥"

આમ કહી કવિ વાંચકોને પોતાની સાથે ભારતીય સસ્કૃતિનું સિંહાવલોકન કરાવવા ખેંચી જાય છે. ઓગણીસમી સદીના અંત સુધીમા જે કાંઈ સંશોધન થયું હતું, ઈતિહાસ લખાયો હતો અને ભારતીય શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવામાં આવી હતી તે સર્વનો ઉપયોગ કરીને કવિએ પોતાનો અતીત ખંડ શણગાર્યો છે.

સ્વાભિમાનના શિખર પર પહોંચ્યા પછી વર્તમાન ખંડને જોતાં કવિનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એ કહે છે—

"जिस लेखनीने है लिखा उत्कर्ष भारतवर्षका
लिखने चली अब हाल वह उसके अमित अपकर्षका।
जो कोकिला नंदन विपिन में प्रेम से गाती रही
दावाग्नि दग्धारण्य में रोने चली है अब वही।"

કવિનો વર્તમાન ખંડ જાણે કરુણ વિલાપનો એક અખંડ સ્રોત છે પોતાના વ્યવસાયબંધુને ઉદ્દેશીને કવિ કહે છે,

"कविकर्म कामुकता बढाना रह गया देखो जहां
वह वीररस भी स्मरसमरमें हो गया परिणत यहां।"
"अश्लील ग्रंथो से हमारा शील चौपट हो रहा।"

અને છેવટે એમને ઉદ્દેશીને ગુપ્તજી કહે છે,

"करते रहोगे पिष्टपेषण और कबतक कविवरो।
कच-कुच-कटाक्षों पर अहो अब तो न जीते जी मरो
है वन चुका शुचि अशुचि अब तो कुरुचिको छोडो भला
अब तो दया करके सुरुचिका तुम न यों घोंटो गला।"
"केवल मनोरंजन न कविका कर्म होना चाहिये,
उसमें उचित उपदेशका भी मर्म होना चाहिये।"
धैर्यच्युतों को धैर्यसे कवि ही मिलाना जानते
वे हि नितान्त पराजितों को जय दिलाना जानते।"
"मृत जाति को कवि ही जिलाते रससुधा के योग से
पर मारते तुम हमें उलटे विषयके रोगसे।"
संसार में कविता अनेकों क्रान्तियाँ है कर चुकी
मुरदे मनों में वेग को विद्युत् प्रभा भर चुकी।"

અને અંતે ભક્તિનમ્ર બનીને કવિ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરે છે:

"इस देश को हे दीनबन्धो! आप फिर अपनाइये
भगवान् भारतवर्षको फिर पुण्यभूमि बनाइये
सीतापते! सीतापते! यह पापभार निहारिये
अवतीर्ण हो कर धर्मका निज राज्य फिर फैलाइये।"

એક રીતે જોઈએ તો 'ભારત-ભારતી' એ કોઈ

કાવ્ય નહિ પણ હિન્દુસ્થાનનું સાંસ્કૃતિક દુંદુભી છે. મૈથિલીશરણ પહેલાની હિન્દી કવિતા ઘણી ખરી વ્રજ ભાષામાં જ લખાઈ છે આધુનિક હિન્દી જે ખડી બોલી કહેવાય છે તે કેવળ ગદ્યને જ ઉપયોગી એમ મનાતું મૈથિલીશરણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે આજની ખડી બોલી પણ કાવ્યાનુકૂળ છે અને વળી ઓજસ્વિની તથા રસવતી પણ છે નવી શૈલીના આદ્ય કવિ તરીકે માન મેળવવું અને એક તપ (બાર વર્ષ) પછી પણ એ શૈલીના સર્વ શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકેની એ કીર્તિ કાયમ રાખવી એ કંઈ સામાન્ય વાત નથી. 'ભારત ભારતી' પછી ગુપ્તજીએ ૧૬-૧૭ સારાં સારાં કાવ્યગ્રંથો લખ્યાં છે એમનું 'જયદ્રથ વધ' સર્વત્ર લોકપ્રિય છે જ. 'સિદ્ધરાજ' માં એમણે મધ્યકાલીન ઇતિહાસને સરસ રીતે જમાવ્યો છે 'યશોધરા' લખીને બૌદ્ધ પર્વને પોતાની અંજલિ અર્પણ કરી છે, પણ એમની વિશેષ કીર્તિ 'સાકેત' અને 'દ્વાપર' એ બે કાવ્યોએ જ પ્રસરાવી છે 'સાકેત' એ નવી ઢબે લખેલ રામાયણ જ છે, ભાષા અતિશય સાદી અને વેગવતી છે બૌદ્ધપર્વગત જે પ્રમાણે એમણે 'યશોધરા'ને આગળ આણી છે તેમ 'સાકેત' માં વાલ્મિકિ રામાયણની ઊર્મિલાની થયેલી ઉપેક્ષા ધ્યાનમાં લઈને તેમણે તેનું ચિત્ર પોતાની ઊર્મિલ શૈલીએ ઊઠાવદાર બનાવ્યું છે

કૈકેયીના કરતૂત જોઈ ક્રોધે ભરાયેલ લક્ષ્મણ જ્યારે 'આજ મેરા ધર્મ રાજદ્રોહ' કહીને ગર્જીને પૃથ્વીને ધ્રુજાવે છે ત્યારે કવિના તદ્દન સાદા શબ્દોમાં પણ કેવી શક્તિ આવી જાય છે તેનો સારો ખ્યાલ આવે છે જુઓ આ ચાર કડી—

मान राज्य नहीं त्रिलोक्य लिप्त
यह मुझे हो सौन्दर्याग्नि निनित
स्वदलि देते हैं तुझे जा पत्र
निद्दतराक्ष हीक मैचक मात्र।

કૈકેયીને ઉદ્દેશીને લક્ષ્મણ કહે છે—

हा! अभागिन मां, जो घर घर
कर दिया है पुत्र तुमने आज
राजपद ही क्यों न अब हट जाय!
लोभ मोह का मूल ही कट जाय
कर सके कोई न दर्प न दम्भ
सब जगत में हो नया आरंभ
विगत हों नरपति रहें नर मात्र
और जो जिस कार्य के हों पात्र—
वे रहें उस पर समान नियुक्त
सब जियें ज्यों एक ही कुलभुक्त

કવિની ઉંક તાજી કાવ્યકૃતિ 'દ્વાપર' છે એમાં શ્રીકૃષ્ણ, રાધા, યશોદા, નારદ, ગોવાળિયા, ઉગ્રસેન, કંસ, અક્રૂર, કુબ્જા, ઉદ્ધવ વગેરે પાત્રોને મોંએ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરાવી, મૈથિલીશરણે ખૂબ જ રંગ જમાવ્યો છે 'દ્વાપર' વાંચતાં મને તો ખલિલ જિબ્રાનના 'જિસસ, ધી સન ઓફ મેન' એ સુંદર કૃતિનું સ્મરણ થયું

* * *

આવા આ કવિના બનારસના બહુમાન પ્રસંગે હાજર રહેવાનો સુયોગ મળવાથી એમને ચાર પ્રશ્નો પૂછવાની મેં તક લીધી આદર્શ ગૃહસ્થ ધર્મી તરીકે મૈથિલીશરણજીની સારી ખ્યાતિ છે રામોપાસના જેમનો કુલધર્મ છે એમનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુંદર હોવો જ જોઈએ એક દિવસ ચિરગાંવ, ઝાંસી આવી જવાનું મૈથિલીશરણજીનું અને એમના પ્રેમાળ બધુ સિયારામશરણજીનું કાયમનું આમંત્રણ છે છતાં ત્યાં જવાનું બન્યું નથી એટલે બનારસમાં જ મોકો સાધી એમની પાસે મેં મારા પ્રશ્નો મૂક્યા આ આર્ય કવિમાં કવિના જીવનાદર્શ વિષયે ઉત્કંઠ જ ર દેખીને જ પોતાને શિરે સર્વ જેવું કંઈ છે નદીનું ગંગાપ્રસાદજી જેવા કલારસિક અને સહિત્ય રસિક સજ્જનને એમણે પોતાના કાવ્યના મિત્ર બનાવ્યા, મુનશી અજમેરી જેવા રાજપુત મુસલમાન કવિ અને ભ ક્તોવિદને પોતાના ભર્મ બનાવ્યા અને સિયારામશરણ જેવા સહોદરને પોતાના જેવા કવિ અને વર્નાલેખક બનાવ્યા એમની પોતાની કાવ્યો પાસના કેવા પ્રકારની છે એ સમજી લેવા મેં સહજ પ્રશ્ન મૂક્યો.

પ્રશ્ન—આપને કવિતા લખવાની પ્રેરણા કેમ થઈ?

મૈથિલીશરણ-કવિતા પણ એક માદક વસ્તુ છે. પ્રથમ તો મેં સહજ વિનોદ સમજી, અથવા કુતૂહલ સમજી કવિતાનો આરંભ કર્યો, પણ એણે મને પોતાને અધીન બનાવી દીધો. મારા વડીલ અમારા કુલદેવને ઉદ્દેશીને કવિતા કરતા. મને પણ એમની પેઠે સ્તુતિ અથવા ગુણગાન કરવાની ઇચ્છા થઈ. એ ઇચ્છા જ પ્રેરણા બની, પરંતુ એની પરિણતિ આત્મનિવેદનમાં —આત્મસમર્પણમાં થઈ.

આટલા ટૂંકા ઉત્તરથી મને સમાધાન મળ્યું નહિ, એટલે મેં એમને ફરીને પૂછ્યું.

પ્રશ્ન—કાવ્યના ક્ષેત્રમાં આપને જે અસાધારણ સફળતા મળી છે તેનું કારણ મારે આપની પાસેથી જોઈએ છે.

ઉત્તર—પ્રત્યેક કવિ પોતાના ભાવ પોતાના કાવ્યમાં વ્યક્ત કરતો હોય છે. મેં વ્યક્ત કરેલા ભાવો પ્રત્યે મારા વાંચકોની જે સહાનુભૂતિ છે તે જ, મને લાગે છે કે જે થોડી ઘણી સફળતા મળી છે તેનું કારણ છે.

કવિએ સર્વ શ્રેય પોતાના વાંચકોને આપ્યુ એટલે સમજવું જોઈએ કે એ વિષય ઉપર વધુ પૂછવાનો અર્થ નથી. કવિએ ખૂબ નમ્રતાથી જે કહ્યું તે જ બીજા શબ્દોમાં કહેવાય કે આ કવિ પોતાના સમાજની અને પોતાની પેઢીની આકાંક્ષાઓના પ્રતિનિધિ છે, એટલે જ એમને આટલી સફળતા મળી છે.

આ પછી મેં બીજી બાબત લીધી અને પ્રશ્ન શરૂ કર્યા.

પ્રશ્ન—આપની કાવ્યવૃત્તિ પર જીવનની કઈ ઘટનાનો વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો છે?

મને લાગ્યું હતું કે આ પ્રશ્નથી તો કવિ થોડી સરખી આત્મકથા ઉખેળશે, પણ તેઓ તો તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ ઊતર્યા અને બોલ્યા.

ઉત્તર—વિશેષતઃ જે ઘટના જીવનને બાધક હોય તેવી ઘટનાનો જ પ્રભાવ પડ્યો છે. સાધક ઘટના—અનુકૂલ અથવા પોષક ઘટના-વિશ્રાંતિ આપે છે. ક્રાન્તિ તો કેવળ બાધક ઘટનામાંથી જ થાય છે.

'વિપદઃ સન્તુ ન શશ્વત્' કહેનાર કુન્તીની ભૂમિકા કવિને માન્ય લાગે છે.

કવિના પૂર્વાચાર્ય કોણ છે એ જાણી લેવાને મેં એમને પૂછ્યું.

પ્રશ્ન—આપે કયા કયા પૂર્વકવિઓનું અધ્યયન કર્યું છે, અથવા પ્રથમ પ્રથમ આપે કોનું અનુસરણ કર્યું?

ઉત્તર—ઘણાનું, પણ એમનું અધ્યયન ન કહેતાં વાચન કહેતું જોઈએ. તેઓમાં મુખ્ય ગણાય તુલસીદાસ અને કાલીદાસ. તુલસીદાસજીને ચરણે હું મારું મસ્તક ધરું છુ અને કાલીદાસને મસ્તક પર ધારણ કરું છું.

આટલો ટૂંકો ઉત્તર આપીને પોતાનો મર્મ પ્રગટ કરવાની કવિની હથોટી જોઈને હું ખુશ થયો. પછી પ્રશ્ન કાઢ્યો કવિતાની શૈલીનો.

પ્રશ્ન—આપની પહેલાં પણ કોઈએ ખડી બોલીમાં કવિતા લખી હતી કે?

ઉત્તર—મેં બહુ જ થોડા લોકોની કવિતા વાંચી છે. પૂજ્ય દ્વિવેદીજી ('સરસ્વતી'ના વિખ્યાત માજી સંપાદક સ્વ. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીજી) એમાં મુખ્ય છે. પંડિત શ્રીધરજી પાઠકની સફળતા મારે મતે વ્રજ-ભાષામાં જ છે.

હું હૈદ્રાબાદ-સિંધ-ની જેલમાં હતો ત્યારે મૈથિલી-શરણજીએ મને પોતાનું 'સાકેત' મોકલ્યું હતું. અમારા વોર્ડમાં વાંકા શીંગડાંવાળું એક હરણ હતું, તેને રમતાંકૂદતાં જોતાં જોતાં મેં 'સાકેત' વાંચી કાઢ્યું હતું, એનું સ્મરણ થતાં જ મેં પૂછ્યું.

પ્રશ્ન—આપે 'સાકેત'માં ઊર્મિલાને જે સ્થાન આપી દીધું છે તેનું કારણ 'કાવ્યેર ઉપેક્ષિતા' એ રવીન્દ્રનાથનો બંગાળી નિબંધ હશે, નહિ?"

ઉત્તર—હા, અમારા કુળમાં સીતારામની ઉપાસના હોવાને કારણે રામચરિત્ર ઉપર હું કાંઈક ને કાંઈક લખત જ અને એમાં ઊર્મિલાની ચર્ચા પણ આવી હોત. એમ હોવા છતાં 'સાકેત'માં તેને જે સ્થાન મળ્યું

છે તે ગુરુદેવના એ લેખ પરથી જ (શાંતિનિકેતનમાં રવીન્દ્રનાથને ગુરુદેવ કહે છે) મૂળ લેખ મેં વાંચ્યો નથી, એ કાળે હું તો એ વાંચી શકત જ નહિ પૂજ્ય દ્વિવેદીજીએ એ લેખને આધારે એમના 'સરસ્વતી'માં એક લેખ લખેલો તે જ મેં વાંચેલો.

મૈથિલીશરણજીએ ત્યાર પછી કેટલીયે ઉત્કૃષ્ટ કવિતા લખી છે છતાં લોકો એમને 'ભારત-ભારતી'ના કવિ તરીકે જ ઓળખવાના.

એક દિવસ ગાંધીજીને મેં કહ્યું હતું કે 'દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદ આવીને આપે કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં 'હિંદ સ્વરાજ' લખ્યું છે હવે આટલાં વર્ષોના અનુભવ પછી આપ 'હિંદ- સ્વરાજ' ફરીને નવું કેમ નથી લખી દેતા?" એવો જ પ્રશ્ન મેં ભૈયાજીને પૂછ્યો. (કુટુંબ-પરિવારમાં મૈથિલીશરણજી આ નામે ઓળખાય છે)

પ્રશ્ન—જો આજે આપ 'ભારત-ભારતી' મૈથિલીશરણજી લખવા બેઠા હો તો એમાં કઈ કઈ બાબત આવે?

ઉત્તર--ठीक तो तब ही कहा जा सकता है जब आज उसे लिखने बैठू परંતુ એટલું તો નક્કી કે એનું આ સ્વરૂપ રહ્યું ન હોય એક ઉદાહરણ આપું- 'ભારત-ભારતી'માં મેં ઈસુ વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે

था हिंदुओंका शिष्य ओसा यह पता भी है चला
ओसाभियोंका धर्म बहुधा बौद्ध सांच म ढला।

કેટલાય દિવસ પછી 'માગ હિન્દુ' કાવ્યમાં મેં આ જ વસ્તુ રજૂ કરી છે

आसा महापुरुष है मान्य
क्षमामूर्ति दृढवीर वदान्य
धर्मविषयम वही सुपात्र
है चिर भारतके ही छात्र।

આ પછી ફરીને જ્યારે ઈસુ વિષે લખવાની મને સ્ફુરણા થઈ ત્યારે મને કહેવું સારું લાગ્યું કે

धन्य धन्य हम जिनके कारण
[illegible]

किंतु निवार धन्य वे, जिनने
दिया ओक प्रिय पुत्र जुदार।

પોતાના દેશના ઈસુ સબંધનો અભિપ્રાય આવો પરિણત નથી થયો શું? હવે તેઓશ્રી ઈસુના જીવન, અને બલિદાનને એમના નામે ચાલેલા ધર્મથી જુદાં જ જુએ છે તેવો ભૈયાજીએ ઉપર બતાવેલો વૃત્તિવિકાસ મને ખૂબ જ ગમ્યો.

મારી મુલાકાત અહીં જ પૂરી થવી જોઈએ, પણ મને કેટલાક વર્તમાનપત્રી પ્રશ્ન સૂઝ્યા મેં પૂછ્યું:

પ્રશ્ન—આપ આ યુગના પ્રતિનિધિ કવિ છો. આપે કયા કયા કાવ્યમાં આ યુગનો સંદેશો આપ્યો છે?

ઉત્તર—મારે એટલું જ કહેવું જોઈએ કે કોઈ પણ યુગમાં મેં પોતાના યુગને વિસાર્યો નથી પછી તે દ્વાપર હોય કે ત્રેતા જ્યારે હું કોઈ ઐશ્વર્યપૂર્ણ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું ત્યારે મારી બુદ્ધિ મને એમ જ કહે છે કે

'मैं सुनती हूँ बहु दूर देश है अपना
तुम भूले देख, घर भूल न जाना अपना।'

પ્રશ્ન—હવે પછી કવિતા ખડી બોલીમાં જ થવી જોઈએ કે વ્રજભાષામાં કે બન્નેમાં?

ઉત્તર—મને લાગે છે કે વ્રજભાષામાં પણ જ્યારે કવિતાનો પ્રારંભ થયો ત્યારે તેના પહેલાની ભાષા સંબંધી પણ આવો જ પ્રશ્ન થયો હશે લૌકિક અને વૈદિક સંસ્કૃત વિષયે પણ આવો જ પ્રશ્ન ઊઠ્યો હોવો જોઈએ, પરંતુ આજે પણ સંસ્કૃતમાં કવિતા થાય છે અને હું કેમ કહું કે વ્રજભાષામાં ન થાય? હું પોતે વ્રજભાષામાંની રચના પણ ખૂબ પ્રેમથી વાંચું છું મેં એક જ રચના મારી ભાંગી તૂટી વ્રજભાષામાં કરી છે અને તે આ જ વિષય પર છે તેનો થોડો અંશ તમને સંભળાવું—

व्रजभाषे, हौं भूल सकत कबहूँ नहि तोकों
तेरो महिमा और मधुरिमा चाहति मोकों
रस गौरव की धार यही है चार अपर
[illegible]

माखन-मीसरी पाय पली है बड़भागिन तूं
राग भरी है सहजसुरीली सुररागिन तू ।
तूंने कैसे सरस-सलौने ग्रन्थ लिखायें,
प्रेमभक्ति के हावभाव सब हमें दिखायें,

पै अब हा । वह समय कबहूँ को बीत गयो है
गोरस को भंडार हमारो रीत गयो है
तन सौं मन सों हाय सबै परतन्त्र बने हैं
जन मनुज बनि गये, मनुज जड यन्त्र बने हैं

जो यह तेरी बहिन 'खड़ी' है तेरे आगे
दे या को आसीस और अब हम का माँगे ?
या को पालन भयो यादि जुग में है, तातें
यातें याकी छिपी न रैहैं बातें घातें ।

છેલ્લે ઊઠતાં ઊઠતાં અમારો દરશિક પ્રશ્ન એમની પાસે મૂક્યો. કારણ મૈથિલીશરણજીના કાવ્યમાં આર્યસંસ્કૃતિનું અભિમાન ખૂબ ધબકી રહ્યું છે.

પ્રશ્ન—હિંદીમાં સહેલા અરબી ફારસી શબ્દોનો પણ બહિષ્કાર કરનાર એક પક્ષ છે, એ સંબંધે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

ઉત્તર—જે પરદેશી શબ્દ આપણી ભાષામાં મળીને એકબીજ થઈ ગયેલ છે તેને 'પાણીચું' આપવાની જરૂર નથી. એનો પર્યાય પણ વાપરવાની સ્વતંત્રતા આપણને છે જ. પરંતુ જ્યારે કોઈ 'કલમ' જેવા સાદા શબ્દને પણ ફારસી ઉચ્ચાર કરીને 'ક઼લમ' બોલવામાં ગૌરવ લે છે ત્યારે મને શરમ આવે છે. હિન્દી–ઉર્દૂ સેળભેળ કરીને આપણે ત્રીજી ભાષા કરવાની નથી. હિંદી આગળ કેવળ ઉર્દૂનો જ પ્રશ્ન નથી. બંગ, કલિંગ, મહારાષ્ટ્ર, સૌરાષ્ટ્ર આદિ પ્રાંતોની ભાષાઓને પણ તેણે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. સહેલી સંસ્કૃતની મદદથી જ હિંદી ભાષાની નજીક જઈ શકાય. *

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૭

* મરાઠી 'विद्यार्थी'માંથી

o

ચિત્રણા

વ્યોમે તારક સર્વ મસ્ત બનીને આનંદથી ઘૂમતા
રે, ત્યાં મેઘ તણા તિમિર ઘનમાં એ સર્વ ડૂબી ગયાં
વાતાં વાયુ, પ્રચંડ વાદળ જતાં શોભે ચડે તારલા
જાણે થાય મનુષ્યના જીવનની આકાશમાં ચિત્રણા

'જટિલ'

વિધ્વંસક આશા

શ્રી. કાન્તિલાલ મ. ગાંધી
બી એસ સી, બી એસસી (ટેકનોલોજી)

"પ્રેમી! ખાલી નામધારી પરપોટા સિવાય એમા બીજુ શું છે?" એમ જ્યારે મેં કહ્યુ ત્યારે મારી આજુબાજુના જાણીતા તેમ જ અજાણ્યા મુસાફરો ખડખડાટ હસી પડ્યા

"મિસ્ટર, તમે પ્રેમમા નિરાશ થયેલા લાગો છો, બાકી આવુ ન બોલો" અટ્ટહાસ્યના ધ્વનિમાથી એક અજાણ્યો સૂર મારા કાને આવીને અથડાયો

"જી, ના, મે હજી પ્રેમ કર્યો જ નથી એટલે આશાનિરાશાનો સવાલ જ નથી પ્લેટફોર્મ ઉપર જે પેલુ યુગલ ફરે છે ને, તેને એક વાર નિહાળી લો એટલે આગળ વાત કરુ" અને મારી આગળની દિશામા આખા ડબ્બાની નજર મડાઈ થોડી ક્ષણો પછી મે પ્રશ્ન કર્યો, "જોઈ લીધા એમને? આ મારા મિત્ર મહેશકુમાર પ્રેમીઓ કહે છે જો એવાને પ્રેમીઓ કહેતા હો તો પ્રેમી એ ખાલી નામધારી પરપોટા સિવાય બીજુ કશુ જ નથી"

"મિસ્ટર, તમને અદેખાઈ આવતી લાગે છે બાકી હુ આજ એક વરસથી એમને સાચો પ્રેમ કરતા જોઉ છુ વિજય આજે આપણી સાથે બી એ ની પરીક્ષા આપવા મુબઈ આવી રહ્યો છે અને આશા તેને વિદાયગીરી આપવા સ્ટેશને આવી છે તે પણ આ વર્ષે જી એ પાસ થઈ જશે બોનો, આવુ પૂર્ણ યુગલ હોય પછી અદેખાઈ કેમ ના આવે?" મારા એક દૂરના મિત્રે મારી મશ્કરી ઉડાવી અને મે જવાબ વાળ્યો, "અદેખાઈ નહિ પણ અનુકપા તો આવે છે તમે એમના વિષે જાણતા હશો તે ફક્ત વિશેષ હુ જાણુ છુ તમે તેમનો એક વરસનો ઇતિહાસ જાણો છો, જ્યારે હુ જન્મથી જ વિજયને ઓળખુ છુ અને આશાને પણ ઘણાં વર્ષોથી"

"આઈ સી! હવે વાત સમજાઈ આશાએ થોડા વર્ષ તારી સાથે પ્રેમ કરી તને છોડી દીધો અને પછી વિજયને પકડ્યો, એટલે આટલો બધો ઉકાઈ પડ્યો લાગે છે!" બી એસ સી ની પરીક્ષા આપવા મુંબઈ આવી રહેલા મારા એક દોસ્તદારે મશ્કરીને નવુ સ્વરૂપ આપ્યુ

"જો ભાઈ વિનુ, મશ્કરી કરવાની તને છૂટ છે, પણ ગાડીના ડબ્બામા નહિ આશાને અને મને કઈ જ લાગતુ વળગતુ નથી, પણ મારા એક મિત્રની સાથે પ્રેમ સબધ વધાર્યા પછી તેને વહેતો મૂકી આ વિજયને પકડ્યો છે તે જોઈને મને ઘણુ દુ ખ થાય છે અને વધારે દુ ખ તો તેથી થાય છે કે વિજય સાથે પણ તે છેતરપિડી રમી રહી છે એ જી એ થાય કે પી એ થાય પણ એનું જીવ્યુ વ્યર્થ છે અનેક હૃદયોને ભાગીને હવે એ પોતાના ઉચ્છેદ તરફ પ્રયાણ કરી રહી છે" આખો ડબ્બો શાતચિત્તે મારા શબ્દો સાભળી રહ્યો હતો, તેવામા ગાર્ડની વ્હીસલ થઈ અને એન્જિને ધુમાડિયા પીસવાથી તેનો જવાબ વાળ્યો. વિજય પ્લેટફોર્મ ઉપરથી ગાડી તરફ ધસ્યો અને અમારી બાજુના જ ડબ્બાનું બારણું ઉઘાડી તેમા ચઢી બેઠો ગાડીને સહેજસાજ ગતિ મળી અને પ્લેટફોર્મ ઉપરથી આશાનો નાજુક કઠ પોકારી ઊઠ્યો

"વીશ યુ ગુડ લક માય ડિયર–ફતેહ પામજો."
"થેંક યુ ડાર્લીંગ, ગુડ બાય–આભાર, સલામ."
"ગુડ બાય–સલામ"

અને એ વિદાયગીરીના શબ્દો પ્લેટફોર્મ ઉપર જ છોડીને ટ્રેન આગળ વધી. મે મારો બિસ્ત્રો છોડવા માડ્યો એટલે ડબામાથી બેચાર જણ એકી સાથે પોકારી ઊઠ્યા, "અરે મિસ્ટર, મિસ્ટર, ઊંઘવા

કયા માડયુ ? પછી પેની વાત તો કહો આશા કોણ છે ? કયાની છે ? તમારો પેનો મિત્ર કોણ છે—એ બધુ તો કહો ?"

"વાતમા કઈ માલ નથી આખી રાત ઉજાગરો થશે અને આપણે નમમા પરીક્ષામા હેરાન થઈશુ"

"અરે કઈ નહિ, તમારે કહેવુ જ પડશે કહો તો ચા મગાવુ" આરેક ઉમરના એક રસિક સજ્જન બોલી ઊઠયા

"જી, ના, ચા હુ લેતો નથી તમે બધા શાતિ જાળવો તો કઈક કહુ' અને બધાએ શાતિ જાળવવાનુ વચન ખૂબ ચોનાદ કરીને આપ્યુ

*

જે મિત્રનો મે ઉલ્લેખ કર્યો તેનુ નામ અમર આપણાથી પાચ સાત વર્ષ મોટો છે નાનપણથી જ તેજસ્વી હતો તેના પિતા ગૌરીશકર વૈદ વૈદુ કરી બચાવેલી મૂડી અમરના શિક્ષણ પાછળ ખર્ચવા નિશ્ચય કર્યો હતો આગળ જતા અમર અમારા ગામડામા એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલ બને તે તેમની મહેચ્છા હતી અમરે કીર્તિ સાથે ગામડાનુ શિક્ષણ પૂરુ કર્યુ ગામડામા અગ્રેજી ચાર સુધીનો જ અભ્યાસ થઈ શકતો હતો તેથી ગૌરીશકરે અમરને પોતાના એક સ્નેહીને ત્યા અમદાવાદ વધુ અભ્યાસ માટે મૂક્યો અમદાવાદમા પણ અમરે ઉજ્જવળ કારકિર્દી કરી મેટ્રિકમા તે ઊચે નબરે પસાર થયો અને કોલેજમા દાખલ થયો

ગૌરીશકર વૈદનો આનદ માતો નહોતો, પરતુ વિધિને એ આનદ ન ગમ્યો ગૌરીશકર વૈદ તે જ વર્ષે ભયકર માદગીમા સપડાઈ ગયા, અને ઓસડિયા ઘસીઘસીને તેઓ કશી જ મૂડી બચાવી શક્યા નહોતા તેથી તેમનુ અકાળ મૃત્યુ અમરને સખત ફટકારૂપ નીવડયુ અમરને કોલેજ છોડવી પડી અને સોળ વર્ષની કાચી વયમા જ અમરને માથે જીવનની જવાબદારીઓ સભાળવાનુ કામ આવી પડયુ કુટુબમા રહ્યા ફક્ત બે જ જણ—અમર અને તેની માતા સરસ્વતી

અમદાવાદના ચાર વરસના વસવાટ દરમિયાન અમરે અનેક નાનામોટાની પ્રીતિ સપાદન કરી હતી, તેથી તે બધાએ મળીને અમરને અમદાવાદમા જ માસિક ચાળીસ રૂપિયા પગારની એક નોકરી શોધી આપી અમર સરસ્વતીને લઈને શહેરમા આવ્યો અને એક ભાડાની કોટડી લઈને રહેવા લાગ્યો

કોલેજમા તો તે અભ્યાસ ન કરી શક્યો પરતુ ઘેર બેઠા તેણે કોલેજમા થઈ શકે તે કરતા પણ વધુ અભ્યાસ કરવા માડયો ચાળીસ રૂપિયાના ટૂકા પગારમાથી દસ રૂપિયા તો તે પોતાના સગીત અને પુસ્તકોના શોખ પાછળ ખર્ચતો છ મહિનામા તો તેણે ઘરમા સતાર અને દિલરુબા પણ વસાવી દીધા હિંદી, મરાઠી બગાળી વિગેરે ભાષાઓ અને બીજી અનેક લલિતકળાઓ તે નવરાશના વખતમા શીખવા લાગ્યો આૅફિસમા પણ તે બધાનો પ્રિય થઈ પડયો હતો સાજે જ્યારે તે આૅફિસમાથી ઘેર આવતો ત્યારે કટાળાને બદલે તેના મુખ ઉપર હાસ્ય તરવરતુ હતુ તેની માતાને તે ગમતી વાતોએ ચઢાવીને એવી તો બધી આનદિત કરી દેતો કે તે ગૌરીશકરના અવસાનના શોકને એકદમ ભૂલી જતી રોજ રાત્રે સગીતની રેલ રેલાવીને અમર ઊઘી જતો

બે વર્ષ આમ વીત્યા એટલે ન્યાતમા અમરનુ નામ મુરતિયાઓમા ગણાવા લાગ્યુ અમરને લગ્નની ઉતાવળ નહોતી, પણ જે સજોગોમા તે ઊછર્યો હતો તેના બળ આગળ તે સાચી વાત ન કહી શક્યો માતાની ઇચ્છાને તે ન અવગણી શક્યો પત્ની માતાને મદદરૂપ થશે એ વાતથી તેણે સમાધાન મેળવ્યુ અને આખરે અનેક મનોમથનો અનુભવીને તેણે પરણવાની હા પાડી ઓગણીસ વર્ષની વયે અમર પરણી ચૂક્યો સોળ વર્ષની શ્યામ છતા સુદર, નિરક્ષર છતા લાગણીભરી નવયૌવના પત્નીથી તેને સપૂર્ણ સતોષ થયો સધ્યા અને અમરનુ સુખી જોડુ જોઈને સરસ્વતીનો હરખ માતો નહોતો

પરતુ વિધિ ક્રૂર છે લગ્ન થયે એક વર્ષ પણ પૂરુ ન થયુ અને સધ્યા નમી પડી, અમરના લગ્નજીવનનો આમ એકાએક અત આવ્યો અમરના

ગતદિવસના ઉજાગરાથી શુશ્રૂષા છતાં ભયંકર ટાઈફોઈડ તાવના પરિણામે સંધ્યા અમરને છોડીને અનંતના અંધકારમાં ભળી ગઈ. કિશોર અવસ્થામાં જ અમર વિધુર બન્યો.

અમર એકલો થઈ પડ્યો. એક જ વર્ષમાં જે ગાઢ પ્રેમ સંધ્યા સાથે જડાઈ ગયો હતો તે સંભારતાં તે વિવશ બની જતો. સંધ્યાની માનસિક પૂજામાં જ હવે જીવન વિતાવવું એવો તેણે મન સાથે સંકલ્પ કર્યો. સાહિત્ય અને સંગીતની ધૂનમાં જ જીવનનો બધો આનંદ માની લેવાનો આદર્શ તેણે મન આગળ ખડો કર્યો. યુવાનીને આરે ઊભેલા જ્ઞાનપ્રવૃત્તે પૂર્ણ સંસ્કારી બનેલા આ વીસ વર્ષના કુમારે સંન્યાસધર્મ સ્વીકારી લીધો.

પણ વિકૃતિને પોષનારા કુદરતના પ્રત્યાઘાતી બળો ક્યાં માનવીને તેના આદર્શો સિદ્ધ કરવા દે છે! અને આખરે અમર તો સાવ સામાન્ય કોટીનો જ માનવ હતો. એને એકલતા ખૂબ સાલવા લાગી. માતાએ તેને રીઝવવા ઘણો યત્ન કર્યો. એણે એક દિવસ તો લાગ જોઈને અમરને ફરી પરણવા વિષે પણ કહ્યું. સંધ્યાની સ્મૃતિથી દઝાઈ ગયેલો અમર ફરીથી મક્કમ થઈ ગયો. ફરી ન પરણવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી દીધી અને સંધ્યા પ્રત્યેની પોતાની વફાદારી બતાવવાનો સંતોષ માન્યો.

*

આ જ અરસામાં અમરની પડોશમાં એક કુટુંબ રહેવા આવ્યું. એક પિસ્તાળીસ ઉપરનો ગૃહપતિ, તેની પત્ની, સાત વર્ષનો એક પુત્ર અને પંદર વર્ષની એક પુત્રી—એટલાં આ કુટુંબનાં સભ્યો હતાં. અમર આ પડોશીઓ સાથે લાંબો પરિચય નહોતો રાખતો. વગર જરૂરની એક પણ વાત તે કોઈની સાથે કરતો નહિ. અને તેણે જ્યારે જાણ્યું કે પડોશીની પુત્રી વિધવા છે ત્યારે તો તેને એ લોકોની ઘણી અનુકંપા આવી. તેને ખબર પડી કે આશા પણ તેની જેમ પરણીને એક જ વર્ષમાં સાથી-વિહોણી થઈ ગઈ છે. એને શ્વસુર-પક્ષમાં રહેવાનું કોઈ સ્થળ ન રહેવાથી પિતાએ પોતાને ત્યાં બોલાવી લીધી હતી. પુત્રીના ભાગ્યથી પિતા બહુ જ નિરાશ થઈ ગયા હતા. યોગ્ય પતિ મળે તો આશાને ફરી પરણાવી દેવાની પણ તેમની તો ઇચ્છા હતી. પરંતુ હિંદુ સમાજમાં સામાન્ય માણસો શું કરી શકે છે? પરણ્યા પહેલાં અધૂરો રહેલો અભ્યાસ ચાલુ કરાવવા ધનંજયપ્રસાદે આશાને મહિલા—વિદ્યાલયમાં મૂકી. આશા અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણનો અભ્યાસ કરવા લાગી. અમરને આ બધી વાતની જાણ હતી પરંતુ આ કુટુંબ સાથે વધુ પરિચય સાધવાનું તેને ઉચિત ન લાગ્યું.

પણ એક દિવસ ધનંજયપ્રસાદ માંદગીમાં સપડાઈ પડ્યા ત્યારે એક પડોશી તરીકેની પોતાની ફરજ અદા કરવા અમર તેમને ત્યાં ગયો. દવા લાવવાનું અને દર્દી આગળ બે ઘડી બેસવાનું કામ તેણે માથે લીધું. પણ ચિંતાથી નમી ગયેલ દેહ ફરીથી ઊંચો થઈ શક્યો નહિ. છેલ્લી ઘડીઓમાં પણ તે અમરને કહી ગયા: 'અમરભાઈ મેં તો આજ સુધી તમારું કંઈ કર્યું નથી. છતાં તમારે માથે આ પુત્રી સંભાળવાની છે. તેને જો તમે યોગ્ય વર મેળવી આપી પરણાવી આપશો તો અમારી ઉપર મોટો અનુગ્રહ થશે. કૂમળી વેલ સમી મારી આશાને પૂરી ખીલ્યા વગર જ આમ કરમાઈ જતી હું જોઈ શકતો નથી.' એક નાના બાળકની જેમ ધનંજયપ્રસાદ રોઈ પડ્યા. અમરે તેમના કપાળે હાથ મૂકી સાંત્વન આપ્યું કે 'આપ કશી ફિકર કરશો નહિ.' પણ આ આર્ત હૃદય દુઃખના નિશ્વાસ સાથે જ બંધ પડ્યું.

ધનંજયપ્રસાદના મૃત્યુ પછી અમરને તેમના કુટુંબ પ્રત્યે બહુ સહાનુભૂતિ ઊપજી. એક અપઢ વિધવા તેની એક વિધવા પુત્રી અને એક બાળક પુત્ર સાથે કેવી રીતે જીવન વિતાવશે એ વિચારે અમરના હૃદયને ખૂબ કંપાવ્યું. પોતે કમાતો તો હતો જ, પરંતુ આ આખા કુટુંબનું પોષણ કરી શકે એટલો તો તે સમર્થ નહોતો જ. છતાં આશા અને મધુરનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવા અમરે તેમની માતાને ઘણો આગ્રહ કર્યો. પોતે મદદ આપવી પણ શરૂ કરી.

નાનકડો મધુર અમરનો પાકો મિત્ર થઈ ગયો. અમરે મધુરને ગાતાં અને સતાર વગાડતાં ધીમે ધીમે

શીખવી દીધુ કોઈ વાર તો અમર સરસ્વતી, પાર્વતી, આશા અને મધુરને પોતાના ખડમા ભેગા કરી તેમને સગીતની અમૂલ્ય મોજ ચખાડતો આશા પોતે વિધવા છે એ સભારી સભારીને રીઢી થઈ ગઈ હતી અમર પ્રત્યે તેનુ માન દિનપ્રતિદિન વધતુ જતુ હતુ પોતાને ઘેર કઈ પણ નવી વાનગી કરી હોય તો મધુર સાથે તે અમરભાઈ માટે મોકલતી આ ઉપરાત પોતે વિદ્યાલયમા બનાવેલા ભરત અને ચિત્રણ-કળાના નમૂનાઓનો ઉપહાર પણ કોઈ કોઈ વાર મોકલતી મધુર અમરની આગળ જઈ ને ઊભો રહેતો અને જ્યારે કહેતો કે "આશાબહેને ગાધીજીનું આ ચિત્ર તમારે માટે મોકલ્યુ છે, એમણે જાતે ચીતર્યું છે" ત્યારે અમરને તે સ્વીકાર્યા વગર ચાલતુ નહોતું ભેટ સ્વીકારતા તેને સકોચ તો ઘણો જ થતો હતો, પરતુ જે સજોગોમા તેને ભેટો મળતી હતી તે ધ્યાનમા લેતા તેને મૂગેમૂગા તે સ્વીકારવી જ પડતી અને આવી રીતે તેની પાસે અનેક ટેબલ-ક્લોથ, તોરણો અને ચિત્રોની સામગ્રી ઘરની શોભા પૂરતી ભેગી થઈ ગઈ

*

એક વર્ષથી તેઓ પડોશમા રહેતા હતા છતા અમર અને આશા વચ્ચે વાતચીત થઈ નહોતી વાત કરવાના પ્રસગો તો ઘણા આવી જતા પરતુ બન્ને પ્રયત્નપૂર્વક તે પ્રસગો ટાળી દેતા નિકટ આવવા ચાહતા બન્નેના હૃદયો એકએકથી ખૂબ દૂર નાસભાગ કરતાં હતા પણ એક દિવસ સાજે સરસ્વતી અને પાર્વતી મદિરે દર્શન કરવા ગયા હતા ત્યારે આશાનું હૃદય ઝાલ્યુ ન રહ્યું અમર ઑફિસેથી હમણા જ ઘેર આવેલો હતો આશાએ બારીએ ડોકિયુ કરી પૂછ્યુ, "કેમ અમરભાઈ, કઈ દેખાતા નથી?"

"બહેન, ફુરસદ ક્યા મળે છે?"

"આજે તો છે કે નહિ?"

"આમ તો નવરો જ છું"

"તો જરા અહી આવો ને, એક કામ છે"

અમર આશાના ઘરમાં ગયો આશાને કશુ જ કામ નહોતુ અમર સાથે પેટ ભરીને વાતો કરવા તે કેટલા દિવસથી તલસી રહી હતી, પરતુ તેનાથી તે ઇચ્છા વ્યક્ત થઈ શકતી નહોતી આજે પણ તે કઈ ન બોલી શકી કામ માટે બોલાવી કશુ જ કામ ન જડવાથી આશા છોભીલી પડી ગઈ સમયસૂચકતા વાપરી છેવટ તેણે એક કામ શોધી કાઢ્યુ

"શીકેથી ચાકૂ ઉતારી આપોને જરા બાએ કોણ જાણે કેવુ ઊંચુ આ શીકુ બાધ્યુ છે કે મારાથી તો પહોચાતુ જ નથી, અને પાછી મદિરેથી આવશે ત્યારે શાક સમારેલુ નહિ જુએ તો ગુસ્સે થશે"

અમરે ચાકૂ ઉતારી આપ્યુ અને પોતાને ઘેર ચાલ્યો આવ્યો આશા નિરાશ થઈ ગઈ અમરની સાથે કેવી રીતે વાતો કરવી તે તેને ન સમજાયુ અને પાછા અનેક દિવસો એમ ને એમ મૌનમા વહી ગયા

*

શરદપૂર્ણિમાને દિવસે સરસ્વતી અને પાર્વતી મદિરે દર્શન કરવા ગયા હતા ઘણા દિવસે મળેલી તક ન ગુમાવવા આશાએ નિશ્ચય કર્યો. બધી હિમત એકઠી કરીને તે અમરને ત્યા પહોચી ગઈ. અમર તેના પલગમા થાક ખાતો હતો ત્યા આશા આવીને ખડી થઈ ગઈ. અમર ચમકીને બેઠો થઈ ગયો.

"કેમ આશાબહેન! શુ કામ પડ્યુ?" અમરને કઈક અસાધારણ બનાવની કલ્પના આવી

"એક વાત પૂછવી છે પૂછુ અમરભાઈ?"

"હા, ખુશીથી બા નથી?"

"બા મદિરે ગયા છે" કહીને આશા બેઠી, પૂછ્યુ "તમે પરણ્યા કેમ નથી?"

અમર એકદમ ચમકી ગયો પછી એક ક્ષણમા તેની આખ આગળથી સધ્યાની સ્મૃતિ સરી પડી એના મો પર વિષાદ આવી ગયો

"બહેન, હુ પરણ્યો હતો, પણ પરણ્યા પછી પત્ની એક જ વર્ષમા ગુજરી ગઈ"

"તો હવે ફરી નહિ પરણો?"

"પુનર્જન્મમા મને શ્રદ્ધા નથી માટે પત્નીને હું બેવફા નીવડવા નથી ચાહતો "

"હુ ફરી પરણુ તો તે તમને ગમશે ?"

"શા માટે નહિ ? એ ભાર તમારા પિતાશ્રીએ મારે માથે નાખેલો જ છે હું તમારે માટે સાથીની શોધમા જ છુ "

"તમે શોધો તે કરતા હું શોધુ તો તે તમે કબૂલ રાખશો ?"

"જરૂર જરૂર, મરજી વિરુદ્ધના લગ્નને તો હું ધિક્કારુ છુ "

આશાનો વિચાર હજી ઘણી વાતો કરવાનો હતો, પરંતુ તેને ઘેર દૂધવાળાએ બૂમ મારી એટલે તે હરિણીની જેમ ઘેર દોડી ગઈ અને એટલામા બન્ને માતાઓ પણ દર્શન કરીને પાછી આવી ગઈ

સૂર્યનારાયણ ક્ષિતિજમા સમેટાઈ ગયા અને સુધાંશુનો અમૃતકુંભ આકાશમા ઢળવાવા લાગ્યો. જોતજોતામા તો આખી પૃથ્વીને તેણે કૌમુદીથી પખાળી દીધી ઘેર ઘેર દૂધ-પૌંઆના ભોજન થયા સહેલાણીઓ ચાંદનીમા મહાલવા નીકળી પડ્યા આશા અને પાર્વતી દેવને ચાંદનીમા પધરાવવા અગાસીએ ચડ્યા મધુરને તેમા રસ ન પડવાથી અમરને ત્યા ગયો ત્યા જઈને પણ એને ગોઠે તેમ નહોતુ અમરની આગળ તેણે તેની સર્વસામાન્ય માગણી રજૂ કરી દીધી

"મોટાભાઈ, આજે તો ચાંદામામા પણ સાભળીને ખુશ થઈ જાય તેવુ ગીત ગાઓ "

અમરના મનમા આજે મંથન ચાલતુ હતુ આજની આશાની વાતે તેના મગજને ચકરીએ ચઢાવ્યુ હતુ પોતે પરણ્યો નથી એ જાણીને આશાને શુ કામ હશે ? એની પરણવાની મરજી ક્યા હશે ? આ બધા પ્રશ્નો તેના મગજમા આજે ઘોળાતા હતા તેને કઈ ચેન પડતુ નહોતુ તેવામા મધુરે સગીતની માગણી રજૂ કરી એટલે તેને ભાન આવ્યુ મધુરને તેણે પૂછ્યુ, ' તુ જ બોલ, શુ ગાઉ ?' મધુરે સૂચવ્યુ " માખન બન કર આઓ " અને અમરે દિલરુબા હાથમા લીધી ધીમી હલકથી તેણે ગીત ઉપાડ્યુ

માખન બન કર આઓ,
માખન બન કર આઓ,
ફૂલ મગાઓ, હાર બનાઓ,
માખન બન કર આઓ.

દિલરુબાએ ગીતના સૂરેસૂરમા પ્રાણ પૂર્યો અને આખુ વાતાવરણ સગીતમય બની ગયુ પંદરથી વીસ વાર આ બે લીટીઓ ઉલટાવીસુલટાવીને ગાઈ નાખ્યા પછી બીજી બે લીટીઓ અમરે ઉપાડી અને દિલરુબા પાસે ઉપડાવી,

હાથમે મુરલી, ગલેમે સહેલી
બાજત બાજત ઘર જાઓ,
માખન બન કર આઓ

મધુર તો સગીતની આ ધૂનમા ઘેને ભરાવા લાગ્યો અને બાજુમા પડેલા એક પાથરણા ઉપર જ તેણે તો લંબાવી દીધુ.

ગીત પૂરુ થયુ અને ફૂલની એક સુવાસિત માળા અમરની દિલરુબા ઉપર પડી અમર ચમક્યો અને જોયુ તો આશાએ પાછળથી તે ફેંકી હતી અમર કઈ પણ પૂછે તે પહેલા આશાએ જ ખુલાસો કરી દીધો, "બાએ ચાંદનીમા પહેરાવેલી ભગવાનની ઊતરેલી માળા તુલસીક્યારામા નાખવા મને આપી, તેવામા તો તમારી દિલરુબાને ફૂલમાળા માટે આજીજી કરતા સાભળી એટલે હું તરત દોડતી આવી અને દિલરુબાને માળા આપી દીધી જોયુ ને, કેવી રડતી બધ થઈ ગઈ !"

વાતાવરણમા અટ્ટહાસ્યનો ધ્વનિ પ્રસરી ગયો દીવાલોએ જોરથી તેનો પ્રતિધ્વનિ પાડ્યો અને ચંદ્રની ચાંદની પણ એ ધ્વનિથી ખળભળી ઊઠી અમરના આખા શરીર ઉપરથી એક ઝણેણાટી પસાર થઈ ગઈ, પણ તેણે તુરત સ્વસ્થતા મેળવી લીધી અને પ્રસગ જલદી ટાળવા પ્રયત્ન કર્યો, "પણ તમે ક્યારના આવી ગયા ?"

' તમને ક્યાથી ખબર પડે હું ક્યારની આવી તેની ? તમને તો એક દિલરુબા મળી એટલે દુનિયાના દુ ખોનુ ભાન જ ક્યા રહે છે ?"

અમરની આ શબ્દો સાંભળવાની તૈયારી નહોતી દિલરુબા તેને પ્રિય હતી તેમાં શ નહિ, પરંતુ દુનિયાના દુખો તરફ તે છેક ઉદાસીન તો નહોતો જ તેની ઈચ્છા તો, તેનું ચાલે તો, બધા દુખિયાઓને સુખી બનાવી દેવાની હતી આશાએ આજે અમરને ઉપરાઉપરી ચમકાવ્યો હતો તેમા ઉપલા વાક્યે પાછો વધારે ચમકાવ્યો તે કિંકર્તવ્યમૂઢ થઈ ગયો તેવામા આશાએ તેને વધારે ચમકાવ્યો "લો, ચાલો દિલરુબાને ફૂલમાળા જોઈતી હતી તે મળી ગઈ હવે તો પ્રસન્ન થઈ કે નહિ? હવે તો બીજું કંઈ ગીત સંભળાવવા કૃપા કરશે કે નહિ?"

અમર છેક જ ઠરી ગયો તે બોલી ઊઠ્યો

"દિલરુબા હવે આરામ માગે છે તમે હવે ઘેર જાવ બા બૂમ મારતા હશે"

પણ આશાએ ઊઠવાની તૈયારી ન બતાવી ઊલટું તેણે તો ઉમેર્યું, "શરદ્પૂર્ણિમાની રાત્રીએ તો દિલરુબાએ આખી રાત જાગવું જોઈએ બા કથા સાભળવા ગઈ છે મને એકલા ઘરમા ગમતું નથી મધુર પણ અહીં આવીને ઊઘી ગયો છે, તો મારે એકલીએ ઘરમા બેસીને શું કરવું?"

આ સ્થિતિમા અમરને બહુ સંકોચ થયો તે શરમાઈ ગયો પ્રસંગ જલદી ટાળવા તેણે પતાવી દીધુ, "ઠીક, જેવી તમારી મરજી"

દિલરુબાના તાર ઝણઝણવા માડ્યા અને શરદ્-પૂર્ણિમાના નિર્ભ્ર આકાશમા પણ ગીતના પડઘા પહોચી ગયા

"નહિ આયે ઘનશ્યામ ઘેરી આઈ બદરી"

આશાએ ગીત ઉપર કાન માંડ્યા અને તેણે ગીતનું કલ્પનાચિત્ર પણ નજર આગળ ખડું કર્યું ગીત આગળ વધ્યુ

"બદી સોચે બીજભાન જ્યોં લગે નહિ ધ્યાન,
આઈ સાવનકી બહાર, કરે મોરવા પુકાર
પડે હ્રુદય કુઠાર, ઘે રી આઈ બદરી"

આશા ગીતમા તલ્લીન થઈ ગઈ હતી અને આખા ગીત દરમિયાન તે અમરની સામે જ એકી નજરે જોઈ રહી હતી અમરને આ વાતની ખબર નહોતી પણ કોઈ કોઈ વાર બન્નેની નજર ભેગી થઈ જતી હતી ત્યારે બેઉ હૃદયો કંઈક નવું જ અનુભવતા હતા

ગીત પૂરું થયું અને નીચે બારણું ખખડ્યું કથા સાભળીને સરસ્વતી આવી પહોચી હતી આશા ઝડપભેર દાદરો ઊતરીને અમરને કહ્યા વગર ચાલતી થઈ અને ગણગણવા લાગી

"બાજત બાજત ઘર જાઓ—માલન બન કર આઓ"

આશા સરી ગઈ અને અમરના હાથમાથી દિલરુબા પણ પડી ગઈ તેના મુખમાથી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નીકળી પડ્યો મનમા પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવ્યો,

"આશા! તારામા આ મસ્તી ક્યાથી?"

નીચેથી માતાનો અવાજ આવ્યો, "ભાઈ, જાગે છે કે?"

અમરે પતાવી દીધુ, "હા બા, હમણા જ ઊઘવાનું કરતો હતો આ મધુરને એને ઘેર મૂકી આવ ને! દિલરુબા સાભળવા અહીં આવ્યો હતો તે અહીંનો અહીં જ ઊઘી ગયો"

સરસ્વતી આવી અને મધુરને ઊચકીને ચાલી ગઈ અમરે દિલરુબા ઉપરથી ફૂલમાળા ઊચકી લીધી અને ઉગ્ર આવેશથી આખો દાબી દીધી થોડી વારે તે સ્વસ્થ થયો ત્યારે તે દીવો હોલવવા ઊઠ્યો અને નિષ્પ્રાણની જેમ પથારીમાં ફસડાઈ પડ્યો

બહાર પૂર્ણિમાની ચાદની પ્રકાશી રહી હતી અને તેના તેજકિરણો અમરની પથારી સુધી આવી પહોચ્યા હતા ફૂલમાળા હજી તેની આંખે જ દબાયલી હતી હવે તે તેને હાથમા ઊચકી ઊચકીને ચદ્રના પ્રકાશમા જોવા લાગ્યો અને ફરી ફરી આવેશભર્યા દેખે તેને આખ ઉપર દાબી દેવા લાગ્યો પાસાં ઘસીઘસીને તે થાક્યો છતા કેમે કરી તેને ઊંઘ ન આવી આજે તેનુ મન તોફાને ચઢ્યુ હતુ.

ઘેર જઈને આશાએ પાર્વતી સાથે થોડાં આડા અવળા ગપ્પા માર્યા એટલે પાર્વતી ઊઘી ગઈ પણ આશાને ઊંઘ આવતી નહોતી. તેનું હૃદય પણ આજે

"આશા! હું તો એક વિધુર છું ફરી ન પર ણવાનો મારો નિશ્ચય છે, તને એની ખબર છે"

"એટલે જ હું કહું છું તમને તમારો નિશ્ચય વહાલો કે પણ મને સુખી જોવી હોય-જીવતી જોવી હોય તો મને સ્વીકારી લો."

"ત્યારે-ત્યારે-ભલે આપણે" અમરે સમ્મતિ આપી. સુખમા આશાની આંખો મિચાઈ

થોડી વારે અમરે પૂછ્યું "ક્યારે પરણશું?" આશાએ કહ્યું "હમણા નહિ મારે તમારી ઇચ્છા જ જાણવી હતી તમે મને પરણવો એ જાણીને જ મન છે હવે હું શાંતિથી ત્રણ વર્ષ વધારે વૈધવ્ય સહન કરીશ બીએ થઈને એક તપસ્વિનીની જેમ પવિત્ર થઈને તમને પરણીશ"

'તું બીએ થવાની? પણ હું નંદિક છું તું કેમ?"

"તેનું શું વળી? પુરુષ જ વધારે ભણેલો હોવો જોઈએ એવો કંઈ નિયમ છે? સ્વામીત્વની ભાવના આ માટે તમારામાં આટલી બધી આગળ પડતી હોય છે? પત્ની પતિની મિનતમાં રહે તે કરતા પતિ પત્નીની મિનતમાં રહે તે વધારે ઇચ્છવાજોગ નથી શું?"

"અરે વાહ! બડી હોશિયાર દેખું તને તો?"

અને આખરે ત્રણ વર્ષના તપનો આરંભ થયો.

*

ત્રણ વર્ષ પછી આશા સાથે ના લગ્નની આશાથી અમર હરખાઈને બેવડો થઈ ગયો. હવે તે દિલરૂબા પણ નિરાંતથી વગાડતો આશા પણ સતારથી તેનો જવાબ વાળતી અનેકવાર તેઓ ભેગા મળતા અને ઉત્કૃષ્ટ સરકારભરી વાતો કરતા અને ટીખળની મોજ પણ માણતા

એક વર્ષ વીત્યું આશા એફ એમાં પાસ થઈ અમરનું હૃદય નાચી ઊઠ્યું, "હવે બે જ વર્ષ રહ્યા! તપનો તૃતિયાંશ પુરો થયો હવે બે તૃતિયાંશને કેટલી વાર?"

તેવામા આશાની માતા બીમાર પડી અને ગુજરી ગઈ આશા અને મધુર એકલા પડ્યા. વહેલી રસોઈ કરી મધુરને નિશાળે વળાવી પોતે કૉલેજમાં જવું એવો નિત્યક્રમ થઈ પડ્યો રાત્રે સંગીતની ધૂન મચાવી ગપ્પ મારી સૂઈ જતા આમ દિવસો વીતવા લાગ્યા, અને આશાનું યૌવન તેની વસંતમા આવીને ઊભું રહ્યું

*

૨

વિજય અમરનો નાનપણનો દોસ્ત હતો અમરને તો પિતાના મૃત્યુના કારણે અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો પણ વિજયનો અભ્યાસ તો ચાલુ જ રહ્યો મૅટ્રિકમાં બે વર્ષે જ્યારે તે પસાર થયો ત્યારે તો અમર નોકરીએ પણ લાગી ગયો હતો ત્યાં સુધી તો બન્ને અમદાવાદમાં ભેગા જ હતા પણ પછી વિજયને તેના મામાએ કૉલેજમા અભ્યાસ કરવા મુંબઈ બોલાવ્યો એટલે આ બે ગોઠિયા મિત્રોને છૂટા પડવું પડ્યું

મુંબઈ જઈને વિજય છેક જ પ્રમાદી બની ગયો અભ્યાસ કરતા વિલાસ તરફ તેનું મન વધારે વળતું પિતા તેની પાછળ કયા ધ્યેયથી પૈસા ખરચે છે તે વિજય તદ્દન ભૂલી ગયો મામા તેને વઢતા તેની પણ તેને કંઈ અસર ન થઈ તે તદ્દન નફ્ફટ અને બેપરવા બની ગયો પ્રીવિયસમા એક વર્ષ બગાડી તે બીજે વર્ષે પાસ થયો તેના પિતાને લાગી તો ઘણુ આવ્યું પરંતુ વિજયને ગ્રેજ્યુએટ થયેલો જોવાની તેમની મહેચ્છા હતી એટલે તેમણે કરજ કરીને પણ વિજયને અભ્યાસ માટે પૈસા મોકલવા માંડ્યા ઇન્ટરમાં પણ તે પહેલે વર્ષે પાસ ન થઈ શક્યો મામાએ છેલ્લી ચેતવણી આપી દીધી "મારી ફરજ ચાર વર્ષ તને મુંબઈ ભણાવવાની હતી હજી એક વર્ષ બાકી છે પાસ થાય તો ઠીક, નહિ તો પછી આમ ફોગટ પૈસા બગાડવાથી શો ફાયદો?' વિજયને આમા અપમાન લાગ્યું એક વર્ષ તો તેણે જેમ તેમ બેચી કાઢ્યું અને આખરે ઇન્ટરમા પાસ તો થઈ ગયો પછીથી મામાએ તો તેને ઘણું કહ્યું કે બે વર્ષ વધારે કાઢી નાખ, પણ વિજયનું મન માન્યું નહિ તેણે મુંબઈ

છોડયું અને પાછો જ્યા હાઈસ્કૂલ–જીવન ગાળ્યુ હતુ તે જાણીતા અમદાવાદમા જ આવી ગયો અમદાવાદ આવીને તે કોલેજમા જુનિયર બી એ મા દાખલ થયો. અમર તો હજી અહી જ નોકરી કરતો હતો

ચાર વર્ષે પાછા મળેના આ બાળમિત્રને અમર કેવી રીતે ભૂલી જઈ શકે ? તે હોસ્ટેલમા જઈને વિજયને મળી આ યો અને બીજે દિવસે પોતાને ત્યા જમવાનું નોતરુ પણ દઈ આવ્યો "સરસ્વતી બા તને ખૂબ સભારે છે" એમ અમરે કહ્યુ એટલે વિજયે નોતરુ સ્વીકારી લીધુ

સાજે કોલેજમાથી છૂટીને વિજય અમરને ત્યા આવ્યો જ્યારે જ્યારે જમણ જેવુ કઈક એકબીજાને ત્યાં થતુ ત્યારે આશા અને અમર અરસપરસ એક બીજાને જમવા બોલાવતા આજે અમરને ત્યા આશા પણ જમવામા હતી જ પુરુષોના જમ્યા પછી સ્ત્રીઓને જમવાનું હોવાથી આશા પીરસવામા રોકાઈ હતી વિજય સમજી ન શકયો કે આ કોણ છે તેને મનમા થયુ કે અમર ફરી પરણ્યો કે શુ ? પણ અમર જેવો દોસ્તદાર એમ ખબર આપ્યા વગર પરણે તો નહિ જ તો પછી આ છોકરી કોણ ? મુબઈ ગયા પછી વિજયને છોકરીઓમા અસાધારણ રસ પડતો હતો, અને આશા જેવી રૂપવાન છોકરી જોઈને તો તેનાથી ન જ રહેવાયુ જમતા જમતા જ તેણે તો અમરને પૂછ્યુ "પેલી છોકરી કોણ છે ?'

અમરે ટૂકમા પતાવ્યુ "અમારી પડોશના છે" અને વિજય તે જ સમયે તો વધારે કઈ ન બોલી શકયો

પણ હવે અમરને ત્યા વિજયની મુલાકાતો વધી ગઈ કઈ ને કઈ બહાને તે અમરને ત્યા આવવા લાગ્યો અમર આશાને ત્યા બેઠો હોય તો તે ત્યા પણ પહોચી જતો કેટની યે વાર આશા પોતાને કઈક પૂછશે એવી તેણે આશા રાખેલી પરતુ તે વ્યર્થ ગઈ છેવટે વિજયે જ આશા સાથે કામ પાડવા માડયુ

"તમે તો બી એ મા છો ને ?"

"ના, હજી તો હુ એસ એ મા છુ બી એ તો આવતી સાલ થઈશ"

"તમારે એટલું સારુ છે કે બી એ માટે એક જ વર્ષ હોય છે અમારે તો જુઓને આ જુનિયરમા હમણા આવ્યો બી એ પાસ થવા અમારે બે વર્ષ જોઈએ છે"

"તમે બી એ મા છો ?" આશાએ વિજયને પહેલી જ વાર પ્રશ્ન પૂછયો વિજય રગમા આવી ગયો

'ત્યારે ? તમે શુ મને બી એ પાસ થઈ ગયેલો ધાર્યો તો ? પાસ તો થઈ ગયો હોત, પણ મારો જીવ ઉત્પાતિયો છે ડીબેટીંગ સોશિયલ ગેધરીંગ, વ્યાયામ શીક્ષીમ્લ ટ્રેઈનીંગના પ્રોફેસર તરીકેની નોકરી– આ બધુ છોડી શકાતુ નથી પરિણામ સમજી શકાય એક વાર ઈન્ટરમા નાપાસ થઈ ગયેલો, પણ કસરતમા આપણે એમ એ છીએ મને સૌ સેન્ડો જ કહે સ્નાયુઓના આ ગોટલા માટે તો કેટલા ય ચાદ મળેના છે ! આવી પ્રવૃત્તિઓને લીધે ભણવામા નાપાસ થઈ જતો બાકી, તમને અમરે નહિ કહ્યુ હોય, પ્રીવિયસમા તો મને ફર્સ્ટ કલાસ મળેલો"

"મુબઈથી તમે કયારે આવ્યા ? અહીં રહો છો કયા ?"

"ચાર વર્ષથી મુબઈમા હતો આ અમર અને હુ ગોઠિયા દોસ્તો એ ભાઈસાહેબ મેટ્રિકથી લબડી પડયા અને મે તો આગળ ધપાવ્યુ પણ પછી મુબઈ કરતા અહીંના પ્રોફેસરો સારા છે એમ સાભળ્યુ એટલે અહી આવી ગયો અહી તો હુ હોસ્ટેલમા જ રહુ છુ હોસ્ટેલ જેવી મજા બીજે કયા યે ન આવે આ અમરને બીચારાને મજા કરવાની ના મળી તે ના જ મળી પણ અમર સગીતમાથી ઘણી મજા મેળવી લે છે ખરો"

"તમે સગીત જાણો છો ?'

"હમણા તો હુ ગાતો નથી બાકી મે નાટકો ભજવી નાખ્યા છે, એ રીતે એમા નામ કાઢયુ છે એમ કહેવાય."

અમર આ વાર્તાલાપમાં બહુ રસ નહોતો લેતો. તે માનતો હતો કે વિજયને અને આશાને એકમેકની ઓળખાણ કરવાની તક મળવી જ જોઈએ અને તેથી આમ વાતો કરે તે સ્વાભાવિક છે. તેથી તે તો ચોપડીમાં માથું ઘાલીને વાચે જ જતો હતો. વિજયે ઊઠવાનું કર્યું.

"લો ત્યારે આશાકુમારી, હું હવે જઈશ. આપને મળવાથી ઘણો આનંદ થયો. અને અમર, તું તો દોસ્ત પાછો અમારી હોસ્ટેલ તરફ ફરકતો જ નથી. ચાલ અત્યારે, આવે છે?"

"બા માંદા છે એટલે રસોઈ કરવાની છે. ફરી કોઈક વાર આવીશ."

અને વિજય ગયો. આશા ઉપર પોતાનો ઠીકઠાક પ્રભાવ પડ્યો છે એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું.

*

પછી તો આવી રીતે અનેક વાર વિજય આશાને મળતો અને વાતો કરતો. વિજયે લગ્ન કરવા માટે અનેક સુંદર અને કેળવાયેલી યુવતીઓ પાછળ ફાંફાં માર્યાં હતાં પરંતુ તેના સંપર્કમાં આવેલા ઘણાખરા લોકોને તેનું ચારિત્ર્ય શંકાસ્પદ લાગ્યું હતું, એટલે કોઈ પોતાની પુત્રીને ખાડામાં ઉતારવાની હિંમત નહોતું કરતું.

પણ વિજય દેખાવે આકર્ષક હતો અને બોલવે પણ મીઠો હતો, તેથી કોલેજમાં ઘણી વિલાસ તરફ વળેલી છોકરીઓ તેના ચહેરામાં મોહી પડતી, વાણી વિલાસથી ચકિત થઈ જતી અને કોઈક ફસાઈ પણ પડતી. પણ વિજયે આશાને જોઈ ત્યારથી બધામાંથી તેનું દિલ ઊઠી ગયું. તેણે આશા ઉપર જ પોતાનો પ્રભાવ પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અને એક દિવસ સંજોગોએ પલટો લીધો. એક દિવસ જ્યારે તે આશાને ત્યાં ગયો હતો ત્યારે આશાએ તેને પૂછ્યું:

"તમારે વિક્રમોર્વશીયમનું નાટક ચલે છે કે?"

"એ તો હું ઇન્ટરમાં ભણી ગયો. હવે તો મેં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર લીધા છે."

"તો તમે મને તમારું તે પુસ્તક આપશો?"

"ખુશીથી. મારે હવે તે શા કામનું છે? તમારે પણ વિક્રમોર્વશીયમ્ ચાલે છે કે શું?"

"ના, ચાલતું નથી. ફાજલ અભ્યાસ માટે વાચવા જેવું છે એમ આજે અમારા પ્રોફેસરે કહ્યું છે."

અને બીજે જ દિવસે બુકસેલરને ત્યાંથી વિક્રમોર્વશીયમ્ નાટકની એક નકલ વિજય ખરીદ કરી લાવ્યો. બુકસેલરને ત્યાંથી ખરીદ કરવાનું કારણ એટલું જ હતું કે તે પુસ્તક તે ભણ્યો જ નહોતો, ફક્ત ગપ્પું જ માર્યું હતું.

તેણે તો આશાને આ પુસ્તક આપ્યું. આશાએ પુસ્તક ઉઘાડ્યું તો પહેલા જ પાને લખેલું વાંચ્યું, "આશાકુમારીને વિજયરાય પંડ્યા તરફથી સપ્રેમ ભેટ." આશા ચમકી ઊઠી, પરંતુ વિજય જ વચમાં બોલી ઊઠ્યો, "હું મારી કોઈ પણ ચોપડીમાં નામ નથી લખતો. પણ કોઈને ભેટ આપીએ ત્યારે તો લખવું જ પડે ને? આ પુસ્તક હું તમને એક અલ્પ ભેટ તરીકે આપું છું તે વસ્તુ તમે તમારી જાતે જ સમજી જાવ તેટલા ખાતર પુસ્તકમાં તેવો નિર્દેશ કર્યો છે, અને આટલી ભેટ આપું છું તેમાં હું કંઈ મોટી ધાડ નથી મારતો. હું જાણું છું કે ભેટ તો કોઈ મોટી ચીજની જ હોવી જોઈએ." આશાને વિજયના ખુલાસાથી સંતોષ થયો.

*

અમર અને વિજયના ગયા પછી આશા પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવવા લાગી. પુસ્તકની વચમાંથી એક પત્ર મળી આવ્યો. આશા ચમકી ગઈ. તેણે તે વાંચવા માંડ્યો.

"આશાકુમારી,

તમે વિક્રમોર્વશીયમની ભેટ સ્વીકારશો તેની સાથે આ પત્રની ભેટ પણ સ્વીકારશો જ. પત્રમાં મારો પ્રેમ ભરેલો છે એટલે તમે પત્રની સાથે સાથે મારા પ્રેમની ભેટ પણ સ્વીકારી જ છે ને? કોલેજમાં અનેક બાળાઓ મારી પાછળ ભરી ફરતી હતી, પરંતુ હું એક આદર્શ પ્રેયસીની

શોધમાં હતો. તમારામાં હવે મારો એ આદર્શ પૂરો થશે એમ મારું દિલ કહી રહ્યું છે. તમે વિધવા છો તેનું કંઈ નહિ, તમારે ખાતર હું અનેક કૉલેજ-કુમારીઓના પ્રેમને પણ તરછોડવા તૈયાર છું. બીજું તો શું કહી શકું ? તમે જ હવે તમારી લાગણીઓ વ્યક્ત કરો તો કંઈક સૂઝ પડે.

લિ. તમારો જ વિજય"

આશાને અંગે કંપારી છૂટી. પુસ્તકને પછાડીને દૂર ફેંકી દીધું. શું કરવું તે સમજાયું નહિ. બે કલાક પલંગમાં ધૂંધવાતી પડી રહી.

અમરને આ પત્ર બતાવવો કે નહિ તે વિષે તેણે વિચાર ચલાવ્યો, પરંતુ આખરે એ ઠીક ન જણાયો. બારોબાર જ જવાબ આપી દેવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો અને તેમ છતાં જો વિજય કંઈક વધારેપડતું પગલું લે તો પછી અમરને આ વાત જણાવવી એમ નક્કી કર્યું. તેણે પત્ર લખવા માંડ્યો.

" વિજયરાય,

તમારી પામરતાની મને દયા આવે છે. અમરને હું ચાહું છું અને અમરની જ સાથે હું લગ્ન કરવાની છું. તેમાં તમે વચમાં આમ પ્રેમની વાતો કરો છો તે ઘણું શરમભરેલું છે. સંબંધ જાળવવો હોય તો કૃપા કરી હવેથી આવું ન લખતા.

આશા"

વિજય તો પત્ર વાંચીને ડઘાઈ જ ગયો. આશાને ઘેર જતો તે બંધ થઈ ગયો.

*

અનેક દિવસો વહી ગયા. આશા અને અમર કોઈની પણ ડખલ વગરનું સાચા સહકાર અને સહચાર-ભર્યું જીવન વિતાવી રહ્યાં હતાં. તેવામાં અમરની માતાને યાત્રા કરવા જવાનું મન થયું. ગૌરીશંકર વૈદ પરણ્યા પછી તુરત સરસ્વતીને યાત્રા કરવા લઈ ગયા હતા. તેને આજે ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં. સરસ્વતીની ઇચ્છા ઘણાં વર્ષથી યાત્રા કરવા જવાની થઈ રહી હતી, પરંતુ આર્થિક સંકડામણોને લીધે ગૌરીશંકર વૈદ તો તેમની હયાતીમાં તેની ઇચ્છા પૂરી કરી શકયા નહિ. છેવટ હવે જ્યારે પુત્ર કમાતો થયો ત્યારે માતાએ પોતાની ઇચ્છા જણાવી. અમર તો માતાનો પડયો બોલ ઉપાડી લેતો હતો. તેણે માતાની આ આજ્ઞા માથે ચઢાવી અને ઑફિસમાંથી ચાર મહિનાની લાંબી રજા લીધી.

બે મહિના પછી આશાની પરીક્ષા હતી એટલે આશાને યાત્રામાં આવવા અમર વધારે આગ્રહ ન કરી શકયો, પરંતુ મધુરને તો સાથે લેવાનું નક્કી કર્યું.

પ્રિયજનોથી છૂટા પડતાં આશાને બહુ લાગી આવ્યું. પણ દિવસો તો સૌના કપાય જ છે. આશા નિયમિત ઊઠતી. રસોઈ કરી, જમીને કૉલેજમાં જતી. સાંજે કૉલેજમાંથી ઘેર આવી સતાર વગાડતી, થોડુંક વાંચતી અને પછી નિરાંતે ઊંઘતી. અમર એને યાદ આવતો, સ્વપ્નમાં પણ તે સાંભરી આવતો. તે જાગી જતી. મહાપ્રયત્ને પાછી તે ઊંઘ સાથે મેળ સાધી શકતી.

વિજયને અમરના યાત્રાએ ગયાની ખબર પડી ગઈ હતી. તેને આશાના એકલાપણાનો પણ ચોક્કસ ખ્યાલ આવી ગયો. એણે એક બીજો પત્ર આશાને લખ્યો, પણ જુદી જાતનો.

" આશાબહેન,

મને તે સમયે ખબર નહોતી કે તમે અમરને ચાહો છો. હું તો ફક્ત એટલું જ જાણતો હતો કે તમે એક બાળવિધવા છો અને ફરીથી લગ્ન કરવા ઇચ્છો છો. અને તે ઉપરથી જ મેં તમારી પ્રત્યે મારો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો હતો. તમને તે ન ગમ્યું તે બદલ ઘણો જ દિલગીર છું. મારી તે પત્ર લખવામાં જે ભૂલ થઈ ગઈ છે તે બદલ હું આપની ખરા દિલથી માફી માગું છું, ક્ષમા કરશો ? કોઈક વાર તો રૂબરૂમાં આવીને માફી માગી જવાનું મન થાય છે. પરંતુ કયું મોઢું લઈને હું તમારી પાસે આવું ? છતાં બનશે તો રવિવારે બે મિનિટ ઊભાઊભ તમારે ત્યાં આવીને તમારી માફી લઈશ ત્યારે જ મારા દિલને શાંતિ વળશે.

લિ. તમારો વિશ્વાસુ ભાઈ, વિજયનાં વંદન"

હૉસ્ટેલનો રૂમ છોડી આ પત્ર આશાના હાથમાં જઈને પડ્યો. આશાને પત્ર ઉપર વિશ્વાસ બેઠો. વિજયની માફી માગતી મૂર્તિ તેની નજર આગળ ખડી થઈ ગઈ. વિજય જેવો એક સરકારી કૉલેજિયન તેની માફી માગે તે દશ્યની કલ્પના તેને માટે અસહ્ય થઈ ગઈ. વિજય માટે તેને માન પેદા થયું. "એમનો બીચારાનો શું વાંક? એમને શી ખબર કે હું અમર સાથે લગ્ન કરવાની છું? એવી ખબર હોત તો કદી એવું લખત?"

અને આ માનવવૃત્તિથી દોરાઈ આશાએ વિજયને વધુ ને વધુ લાંબી ને લાંબી, મુલાકાતો આપવા માંડી અને આખરે વિજયની મોહિનીએ આશાને ઘેન ચડાવ્યું.

અનેક વર્ષોથી સેવેલા તપમાં વિકૃતિએ પ્રવેશ કર્યો—તપમાંથી જ વિકૃતિ જન્મી. અમર એની પાસે ઝાંખો બનવા લાગ્યો. અમરની વિજય સાથે એણે તુલના આદરી. વિજય કેટલો બધો મોહક છે! અમર ફક્ત મેટ્રિક જ છે, ઓલિયા જેવો છે, જ્યારે વિજય બી. એ. માં છે, ચબરાક છે. શું ખરેખર વિજય મારા પ્રેમનો અધિકારી નથી? વિજય શું અમર કરતાં મારે માટે વધારે યોગ્ય પતિ નથી? તર્ક જો હા પાડે છે તો પછી શા માટે મારે એમને જ વળગી રહેવું જોઈએ? વિજય મને તેના પ્રેમની ભેટ આપી ચૂકયો છે તો હું પણ મારી ભેટ તેને આપું તો શું ખોટું છે?"

વિકારી અને સરકારી ભાવો વચ્ચે એક જબરું તુમુલ શરૂ થયું. અનેક વર્ષોથી દબાઈ રહેલા વિકારી ભાવોએ આ તકે સરકારી ભાવો સામે મોટું બંડ જમાવ્યું.

તેના કલ્પનાપ્રદેશને વિજયના વિચારોએ એટલો બધો ઘેરી લીધો કે એકાએક ઊઠી તેણે વિક્રમોર્વશીયમનું પુસ્તક અને અંદર આવેલો પત્ર હાથમાં લીધાં, થોડા જ દિવસ ઉપર તિરસ્કારેલા તે પત્રને એણે આજે ચૂમ્યો અને પુસ્તકને સોડમાં રાખીને તે સૂઈ ગઈ.

કોઈ આ વાતને અસંભવિત ગણશે. જે અમરે તેના ઉપર આટલો ઉપકાર કર્યો હતો, જેણે એને સરકારદાન કર્યું હતું, જેના પ્રત્યે તે આટલી આકર્ષાઈ હતી તે અમરને તે આટલા થોડા દિવસમાં ભૂલી જાય? દલીલ સાચી છે, ન ભુલાય. આશા છેક તો ભૂલી નહોતી ગઈ. પણ દબાવી રાખેલા વિકારોના પરિણામોનું જ્ઞાન એમ સહજ નથી. આશા તો પામર હતી. એક દિવસ પણ એને માટે સત્ નહોતો.

ગમે તેમ હોય પણ આ દિવસોમાં આશાના સરકારદેહમાં વિકૃતિ પ્રવેશ પામી ચૂકી હતી અને વિજયની અવરજવરથી આ વિકૃતિને જ પોષણ મળ્યા કરતું હતું. જ્ઞાનવાન પુરુષોને પણ વારવાર અજ્ઞાનીઓ સાથે જ અથડામણમાં આવવું પડે છે ત્યારે તેને પોતાનું જ્ઞાન ભારરૂપ લાગે છે. પોતે મગજમાં જ્ઞાન સીંચ્યા કરવામાં ભૂલ તો નથી કરીને એવો તેને ભ્રમ થઈ આવે છે. આશાને આવું જ કંઈ થતું. "શા માટે? હજી કેટલા દિવસ આ સંયમ? શા માટે આ ભાવનાભર્યા આદર્શો? શા માટે તૃપ્તિની અવગણના?" આવી દલીલો તેના મનમાં ઊઠતી. વિજય આ સમજી ગયો હતો. એ પણ એવી જ વાતો કરતો.

એક દિવસ વિજય આશાને ત્યાં આવ્યો અને પૂછ્યું "કેમ, અમરનો કંઈ કાગળપત્ર આવે છે કે રામ રામ?"

"કોણ જાણે કેમ, હમણાંનું કંઈ તેઓ લખતા જ નથી. એમને ફુરસદ નહિ મળતી હોય. યાત્રામાં તો એવું જ હોય ને! ઘરબહારની બધી ચિંતાઓથી મુક્ત થવા તો લોકો યાત્રા કરવા જાય છે, ત્યાં પાછું વારેવારે ઘર સંભારવાથી શો ફાયદો? અને એમની ટેવ જ એવી છે કે બોલવા, ચાલવા, ખાવા, લખવા-બધામાં તેઓ સંયમ રાખે છે. વગર ઉપયોગનું લખીને પણ શું કરે?"

આશા અમરનો બચાવ કોઈ પણ રીતે કરવા ટેવાઈ ગઈ હતી. પત્ર ન આવ્યાનું દુઃખ તો એને પણ સાલતું હતું. પરંતુ વિજયે તે સાંભળ્યું. તેથી તેને અમરની નિષ્કાળજી માટે બહુ લાગી આવ્યું.

અને મનમાં થયું કે 'અમર મને ભૂલી નથી ગયો ને!' તેવામાં તો વિજય જ બોલી ઊઠ્યો

"શેનો સયમ? વેવલો છે વેવલો! તમે સ્ત્રીઓ શું જાણો? યાત્રા કરવા ઊપડ્યો છે હ? હું તો એને નાનપણથી જ ઓળખું છું સયમની અને બ્રહ્મચર્યની બડી બડી વાતો જ કરે છે બાકી ." અને વિજય અટક્યો

'બાકી? બાકી શું?" આશા બોલી ઊઠી

"બાકી હું તમારી આગળ અમરની કંઈ કથાઓ ઉઘાડી પાડત પણ શું કરવા? તમે તો તેની સાથે લગ્ન કરવાના છો મારે એવી વાતો કહીને તમને દુઃખી નથી કરવા "

'નહિ, નહિ, મને અમર વિષે બધું જ કહી દો મારે પરણતા પહેલા ચોકસાઈ કરવી પડશે."

"જવા દો એ પુરાણું પણ તમારા જેવી સુશિક્ષિત સ્ત્રી પોતાની મેળે ન સમજી શકે કે તમારા જેવી રૂપસુંદરીની બાજુમાં પાચ પાચ વર્ષથી જે રહેતો હોય તે સાધુ કેવોક રહી શકે? સાધુપણાની એની વાતો તમને આકર્ષવા માટે હોય, પણ આકર્ષી લીધા પછી–પરણી લીધા પછી એક વાર વિષ્ટામાં આળોટનારને અમૃતમાં શાંતિ નથી લાગતી એમ જ થવાનું '

આશા આખો ફાડીને સાંભળી રહી વર્ષોથી સેવેલું સ્વપ્ન એને ઊડી જતું લાગ્યું નહિ, નહિ, વિજયરાય, મને એમાંથી છોડાવો!' એ રડી ઊઠી

'તમે જ કહો, હું તમને કેવી રીતે છોડાવું?'

'એક વાર તમે તમારો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો હતો એ પ્રેમ નાશ પામ્યો છે?'

"પ્રેમ હોય છે તે નાશ પામતો નથી હું હજી યે તૈયાર છું '

અને આશા પરણાઈ ગઈ અમરનો તાપસી સયમ આશાના પતનમાં પરિણમ્યો.

*

અમરની યાત્રા પૂરી થવા આવી હતી ઘણા દિવસોથી આશાનો એક પણ પત્ર નહોતો તેથી તે અ ગભરાઈ ગયો હતો ઘેર જવાની તેને ઉતાવળ લાગી હતી મગજમાં અનેક અમંગળ કલ્પનાઓ આવી ગઈ પણ મજબૂતપણે તેણે તે ખંખેરી નાખી પરંતુ તેવામાં જ તેણે અચાનક એક છાપામાં વાચ્યું

'બી એ ના અભ્યાસ કરતી એક બાળવિધવા આશાકુમારીએ વિજયરાય પડ્યા નામના એક ડોલે જિયન સાથે વૈદિક વિધિથી લગ્ન કર્યું છે "

ન મનાતા અમરે મો મો વખત આ વાક્ય વાચ્યું વાચીને તેની આખ થાકી એ સ્થિર થઈ ગયો એને કંઈ જ સૂઝ્યું નહિ નિરાશ-હૃદયે તેણે એક પત્ર લખ્યો અને આશાને અભિનંદન મોકલ્યા અને સાથેસાથે શરદપૂર્ણિમાની રાત્રિએ દિલરુબા ઉપર આશાએ ચઢાવેલી ફૂલમાળાનું સુકાઈ ગયેલું હાડપિંજર પણ મોકલ્યું લખ્યું હતું

"આશા,

દેવગુરુ બૃહસ્પતિ પણ સ્ત્રી-હૃદય પારખી શક્યા નથી પાચ વર્ષના નિકટ પરિચયથી આજે મને સ્ત્રી સ્વભાવ સમજાયો કોઈ? તારો દોષ નથી તો આ ભવના બંધનમાંથી હું મારી દુકાનદારી ઉપાડી લઉં છું જે દેહમાં અગ્નિ નથી તે દેહમાં બળતણ ભેગું કરવાથી હવે શો લાભ? ના, હવે હું એ સ્નેહનો ભિખારી નથી માલિક કદી માગણ નહિ અને જ્યોત્સ્નાની રૂપેરી મોહકતા હવે ફિક્કી પડી અનુભવે મોહના આવરણો દૂર કર્યાં

મનુષ્યના મનોરથને આરે નથી. દરેક વ્યક્તિને ધારેલી ચીજ મેળવવાનો સ્વાભાવિક હક્ક છે પરંતુ તે હકની નિરંકુશ ઇચ્છા સિદ્ધ કરવા જતા આપણે અંધારાની ગર્તામાં ઊંડા ડૂબી જઈએ છીએ તું વાસનામાં જ જીવન સાંધવા માગે છે તો તેમ જ સુખી થા હું હવે તારા માર્ગમાં આડો નહિ આવું

"પણ યુગયુગના આ અમર્યાદ અનંત માનવ-સમાજમાં હવે મારું કોણ? પ્રેમી? ખાલી નામધારી પરપોટા સિવાય તેમાં બીજું શું છે? જીવનની સઘળી

પવિત્રતા અને મધુરતા મે જેના શબ્દોમા માની લીધી હતી તે હવે કાગળની હોડીની માફક ગટરના ગંદા પાણીમા વહી જાય છે કંઈ નહિ આશા ! તુ સુખી રહે અશ્રુના સાગરને પણ કિનારો હોય છે મારી નિર્બળતાને લીધે હુ તેની મૂર્તિપૂજા કરવા પ્રેરાયો હતો તો પણ તે જે છે તે જ છે મારા અનુભવથી મે સારા સ્ત્રીસમાજનો વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે

"સાચા પ્રેમની મહત્તા તો હવે પ્રિયતમાને સ્વચ્છંદે વિહાર કરતી જોવા માટે આખુ જીવન ન્યોછાવર કરી દેવામા છે સાગસારનો જેને વિચાર નથી તેને ક્યાથી ખબર હોય કે વિશાળ નદીને એક નાનો સરખો કિનારો જ મર્યાદામા રાખી શકે છે?

"અને હવે જી એ જેવી ઉપાધિથી વિભૂષિત થવાય ત્યારે ઉપાધિ વિનાના મનુષ્ય સાથે કઈ રીતે સબધ બાધી શકાય એ કાયદાનો ઉકેલ કરવાની સુદર કળા સ્ત્રીઓમા ક્યા રહી છે અને ક્યારે ખીલે છે તે અનુભવે મને આજે શીખવ્યુ છે

"આજે તારી વિદાય લેતા તારી મહામૂલ્યવાન શક્તિ મારી પાસે રહી ગઈ છે આશા ! આજે તારી વ્યાપક મૂર્તિની વિશાળ મદિરમા પૂજા કરવા માટે હુ તારી વિદાય લઉ છુ હુ દૂરદૂરથી તારી પ્રાપ્તિ કરી શકીશ કમળપત્ર પરના ઝાકળબિંદુની જેમ હુ વિયોગની વિશ્વવ્યાપી સપાટી ઉપર અથ ડાઈ પડીશ. અને પણ એ ભવ્ય સત્ય ! તુ તો તારી પડખે જ રહેજે હવે હું જીવતા અગ્નિ થી રહ્યો બળી ગયેલો કાળો કોલસો છુ

"જે સૌંદર્યનો હુ એક વાર પૂજારી હતો તે સૌંદર્ય આજે પરવશ પડી ભલે ચગદાય ચોળાય, ચૂંથાય અને વેડફાઈ જાય પરતુ એવડા નીવડવુ એ મારો સ્વભાવ નથી હુ તો તને પણ મારા માનસ મદિરમા પૂજીશ સ્ત્રી તો કોઈની થઈ નથી અને થવાની પણ નથી પરતુ પુરુષ તો છેક એવો નહિ થઈ શકે પુરુષની નિર્બળતાઓનો સ્ત્રીઓ લાભ ઉઠાવી લે છે પરતુ પુરુષની શક્તિ ક્યા છે તેનો તેને તાગ લાગતો નથી સ્ત્રી તેની સ્વાભાવિક મર્યાદા ઉલ્લઘી ગયા પછી ખરેખરી વિધ્વસક બની જાય છે આશા ! તુ હવે સુખી રહે મારા પ્રેમના અવશેષરૂપી આ ફૂલમાળા મોકલુ છુ તેમાથી મણાય તેટલી સુવાસ માણી લેજે બીજુ તો મારી પાસે કઈ જ રહ્યુ નથી તુ મને માફ કરજે

"હુ તો પરમેશ્વરમા માનુ છુ અને તે જે રસ્તે દોરશે તે રસ્તે દોરાઈશ મને હવે કોઈની જરૂર નથી મે મારી જીવનયાત્રા પૂરી કરી છે હવે તો યાત્રાનો થાક ખાઉ છુ તુ તો કદાચ મને ભૂલી જઈશ પણ મારી નજર આગળ તો તારી અને મારી સધ્યાની બે મૂર્તિઓ સદૈવ જીવતી જ રહેશે રજા લઉ છુ, આશા ફરીથી તને સુખ ઇચ્છુ છુ

અમર"

પત્ર આશાને મળ્યો પણ હવે તેનો કઈ અર્થ નહોતો આશાના વિકૃત મગજને પત્રમા દોઢડહાપણ સિવાય બીજુ કઈ જ ન જણાયુ આશા અમરને ભૂલી જ ગઈ એ સ્ત્રી હતી અને સ્ત્રી એક વાર તેની સ્વાભાવિક ઓસુલભ મર્યાદા ઉલધી જાય છે ત્યાર પછી તે પૂરેપૂરી વિધ્વસક બની જાય છે આશાનુ આમ જ બન્યુ આશાએ અમરના પત્રના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા અને એક પછી એક તે ટુકડા ઓને હવામા ઉડાડતા ઉડાડતા હસી "પ્રેમી ! સાધુ ! લપટ !"

અમારી ગાડીએ પણ લાબી મજલ કાપી નાખી હતી અને શ્રોતાઓ હવે ધેને ભરાવા માડ્યા હતા ટ્રેન ઊપડવાની શરૂઆતમાં વિજય અને આશાને પ્રેમીઓ કહેનારા મારા મિત્ર મહેશકુમાર હવે બો યા, 'કેમ વાત છે? આવુ બધુ થઈ ગયા પછી આ સાહેબો સાથે ફરતા જણાય છે કે?'

જી હા ત્યારથી જ દુનિયા આ પ્રેમીઓને ઓળખતી થઈ છે પાચ વર્ષની પેલી પ્રેમકહાણી તો દુનિયાથી સાવ અજાણી જ રહી છે '

'પણ આશાને કોઈ દિવસ તેને માટે પસ્તાવો થશે કે નહિ?"

'પસ્તાવો થશે તે દિવસે તો જરૂર તે સળગી

ઊઠશે. એનું હૃદય વિજયને છોડીને અમર માટે ફાંફાં મારશે. પણ હવે તેનો અર્થ શો? હમણાં તો એનામાં વિલાસી મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી છે. મહત્ત્વાકાંક્ષીને માઝા હોતી જ નથી. અને તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીમાં જ્યારે મહત્ત્વાકાંક્ષાનું પ્રાકટ્ય થાય છે ત્યારે તો તે પુરુષને પણ ટપી જાય છે. આશાએ અમરને છોડ્યો છે એટલેથી જ વાત નથી અટકતી. જે માટે એણે અમરને છોડ્યો છે તે વિજય કંઈ એને હમેશાં આપી નહિ શકે. ત્યારે એ ક્યાં જશે એ કલ્પના અત્યારે થવી મુશ્કેલ છે જો કે વિજય સાથે પણ હમણાં તેને તીવ્ર મતભેદ ઊભો થયો છે, પણ પોતે સ્નેહલગ્નના ચોકઠામાં સપડાયલી હોવાથી તેને દુનિયા આગળ ઉપલકિયા સ્નેહનું નાટક ભજવી બતાવવું જ પડે છે. પણ એ દંભ ક્યાં સુધી? તે વિજયને પણ છોડી દે તો નવાઈ પામવા જેવું કશું જ નથી. દેહસૌંદર્યનું તેને અભિમાન છે. પછી શા માટે તે તેના શોખ પૂરા નહિ કરે?"

"પણ અમર હવે શું કરે છે?" એક મુસાફર બોલી ઊઠ્યા.

"અમર! અમર બીજું શું કરે? તે તો તેની ભાંગેલી દિલરૂબા ઉપર આખો દિવસ ગાતો નજરે પડે છે:

આશા જગની જૂઠી"

અને ગીત પૂરું કરી તે પાગલ જેવું હાસ્ય કરે છે ત્યારે મધુર ચમકીને બોલી ઊઠે છે, "મોટાભાઈ!"

•

હિંદના અદ્વિતીય ભૂગોળવિદ્

શ્રી. ગોવિંદ પ્રભાકર ભાવે.

પરિચાયક : શ્રી. વિપિન જી. ઝવેરી

ગુલામીના અનેક ગેરલાભો સાથે મોટામાં મોટો એવો આ ગેરલાભ પણ ગણાવાયો છે કે ગુલામ પોતાની શક્તિઓ વિશે પણ બેખબર હોય છે. એ સહાય માટે હમેશ બીજાઓ તરફ જ મીટ માંડી રહે છે, જ્યારે એનામાં પોતાની મેળે કામ કરવાની એથી અનેકગણી શક્તિ હોય જ છે.

જગદીશચંદ્ર વસુ, ચંદ્રશેખર રામન, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, રાખાલદાસ વંદ્યોપાધ્યાય (બેનરજી), મહાત્મા ગાંધી, સરકાર અને સરદેસાઈ, ગજ્જર અને એવા બીજા કેટલાયની શક્તિઓનો પરિચય આપણને મળ્યો છે, જગતે એમને શ્રેષ્ઠ ગણ્યા છતાં આપણે નવું કામ સામે આવતાં પ્રશ્ન કરીએ: 'આપણા લોકોથી આ બને?' આપણા દેશમાં એવું કરી બતાવનાર કોઈ છે એમ કોઈ કહે તોપણ આપણને પૂરો વિશ્વાસ ન બેસે, એવા માણસની શક્તિમાં આપણને શંકા રહે જ.

અને એટલે જ આપણે શ્રી. ગોવિંદ પ્રભાકર ભાવેને ઓળખ્યા નથી. પાંચ વર્ષ પહેલાં હું પણ એમને ઓળખતો નહોતો.

દેશી પરદેશી બધા વિષયો અંગ્રેજીમાં જ શીખવવાનો આપણો મોહ અજબ છે! એવી જ રીતે ભૂગોળ અંગ્રેજીમાં શીખવાય છે. હજી આપણે 'પેસિફિક' મહાસાગરને 'પ્રશાંત' નામ આપતાં અચકાઈએ છીએ. સ્વતંત્ર રીતે આપણે ભૂગોળ લખી શકીએ જ નહિ. આપણે નકશાઓ અને એટલાસ બનાવી શકીએ એવી તો કલ્પના પણ આવવી મુશ્કેલ. આવી માનસવિકૃતિ આપણે ધરાવીએ

છીએ ત્યારે જરૂરનું છે કે ભૂગોળજ્ઞાનની બાબતમાં હિંદને દુનિયાના કોઈ પણ દેશની હરોળમાં મુકાવી દેવાની શક્તિ ધરાવનાર શ્રી. ગોવિંદ પ્રભાકર ભાવે વિષે આપણે કંઈક જાણીએ

શ્રી ભાવેનો જન્મ ઈ સ ૧૮૯૪માં રત્નાગિરિ જિલ્લામાં આવેલા ગુહાગર ગામમાં એક ગરીબ પણ ખૂબ સંસ્કારી કુટુંબમાં થયો છે એમના કાકા, દાદા, વગેરે વડીલો બંગાળી અને બીજી ભાષાઓના જાણીતા ભાષાવિદ્ હતા શ્રી ભાવેના શબ્દોમાં કહીએ તો 'અમારા કુટુંબમાં સૌથી ઓછું ભણેલો હું છું "–એમને બહુ ભણવા ન મળ્યું એમની નાનપણની કારકિર્દી વિષે બહુ જાણવા જેવું નથી ભવિષ્યમાં ઝળકી નીકળવા નિર્માયેલી લાક્ષણિક ચપળતા, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની સ્પષ્ટ આગાહી, મહારાષ્ટ્રના જૂના ગૃહસ્થ વર્ગમાં સારો કમાઉ–આ એમની બાલ્યવયની કાર કિર્દીનું સરવૈયું

ચોટલી અને જનોઈ રાખતો આ ચપળ છોકરો આગળ જતાં હિંદની આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ બનશે એવી એ વખતે કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય! પણ પ્રતિભા મોટે ભાગે ધૂમકેતુની પેઠે એકાએક આકાશમાં પ્રકાશી ઊઠે છે અને સૂર્યની પેઠે હંમેશાં આકાશમાં પ્રકાશતી રહે છે ૧૯૧૨માં જ્યારે કિશોર ગોવિંદે મૅટ્રિકમાં સંસ્કૃતમાં પ્રથમ આવી શંકરશેઠ સ્કૉલરશીપ મેળવી ત્યારે એના પિતાને તો હર્ષ થયો પરંતુ શિક્ષકને પણ ખૂબ આનંદ થયો

આટલી નાની ઉંમરે આ છોકરો રાજનીતિમાં ભાગ લેતો હતો મહારાષ્ટ્રના બંડખોર પત્રકાર અચ્યુત બળવંત કોલ્હટકરના 'સંદેશ' માં એણે ૧૯૧૨માં ઍનિ બિસેન્ટ વિરુદ્ધ લખેલા લેખોએ મહારાષ્ટ્રીઓમાં સારી ચર્ચા જગાડી હતી એ પછી તિલક અને બિસેન્ટ બેલગામમાં મળ્યા અને પોતાના વાંધાઓને એક કોરે મૂકી સંયુક્ત મોરચો માંડવાના મૈત્રીકરાર કર્યા (હોમરુલ ચળવળ–૧૯૧૪થી).

મૅટ્રિકમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી પસાર થઈ તેઓ મુંબઈની વિલ્સન કૉલેજમાં જોડાયા પણ એમના પિતા વર્ષોથી ગરીબોના આંસુ લૂછતા તેમને જ હવે ગરીબીનો સામનો કરવાનો આવ્યો ગરીબીએ યુવાન અને આશાવંત ભાવેને કૉલેજ છોડાવી નોકરી લેવરાવી નોકરીની અરજીના જવાબમાં ટપાલખાતાએ એમને એડનમાં જગા આપી પણ જૂના જમાનાના વૃદ્ધ પિતા બાળકને એટલે દૂર કેમ મોકલી શકે? તે પરિણામે ભાવેને મુંબઈમાં જ રૂપિયા પચીસની પૉસ્ટ–ઑફિસની નોકરી સ્વીકારવી પડી

પણ મહત્ત્વાકાંક્ષી અને આગળ ઉપર નામ કાઢવા સર્જાયેલ યુવાન ભાવેને એમ પચીસ રૂપિયાની નોકરીમાં સડવાનું કેમ ફાવે? એમણે એક નવી સ્કૂલ ઊભી કરાવી, અને એમાં પોતે મુખ્ય શિક્ષક તરીકે રહ્યા પણ ગરીબનું નસીબ બે ડગલાં આગળ ને આગળ એ સ્કૂલના સ્થાપકોને, મૅનેજર બરાબર વ્યવસ્થા ન કરી શકતા હોવાથી સંસ્થા બંધ કરવી પડી, અને શ્રી ભાવે સરકારી કેળવણીખાતામાં રૂપિયા પચાસના પગારે જોડાયા

સરકારી કેળવણીખાતામાં એમણે થોડો સમય ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કર્યું, પણ એ હાકેમારી ન ફાવવાથી એમણે શિક્ષક તરીકે જ પોતાની કારકિર્દી કાયમ કરી ત્યારથી આજ સુધી એમનો મુખ્ય ધંધો શિક્ષકનો જ છે અને હાલ પણ તેઓ મૂર્તિજાપુર (બિરાર) ગવર્નમેંટ સ્કૂલમાં શિક્ષકનું કાર્ય કરી રહ્યા છે

એઓ આવા સામાન્ય શિક્ષક છે એ જાણ્યા પછી ઘણાને લાગશે કે એક શિક્ષક માટે આટલું પિષ્ટપેષણ શું? પણ શિક્ષક જેવા જગતની દૃષ્ટિએ સામાન્ય અને જીવનની નિષ્ફળતાના પ્રતીકરૂપ ગણાતા ધંધામાં હોવા છતાં પ્રતિભા અને અભ્યાસ વડે પોતાના બચત સમયનો જે ઉપયોગ એમણે કરી બતાવ્યો છે તે જ આપણાં મસ્તક એમની આગળ નમાવે છે અને એટલે જ એમનો પરિચય આવશ્યક બને છે

૧૯૨૪–૨૫માં જ્યારે ભાવે જબલપુરમાં B T નું શિક્ષણ લેતા હતા ત્યારે એમણે એક સાહસ માથે ઉપાડયું અને ત્યારથી એમની ભૂગોળવિદ્ તરીકેની જ્વલંત કારકિર્દીના શ્રીગણેશ મંડાયા મધ્યપ્રાંત અને

બિહારની સરકારે જાહેરાત કરી કે હિંદી દૃષ્ટિબિંદુથી બાળકો માટે એક પણ ભૂગોળપુસ્તક ન લખાયું હોવાથી એ દિશામાં કાર્ય થવાની જરૂર છે, અને એટલા માટે એ જાતનાં પુસ્તકો માંગવામાં આવે છે. આ બાબતમાં ભૂગોળવિદો, લેખકો કે શિક્ષક-પ્રાધ્યાપકોને પ્રયત્ન કરવાનું મન થાય તે માટે સરકારે પાંચસો રૂપિયા પુરસ્કાર પણ જાહેર કર્યો. આ જાહેરાત વાંચીને ભૂગોળના રસિયા ભાવે એ કામ પાછળ મંડી પડયા. રાતદિવસ એમણે પુસ્તકો વાંચ્યાં અને પોતાનું પુસ્તક મરાઠી અને પાછળથી હિંદીમાં (એઓ મધ્યપ્રાંતમાં રહ્યા હોવાથી હિંદી પણ શુદ્ધ લખી શકે છે. એમને બંગાલીનું પણ સારું જ્ઞાન છે.) લખી કાઢયું, બે વર્ષના ગાળામાં એમણે એ પુસ્તક લખ્યું અને ફરી સાદ્યંત સુધાર્યા કર્યું.

આખરે પરિણામ જાહેર થયું, અને તેમાં નવ મરાઠી અને પંદર હિંદી હરીફ પુસ્તકોમાંથી એ સર્વ-શ્રેષ્ઠ ગણાયું. એ પુસ્તક સરકારને એટલું બધું અદ્વિતીય લાગ્યું કે એણે ચાર વર્ષ સુધી યુક્તપ્રાંત, મધ્યપ્રાંત અને બિહારમાં ભૂગોળના વિષયમાં એ સિવાય બીજું કોઈ પણ પાઠ્યપુસ્તક ન વાપરવું એવો સર્ક્યુલર કાઢી એમના પુસ્તકને પૂરું ઉત્તેજન આપ્યું. શ્રી ભાવે આવા મોટા પ્રાંતોમાં પાઠ્ય તરીકે સ્વીકારાયેલા પુસ્તકમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ ખૂબ કમાયા. અમદાવાદના શ્રીયુત પરીખે પણ આ ચોપડીનો આધાર લીધો છે.

પણ આ તો ભાવેની ભૌગોલિક જ્ઞાનની કાર-કિર્દીની શરૂઆત માત્ર હતી. આ પછી એમણે ૧૯૨૭ની સાલથી ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, રશિયા અને જર્મનીની ભૂગોળનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા માંડયો. જ્ઞાનને એવો શાપ છે કે જેમ જેમ એ વધારે પ્રાપ્ત થાય તેમ તેમ એ બહુ જ ઓછું મેળવાયું છે એમ લાગતું જાય. શ્રી ભાવેને આ ચાર મોટા દેશોની ભૂગોળનો અભ્યાસ કરતાં જણાયું કે ભૂગોળ જાણવા માટે એકલાં ભૂગોળનાં પુસ્તકો વાંચીને બેસી રહે ન ચાલે. આથી એમણે એની સાથે સંકળાયેલ બધી બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. કાર્ટોગ્રાફી (નકશા દોરવા), સરવેઇંગ અને લિથોગ્રાફી જ નહિ, પણ ફોટોગ્રાફીનો અભ્યાસ પણ ભૂગોળને લગતાં પ્રકાશનો માટે આવશ્યક હતો, તેથી એ પણ, એમ ચારે વિષ-યોમાં પારંગત બન્યા આ વિષયોનું જ્ઞાન અને ભૂગોળશિક્ષક તરીકેનો અનુભવ અને અભ્યાસ આ બેને લીધે જ એઓ ભવિષ્યમાં એટલાસકાર થઈ શક્યા.

એમના આ અભ્યાસ દરમિયાન એઓ પત્રવ્ય-વહારથી ન્યૂયોર્કના ભૂગોળ અને કાર્ટોગ્રાફીના વિશ્વવિખ્યાત પ્રાધ્યાપક પોલ ગૂડીના સમાગમમાં આવ્યા, અને એમની પ્રેરણાથી કાર્ટોગ્રાફી પર એટલો સુંદર બૃહન્નિબંધ લખ્યો કે જેથી ન્યૂયોર્કની જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટીએ એમને અતિ માનાર્હ એવું પોતાની સંસ્થાનો ફેલોશિપનું પદ સમર્પ્યું. દક્ષિણ હિંદ મધ્યપ્રાંત અને બિહારમાં તો આ પદ ધરાવનાર ભાવે એકલા જ છે, અને ઘણે ભાગે આખા હિંદમાં પણ બીજા કોઈને એ માન મળ્યું નથી. હું જાણું છું ત્યાં સુધી બહુ ઓછા પૌર્વાત્યોને આ ગૌરવભર્યું બિરુદ અપાયું હશે, અને એટલે એમણે મેળવેલ એ પદ હિંદને નહિ તો એમને પોતાને માટે તો ગૌરવરૂપ છે જ. એમનાં ભૌગોલિક પ્રકાશનોમાં એઓ પોતાની બીજી કોઈ લાયકાતો કે પોતે લખેલ બધા ગ્રંથોની લાંબી યાદી આપવાને બદલે માત્ર આટલું જ લખે છે. "પ્રયોજક : ગોવિંદકુમાર પ્રભાકર ભાવે-ફેલો ન્યૂ-યોર્ક જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટી."

કાર્ટોગ્રાફીના પોતાના અભ્યાસના પરિણામે એમણે ૩૦"–૪૦"ના કદનો હિંદનો કાર્ટોગ્રાફિકલ મૅપ બહાર પાડયો. આ જાતની નવીન રચના આગળ માત્ર જર્મનીમાં જ થઈ હતી, અને એ પણ કદાચ ભુલાઈ જવા આવેલ પણ ભાવેના આ ઉપ-યોગી પ્રયાસથી બીજા પાશ્ચિમાત્યોનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું અને ભાવેને પગલે અનુસરીને ઇંગ્લેંડ વગેરે દેશોએ પોતાના એવા નકશા કાઢયા.

જેવી અપૂર્વ નવીનતા કાર્ટોગ્રાફિકલ મૅપમાં હતી તેવી જ અપૂર્વ ફતેહ તેમના એ પછીના પ્રકાશન, ૪૦"–૫૦"ના પોલ-મૅપને મળી. આ

જ એમને મન મુખ્ય છે ધર્મ, જાતિ કે પ્રાંતીયતા નહિ પોતાના વિદ્યાર્થીઓના પ્રિય હોઈ એમના શિષ્યો પણ આજે એમના કાર્યમાં સહાય કરવા તત્પર હોય છે

ભાવેને વિદ્યાપીઠની ઊંચી ઉપાધિ હોત તો એ સારી કૉલેજમાં પ્રાધ્યાપક હોત, એ ગોરી ચામડીના હોત તો એમનું વિશ્વના ભૂગોળવિશારદોમાં છેક આવું ઉપેક્ષિત સ્થાન તો ન જ હોત પણ એમનામાં જેટલું છે તેટલું ય આપણને ઓછું નથી ગરીબ હિંદ એમના જેવા જ મહેનતુ ચૌગમ—versatile—, ધર્મનિષ્ઠ અને સાદા ભાવે માટે મગરૂર છે, અને એમની પાસે એટલી જ આશા રાખે છે કે એઓ ભૂગોળવિજ્ઞાનની બાબતમાં હિંદને દુનિયાની હરોળમાં લાવી મૂકે જો ભાવે એ કરી શકશે તો હિંદ એમને પોતાના એક મોટા વિદ્વાન જ નહિ પણ મહાન ઉપકારક તરીકે ય અપનાવશે, અને જો એઓ એમ નહિ કરી શકે તો હિંદને, એ ગમે તેટલા મોટા માણસ હોવા છતાં, એમની કોઈ કિંમત નહિ રહે

સોનાનું અર્થશાસ્ત્ર

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

સોનું શું છે? સોનાના ભાવો છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી ચડતા જ કેમ જાય છે? એ ભાવો કયા સંજોગોમાં ઊતરવા માંડે? બધું સોનું ક્યાં ઘસડાય છે? એક જ દેશમાં બધું સોનું ભરાઈ રહે અને બીજા કોઈ દેશમાં તે મુદ્દલ ન રહે તો સોનાની શી સ્થિતિ? સોનાનું સ્થાન આજે જે છે તે બીજી કોઈ વસ્તુ લઈ શકે?

हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते (ऋग्वेद)

જગતના અતિ પ્રાચીન પુસ્તક ઋગ્વેદના બીજા મંડળમાં સુવર્ણની અત્યંત સ્તુતિ કરવામાં આવી છે વેદો, પુરાણો, ઇતિહાસોમાં એના ગુણો સતત ગાયા છે ઋગ્વેદમાં ઋત્વિજોને સોનાનું દાન આપનાર અમૃતત્વને પામે છે એ રીતે લખ્યું છે. સર્વ દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસો (ઇજિપ્ત, બેબિલોન, ચીન)માં પણ સોનાની સર્વોપરિતા સ્વીકારવામાં આવી છે. પુરાતત્ત્વવિદ્યાવેત્તાઓ જણાવે છે કે લોઢા અને તાંબાયુગ પહેલાં સુવર્ણયુગ હતો આપણા હિંદને પ્રાચીન કાળમાં અનેક દેશો સાથે સાગર મારફતે વેપારી સંબંધ હતો એટલે અહીં હિંદની વસ્તુઓને બદલે પરદેશનું પુષ્કળ સોનું આવતું હતું મોહેન્જોદડોની જૂની સંસ્કૃતિમાં પણ સુવર્ણનો વપરાશ જોવામાં આવ્યો છે મુસલમાનોના અનેક આક્રમણો જ્યાં હિંદની ખાણો અને પરદેશો પુષ્કળ સોનું હિંદને પૂરું પાડતાં હતાં

યુરોપમાં સોનું

યુરોપ સોળમી સદી સુધી થોડા વત્તા પ્રમાણમાં અર્ધ જંગલી અવસ્થામાં હતું એટલે ત્યાં સોનાની રેલછેલ નહોતી સ્પેનિયાર્ડોએ અમેરિકાનું આક્રમણ સોના માટે જ કર્યું હતું એ પછી એ પીળી ધાતુનો શોખ યુરોપમાં એટલો વધી પડ્યો કે એની ભૂખને લીધે હજારો માણસો ભયંકર સંકટો વેઠીને નાનાં વહાણોમાં બેસી ખાણો મેળવવા અજાણ્યા અને અણખેડ્યા પ્રદેશો ખૂંદવા નીકળી પડ્યા. એ ધાતુ મેળવવા માટે આ ક્રૂર સાહસિકોએ ભયંકર અત્યાચારો પછાત માનવજાતિઓ ઉપર કર્યા છે કંપારી છૂટે એવાં કૃત્યો, લડાઈઓ, સંહારો આ ધાતુ માટે થયાં છે સ્પેનનાં સોનાનાં વહાણો લૂંટવા માટે અંગ્રેજ ચાંચિયાઓના સેંકડો વહાણો સાગરમાં ઘૂમતાં હતાં. સોનું મેળવવા માટે જે ક્રૂરતા ભર્યાં કૃત્યો થયાં છે તે રૂંવાં ઊભાં કરે એવાં છે

સોનાની શોધ

અઢારમી સદી સુધી યુરોપમાં સ્પેન, સેક્ષની અને ઑસ્ટ્રેલિયામાંથી સોનું થોડું થોડું ખોદી કઢાયું હતું. અમેરિકાની શોધ પછી મેક્ષિકો અને બ્રાજિલમાંથી યુરોપને પુષ્કળ સોનું મળ્યું હતું. પરંતુ સને ૧૮૨૩ થી સને ૧૮૪૮ સુધી રશિયામાં પુષ્કળ સોનું વધવા લાગ્યું હતું. સને ૧૮૪૯માં અમેરિકાની કેલીફોરનિયાની ખાણો શોધી કાઢવામાં આવી તેમાંથી પુષ્કળ સોનુ મળ્યું. સને ૧૮૫૨ માં ઑસ્ટ્રેલિયામાં સોનાની ખાણો મળી. કેલીફોરનિયા અને ઑસ્ટ્રલિયા વચ્ચે સોના પેદા કરનાર તરીકેની પહેલી જગ્યા મેળવવાની હરીફાઈ સને ૧૮૫૩ અને ૧૮૯૩ વચ્ચે ચાલી. એ સમયે ઉપલા પ્રદેશો જગતની કુલ પેદાશના ૮૭ ટકા સોનું પેદા કરતા હતા. સને ૧૮૮૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રખ્યાત ખાણો શોધાઈ. હવે એનો નંબર સોનાની પેદાશમાં પ્રથમ છે. સોનાની મોટી પેદાશો થોડા દાયકાઓ થયાં જ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. છેલ્લાં સાડા ચારસો વરસોમાં કુલ સોનું ૧૨૨ાા કરોડ ઔંસ ખોદી કાઢ્યાનો અડસટ્ટો છે. તેમાંથી સને ૧૮૫૧ પછી ૯૦ વરસમાં ૧૦૭ કરોડ ઔંસ ખોદી કાઢવામાં આવ્યું.

સોનાની જુદા જુદા દેશોમાં પેદાશનો કોઠો

નીચેના આંકડા જુદાં જુદાં દેશોમાં કેટલા હજાર ઔંસ સોનું જુદાં જુદાં વર્ષોમાં મળ્યું તેના છે.

વરસ	દક્ષિણ આફ્રિકા	યુનાઈટેડ સ્ટેટસ	કેનેડા	રશિયા	બીજા દેશો	જગત માટે ટોટલ	કિંમત સ્વીઝમાર્ક (કરોડમાં)
૧૯૧૫	૯૦૯૬	૪૮૮૮	૯૧૮	૧૫૪૬	૬૧૪૬	૨૨૫૯૪	૨૪૨ કરોડ
૧૯૨૩	૯૧૪૯	૨૫૦૩	૧૨૩૩	૪૩૮	૪૪૬૩	૧૭૭૮૬	૧૯૦ ,,
૧૯૨૭	૧૦૧૨૨	૨૧૯૭	૧૮૫૩	૮૧૦	૪૪૬૪	૧૯૪૪૬	૨૦૮ ,,
૧૯૩૦	૧૦૭૧૬	૨૨૮૬	૨૧૦૨	૧૪૩૪	૪૧૮૪	૨૦૭૨૨	૨૨૨ ,,
૧૯૩૧	૧૦૮૭૮	૨૩૯૬	૨૬૯૪	૧૭૦૧	૪૭૦૨	૨૨૩૭૧	૨૩૯૭ ,,
૧૯૩૨	૧૧૫૫૯	૨૪૪૯	૩૦૪૪	૧૯૯૦	૫૨૨૪	૨૪૨૬૬	૨૬૦૦ ,,
૧૯૩૩	૧૧૦૧૪	૨૫૩૭	૨૯૪૯	૨૬૬૭	૬૩૪૭	૨૫૫૧૪	૨૭૩૩ ,,
૧૯૩૪	૧૦૪૮૦	૨૯૧૬	૨૯૬૫	૪૨૬૩	૬૭૧૫	૨૭૩૩૯	૨૯૨૯ ,,
૧૯૩૫	૧૦૭૭૩	૩૬૧૯	૩૨૮૦	૫૬૫૦	૭૩૫૬	૩૦૬૭૮	૩૨૮૭ ,,
૧૯૩૬	૧૧૩૩૯	૪૨૯૫	૩૭૨૧	૭૫૫૦	૮૫૪૯	૩૫૨૫૪	૩૭૭૭ ,,

આમાં પ્રથમ નંબરે દક્ષિણ આફ્રિકા અને બીજે નંબરે રશિયા છે. એમણે આજ સુધી એ જ પ્રમાણમાં સોનું કાઢ્યા કર્યું છે. સને ૧૯૩૧ પછી સોનામાં ભારે તેજી આવી તેથી સોનાની પેદાશ દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. સને ૧૮૫૦ માં ૩૫લાખ ઔંસ સને ૧૯૨૯ માં બે કરોડ અને સને ૧૯૩૬ માં ૩॥ કરોડ ઔંસ સોનું જગતમાં પેદા થયું હતું. સોનું એટલા મોટા પ્રમાણમાં ખોદી કાઢવામાં આવે છે કે દૂરના ભવિષ્યમાં સોનાની 'અછત આવવા ઘણા ધારે છે.

પૂર્વના દેશો સોનું નિકાશ કરે છે

હિંદ અને ચીનમાં સોનું નીકળે છે છતાં ભૂતકાળમાં એ દેશો પુષ્કળ સોનું બહારથી મંગાવતા હતા છેલ્લા મહાયુદ્ધ પછી હિંદમાં રૂપિયા ૧૮ થી ૨૦ના ભાવનું સોનું મોટી રકમ આવ્યું હતું, હવે સંકટના કારણે હિંદ અને ચીન સોનું પાછું કાઢે છે. સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ થી માર્ચ ૧૯૩૩ સુધી હિંદે ૩॥ કરોડ ઔંસ સોનાની પરદેશ નિકાશ કરી છે. આ નિકાશ આખા જગતની સને ૧૯૩૦ની પેદાશ જેટલી છે. ચીને પણ એ જ મુદતમાં ૧ કરોડ ઔંસ સોનું પરદેશો ખાતે ચડાવ્યું છે. જગતમાં પેદા થતા કુલ સોનાના માત્ર પાંચ ટકા જ ઘરેણાં અને બીજાં સાધનોમાં વપરાય છે. બાકી ૯૫ ટકા સોનું ચલણો નિભાવવા માટે રાજ્યોના ખજાનામાં જમા થાય છે. તે સિવાય યુરોપનાં ધનવાનોએ સોનામાં શ્રદ્ધા રાખી છે. સોના સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ હમેશ માટે કિંમતી રહે એવું એમને લાગતું નથી. એટલે એમને ૭૦૦ કરોડ સ્વીસમાર્કની કિંમતનું સોનું ખાનગી સંઘર્યું છે. સરકારની બધી છતાં અમેરિકાનાં ધનવાનો પણ ખાનગી સોનું સંગ્રહે છે. જગતે હવે સ્વીકાર્યું છે કે સોના સિવાય કોઈ વસ્તુ ચોક્કસ (stable) નથી.

સોનાનું સરવૈયું

સને ૧૯૩૧ થી, એટલે કે જ્યારથી સોનાની તેજી થઈ છે ત્યારથી તે સને ૧૯૩૫ સુધી ૧૬॥ કરોડ ઔંસ સોનું પેદા થયું હતું. ૪। કરોડ ઔંસ હિંદ અને ચીનમાંથી નિકાશ થયું હતું. આવી રીતે ૨૦॥ કરોડ ઔંસ સોનામાંથી ૧૨ કરોડ ઔંસ સોનું મોટાં રાજ્યોની બેંકોમાં ગયું છે. ૫૮ ટકા ત્યાં જમા થયું છે, બાકી ખાનગીમાં અને અલંકારો માટે ગયું છે. જગતમાં કયા દેશો પાસે કેટલો જથો છે તે નીચે પ્રમાણે કોઠાથી વિદિત થશે.

દેશ	૧૯૨૯માં	૧૯૩૬માં	હમણાં
	દશ લાખ ઔંસ	દશ લાખ ઔંસ	દશ લાખ ઔંસ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૮૮·૬	૩૨૨·૦	૪૦૦·૦ લગભગ
ઇંગ્લેંડ	૩૪·૩	૭૩·૮	થોડું ઘટ્યું છે
ફ્રાન્સ	૭૯·૦	૮૫·૫	"
જર્મની	૨૬·૩	૦·૮	ઝેકોસ્લોવેકિયા અને ડેન્માર્ક-પોલેન્ડનો જથ્થો મળ્યો છે.
નેધરલેંડ	૮·૭	૧૪·૦	થોડું વધ્યું છે.
બેલ્જિયમ	૭·૭	૧૮·૦	"
સ્વીટ્ઝરલેંડ	૫·૫	૧૮·૭	"
જગતમાં સંગ્રહાયેલ સોનાનો જથો	૪૯૯·૪ (પચાસ દેશો પાસે)	૬૪૭·૪ (બાવન દેશો પાસે)	

હવે સોનું ક્યાં ભેગું થાય છે ?

જર્મની, ઇટાલી, જાપાન પાસે બહુ થોડો નજીવો સોનાનો જથ્થો છે. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડ થોડો સોનાનો સંગ્રહ વિમાનો-દારૂગોળો લેવા માટે યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ખાતે મોકલ્યો છે. બાકી પોતાના ચલણ અને હૂંડિયામણ નિભાવવા માટે ફંડને સોંપ્યો છે. રશિયાની સોનાની પેદાશનો મુખ્ય ભાગ અમેરિકામાં યંત્રો, કાચી વસ્તુઓ અને બીજું ખરીદવામાં વપરાય છે જગતની સોનાની પેદાશનો ૬૨ ટકા ભાગ હવે અમેરિકા તરફ ખેંચાય છે. ત્યાં હમણાં જગતના કુલ સંગ્રહમાંથી ૬૦ ટકા સોનાનો સંગ્રહ ભેગો થયો છે. સોનાની વહેંચણી એકતરફી એટલે મુખ્ય ભાગ અમેરિકા તરફ વહેતો હોવાથી જગતમાં સોનું વધારે પ્રમાણમાં છે કે નહિ તે આકળી શકાતું નથી. હમણાં તો યુદ્ધને લીધે સોનાએ વધારે પ્રવાહમાં અમેરિકા તરફ વહેવા માંડ્યું છે. ત્યાં જમીનની અંદર પોલાદના મોટા રક્ષિત કિલ્લાએમાં એ સોનું સંગ્રહાય છે.

અમેરિકાનો સોનાનો સંગ્રહ

મહાયુદ્ધ પહેલાં પણ યુરોપનાં રાજ્યો અમેરિકા પાસેથી પુષ્કળ માલ ખરીદતાં હતાં. પોતાના નિકાશ-માલ ઉપરાંત બાકી વધેલી અમેરિકાની આયાતની કિંમત એમને સોનામાં ભરવી પડતી હતી. અમેરિકા કાચાં અને પાકાં દ્રવ્યો મોટા જથ્થામાં પેદા કરે છે. અને ૧૯૨૧થી ૨૪ સુધી યુરોપનાં ચલણોની અવ્યવસ્થાને લીધે મોટી રકમ-સોનું અમેરિકામાં આવવા માંડ્યું હતું. અમેરિકાના માલો ખરીદવા માટે યુરોપને ત્યાં સોનું મૂકવું પડતું હતું. પરંતુ ત્યાંથી પાછું સોનું યુરોપમાં આવવાના માર્ગ નહોતા. કારણ કે અમેરિકા મુખ્યત્વે સૌ કાચી પાકી વસ્તુઓ પોતાને ત્યાં બનાવતું હતું. પંદર વરસમાં ત્યાં ૮૦ કરોડ ડૉલરની કિંમતના સોનાનો સંગ્રહમાં ઉમેરો થયો હતો. ત્યાર પછી પણ એ સંગ્રહમાં કૂદકે અને ભૂસકે વધારો થતો જાય છે.

અમેરિકામાં મોટી મંદીનું મોજું

અમેરિકા સમગ્ર યુરોપના દેશોનું લેણદાર હતું. વ્યાજ પેટે એને સોનું પડ્યું હતું, વ્યાજ પેટે એને સોનું મળ્યે જતું હતું પરંતુ જગતમાં કાચી વસ્તુઓની પેદાશ વધી પડી. અમેરિકાની કાચી પાકી વસ્તુઓની પેદાશ પણ ખૂબ વધી. જગતના દેશો પાસે અમેરિકાનો માલ લેવા માટે પૈસા કે સોનું નહોતું, તેઓએ દેવાળું કાઢી અમેરિકાને નાણાં કે વ્યાજ આપવું બંધ કર્યું. આથી અમેરિકામાં કાચા માલ કે પાકા માલનો મોટો સંગ્રહ થયો. ઘરાકો વગર એ સંગ્રહ ખેડૂતોને દુઃખદાયી થઈ પડયો. ખેડૂતોએ મહેસૂલ ભરી નહિ, બેંકોને વ્યાજ આપ્યું નહિ, એમનાં ખેતરો લિલાઉ થયાં પણ કિંમત ઊપજી નહિ. આવી ૨૦ હજાર બેંકોને દેવાળું કાઢવું પડયું. સોનાનો મોટો જથ્થો હોવા છતાં મોટી આર્થિક અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. રાજ્યે દોઢ કરોડ બેકારોને નિભાવવા પડયા. કરોડો ઘઉંની ગુણીઓ અને કપાસની ગાંસડીઓ રાજ્યને ખરીદી લેવી પડી. લોકો સોનામાં સલામતી સમજી સોનાનો ખાનગી સંગ્રહ કરવા માંડયા.

ફ્રાન્સમાં સોનાનો સંગ્રહ

ફ્રાન્સમાં પણ સોનાનો સંગ્રહ થવા માંડ્યો. ફ્રાન્સ નાના દુકાનદારોનો સમૃદ્ધિશાળી દેશ છે. ત્યાં ચેકોનો વહીવટ વધારે નથી. પણ સોના અને બેંકનો છે. તે ઉપર ચલણ નભે છે. બેંકોને સરકારી જામીનગીરીનાં કાગળિયાં રાખવાની કાયદેસર જોગવાઈ નથી. આ બેંક પોતાની નોટોના ફેલાવા સાથે સોનું સંગ્રહે છે. ફ્રાન્સમાં સને ૧૯૨૯થી ૩૧ સુધી કાચી પાકી વસ્તુઓની પેદાશ વધી પડી. વેપાર પણ વધ્યો. યુરોપમાં ફ્રાન્સ આંટમાં પહેલે નંબરે આવ્યું આથી નોટોનું ચલણ ખૂબ ફેલાયું. નોટોની સાથે જામીનગીરી રાખવા સોનાનો મોટો જથ્થો પણ ત્યાં ભેગો થયો. પરંતુ પાછળથી જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયાનાં ચલણો ભાંગી પડતાં ફ્રાન્સનું કરજ તેમની પાસેથી મળ્યું નહિ. ફ્રાન્સનો લશ્કરી ખર્ચો પણ ઘણો વધી ગયો હતો. બીજા બધા દેશોએ સોનાનું ચલણ મૂક્યું પરંતુ ફ્રાન્સે જીદ કરી સોનાનું ચલણ ચાલુ રાખ્યું. એ ચલણને નિભાવવા ફ્રાન્સે સખત જહેમત કરી પોતાની આંટનો ભોગ દેવા માંડ્યો. આથી ફ્રાન્સનાં બજેટો

હમેશાં મોટી ખોટવાળાં થયાં. એનું કરજ વધી ગયું. એના ચલણની પદ્ધતિ ભાંગી પડી. ઈંગ્લૅંડે આ વખતે એને નાણાં ધીર્યાં. આથી ફ્રાન્સે પોતાના ચલણને સ્થિર કર્યું. છેવટે એને સોનાનું ચલણ મૂકી દેવું પડયું.

ગોલ્ડ સ્ટૅન્ડર્ડ એટલે સોનાનું ચલણ

આ જગતમાં સર્વ વસ્તુઓના મૂલ્યનું મધ્યસ્થ બિંદુ સોનું છે. એનું સ્થાન કોઈ વસ્તુ લઈ શકે એમ નથી. હીરા, જવાહિર, તાંબું, ચાંદી એ કોઈ વસ્તુ જગતના આર્થિક વસ્તુઓના મૂલ્યકરણ વાસ્તેના ગુણો ધરાવતી નથી. કારણ કે એ વસ્તુઓ નાના મોટા જથ્થામાં સમભાવી નહિ હોવાથી મૂલ્યાંકન માટેના કેન્દ્રના ગુણો ધરાવી શકે નહિ. સોનાને સર્વ પ્રજાઓ મૂલ્યાંકનના કેન્દ્ર તરીકે સ્વીકારતી આવી છે. ગત મહાયુદ્ધ પહેલાં સૌ દેશો એને ચલણ, હૂંડિયામણ અને મૂલ્યાંકનના કેન્દ્ર તરીકે સ્વીકારતા હતા. એની કિંમત જગતનાં સર્વ ચલણોની આધારભૂત હોવાથી પરસ્પરનાં હૂંડિયામણ સ્થિર કરવા માટેની હતી. સૌ રાજ્યો પોતાની ચલણી નોટો અને સિક્કાઓના બદલામાં સોનું આપવા કાયદેસર બંધાયેલાં હતાં, પરંતુ ગત મહાયુદ્ધ પછી જગતના અર્થશાસ્ત્રમાં મોટી અવ્યવસ્થા થતાં સૌ રાજ્યોને સોનાનું ચલણ મૂકવું પડયું. હવે કોઈ રાજ્ય પોતાની ચલણી નોટો અથવા સિક્કાઓના બદલામાં સોનું આપવા બંધાયલું નથી.

અંગ્રેજોને સોનાનું ચલણ કેમ મૂકવું પડયું ?

અંગ્રેજો આખા જગતમાં સૌથી મોટા શરાફ ગણાય છે. એમનું લંડન શહેર આખા જગતના વેપારનાં આર્થિક મૂલ્યોનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. કોઈ પણ દેશ માટે બે દેશ વચ્ચેના ચલણના હૂંડિયામણના ભાવ લંડન નક્કી કરે. આ આર્થિક સાર્વભૌમ પદવી યુદ્ધના સમયે ન્યુયોર્કે છીનવી લીધી હતી. પરંતુ પાછળથી લંડને તે પાછી મેળવી લીધી હતી. એટલામાં જગતમાં મંદીનું મોજું ફરી વળ્યું. ઇંગ્લંડનું બીજાં રાજ્યો ઉપરનું કરજ એ રાજ્યોએ આપ્યું નહિ. એનાં બજેટો ખાધવાળાં થયાં. કરજો વધવા લાગ્યો. એની પાસે પરદેશીઓની જામીનગીરીઓ મોટા જથ્થામાં રહેતી હતી તે ખેંચાઈ જવા લાગી. અમેરિકાએ વધુ કરજ આપવાની ના પાડી. ફ્રાન્સે કોઈ રાજ્યદ્વારી કારણસર એને કરજ આપી નાણાં ધીરવા ના પાડી. બ્રિટનની શાખ ઘટી ગઈ. નોટોને બદલે સૌ એની પાસે સોનું માંગવા માંડયા. ઘણું સોનું એણે આપ્યું. પરંતુ દરોડો પડયો તેને પહોંચી વળવાનું અશક્ય હતું તેથી એણે સોનાનું ચલણ સવેળા બંધ કરી કાગળિયાંનું ચલણ ચાલુ કર્યું. હવે બ્રિટન નોટોને બદલે સોનું આપવા બંધાયલું નથી. પરંતુ પોતાના ચલણના ટકાવ માટે મોટી રકમ સોનું દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદ પાસેથી ચાલુ ખરીદે છે.

જર્મનીની ચલણનીતિ

જર્મની ઉપર મિત્રરાજ્યોએ ૭ અબજ પૌંડનો ગજબનાક દંડ નાંખ્યો. એના ઉપર દેશપરદેશોનું મહાભારત કરજ હતું. જર્મનીએ પોતાના ચલણને ફુગાવી એક પૌંડના દશ લાખ માર્ક સુધી કર્યો. આથી એનું દેશનું કરજ ખલાસ થઈ ગયું. પરદેશોનું કરજ એણે આપવા ચોખ્ખી ના પાડી. જર્મની પાસે સોનાનો મોટો જથ્થો હતો નહિ. છતાં એણે જુદા જુદા દેશો પાસેથી કાચાં દ્રવ્યો લઈ બદલામાં પોતાનાં બનાવેલાં પાકાં દ્રવ્યો આપી તેમાંથી મોટી કમાણી કરી. જર્મનીએ જાતજાતનાં ચલણો કાઢી ચલણની જાદુગીરી ચલાવી પોતાનો વેપાર વધાર્યો. એણે પોતાનો સોનાનો જથ્થો અને પ્રજાની કમાણી મોજશોખને બદલે લશ્કર અને લશ્કરી સાધનોનો મહાન વિકાસ કરવા વાપરવા માંડયાં. આખી પ્રજાના અર્થશાસ્ત્રનો કબજો લઈ સોનાનો સંગ્રહ નહિ છતાં પોતાની ચલણની જાદુગીરીથી રાજ્યે અર્થશાસ્ત્ર નભાવી શકે છે.

બીજા દેશો પાસે સોનાનો સંગ્રહ

ઇટાલી પાસે સોનાનો સંગ્રહ નથી. પરંતુ એણે આખી પ્રજાની કમાણીમાંથી મુખ્ય હિસ્સો મેળવીને લશ્કરી તૈયારીઓ કરી છે. એણે પરદેશો સાથે વેપારી કરારો કરીને પોતાના માલની નિકાસ ચાલુ રાખી લશ્કરી ખર્ચ નિભાવ્યો છે. પરદેશો પાસેથી આક્રમણ

કરીને તે સોનાનો જથ્થો મેળવવા માગે છે. એ અવ્વલ નંબરનો લુટારુ છે. જાપાને પોતાનો સોનાનો જથ્થો ચીન સાથેની લડાઈમાં વાપરી નાંખ્યો હતો. એને પરદેશોનું કરજ છે. પરંતુ લડાઈનો બાર અબજ યેનનો ખર્ચો એણે સ્વદેશમાં કરજે કરી મેળવ્યો છે, ચીનનું યુદ્ધ એને સર્પછછુંદર જેવું થઈ પડયું છે. મોટા આર્થિક સંકટમાં જાપાન જણાય છે, પરદેશોમાં યુદ્ધનાં સાધનો ખરીદવા એની પાસે સોનું કે હૂંડિયામણ નથી એટલે એ મૂંઝાયું છે. બેલ્જિયમ, સ્વીટ્ઝરલેંડ અને હોલાંડ પાસે મોટી રકમ સોનું છે. પરંતુ એઓની સ્થિતિ આ મહાયુદ્ધમાં અત્યંત નાજુક અને ગંભીર થઈ પડી છે. કયારે જર્મની આક્રમણ કરીને એમનાં દેશ અને સાધનસામગ્રી કબજે કરી લે તે કંઈ કલ્પી શકાતું નથી. સૌ ધ્રૂજે છે, પોતાના બચાવનાં સાધનો ભેગાં કરે છે, પરંતુ જર્મનીની પ્રચંડ શક્તિ એમને કંપાવે છે. એમનો સોનાનો જથ્થો પણ જર્મનીને આકર્ષશે.

યુરોપમાં આર્થિક યુદ્ધ

યુરોપમાં છેલ્લાં વીશ વરસો થયાં આર્થિક યુદ્ધો ચાલે છે જેની પાસે સોનું, પરદેશી જામીનગીરીઓ અને હૂંડિયામણની સગવડ હોય છે તે પરદેશો સાથે વેપાર કરી શકે છે. બાકીના દેશપરદેશો સાથે વેપારી કરારો કરીને એકબીજાના માલની લેવદેવ કરે છે, યુરોપમાં એકબીજાનાં હૂંડિયામણો તોડવા, જામીનગીરીની લોનોને હલકી પાડવા કોશિશો થાય છે. યુરોપનાં રાજ્યોએ પરસ્પર જકાતી મોટી દીવાલો ઊભી કરી છે. આથી સેંકડો માઈલ દૂરથી એક દેશને માલ મંગાવવો પડે છે, પરંતુ પાડોશીની બનાવટનો માલ કામ આવે નહિ. સૌ રાજ્યો પોતાનો નિકાશ-વેપાર વધારી પોતાની સમૃદ્ધિ વધારવા ઇચ્છે છે. પોતાના નિકાશવેપારને વધારવા માટે પોતાના ચલણની કિંમત ઘટાડવા સૌ રાજ્યો મથે છે પોતાના હૂંડિયામણને અનુકૂળ અને સ્થિર બનાવવાના પ્રયત્નો પણ તેઓ કરે છે. શત્રુ રાજ્યોને આર્થિક નુકસાન કરવા માટે ઘણા પ્રયત્નો થાય છે. મહાયુદ્ધનું છેવટ આર્થિક થકાવટ ઉપર જ અવલંબે છે. માનવસંહાર માટે ભયંકર દારૂગોળા, રસાયણો અને લોખંડનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો કરતાં પણ આર્થિક શસ્ત્રો વધારે ભયાનક છે.

સોનાનું સાર્વભૌમત્વ પડે છે.

દેશપરદેશોમાં સેંકડો વર્ષો થયાં મૂલ્યાંકનનું કેન્દ્રીભૂત સોનું ચાલતું આવ્યું છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ એના સાર્વભૌમપણા માટે મુસ્તાક હતા. ચલણી નોટોના પ્રચાર સામે ૫૦ થી ૬૦ ટકા સોનાનો જથ્થો હોય તો જ ચલણ ટકી શકે એવું એમનું માનવું હતું. પરંતુ જર્મની, જાપાન અને ઇટાલીએ આખા દેશની પ્રજાની અર્થવ્યવસ્થાની લગામ હાથમાં લઈ, દેશપરદેશો સાથે વેપારી કરારો કરી, પોતાની પ્રજાની શ્રદ્ધા કાગળિયાં અને નોટોના ચલણ ઉપર બેસાડી એમણે સોનાને પોતાની સાર્વભૌમ પદવીમાંથી પદચ્યુત કર્યું છે. એ ત્રણે પ્રજાઓ સોનાને સંગ્રહવા પૂજ ઇચ્છે છે. પરંતુ સોના વગર પણ પ્રજાનું અર્થશાસ્ત્ર નભી શકે છે એ એમણે બતાવી આપ્યું છે. પરદેશો સાથે વેપારી કરારો કરી કાચીપાકી વસ્તુઓની અદલબદલ કરીને સોનાની અનાવશ્યકતા એમણે સિદ્ધ કરી છે દાખલા તરીકે રશિયાની સાથે જર્મનીએ કરારો કર્યા છે તેમાં બે અબજ માર્કની કિંમતનું તેલ રશિયા પાસેથી જર્મની ખરીદ કરશે. બદલામાં એટલી જ કિંમતનાં વિદ્યુત્યંત્રો અને નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવાનાં યંત્રો પૂરાં પાડશે. આમાં સોનાની લેવદેવની જરૂર પડશે નહિ.

ચલણ સ્થિર કરવા સોનાનો ઉપયોગ

સોનું આવી રીતે પડયું છે. પરંતુ દેશપરદેશોમાં એની કિંમત કે દર ઘટયાં નથી. દેશપરદેશો વચ્ચે જ્યારે સમભાવવાળો વેપારી સબંધ બંધાય ત્યારે સોના વગર વેપારની વસ્તુની અદલબદલ કરી કિંમત આંકવા માટે સોના સિવાય બીજું સાધન અર્થશાસ્ત્રીઓ પાસે નથી. હમણાં યુરોપમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેંચો તથા અમેરિકા પાસે જગતના ૭૦ ટકા જેટલું સોનું છે. પોતાના ચલણની સ્થિરતા જાળવવા માટે એનો ઉપયોગ કરાય છે. દેશપરદેશો સાથેનો સમભાવવાળો વેપારી સંબંધ ચલણના હૂંડિયામણ ઉપર નભે છે. હૂંડિયામણ પ્રતિકૂળ હોય તો દેશમાંનો અતિ

અગત્યનો નિકાશવેપાર પડી ભાગે એટલે ચલણને ટકાવવા આ સોનાના સગ્રહનો ઉપયોગ અતિ અગત્યનો છે, અગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ ગ જાવર ફડો ચલણ સ્થિર કરવા માટેના જુદા વહીવટ નીચે સ્થાપ્યા છે એમના હાથમા સગ્રહના મોટા ભાગને સોંપ્યો છે એમા નુકસાન જાય તે સોનાની વધેલ કિંમતને લીધે ભરપાઈ થાય છે

સોનાનો બીજો ઉપયોગ

ચલણની સ્થિરતા ઉપર નિકાશવેપારનો આધાર છે નિકાશવેપારને આશ્રયે દેશની સમૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ રહ્યા છે આ સિવાય દરેક મહારાજ્યોની સરકારી જામીનગીરીઓનાં કાગળિયાં દેશપરદેશોમા મોટી રકમ હોય છે દાખલા તરીકે અગ્રેજોની જામીનગીરીઓ મોટી રકમ સર્વે દેશોમા ફેલાયલી છે માત્ર અમેરિકા પાસે ત્રણ અબજ પૌંડની અગ્રેજોની જામીનગીરીઓના કાગળિયા છે એના ભાવો ઘટે તો અગ્રેજોની આટને નુકસાન થાય પોતાની આટને નુકસાન થતુ અટકાવવા વખત આવ્યે અગ્રેજો જામીનગીરીના કાગળિયા સામે સોનુ આપી તે ખરીદી લે આથી ગભરાઈને એકદમ વેચાણ કરનાર વેચનારાઓનો ગભરાટ અટકી જાય તે સિવાય વખત આવ્યે પરદેશોની જામીનગીરીઓના કાગળિયા પણ સોનાથી ખરીદી શકાય છે

સોનાનો ત્રીજો ઉપયોગ

પોતાના પરદેશો સાથેના વેપારને ટકાવવા માટે સોનાનો ઉપયોગ થાય છે જાપાન ચીન સાથે યુદ્ધ કરે છે એના માટે એણે પરદેશોથી શસ્ત્રાસ્ત્ર મગાવવા પડે છે એટલે જાપાન પોતાના નિકાશમાલની કિંમત કરતા વધારે પ્રમાણમા પરદેશોથી માલ મગાવે છે નિકાશ અને આયાતની બાદબાકી કરતા બાકી જે પરદેશોનુ વધારે લેણુ રહે તેને બદલે સોનુ આપવુ પડે છે જાપાન પાસે વધારે સોનુ નથી એટલે એનો વેપાર દિનપ્રતિદિન ઘટે છે અગ્રેજો અને ફ્રેંચો હમણા અમેરિકા પાસેથી વિમાનો અને શસ્ત્રાસ્ત્રો ખરીદે છે તેઓ અમેરિકાને હમણાં એની જ જામીનગીરીઓ ભરપાઈ કરી નાણા આપે છે પરતુ એ જામીનગીરીઓ ખલાસ થતા અમેરિકાને વિમાનોના નાણાની ભરપાઈ કરવા માટે સોનુ આપવુ પડશે એની તૈયારીઓ ચાલે છે એ રીતે ભવિષ્યમા હજી વધારે પ્રમાણમા સોનુ અમેરિકા તરફ ખેંચાશે ચીનની સરકાર પાસે પણ સોનાની ખાણો છે તેમાથી સોનુ કાઢી તેઓ અમેરિકાને શસ્ત્રાસ્ત્રો માટે કિંમત આપે છે હમણા તો મોટા પ્રમાણમા અમેરિકા તરફ સોનાનો પ્રવાહ વહે છે

સોનાનો ચોથો ઉપયોગ

દરેક રાજ્યને પોતાની બેંકો, વીમા કંપનીઓ અને પ્રજાજનોનું મોટુ કરજ હોય છે એ કરજનું સરકાર વ્યાજ ભરે છે દાખલા તરીકે આપણા હિંદનુ કરજ બાર અબજ રૂપિયા ગણાય છે તે પેટે ૬ અબજ રૂપિયાની રેલવેઓ ૨ અબજની નહેરો વગેરે અસકયામત હિંદી સરકાર પાસે છે તેમ જ બીજા સાધનો પણ છે તેવી જ રીતે હિંદી સરકારની લગભગ બે અબજ રૂપિયાની નોટો ચલણમા ફરે છે તે સાથે સોનુ અને બીજી કીમતી ધાતુ અમુક પ્રમાણમા રાખવાનું અર્થશાસ્ત્રના નિયમો ફરમાવે છે આથી ૩૫ કરોડનું સોનુ, ૨૦ કરોડની ચાંદી અને ૩૦ કરોડ રૂપિયાની પરદેશની જામીનગીરીઓ વગેરે રાખવામા આવેલ છે હિંદી સરકારે પણ સોનાનું ચલણ મૂકી દીધુ છે એટલે એની ચલણી નોટોને બદલે એ સોનુ આપવા બધાયલી નથી છતા પોતાની શાખ જાળવી રાખવા માટે એ બજેટના બે પાસા સરખા રાખી ખોટ બતાવતી નથી લોકોના વ્યાજ બરાબર ચૂકવે છે તેમ જ એની ચલણી નોટો પાછળ સોના અને બીજી જામીનગીરીઓનો સગ્રહ રાખી પોતાની આટ મજબૂત રાખે છે આથી એને ત્રણ ટકે વ્યાજે નાણાં મળી શકે છે

બીજા રાજ્યો શુ કરે છે?

ઇગ્લેંડ ઉપર દસ અબજ પૌંડનુ કરજ છે એ કરજ પેટે એની પાસે પોતાની મિલકત છે ઇગ્લેંડની ૫ અબજ પૌંડની ચલણી નોટો ફરે છે તે પેટે એમણે સોનાનો જથ્થો ત્રણ અબજ પૌંડનો રાખ્યો છે આથી દેશપરદેશમા ઇગ્લેંડની શાખ સારી રહે છે પરતુ એ ઇગ્લેંડને અમેરિકામા

નાણાં વ્યાજુ મળે તેમ નથી. કારણ કે અમેરિકાનું છેલ્લા યુદ્ધનું બે અબજ પૌંડનું કરજ અથવા તેનું વ્યાજ છેલ્લાં પાંચ વરસ થયાં અંગ્રેજોએ આપ્યું નથી. આથી અમેરિકા પોતાની જામીનગીરીઓ અથવા સોનું લીધા વગર ઇંગ્લેંડને વિમાનો આપતું નથી. બેલ્જિયમ, હોલેંડ અને સ્વીટ્ઝરલેંડ પાસે મોટી રકમ સોનું છે પણ તેઓએ પોતાના ચલણની નોટોના નિભાવ માટે તે રાખ્યું છે. પોતાનાં કરજ અને ચલણની નોટો સામે સૌ રાજ્યોએ મિલકતો અને સોનું રાખેલ છે. આથી એમની આંટ જળવાય છે. માત્ર કાગળિયાં ઉપર સરકારનું અર્થશાસ્ત્ર નભતું નથી એવી જગતને ખાતરી કરાવવા માટે સોનું રખાય છે.

અમેરિકાનું અર્થશાસ્ત્ર

અમેરિકા કાચી અને પાકી વસ્તુઓની પેદાશ માટે આત્મસંતોષી છે. રબર સિવાય દરેક વસ્તુ એ પેદા કરે છે. એની પ્રજા વિદ્યુત્, રસાયન અને યંત્રશાસ્ત્રમાં યુરોપની પ્રજાથી પણ આગળ વધેલી છે. ત્યાં એ પ્રજા ઉચ્ચ જીવન જીવતી હોવાથી ઘણી ખર્ચાળ છે. એ દેશમાં આખા યુરોપ કરતાં કરોડપતિઓની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં છે. સમૃદ્ધિશાળી અમેરિકામાં સોનાનો મોટો જથ્થો ભેગો થયો છે. ભવિષ્યમાં એથી પણ મોટો જથ્થો ભેગો થશે હવે એનો ઉપયોગ અમેરિકાને શું થશે તે પ્રશ્ન સર્વત્ર પુછાય છે અમેરિકાની સાડાબાર કરોડની વસ્તીમાંથી ચાલુ ૧।। કરોડ માણસો બેકાર રહે છે તેમ જ ખેતી અને ઉદ્યોગોને નિભાવવા એ મોટો ખર્ચ કરે છે. હમણાં યુદ્ધના સાધનો પાછળ પણ મોટી ઉદારતાથી નાણાં ખર્ચે છે. આથી અમેરિકાનું કરજ ૩૯ અબજ ડૉલરો જેટલું થયું છે. દર વર્ષે અને બજેટની ખોટ સાડા ત્રણ અબજની લાગે છે. એની નોટો (ચલણી)ના ફેલાવા સામે જામીનગીરી તરીકે સોનું રાખવામાં આવ્યું છે.

અમેરિકા સોનાના જથ્થાને શું કરશે?

જેમ અમેરિકાનો સોનાનો જથ્થો વધ્યો જાય છે તેમ તેનું કરજ પણ વધતું જ જાય છે. નોટોનો ફેલાવો પણ વધતો જ જાય છે. આની સામે સોનાની જામીનગીરી ઊભી છે કરજ અને નોટોના ફેલાવા સામે સોનાનો સંગ્રહ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં છે. અમેરિકાએ ચાંદીનો પણ પણ મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. સોનાના સંગ્રહથી ચોથા ભાગનો ચાંદીનો સંગ્રહ રાખવાનો કાયદો ત્યાં પસાર થયો છે. ચાંદીના ઉપયોગ કરતાં એની પેદાશ અતિ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. સિક્કાઓમાં હવે ચાંદી બહુ ઓછા પ્રમાણમાં વપરાય છે. જગતનાં મોટાં રાજ્યોમાં ચાંદીના સિક્કાઓને બદલે બેંકનોટોનો પ્રચાર ઘણો વધ્યો છે. ચાંદીની મોટી પેદાશ થાતી હોવાથી એના ભાવો તદ્દન ગગડી જવા જોઈએ પરંતુ અમેરિકાની ચાલુ બાંધેલ ભાવે ખરીદ હોવાથી ભાવો ઘટતા અટકે છે. સોના ચાંદીનો મોટો સંગ્રહ જેમ અમેરિકા પાસે છે તેમ એના ભાવોનું ભવિષ્ય પણ અમેરિકાના હાથમાં છે. એ ચાલુ બાંધેલ ભાવે ખરીદ કરતું હોવાથી ભાવો ઘટતા નથી

સોના વગરનાં રાજ્યો કેમ નિભાવે છે?

ઇટાલી, જર્મની અને જાપાનનાં મહારાજ્યો પાસે બહુ થોડું સોનું છે. પરંતુ એ ત્રણ રાજ્યો મોટો ઔદ્યોગિક વિકાસ પામ્યા છે. એમણે પોતાની લડાયક શક્તિનો પણ મહાન વિકાસ સાધ્યો છે. એઓ ઉપયોગી યંત્રો અને વસ્તુઓ બનાવે છે. કાચા પદાર્થો જે દેશોમાં પેદા થાય છે તેમની સાથે વેપારી કરારો કરી એઓ કાચી વસ્તુઓને બદલે પોતાની પાકી બનાવટો પૂરી પાડે છે એટલે એમને સોનાના સંગ્રહ વગર ચાલે છે. પોતાના દેશમાં તેઓ આખી પ્રજાની અર્થનીતિ પોતાને અધીન લઈ કાગળિયાઓના ચલણ ઉપર વ્યવહાર ચલાવે છે. એમની નોટોના ચલણની પાછળ સોનાનો સંગ્રહ નથી એટલે પરદેશોમાં એમના ચલણની કિંમત નથી. પરદેશોમા એમને હૂંડિયાપણ મળતું નથી. પરદેશોમાં એમની આંટ પણ નથી. એ રીતે એમના ભયંકર સૈનિક બળથી એઓ નાનાં નાનાં રાજ્યોને ડરાવીને ગુંડાગીરીથી વેપારી કરારો કરાવી લે છે અથવા તેઓ એ નાનાં નાનાં રાજ્યોનું આક્રમણ

ફરીને એના કબજો લઈ એના સાધનોનો પોતાના હિત માટે ઉપયોગ કરે છે જર્મની જાપાન અને ઇટલી એ ત્રણે ય લૂટારુ રાજ્યોએ અત્યાર પહેલા મોટી લૂંટો કરી છે

સોનાનુ ભવિષ્ય

સોના માટે નીચે મુજબ વિચારો અર્થશાસ્ત્રીઓ ધરાવે છે

૧ સોનાના ધોરણને (Gold standard) ફરી સ્થાપ્યા વગર જગતની અર્થનીતિ ક્યારેય સુધરશે નહિ આ એક જ વસ્તુ છે કે જે સર્વ રાજ્યોમા સર્વમાન્ય છે મૂલ્યાંકન ચલણ અને હૂંડિયામણની સ્થિરતા તથા દેશપરદેશોના વાણિજ્યની સરળતા માટે એક જ એના સાર્વભૌમત્વની અગત્ય રહે છે

૨ યુરોપની અવ્યવસ્થાને લીધે સોનાની વહેચણી અયોગ્ય માર્ગે થઈ છે એટલે એનુ અર્થશાસ્ત્ર બગડ્યુ છે એની વહેચણી સુવ્યવસ્થા ભરેલી રીતે થશે ત્યારે જ જગતનુ વાણિજ્ય સુધરશે માત્ર અમેરિકા પાસે સોનુ હોવાથી સોના વગરના રાજ્યો એના વગર ચલાવી લે છે પરંતુ એની ભૂખ અને કિંમત સૌને છે

૩ હાલમા સોનાનો ૬૦ ટકા સગ્રહ અમેરિકા પાસે છે એના કરજ અને ચલણી નોટોના ફેલાવા તરફ જોતા તે ઘણા વરસો સુધી સોનાનો જથ્થો જામીનગીરી અને શાખ નિભાવવા માટે રાખી શકશે એના ભાવો પણ એ જ સ્થાયી બનાવી શકશે આખા જગતની પેદાશનો સોનાનો હિસ્સો ઘણા વરસો સુધી સાચવી શકવાની પોતાની શક્તિ એ બતાવે છે

૪ અમેરિકા સોનાના જથ્થાને કાઢવા માગે તો પણ કાઢી શકે એમ નથી એના દેશને બહારના કોઈ પણ દેશની કાચી અથવા પાકી વસ્તુની દરકાર નથી એટલે સોનુ વેચીને બદલામા શુ લે? અમેરિકા વધારે નિકાશ કરનાર દેશ છે એટલે વધારે નિકાશની કિંમત એ સોનામા જ લે છે એ બીજા દેશોના ચલણના કાગળિયા સ્વીકારવા તૈયાર નથી ત્યારે એ બીજા દેશોને સોનુ આપી બદલામા શુ લે? લેણદાર દેશ દેણદાર દેશોને સોનુ કેવી રીતે આપી શકે?

૫ સોનાની કિંમત થોડા વરસો સુધી અમેરિકા ઘટવા દે તેમ નથી કિંમત ઘટે તો અમેરિકા, ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાંસ તથા સોના ધરાવનાર રાજ્યોનું અર્થશાસ્ત્ર પાયમાલ થાય. એ રાજ્યોના વાણિજ્ય શરાફી વસ્તુઓની કિંમત લેવડદેવડ એ સર્વે હમણાના સોનાના મૂલ્ય ઉપર સ્થાયેલ છે એમા અકસ્માત કઈ ફેર પડે તો ભારે અવ્યવસ્થા થઈ પડે જગતના સોનાની પેદાશ એ રાજ્યોએ સંઘરવાની ફરજિયાત જરૂર છે નહિ તો ભારે ધમાલ થાય. એટલે સોનાના ભાવ ઘટશે નહિ.

૬ જગતમા હમણાની સ્થિતિમા બીજુ કોઈ માધ્યમ રહી શકે તેમ નથી એના ભાવો ઘટશે પણ નહિ સમભાવે વહેચણી થવાનો સભવ નહિ હોવાથી જગતનુ અર્થશાસ્ત્ર પણ સુધરવા સભવ નથી બીજુ કોઈ ચલણ પ્રતિષ્ઠિત કે સર્વમાન્ય થઈ શકે તેવુ કોઈ અર્થશાસ્ત્રી ધારતો નથી ચાંદી કે બીજી વસ્તુઓને પ્રતિષ્ઠિત કરવામા અનેક મજબૂત વાધાઓ અહી જણાવવા જેટલી જગ્યા નથી

પાછળથી જગતમા પ્રવર્તતા ફેરફારો થાય તો જ જગતની આર્થિક હાલત સુધરે ત્યા સુધી અધારામા અર્થશાસ્ત્રીઓ ગોથા મારે છે માર્ગ ન સૂઝે ઘોર રજનીમા

હિંદમા સોનાની પેદાશ મુખ્યત્વે માઈસોરમા કોલાર ખાતે થાય છે અગાઉ ૭ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનુ સોનુ નીકળતુ હતુ હમણા ચારેક કરોડની કિંમતનુ નીકળે છે આ ખાણો યુરોપિયન માલેકી અને મૂડીની છે હિંદીઓ એ ઉદ્યોગમા પડતા નથી એ દુર્ભાગ્ય છે

કરેન્ટ હિસ્ટરી નામના અમેરિકાના પ્રખ્યાત માસિકનો એપ્રિલ ૧૯૪૦નો અક હમણા જ મળ્યો તેમા Yellow Peril નામે સોનાના અર્થશાસ્ત્ર ઉપર ઘણો ઉપયોગી લેખ છે તેનો સક્ષિપ્ત સાર આ નીચે છે

'અમેરિકાની દરેક કાચીપાકી વસ્તુઓમાં જાદુગરી છે. એવું તરત જ પરદેશમાં સોનું બની જાય છે. આપણી પાસે અઢાર અબજ ડોલરનું સોનું સંગ્રહાયલું પડ્યું છે એનું શું કરવું તેને કોઈ પણ ઉત્તર આપી શકતું નથી. ૭ વરસમાં તો આપણો સોનાનો સંગ્રહ ચોવડાયલો છે. આખા જગતની ૨૦ વરસોની સોનાની પેદાશ ૭ વરસમાં આપણે ત્યાં ભેગી થઈ છે. જગતનું ૬૦ ટકા સોનું આપણે ત્યાં કારાગ્રહમાં પડ્યું છે. આખા યુરોપ અને અમેરિકાની નોટોના ચલણનું નાણું સોનામાં માત્ર અમેરિકા ચુકવી શકે છે. છતાં દિનપ્રતિદિન સોનાનો પ્રવાહ વિશેષ બળથી આપણી તરફ આવે છે. યુદ્ધને લીધે જગતની સોનાની બધી પેદાશ અમેરિકા તરફ આવશે એ નિઃસંશય છે, જેને માટે માત્ર અમેરિકાને દર ઔંસે ૩૫ ડોલર આપવા જ પડશે. અમને સોનું જોઈતું નથી, કોઈ એ ત્રાસથી અમને છોડાવી શકશે?

ભાવ ઘટાડવાથી આખા જગતની સાથે અમેરિકાનું અર્થશાસ્ત્ર બગડે તેમ છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ ભાવ ઘટાડવાની વાતનો વિચાર કરતાં કંપે છે. દેવાદાર યુરોપ–અમેરિકાની પ્રજાઓને સોનું કેવી રીતે ધિરાય? એ પાછું અમેરિકાએ પૂરા પાડેલા માલની કિંમત તરીકે અમેરિકાને મળે તેમ છે. ભિખારી જગતમાં કોઈ સોનાને સંગ્રહી શકે તેમ નથી. એક ઔંસ સોનાની કિંમત સને ૧૯૩૧માં અમેરિકા ૨૦·૬૭ ડોલર માત્ર આપતું હતું. વેચવા અથવા ખરીદવાનો એક જ ભાવ હતો. પોતાના ડોલરના સિક્કામાં $\frac{1}{20}$ ઔંસ સોનાને બદલે $\frac{1}{35}$ સોનું રાખી ડોલરની કિંમત ઘટાડી દીધી. સોનાનો ભાવ વધારી ૩૫ ડોલર કર્યો. અમેરિકાને ડોલરની કિંમત ઘટાડીને પોતાનો નિકાશવેપાર વધારવો હતો. તે ઇરાદો પાર પડ્યો નહિ. પરંતુ આખા જગતના સોનાનો પ્રવાહ આપણી તરફ વળ્યો. યુદ્ધની વસ્તુઓ પણ પીળી ધાતુ વગર આપણે આપતા નથી. એટલે હવે બીજી પ્રજાનું સંગ્રહાયલું સોનું આપણે ત્યાં વહે છે. આટલા સોનાને શું કરશું? બુદ્ધિયો આ વાત પર છે. બીમાર યુરોપ કાંઈ સોનું પચાવી શકશે નહિ. આપણે એ પીળી મરાળીના ફાકડા ભરી શકીએ નહિ.

સાઉથ આફ્રિકા, રશિયા, કેનેડા મોટી રકમ સોનું પેદા કરે છે. પણ એમના ખરીદનાર તો આપણે એક જ રહ્યા. કિંમત ઘટાડવી પાલવે નહિ, ધીરવા જેવું રહ્યું નથી. ત્યારે સોનાને દાટી તે ઉપર નાચવું? માત્ર સને ૧૯૩૯માં આપણને ૩॥ અબજ ડોલરનું સોનું મળ્યું. હવે આપણી ચલણી નોટો તો માત્ર સાત અબજ ડોલરની છે. આપણા ૪૦ અબજ ડોલરના કરજ પેટે બીજી ઘણી મિલકતો છે. સને ૧૮૫૦માં જગતમાં સોનાનો સંગ્રહ હતો તે ૧॥ અબજ ડોલરની કિંમતનો હતો. જ્યારે ૧૯૩૯માં માત્ર એક વરસમાં આપણને ૩॥ અબજ ડોલરનું સોનું મળ્યું છે અર્થશાસ્ત્રીઓ બિચારા માથાના વાળમાં આંગળીઓ ઘસે છે. એકે ય ઉપાય એમને સૂઝતો નથી, સોનાનું કરવું શું? સને ૧૯૩૪થી અમેરિકન ખેડૂતોએ બે અબજ ડોલરનો માલ આમદાની ઉપરાંત પરદેશોને વેચ્યો છે. એની કિંમત ખપત સોનામાં સ્વીકારી છે. દેવાળિયાઓનાં કાગળિયાંની આપણને શું કિંમત?

આપણું સોનું આપણી નોટો કરતાં ૪૦ ટકા હોવું જોઈએ. તેને બદલે આપણા સોનાની કિંમત પાસે નોટોનો ફેલાવો માત્ર ૪૦ ટકા છે. આથી આપણો ડોલર મોંઘો થઈ ગયો છે. જગતનાં વેપારી રાજ્યોનાં ચલણ પૌંડ સાથે બંધાયલાં હતાં. હવે ઘણા ખરા ડોલર સાથે જોડાયાં છે. જગતનું શરાફ અમેરિકા બન્યું છે. છતાં આપણે ત્યાંથી બેકારી ગઈ નથી. આપણી બજેટ–ખાધ મોટી આવે છે. કરજ વધે છે. જગતમાં મૂલ્યાંકન માટે સોના સિવાય બીજી વસ્તુ કોઈ છે જ નહિ. એટલે મોડું વહેલું જગત આપણી પાસે સોનું ખરીદશે પરંતુ જગત એટલું રોગી બન્યું છે કે એનો ક્ષયરોગ તરત મટે તેમ નથી. છતાં આપણે કે જગતનાં બીજાં રાજ્યો સોનાની કિંમત ઘટાડવા તૈયાર નથી. બીજો કોઈ ઉપાય નથી એટલે જગતના સોનાના પ્રવાહને આપણે પાછો વાળી શકતા નથી. 'બીગડી કૌન સુધારે નાથ બીન, બીગડી કૌન સુધારે?'

☆

અમારી કૂચ

અનુવાદક : કાન્તિલાલ શાહ.

[જેમની નોંધપોથીનાં આ પાનાં છે તે કેનેડિયન ડૉ. નોરમાન બેથ્યુન ગયા (૧૯૪૦ ના) જાન્યુઆરીની નવમી તારીખે મૃત્યુ પામ્યા.]

અમે ફેન નદીની પૂર્વ કિનારાની ઉપર ગયા. પર્વતની બે હારો અમારી સાથે ચાલી આવતી હતી. આ પ્રદેશ 'લોસ' તરીકે ઓળખાતો હતો. 'લોસ' એ ઝાંખી ભૂરી અને ગેરુઆ રંગની રેતીની બનેલી કોઈ વિચિત્ર પ્રકારની તીચાણુવાળી ટેકરીઓ જ છે. અગાશીઓ હોય તેવી ટેકરીઓ છે અને પગથિયાંની પેઠે એકની પાછળ બીજી એમ વ્યવસ્થિત રીતે તે ઊંચી ચડતી જાય છે. આ અગાશીઓ જોઈને પ્રથમ મને થયું કે માણસોએ એ બનાવેલ હોવી જોઈએ, એટલી બધી તે ક્રમબદ્ધ (regular) હતી. પણ જ્યારે મુસાફર આ ટેકરીઓની હારોને માઈલો સુધી–અને કેટલીક વાર તો માણસનો વસવાટ પણ ન હોય તેવા નિર્જન સ્થાન સુધી લંબાયેલી જુએ છે ત્યારે તેને પ્રતીતિ થાય છે કે આ સર્જન કુદરતનું છે અમે ધીમે ધીમે મુસાફરી કરતા હતા. હવા ખુશનુમા અને ગરમ હતી. ઉપર સ્વચ્છ ભૂરું આકાશ ચમકતું હતું. સ્ટેશને ખોરાક, બાજરીની કાંજી, ચા, તળેલી માછલી, ઘઉંની રોટલી, બાફેલી પોચી પૂરીઓ, ઈંડાં, વગેરે વેચાતું હતું નાસી છૂટેલા શહેરીઓથી ઠાંસોઠાંસ ભરેલી કેટલી યે ટ્રેનો આવતી હતી. આ માણસો ડબ્બાઓમાં, ડબ્બાના છાપરા ઉપર, એન્જિનના ખોખા ઉપર જ્યાં પગ મૂકવા જેટલી પણ જગ્યા મળે ત્યાં ઊભા રહી જતા હતા. અમારી બાજુએ છીછરી નદી ચાલી જતી હતી. અમારી ઉપર હજારો ધોળાં બતકો ઊડતાં હતાં. જમીન સૂકી ભટ્ઠ હતી અને દેવદારનાં નાનાં ઝાડોને બાદ કરતાં સાવ ઉજ્જડ હતી.

જ્યારે અમે લીનફેન પહોંચ્યા ત્યારે જ અમને પહેલવહેલી ખબર પડી કે જાપાની લશ્કર થોડે જ દૂર પડ્યું છે,' અને શહેરને 'ખાલી કરવાનું કામ ઝડપભેર ચાલી રહ્યું છે. સ્ટેશન ' ઉપર તો લોકો કીડિયારાની પેઠે ઊભરાતા હતા. નાગરિકો–સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો સૌ પોતાની સાથે માલમત્તા, સરસામાન, ઘરવખરી જે લેવાયું તે લઈને આવ્યાં હતાં. ઘાયલ સિપાહીઓ કપાયલાં અંગઉપાંગો–હાથ, પગ, માથાં લોહીથી ખરડાયેલાં અને રજોટાયેલ પાટા વીંટેલાં, એવાં પડ્યાં હતાં. ભારખાનાના ખુલ્લા ડબ્બાઓમાં સંદૂકીઓ, દારૂગોળો, હથિયારો અને ચોખાની ગુણો હતી. જાપાનીસો બોંબો સાથે અમારી ઉપર આવી પહોંચ્યા. એમની મશીનગનો અમારી ઉપર ગોળાઓ છોડવા લાગી. અમે એકદમ સ્ટેશન પાસે રેતીમાં ખોદેલ ખાઈનો આશ્રય લેવા દોડી ગયા. માત્ર ચાર જ ઘવાયા હતા. મુખ્ય લશ્કરી થાણું ખસેડી નાખવામાં આવ્યું હતું, પણ ક્યાં ખસેડવામાં આવ્યું હતું તે કોઈ જાણતું હોય તેમ લાગતું ન હતું.

લાઈન ઉપરથી પસાર થઈ ગયા પછી એક બોંબફેંકુ વિમાન વળાંક લઈને પાછું ફર્યું અને આગળ વધીને બરાબર અમારા માથા ઉપર આવ્યું અમારી ઉપર માત્ર ૨૦૦ જ ફીટના અંતર જેટલું નીચું નમ્યું અને અને ટુકડીના આગળના ભાગ ઉપર ચાર બોંબ ફેંક્યા. પણ એનું નિશાન એટલું તો ખામી ભરેલું હતું કે એ આગળના ડબ્બાઓથી ૫૦ ફીટ દૂર પડ્યા. હું તો એટલે સુધી શરત મારવા તૈયાર હતો કે જો હું વિમાનમાં હોત તો હું માત્ર બેઈજ્જાથી ગાડીના ડબ્બાઓને ઉડાડી દેત. ખરી રીતે જોતાં ખુલ્લા મેદાનમાં અમે જેટલા તેનાથી દૂર હતા તેટલું જ દૂર તેનું નિશાન હતું. આગળના ડબ્બાઓ ઉપર બોંબમારો ચલાવ્યા પછી તે પાછું

ફર્યું અને પાછળના ડબ્બાઓ ઉપર ચાર બૉમ્બ ફેંક્યા. આ નિશાન પહેલાં કરતાં વધુ ચોક્કસ હતું. કારણ કે તે નિર્ધારિત સ્થાનથી ૨૦ ફીટ દૂર પડ્યા. જીન ધવાન નામની એક ખબરપત્રી બાઈ માંડ માંડ બચી. એની પાસે લાંબા થઈને પડેલ એક સિપાહીની પીઠમાં બૉમ્બનો એક ટુકડો પેસી ગયો, અને ગાડીવાનના હાથનું હાડકું તૂટી ગયું. આ ત્રણ જણાં ગાડીથી ૧૫૦ ફીટ દૂર જમીન ઉપર પડ્યાં હતાં. બૉમ્બ ફેંકતાની સાથે જ ફાટ્યા અને જમીનમાં પણ નાનો ખાડો કરી નાખ્યો. આ જાતના બૉમ્બ વધારે કાર્યસાધક હોય છે. કારણ કે તે જમીનમાં ઊતરી ન જતાં એના નાના નાના કારતૂસો થઈને જમીન ઉપર તે દૂર સુધી ઊડે છે. અમારાથી સોએક ફૂટ દૂર કેટલાંક સાંઢણીઓ અને ઘોડાઓ ઘવાયાં હતા. તેમના પગમાંથી લોહી નીતરતું હતું. ખાઈના રક્ષણ વિના તો ભાગ્યે જ કોઈ સલામત રહી શકે તેમ હતું. બધી મળીને અમારી પંદરેક સાંઢણીઓ મરી ગઈ. અને બારેક ઘવાઈ. ઘવાયેલમાંથી ત્રણને અમારે ગોળીથી મારી નાખવી પડી. જીન ધવાનને અગ્નિવર્ષાનો આ પહેલો જ અનુભવ હતો છતાં તેણે જેવું વિમાન પસાર થઈ ગયું કે તુરત અજબ હિંમત બતાવી ઘવાયેલાની સારવાર ને પાટાપિંડી કરવા અને એમને નજીકમાં નજીકના બે ફર્લાંગ દૂરના ગામડામાં ખસેડવાની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. એ દરમિયાન હું લાઈનના મોખરાના ભાગ આગળથી પાછળના ભાગ તરફ ગયો જ્યાં માણસો પણ સારી રીતે ઘવાયા હતા. તેમાના જેઓ વધુ ગંભીર હતા તેમને તે પાટા બાંધી ચૂકી હતી

ઘવાયેલ ગાડીવાનને માત્ર પોતાની સાંઢણીઓની જ પડી હતી. પોતાની બધી જ – ત્રણે ત્રણ-સાંઢણીઓ મરી ગઈ તેને સભાગીને તે પોકેપોક મૂકીને રડતો હતો. અમારા ટુકડીનાયક મરી ગયેલ પ્રાણીઓના બદલામા સારી એવી રકમ ચૂકવતા હતા એક જાનવરના એક સો ડૉલર! ખેડૂતોને આ વળતરથી સંતોષ હતો કારણ કે આ જ ટુકડી ગરીબો અને અરક્ષિત લોકોની નિઃસહાયતાનો લાભ લેતી નહોતી. જેવો હું ગાડીઓ આગળ થઈને ચાલ્યો કે મેં મારી આગળ એક છોકરાને ચાલતો અને વારે વારે શ્વાસ ખાવા માટે વિસામો લેવા બેસતો જોયો. એની નજીક પહોંચતાં મેં જોયું કે એનો શ્વાસ રૂંધાતો હતો. બહુ જ મુશ્કેલીથી તે શ્વાસ લઈ શકતો હતો. એની ઉમર માત્ર સત્તર વર્ષની હતી. ઝાંખી થઈ ગયેલી તેની વાદળી બંડી ઉપર એક મોટું જૂનું કાળું લોહીનું ધાબું હતું. મે તેને અટકાવ્યો. એક અઠવાડિયા પહેલાં જ તેના ફેફસાંમાં ગોળી વાગી હતી. તે એટલી ખરાબ રીતે ઘવાયો હતો કે એના ઘામા પરુ થઈ ગયુ હતું એની છાતીની જમણી દીવાલની આગળના ભાગ ઉપર રસી થઈ ગઈ હતી અને પાટો બંધાયો ન હોવાથી આખો ભાગ ગંધી ગયો હતો. ગોળી ફેફસાને આરપાર વીંધીને પીઠની બાજુએથી બહાર નીકળી ગઈ હતી. આગળના ભાગમાં ફેફસાને ઢાંકતા પડદા ઉપર ત્રીજી પાંસળી આગળ પણ રસી થઈ હતી, અને હૃદય મૂળ જગ્યાએ ત્રણ ઇંચ આગળ ડાબી બાજુએ ખસી ગયુ હતુ. આ કરુણ-ગંભીર સ્થિતિમાં આ છોકરા એક અઠવાડિયાથી પગે ચાલતો પથ કાપતો હતો. આ જો મેં મારી નજરે જોયુ ન હોત તો હું માનત જ નહિ. અમે એને ઊંચકીને ગાડીમાં નાખ્યો. રસ્તો ખરાબ અને ખાડા ટેકરાવાળો હતો. સાંઢણી ધીમે ધીમે ગાડી ખેંચતી હતી રસ્તામાં ધૂળની ડમરીઓ ચડતી હતી ગાડીના હડદોલા અને ધૂળના ગોટામા એ જોરથી ઉધરસ ખાતો હતો અને એનો શ્વાસ વધુ ગોટાતો હતો. એની સ્થિતિ અમારાથી નજરે જોવાતી નહોતી.

તે દિવસે અમે માત્ર વીસ જ માઈલ કાપી શક્યા.

વહેલી સવારે પાંચ વાગે અમને જગાડવામાં આવ્યા. આકાશમાં વાદળ ચડ્યાં હતાં. વાતાવરણમા ઠંડીની ચમક હતી. નદીના કાંઠા ઉપર માત્ર ચાર જ ચીનાઈ વહાણ હતા, અમને બધાને સામે પાર પહોંચાડતાં એને ચાર દિવસ લાગે! અને બીજી બાજુ અમે સાંભળ્યુ કે જાપાની લશ્કર દશ જ

માઈલ દૂર હતું ! વહાણનું સંચાલન કરનાર ચીની અમલદારે અમને પહેલા જ વહાણમાં બેસાડ્યા. વહાણ આશરે ૫૦ ફીટ લાંબું અને ૨૫ ફીટ પહોળું હતું. માણસો, સાંઢણીઓ, બિસ્તરા, યુદ્ધસામગ્રી, ચડાવાય એટલું ચડાવ્યું અને ઉપરાઉપર ખડક્યું. જ્યારે અમે પ્રવાહમાં નીચાણમાં આગળ વધ્યા ત્યારે અમે જોયું કે ઘવાયેલા માણસોમાંથી એક હજારને જુદા પાડી એક જગ્યાએ એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમને સામે કિનારે સૌથી પ્રથમ પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા થતી હતી. અમે પ્રવાહમાં અર્ધો માઈલ આગળ ચાલી મોટાં હલેસાં મારી મુખ્ય પ્રવાહની બહાર નીકળી ગયા. એક નાગો છોકરો કૂદકો મારી સુકાન ઉપર ચડી ગયો અને પછી વાંસ-લંગરથી ((poleanchor) અમારી ગતિ ધીમી પાડી દીધી. પછી લાંબાં હલેસાંવાળા ખારવાઓ વાંકા વળીને પાછળથી આવતા પ્રવાહની મદદ લઈ ધીમે ધીમે વહાણને કિનારે હંકારી ગયા. પશ્ચિમ કિનારા પર ઘણી ટુકડીઓ હતી અને આખો કિનારો દુશ્મનના હલ્લાથી બચાવવા સારી ખાઈઓ અને સારી પેઠે કિલ્લેબંદી કરવાની હતી. કેટલીક મેદાની ટુકડીઓ હતી, સૈન્ય ખુશમિજાજ દેખાતું હતું. વ્યવસ્થા, શિસ્ત, કૌશલ્ય (efficiency) સાંઢણીની પીઠ ઉપર મશીનગનો, ધૂળથી ઝાંખા થઈ ગયેલા ગણવેશો ભવ્ય દેખાતાં હતાં. મહિનાઓ સુધી જે રંગોએ રંગ્યા હતા તે ધરતીના રંગ વડે સૈનિકોના ગણવેશ રંગાયા હતા. તૈયારી અને સગવડ સારી હતી સ્વયંચાલક રાઈફલો ઘણી હતી. હળવી અને ભારે મશીનગનો તથા હાથે ફેંકવાનો દારૂગોળો બધું જ તૈયાર હતું.

અમે પાસેના જ ગામ તરફ કૂચ કરી અને એક ત્યજાયેલા નિર્જન ઘરનો કબજો લીધો. રાંધેલા માંસના કકડાઓથી ભરેલા બે ડબ્બા તોડીને અમે બપોરનું ખાણું લીધું. જ્યારે અમે નદી ઓળંગતા હતા ત્યારે જે ઉત્તમ દૃશ્ય મેં જોયેલું યાદ છે તે સેનાપતિ ચૂ-તેનો લાલ ઘોડો, જે તેણે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લશ્કરી એલચી કેપ્ટન કાર્લસોનને વાપરવા આપ્યો હતો કેપ્ટન કાર્લસોન કેટલાક વખતથી તેના કરુણ મલ્યનું હતું (ઉત્તર યાન્-સીના સમરાંગણનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. કાર્લસોન આ ઘોડા ઉપર સવારી કરીને અહીં સુધી આવ્યો હતો અને હવે તે ચુ-તે જે આ ઘોડાનો ખાસ શોખીન હતો એમ કહેવાતું તેને પાછો આપવા માટે અમારા સેનાપતિના ચાર્જમાં તે સોંપવામાં આવ્યો હતો જાપાનીસ લોકો પાસેથી એ ઘોડાને લઈ લેવામાં આવ્યો હતો. એ મોટું ઊંચું અને ઉમદા પ્રાણી હતું. તેનો લાલ રંગ જોનારનું તરત જ ધ્યાન ખેંચતો હતો.

અમે સાંભળ્યું કે જાપાની લોકો ગઈ કાલે અમે જે શહેર છોડ્યું હતું તે હો-ચીન શહેરમાં આવી પહોંચ્યા હતા. એ પણ ઠીક થયું. અમે તેમની સાથેની શરતમાં આગળ નીકળી ગયા.

તે રાત્રીએ અમે એક ગુફાનો આશ્રય લીધો. ગુફા ઘણી જ સુંદર હતી અને ઘર કરતાં વધારે સગવડવાળી હતી. મેં ઘણા યે ઘાયલ થયેલાઓને પાટાપિંડી કર્યાં. લશ્કરના દાક્તરોને લેવા નહિ. સાંઢણીઓ અને ગાડીઓ લેવા માટે અમારા બે માણસોને મોકલ્યા. રાત્રી ભયંકર ઠંડી હતી. બીજે દિવસે સવારે જમીન ઉપર બબ્બે ઈંચના બરફના થર બાઝી ગયા હતા. કોઈ પણ જાતના રક્ષણ સિવાય આ કડકતી ઠંડીમાં આખી રાત બહાર પડી રહેલી ટુકડીની અમને દયા આવી. અમારી ગુફા સુંદર હતી તેમ જ અંદર ગરમીની મીઠી હૂંફ હતી. ગામડામાં બાજરી સિવાય બીજું કંઈ પણ ખાવાનું મળતું નહોતું.

સવારમાં જાપાનીસ તોપખાનું સામેના કિનારા ઉપર આવી પહોંચ્યું અને પશ્ચિમના કિનારા ઉપર આખો દિવસ બોંબમારો ગોળીબાર ચલાવ્યો. બોંબ અને બંદૂકના બાર આસપાસની ગિરિમાળાઓમાં પડઘા પાડતા હતા. પર્વતોની હારો વચ્ચે આ પડઘાઓમાંથી પણ પડઘા ઊઠતા હતા. આમ ત્રણ દિવસ સુધી ચાલ્યું. એક જાપાનીસ ગોળાએ એક ઘરનું છાપરું ત્રણસો ફીટ દૂર ઉડાવી મૂક્યું પણ તેઓ અમારી ગુફામાં સુરક્ષિત રહેલા અમને ઇજા કરી શક્યા નહિ કારણ કે આ ગુફા એક ટેકરીની બાજુમાં અને જમીનમાં નીચે ચાલીસ ફીટ ઊંડી ખોદી કાઢવામાં આવી હતી.

ત્યાં અમારા માટે દવાઓનો જથ્થો ઠીક પ્રમાણમાં રાખ્યો હતો. આખરે અમે શાન જવા માટે ઊપડયા. તે ૨૨૫ માઈલ દૂર હતું. દિવસ સુંદર અને ગરમ હતો, અને ગ્રામપ્રદેશ ઘઉંના નાના છોડવાઓથી રળિયામણો લાગતો હતો. શાન્સી જ્યાં ઝાડપાન નહોતાં તે આ પ્રાન્તના જેવો રળિયામણો કે સમૃદ્ધ દેખાતો ન હતો. આ પ્રદેશ વધારે ફળદ્રુપ હતો—ખાસ કરીને તેનો દક્ષિણનો ભાગ. અને વૃક્ષો પણ ઘણાં વધારે હતાં. અમે પીળી નદીની ડાબી બાજુએ ચાલ્યે રાખ્યું. લી નામનો એક માણસ કે જે પહેલાં સાંગહાઈમાં રીક્ષા ખેંચી ગુજરાન ચલાવતો હતો તે હેંચેંગમાં પ્રમાણમાં તાજોમાજો થઈને આવી પહોંચ્યો હતો. તેના પગ ઝાડના થડ જેવા હતા, તે ૩૨ વર્ષનો ખુશનુમા સ્વભાવનો સુંદર મજબૂત માણસ હતો. વળી રસ્તો પાકો હતો એથી દિવસમાં પચીસ માઈલનું અંતર કાપવું એ તો રમત વાત હતી. અંગ્રેજી કેવળ એક જ શબ્દ તે જાણે છે, શબ્દ તે ' ડેમ ફુલ ' છે. અને તે પોતે પણ ડેમ-ફુલ-'ગધેડો' હતો. એમાંથી અમે ખૂબ આનંદ મેળવતા અને અમારી કૂચ મોજથી આગળ ચાલતી.*

* અંગ્રેજી ' ન્યુ માસીઝ 'માંથી.

જંતુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકાનું* અવલોકન

શ્રી. 'અશ્વઘોષ'

ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનને લગતું અને પાશ્ચાત્ય વદકને લગતું સાહિત્ય ઘણું જ થોડું છે. એની અંદર આ પુસ્તક પ્રગટ થવાથી એક કીમતી ઉમેરો થાય છે. અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી તો ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયને લગતી આટલી રસિક અને વિગતવાર માહિતી આપનાર આ પહેલું જ પુસ્તક છે.

આ પુસ્તકના લેખક ડૉ. પાઠક એલોપથી અને આયુર્વેદના એક સમર્થ અભ્યાસી છે. એ ઉપરાંત વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓમાં સામાન્ય રીતે નજરે પડતી શુષ્કતાથી તેઓ મુક્ત છે, પોતાના વિષયને એમણે સરળ, બુદ્ધિગમ્ય અને રસિક બનાવવા માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વિષયના અભ્યાસ પાછળ લેખકે કરેલો પરિશ્રમ પાને પાને દેખાઈ આવે છે. પુસ્તકમાં છૂટથી મૂકવામાં આવેલાં ચિત્રોથી આખો વિષય સામાન્ય માણસને પણ સમજવા માટે ઘણો જ સરળ અને સુગમ થઈ જાય છે.

આખું પુસ્તક વાંચતાં જંતુશાસ્ત્ર એ કેટલું વિશાળ શાસ્ત્ર છે અને એના અભ્યાસ પાછળ માનવીએ કેટલો પ્રચંડ પુરુષાર્થ કર્યો છે એનો આપણને ખ્યાલ આવે છે ત્યારે ખરેખર દંગ થઈ જવાય છે.

આ પુસ્તક જો ફક્ત જંતુશાસ્ત્રના સત્યો દર્શાવવા માટે લખાયું હોત તો અમારે એને વિષે આના કરતાં વિશેષ કશું જ કહેવાનું ન રહેત અને પુસ્તક દરેક રીતે પ્રશંસાપાત્ર છે એમ દરેક ચિકિત્સાપદ્ધતિમાં માનનારા લોકો અવશ્ય કહેત.

પણ આ પુસ્તક કેવળ જંતુશાસ્ત્રને લગતું નથી. જાણે અજાણે એમાં જંતુવાદના ભ્રમો અને જંતુ-ગાંડપણના અનર્થોને ઊજળા રૂપમાં ચીતરવામાં આવ્યા છે. એટલે એની સામે લાલ બત્તી

* જંતુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા : લેખક : ડૉ. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક : પ્રકાશક : ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ.

ટૂંકામાં નિસર્ગોપચારનું આ દૃષ્ટિબિંદુ છે નિસર્ગોપચાર રોગ વિષે એલોપથીથી જુદા ચાર સિદ્ધાંતો રજૂ કરે છે, અને તે છે રોગની એકતા કારણની એકતા, નિવારણની એકતા અને રોગરહિતતાની એકતા (Unity of disease, Unity of cause, Unity of cure, Unity of immunity) એ એમ શીખવે છે કે રોગ એક જ છે અને તે રોગદ્રવ્ય (Pathogen or Morbid Matter) ટાઈફોઈડ અને ન્યુમોનિયા વચ્ચે જો કોઈ પણ ફરક હોય તો તે બાહ્ય લક્ષણોને છે એકમાં આંતરડાં મારફતે સફાઈ થાય છે અને બીજામાં ફેફસાં મારફતે ગંદકી નીકળે છે બાકી બંનેનું મૂળ કારણ તો વિજાતીય દ્રવ્ય છે આ છે બધા રોગોના મૂળમાં રહેલી એકતાનો સિદ્ધાંત

જેમ રોગ એક વિજાતીય દ્રવ્ય છે, તેમ કારણ પણ એક જ છે, અને તે ઘટેલી જીવનશક્તિ (Enervation) અને બધા રોગોનો અટકાવ પણ એક જ છે અને તે શરીરશુદ્ધિ (Purity)

નિસર્ગોપચાર વિષે આટલી સામાન્ય માહિતી મેળવ્યા પછી આપણે મૂળ વિષય તરફ પાછા ફરીએ

" અમુક રોગો જંતુઓને આભારી છે કે એ જંતુઓ પોતે રોગને લીધે દર્દીમાં ઉત્પન્ન થાય છે એવા ઝગડાઓ શમી ગયા પછી જંતુઓની જીવનચર્યા પર તેમણે પેદા કરેલા રોગો પર તથા એ રોગોને અટકાવવાના ઉપાયો પર વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશ પડતો જાય છે '

અમારે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે આ વિષયને લગતા ઝગડાઓ શમી ગયા છે એમ કહેવું એટલે આખી પરિસ્થિતિનું ઊંધું અને વિકૃત ચિત્ર દોરવું સાચી હકીકત તો એ છે કે આ ઝગડાઓની શરૂઆત પાશ્તરે જંતુવાદ સ્થાપ્યો ત્યારથી થઈ છે અને એ ઝગડાઓ દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ ઉગ્ર બનતા જાય છે

જંતુઓ એ રોગનું કારણ નથી પણ પરિણામ છે એ મતનું અનેક પુરાવાઓ સાથે આજ સુધીમાં અનેક વૈજ્ઞાનિકો અને વિશ્વવિખ્યાત દાક્તરોએ સમર્થન કર્યું છે એટલું જ નહિ પણ દિવસે દિવસે અનેક એલોપથીક દાક્તરો પણ નિસર્ગોપચારનો આ મત સ્વીકારતા થાય છે આ મતમાં માનનારાઓની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી ચાલી છે છતાં ય લેખક કહે છે કે ઝગડાઓ શમી ગયા છે

આ વિષયમાં અનેક અભિપ્રાયો ટાંકી શકાય એમ છે વિસ્તારભયે અમે માત્ર થોડાક જ અભિપ્રાયો રજૂ કરીએ છીએ

ડૉ એલેક્ઝાન્ડર એમ રોસ એફ આર એસ એફ સી પી. એસ પ્રોફેસર ઑફ હાયજીન એન્ડ સેનિટેશન, વાઈસ-પ્રેસિડેન્ટ ઑફ એસોસીએશન ઑફ હાયજીનીસ્ટસ ઑફ અમેરિકા મેમ્બર ઑફ ધી ઈન્ટરનેશનલ મેડીકલ કોંગ્રેસ મેમ્બર ઑફ ધી બ્રિટિશ, ફ્રેન્ચ એન્ડ અમેરિકન એસોસીએશન ફૉર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઑફ સાયન્સ ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ તેઓ કહે છે કે 'હું એમની (દાક્તરો) ઉપર આક્ષેપ કરું છું કે એમણે ' જંતુથી રોગ થાય છે ' એમ કહીને વહેમ અને પાખંડને ઉત્તેજન આપ્યું છે હું સૂક્ષ્મ કીટાણુઓના અસ્તિત્વ વિષે પ્રશ્ન ઉઠાવતો નથી પણ એ રોગોનું પરિણામ છે કારણ નથી. એ ભંગીઓ છે, એમનું વાજબી કાર્ય આપણા દેહની ગટરો સાફ કરવાનું છે જ્યાં જ્યાં સડો, પરુ કે બગાડ હોય ત્યાં ત્યાં આ નાનકડા જીવનરક્ષકો જઈને મારણ સફાઈ ને શુદ્ધિનું કાર્ય કરે છે એ કચરાની અને સડતા પ્રાણીજ પદાર્થની મિજબાની ઉડાવે છે એક ઉપયોગી હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એ કલ્યાણપ્રદ મદદગારો છે '

અર્વાચીન શરીરશાસ્ત્રીઓનો શિરોમણી જર્મન વૈજ્ઞાનિક પ્રો વીરકો (Virchow) જેનું કોષને શરીરનો એકમ માનીને રચાયેલું વિકૃતિવિજ્ઞાન (Cellular Pathology) દરેક દરેક એલોપથિક દાક્તરને મંજૂર છે તે પણ જણાવે છે કે જંતુઓ એ રોગનું કારણ નથી પણ પરિણામ છે

ડૉ એન્સર લી (એમ ડી) જેણે મેમ્નીકાફ અને કોકના ચરણો પાસે બેસીને વર્ષો સુધી

જંતુવાદનું અધ્યયન કર્યું અને ત્યારપછી નિસર્ગોપચારનો અભ્યાસ કર્યો તે હવે દુનિયાને જણાવે છે કે જંતુઓ રોગનું પરિણામ છે તેમજ રોગની એકતાનો સિદ્ધાંત એ જ માત્ર સાચો સિદ્ધાંત છે. અને જ્યારે ત્યારે વહેલા મોડા બધા જંતુવાદીઓને એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે.

ડૉ. હેન્રિ લીન્ડલેર (એમ. ડી.) પોતાના નેત્રનિદાન વિષેના પુસ્તકમાં ભારપૂર્વક જણાવે છે કે ક્ષયરોગનું કારણ ક્ષયનો જંતુ નથી. એ તો કેવળ પરિણામ છે.

આ મતનું સમર્થન કરવા માટે જો અભિપ્રાયો ટાંકવાના હોય તો હજાર જેટલા એમ. ડી. એના અભિપ્રાયો સહેલાઈથી ટાંકી શકાય એમ છે. એટલે ઝગડાઓ શમી ગયા છે એ વાત વાહિયાત છે.

ત્રીજા પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપણને જણાવવામાં આવે છે કે, "જંતુશાસ્ત્રની શરૂઆતના વખતમા કેટલાએક હર્ષઘેલાઓનો એવો મત હતો કે બધા રોગો જંતુઓને આભારી છે. એનાથી ઊલટો એવો મત પણ પ્રચારમાં આવ્યો કે શરીરમાં, રોગોના પરિણામ રૂપે જંતુઓ નજરે પડે છે, તેઓ કંઈ રોગનું મુખ્ય કારણ નથી. હોઈ ન શકે. કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે આ બન્ને મતો ખોટા છે. કેટલાએક રોગો જંતુઓને આભારી છે, અને કેટલાએક નથી. રોગને પરિણામે શરીરમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થતા નથી. આ પ્રશ્નની ચર્ચા આગળ આવતાં બે પ્રકરણોમાં કરી છે. જંતુશાસ્ત્ર પણ, વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓ માફક અવલોકન, અનુમાન અને પ્રયોગના પાયા પર પોતાનાં વિધાનો રચે છે. અને મનુષ્યબુદ્ધિને ગમ્ય એવાં પ્રમાણોને આધારે જ આગળ વધે છે. એ ધતિંગો ચલાવતું નથી કે ઇંદ્રજાળો રચતું નથી!!"

આ લખાણમાં જે "કેટલાએક હર્ષઘેલાઓ" નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેઓ બીજા કોઈ જ નહિ પણ પાસ્તર અને તેના ચેલાઓ જ હતા. એમનો મત દિવસે દિવસે ખોટો ઠરતો જાય છે. જ્યારે બીજી બાજુ જંતુઓ રોગના પરિણામ રૂપે છે એ મતને આજ સુધી કોઈ ખોટો ઠરાવી શક્યું નથી. તેમ જ આ મત ઉપર રચાયલી સૌ રોગોની સરખી સારવારમાં દોષ કયાં છે, તે કોઈ શોધી શક્યું નથી.

જંતુવાદે ચલાવેલાં ધતિંગો.

લેખક જ્યારે જણાવે છે કે, જંતુવાદ ધતિંગો ચલાવતો નથી ત્યારે અમારી તાજુબીનો પાર રહેતો નથી પાસ્તરે કૂતરામાં હડકવા પેદા ન થાય એને માટે રસી બનાવવાનું આપેલું વચન આજ દિન સુધી કોઈ જંતુવાદી પાળી શક્યો નથી. એ ઉપરાંત પાસ્તર કહેતો હતો કે એની હડકવાની રસી વાઈ-ફેફરૂં (Epilepsy) મટાડી દેશે! શરીરશાસ્ત્ર અથવા રોગશાસ્ત્રનું જે માણસને લેશ માત્ર ભાન છે તે પાસ્તરના આવા હાસ્યાસ્પદ દાવાથી રમૂજ પામ્યા વિના નહિ રહે. છતાં ય એના જમાનાના ભોળા દાક્તરો એ ફ્રેંચ કેમિસ્ટના શબ્દોને 'વેદ' વાક્ય માની લેતા હતા.

મેકનીકોફ ફળોને ખળખળતા પાણીમાં બોળીને ખાવાની સલાહ આપતો અને એના કારણમાં એમ જણાવતો કે તેમ કરવાથી કેન્સરના જંતુઓ મરી જાય છે!! આ જંતુગાંડા કેમિસ્ટના જમાનાથી આજ સુધીમાં એક પણ જંતુવાદી કેન્સરનો જંતુ ખોળી શક્યો નથી. તેમ જ કેન્સર એ કોઈ પણ રીતે ચેપી અથવા સંસર્ગજન્ય રોગ છે એમ સિદ્ધ કરી શક્યો નથી. જો કે આ દિશામાં પ્રયાસો કરવામાં કાંઈ જ બાકી રાખવામાં આવ્યું નથી.

કોકે જ્યારે પોતાનો ક્ષયને માટે રામબાણ મનાતો ટ્યુબરક્યુલીન નામનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો ત્યારે તેને માટે કેવી કેવી પરીક્ષાઓ જોડાઈ હતી, અને કેવા કેવા વાહિયાત અને હાસ્યાસ્પદ દાવાઓ કરવામાં આવ્યા હતા એ હકીકતથી લેખક અજાણ તો નહિ જ હોય એમ અમે માનીએ છીએ, છતાં ય એ એક ઐતિહાસિક સત્ય છે કે આ જંગલી ઉપાયથી આજ સુધીમાં એક પણ દર્દીનો ક્ષય મટ્યો નથી જ્યારે ઊલટપક્ષે એ હળાહળથી અસંખ્ય લોકો કમોતે મૂઆ છે. આ રસીથી એક

પણ દર્દીનો રોગ મટયા પહેલા એને વિષે એટલો બધો તો વ્યવસ્થિત શોરબકોર કરી મૂકવામાં આવ્યો હતો કે એને આધારે દુનિયાના દેશદેશમાથી દાક્તરોએ ઘણા મોટા પાયા ઉપર આ રમી મચાવી, હજારો દર્દીઓને કમોતે માર્યા અને ત્યારપછી આખો ઊલટતાં એનો ઉપયોગ ઓછો કરી નાખ્યો પણ હજી બધ તો નથી જ કર્યો

ડો એહરલીક (જેનુ નામ જેની શોધ કરતા ઘણુ સારુ છે, કારણ કે જર્મન ભાષામા એહરલીક શબ્દનો અર્થ પ્રામાણિક એવો થાય છે) જ્યારે સાલ્વર્સન શોધી કાઢયુ ત્યારે તેણે જગતને ખાતરી આપી હતી કે માત્ર એનુ એક જ ઇન્જેક્શન લેવાથી સિફિલિસ કાયમને માટે મટી જશે પણ ત્યારપછી એકના બે ઇન્જેક્શન થયા બેના ત્રણ થયા અને આ ઇન્જેક્શન જે પારાનું સ્થાન લેવાનો દાવો કરતુ હતુ તે જ સિફિલિસ મટાડવામા એટલુ પાંગળુ જણાયુ કે એને ફરીથી પાછો પારાને પોતાની મદદે બોલાવવો પડયો અને સાથે સાથે બીસ્મથ અને આયોડાઈડ્ઝનો ઉપયોગ દર્દીઓ અને જતુઓ મારવા માટે શરૂ થયો! ત્યા પછી શોધ થેલુ નીઓ સાલ્વર્સન અથવ ૯૧૪ એ ૬૦૬ ના મોઢામા થૂ કે એવુ જ ભરકગ તૂત છે

આ તો માત્ર થોડાક દેખીતા દાખલા આપ્યા છે બાકી તો દિવસ ઊગે અનેક ઝેરી રસાયણો સીરમો વેક્સીનો અને એન્ટીટોક્સીનો તેમજ બીજી અસખ્ય અનાવનાઓ કહેવાતા જતુજન્ય રોગોને અટકાવવા અથવા મટાડવા માટે બહાર પડે છે અને અનેક ભોળા લોકોના ખીસ્સા કાપે છે આમાની એક પણ બનાવટ વાસ્તવિક હકીકતોની કસોટી ઉપર ટકી શકે એવી હોતી નથી છતાય દાક્તરો લોભને અગે એના ઇન્જેક્શનો આપ્યે જાય છે અને દર્દીઓ વહેલા સાજા થવાની આશામા તે લીધે જાય છે

જતુવાદ વિષે ઈ સ ૧૮૮૦ થી ૧૯૩૯ સુધી લખાયેલા ગ્રથો ઉપર જો નજર નાખી જવામા આવે તો સહેજ પણ સશય વગર જાણી શકાય કે આ અર્વાચીન અધકચરા વાદે કેટલી ઇંદ્રજાળો ઊભી કરી છે

પાસ્તર વિરુદ્ધ બીકેમ્પ

આખા યે પુસ્તકમા બીકેમ્પ વિષે કે એના પ્રયોગો શોધખોળ કે સિદ્ધાતો વિષે એક પણ અક્ષર નથી એ ખરેખર નવાઈભર્યુ છે, આજે જ્યારે જગતના મોટા મોટા પાસ્તરવાદીઓ પણ બીકેમ્પના સિદ્ધાતોની સર્વોપરિતા સ્વીકારતા થયા છે ત્યારે તેના વિષે મૌન સેવવામા લેખકનું અજ્ઞાન જવાબદાર છે કે ઉપેક્ષા એ અમે સમજી શક્યા નથી જો બીકેમ્પના સિદ્ધાતોનો એમણે વિગતવાર અને પૂર્વગ્રહ વિના અભ્યાસ કર્યો હોત તો જતુ એ રોગનુ પરિણામ છે એ સિદ્ધાતને એક ફૂકમને ઝપાટે ઉડાવી દીધો ના હોત એલોપથીની ઉગ્ર રોગોની સારવાર પાસ્તર, મેકનીકોફ કોક, બેહેરીંગ, અને એહરલીક જેવા કેમીસ્ટો અને કીડાવાદીઓના સિદ્ધાતો ઉપર રચાયેલી છે બીજી બાજુ નિસર્ગોપચારની ઉગ્ર રોગોની સારવાર બીકેમ્પ પ્રિસનિટ્ઝ, કુહને ટ્રેનાર્ડ બીઝ અને લીન્ડલેરના સિદ્ધાતો ઉપર રચાયેલી છે

વાચકોની સરળતા ખાતર બીકેમ્પના સિદ્ધાતો નીચે ટૂકામા રજૂ કરવામા આવ્યા છે

એલોપથીક શરીરશાસ્ત્ર મુજબ કોષ એ જીવનનો નાનામા નાનો એકમ છે બીજી બાજુ બીકેમ્પનો સિદ્ધાત એમ છે કે, કોષ પણ પોતાનથી અનેક ગણા નાના એવા અસખ્ય પરમાણુઓનો બનેલો છે આ પરમાણુઓને એણે માઈક્રોઝીમા (Microzyma) એવુ નામ આપ્યુ આ માઈક્રોઝીમા જીવનનો છેવટનો એકમ છે યોગ્ય પરિસ્થિતિની અદર આ માઈક્રોઝીમાનો વિકાસ સજીવ શરીરના નાનકડા કોષોમા થાય છે બીજી બાજુ અયોગ્ય પરિસ્થિતિની અદર અર્થાત મૃત દેહોમા અથવા તો રોગદ્રવ્યથી ભરેલા શરીરોમા આ માઈક્રોઝીમાનો વિકાસ જતુઓમા અને બેક્ટેરિયામા થાય છે પાસ્તર જતુઓને કારણ વિહીન કારણ માનતો અને તેઓ ઈશ્વરની પેઠે

સ્વયંભૂ હશે એમ સમજતો. બીજી બાજુ બીકેમ્પે એ સિદ્ધ કર્યું કે કોષ અને જંતુ એ બન્નેનું મૂળ કારણ માઈક્રોઝીમા છે, અને એ રીતે જીવન વિરુદ્ધ જંતુના દ્વૈતવાદને એણે અદ્વૈતવાદમાં ફેરવી નાખ્યો. આ રીતે પાસ્તરના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ખૂટતા અનેક અંકોડાઓ આ શોધથી મળી ગયા. જંતુવાદ વિષે ગમે એટલું પાંડિત્યપૂર્ણ લખાણ કર્યા પછી પણ એના આચાર્યો એ સમજાવી શકતા નથી કે કોઈ પણ રોગનો પહેલો કેસ શી રીતે થયો? એક માણસને મેલેરિયા થયો હોય એને કરડેલો મચ્છર બીજાને કરડે એટલે જો એની જીવનશક્તિ નબળી હોય અને શરીરમાં સારા પ્રમાણમાં રોગદ્રવ્ય હોય તો તેને પણ મેલેરિયા થાય આ હકીકતથી મેલેરિયાના ફેલાવાની કૂંચી હાથ આવે છે. પણ એની ઉત્પત્તિ વિષે કશો જ પ્રકાશ પડી શકતો નથી.

મેલેરિયા, પીળો તાવ, બળિયા, ગોનોરિયા, સિફિલિસ કે બીજા કોઈ પણ ચેપી રોગનો પહેલો કેસ ક્યાંથી થયો? પહેલા દર્દીએ કોની પાસેથી ચેપ મેળવ્યો?

બીકેમ્પનો સિદ્ધાંત આ પહેલા કેસનો ખુલાસો કરે છે. ડો. લીન્ડલેરના પુત્રને જ્યારે બળિયા નીકળ્યા ત્યારે આખા શિકાગોમાં બળિયાનો એક પણ કેસ નહોતો. ગુજરાતમાં એક જણને થયેલા પીળા તાવનો કેસ હું સારી રીતે જાણું છું. તે વખતે આખા મુંબઈ ઈલાકામાં એક પણ પીળા તાવનો કેસ નહોતો.

એલોપથી એક બાજુ જીવન વિરુદ્ધ જંતુનો વાદ રજૂ કરે છે અને વળી એમ કહે છે કે શરીર જબરુ હોય તો જંતુઓ ફાવતા નથી શરીર નબળું હોય તો એ ફાવી જાય છે. સારે વળી એક નવો ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે. આખા યે પુસ્તકમાં તેમ જ બીજા કોઈ પણ એલોપથીક ગ્રંથમાં રોગદ્રવ્યનું (Disease-Matter, Pathogen or Morbid Matter) અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવતું નથી. અને એને પરિણામે અનેક કોયડાઓ અણઉકલ્યા રહી જાય છે તેમ જ તેમને અનેક પરસ્પર વિરોધી વિધાનો કરવાં પડે છે. પાસ્તર પ્રાણીના શરીરને દારૂના પીપ સાથે સરખાવતો, પણ એ એનો ભ્રમ હતો, જે સરખો કરવા માટે મૅકનીકોફને ફેગોસાઈટોસીસની શોધ જાહેર કરવી પડી અને એણે મનુષ્ય શરીરને કુરુક્ષેત્ર સાથે સરખાવ્યું. લોહીનાં જે શ્વેત કણોને પાસ્તર મૃત અણુઓ માનતો હતો તેને જ તેના પટ્ટ શિષ્યે સજીવ, બુદ્ધિમાન અને જંતુઓના શત્રુઓ તરીકે વર્ણવ્યા.

ત્યારપછી સર આલ્મરૉથ રાઈટ અને ડૉ. બુલોશે ઓપ્સોનીન અથવા કુદરતી એન્ટીટોક્સીનો લોહીમાં શોધી કાઢ્યાનો દાવો કર્યો એટલે જંતુવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન દાક્તરોના મત મુજબ સંપૂર્ણ બન્યું.

પણ આગળ જણાવ્યા મુજબ આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઘણા અંકોડાઓ ખૂટે છે. સૌથી પહેલું જંતુઓનું કારણ શું છે. તે આપણને સમજાવવામાં આવતું નથી. બીજું, કોઈ પણ રોગનો પહેલો કેસ શી રીતે થયો તેને વિષે આપણને ખુલાસો મળતો નથી. જો ઉંદર ઉપરના ચાંચડ માણસને કરડવાથી એને પ્લેગ લાગુ પડતો હોય તો મૂળ ઉંદરને પ્લેગ ક્યાંથી લાગુ પડ્યો? ત્રીજું, જો એક ચોક્કસ જાતના જંતુમાં ચોક્કસ પ્રકારનો રોગ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય તો તેની અસરો જુદાં જુદાં પ્રાણીઓમાં જુદી જુદી શા માટે દેખાવી જોઈએ? દા. ત. એક્ષેકસ સાથે સંકળાયલો જંતુ પશુઓમાં બરોળનો તાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને મનુષ્યશરીર ઉપર ચામડી ઉપર ફોલ્લાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ચોથું, પ્રયોગશાળાઓમાં જે જનાવરોને જુદા જુદા પ્રયોગો માટે રોગો લાગુ પાડવામાં આવે છે તે કદી હવામાંથી જંતુઓ પકડીને લાગુ પાડવામાં આવતા નથી. પણ રોગી જનાવરોના શરીરમાંથી રોગી પદાર્થો કાઢીને તેમનાં ઇન્જેક્શનો આપીને રોગ લાગુ પાડવામાં આવે છે. પાંચમું, લેખક કોકના જે ચાર નિયમો (પાન ૪૨ મું) આપ્યા છે, એમને સાચા સિદ્ધ કરવાનું કામ ઘણું જ દુર્ઘટ છે. અને આ હકીકત ઘણા એલોપથો નિખાલસપણે કબૂલ કરે છે. એમનું એક વિશ્વવિખ્યાત પત્ર "Lancet" (March-20, 1909) જણાવે છે કે "It must be ack-

nowledged that all these postulates are complied with very rarely, indeed, if ever ” એટલે જ્યાં ખુદ એમના જ નેતાઓનો અનુભવ પરસ્પર વિરોધી છે ત્યાં એ નિયમોને શાશ્વત નિયમનો તરીકે કેમ બેસાડાય નહિ

લેખકે દાખલા તરીકે ક્ષય લીધો છે પણ આ રોગ એના જંતુથી થાય છે કેમ એ પ્રશ્ન જ અતિશય વિવાદાસ્પદ છે ! ક્ષય રોગમાં રોગ શરૂ થઈ ગયા પછી જ એનાં જંતુઓ ઘણાં મોડાં માલમ પડે છે એટલે એના જંતુને એ રોગનું મારણ શી રીતે માની શકાય ? એ જ મુજબ અસંખ્ય નીરોગી લોકોના ગળામાં પણ એના જંતુઓ જોવામાં મળે છે ! ફ્રાન્સની સરકારે ક્ષયનું કારણ શોધી કાઢવા માટે નીમેલા એક સુવિખ્યાત ડાક્તરે રોમમાં ભરાયેલી ઈન્ટરનેશનલ ટ્યુબરક્યુલોસીસ કોંગ્રેસ આગળ જાહેર કર્યું હતું કે એણે તપાસેલા નિશાળમાં ભણતા બધાં બાળકોમાંથી ૮૫ ટકા બાળકોના ગળામાં ક્ષયનાં જંતુઓ હતાં ! !

ડૉ એચ. ડબ્લ્યુ હોજ (એમ ડી) જણાવે છે કે ‘મારી ૩૦ વર્ષની ઘણી જ બહોળી પ્રેક્ટિસ દરમિયાન મારી પાસે જેટલા જેટલા ક્ષયના દરદીઓ આવ્યા છે તે બધાનો ઇતિહાસ મેં કાળજીપૂર્વક તપાસ્યો છે અને એટલા અનુભવ પછી હું નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે ક્ષય સંસર્ગજન્ય (contagious) ચેપી (Infectious) અથવા તો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ શકે તેવો (communicable) રોગ નથી

એટલે ક્ષયરોગથી અથવા તો બીજા કોઈ પણ રોગથી કોચના ચાર નિયમો સાચા સિદ્ધ થઈ શકતા નથી

રોગ એ અકસ્માત છે એમ એલોપથી માને છે છતાં ય એમને અકસ્માત-શાસ્ત્રમાં આસ્થા નથી એમ તેઓ સમજાવવા મથે છે, એને લઈને જ આ શાસ્ત્રમાં અસંખ્ય ગૂંચવાડાઓ અને પરસ્પર વિરોધી વાતો ભરાઈ ગઈ છે !

પુસ્તકની અંદર પ્રકરણે પ્રકરણે અને પાને પાને અનેક વિવાદાસ્પદ વિધાનો છે દાખલા તરીકે ડિપ્થેરિયા વિષે લેખક કહે છે કે જંતુવિદ્યાના ઇતિહાસમાં આ રોગ પરત્વે થયેલી શોધખોળ બહુ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે કારણ કે એ શોધખોળના પ્રતાપે દર વર્ષે હજારો બાળકોને મોતના પંજામાંથી છોડાવી શકાય છે જે લોકો જંતુઓને તથા જંતુજન્ય રોગોને એક પ્રકારનું ધતિંગ ગણે છે તથા રસીની સારવાર સામું જોવાની દરકાર નથી કરતા તેમને એ રોગની શોધખોળ પરથી સરસ શિખામણ મળી છે ’ આ લીટીઓ જો ડિપ્થેરિયાની રસીની છાપામાં આપેલી જાહેર ખબરમાં જોવામાં આવી હોત તો તેની વિરુદ્ધમાં કશું કહેવાનું ન હતું પણ શાસ્ત્રીય પુસ્તકમાં આવી હવાઈ વાતો શોભતી નથી ડિપ્થેરિયા વિષે આજ સુધી થયેલી શોધખોળથી જો કોઈને શિખામણ લેવાની હોય તો તે રસી ગાંડા ઝનૂની ડાક્તરોને અને નહિ કે તેના વિવેકશીલ વિરોધીઓએ એમના અમેરિકામાં દર સાલ ૧૨ ૦૦૦ બાળકો ડિપ્થેરિયાથી મરી જાય છે

એટલા ઉપરથી જ કેટલી મોટી સંખ્યા આ રોગનો ભોગ બનતી હશે તેનો આપણે ખ્યાલ કરવો રહ્યો ડિપ્થેરિયાની રસી એક ભયંકર રસી છે એનાથી લકવો ગાંડપણ અને હૃદયના રોગો થવાનો ઘણો સંભવ છે વૈદકીય ક્ષેત્રની અંદર ચિકિત્સા વૈજ્ઞાનિક હોવી જોઈએ એવો જેમનો જેમનો આગ્રહ છે તે બધા આ રસીનો વિરોધ કરે છે બેહેરીંગે જ્યારથી આ સડેલી રસી શોધી કાઢી ત્યારથી જ એની ઉપર સતત વૈજ્ઞાનિક ટીકાઓનો મારો શરૂ થઈ ચૂક્યો છે અને આ મારો ચલાવનાર નિસર્ગોપચારકોનું દૃષ્ટિબિંદુ સાચું છે એમ દિવસે દિવસે પુરવાર થતું ચાલ્યું છે જર્મનીમાંથી અને દુનિયાના બીજા અનેક દેશોમાંથી હજારો દવાખાની ડાક્તરોએ આ રસીને રુખસત આપીને તેનું સ્થાન જલોપચારને આપવા માંડ્યું છે હિટલરે ઑસ્ટ્રિયા લેતાં પહેલાં ત્યાંની સરકારે એક ખાસ કાયદો પસાર કરીને ડાક્તરોને આ ભયંકર રસી વાપરવાની મનાઈ

કરી છે. વિક્ટોરીયા, ઑસ્ટ્રેલીયાના આરોગ્ય ખાતાનાં પ્રધાન ડૉ. હેરીસે જાહેર રીતે એકરાર કર્યો છે, કે એ પોતાના બાળકને ડિપ્થેરિયાની પ્રતિબંધક રસી નહિ મુકાવે અને આરોગ્ય ખાતાના પ્રધાન તરીકે કોઈ માબાપને એ રસીની હિમાયત નહિ કરે.×

શિખામણ કોણ લઈ રહ્યું છે? આ રસીના વિરોધીઓ કે હિમાયતીઓ?

જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન શાથી મરી ગયો? ડિપ્થેરિયાથી કે એના દાક્તરોએ એની ઉપર કરેલા આસુરી રક્તપાતથી?

આ જ રીતે દરેકે દરેક રોગને લગતા પ્રકરણની અંદર અનેક અધકચરી હકીકતો રજૂ કરવામાં આવેલી છે. આખું પુસ્તક વાંચતાં જંતુવાદ એ કેવો દેવાળિયો વાદ છે એનો આપણી નજર સામે તાદૃશ્ય ચિતાર ખડો થાય છે. પોણી સદીનો અસંખ્ય વ્યક્તિઓનો પ્રખર પુરુષાર્થ, પરાર્ધો રૂપિયાનું ખર્ચ, અગણિત જનાવરો અને દર્દીઓની રિબામણી પછી જંતુવાદે આપણને કેટલા વિશ્વાસપાત્ર અને સચોટ ઉપચારો આપ્યા છે!!

લેખકે આપેલા પચાસ રોગના વર્ણનમાંથી પૂરા પાંચ રોગ પણ એવા નથી કે જેના સારા સૅનિટેશન સિવાય વિશ્વાસપાત્ર ઉપાયો કે અટકાવો હાથ લાગ્યા હોય. અને જે ઉપાયોને લેખક અકસીર તરીકે વર્ણવે છે તેવા હડકવાની રસી જેવા ઉપાયો ઉપર જંતુવાદીઓ અને અજ્ઞાન જનસમૂહ સિવાય કોઈ દેખતો માણસ વિશ્વાસ મૂકતો નથી.

× The Argus, 30th May 1935.

જંતુવાદની આટલી કરુણ નિષ્ફળતા પછી પણ ચિકિત્સાના ક્ષેત્રમાં વધારે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ રાખવાનું દાક્તરો હજુ શીખ્યા નથી એ ઓછા દુઃખની વાત છે?

એક બાજુએ જ્યારે જંતુવાદ રોગનિવારણના ક્ષેત્રોમાં સદંતર નિષ્ફળ નીવડ્યો છે, ત્યારે એણે પ્રજાનું એક મોટું અહિત તો એ કર્યું છે કે જંતુ એ જ રોગનું કારણ છે અને રસીઓ એ જ એનું નિવારણ છે એવી જૂઠી માન્યતા લોક સમાજમાં ફેલાવીને એણે હોમિયોપથી, અને નિસર્ગોપચાર જેવી પ્રગતિશીલ પદ્ધતિઓનો રસ્તો રૂંધી લીધો છે. આખા પુસ્તકની અંદર જંતુવાદની સિદ્ધિઓ વિષે અનેક જૂઠા દાવાઓ કરવામાં આવ્યા છે. પણ હોમિયોપથીએ કૉલેરાના મરણપ્રમાણમાં કરેલા ઘટાડા વિષે અને ટાઈફોઈડની ચિકિત્સામાં નિસર્ગોપચારે આણેલી પ્રચંડ ક્રાન્તિ વિષે લેશ માત્ર ઇશારો કરવામાં આવ્યો નથી.

અમે આ લેખની શરૂઆતમાં જણાવી ગયા તેમ આ પુસ્તકના અનેક સારાં અંગો હોવા છતાં ય સામાન્ય જનસમાજમાં આ પુસ્તકના પ્રચારથી અનેક હાસ્યાસ્પદ વહેમોનો પ્રચાર થશે અને અનેક પાખંડો પ્રતિષ્ઠા પામશે. આ પ્રકારની એની ઉઘાડી અને અસંત ખામીઓ છતાં આ દિશામાં આ પહેલો પ્રયત્ન હોવાથી અમે એને આવકારીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે આવતી આવૃત્તિમાં લેખક આ વિષયની બીજી બાજુનો પણ પૂર્વગ્રહ વિના અભ્યાસ કરી આવશ્યક સુધારા વધારા કરશે.

☆

હોલેંડ

યુરોપનો આ મહિનો ———————————— શ્રી. 'તર્જન'

યુરોપનાં નાનાં રાજ્યો સ્વાહા

છેલ્લા થોડા મહિનાઓમાં જે મોટું પરિવર્તન યુરોપના નકશામાં થયું છે તેવું એટલા જ સમયમાં ક્યારે પણ થયું નથી સૌથી પ્રથમ જર્મનીએ નિમિષ માત્રમાં ઑસ્ટ્રિયા લઈ લીધું એ પછી સ્પેનમાં બળવો થઈ એ રાજ્ય જર્મની અને ઇટાલીની અસર અને લાગવગ નીચે આવ્યું ત્યારપછી મ્યુનિચના કરારો નીચે દોઢ કરોડની વસ્તીવાળું ઝેકોસ્લોવેકિયા જર્મનીએ હસતા હસતા લઈ લીધું સ્લોવેકિયા જર્મનીના ચક્રવર્તીપણા નીચે રહ્યું હંગરી ઇટાલીની લાગવગ નીચે ગયું સાડા ત્રણ કરોડની વસ્તીવાળું પોલાંડ જર્મનીના ગરુડ અને રશિયાના રીંછે વહેંચી લીધું રશિયાના સામ્યવાદીઓએ લીથુનિયા લેટવિયા અને એસ્ટોનિયાના ત્રણ રાજ્યોને પરાધીન બનાવ્યાં ફિનલેંડ બહાદુરીથી ત્રણ માસ સુધી લડ્યું પણ છેવટે રશિયાની પરાધીનતા એના નસીબમાં ચોંટી એપ્રિલના એક સવારે જર્મનીએ ડેન્માર્કના સમગ્ર દેશને પોતાને શરણે આવવા ફરજ પાડી નોર્વે દશ દિવસમાં જર્મનીએ જીતી લીધું નાની અંગ્રેજી સેનાને પાછું હઠવું પડયું અંગ્રેજી કાફલાના સહકારને લીધે જર્મન કાફલાને સખત નુકસાન પહોંચ્યું છતાં નોર્વે જર્મન આધિપત્ય નીચે આવી ગયું

હજી જર્મનીની એ જ નીતિ છે

વાત વાતમાં એક અઠવાડિયામાં જર્મન સૈન્યે લક્ઝમબર્ગનું નાનું રાજ્ય લઈ હોલાંડનું સમૃદ્ધ રાજ્ય પોતાની સેનાઓથી ભરી દીધું ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સનો સહકાર ફળદાયી નીવડ્યો નહિ અને બેલ્જિયમમાં ભયંકર યુદ્ધો થયાં એક પછી એક એક કિલ્લાઓ અને શહેરો જર્મનીના હાથમાં પડવા લાગ્યાં મિત્ર રાજ્યો અને બેલ્જિયમના સૈન્યોને પાછું હઠવું પડયું છે બેલ્જિયમ ઘણો ભાગ જર્મનીના હાથમાં આવ્યો છે બેલ્જિયમના રાજા લિયોપોલ્ડે પાંચ લાખના સૈન્ય સાથે શસ્ત્રો નીચે મૂકી દીધાં છે પણ સરકાર અને પ્રજાએ રાજાના એ કાર્યને ધુત્કારી મૂકેલ છે એટલે ત્યાંની યુદ્ધસ્થિતિ ચાલુ છે ફ્રાન્સની ભૂમિ ઉપર બેલ્જિયમના રસ્તેથી જર્મન સૈન્ય પ્રવેશ્યું છે ત્યાં ખૂનખાર લડાઈ ચાલુ છે ફ્રાન્સનો કેટલોક પ્રદેશ જર્મનીએ કબજે કર્યો છે બીજા નાનાં રાજ્યોને ચાવી જવાની એની નીતિ ચાલુ છે રશિયાની દરમિયાનગીરીથી હાલ સ્વીડન બચ્યું છે પરંતુ તેનો જીવ હજી અદ્ધર છે ઇંગલીએ આઠ માસ ઉપર આલ્બેનિયા લીધું હતું હવે યુગોસ્લેવિયા ઉપર નજર છે ત્યાંથી ગ્રીસ અને તુર્કી ઉપર આક્રમણ થઈ શકશે રોમાનિયા પણ થરથરે છે યુરોપના ૭૦ રાજ્યોમાંથી આ યુદ્ધની આખર રીતે પણ થોડાંજ મહારાજ્યો રહેશે નાના રાજ્યો મોટાઓની દાઢોમાં ચવાઈ જશે

હોલાંડ અથવા નેધરલેંડ

નેધરલેંડ અને હોલાંડ એ ડચ લોકોનો પ્રદેશ છે એનું ક્ષેત્રફળ માત્ર ૧૨૫૭૯ ચોરસ માઈલનું છે એની વસ્તી ૮૦ લાખની ગણાય છે તેમાં ૪૧૨૭૯૮૮ (૪૧ લાખ) માણસો અને ૪૧૬૬૫૪૧ (૪૧ લાખ) સ્ત્રીઓ છે એના મુખ્ય શહેરોમાં આમસ્ટરડામની વસ્તી ૭૭૮૪૪૨ રોટરડામની ૫૮૭૮૦૧ અને હેગની વસ્તી ૪૬૮૧૬ માણસોની છે રાજ્ય કુટુંબ અને વસ્તીનો મોટો ભાગ સુધરેલા પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મનો છે છતાં ત્રીજો ભાગ રોમન કેથોલીક સંપ્રદાયનો છે આખા દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત છે ૮૩ લાખની વસ્તીમાં દસ હજાર સ્કુલોમાં પચાસ હજાર શિક્ષકો ૧૫ લાખ બાળકોને શીખવે છે દેશમાં ૮૩ ટકા પ્રજા ભણેલી છે ડચ લોકો ભારે સ્વદેશાભિમાની ઉદ્યોગી, પરસ્પર સહકારી બુદ્ધિમાન, સંસ્કારી અને ધનવાન ગણાય છે તેઓ

વિદ્યારસિક અને વાચનપ્રિય છે ત્યા પાચ યુનિવર્સિટીઓમા ૧૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે બીજી પણ અનેક જાતની હુન્નર ઉદ્યોગની શાળાઓથી દેશ ઊભરાય છે

હોલાંડનું અર્થશાસ્ત્ર

હોલાંડના લોકોનુ રાજ્ય પ્રજાતંત્ર ઉપર ચાલે છે રાણી વિલ્હેમિના જો કે સમ્રાજ્ઞી છે છતા તે બંધારણપૂર્વક શાસન કરે છે હોલાંડ પોતાના ગરીબો માટે દર વરસે ૧૧ કરોડ ગીલ્ડર[1] ખર્ચે છે એ રાજ્યમા દર્દી, અશક્ત, વૃદ્ધ બાળકો અને બેકારોને નિભાવવાની વિશાળ યોજનાઓ છે પ્રજાની સુખ શાંતિ અને કલ્યાણ માટે ભારે પ્રમાણમા યોજનાઓ રાજ્ય અને પ્રજાએ સ્વીકારી છે. હોલાંડની પેદાશ આવકવેરો, આયાતકર, દારૂ ઉપરના કરો વગેરે સાધનોથી થાય છે માત્ર દારૂ ઉપરના કરથી જ ૨૫ કરોડ ગીલ્ડર પેદા થાય છે હોલાંડની કુલ પેદાશ સને ૧૯૩૫ મા ૫૦ કરોડ ગીલ્ડરની હતી ખર્ચ ૭૩ કરોડનું હતુ બજેટમા ખાધ રહેતી આવે છે સૈન્ય પાછળ તે બહુ થોડા નાણા ખર્ચતું હતુ પરંતુ ગઈ સાલથી એણે વધારે પૈસા ખર્ચવા માંડ્યા હતા હોલાંડ વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે ૧૬ કરોડ, જનકલ્યાણના કાર્યો માટે ૧૪ કરોડ, સૈન્ય માટે ૯ કરોડ જાહેર બાંધકામ ખાતે ૬ કરોડ ખર્ચે છે એનુ દેશમાનુ કરજ ૨॥ અબજ ડોલરનુ છે બહારનુ કરજ નથી

હોલાંડનુ રક્ષણ ખાતુ

હોલાંડ નીચો દેશ છે એની આસપાસ કુદરત સેંકડો બંધોની પરવા સમુદ્રને દેશમા ફરી વળતો રોકી રાખે છે બંધના દરવાજા ખોલ્યેથી અર્ધ હોલાંડ સમુદ્રની નીચે આવી જાય તેમ છે શત્રુ ઓથી એનુ રક્ષણ સાગરનુ જળ કરે છે સૈનિકનોકરી ફરજિયાત છે સૌ યુવાનોને ફરજિયાત સૈનિક શિક્ષણ મેળવવુ પડે છે જરૂર પડે ૬॥ લાખ માણસો યુદ્ધમાં જોડાઈ શકે પરંતુ એટલા વિશાળ પાયા ઉપર હોલાંડ પાસે શસ્ત્રો નથી હથિયારો પણ નથી ચારે તરફ હોલાંડ બળવાન પ્રજાઓથી ઘેરાયેલ છે છતા પ્રજા નીડર છે કોઈનો દેશ લેવાને જોઈતો નથી સાગર માટે પણ હોલાંડ પાસે નાનો નૌકાકાફલો છે કોઈ ૩૦૦ વિમાનો પણ છે ૨૦ સબમરીનો પણ છે, ડચ લોકો લડાઈમા શ્રદ્ધાવાળા નથી શાંત સંતોષી રહે છે

વેપાર, ઉદ્યોગ ખેતી

હોલાંડના ખેડૂતો ઘણા ઉદ્યોગી છે એમણે સમુદ્રની આસપાસ બંધો બાંધીને લાખો એકર જમીન ખેતી માટે યોગ્ય કરી છે પુષ્કળ ખારી જમીનને એમણે મીઠી માટી અને મીઠા જળથી મીઠી બનાવી છે તેમા અનાજ, શાકભાજી, ફળફૂલો પુષ્કળ પ્રમાણમા પેદા કરે છે ડચ ખેડૂત પૂરતા ખાતર અને શાસ્ત્રીય ખનીથી જમીનમા સારા પાકો પેદા કરે છે ખાદ પરદેશોથી મગાવવી પડતી નથી બાગ એટલે બાગની ખેતી કરી પુષ્કળ ખાદ-૨૦ લાખ ટન બનાવે છે ખેડૂતો પાસે ૩ લાખ ઘોડા, ૨૭ લાખ ગાયો અને બળદો, ૫ લાખ ઘેટાં અને ૨૦ લાખ ડુક્કરો સને ૧૯૩૪ મા હતા હોલાંડમા ૧॥ કરોડ ટન કોલસા પેદા થાય છે ઉદ્યોગોમા હોલાંડ સાધારણ આગળ વધેલુ ગણાય. પરંતુ એ દેશ મોટો મચ્છીમાર છે એના ૮૫૦૦ વહાણો ઉત્તર સમુદ્રમા માછલીઓ પકડવાનો ધંધો કરે છે કપાસ થતુ નથી એટલે વરસો ૧૪ કરોડ ગીલ્ડરના પરદેશોથી મગાવવા પડે છે વેપાર મુખ્યત્વે જર્મની, ઈંગ્લંડ અને બેલ્જિયમ સાથે છે

ડચ પ્રજા ખલાસીઓ તરીકે જબરી ગણાય છે તેમની પાસે ૧૯૩૪ મા ૧૪૭૬ વહાણો અને રણી મરી ૨૬॥ લાખ ટનની હતી એનુ રોટરડામ બંદર મોટુ ગણાય છે હમણા તો જર્મનીના ભોંબગોળાથી આખુ રોટરડામ તારાજ થયુ છે તેમાં એક લાખ માણસો માર્યા ગયા છે ડચ લોકોએ પોતાના નાના દેશની અંદરના વ્યવહાર માટે ૪૬૬૦ માઈલની નહેરો બાંધી છે તેમા નાના વહાણો ચાલે છે એ સિવાય ૩૦૦૦ માઈલના રસ્તા છે તેમ જ નાના

1 ગીલ્ડર = ૧૮ આના લગભગ.

દેશમા ૨૩૦૦ માઈલમા રેલ્વે છે ડચ લોકો વિમાનો સરસ બાંધે છે એમની વિમાની વ્યવહારની યોજના આખા યુરોપ અને એશિયામા ઠેઠ જાવા સુધી પ્રસરેલી છે પ્રવાસીઓને માટે એમના વિમાનો વખણાય છે એની પાસે એના નાના દેશના પ્રમાણમા પુષ્કળ સોનું છે ડચ લોકોની નેધરલેંડ બેંક આખા જગતમા પ્રસરેલી સમૃદ્ધ સસ્થા છે

હોલાંડનાં સસ્થાનો

હોલાંડના ડચ લોકો પાસે વિશાળ સસ્થાનો છે અગ્રેજોથી પહેલા અને પોર્ટુગીઝો પછી એમણે જગતના સાગરો ખેડવા માડ્યા હતા બસો વરસો થયા એણે એશિયામા અડ્ડો જમાવી સરસ ફળદ્રુપ સસ્થાનો મેળવ્યા છે જાવા, બોર્નિયો, સુમાત્રા વિગેરે ડચ સસ્થાનો ઘણા ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધ છે ખાંડ, કોપરા, કાફી, ચાહ, રબર, સાબુ કિવનાઈન વગેરે ત્યા મોટી રકમ પાકે છે નેધરલેંડના સસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૭૩૩ ૨૯૬ ચોરસ માઈલ અને વસ્તી ૬૦૭૨૮૭૩૬ માણસોની છે તેમા એકલા જાવાની વસ્તી ૪I કરોડની છે ડચ લોકોએ પછાત પ્રજાને ખૂબ ચૂસી છે પછાત સસ્થાનવાસીઓમાથી હોલાંડવાસીઓએ પુષ્કળ ધન સચય કર્યો છે ડચ પ્રજાના હોલેંડના વિસ્તાર કરતા એના સસ્થાનોનો વિસ્તાર ૬૫ ગણો છે હવે હોલાંડ પોતે જર્મનોના હાથમા ગયેલ છે પરતુ રાણી વિલ્હેમીના અને તેનુ પ્રધાનમડળ લડનમા રહીને સસ્થાનોનો કારભાર કરે છે એ ડચ સસ્થાનોમા જાપાન, ઇગ્લેંડ અને અમેરિકાનો મોટો વેપાર છે એટલે એક કોઈ ઉપલી પ્રજા એ સસ્થાનો લઈ લે તો બીજાઓનો દ્વેષ એને નડે જાપાન ઘણીના છુટ્ટા ભાગમા એ સસ્થાનો લઈ લે જર્મની સાથેના યુદ્ધમા રોકાયેલ ઇગ્લેંડ બિલકુલ બોલી શકે તેમ નથી પરતુ અમેરિકાથી જાપાન ડરે છે એથી સારા મોકાની વાટ જોઈ જાપાન બેઠુ છે એનો ડોળો નેધરલેંડના સસ્થાનો ઉપર છે

જર્મની હોલાંડ જીતે છે

જર્મનીનું જાસૂસખાતુ ખૂબ જીવતુ છે એણે સખત પુરુષાર્થ કરી પ્રથમ નેધરલેંડના મોટા અધિકારીઓમા કેટલાકને ફોડ્યા પછી પોતાનુ વિમાની સૈન્ય જુદે જુદે ઠેકાણે ઉતાર્યું આ વિમાનોમા મોટી છત્રીઓમા ૫૦ સૈનિકો સાથે ઉતરી શકે છે આ છત્રીઓ ગમે ત્યા ૫૦૦ ફીટ ઊડી શકે છે એક ઠેકાણું ઊતરવા યોગ્ય ન હોય તો બીજે ઠેકાણે આકાશમા ઊડી ઊતરી શકે છે આ છત્રીથી સૈન્ય ઉતારવાની શોધ રશિયાએ કરી, તેનો જર્મનીએ ખૂબ વિકાસ કર્યો છે આ છત્રીઓ દ્વારા કસાયેલા, સાહસિક અને છેલ્લાં શસ્ત્રાસ્ત્રોથી સજ્જ યોદ્ધાઓને ઉતારવામા આવે છે તેઓ કિલ્ના તથા નાના શહેરોનો કબજો લઈ પોતાના આક્રમણથી શત્રુના સૈન્યની પાછલી બાજુને હેરાન કરે છે એટલામા હજારો વિમાનો હોલાંડ ઉપર ચડી આવ્યા એમા કેટલાંક આક્રમણ કરનાર વિમાનો અને કેટલાક રક્ષક વિમાનો હતા વિમાનોએ ભયકર ફાટી નીકળે તેવા હજારો ગોળાઓનો વરસાદ ડચ સૈન્ય ઉપર વરસાવ્યો ડચ લડાયક વિમાનો બહુ થોડા અને જૂની ઢબના હતાં તે આધુનિક ઢબના જર્મન વિમાનો સાથે લડી શકવાની શક્તિ ધરાવતા નહોતા

ડચ સૈન્ય પાછળ હઠે છે

ડચ સૈન્ય વિમાનમાથી પડતા ગોળા અને ટોરપિડો સામે ટકી શકયુ નહિ જેવી રીતે જર્મનીએ પોલાંડ અને નોર્વેના સૈન્યની સામે આક્રમણ કર્યાં હતા તેજ રીતે ડચ સૈન્યો ઉપર આક્રમણ કર્યું વિમાનોમાથી પડતા ઉકાળાત જ્વાળા ગોળાઓથી ડચ સૈન્ય ગભરાઈ ગયુ એટલામાં કાળા પહાડો જેવી મોટી અને કલાકની ૫૦-૬૦ માઈલોની ઝડપથી દોડતી પોલાદની મજબૂત બખ્તરોવાળી મોટી ટેંકો આવી પહોંચી મેદાનો, પર્વતો, વનો ઝરણાઓ આસાનીથી પસાર કરતી આ ટેંકોએ ડચો ઉપર ધસારો કર્યો એક એક ટેકમાં ૭ ૭ તોપો રહે છે ૩II અને ૪II ની વ્યાસની એ તોપોએ ડચ સૈન્ય ઉપર અગ્નિનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો ડચ ટેકોને તો આકાશમાના જર્મન વિમાનોએ તદ્દન નમળી બનવી દીધી હતી ખાઈઓમા છુપાયેલા

ડચ સૈનિકો ઉપર હવે નાની ટેંકોના સમૂહે આવી મશીનગનોથી હલ્લો કર્યો. તેના પછી મોટરો અને મોટર સાયકલ ઉપર બેઠેલું જર્મન મોટરસૈન્ય આવી પહોંચ્યું. નાની ટેંકો હારોહાર ગોઠવાઈ ખાઈઓ ઉપર ધસી ગઈ. એ ટેંકોની મશીનગનો ધાણીની પેઠે ફૂટી લાખો કરોડો ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવવા માંડી પાછળથી મોટરસૈન્યે બાકી વધેલાઓને ગોળાથી વીંધવા માંડ્યું. છત્રીવાળા સૈન્યે પણ કેર વર્તાવ્યો.

ડચ સૈન્ય શરણે આવે છે

આવા ભયંકર ધસારાને ડચ સૈન્ય સહન કરી શક્યું નહિ શહેરો અને કિલ્લેબંધીઓ ઉપર પણ વિમાનોએ ભયંકર ગોળાઓ વરસાવવા માંડ્યા. આ ગોળાઓ જ્યાં પડે છે ત્યાં ઘરો, મિલકતો, કિલ્લેબંધીઓ ઉડાડી ભુક્કા કરી મૂકે છે. પોલાદના ગોળાઓમાં ત્રણ ભાગ કોરડાઈન નામનો ડાઈનામેટર જેવો દારૂ અને એક ભાગ બંદૂકનો દારૂ હોય છે. એ ફૂટે છે ત્યાં સત્યાનાશ વાળે છે. જર્મનોના હાથમાં પોલાંડ, ઝેકોસ્લોવેકિયાનાં યુદ્ધનાં સાધનો બનાવવાનાં પુષ્કળ કારખાનાં આવ્યાં છે. તેનો વિકાસ કરીને એમ જર્મનોએ ઉંચામાં ઉંચી ઢબનાં સાધનો અને યંત્રો ગોઠવ્યાં છે એ એ અતિ મોટી સંખ્યામાં વિમાનો અને ટેંકો બાંધે છે. લાખોની સંખ્યામાં ગોળાઓ તૈયાર કરે છે. ચારે તરફનાં આક્રમણોને ડચ સૈન્ય જીરવી શક્યું નહિ એ દેખી ગયું. એનાં કારખાનાં અને યુદ્ધનાં સાધનોનો જર્મન વિમાનોએ નાશ કરી નાંખ્યો. દેશનાં શહેરોનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો. રાણી વિલ્હેમીના, એમની પુત્રી અને પ્રધાનમંડળે લંડનનો માર્ગ લીધો માત્ર એક રોટરડામ શહેરમાં જ એક લાખ માણસો મર્યાં ગયાં.

ડચ સેનાધિપતિએ ચારે તરફ સર્વનાશ જોયો, એણે સૈન્યને જોગાઓથી માર્યું જતું જોયું એણે શસ્ત્રો નમાવ્યાં પાંચ દિવસની અંદર જર્મનોએ હોલાંડ લીધું.

જર્મનોના વિજયથી આર્થિક અસરો

ડેન્માર્કમાંથી જર્મનીને પુષ્કળ ખોરાક મળ્યા કરશે. ડુક્કરોનું માંસ, માખણ ઈંડાં, વગેરે એ દેશમાંથી કરોડો રૂપિયાનું દર વરસે ઈંગ્લંડને મળતું હતું તે મળતું બંધ રહ્યું. તે જર્મનીને હવે મળ્યા કરશે. એ દેશનાં અને નોર્વેના વહાણો પણ જર્મનીના હાથમાં આવ્યાં છે. સ્કેન્ડીનેવિયાના બાલ્ટીક સાગર ઉપર હવે જર્મનોનો કાબૂ થયો છે. તેઓને ત્યાંનાં ભાંગી ગયેલાં કારખાનાં મળ્યાં છે. પણ તેને સુધારતાં જર્મનોને શું વાર લાગશે ? નિર્દય જર્મનો ત્યાંની જ વસ્તીના કારીગરોને કામે લગાડી મોટા પ્રમાણમાં સૈન્યના યુદ્ધનાં સાધનો તૈયાર કરશે. આ બંને દેશોનાં આર્થિક સાધનો પણ જર્મનો વાપરશે. ઉલ્કાપાત જેવા જર્મન ધસારાથી આ દેશો મૂંઝાઈ જઈ પોતાના સોનાના સંગ્રહને પણ બચાવી શક્યા હોય એ સંભવિત નથી. એ પણ જર્મનોના હાથમાં આવશે. જર્મનોએ એ દેશોમાં પોતાનાં કાગળિયાંની નોટો ચાલુ કરી છે. સમૃદ્ધ નાના દેશો હાથમાં આવતાં એમાંથી જેમ બને તેમ વધારે લાભ જર્મની લેશે. હોલાંડનો તો પાંચ દિવસમાં જર્મનીએ સત્યાનાશ વાળી નાંખ્યો છે ! તેને ઠેકાણે આવતાં વર્ષો લાગશે. હોલાંડની જમીન ઉપરના બંધ તોડીને સાગરનું પાણી વાળવાની ડચ સૈન્યની હોંશ જર્મન ધસારાથી મનમાં જ રહી ગઈ છે.

અંગ્રેજ-ફ્રેંચોના પ્રધાનમંડળોમાં ફેરફાર

સાહસિક જુવાન અંગ્રેજો સાગરમાં જર્મનીની આસપાસ ઘેરો ઘાલી પડ્યા હતા. જર્મનીના આધુનિક શસ્ત્રોની ભયંકરતા એમને સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાન નહોતી. એઓએ પોતાનાં શસ્ત્રો અને વિમાનોનો ચાર ગણો વિકાસ કર્યો. પરંતુ જર્મન તૈયારીઓને તેઓ પહોંચી શક્યા નહિ. ચેમ્બરલેન પ્રધાનમંડળ ગૂંચવણમાં પડી ગયું. આથી આમની સભામાં એમની વિરુદ્ધ સખત પોકાર થયો ચેમ્બરલેને રાજીનામું આપ્યું તેમને ઠેકાણે વડા પ્રધાન તરીકે સાહસિક ચર્ચીલ આવ્યા છે. જેનું કારણ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના બધા પક્ષે

સન્માન આપી તેઓ પ્રધાનમંડળમાં જોડાયા છે ડિટી વધુમાં મી એગેરી માન્ઝરવેગીવ પ્રધાન નિમાયા છે સર્વાલે યુદ્ધમાં છેલ્લે રેડી જીત થાય ત્યાં સુધી ચલાવવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો છે પણ જર્મનોથી નહિ ગભરાવાનું કહ્યુ છે ફ્રેંચોએ પોતાના સેનાધ્યક્ષ મી ગેમલીનને બદલી તેને ઠેકાણે જનરલ વેગાંડને નીમ્યો છે ૮૪ વરસના જનરલ પેટિનને ઉપપ્રધાન બનાવ્યો છે યુદ્ધમાં ગમે તેટલું નુકસાન થાય છતાં પણ સુલેહ નહિ કરવાનો બંને પ્રજાઓએ વિચાર રાખ્યો છે

જર્મનો બેલ્જિયમની ઉપર આક્રમણ કરે છે

વીજળીની ઝડપ પેઠે નવા બનાવો બનતા જાય છે આજનો બનાવ આવતી કાલે જૂનો પડે છે જર્મન આક્રમણ પણ વીજળીના ચમકારની પેઠે આવે છે સરસમાં સરસ સૈન્ય પણ એને રોકી શકતું નથી નદીઓ પર્વતો ખાઈઓ એ આક્રમણ સફળતાથી ઓળંગી શકે છે કિલ્લેબંધીઓ એને અટકાવી શકતી નથી જર્મનીના વિમાનો અને ટેંકો વધારે ઊંચી જાતના અને વધારે સરસ ૨૬ માલુમ પડયા છે અંગ્રેજોના ટેંકો વિમાનો અને વિમાનીઓ બંને સારા છે પણ જર્મન જેટલી મોટી સંખ્યામાં તૈયાર થઈ શકયા નથી જર્મનીએ હોલાંડ જીત્યા પછી બેલ્જિયમ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે જેવી રીતે જર્મનીની સરહદ ઉપર ફ્રાન્સે મેગીનોટ લાઈનની મોટી કિલ્લેબંધી કરી છે તેવી જ રીતે જર્મનીને અટકાવવા બેલ્જિયમની સરહદ ઉપર પણ વણસો માઈલ લાંબી મેગીનોટ લાઈન પણ ફ્રાંસે બાંધી હતી આ લાઈન અતિ મજબૂત નહોતી જર્મનીએ જેવી રીતે નોર્વે ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું તે જ પદ્ધતિસર બેલ્જિયમ ઉપર ધસારો કર્યો પરંતુ બેલ્જિયમ ઉપર વિશાળ પ્રમાણમાં સૈન્ય એમણે મોકલ્યુ છે

બેલ્જિયમનો મોટો ભાગ જર્મનોને કબજે

આ નાના રાજ્યો પર જર્મની આક્રમણ કરશે એ સૌ સારી રીતે જાણતા હતા તેથી ગાફેલ તેઓ રહ્યા નહોતા પરંતુ તેઓનાં સાધનો ટૂંકાં હતાં તેઓ એક બીજાની સાથે ભળી ગયા નહિ એકસંપી કરી હોત તો ઘણો ફેર પડત જર્મનોએ સને ૧૯૧૪ ની સાલમાં પણ એ જ રીતે બેલ્જિયમ મારફતે ફ્રાન્સનું આક્રમણ કર્યું હતું પેરીસની ઘણી નજીક આવ્યા પછી એમને મિત્ર રાજ્યો ભગાડી શકયા હતા બેલ્જિયમમાં મિત્ર રાજ્યોનું સૈન્ય પણ બેલ્જિયમ સૈન્યની મદદે આવી પહોંચ્યું હતું તેણે પણ સાથે જર્મન ધસારાને રોકવા પ્રયત્નો કર્યા બચાવ ઉપર રહેલા સૈન્યે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો પરંતુ જર્મન આક્રમણ થોભી શકાયું નહિ જર્મન વિમાનો આકાશમાંથી ભયંકર ગોળાઓનો વરસાદ વરસાવવા માંડયા તેમની સામે મિત્ર રાજ્યોનાં વિમાનોએ સામનો કર્યો પરંતુ તેથી વિમાની આક્રમણ અટક્યું નહિ ટેંકોએ પણ પૂરી ખાનાખરાબી કરી બેલ્જિયમ અને મિત્ર રાજ્યોના સૈન્યો પાછા હઠી નદી ખાઈઓ અને કિલ્લેબંધીમાં દાખલ થયા બેલ્જિયમના મુખ્ય શહેરો જર્મનોના હાથમાં આવ્યાં

જર્મનો ફ્રેંચોની ભૂમિમાં પ્રવેશ કરે છે

બેલ્જિયમની રાજધાની બ્રસેલ્સ પડયું લીજ અને નામુરના કિલ્લાઓને જર્મનોએ ઘેરો ઘાલ્યો બેલ્જિયમ સૈન્ય અતિ બહાદુરીથી ઘણા દિવસો સુધી લડયું છેવટે એ બંને કિલ્લાઓ પણ પડયા છે ફ્રેન્ચોની અભેદ્ય મેગીનોટ લાઈનની ઉત્તરે સિત્તર માઈલની કિલ્લેબંધીમાં જર્મનોએ ગાબડું પાડયું છે એમની ટેંકો અને વિમાનો કિલ્લેબંધી અને ખાઈઓમાં પણ ઘાણ કાઢી નાખે છે કોઈ રીતે અટકતા નથી ફ્રેંચ સૈન્ય આખા યુરોપમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે પરંતુ એ જર્મનીના આધુનિક યાંત્રિક આક્રમણને તે પણ અટકાવી શકયું નથી ચારે તરફથી ત્રણસો માઈલના વિસ્તારમાં ભયંકર ખૂનખાર યુદ્ધો ચાલે છે મ્યુઝ નદીને જર્મન લશ્કર ન ઓળંગે તે માટે મિત્ર સૈન્યોએ બનતું કર્યુ પરંતુ એ લોકોના ધસારો દોડતા જ જાય છે એમની ગતિ કેવી રીતે અટકાવવી તે મુશ્કેલ સવાલ થઈ પડયો છે મિત્ર રાજ્યો અને બેલ્જિયમનું લશ્કર કાયમ છે તેઓના સાધનો પણ બચાવી શકાયાં છે

જર્મનો પેરીસ તરફ વધે છે

મિત્ર રાજ્યોએ પોતાના સર્વે સાધનો યુદ્ધભૂમિ ઉપર મૂકવા માંડ્યા છે એમણે અતિ મોટા પ્રયત્નો કરીને જર્મન વેગને અટકાવવો છે એમણે ખૂનખાર લડાઈઓ લડીને જર્મન વેગને ધીમો કરી નાખ્યો છે પરંતુ હજી તદ્દન અટક્યો નથી મિત્ર રાજ્યો પ્રાણપણે મહેનત કરે છે કોઈ પણ ભોગે એમને જર્મનોના ત્વરિત પ્રવાહને અટકાવવો છે હમણાં શ્વાસ ખાવા જેટલો સમય મળે તો પછી બીજું બધું ઠીક થઈ શકે પહેલા દિવસની લડાઈમાં ફ્રેંચ સૈન્યોને હાર ખાવી પડી હતી પરંતુ પાછળથી એઓએ પોતાની સ્થિતિ સુધારી છે ગયા યુદ્ધના પ્રમાણમાં આ યુદ્ધમાં ચાર ગણાં યાન્ત્રિક સાધનો ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે જર્મનો પાસે મિત્ર રાજ્યો કરતા યાન્ત્રિક સાધનો વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી યુદ્ધમાં એમને વિજયો મળે છે

છેલ્લા સમાચારો એ છે જર્મનો ફ્રાન્સના ડકર્ક શહેરમાં પ્રવેશી શક્યા છે અને પેરીસ પર હજારો બોમ્બો ફેંકી શક્યા છે

જર્મનીના આદર્શો

જર્મનીએ ફ્રાંસમાં લગભગ સો સવાસોએક માઈલ પ્રવેશ કર્યો છે સેન્ટક્વેન્ટીન સુધીના શહેરો જર્મનીના કબ્જામાં આવી ગયા છે પેરીસ ઉપર વિમાનો ગોળાઓ છોડે છે પેરીસને ફ્રેંચ સરકારે યુદ્ધભૂમિ તરીકે જાહેર કરી છે એટલે વસ્તી ત્યાંથી ખસેડી નાખી હશે જર્મનો કોઈ પણ રીતે પેરીસ લેવા માગે છે તે માટે તેઓએ વીસથી પચ્ચીસ લાખ માણસો હજારો ટેંકો અને સાત હજાર વિમાનો ત્યાં ભેગા કર્યાં હોવાનું સમજાય છે ફ્રેંચો પેરીસને બચાવવા પ્રાણપણે સૈન્ય ને સામગ્રીઓ ભેગા કરે છે સ્થિતિ બહુ જ ગંભીર છે પણ નિરાશાજનક નથી બીજી તરફ જર્મનો ફ્રાન્સના કિનારા તરફ વધવા ભગીરથ મહેનત કરે છે ફ્રાંસનો કિનારો જિતાય તો સાંકડી અંગ્રેજી ખાડી ઉપર તોપોનો મારો ચલાવી ખાડીનો વહાણોનો વહીવટ બંધ કરવા તેઓ યત્નશીલ છે જર્મનોને રોકવા માટે અંગ્રેજો ખાઈઓ ખોદી કટીબદ્ધ થયા છે ફ્રાંસના કિનારાનું ઈંગ્લાંડના ડોવર બંદરની છેક નજીકનું બંદર બુલોન જર્મનોને કબજે થઈ ગયું છે

ઈટાલી શું કરશે?

છેલ્લા દસ દિવસ થયા મિત્ર રાજ્યોની સામે ઈટાલી આજ યુદ્ધમાં ઊતરશે કે આવતી કાલે ઊતરશે તેની રોજ અફવાઓ ઊડયા કરે છે, છતા ઈટાલી રાહ જુવે છે એને ઇજિપ્તમાં રહેલા અંગ્રેજી સૈન્યો એબિસીનિયા અને લીબિયા નામના ઈટાલીના બે સંસ્થાનો પર હલ્લો કરે એવો ભય જણાય છે પરંતુ ઈટાલીના છાપાઓનું વલણ જોતા લાગે છે કે તક જોઈ જર્મની સાથે તે જરૂર જોડાશે એને ફ્રેંચ કબ્જાના સંસ્થાનો ટયુનિશિયા, જીબુટી વગેરે સ્થાનો અને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં સર્વોપરી સત્તા પણ જોઈએ છે મિત્ર રાજ્યોના પરાજયથી તે વધારે ઉત્સુક થયું છે થોડા વખતમાં એના સૈન્યો યુગોસ્લાવિયાના રાજ્યને જીતી લેવા માગે છે અને તે તેને માટે મુશ્કેલ નથી યુગોસ્લાવિયા જીત્યા પછી ગ્રીસ અને તુર્કીનો વારો આવશે ઈટાલી જુવે છે કે આવી ને આવી રીતે જર્મનોને વિજયો મળ્યા કરે તો મિત્ર રાજ્યો ઉપલા ત્રણે રાજ્યોને મદદ કરી શકશે નહિ ઈટાલી યુદ્ધમાં જોડાયું તો મિત્ર રાજ્યોને બીજી સરહદો તરફ સૈન્યો મૂકવા પડશે

અમેરિકા મદદ કરશે?

અમેરિકાની દિલસોજી મિત્ર રાજ્યો તરફ છે પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ વારંવાર જર્મનીના અવળા કામો તરફ અપકીર્તિ જાહેર કરે છે પરંતુ યુદ્ધમાં તે મિત્ર રાજ્યો સાથે જોડાય તેવી વકી નથી અમેરિકાના એકવીસ રાજ્યોએ સાથે મળીને જર્મની તરફ નાનાં રાજ્યો પર વગર કારણે આક્રમણ કરવા માટે વાંધો લખ્યો છે પણ તેની કાંઈ અસર થાય તેમ નથી યુદ્ધની સ્થિતિ જોતા મિત્ર રાજ્યો માટે બહુ જ ગંભીર સમય આવી પહોંચ્યો છે ચારે તરફ વાદળાંથી આકાશ છવાયેલ છે ક્યારે મુશળધાર વરસાદ તૂટી પડશે તે કાંઈ કહી શકાય નહિ પરંતુ ઘણી વખતે સૂર્યનો પ્રકાશ એ વાદળીઓને વિખેરી નાખવા સમર્થ થયો છે અંગ્રેજોએ ચારે તરફથી યુદ્ધનાં સાધનો માટે મોટી તૈયારીઓ કરવા માંડી છે અમેરિકામાં ચાર હજાર નવા વિમાનો બનાવવા માટે એમણે વરધી આપી છે કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ વિમાનો વિગેરે ત્વરાથી તૈયાર કરાવવાની યોજનાઓ થઈ છે

આધ્યાત્મિક પ્રેમ *

મૂળ લેખક . પેન્તેલેમ રોમેનોવ . અનુવાદક શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધી

પેન્તેલેમ રોમેનોવ (Panteleymon Romanov) જન્મ ૧૮૮૭ (આશરે)

નૂતન રશિયાના જુવાન સાહિત્યકારોમા નહિ, છતા પ્રથમ પંક્તિના નવા સાહિત્યકારોમા આ વૃદ્ધ રોમેનોવનું સ્થાન અચૂક ગણાય છે ક્રાંતિ પૂર્વે તેણે લખવાનું શરૂ કર્યું હતું પરંતુ ક્રાંતિએ જ તેને ક્રાંતિ બક્ષી એમ સાહિત્યવિવેચકો કહે છે કેમ કે એ પછી જ એનું નામ માત્ર રશિયામા જ નહિ પણ દુનિયાભરમાં ઝળહળી ઊઠયુ એની વાર્તા-નવલકથામા Without cherry blossom, Three pairs of silk stockings New commandment તથા On the volga દેશવિદેશમા ખ્યાતિ પામ્યા છે આ બધી વાર્તા-નવલકથાઓમા મોટે ભાગે સોવિયેટ રશિયાના નૂતન સ્ત્રીપુરુષસબંધ, પ્રેમ, લાગણી, લગ્ન, નીતિ વગેરેનું સૂક્ષ્મ સચોટ આલેખન છે કમ્યુનિસ્ટ આદર્શ સાથે આ બધા ભાવો અને લાગણીઓનો મેળ કેવી રીતે ખાય છે અથવા કેવી અથડામણો પણ થાય છે તે તેણે કલાત્મક રીતે બતાવેલ છે

આ ઉપરાંત તેની એક મહાન નવલ Russia નામની છે ગના યુદ્ધ સમયનો રશિયન સમાજ એમા હૂબહૂ ચીતર્યો છે તુર્ગેનેવની પાત્રાલેખનની શક્તિ તથા ગોગોલની લખાવટની યાદ એ ગ્રંથ આપે છે. ૧૯૩૪ મા Property નામની નવલકથા તેણે લખી છે એક કલાકારનું ક્રાંતિ વિષેનુ મનોમંથન એમા આલેખેલુ છે

આ વાર્તા એમની Twin Souls નો અનુવાદ છે

ઓગણત્રીસ વરસની કૂળી વયે સર્જન-કલાના કામના અતિશય દબાણને પરિણામે તેને ક્ષય લાગુ પડયો

તેને ક્રિમિયા મોકલી દેવામા આવ્યો ત્યા દરિયા કિનારે એક વૃદ્ધ બાઈના મકાનમાં એક ઓરડી ભાડે લઈ તે રહેવા લાગ્યો બિલકુલ કામ ન કરવાની ખૂબ સખત ચેતવણી આપવામા આવી હોવા છતા તે પોતાની સાથે એક નોટબુક અને એક પેન્સિલ લઈ આવ્યો હતો

કોઈ પણ સેનેટોરિયમમા તે રહી શક્યો હોત પણ એને એ ન ગમ્યુ ટોળાં અને અવાજથી એ ભાગતો ફરતો હતો માણસોના ટોળા તેને અકળાવી નાખતાં હતાં—અથવા કહો કે માણસો તેને અકળાવતા હતા એમ નહિ, પણ તેમની જોડે વ્યવહાર કરવાની તેની અનાવડત તેને અકળાવતી હતી એની વધતી જતી કીર્તિએ એના સ્વભાવમા કશુ જ પરિવર્તન કર્યું ન હતું લોકોના ટોળા વચ્ચે હજી ય તે અસ્વસ્થતા જ અનુભવતો એ સમતે એને હમેશ એમ લાગતુ કે હળવી મજાક અને લહેરી જવાબોની એની પાસે અપેક્ષા રાખવામા આવતી પણ આખી જિંદગીમા તેણે કદી મશ્કરી કે હળવી મજાક કરી જાણી ન હતી

સ્ત્રીઓ ય પહેલા નો પ્રથમ પરિચયે તેની ભણી ભારે સ્ફૂર્તિ આશા અને કુતૂહલપૂર્વક જોતી પણ ધીમે ધીમે એ આંખોનું નૂર ઊડી જતું અને બેદરકારી પૂર્વક તેની પાસેથી ખસી જતી, પછી કદી તેનામા રસ સુધ્ધા લેતી નહિ ખુદાએ સ્પષ્ટ વાણીની બક્ષિસ એને આપી ન હતી અને એને લાગતુ કે એ બક્ષિસ વિના, મજાકભરી રીતે અને ઝમકદાર રીતે વાત કરવાની શક્તિ વિના સ્ત્રીઓ સુધી પહોંચવુ અશક્ય હતુ.

---

* ' વિશ્વ સાહિત્યની વાર્તાઓ ' નામક આરતી સાહિત્ય સંઘ તરફથી પ્રગટ થનાર પુસ્તકમાંથી

આ સેનેટેરિયમમાં આવનારી સ્ત્રીઓ, અરે એમાંની બિલકુલ આ ાડ મરી સ્ત્રી સુધ્ધાં પુરુષ પાસેથી તો અત્યંત રસિક અને ઝમઝ્દાર વાતચીત ની જ અપેક્ષા ગખતી

અનેક વાર ભારે ગ્લાનિ પૂર્વક તેણે જોયુ હતુ કે તદ્દન સાધારણી વૃત્તિવાળા જુવાનિયાઓ સુંદર દેખાતી સ્ત્રીઓમાં ભારે લોકપ્રિયતા પામતા હતા વાતવાતમાં સ્ત્રીઓને હસાવવાની અને ખિજાવવાની તેમની શક્તિને જ જોરે !

અને તે પોતાની જાતને વારેવારે પૂછતો હતો 'આ અત્યંત રૂપવતી અને ખુશબુદાર સ્ત્રીઓ, માણસને સર્વાધિક આનંદ આપનારી આ સ્ત્રીઓ શુ એટલી બધી ભયંકર ભેજાગેમ' હશે કે સતત તેમને કોઈ ને કોઈ હસાવે, ખિજાવે એની તેમને જરૂર પડે ?'

કેન્વાસ ઉપરના આ સચોટ કવિ- આ મહા મેધાવાન ચિત્રકારને અનેક સ્ત્રીઓએ પહેલા તો આવી જ છીછરી દૃષ્ટિએ નીરખ્યો હતો પણ એક જ દિવસમાં તો એમનો બધો ઓપ ઊતરી ગયો હતો અને જાણે કશુ હોય જ નહિ એવી એ બની ગઈ હતી અરે એ દેખાવડો હોત, અરે એ વાકડિયા ઝુલ્ફાવાળો ય હોત, એનો ચહેરો અણીદાર હોત અને રોમાંચકારી ફિક્કો લાગણીપ્રધાન હોત તો જરૂર આ સ્ત્રીઓએ કાંઈ નહિ તો એના ભણી વધારે ધ્યાનપૂર્વક જોયુ તો હોત જ અને તેની છટાદાર રીતે વાત કરવાની અશક્તિને ય એમણે માફી બક્ષી હોત

પણ એનો તો દેખાવ તદ્દન સાધારણ હતો એક નમ્ર સંકોચશીલ ફિક્કો ચહેરો ઉપર નાની પાતળી દાઢી, માંદા ફિક્કા ગાલ અને ચાલવાની શાંત ઢબ, કપડા ક્યારે કેવા પહેરવા એનુ ય પૂરુ ભાન ન હતું આ ઋતુમાં તે એક ભૂરો કોટ પહેરતો ને ઉપર સાદી ટાઈ ! અને બટનવાળો કોટ પહેરવો કે બટન વિનાનો એ તો એ નક્કી જ કરી શકતો ન હતો કોક વાર એને એમ લાગતું કે ગળા સુધીના બટનવાળો કોટ પહેરી બહાર જવુ ઠીક નહિ, બીજી વાર વળી એથી બરાબર ઊલટુ વિચારતો કે બટન વિનાનો કોટ પહેરવામાં તો ખમીસ વધારે પડતુ બહાર દેખાય છે

પ્રત્યેક સવારે તે દરિયાકાંઠે ફરવા જતો અને ગૂઢ રીતે ક્ષિતિજમાં ભળી જતા સમુદ્રના ચમકદાર પટાને જોતો ઊભો રહેતો, દૂર કિનારા ઉપર વળાંક લઈ ફરતી સ્ત્રીઓ એ વખતે એની નજરને ઘડીક રોકતી હાથ ગરદન, ખભાઓ અને પગોને બને તેટલુ વધારે સૂર્યસ્નાન કરાવવાના હેતુથી તેઓ બહુ ઓછા વસ્ત્રોમાં વીંટળાયેલી દેખાતી

એ સ્ત્રીઓ તો આની જરી નજર પણ ભાગ્યે જ નાખતી એમની આંખે તો આ આદમી, સ્ત્રીઓને જેમનામાં મઝા પડે તેવામાંનો નહિ જેમને માટે સ્ત્રીઓ તલસે છે તેવા ચમકદાર વ્યક્તિત્વવાળો નહિ, પણ સાધુ જેવો વધારે લાગતો

આ સ્ત્રીઓની પોતાની ભાષામાં કહું તો ચમકદાર વ્યક્તિત્વવાળો પુરુષ એનો અર્થ એટલો જ કે જેના સ્નાયુઓ સારા વિકસ્યા હોય, જે તેમની સામે ધૃષ્ટ નયનો વડે સ્થિર જોઈ શકે અને રમૂજી તથા ઉત્તેજક વાતચીતમાં ખેંચી જઈ શકે

એ કેટલી દયામણી સ્થિતિ છે કે કુદરતે જુદા જુદા જીવોની સૃષ્ટિ સર્જતા માનવીઓમાં પાશવી વૃત્તિઓ ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકયો છે અને તેના આધ્યાત્મિક ગુણો તથા સર્જનાત્મક શક્તિઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા બતાવી છે !

તેમ છતા આપણા આ કથાકારે તો વાર વાર એવી કલ્પના કરી હતી એક દિવસ એમએક—કહો કે ચમત્કારથી કોઈ એક સ્ત્રી એવી જડી, જે સુવિકસિત મજબૂત 'મસ્'સ' અથવા છીછરી, ઉશ્કેરાટ ભરી અને છટાદાર વાતચીતની શક્તિની ગરજુ નહિ હોય

આ કલ્પના આ સ્વપ્ન એના માથા ઉપર ચઢી બેઠું હતું એની ધૂનમાં જ તે દરિયાકિનારે જતો અને એક સામટા કલાકો સુધી બેસી રહેતો—ક્યારે

એના એકાંત જીવનને ભરી દેનારો ચમત્કાર બનશે એના ખ્યાલમાં જ જરૂર એક દિવસ આ જ કિનારા ઉપર એ આવશે, આ આદમીની પૂરી જાણ થતાં કદી તે તેનો પીછો નહિ છોડે એનો સર્જનશીલ આત્મા તેને માટે બસ થશે આ આદમીનો દેખાવ આકર્ષક નથી, એનામાં નવું નવું કરી બતાવવાની તમન્ના નથી સાહસ નથી વગેરે વગેરે વસ્તુઓ પ્રત્યે તે ધ્યાન જ નહિ આપે પછી આજ સુધી ભોગવેલી આ એકાંતના નહિ સહેવી રહે !

આ કલાકારે સ્ત્રીને સદા સુંદર અને ઉમદા તરીકે જ નિહાળી હતી એને હંમેશા દહેશત રહેતી કે રખે ને પોતે સ્ત્રીના સ્રીત્વને તદ્દન અર્થહીન તોછડા શબ્દો વડે અપમાન પહોંચાડી બેસે ! પણ વાત એથી ઊલટી જ હતી અર્થહીન અને તોછડા સુદ્ધા શબ્દો માટે તો સ્ત્રીઓ ઝૂરતી હતી

ક્વચિત કોઈક સ્ત્રી પરિચયની શરૂઆતમાં નમ્ર બની થોડી સૂક્ષ્મ સચોટ આધ્યાત્મિકતા બતાવતી, પણ તે ય બહુ ન ટકતી એણે એની નજરોનજર જોયું હતું કે આવી સ્ત્રીઓ સુદ્ધાને હસાવી અને ઉત્તેજી શકાતી હતી એટલું જ નહિ પણ કોઈક તેમને હસાવે એ એમને રુચતું હતું

આવી એકાદ સ્ત્રી સાથે કદાચિત ગાઢો પરિચય બંધાઈ જાય અને એનામાં આધ્યાત્મિકતા ઘડીભર દેખાય તો ય એકાદ મહિનામાં તો તે સ્ત્રીના ચહેરા ઉપર કલાકાર જે સૌંદર્ય માટે ઝૂરે છે અને પોતામાં ઝીલી પુનઃ સર્જવા મથે છે તેની અતિશય વાતોથી આવેલો કંટાળો અને થાક તરવરતો દેખાવાનો જ જે અવિરત ખંતથી કલાકાર તેના સર્જન પાછળ મંડ્યો રહે છે એનું દર્શન તો આવી સ્ત્રીમાં ય અશક્ય જ ગણાય. ઉચ્ચ કક્ષાના આવા મૂલ્યાંકનોનો તેમને જલદી કંટાળો આવી જાય છે મોટે ભાગે એનું કારણ તો એ હોય છે કે આવા મુલ્યાંકનોની કદર એવા જ માણસો કરી શકે છે કે જેઓ સતત રીતે તેમાં રચ્યા રહેતા હોય એવા જ માણસો એને વળગી પણ રહી શકે છે એ તે કેવું દુર્ભાગ્ય અને દુઃખદાયું છે કે આપણે જ્યારે મન ખોલીને બુદ્ધિ શીઘ્ર લોકો જેને 'સાધના' કહે છે તેવી સાધનાની વાત કરતા હોઈએ ત્યારે સામાના ચહેરા ઉપર નીરસતાભરી એકાગ્રતાનો થાક અને કંટાળાના ચિહ્નો તરવરતા જોઈએ ?

એ પછી સતત એકાંત સિવાય બીજું રહે છે ય શું ?

દેખાય છે તો એમ જ

[૨]

એક સવારે કલાકારના હાથમાં પોસ્ટમેન એક પત્ર મૂકી ગયો પરબીડિયા ઉપરના અક્ષરો સુંદર ચપળ હાથોએ લખેલા હતા એ લખાણ જ પોતે બોલી ઊઠતું હતું કે કોઈ સ્ત્રીનું છે ખૂબ આછી ભભકે જ ધ્યાનમાં આવે એવી આછી ખુશબુ અંદરથી આવતી હતી કેમ જાણે એના ઉપરથી જ એવો વહેમ પડી જાય કે અત્તરની શીશીવાળા કબાટના ખાનામાં આ પત્ર લાંબો સમય પડી રહેલો હોવો જોઈએ

આશ્ચર્યનો પાર ન હતો ઉત્તેજનાનો પાર ન હોતો

સેલ્યુસ નયનોએ ક્યારનુંય ઝીણી સીધી લીટીઓ વાંચી લીધી વચમાં વચમાં ક્યાંક વાંકી થઈ નમી પડતી એ લીટીઓને છેક છેડેના અક્ષરોને જેમ તેમ કરી સમાવી દેવાના આ યત્ન હતા, ખરી રીતે જે બીજી લીટીમાં લખાવા જોઈતા હતા

'તમે જેને કદી પિછાની નથી પણ જે કેટલાક સમયથી તમારા કામના સુંદર અને સુભગ આત્મા ઉપર મુગ્ધ થઈ બેઠી છે તેવી આ એક નારીનો પત્ર પામતાં તમે ભારે તાજુબ થશો મને પોતાને જ ખબર નથી આ કેવી રીતે બન્યું પણ એક અઠવાડિયા પહેલા મેં તમને જોયા અને તમે કોણ છો એ જાણ્યું ત્યારથી તમને લખવાની એક અદમ્ય વૃત્તિ હું અનુભવી રહી છું તમને ધારી ધારીને જોયા વિના મારાથી રહેવાયું નહિ મેં જોયું કે તમે મારી જેમ અત્યંત એકાકી છો પણ કૃપા કરી સામાન્ય રીતે આવે સમયે સાધારણ વૃત્તિના માણસો જેવા નિર્ણયો બાંધી લે છે એવો કોઈ નિર્ણય બાંધવાની ઉતાવળ તમે ન કરશો

આવે સ્થળે જે સ્વાભાવિક રીતે કરવામાં કે માગવામાં આવે છે એથી સાવ ઊલટું હું તમારી પાસે રજૂ કરું છું કે આપણી વચ્ચે દુન્યવી સંબંધ બાંધવાનો ખ્યાલ મારા મનમાં બિલકુલે નથી અને એની ખાતરી રૂપે એટલું જ કહી શકું છું કે, તમે મને મળવાનો બિલકુલે પ્રયત્ન નહિ જ કરો, એ જ શરતે હું તમને લખવાનું ચાલુ રાખીશ આટલા ઉપરથી જ તમને એટલી તો ખાતરી થશે કે મારા દિલમાં કોઈ બીજા સ્વાર્થી હેતુઓ નથી

તમે ખડકની ટોચ ઉપર બેસી સમુદ્રની તરંગાવલિ નિહાળી રહ્યા હતા ત્યારે મારું મનોમન પોકારી રહ્યું હતું 'હું તમને ઓળખું છું—આપણા આત્મા વચ્ચે એક અતૂટ ગાંઠ વળી ચૂકેલી છે' ખાલી દિમાકવાળા, ચચરા ટોળા પ્રત્યે મને પણ અણગમો છે એ લોકો કદી કીમતી ચીજ એમના જીવનમાં પ્રવેશવા જ દેતા નથી અને પોતાની પોકળતા છુપાવવા માટે તો એમણે કંઈ ને કંઈ ઊભું કરવું પડે છે આટલામાં કદાચ આપણે જ બે એવા માનવી હઈશું જે અંદરના પ્રકાશ ઉપર મુસ્તાક બની જીવી શકીએ અને જીવનની આધ્યાત્મિકતા તથા સૂક્ષ્મ વેધમ્તાનો આનંદ માણી શકીએ બાહ્ય વસ્તુઓની કશી સહાય વિના સૂક્ષ્મ આંતરિક આનંદ અનુભવવા જેટલાં આપણા વિશુદ્ધ સંસ્કારો છે

એકાંતતા સહન કરવાની શક્તિ ઉપરથી જ હું હંમેશ આ આંતરિક મહાનતા કોનામાં છે અને કોનામાં નથી એ જાણી લઉં છું જે માણસને મન એકાંત એક સર્વોત્તમ આભૂષણ છે તેનામાં આ મહાનતા હોય જ છે, એવો વિશ્વાસ માની જ મને આમ્યાં શકે છે, મારી જિંદગીમાં આ પહેલી જ વાર મેં એવા પુરુષોમાંના એકને તમને પત્ર લખવાનો નિર્ણય કર્યો છે

માનવીમાં જેમ આ આંતરિક મહાનતા વધારે તેમ મારે મન તે વધુ પ્રિય વધુ આકર્ષક પણ સાથે જ એને ન મળવાનો મારો પ્રયત્ન પણ એટલો જ ભારે આત્માના આ અતૂટ સંબંધમાં બાહ્ય વસ્તુઓની કશી જ કિંમત કે અસર નથી.

આત્માની આરત અને વિષયની ભૂખ બેની વચ્ચે શત્રુતા જ સંભવે આ વિશ્વગાળમાં શરૂ થતા જ આખો ઉમદા સંબંધ વિકૃત બની જાય છે, નષ્ટ થાય છે જે સ્ત્રી અને પુરુષો આત્માના આંતરિક તેજ ઉપર જીવવા માગે છે એમના જીવનમાં જો કોઈ કરુણા હોય તો તે આ જ છે

તો આપણે એક કરાર કરીએ—હું તમને સતત પત્રો લખતી રહીશ પણ તમે આપણા આ આધ્યાત્મિક સંબંધને સ્થૂળ શારીરિક બનાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરો તમારે મને મળવાનો પ્રયત્ન જ કરવો ન જોઈએ માનવી ગમે તેટલો આધ્યાત્મિક હોય પણ એના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નથી મને શ્રદ્ધા નથી કે જીવનના અદ્ભુત અનુભવને મહાત કરી ધૂળ મેળવીને શારીરિકતા વિજય નહિ જ પામે

જડ શારીરિક વસ્તુ ઉપર આપણે સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવશું પછી જ આપણે મળવાને શક્તિમાન બનશું'

3

કલાકાર તો આ પત્ર વાંચી આભો જ બની ગયો તેણે પત્રમાંના સૂચનાનુસાર જવાબ લખ્યો આ જ એ સ્ત્રી હતી જેની આરાધના તેણે અજાણે એકાંતમાં આદરી હતી પોતે જીવનમાં જેને સર્વોત્તમ વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી હતી એની જ કિંમત એના જીવનમાં પેલી સ્ત્રીને આંકી હતી. કલાકારનું હૃદય પત્રને શબ્દે શબ્દે પોકારી 'હું—આ જ કેમ જાણે ઓળખીએ—વર્ષોનાં વર્ષોથી એક બીજા માટે જ્યાં!' એને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ એક એવી સ્ત્રી છે જેને તેના સર્જનના અંતસ્થાની 'એકાગ્રતા'નો ટકોરો નહિ આવે અને તેની અનંત એકાંતમાંથી ... મુક્તિ અપાવશે

તેણે ફરી ખૂબ બારીકાઈપૂર્વક તે નારીના સુંદર મરોડદાર હસ્તાક્ષરો જોયા કાગળમાંથી ઊઠતી આછી મધુર સુગંધનો આસ્વાદ લીધો અને એને જાણે એમ જ લાગ્યું કે નારીની સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મ તાનું તેણે પાન કર્યું!

'એણે શાથી એમ ધારી લીધું કે તેને મળતાં હું તેની નારીગત ખુબસુરતી અને ખેંચાણથી દોર વાઈ જ જઈશ, અને એક અદ્‌ભુત અનન્ય મિત્રતને ધૂળ બનાવીશ? ના–ના–હું રજમાત્ર યે એવી રીતે નહિ વર્તું કે જેથી તેને તેનું હૃદય મારી આગળ પાથરવા માટે દુઃખ કે પશ્ચાત્તાપ થાય.' કનાકાર મનોમન દલીલ કરી રહ્યો

'પેલી શૂન્યદિમાગધારી સ્ત્રીઓ અને પેલા ઘમંડી પુરુષો–પોતાની અજેયતાના ઘેનમાં જીવતા એ સૌની વચમાં આ નારી સાથે હાથમાં હાથ મિલાવી ફરવાનું સદ્‌ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થાય તો કેટલો સતોષ થાય! આહ! શી ઈર્ષ્યા હું જગાવી શકું! પછી તો એ સદાય મારી જ સાથે રહે અને કલાકો લગી અમે એવી વાતો કર્યા કરીએ કે બીજાઓના તો દિમાગમાં જ ન ઊતરે, અથવા તો બને જણા સંધ્યાના ધુમ્મસથી અર્ધી ઢંકાયેલી ક્ષિતિજ ઉપર મીટ માંડી મૂંગા મૂંગા સમુદ્રકિનારે બેસી પણ રહીએ!' કનાકારની તરંગાવલિ આગળ વધી

'દુનિયા આખીમાં પછી તો વાત ચાલે અને કોઈ સમજી જ ન શકે કે આવો શાંત, મીંઢો માણસ આવી નારીને આટલી આકર્ષી શકે!'

જ્યાં જ્યાં તે જતો ત્યાં ત્યાં તેની નજર પેલી નારીની ખોજમાં જ ફરતી દિવસ જતા તો એ વાન એના જીવન ઉપર અસવાર થઈ બેઠો બીજા પત્રની રાહ જોઈ તે દિનરાત વિતાવી રહ્યા અને બગીચામાં ફરતો ત્યારે ય સતત એ જ શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરતો કે આ બધામાં તે કઈ હશે!

એના બીજા પત્રમાં પ્રથમના કરતાં વધુ નીડરતા દેખાઈ એકે એક તાજી લીટીમાં તેને આ નારીનો આત્મા વિલસતો દેખાતો–જરૂર એ જુવાન હોવી જોઈએ, અને તેમ છતાં શારીરિક પ્રેમની ગંધ સુદ્ધાં તેણે કદી નહિ લીધી હોય. તેના પોતાના લખવા પ્રમાણે તો તે દુન્યવી સંબંધો અને ચીજોથી ડરતી હોય એમ લાગે છે

એના એ પત્રમાં હતું

'મારા પ્રિય મિત્ર!

હું તમને 'મિત્ર' તરીકે સંબોધવા ચાહું છું, કેમ કે આ શુષ્ક ઉજ્જડ રણ જેને આપણે સૃષ્ટિ તરીકે પિછાનીએ છીએ તેમાં તમે જ મારા એક માત્ર મિત્ર છો ગઈ કાલે હું મારા પ્રિય સ્થાન–ટેકરી ઉપરના પાઈનવૃક્ષ નીચે બેઠી હતી, સમુદ્ર ભણી નજર કરતી, ત્યારે મને થયું હતું તમે તમારી જાત ઉપર વિજય મેળવો પછી એક દિવસ આપણે શાંતિપૂર્વક ભેગા ફરીશું અને આજે લખીને જે વ્યક્ત કરીએ છીએ તે મોઢામોઢ બોલીશું આહ! ત્યારે કેવો અદ્‌ભુત આનંદ આવશે?

મારે માટે શું એ કદાપિ પણ શક્ય નહિ બને કે હું મારું હૃદય પાથરી નિખાલસ ભાવે તમારી આગળ મારો વિષાદ આજે મને એકાંતતાનો શાપ આપી રહ્યો છે તે વિષાદ મિત્રભાવે તમારા ખભાને, મિત્રના ખભાને અઢેલીને જાહેર કરી શકીશ? ઉફ્! કેવો ત્રાસદાયક આ ખ્યાલ છે, મારા સુકોમળ, મારા પ્રિય, મારા ઊર્મિલ મિત્ર? મને ખબર છે એ સમે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યા વિના માયાળુ શાંત પ્રેમ વડે તમે મારા લાંબા જાડા વાળ ઉપર હાથ ફેરવ્યા વિના નહિ રહો.

કેટલીક વાર હું તમને જોઉં છું તમે કલ્પનામાં લીન બની મૂઝાયેલાની જેમ લોકોના મો તરફ વિચિત્ર ભાવે જોતા આંટા માર્યા કરો છો તમારો સર્જક આત્મા એ ક્ષણે કાર્યશીલ હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે આહ! એ ક્ષણે તમને પેલા જાડા, આત્મતુષ્ટ પ્રાણીઓની વચ્ચે ફરતા જોઈ મારું હૃદય કેટલું વ્યથિત બને છે! બિચારા એ પ્રાણીઓને કશું ભાન નથી કે કુદરતે

એક એવો આત્મા સર્જ્યો છે જેનામાં કેન્વાસ ઉપર દિવ્ય સંગીત સર્જવાની સૂક્ષ્મતમ સર્જનાત્મક શક્તિ રહેલી છે. એથી જ તો, કુદરતનો આભાર માનવાને બદલે એ બિચારાં તમારી ઉપેક્ષા કરી રહે છે.'

૪

એક સાંજે મોતીના જેવા ચકચકિત સમુદ્ર ઉપરથી નજર ઉઠાવી ખડક ઉપર નાખતાં જ કલાકારે જોયું તો એક નારીની આકૃતિ ઉપર ચઢી રહી હતી. તે એકલી જ હતી. તેની આકૃતિ ઊંચી અને કૃષ હતી. અને તેણે ઓઢેલા વસ્ત્રનો છેડો પવનમાં પીંછાની જેમ ઊડી રહ્યો હતો. એક અસ્પષ્ટ આગ્રહીથી તેનું હૈયું ભારે ધબકારા અનુભવી રહ્યું. પોતાને તે ન જુએ એ રીતે સાચવીને તેણે તેને જોયા જ કરી. અલબત્ત એ ક્ષણે ય એને એમ તો થઈ જ રહ્યું હતું કે હું યોગ્ય કરતો નથી, વચનનો ભંગ કરી રહ્યો છું!

ખડકના ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર જઈ તે અટકી અને બિલકુલ અચળ થોડી વાર ત્યાં ને ત્યાં ઊભી રહી.

ધુમ્મસનું કફન ઓઢેલા એવા દૂર દૂરના દરિયાકિનારા ઉપર–જ્યાં માછલાંનાં ઝબૂકતાં તેજ દશ્યમાન થતાં હતાં, તેના ઉપર–તેની નજર ઠરેલી હતી.

એનો લાગણીક્ષમ ચહેરો, એની નિશ્ચિત દૃષ્ટિ અને ધરતી પર ઢસડાતા વસ્ત્રમાં ઢંકાયેલી તેની કાયા –આ બધાંથી તે કોઈક અદ્દભુત પરી જેવી દેખાતી.

કલાકાર કેવળ તાજુબ બની જોઈ રહ્યો. એની આંખમાં આંસુ ફૂટી આવતાં હોય એમ એને લાગ્યું, જેમ કોઈક અદ્દભુત ઊર્મિ–સંગીત એકાએક સાંભળવા મળતાં માણસનું થાય છે એમ.

એનું હૈયું અધૂરું બની પોકારવા તલસતું હતું: 'હું અહીં છું. તારી કસોટીમાં હું નિષ્ફળ નહિ નીવડું. મને વધારે તલસાવ નહિ. કેવળ તારા સાંનિધ્યની મારી આરત છે. મને બીજા કશાની સ્પૃહા નથી.'

ધીમે ધીમે તે ઊતરી રહી હતી. કલાકારની પાસેથી જ તેણે જવાનું હતું. કલાકાર એક ઘટા પાછળ સંતાઈ ગયો. અને પેલી નારીના પસાર થવાની રાહમાં ધ્રૂજતો ઊભો. નીચા મસ્તક સહિત તે પસાર થઈ. કલાકારે તેનો ચહેરો બાજુએથી જોયો. એક ક્ષણ તેની આંખો પણ દેખાઈ ગઈ–અસહ્ય અદમ્ય વેદનાથી ભરેલી! ઇચ્છા તો હતી તે ક્યાં જાય છે તે જોવાની, પણ ઉદ્યાનના ટોળામાં તે ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગઈ!

એ આખી રાત તે ઊંઘી શક્યો નહિ.

આ નારીના પત્રો દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ ઉમળકા ભર્યા આવવા લાગ્યા. બે પ્રેમીઓની વચ્ચે લખાય તેવા નહિ, પણ યુગયુગથી કોઈ ઊંડા પ્રેમથી જોડાયેલા બે માનવ–આત્માની વચ્ચે હોઈ શકે તેવા.

એક પત્રમાં કલાકારે પોતે લખ્યું—

'મારા આનંદ! ગઈ આખી રાત મેં કેવળ તારા જ અને આપણા પ્રેમના જ વિચારો કર્યા છે. મારા ઉપર જે આશીર્વાદ વરસ્યા છે એને સારુ મેં મારા નસીબને હજાર હજાર ધન્યવાદ આપ્યા છે. તેં તારી જાતને મારા કરતાં વધુ ઘણી પુરવાર કરી છે. તમામ તૃષ્ણાઓ અને આવેગોથી પર એવાં ઊંડા દટેલાં રત્નોની આપણાં હૃદયોએ શોધ કરી છે. ગઈ કાલે મારી બારીના કૂંડામાં મેં એક નાનકડો ફૂલગોટો ભાળ્યો. એ તો હું તરત જ કળી ગયો કે એ મૂકી જનાર તું જ હોવી જોઈએ. માનવ હૃદયોને જોડનાર જો કોઈ યોગ્ય લાગણીઓ હોત તો તે આ છે, નહિ કે શૂન્યદિમાગવાળી સ્ત્રીઓને આકર્ષવાની શક્તિવાળા દેખાવડા અને 'રસિક' પુરુષો –જેમને જોઈ મને પહેલાં પહેલાં તો ઈર્ષ્યા આવતી હતી—તેમની લાગણીઓ. તારી ઊંચી સુરેખ આકૃતિ, ઊંડા વિચારોથી ઘેરાયેલો તારો ઉદાસ ચહેરો જ્યારે હું મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ લાવવા પ્રયત્ન કરું છું ત્યારે હું જ મારી જાતને એક તાજુબી સહિત પૂછું છું: 'તું આ સદ્દભાગ્યને લાયક શી રીતે થયો!'

અને એ પત્રમાં તેણે પ્રશંસાપૂર્વક તે નારીનું શરીરવર્ણન પણ કર્યું હતું. કલાકારની કલ્પના ક્ષમતાના ચમકારાથી પેલી નારીને ચમકાવવાની તેની ઇચ્છા હતી.

'પણ શુ કામ આપણે પ્રેતનીજેમ એક બીજાથી છુપાઈને જીવવુ જોઈએ? મારા શરીરને માટે નહિ, પરતુ મારા ખુદના આત્માને માટે અનિવાર્ય થઈ પડેલા એવા આપણી વચ્ચેના દિવ્ય સબધનો નાશ કરે અને બધુ ધૂળધાણી કરે એવી શારીરિકતાને હુ મનસ્વી અધિકાર ભોગવવા નહિ જ દઉં એટલી જ શ્રધ્ધા હવે તારે મારામા રાખવી જોઈએ તારી સાન્નિધ્યમા ફરવાનુ મને કેટલુ દિવ્ય છે! ઓહ, મારા અદ્દભુત નસીમ! સદા ય તારા સાન્નિધ્યમા હોવા માટે હુ કેટલો તલસુ છુ! તારા પત્રોને આવતા સો કેટલો બધો સમય જાય છે! એ વિરહ મારાથી સહેવાય એવો નથી રહ્યો '

જવાબમા જે પત્ર આવ્યો એથી કલાકાર જરા ભયભીત બન્યો. ' હુ બધુ કરવા તૈયાર છુ પણ હમણા આપણે મળવાનુ તો નહિ જ મારા જીવનનો એક માત્ર આનદ તમે છીનવી નહિ જ લો ભલે અત્યારે કેવળ તરગ ઉપર જ સતોષાવાનુ હોય, પહેલા તો એટલુ ય મારા નસીબમા ક્યા હતુ?'

'મારા આત્મીય! તમને જાણ નથી કે મારો વિષાદ કેવોક છે તમને એમ ખબર નથી કે જીવનમા મે કદી નહિ અનુભવેલુ તમે મને આપી રહ્યા છો જેણે મારી આ વિષાદદશા આણી છે એ દગાખોર દુનિયાથી ચોકવાનુ શુ મને કારણ નથી? હમણા હમણા જાગેલી, જીવનની એક માત્ર આશા, મારો એક માત્ર આનદ એ દુનિયા ક્યારે પણ છીનવી લેશે, એ વિચારે ભડકવાનુ શુ મને કારણ નથી?'

'તમે લખો છો કે તારી સાન્નિધ્યમા ફરવાનુ મને કેટલુ દિવ્ય છે! પણ એથી તો ઊલટો મારા હૈયામા ધ્રાસ્કો પડે છે સાચે જ જો એવુ થઈ શકે તો કેવુ અદ્દભુત સુખ થાય! પણ હજી તમારામા વધુ વિશ્વાસ મારે પામવો રહ્યો છે, આપણા આત્મા વચ્ચેની આત્મીયતા વિષે હજી વધુ શ્રદ્ધા મારે મેળવવાની રહી છે ત્યાર પછી જ. કદાચ તમે કહો છો એ શક્ય થશે '

તમે ફરિયાદ કરો છો કે પત્રો તો ખૂબ સમય લે છે. તો આપણે એમ કરીએ કે પાઈનવૃક્ષવાળા મોટા પથ્થરની નીચે તમે તમારા પત્રો મૂકી જાવ હુ ભેગા કરી જઈશ અલબત્ત, આમ કરવુ તદ્દન આસમાની-સુલતાની જણાય છે એ ખરુ, પણ આપણે એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી

*

કલાકાર તેના પત્રો લઈ જઈ પેલા પથ્થર નીચે મૂકી આવતો દરેક વખતે તે જુદા જુદા સમયે જતો, એ આશામા કે એકાદ વાર એના દર્શન થઈ જાય પણ આજ લગી તો નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો એક વખત જુવાન ઊચા બાંધાની સફેદ વસ્ત્રધારી નારીને તેણે જોઈ એક ખડકા ઉપર બેઠી બેઠી તે પત્ર વાચી રહી હતી વારવાર તે તેની આખોને ઊચી કરી દૂર દૂર લહેરાતા નીલ સમુદ્રપટ ઉપર ઉતારતી હતી એ એટલી તો મગ્ન હતી કે કલાકાર તેની બાજુએથી પસાર થયો તે તેના લક્ષમા જ આવ્યુ નહિ જો એણે દૃષ્ટિ ઊચી કરી હોત તો કદાચ તેણે (કલાકારે) બધુ કહી નાખ્યુ હોત એ પોતાનો જ પત્ર વાચી રહી છે—એવી ખાતરી કરી લેવાની તેને કેટલી બધી તાલાવેલી હતી! અને એથી તો જતા જતા તે તેના ખભા પાસે થઈને પસાર થયો હસ્તાક્ષર પોતાના ન હતા તે નિરાશ થયો અને આ નારી બીજા કોકના પત્રો પણ વાચે છે, એ ખ્યાલે ભારે વ્યથિત બન્યો સભવ છે કે એની માતાનો કે એની કોક બહેનપણીનો જ પત્ર હોય! આમ મનમનામણું તો કર્યું, પણ એથી એનો ઘા જરાય રુઝાયો નહિ

પણ આ અનાશ્વાસ્ય ઉદાસીનતા એની આખોમા શાથી?

ત્રણ દિવસ બાદ એણે સાભળ્યુ કે એક બાઈએ ખડક ઉપરથી પડતુ મૂક્યુ હતુ અને તરત જ મરણ પામી હતી આ સમાચારે તે જડસડ બની ગયો

તેનુ ચિત્ત ભ્રમિત બન્યુ હતુ ક્યા જઈ રહ્યો છુ, તેના ભાન વિના તે ધસી રહ્યો હતો! દુનિયા ભરમા જે એક માત્ર માનવી તેની સમીપમા સમીપ હતુ તેનુ પ્રિયમા પ્રિય હતુ તે જ તેનાથી છૂટવાઈ ગયુ હોય એવુ એણે અનુભવ્યુ. શાથી તે નારીએ

તેને (કલાકારને) પોતાનો આખરી સહારો બનાવ્યો ન હતો? શું કામ તેણે આ અતિ અગત્યની વાતમાં તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો ન હતો? શું કામ તેની પાસે આશ્વાસન માટે આવી ન હતી? કેટલી ક્રૂરતા! કેવી અમાનુષી ક્રૂરતા! પણ હવે શું?

તરત જ તેને એક વિચાર આવ્યો. તે પથ્થર પાસે દોડ્યો અને ઉપાડીને જોયું તો એક પત્ર પડેલો હતો—એ જ દિવસની તારીખવાળો!

એક ઉન્મત્ત આનંદે એને ભરી દીધો—જીવન-ભરમાં આજે પ્રથમ જ વાર એ જીવતી હતી!

પોતે ઉતાવળે બાંધેલા ખ્યાલ માટે તે પસ્તાયો. અને તેણે ભગવાનને ધન્યવાદ આપ્યા. હવે એને સમજાયું હતું કે આ નારી એને કેટલી પ્રિય હતી. એણે એના જીવનમાં કેવુંક મહત્ત્વનું સ્થાન સર કર્યું હતું.

ધ્રૂજતે હાથે તેણે પત્ર લખ્યો. પ્રેમનાં પૂર-જીવનમાં કદી નહિ અનુભવેલાં પૂર તેણે વહાવ્યાં. દુનિયાની કોઈ ચીજ હવે તેમના પ્રેમને હલાવી શકે એમ ન હતી, એમ એણે લખ્યું; અને પોતાની પાસે આવવા તેણે વિનંતી કરી.

જવાબમાં, આ કલાકારના પ્રેમથી હાલી ઊઠેલી નારીએ પણ લખ્યું કે, 'મારાથી ય આ વિયોગ હવે નથી સ્હેવાતો. જેના આત્માને મેં આટલો બધો પિછાન્યો છે એનો વિયોગ હવે નથી ખમાતો. આપણે હવે ટૂંક સમયમાં મળવું જોઈએ જ.'

પણ, ટૂંક સમય માટે-ક્ષણ માટે ય પ્રલોભન ખાળી શકે એટલો તે સ્વસ્થ ન હતો. તે ઝાડી પાછળ છુપાઈને ઊભો. 'તે આવશે ત્યાં લગી ઊભો રહીશ.' એવા નિશ્ચય સહિત તે ઊભો-ભલે ને રાત આખી ઊભવું પડે!

એકાએક ઝાડીમાંથી એક સફેદ વસ્ત્રનો ચમકારો આંખોને પકડી રહ્યો એના દિમાકમાંથી એક ખ્યાલ પસાર થયો: 'લાવ દોડું—એનો હાથ પકડી લઉં—રખે ને એ ભાગી જાય. એને પાયે ચૂમીઓ ધરું, જાણે મારી બહેન જ ન હોય! અને એનું રૂપ સુંદર તનું મને વળગી પડશે, અખૂટ વિશ્વાસ પૂર્વક તમામ વિષાદમાંથી મુક્તિ આપનારા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, એમ!'

તનુલતા નજીક અને નજીક આવી રહી હતી અને જે ક્ષણે તે ઝાડીમાંથી બહાર નીકળી છતો થવાની અણી ઉપર હતો અને બોલવા જતો હતો: 'મારા હૃદયધન! મારા આત્મા!' તે જ ક્ષણે તેણે કમકમાટીપૂર્વક જોયું કે પથ્થર ઉપર બેઠેલી એ નારી ખૂંધી હતી. અને એના હાથ વાંદરાના જેવા પાતળા અને લાંબા હતા. આજ લગી આ નારીના જાડા લાંબા વાળ અને કુદરતે જેમને ક્રૂર નસિયત આપી છે તેવામાંની એક આ નારીની વિષાદ ભરપૂર ભૂરી મોટી આંખો જ તે જોવા પામ્યો હતો. વસ્ત્રની નીચે એક મોટી, પીરામિડ જેવી ગાંઠ ઢંકાએલી હતી. કેમ જાણે દુષ્ટ દૈવે તેની પીઠ ઉપર પાપનું પોટલુ જ બાંધી ન આપ્યુ હોય!

અને એ જુવાન નારીએ પત્ર ઉપાડ્યો ત્યારે તેની આંખોમાં આંસુ ચમકી રહ્યાં હતાં. તેણે તેને છાતી સરસો ચાંપ્યો. અને ઉતાવળી ઉતાવળી ઊતરવા લાગી. કેમ જાણે કોઈક અદ્દભુત ખજાનો પોતાની સાથે લઈ ન ચાલી હોય!

ઘૃણા અને ભયનો માર્યો કલાકાર પેલી નારી છેક દૃષ્ટિની પેલે પાર ચાલી ગઈ ત્યાં લગી જડસડ ઊભો જ રહ્યો અને ફરી તેને કદી નહિ જોવાની દૃઢતા સાથે સામી દિશાએ ભાગી છૂટ્યો.

અવલોકનો

—'ચા.'

(૩૭) પ્રાચીન દક્ષિણ ગૂજરાત : લેખક અને પ્રકાશક શ્રી. મણિલાલ દ્વિવેદી નવસારી મૂલ્ય રા રૂપિયા.

સારી પ્રકાશક સંસ્થા કે જે સ્થાપી ભંડોળ ઉપર નભતી હોય તેની પાસેથી જ પુરાતત્ત્વના આવા પુસ્તકની આટલી સસ્તી કિંમતની આશા રાખી શકાય. આમાંના કેટલાક લેખો સામયિકોમાં જુદે જુદે સમયે પ્રગટ થઈ ગયા છે કેટલાક ફરીથી લખ્યા છે અને કેટલુંક નવું જ લખ્યું છે. જરૂરી સ્થાને ચિત્રો પણ આપ્યાં છે.

પ્રાચીન કાળથી શરૂ કરી છેક સો વર્ષ પહેલાંના કાળ સુધીની દક્ષિણ ગૂજરાતની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક માહિતી, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો અને દસ્તાવેજોની નકલો અને તેના પર ચર્ચા વગેરે ઘણા જ્ઞાન અને પરિશ્રમનું પરિણામ હોય તેમ લાગે છે. પુરાતત્ત્વ જેવો શુષ્ક ગણાતો વિષય સારી હળવી અને ભાવમય શૈલીમાં રજૂ થયો છે 'પરશુરામની ભૂમિના સોપાન'નો લેખ ખાસ વાંચવા જેવો છે. ગૂજરાતનાં ઇતિહાસ-ભૂગોળમાં લગભગ ઉવેખાયેલ આ દક્ષિણ ગૂજરાત આપણને જુદા જ ગૂજરાતની માહિતી આપે છે કેટલીક વખત લાગે છે કે લેખક કલ્પનાશીલતામાં આગળ વધી જાય છે. દા. ત. અમેરિકાની મયસંસ્કૃતિ ગૂજરાતમાંથી ગઈ તે કલ્પના કલ્પનાની વાસ્તવિકતા ગુમાવી બેસે છે લેખકના કહેવા પ્રમાણે અમેરિકાવાસી બનેલા ભોજકો અને ઉત્તર ગૂજરાતમાં આજે જે ભોજક જાતિ છે તેના લોકોને ત્રણ ચાર હજાર વર્ષ પછી પણ એક જ સમજવા અને એક જ સ્થાને રહ્યા માનવા એ કલ્પનાતીત જ ગણાય આમ દેખાઈ આવે તેવી કલ્પના અને કેટલેક ઠેકાણે કેવળ કલ્પના લાગતાં મંતવ્યો પણ લેખકે રજૂ કરેલ છે પણ તે દલીલ સાથે છે એટલે આપણને તે રસ આપે છે પણ કલ્પના કોઈ વાર ઊંધે માર્ગે પણ ચડાવી દે અને ધારેલ નિશાને ન પહોંચવા દે એ સંભવિત છે

પરંતુ આથી કાંઈ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ફેર નથી પડતો. આપણે તો ઇચ્છીએ કે આ લેખકના જેવા જ રખડુ અને જિજ્ઞાસુ શોધકો આપણા પ્રાંતમાં વધુ જાગે, તેઓ આપણી અસ્મિતાને પ્રગટાવે અને નવી આશાઓનો સંચાર કરે. જોડણીની ભૂલો ઘણી રહેવા પામી છે 'બ્રાહ્મણી' શબ્દનું 'બહામણી' એવું રૂપ ન કર્યું હોત તો !"

(૩૮) ચરણરજ—લેખક શ્રી નિરુપમા, પ્રકાશક : ગતિરેખા કાર્યાલય, પિપલ્સ બેંક બિલ્ડીંગ, અમદાવાદ. મૂલ્ય આઠ આના

સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નોની નવ ટૂંકી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે વાર્તાઓ સામાન્ય કોટિની કહી શકાય તેવી છે. લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે એક વાર્તા (કઈ તે તેઓ કહેતા નથી) ઉપર પરદેશી કૃતિની છાયા છે, એ વાર્તા જો ઇબ્સનની 'ડૉલ્સ હાઉસ'ની ન હોય તો કબૂલ કરવું પડે કે લેખકની અંદર સારી વાર્તાઓ લખવાની શક્તિ સારી છે; બીજી સારી કહી શકાય જેવી વાર્તા 'પરાયાં ને પોતીકાં' છે. બાકી એકેમાં ચમત્કૃતિ જેવું તો કંઈ દેખાતું જ નથી દરેક વાર્તામાં શૈલિ નવી નવી યોજી છે, જે ગમે તેવી છે

પહેલી જ વાર્તા આપણને વાંચવાનું શરૂ કરતાંની સાથે જ નિરાશ કરે છે. "'અહીંયાં ભાષણ કરનારાઓ ઠોકી ઠોકીને જણાવી ગયા કે...મારે એમને શું કહેવું ? ભમરો અને કીડાનું ઉપનામ આવાં લોકોને મળે છે.' કેવા લોકોને ? અહીં હમણાં ભાષણ કરી ગયા તેમને ? કઈ જાતની સભામાં પોતાની પહેલાં ભાષણ કરી ગયેલાને બીજો ભાષણકર્તા આમ ભમરો અને કીડા કહી શકે ? એ પછી હોહામાચ્યા વિના રહે ? છતાં અહીં એવું નથી બનતું ! 'માગ ઉપર આમંત્રણ છે પણ હું નથી જવાનો મને રમકડું બનાવવા આ યોજના કરી છે પણ હું નથી ફસાવાનો' અને આવી ઘણી કંડિકાઓ—આ કંડિકાઓ કોઈ પત્રની નથી. નોંધપોથીમાં આવું લખનારા પણ હોય છે ખરા ! 'મૂર્તિકાર'ની વાર્તા તો, લખવાનું શરૂ જ કરતા ભાવનાશાળી નાના વિદ્યાર્થીએ લખી હોય તેવી જ વાર્તા છે

જોડણીની અશુદ્ધિ તો ગજબ છે !

મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે—અમદાવાદ
મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ દસમું · અંક પાંચમો ઑગસ્ટ ઓગણીસસો ચાળીસ

સંપાદક મંડળ

મોહનલાલ મહેતા
હરજીવન સોમૈયા
કાન્તિલાલ શાહ
ઈશ્વરલાલ દવે

વાર્ષિક લવાજમ -

દેશમાં રૂ. ૫-૦-૦ [illegible] [illegible]

ભારતી સાહિત્ય સંઘ
શ્રીમાળી સોસાયટી - પો. બો. નં. ૭૩ - અમદાવાદ
ચેનકરણ મેન્શન - બ્લૉક નં. ૭ - પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ - મુંબઈ ૨

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ

વર્ષ ૧૦ મું   ઑગસ્ટ ૧૯૪૦   અંક ૫

આ અંકે

જીવનમંથન કોઇનું ય સફળ નથી થયું એ વાતે નિરાશ થતા પહેલાં 'મંથન'માં કવિ મંથનનું સત્ય તારવે છે તે જરા જોઇ લેવું જોઇશે. પોતાના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધથી વિખ્યાત આયર્લેન્ડ અત્યારે શું કરે છે અને ચાલુ યુદ્ધમાં એની અને બીજા પાશ્ચિમાત્ય દેશોની શું શું પ્રવૃત્તિઓ છે એ શ્રી. 'તરુણ' અહીં અભ્યાસપૂર્ણ રીતે રજૂ કરે છે 'ગીતાની શિખામણ' તો કાકાસાહેબ આપણને તારવી આપે છે એટલે એ ધર્મનો વિષય હોવા છતાં સૌને રુચશે. પ્રજા અને યશોદા બન્ને પ્રત્યે દગતુ હૃદય ભ્રમ સેવે છે કે અમે ત્રણે ય સુખમાં રહેશું દુનિયામાં કેઇ મનુને સુખમાં જોયા છે? 'પ્રાણલાલની ભ્રમણા' આનો જવાબ આપશે. પાપાત્માઓ પાપનો એકરાર કરે એ એના આત્માને માટે જરૂરી છે. પરંતુ સમારંભો અને જડ વિધિઓ એ એકરારની મશ્કરી કરે છે. સાંદીપનિ પોતાના રેખાચિત્રો માટે ખૂબ જાણીતા થઇ ગયા છે વ્યક્તિઓના રેખાચિત્રોથી આગળ વધી જડ વસ્તુઓના રેખાચિત્રો પર એમણે કલમ અજમાવવા માંડી છે અને આપણે જોઇએ છીએ કે તેમાં પણ તેઓ પૂરા ખીલે છે સાંદીપનિના રેખાચિત્રોનો અભ્યાસ કરીને કોઈ રેખાચિત્રની કલા ઉપર સુંદર નિબંધ લખી શકે હોળીપર્વની યાદે ગુલાલના રંગભીના યાદ આવે છે ને આપણે પ્રફુલ્લીએ છીએ-'હોળી'નો આ પાર્શ્વ યાદ કરીને આપણે દુઃખ અનુભવીએ છીએ સાંદીપનિ આ વાતોને સુંદર રીતે રેખાચિત્રમાં ગૂંથે છે 'જાહેરખબર' શબ્દ હવે તો જાખ બોલાવા લાગ્યો છે જાખ ઉપર નજર તો સૌ કોઇની જતી હશે એટલે બાબની જાખ ઉપર સુંદરીઓના ચિત્રો કઈ વૃત્તિએ મૂકાય છે? જાતીયતાની વૃત્તિએ કે અહલી વૃત્તિએ? કામ્ય વાત છે પણ વજન પાર નથી લાગતી. આરંભ અને ગલુલીથી શ્રી. કાન્તિલાલ ગાંધી અહીં પ્રતિપાદિત કરે છે કે 'વિજ્ઞાનદ્વારા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ' પણ થઇ શકે છે શ્રી સંપટ હિંદનો પોલાદ અને લોઢાનો ઉદ્યોગ આજ સુધી કેવી રીતે વિકસ્યો અને હાલમાં એ કેટલે દરજ્જે પહોંચ્યો છે એ [illegible]તાવે છે અને છેવટે 'સાહિત્યના પ્રદેશમાં' અને '[illegible] વિવેચનસાહિત્ય' આવે છે.

અનુક્રમ

મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિ[illegible]મ પ્રેસ ઘીકાંટા રોડ, નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે—અમદાવાદ
મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મી[illegible] પુરુષોત્તમ ગાંધી · ઊર્મિ કાર્યાલય : અમદાવાદ

તમારાં પુસ્તકાલયોમાં નીચેનું સાહિત્ય છે?

ન હોય તો એ સાહિત્યને તુરત જ વસાવવા

પુસ્તકાલયના મંત્રીઓને

અમારી વિનંતિ છે.

નવલકથાઓ

૧ સંજીવની	૨-૦-૦
૨ પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
૩ પ્રાયશ્ચિત્ત ભાગ ૧	૨-૦-૦
૪ ,, ભાગ ૨	૨-૦-૦
૫ એ પત્ની કોની?	૨-૦-૦
૬ આવતી કાલ	૨-૮-૦
૭ મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
૮ દીન ધ્રુવ	૨-૦-૦
૯ ધરતી	૧-૮-૦
૧૦ બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
૧૧ જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
૧૨ ,, ,, (ઉત્તરાર્ધ)	૧-૮-૦
૧૩ ધરંભણી	૧-૮-૦
૧૪ વિરાટ જાગે છે ત્યારે	૧-૮-૦
૧૫ જગતનો તાત	૨-૦-૦
*૧૬ પચેર પાંચાલી	૨-૧-૦
*૧૭ પતન અને પ્રાયશ્ચિત	૨-૦-૦
*૧૮ અહંકાર	૦૩-૮-૦

વાર્તાઓ

૧ અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
૨ અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
૩ ઝાંઝવાંના જળ	૧-૪-૦
૪ ધૂપદાની	૧-૪-૦
૫ પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
૬ પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
*૭ જીવનસરિતા	૧-૪-૦

જીવનચરિત્રો

૧ મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
૨ મહાન મુસાફરો	૧-૦-૦
૩ વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦

ચિંતન*

૧ ગુલામીની શૃંખલા	૨-૮-૦
૨ સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
૩ સત્તાવન	૧-૮-૦
૪ સાહિત્ય અને પ્રગતિ	૨-૮-૦

પ્રકીર્ણ

૧ આલબેન (કાવ્યસંગ્રહ)	૧-૮-૦
*૨ રાજકોટ સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦

અમારાં બે માસિકો

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ

ગુજરાતના એક માસિક તરીકે 'ઊર્મિ'એ પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે. એમાં ઉચ્ચ કોટિના વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, નિબંધો ઈત્યાદિ આવે છે દર મહિને લગભગ એંસી પાનાનું વાચન આપવામાં આવે છે. દર પહેલી તારીખે પ્રગટ થાય છે અને વર્ષમાં કોઈ પણ મહિનાથી એક વર્ષ માટે ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

સવાજમ

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
રૂ. પાંચ	રૂ. સાડાપાંચ	રૂ. સાડા છ શિ. દસ

છૂટક અંકની કિંમત માત્ર આઠ આના
નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતે જ મળે છે

જનતાનું માસિક

નવરચના

આ જનતા નિત્યજીવનના પ્રશ્નો વાર્તા, લેખો, નાટકો તેમ જ પત્રે રૂપે ચર્ચેલું, આ માસિક દર મહિને સુંદર કાગળમાં ૪૦ પાનનું વાચન આપવા ઉપરાંત લગભગ ૨૦૦ પાનાનું ભેટપુસ્તક પણ આપે છે આ વર્ષનું ભેટપુસ્તક:

જીવનસરિતા

વાર્તાઓનો એક ઉત્તમ સંગ્રહ

લવાજમ ભેટપુસ્તક સાથે

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
રૂ. અઢી	રૂ ત્રણ	રૂ. ચાર શિ છ

છૂટક અંક કિંમત ત્રણ આના
નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતે જ મળે છે

આરોગ્ય

૧ દર્દો, દવાઓ ને દાક્તરો	૧-૪-૦
૨ અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
૩ શરદી અને સળેખમ	૦-૬-૦
૪ વજન શી રીતે વધારવું?	૦-૪-૦
૫ કબજિયાત	૦-૪-૦
૬ આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
૭ નિસર્ગોપચાર ભા. ૧	૧-૦-૦
૮ આદર્શ ખોરાક	૦-૪-૦
૯ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
૧૦ પહેલું સુખ	૦-૪-૦
૧૧ ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
૧૨ કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
૧૩ નિસર્ગોપચાર ભા. ૨	૦-૪-૦
૧૪ કલેજાના રોગો	૦-૮-૦
૧૫ વેક્સિનેશન કે સેનિટેશન?	૦-૬-૦
૧૬ લાંબું ચાલો અને લાંબું જીવો	૦-૬-૦
૧૭ નિસર્ગોપચાર: ભા. ૨	૨-૪-૦

બાલસાહિત્ય*

૧ શંકરચાર્ય	૦-૨-૬
૨ રંગરંગ વાદળિયાં	૦-૨-૦
૩ નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
૪ પ્રવાસપત્રો	૦-૪-૦
૫ આપણાં ભાંડુઓ	૦-૮-૦
૬ હજી યે મને સાંભરે છે	૦-૩-૦
૭ છીપલાં	૦-૪-૦
૮ ભરદરિયે	૦-૮-૦
૯ કેસરી	૦-૫-૦
૧૦ દરિયાના મામલા	૦-૨-૦

*ફૂદડીવાળાં પુસ્તકો અને બિકાસ સિવાયનાં પુસ્તકોમાંથી ઓછા સાથે રૂ. ૭-૮-૦ નાં ... અને ૩ ૪-૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

વર્ષ દસમું ઑગસ્ટ ૧૯૪૦ અંક પાંચમો

મંથન

(પૃથ્વી)

કહે "નીર વલોવતાં કદી ય સત્ત્વ ના સાંપડે
વૃથા અવયવો બધા ય રહી જાય ને શક્તિ યે
મનુષ્ય તણી ઓસરે: જીવનમાં ય એવું બને
જીવી જીવન વ્યર્થ અંત રડવાનું બાકી રહે.

અશક્ત અથવા સશક્ત સહુ કોઈ ચાલ્યા ગયા
મથી જીવન આખું, કિન્તુ નવ કોઈ જાણી શક્યા
કશું ય પરિપૂર્ણ સત્ય: સહુ વ્યર્થ આ આપણાં
મનુષ્યમથનો, વૃથા જીવન-વારિનાં ઘૂંથણાં."

ન પૌરુષતણી છતાં રુચતી આ ઉપેક્ષા મને
ભલે વિફલ થાવું તો ય મથવું સદા સંયમે;
અને સૃજનશ્રેષ્ઠ માનવ ચહે ન જો સત્યને
પછી અવર કોણ ભેદ જડ-ચેતને વાંછશે?

મળે જલધિમંથને અમર કુંભ અમૃત નો,
મને જીવન-વારિ-મંથન પછી ન કાં સત્યનો?

· જટિલ ·

સ્વાતંત્ર્યપ્રિય આયરલેન્ડ

શ્રી 'તરુણ'

આયર

બ્રિટનની તદ્દન નજીક એક બીજો નાનો બેટ છે અગાઉ એને આયરલેન્ડ કહેતા, હમણા એ 'આયર' ના નામથી જાણીતો છે ભાષા, ધર્મ, રીતરિવાજો, વિચારસરણીમા આ દેશ બ્રિટનથી જુદો તરી આવે છે એના બે વિભાગો છે મોટો વિભાગ લગભગ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, નાનો ઉત્તર વિભાગ અલ્સ્ટર ભાષા, ધર્મ અને પ્રજાના રાજદ્વારી વિચારોમા જુદો પડે છે, જ્યારે આયર લગભગ પૂરી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે બ્રિટનના બધા સંસ્થાનોએ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે માત્ર આયરે જ યુદ્ધ જાહેર કર્યું નથી આયર મધ્યસ્થ રહ્યુ છે આથી જર્મનીનો એલચી આયરના મુખ્ય શહેર ડબ્લિનમા રહે છે એ બ્રિટનની તદ્દન પાસે હોવાથી જર્મનીનો એલચી ત્યાથી બધી અગત્યની ખબરો બર્લિન મોકલી શકે છે

આયરની રાજદ્વારી સ્થિતિ

આયરનો વડો પ્રધાન ડી વેલેરા અતિ સ્વદેશપ્રિય પુરુષ છે આયરને સ્વતંત્રતા અપાવવામા એનો હાથ મુખ્ય છે કાયદા પ્રમાણે આયરને સંસ્થાનિક દરજ્જો ગ્રેટબ્રિટને આપ્યો હતો પરતુ આયરે પોતાના બળ અને પ્રભાવથી બ્રિટનના ગવર્નર જનરલનો અધિકાર રદ કર્યો છે અગ્રેજ સમ્રાટની આણ પણ તે સ્વીકારતુ નથી અગ્રેજી સૈન્ય અને કાફલાનું રક્ષણ પણ તેને અપેક્ષિત નથી અગ્રેજો અને જર્મની સાથે તેને સારો રાજદ્વારી સબધ છે આ સબધની રૂએ આયરલેન્ડે પોતાની સ્વતંત્રતા સપૂર્ણ રીતે જાહેર કરી છે એનું અર્થશાસ્ત્ર પણ જુદુ જ છે હમણા જર્મનીને અગ્રેજોના દેશ ઉપર આક્રમણ કરવુ છે આયર પાસે તો માત્ર ૮૦૦૦નુ સૈન્ય ચાલુ રહે છે, આવા વખતે એણે ૧૬ હજારનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું છે વોલન્ટિયરો સાથે મળી કદાચ અણીના વખતે આયર ૫૦ હજારનું સૈન્ય તૈયાર કરશે આયરના માનવા પ્રમાણે એટલુ સૈન્ય એને માટે બસ છે પરતુ એટલા સૈન્યથી આયરલેન્ડનો બચાવ કરી શકાશે એમ અગ્રેજો માનતા નથી

આયર ઉપર હુમલો થાય તો?

જર્મની આયર ઉપર હુમલો જરૂર કરશે એમ અનુભવીઓ માને છે કારણ કે આયરલેન્ડનો બચાવ સારી રીતે કરેલો તેઓ માનતા નથી આયરનો કબજો લેતા જર્મનીને વધારે સમય લાગવાનો સંભવ નથી અગ્રેજો આયરને પોતાના બચાવના બાધકામો અને કિલ્લાઓ તથા બદરો પોતાને સ્વાધીન આપવા જણાવે છે, પરતુ આયર તેમા સમતિ આપતું નથી જો અગ્રેજો સૈન્ય ઉતારે તો એમની સામે બચાવ કરવા આયર માગે છે જર્મનો સૈન્ય ઉતારશે તો એમની સામે પણ આયર લડશે આયરલેન્ડ પોતાની સ્વતંત્રતાની લડત માટે ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે એંસી વરસો સુધી હોમરૂલ મેળવવા માટે આયરલેન્ડ ભારે બળપૂર્વક લડ્યુ હતું સેકડો નરવીરોનો એણે ભોગ આપ્યો હતો પોલીસના જુલમો અત્યત ભયકર જાસૂસીઓ કેદખાનામા લાબો વખત સડવુ શારીરિક સજાઓ સહન કરવી ફાસીને લાકડે ચડવુ ખોટા પોલીસ સાક્ષીઓની જાળોમા સપડાવુ–આવા આવા અનેક સકટો આયરલેન્ડના મુખીઓએ સહન કર્યા હતા આયરના ૮૦ સભાસદોએ આમની સભામા લાબા સમય સુધી અગ્રેજ સરકાર સામે અસહકાર જાહેર કર્યો હતો સ્વતંત્રતા માટેની આયરિશોની લાબા સમયની કોશીશો સૌ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકોને માટે સુવર્ણાક્ષરે લખાયેલ પડી છે, બળવાન અગ્રેજ સરકારને ટચૂકડી આયરિશ પ્રજાએ હફાવી હતી

આયરનુ વર્ણન

આયર એ બ્રિટનની પાસેનો નાનકડો બેટ છે એનો વિસ્તાર ૧।। કરોડ એકરનો છે એની વસતી

૩૦ લાખની છે વસતીમા ૧૫ાા લાખ પુરુષો ૧૪ાા લાખ સ્ત્રીઓ છે વસતીનો ૯૦ ટકાથી વધારે ભાગ ખ્રિસ્તી ધર્મના કૅથૉલિક સંપ્રદાયનો છે ચુસ્ત રોમન કૅથૉલિક હોવાથી આયરિશ લોકો ગ્રેટબ્રિટનના પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાય સાથે ધર્મ વિષયમા એકમત નથી આયરમા અંગ્રેજી ભાષાનુ પ્રાધાન્ય હતુ એને બદલે હવે આયરિશ ભાષાને ખૂબ સમૃદ્ધ બનાવવામા આવી છે, તેમ યોગ્ય સાહિત્ય પણ તૈયાર કરવામા આવ્યુ છે આયરમા પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત છે હમણાની સરકારની અથાગ મહેનતથી પ્રજાના નાના મોટા બધા વર્ગોને શિક્ષણ આપવાનુ બની શક્યુ છે આયરમા ૬૦૦૦ શાળાઓ, પાચ લાખ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૫ હજાર શિક્ષકો છે આયર પોતાની પ્રજાના શિક્ષણ માટે દર વરસે ૩૮ લાખ પૌંડ જેટલી મોટી રકમ ખરચે છે આયરમા બે મોટી યુનિવર્સિટીઓ અને ઘણી કૉલેજો છે ખેતીવાડી, હુન્નર ઉદ્યોગ, વેપાર વાણિજ્ય, સૈનિકશિક્ષા વગેરેની ખાસ કૉલેજો છે શિક્ષણ આયરિશ ભાષામા અપાય છે

પેદાશ, ખર્ચ, વેપાર વગેરે

સને ૧૯૩૪મા આયરની પેદાશ ૩ા કરોડ પૌંડ એટલે લગભગ ૪૦ કરોડ રૂપિયા જેટલી હતી ખર્ચ પણ તેટલુ હતુ પેદાશમા જકાતમાથી ૧ કરોડ પૌંડ, ઇન્કમટૅક્સમાથી ૫૦ લાખ પાઉંડ અને દારૂમાંથી ૫૦ લાખ પાઉંડ પેદા થયા હતા આયર ઉપર ૫૦ કરોડ પાઉંડનુ કરજ છે આયર એ મુખ્ય ખેતી પ્રધાન દેશ છે એને ત્યા મુખ્ય પેદાશ બટાટાં, ઘઉં, જવ તો છે એ ધાન્યનુ મુખ્ય ગ્રાહક બ્રિટન છે જાનવરો પણ મોટે પાયે ઉછેરવામા આવે છે બ્રિટન અને આયર વચ્ચે રાજદ્વારી મતભેદોને લીધે ઘણા વરસો સુધી જકાતી લડાઈ ચાલી હતી એ લડાઈથી બન્ને દેશોને મોટુ આર્થિક નુકસાન થયુ હતું આયરનો વેપાર અનાજ અને જાનવરો વેચી કાપડ અને બીજી વસ્તુઓ મગાવવાનો છે અમેરિકામા ૧ કરોડ આયરિશ લોકો વસે છે આ લોકો પોતાની માતૃભૂમિ માટે ભારે લાગણી ધરાવે છે

બંધારણ

આયર્લૅન્ડનુ નાનુ રાજ્ય પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે, અંગ્રેજોની ધૂંસરી ફેંકી દીધા પછી આયરે પોતાનો પ્રેસિડન્ટ નીમ્યો છે આયરમા ત્રણ પક્ષો છે પહેલો પક્ષ મિ. કૉસગ્રેવનો છે એ લઘુમતી-પક્ષ અંગ્રેજો સાથે સહકાર, મૈત્રી અને સંબંધ બાંધવાને અનુમોદન આપે છે બીજો પક્ષ મિ ડ વેલેરાનો છે, હમણા ઘણા વરસોથી આયરનુ એ શાસન કરે છે બહુમતીના આ પક્ષ પોતાના સ્વાર્થ પૂરતો જ અંગ્રેજો જોડે સબંધ જાળવી રાખવા માગે છે અંગ્રેજોએ ભૂતકાળમા આયરિશ પ્રજા ઉપર જુલમ કર્યો હતો તેથી એ પક્ષ અંગ્રેજોને ચાહતો નથી પરંતુ આયરના નાના રાજ્યના કલ્યાણ પૂરતો સંબંધ અંગ્રેજો સાથે એ રાખે છે ત્રીજો પક્ષ એ પ્રજાસત્તાક પક્ષ, આ પક્ષ અતિ લઘુમતીમા છે આ પક્ષ અંગ્રેજોને અત્યંત ધિક્કારે છે એના પ્રયત્નો હિંસામય હોવાથી અંગ્રેજોએ એ પક્ષના સભ્યોને પકડી ઠાર મારવા માંડ્યા છે આયરનો વડો પ્રધાન ડ વેલેરા પ્રજાનો માનીતો હોવાથી એની રાહબરી પ્રજાએ સ્વીકારી છે પાર્લમેંટમાં પણ તેની બહુમતી છે

અલ્સ્ટર

અંગ્રેજોના સરમુખત્યાર ઑલિવર ક્રોમવેલે ૩૦૦ વરસ પહેલા આયર્લૅન્ડ જીતી લીધું હતું એણે આયરિશ પ્રજા ઉપર ભયંકર જુલમો ગુજાર્યા હતા આથી ક્રોમવેલનું નામ અત્યંત ધિક્કાર સાથે આયર્લેન્ડમા આજે પણ જાણીતુ છે આયરના ઉત્તર વિભાગને અલ્સ્ટર કહે છે એ વિભાગ આયરથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે અંગ્રેજોની સાથે આ વિભાગ સંપૂર્ણ સહકારી છે અને સાંસ્થાનિક દરજ્જો ભોગવે છે. એ વિભાગમા આયરિશોની જમીનો જપ્ત કરી અંગ્રેજ અને સ્કૉચોને આપી દઈ તેમને ત્યાં વસાવવામા આવ્યા ધીમે ધીમે એમની અને એમની લાગવગ નીચે રહેતા પ્રોટેસ્ટન્ટ આયરિશોની સંખ્યા આ વિભાગમા વધવા માંડી હતી હવે પ્રોટેસ્ટન્ટોની બહુમતી છે ડ વેલેરાની સરકાર આ વિભાગને આયર સાથે જોડી એક અખંડ આયર બનાવવા માગે છે.

પરંતુ અલ્સ્ટરનો મોટો પ્રધાન લોર્ડ ક્રેગેવેન એવા પ્રયત્નો નિષ્ફળ બનાવી દે છે મિ. ડવેલેરા એક આયર માટે—આખું આયર એક જ શાસન અને વાવટા નીચે આવે તે માટે—ભારે ચિંતાશીલ છે પરંતુ આ વિષયમાં અંગ્રેજ સરકાર એને સહકાર આપતી નથી

અલ્સ્ટરનું રાજદ્વારી વલણ

અલ્સ્ટરનું રાજદ્વારી વલણ બ્રિટન તરફ છે એને સ્વતંત્રતા જોઈતી નથી એમણે જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે અલ્સ્ટરને સંસ્થાનિક દરજ્જાથી સંતોષ છે, એટલે એણે ડવેલેરાની એક આયરનું રાજ્ય કરવાની ખ્વાહિશો હમેશાં નકારી છે હમણાં યુદ્ધના સમયે આયરના સહકારની કિંમત લાગવાથી અલ્સ્ટરે બે શરતોએ આયરના રાજ્યમાં ભળવાનું પસંદ કરી એ શરતો જાહેર કરી છે

(૧) આયરે પોતાની તટસ્થતા છોડી દઈ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કરી બ્રિટિશને સંપૂર્ણ સૈનિક સહકાર આપવો

(૨) સંસ્થાનોનો દરજ્જો સ્વીકારી અંગ્રેજ સરકારની છત્રછાયામાં રહેવું

આ બન્ને શરતો ડવેલેરા એ સ્વીકારી નથી એટલે આયર એક અને અખંડ બની શક્યું નથી આયરની ત્રીજી પ્રજાસત્તાક પાર્ટી આમાં બધો દોષ અંગ્રેજોનો જુએ છે આથી બ્રિટનમાં એ પાર્ટીના જાસૂસો ઉત્પાતો મચાવે છે પરંતુ યુદ્ધ આગળ ચાલતાં ડવેલેરાની સ્થિતિ નાજુક થઈ પડશે

અલ્સ્ટરનો વસ્તી-વિસ્તાર

આયરનો ઉત્તર તરફનો વિભાગ અલ્સ્ટર નામે ઓળખાય છે એનું ક્ષેત્રફળ ૩૪ લાખ એકરનું અને વસ્તી ૧૨॥ લાખની છે એમાં આયર કરતાં વિશેષ ઉદ્યોગો છે બેલફાસ્ટ ખાતે વહાણો તથા સ્ટીમરો બાંધવાનો મોટો ઉદ્યોગ છે કાપડ તથા શણનો ઉદ્યોગ સાધારણ રીતે ખાનગી છે આ વિભાગમાં અંગ્રેજ જમીનદારોનું જોર છે ૧૨॥ લાખની વસ્તીમાં ૭॥ લાખ તો ખ્રિસ્તી પંથના પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પાળે છે ૪ લાખ આયર તો રોમન કૅથોલિક સંપ્રદાયને અનુસરે છે એઓ અંગ્રેજોને આ યુદ્ધમાં બનતી મદદ આપી રહ્યા છે અલ્સ્ટરની પેદાશ ૧૬ લાખ પાઉંડની છે ખર્ચ પણ તેટલું જ છે લોકકલ્યાણનાં કામોમાં ખર્ચ વધારે કરવામાં આવે છે સૈન્ય ૨૦૦૦ માણસોનું છે, પરંતુ લશ્કરી તાલીમ બધા યુવકોને મળે છે તે સિવાય અંગ્રેજી સૈન્ય અને મનવારોનું એને પીઠબળ છે અલ્સ્ટરને પોતાની સાથે મેળવવાની ભવિષ્યમાં સારી તક મળશે એમ ડવેલેરા માને છે

આયરની અગત્ય

લશ્કરી દૃષ્ટિએ આયરના બેટની જર્મની તેમ જ બ્રિટનને ભારે અગત્ય છે કારણ કે જર્મની હુમલો કરીને આયર લઈ લે તો બન્ને બાજુએ અંગ્રેજોનો દેશ આક્રમણ કરવાને માટે સગવડભરેલો થઈ પડે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ અને હોલાંડ એ ત્રણે હવે જર્મનીના કબજામાં છે એમનાં બંદરોથી ઇંગ્લૅન્ડનો તે તરફનો આખો કિનારો આક્રમણ યોગ્ય બને છે બીજી તરફ જો આયર જર્મનીના હાથમાં આવી જાય તો બ્રિટનનો બીજો કિનારો પણ જર્મની અસહીસલામત કરી મૂકે, બ્રિટન બે બાજુના આક્રમણો વચ્ચે ફસાઈ જાય આમ હોવાથી બ્રિટન આયરનો કબજો જર્મનીને કદી પણ લેવા દેશે નહિ આવી પરિસ્થિતિમાં ડવેલેરા બન્ને પક્ષમાંથી જે પક્ષમાં જશે તેના સામા પક્ષનો શત્રુ બનશે આથી એ તટસ્થ રહેવા માગે છે પરંતુ આક્રમણ વખતે તે તટસ્થતા નિભાવી નહિ જાળવી શકાય. જરૂર પડયે અંગ્રેજો અથવા જર્મની—બન્નેમાંથી ગમે તે એક મહારાજ્ય બળજબરીથી એનો કબજો કરવા પ્રયત્નો કરશે આ પ્રસંગ માટે ડવેલેરા પોતાની મોટી તૈયારીઓ કરી સામનો કરવા ઇચ્છે છે પરંતુ બેમાંથી એક પક્ષના હાથે એનો મરો થવાનો છે

જર્મનો હમણાં શું કરે છે?

નવ સમૃદ્ધિશાળી દેશો જર્મનોએ હાથ કર્યા છે એમનાં સાધનો એકત્રિત કરીને હમણાં તો તે તેઓનું સંગઠન કરે છે મધ્ય યુરોપનો ઘણોખરો ભાગ તેના

કબજા અથવા લાગવગ નીચે છે લગભગ ૨૦ કરોડ મનુષ્યો હવે તેના શાસન નીચે આવ્યા છે એ સહુના ચલણ વેપાર જકાતી નીતિ રાજ્યનીતિ અને સ્વાર્થ જુદા જુદા હતાં તે બધું હવે જર્મન યુદ્ધનીતિને અનુકૂળ બનાવવામા આવે છે ગ્રેટબ્રિટન ઉપર આક્રમણ કરવા જર્મની ભગીરથ તૈયારીઓ કરે છે પંદર હજાર વિમાનો એણે એ કામ માટે તૈયાર કર્યાં છે દર માસે ૧૫૦૦ વિમાનો નવા બાંધે છે હમણાં તે દરરોજ ૧૦૦ વિમાનો બ્રિટનના કિનારાના શહેરો ઉપર મોકલી બોમ્બો ફેંકે છે આથી અંગ્રેજોના બંદરો શહેરો તથા લશ્કરી બાંધકામો ઉપર ગંભીર નુકસાન થાય છે બીજી બાજુ જર્મનીની સબમરીનો, લોહચુંબકની ખાણો અને હવાઈ વિમાનો અંગ્રેજી સ્ટીમરોને ડુબાડે છે આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં પણ એની એક છૂપી ફરતી મનવાર પણ સ્ટીમરો ડુબાડે છે પરંતુ આટલા નુકસાનથી અંગ્રેજો હારે એમ નથી આથી જર્મની એક સામટાં હજારો વિમાનો મોકલી અંગ્રેજોના જાનમાલની મોટી પાયમાલી કરવા ઇચ્છે છે અંગ્રેજો આથી ગભરાઈ જશે એવી એને આશા છે આ તુ આક્રમણ થશે એવી વકી છે જર્મની પૂરી તૈયારી કરી વિના આક્રમણ કરતું નથી

બ્રિટનની તૈયારીઓ

બ્રિટન પોતાના માથે લટકતો આ મોટો ભય સમજી શક્યું છે તે નિવારવા માટે એણે મોટી તૈયારીઓ કરી છે પોતાના તાબાના નાના મોટા રક્ષણ થઈ શકે એમ નથી એમ માનીને એણે છોડી દીધા છે ફ્રાન્સના પતન પછી એને વિસામો ખાવા એક માસ મળ્યો છે તે દરમિયાન એણે પોતાની બધી પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિઓ માત્ર યુદ્ધપ્રસંગને અનુમોદન આપવામાં જ વાળી છે દરિયાકાંઠાના બંદરો અને ગામો ખાલી કરાવ્યા છે એ બધે સ્થળે વિમાનવિરોધી તોપોના મોરચા હજારોની સંખ્યામાં ઊભા કરી દીધા છે કેનેડા મોકલી શકાય તેટલા બાળકોને ત્યાં મોકલ્યા છે બાકીનાને દેશના વચલા ભાગમાં રાખ્યા છે સાડાચાર કરોડની અંગ્રેજી પ્રજા અને એના સંસ્થાનોની પ્રજાના સાધનો યુદ્ધસામગ્રી માટે વપરાય છે ૨૦ લાખ સૈનિકોને સંપૂર્ણ સૈનિક શિક્ષણ આપી દેશના રક્ષણ માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે એમને માટે તોપો, મશીનગનો, ટેન્કો પણ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરાવ્યા છે ઓછામાં ઓછા દસ હજાર વિમાનો અને પાંચ લાખ વિમાનીઓને તૈયાર રાખવા માટે ગોઠવણો થાય છે દરેક કારખાનું હવે યુદ્ધની સામગ્રી ઉત્પન્ન કરે છે પ્રજાને વિમાની આક્રમણો સામે બચવા માટે આશ્રયસ્થાનો ગામે ગામ અને શેરીએ શેરીએ બંધાય છે જર્મનોને સંપૂર્ણ આવકાર આપવા મોટી તૈયારીઓ થઈ રહી છે અમેરિકાથી અને કેનેડાથી મોટા પ્રમાણમાં શસ્ત્રસામગ્રીઓ મંગાવાય છે

બ્રિટન જર્મન-આક્રમણને કેવી રીતે અટકાવશે ?

બ્રિટન પાસે જમીનના સૈન્યનું બળ જર્મનીનો સામનો કરી શકે તેવડા પ્રમાણમાં નથી એનું રક્ષણ ૨૪ માઈલ પહોળી ખાડી કરે છે અંગ્રેજી વિમાનોનો કાફલો દિનપ્રતિદિન મજબૂત બનતો જાય છે એ કાફલા ઉપર અંગ્રેજોને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે જર્મનોના હવાઈ આક્રમણોનો સામનો થઈ શકશે આ ઉપરાંત અંગ્રેજોનો સાગર-મનવારોનો કાફલો જીવતો જાગતો બેઠો છે એના ઉપર આકાશમાંથી જર્મન વિમાનો બોમ્બગોળાઓ વરસાવશે છતાં એ મનવારો એમાંથી છટકી જર્મનીની બસ્તીઓથી ભરેલી સ્ટીમરોને ડુબાડી દેશે એવી આશા અંગ્રેજોને છે જર્મન દરિયાઈ કાફલાની મનવારો પોતાના બંદરોના આશ્રય નીચે છુપાઈને બેઠી છે આથી સમુદ્ર ઉપર અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય હજી બરોબર સ્થાપિત છે જર્મનો દસ પંદર ઠેકાણે પોતાના વિમાનોના રક્ષણ નીચે થોડું થોડું સૈન્ય ઇંગ્લાંડમાં ઉતારે એટલામાં તો અંગ્રેજી સૈન્ય એનો નાશ કરી નાખે જો વિમાની છત્રીઓથી સૈન્ય ઊતરે તો તે પણ નાની સંખ્યામાં હોવાથી અંગ્રેજો એનો સહેલાઈથી નાશ કરી શકે જર્મન સૈન્ય મોટી સંખ્યામાં અને ભયંકર રાક્ષસી ટેન્કો સાથે જો ઇંગ્લાંડને કિનારે કોઈ જગ્યાએ ઊતરી

વિજ્ઞાનની શોધને આધારે ઉતારવામાં આવે તો જ બ્રિટનનો પરાજય થાય – ૫૨૭ ? વીસ લાખનું જર્મન સૈન્ય ચાર હજાર રાક્ષસી ટેન્કો સાથે બ્રિટનને કિનારે ઊતરે તો જ બ્રિટનને બીવાનું છે

હેર હિટલરનું ભાષણ

હેર હિટલરે જર્મનીની પાર્લમેંટ સમક્ષ ભાષણ કર્યું તેમાં નીચેના મુદ્દાઓ હતા

૧ હું બ્રિટન સાથે ક્યારેય પણ યુદ્ધ કરવા રાજી નહોતો બ્રિટનના રાજદ્વારીઓએ મને ફરજ પાડી છે અમે આક્રમણોની પહેલ ન કરત તો મિત્રરાજ્યો પોતાની યોજનાઓ પ્રમાણે આગળ થઈ જાત

૨ અમારી પાસે અથાગ સૈનિક, વિમાની અને દરિયાઈ બળ છે બ્રિટિશરો જો નહિ માને તો એના ઉપર ભયંકર આક્રમણ કરીશું

૩ અમને બ્રિટન પાસેથી જમીન અથવા ધન જોઈતું નથી માત્ર એ અમારા વિજયોને સ્વીકારે

૪ અમારી પાસે પુષ્કળ યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર છે અમને ભૂખે મારી શકાય એમ નથી અથવા વસ્તુઓની અછત પમાડી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી બ્રિટિશ સમજે તો ઠીક છે નહિ તો તેને અસહ્ય સહન કરવાનું છે

૫ રશિયા અને જર્મની વચ્ચે અંગ્રેજો વેર કરાવવા ઇચ્છે છે પરંતુ તે વાત અશક્ય છે અંગ્રેજી રાજદ્વારીઓના કારસ્તાનોમાં પ્રજાને સહન કરવું પડશે

૬ જર્મનીના અજાણ્યા હજી શત્રુઓને ભાન નથી એટલે જ મોટી મોટી વાતો કરે છે મેં અગાઉ કદી બડાઈભરી વાતો કરી નથી – હમણાં પણ કરતો નથી

હિટલરના ભાષણમાંથી કાઢેલો આ સારાંશ ઘણો ગંભીર છે એ હસી કાઢવા જેવો નથી અંગ્રેજી રાજદ્વારીઓ એના ઉપર ગંભીર વિચાર કરશે, પણ તે સ્વમાની સંધિ કરે તેમ નથી

હમણાં અંગ્રેજો શા માટે સંધિ કરે નહિ?

અંગ્રેજો હમણાં સંધિ કરે તો દરેક રીતે પરાજિત ... તેને સ્વતંત્રતા પાછી અપાવવાના અંગ્રેજોનાં વચનો ખોટાં થાય. તે સિવાય આ નવ સમૃદ્ધ રાજ્યોની સાથેનો બધો વેપાર જર્મનીને સ્વાધીન આવે આ નવ રાજ્યોમાંથી મળેલ સાધન-સંપત્તિનો ઉપયોગ ભવિષ્યમાં જર્મની મોટા દરિયાઈ મનવારોનો કાફલો બાંધવામાં કરે, અને પછી અંગ્રેજોને હરાવીને જગતનું ચક્રવર્તી બને હમણાં સંધિ કરવાથી અંગ્રેજોને જમીન કે દંડ આપવો પડે નહિ એ ખરું છે પરંતુ એનો વેપાર અને આબરૂ—બન્નેનો વિનાશ થાય. અંગ્રેજો ત્રીજા નંબરના રાજ્ય તરીકે જર્મનીથી હમેશાં દબાતા રહે જર્મની જો પોતાના વિજયોનો સંપૂર્ણ લાભ લે તો આખા જગતનું ચક્રવર્તી એ બને અને ભવિષ્યમાં બ્રિટનને પણ એના ખંડિયા બનવું પડે. આથી મિ ચર્ચિલ જે અસાધારણ મક્કમ વિચારનો રાજપુરુષ ગણાય છે તે સંધિ કરવા રાજી નથી આમ કરે તો એની આબરૂના કાંકરા થાય.

હમણાં સંધિ ન થાય તો સૌને મોટું નુકસાન છે

હમણાં સંધિ ન થાય તો યુદ્ધ બે ત્રણ વરસ ચાલે અંગ્રેજોને દરરોજ બાર કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ છે આવા મોટા ખર્ચથી અંગ્રેજો જીતશે છતાં પાયમાલ થઈ જશે, હારશે તો સર્વસ્વ ગુમાવી મોટા સામ્રાજ્યનો અંત આવશે જર્મનીને પણ યુદ્ધની લંબાવાથી મોટું નુકસાન છે બે ત્રણ વરસ યુદ્ધ ચાલે તો જર્મનીના હાથમાં સાગરનો કાબૂ નહિ હોવાથી તેને કાચા દ્રવ્યો માટે ભારે મોટી મુશ્કેલીઓ પડશે યુરોપમાં યુદ્ધને કારણે વેપાર, ઉદ્યોગ, વહાણવટુ, તાર ટપાલ વગેરેનો દેશાવરો સાથેનો સંબંધ બંધ થઈ ગયો છે ખેતી પણ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે આથી આવતે વરસે ભૂખમરો અને બીજી ચીજોના દુકાળો યુરોપમાં કદાચ અનુભવવામાં આવે યુરોપ લડાઈ લંબાય તો પાયમાલ થાય, સાથે સાથે જર્મનીને પણ તેના જાડા ?? નવ દેશો સંભાળવાની તેના ઉપર મોટી જોખમદારી છે જર્મની અને બ્રિટન બન્ને લડાઈ લંબાશે તો તેઓ અત્યંત નબળા બની જશે અને રશિયા તથા જાપાનનાં બળ અને શક્તિ વધશે

गीतानी शिखामण

[अध्याय ६ अने ७]

श्री काकासाहेब कालेलकर

(માર્ચ, ૧૯૩૮ પા ૨૮૧થી ચાલુ)

साचो सन्यासी अने योगी

શક્તિને અભાવે, ઓછા જ્ઞાનને કારણે અથવા સંજોગો પ્રતિકૂળ હોવાથી માણસ ઘણી વાર જીવનસંગ્રામમાં હારે છે કોક કોક વાર બધી અનુકૂળતા હોવા છતાં કેવળ ગફલતને કારણે એ હાર ભોગવી લે છે આવા અનુભવ વારેવડીએ આવે એટલે માણસને થાય છે કે આ દુનિયા અને આ જિંદગી આપણે માટે છે જ નહિ આવી ઉદાસીનતાની જો અવધિ થઈ ગઈ તો માણસ જિંદગીમાંથી નાસી છૂટવા માટે આત્મહત્યા કરે છે

એટલી જેની હિંમત નથી હોતી તે માણસ નાસીપાસ થાય કે તરત પોતાના નૈતિક હીરને તિલાંજલિ આપે છે એ સત્વહીન થાય છે નિસ્તેજ થાય છે પછી એ કહેવા લાગે છે કે જીવન નિસ્સાર છે જે કાંઈ કરવા જઈએ એમાંથી અનર્થ જ નીપજે છે અને આપણે જીવનની ગૂંચમાં વધારે ને વધારે ફસાઈએ છીએ એના કરતાં એ બધું છોડી દઈ જડ થઈને રહીએ તો શું ખોટું ? હારમાંથી હારની ફિલસૂફી ઊપજે છે અને માણસ એમાં જ ગચે છે

જો આત્મહત્યામાં કાયરતા હોય તો આવી અકર્મણ્યની સ્થિતિમાં કાયરતા ઉપરાંત પામરતા પણ છે કેમકે માણસ જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી એ સમાજની સેવા લે જ છે જેટલી સેવા લે છે એટલી પાછી આપે નહિ તો એનું ઓશિયાળાપણું વધે છે જ્ઞાત અને અજ્ઞાત ઋણ પ્રત્યે જાગૃત રહી માથા ઉપરનો ભાર ઉતારતા રહેવાનો માણસ પ્રયત્ન કરે તો જ એનું નૈતિક આરોગ્ય ટકવાનું

જૂના લોકોએ વ્યક્તિનું સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય અને આખા વિશ્વ સાથેનો એનો સંબંધ ધ્યાનમાં આણી યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ કર્તવ્યો માણસને માટે બાંધી આપ્યાં સંન્યાસને નામે કે મુક્ત થવાની ઇચ્છાથી એ કર્તવ્યનો ત્યાગ ન જ કરાય એ યજ્ઞના સ્મારક અને પ્રતીક તરીકે અગ્નિ સળગાવી એમાં આહુતિ આપવાનો રિવાજ હતો જે પોતાને મુક્ત માનતો તે અગ્નિની આવી ઉપાસના છોડી દેતો એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે આપણા દેશમાં આજીવિકાખાતર પણ મહેનત ન કરનારા અને સમાજ પ્રત્યે પોતાનું કશું જ કર્તવ્ય નથી એમ છડેચોક જાહેર કરનારા મુક્ત' પુરુષોનો રાફડો ફાટયો હતો પરિણામે સમાજમાં આલસ્ય અને અનાચાર વધ્યા અને સમાજવ્યવસ્થા શિથિલ થઈ એવે વખતે શ્રીભગવાને લોકોને એમની ભૂલ બતાવતાં કહ્યું કે સ્વાર્થ ખાતર કશું ન કરતા, પણ સમાજહિત ખાતર જે કરવું ઘટે છે તે તમારાથી છોડાય જ નહિ જ્ઞાન વડે આસક્તિ છોડી દો અને યોગવૃત્તિથી કર્તવ્ય-કર્મ ઉત્સાહપૂર્વક પાર પાડો એટલે જ તમે આર્યત્વ કેળવશો અને સાચેસાચા મુક્ત થશો યજ્ઞ દાન અને તપ એ કાર્ય-કર્મો છે, કર્તવ્યો છે કર્મફળ એટલે કે સ્વાર્થ છોડીને કર્મો કરો એટલે તમે મુક્ત થશો

अनाश्रित कमफल कार्य कर्म करोति य ।
स सन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रिय ॥
६ १

यज्ञदानतप कर्म न त्याज्य कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
१८ ५

प्रवृत्तिलक्षणो योगो, ज्ञान सन्यासलक्षणम् ।

[ગીતામાં અનેક ઠેકાણે વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ આવે છે આશ્રમવ્યવસ્થાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાંય

નથી. સ્મૃતિમાં વર્ણવેલો સંન્યાસ આશ્રમ ગીતાને ઇષ્ટ નથી એમ લાગે છે. ઉપરના શ્લોકમાં 'નિરગ્નિ' અને 'અક્રિય' એ બે શબ્દોમાં સંન્યાસ-આશ્રમનો ઉલ્લેખ છે, અને તે વિરોધની દૃષ્ટિએ થયો હોય એમ દેખાય છે.

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया એ શ્લોકમાં બ્રહ્મચર્ય-આશ્રમનું સૂચન છે.]

*

શત્રુ અને મિત્ર

રાગદ્વેષથી એટલે કે અનુરાગ અને દ્વેષથી માણસ આંધળો બને છે. જે પોતાને ચાહે છે તે પોતાની શક્તિ વધારે છે, અને જે પોતાનો વિરોધ કરે છે તે પોતાનો શત્રુ છે એમ માનીને માણસ ચાલે છે અને તેથી મિત્રો મેળવવા અને શત્રુઓનો પરાજય કરવા તે મથે છે. આમ બહારની દુનિયા પાછળ દોડવાથી એની પોતાની શક્તિ વધવાને બદલે ક્ષીણ થાય છે અને એ પામર બનતો જાય છે.

માણસે સ્વાવલંબી થવું ઘટે છે. ગરૂઘતમાં આવી માણસ પોતાને પાડે નહિ પણ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાને ચડાવે એ જ એનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે બીજા લોકો માણસને હેરાન કરી શકે, અકળાવી શકે, એનું ઓછું-વત્તુ નુકસાન પણ કરે પણ એને પાડી ન શકે. માણસ જો પોતે પોતાને પાડે તો જ એ પડી શકે. એ જ પ્રમાણે આખી દુનિયા પણ જો કોઈનો ઉદ્ધાર કરવા માટે એકમત થઈને મથવા માંડે તો યે એ જો પોતે જ પોતાનું નુકસાન કરવા બેસે તો આવડી મોટી દુનિયા પણ એનો ઉદ્ધાર ન કરી શકે અને સંત તુકારામ કહે છે તેમ 'જો હું ખરેખર સંત થઈ જાઉં તો સ્વર્ગે જતાં કોઈ પણ મને રોકી ન શકે.'

મતલબ કે માણસનો સાચો મિત્ર એ પોતે જ છે અને માણસનો ખરેખર શત્રુ પણ એ પોતે જ છે. જે માણસ પોતાની જ આંતરિક શક્તિ વડે પોતાની વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવે છે તે આથી પોતાનો મિત્ર બને છે, અને જે વાસનાને વશ થઈ પોતાનું નુકસાન કરવા તૈયાર થાય છે તે માણસ પોતાનો શત્રુ છે.

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥
६ : ५-६

*

समबुद्धि

કોઈ કપૂત પોતાની માને અવગણે, એની સેવા ન કરે એટલું જ નહિ પણ એને હેરાન કરે તો યે માતા એ પુત્ર પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ ઓછો નથી કરતી. એવા અનુભવથી જ કહેવત પડી છે કે कुपुत्रो जायेत, क्वचिदपि कुमाता न भवति। માતા મનમાં એમ જ કહે છે કે મારો દીકરો પુત્રભાવ ભૂલ્યો એટલે શું એના જેવી થઈ મારો માતૃભાવ ભૂલી જાઉં ! આત્યંતિક પ્રેમને કારણે જ માતા પોતાના માતૃધર્મમાં લીન રહે છે.

જે માણસ સામ્યયોગી હોય છે તે પણ કહે છે કે અમુક માણસ મારો શત્રુ થયો એટલા ખાતર હું પણ એનો શત્રુ થાઉં એ શી રીતે બને ? મારી શત્રુતા કરવાની પામરતા જો એ બતાવતો હોય તો એનો શત્રુ બની એના જેવી પામરતા હું શા માટે કેળવું ? હું તો મારો મિત્રભાવ ટકાવી જ રાખીશ.

ન્યાયી રાજા પોતાના કોઈ નામચિકની સજ્જનતા ઉપર આફરીન થાય તો એને એના પડોશીનું ઘર પડોશી પાસે પડાવી એ સજ્જનને આપી દેતો નથી, પછી એ પડોશી ભલેને દુર્જન હોય. રાજા કહેશે કે સજ્જનની હું કદર જરૂર કરું પણ એને માટે પક્ષપાત કરી હું ન્યાયભ્રષ્ટ નહિ થાઉં. હું તો બધા પ્રત્યે સમાન રહેવાને બંધાયેલો છું.

જીવનયોગી પણ માને છે કે આ પચરંગી દુનિયામાં બધા પ્રત્યે સમભાવ જ રાખવો ઘટે છે. કોઈ માણસનું હૃદય આપણા પ્રત્યે અનુકૂળ હોય, બીજો કોઈ આપણો હિતકર્તા હોય, ત્રીજો કોઈ આપણા પ્રત્યે તદ્દન ઉદાસીન હોય, તટસ્થ હોય કે શત્રુ જેવો હોય, એકાદ માણસ સાધુ હોય, બીજો માણસ પાપી હોય-તો યે આપણે બધા પ્રત્યે

એક સરખી સજ્જનતા રાખવી ઘટે છે. સજ્જનતા, ન્યાયપરાયણતા અને પ્રેમ ત્રણે નિરપેક્ષ હોય છે. એમની પાસે પ્રતિયોગી સહકારિતા નથી હોતી. યોગી જેમ માટી અને સોનું બન્ને પ્રત્યે સમાન હોય છે તેમ જ સજ્જન અને દુર્જન પ્રત્યે એક જ સદ્‌ભાવની વૃત્તિ રાખે છે.

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥

૬ : ૯

*

प्रमाणयोग

શરીર જીવાત્માના ઉદ્ધારનું સાધન પણ બની શકે છે અને એને કેદમાં રાખનાર પાંજરું પણ બની શકે છે. મોક્ષની સાધના સાધવી હોય તો તે શરીર વડે જ સાધી શકાય છે, અને માણસને પડવું હોય, ઊતરવું હોય ત્યારે પણ માનસિક સંકલ્પને કાર્યાન્વિત કરવા માટે તે શરીરનો જ ઉપયોગ કરે છે.

આ શરીરનો સ્વભાવ વિચિત્ર છે. પાણી જેમ ગરમ કરવાથી પણ ફૂલે છે અને ચાર ડિગ્રી કરતાં નીચે ઠંડું કરવાથી પણ ફૂલે છે અને હલકો બરફ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે આ શરીરને પંપાળીએ એટલે એ વીફરે છે અને એને સાવ ભૂખે મારીએ ત્યારે પણ તે વીફરે છે. માણસ બહુ ખાય તો એનું શરીર અને મન બગડે છે, બિલકુલ ખાવાનું છોડી દે તો પણ કોકવાર એ જ પરિણામ આવે છે. કુંભકર્ણની પેઠે ઊંઘ તાણ્યા જ કરે તો યે એના ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય અને સામર્થ્ય ક્ષીણ થાય છે, અને ઊંઘનો સદંતર ત્યાગ કરી જાગતું જ રહે તો યે એ જ પરિણામ આવે છે.

એટલા માટે આ બન્ને છેડા છોડી દઈ શાસ્ત્રીય (વૈજ્ઞાનિક) દૃષ્ટિથી નક્કી કરવું જોઈએ કે ખાવાનું યોગ્ય પ્રમાણ કયું અને ઊંઘવાની પણ યોગ્ય માત્રા કઈ. બધી બાબતમાં આ જ દૃષ્ટિથી ચાલવું ઘટે છે માણસ જો આહારવિહારમાં યોગ્ય પ્રમાણ સાચવે એટલે કે યુક્ત થઈ જાય તો મોટામોટા રોગોમાંથી પણ એ મુક્ત થઈ જાય છે. પ્રમાણ સાચવવું એ જ જીવનની મુખ્ય કળા છે.

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

૬ : ૧૬–૧૭

*

दीप्तिमयी उपमा

કેટલાક મહાકવિઓની અને લોકકવિઓની કલ્પનાઓ એટલી બધી ઉજ્જવળ અને ચોટદૂક હોય છે કે જોતજોતામાં તે વિશ્વસાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન લઈ લે છે. કેટલીક ઉપમાઓ સાંભળતાં વેંત માણુસને એટલી તો ગમી જાય છે કે મનુષ્યહૃદય એમને વાપરીવાપરીને એમનું ચલણી નાણું કરી નાખે છે. એવી જ એક ઉપમા ગીતાએ આપણને આપી છે. યોગયુક્ત માણુસ ગમે તેટલો પ્રવૃત્તિશીલ હોય, જ્ઞાનમય અને તેજોમય હોય તો યે એ જરા સરખો વિચલિત થતો નથી. ઉત્કટ પ્રવૃત્તિમય હોવા છતાં એનામાં રજોગુણી દોડધામ દેખાતી નથી શાંત, ગંભીર, સ્થિર અને ધીર એવા એ યોગીને શાની ઉપમા અપાય ?

ગીતા કહે છે : જ્યાં પવન વાતો નથી, હવામાં કશો ક્ષોભ નથી ત્યાં જે દીપજ્યોતિ બળે છે તે જેમ શાંત અને સ્થિર હોય છે, ચારે કોર પ્રકાશ ફેલાવતાં છતાં અને સ્નેહમાંથી પ્રકાશ અખંડ ઉપજાવતાં છતાં તે જાણે સમાધિમાં માણતી હોય એમ રહે છે, તેવી જ રીતે યોગી પણ આ દુનિયામાં વિચરે છે અને જીવન જીવે છે. એને એ જ્યોતિની જ ઉપમા અપાય.

જે જે દેશના લોકોએ આ ઉપમા સાંભળી છે તે બધા આ ઉપમા પર આશક થઈ ગયા છે.

यथादीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥

૬–૧૯

સર્વશ્રેષ્ઠ સુખ

સુખસુખમાં ફેર હોય છે પોતાનાં કુટુંબીઓને લઈને કાદવમાં આળોટતા સૂવરનું સુખ જુદું ને જીવન-રહસ્ય ઉકેલવાના વ્યાપારમાં અખંડ રાચનાર ફિલસૂફ સુકરાતનું (સોક્રેટિસનું) સુખ જુદું. આ બે છેડા વચ્ચે અનેક પ્રકારનાં સુખો છે કેટલાંક સુખો એટલાં તો મેલાં હોય છે કે એ માણસનું નૈતિક જીવન તો શું પણ એની સુખ ભોગવવાની શક્તિ પણ હણે છે કેટલાંક સુખો માણસનું મોઢું તરત ભાંગી નાખે છે, જ્યારે કેટલાંક સુખો એની રસિકતા વધારી એને જીવનના ઊંડાણનો પરિચય કરાવે છે કોક કોક વાર ઉચ્ચ અને નીચ એવાં બે સુખો એક સાથે ભળી જાય છે જેથી ખબર નથી પડતી કે સરવાળે જીવન ચડે છે કે પડે છે અને એવાં પણ કેટલાંક સુખો હોય છે કે જે પ્રારંભમાં સાવ પ્રાકૃત હોવા છતાં કાળે કરીને એમાં ઊંડાણ અને પવિત્રતા આવી જાય છે અને પછી એ જીવનને ઉચ્ચ કોટિ સુધી લઈ જાય છે.

એમ જોવામાં આવ્યું છે કે વિકૃત અભિરુચિનાં સુખો માણસને પાડે છે એટલું જ નહિ પણ એની સુખ ભોગવવાની શક્તિને જ મારી નાખે છે જીભ, નાક અને સ્પર્શ વડે જે સુખો ભોગવાય છે તે પશુ-કોટિનાં જ હોય છે એ ગમે તેટલાં ઉત્કટ હોય તો યે એમાં ઉન્નતિનાં તત્ત્વો ભાગ્યે જ જડે છે આંખ અને કાન વડે ભોગવેલાં ભાવનાત્મક અને કલાત્મક સુખો આનંદ માણવાની ક્ષમતા વધારે છે એ એમાં પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ નહિ જેવો હોય છે, અને તેથી જ કલાના આત્માનો, તાટસ્થ્યયુક્ત તાદાત્મ્યનો અનુભવ આ જ બે ઇંદ્રિયો કરાવે છે

ઉચ્ચ કોટિનું સુખ હોય છે, જે અનુભવવા માટે અને એમાં રાચવા માટે વિશેષ સંસ્કારિતાની જરૂર હોય છે એ સુખ મનનાત્મક, ધ્યાનાત્મક, કે વિચારાત્મક હોય છે સ્મૃતિ તથા સર્જનાત્મક કલ્પના એ બન્ને ક્ષેત્રમાં આ સુખનો વિલાસ જડી આવે છે ભાવગમ્ય કલ્પનાપ્રધાન, સ્મરણરુચિર, અને રચનામનોહર—આવાં સુખોને ગીતાએ બુદ્ધિગ્રાહ્ય સુખો કહ્યાં છે એમાં ઇંદ્રિયોનો વિષયો સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક નથી હોતો એ સુખો માણસને 'વિગલિતવેદ્યાન્તર' આનંદ આપતાં છતાં એને મોહમાં ફસાવતાં નથી, એને તત્ત્વચ્યુત કરતાં નથી. જો સામાન્ય દુન્યવી સ્થિતિમાં સમાધિસુખની ઝાંખી કરવી હોય તો આ બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને અતીન્દ્રિય સુખો મારફતે જ થઈ શકે છે માણસે પ્રયત્નપૂર્વક એક એક ક્ષેત્ર વટાવી આ ઉચ્ચ કોટિના સુખ સુધી પહોંચવું જોઈએ, અને ત્યાં જ સ્થિર થવું જોઈએ

આ સુખ સર્વોચ્ચ છે એની મુખ્ય કસોટી એ કે એ ભૂમિકા સુધી ગયા પછી બીજા કોઈ પણ જાતનાં સુખો માણસને લલચાવી નથી શકતાં, અને એથી યે મોટી બીજી કસોટી એ કે એ સુખનો અનુભવ થયા પછી ગમે તેટલું ભારે દુ:ખ આવી પડે તો યે માણસ એની આગળ દબાઈ નથી જતો, અભિભૂત નથી થતો પંઢરપુરના સંતો જ્યારે ભજનમાં તલ્લીન થતા ત્યારે કુંભારની ભઠ્ઠીમાંથી કાઢેલી લાલચોળ સળી માથામાં વાગે અને માથાની ચામડી બળીને ગંધાય તો યે એ સંતોને તેની ખબર ન પડે. અને અરબસ્તાનમાં પગે વાગેલું તીર ખેંચી કાઢવા દેવાની ના પાડનો ભક્ત જ્યારે નમાજ પઢવા બેઠો ત્યારે એના પગમાંથી બાણ ખેંચાયું એની વેદના તો શું પણ એનું ભાન પણ અનુભવતો નથી બળતી મિથિલા બચાવવા યોગ્ય ગોઠવણ કર્યા પછી તે જ ક્ષણે ધર્મચર્ચા અને તત્ત્વમીમાંસાના આનંદમાં ગરક થનાર જનકનો દાખલો પણ આપણી પાસે છે બુદ્ધિની લગન અલિપ્ત રહેવાની અને ગમે તેટલા ઊંડાણમાં પહોંચવાની શક્તિ અદ્ભુત છે આવી શક્તિ વડે જે સુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પણ ઉત્કટ અને અસાધારણ જ હોઈ શકે છે

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥

६ · २१–२२

*

સર્વાત્મૈક્ય

વાર્મિકના કેળવીને જે કાંઈ મેળવવા જેવું હોય તો તે આત્મૌક્ય છે આ સૃષ્ટિમા ગમે તેટલી વિવિધતા હોય તો યે મૂળમા તે એકરૂપ છે, એક જણસી છે, એનો જેને અનુભવ થયો છે એને જ શાંતિલાભ થવાનો

બધે ઈશ્વર છે, બધે એક જ આત્મા અનુસ્યૂત છે, એટલું જ નહિ પણ મન અને હૃદય પણ સર્વત્ર મળીને એક જ છે બી બીને દિવસ પૂરા કરનાર ઘેટું કે હરણુ અને વગર વાંકે એને મારીને ખાઈ જનાર વાઘ કે વરુ બધાનું હૃદય એક જ છે જ્વાળાની શોભા બતાવનાર ચટાપટાવાળો વાઘ અને કારુણ્ય નીતરતી આંખોવાળી ગાય-બન્નેનો સર્જનહાર એક જ છે એટલુ જ નહિ પણ બન્નેનું હૃદય પણ એક જ છે બન્ને અંતે એક જ તત્ત્વના બે અવતાર છે એ જે સમજે છે તે જ સમજે છે, તે જ ડાહ્યો છે

આવી સમજણ કેળવવા માટે મુખ્ય સાધના એ છે કે બીજાના સુખદુઃખથી પોતે સુખી અને દુઃખી થવુ બીજાના આનંદમાં એકરૂપ થઈ જવું અને જેમ આપણે પોતે પોતાના દોષો સહાનુભૂતિપૂર્વક ભૂલી જઈએ છીએ, દરગુજર કરીએ છીએ તેમ જ બધાંના દોષો પ્રત્યે આપણે એ જ ભાવ રાખવો ઘટે છે હુ પોતે જ બધાના હૃદયમા રહું છુ અને બધાને મારા હૃદયમા સ્થાન છે એવી વિશ્વવ્યાપી ભાવના અને દૃષ્ટિ કેળવી એટલે જીવનયોગ સાધ્યો બધે પ્રેમ, બધે દયા બધે સમભાવ એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ છે, એ જેણે સાધ્યો તે જ પરમ યોગી છે

> सर्वभूतस्थमात्मान सर्वभूतानि चात्मनि ।
> ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन ॥
> ६ २९

> आत्मौपम्येन सर्वत्र सम पश्यति योऽर्जुन ।
> सुख वा यदि वा दु ख स योगी परमो मत ॥
> ६ ३२

નોંધ —

અહિંસાનો પાયો

બધે પોતે જ છે, બધે એક જ અંતર્યામી પર માત્મા છે એનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી માણસની હિંસાવૃત્તિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે માણસ પોતે પોતાનો ઘાત શી રીતે કરી શકે? આવા સાક્ષાત્કારી પુરુષને માટે હિંસાવૃત્તિ સભવતી જ નથી. એનું જીવન એ જ સર્વોચ્ચ સ્થિતિ છે

> सम पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
> न हिनस्त्यात्मनात्मान ततो याति परा गतिम् ॥
> १३ २८

તોફાની મન કાબૂમાં કેમ આણાય?

ગીતાની શિખામણ તો હૃદયની ગ્રંથિ તોડી નાખનાર છે જ પણ ગીતામા અર્જુને જે સવાલો પૂછ્યા છે તે એટલા સ્વાભાવિક અને બંધબેસતા છે કે માણસના હૃદયને અર્જુન પ્રત્યે વહાલ ઊપજે છે કેવો એણે સવાલ પૂછ્યો! યોગ્ય વખતે યોગ્ય શબ્દોમા આવા યોગી જાત તેવા સવાલો પૂછનાર અર્જુન મારો જ પ્રતિનિધિ છે એમ દરેક માણસને થયા વગર રહેતુ નથી

ભગવાને આત્મૌપમ્યની શિખામણ આપી સામ્યયોગ બતાવ્યો, અને એની ફળશ્રુતિ કહી એ બધુ સાભળી મન ઉત્તેજિત થાય છે છતા અંદરથી સમાધાન થતુ નથી આ સ્થિરતા હું શી રીતે કેળવી શકીશ? આ યોગની ભૂમિકા ઉપર હું શી રીતે આરૂઢ થઈ શકીશ? મારુ મન મારા તાબામા હોય ત્યારે ને? એ એટલુ જોરાવર અને તોફાની છે કે એને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો તોફાની હવાને કાબૂમા આણવા જેવુ દુષ્કર કર્મ છે એ ચચળ મનને સ્થિર શી રીતે કરાય?

> चचल हि मन कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
> तस्याह निग्रह मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥
> ६ ३४

*

અભ્યાસવૈરાગ્યની સાધના

નિત્યના અનુભવના ઊંડાણમાથી પૂછેલા પ્રશ્નનો સત્કાર કરીને જ ભગવાને જવાબ વાળ્યો છે

બેશક મન દુર્દાન્ત છે, ચચળ છે છતા એને

માટે પણ લગામ નથી એમ નથી. જો પાડા અને ઘોડા કાબૂમાં આણી શકાય છે, બળદ અને હાથી વશ કરી શકાય છે તો તોફાની મન પણ કુનેહથી અને ચીવટથી કાબૂમાં કરી શકાય છે. એને માટે ફરી ફરી પ્રયત્ન કરવાનો અભ્યાસ જોઈએ છે અને જે જે વસ્તુ તરફ મન દોડે છે તે તે વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખી એ વસ્તુ કેટલી નિઃસાર છે, વ્યર્થ છે એનું ભાન પણ કેળવવું જોઈએ. અખંડ પડતાં પાણીનાં ટીપાંથી જો વજ્ર જેવા પથરા પણ ઘસાઈ જાય છે તો અભ્યાસથી શું ન થઈ શકે! પણ એ ચમત્કાર સાધવા માટે સંયમ કેળવેલો હોવો જોઈએ. વાસના પર અને મન પર, હૈયા પર અને બુદ્ધિ પર માણસે કાબૂ મેળવવો જોઈએ. એ સંયમ જેની પાસે નથી એને માટે કશું ય શક્ય નથી અને એ સંયમ વડે જેણે પોતાનું હૈયું કાબૂમાં આણ્યું છે એને માટે અશક્ય એવું કશું નથી.

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥

६ : ३५-३६

*

दुर्बळोनी मूंझवण

જે સાધનાવીર છે, સંકલ્પસમર્થ છે તેને માટે આ જવાબ સંપૂર્ણ છે, સંતોષકારક છે પણ અર્જુનનો સવાલ આપણા જેવા સ્ખલનશીલ દુર્બળો માટે હતો એટલે અર્જુન ફરી પૂછે છે "ભગવાન, તમે જે કહો છો તેમાં જે માને છે, જે શ્રદ્ધા રાખે છે, તદનુસાર પ્રયત્ન પણ કરે છે અને છતાં એમાં ફાવતો નથી એવા માણસને યોગ તો સિદ્ધ થવાનો નથી ત્યારે શું એનો આખો પ્રયત્ન એળે જ ગયો? એને શું સાચો માર્ગ જડવાનો જ નથી? તમે પોતે જગદ્‌ગુરુ છો. તમે જો એ શંકાનિવારણ ન કરો તો બીજો કોણ કરનાર છે?

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥

६ : ३७

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥

६ : ३९

*

कर्मनी अमरता

આના જવાબમાં ભગવાને જે જવાબ આપ્યો છે તે દુનિયાના તમામ માણસો માટે જાણે આશાનો અમરપટો છે. માણસનો રોજનો અનુભવ ગમે તેવો હોય પણ 'સરવાળે જોવાની' જેની શક્તિ છે તેનો જે સાર્વભૌમ અનુભવ છે તે જ ભગવાને ૨૫૪ શબ્દોમાં મનુષ્યના પ્રતિનિધિરૂપ અર્જુનને સંભળાવ્યો છે જે માણસ શુદ્ધહૃદય છે, જે સદ્‌બુદ્ધિથી પ્રેરાયો છે અને જે કલ્યાણ-કામનાથી જ પ્રવર્તે છે તેની કોઈ કાળે દુર્ગતિ થવાની નથી—એ ઉત્તરોત્તર આગળ જ વધવાનો છે. આજે એને સારી સગવડો ન મળી તો કાલે એ બધી સગવડો એની મેળે એની પાસે ચાલતી આવવાની. બીજું સમાધાન ભગવાને એ આપ્યું છે કે માણસના મરણ સાથે એના બધા પ્રયાસો મરી નથી જતા. પણ ગણિતમાં જેમ સરવાળામાં નવ કરતાં સંખ્યા વધે એટલે એકમના વધેલા આંકડા દશમના સ્થાનમાં મળી જાય છે તેવી જ રીતે આ ભવની કમાઈ જો આ ભવમાં ન સમાય તો આગલા ભવમાં વધી આવે જ છે. અને તેથી આગળનો સરવાળો સહેજે પરિપુષ્ટ થાય છે. જેમ આત્માનો નાશ નથી તેમ કર્મનો પણ નાશ નથી. સારું કે નરસું જે કર્યું છે તે સાથે આવવાનું જ, એટલી જેની શ્રદ્ધા છે તેની મૂડી કોઈ કાળે ખૂટતી નથી. એવો શ્રદ્ધાધન માણસ જીવનનો વ્યાપાર ચેનીને અને બાહોશીથી ખેડી શકે છે અને એક પછી એક અનેક જન્મ ઝપાટાભેર વટાવી અંતે પરમ ગતિને પામે છે. પણ એને માટે જોઈએ છે શ્રદ્ધા, જોઈએ છે ઈશ્વરનિષ્ઠા.

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

अथवा योगीनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

६ : ४०–४५

*

साधनामात्रनी कूंची

હાથમાં ફાનસ લઈને જઈએ એટલે રાતની મુસાફરી જેમ સહીસલામત થાય છે તેવી જ રીતે જો ઈશ્વરનિષ્ઠા સાથે જીવનયોગ કેળવીએ તો જીવનયાત્રા સહેલી અને સફળ થાય છે ઈશ્વરને ઓળખ્યો, એને શરણ ગયા, એના દિવ્ય જન્મકર્મનો પરિચય સાધ્યો અને એની ઇચ્છાને અધીન થયા તો જીવનવિકાસને અર્થે વધારે કશું કરવાપણું રહેતું જ નથી. ડબ્બો જો એન્જિન સાથે સંકળાઈ જાય તો મુસાફરી માટે એને વધુ કશું કરવ પણું રહેતું જ નથી, જ્યાં સુધી એની સાંકળ સંધાયેલી છે ત્યાં સુધી એને બીજી કશી જ ચિંતા નથી.

પણ આ દાખલો અપૂર્ણ છે. એન્જિન અને ડબ્બો એ એક જ પાટા ઉપર દોડતાં છતાં એમની વચ્ચે સામ્ય નથી. જ્યારે આ જીવનની મુસાફરીમાં આપણે ખાસ સમજવાનું તો એ હોય છે કે ડબ્બો જ્યારે એન્જિનને ઓળખે છે ત્યારે પોતે જ એન્જિન થઈ જાય છે, અને પછી બીજા અનેક ડબ્બાઓ ખેંચી લેવાની શક્તિ એનામાં આવી જાય છે

ઈશ્વરસાક્ષાત્કારની ખૂબી જ એવી છે કે જેમ સૂતરનો એક છેડો હાથ આવ્યો એટલે ધીમેધીમે ખેંચનાં સૂતરનો આખો દડો જ હાથમાં આવી જાય છે તેવી જ રીતે જો સાચી ઈશ્વરનિષ્ઠા હોય અને અખંડ પ્રયત્ન હોય તો પ્રયત્નથી સત્યનારાયણનો નિશ્ચિત, સંપૂર્ણ અને સમગ્ર સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેતો જ નથી. પછી મનમાં નથી રહેતો કોઈ સંશય, નથી રહેતી કોઈ ખામી. એટલું જાણી લીધું એટલે પછી કશું જાણવા જેવું રહેતું જ નથી. માણસ સાચી રીતે શોધ કરે. ખરી મુશ્કેલી રસ્તો જડવાની નથી પણ એ રસ્તે જવાની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી, એ મુશ્કેલી છે. એ જ માણસનું દુર્દૈવ છે.

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥

७ : १

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

७ : ३

*

विभू–जीवन

માણસ પોતાની માનવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તેથી એને દુનિયામાં સારાનરસાનું દ્વંદ્વ જ દેખાય છે; એની પાછળ રહેલું પરમમંગલ અદ્વૈત તત્ત્વ દેખાતું નથી. તમામ મૂંઝવણનું કારણ એ જ છે. આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ઈશ્વરમાંથી જ છે. ઈશ્વરથી જુદું અહીં કશું છે જ નહિ. જેમ હારના મણકા સૂતરને આધારે ટકે છે તેમ ઈશ્વરને આધારે બધું ટકેલું છે. જીવનમાં, આ વિશ્વમાં, જે કાંઈ છે તેનો સાર ઈશ્વર પોતે જ છે. જે દહાડે માણસ દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરનો આવો સાક્ષાત્કા મેળવા શકે છે તે દહાડે એની બધી મૂંઝવણો એની મેળે દૂર થાય છે.

(આ દૃષ્ટિ કેળવવા માટે ભગવાને આ અધ્યાયમાં તેમજ દસમા અધ્યાયમાં કાવ્યમય ઉદાહરણો લઈને આપણને સગવડ કરી આપી છે. આવાં ઉદાહરણો હમેશાં સરખી જ રીતે આકર્ષક નથી થતાં. દર જમાનાએ પોતપોતાનો વિભૂતિયોગ ગોઠવવો રહ્યો. અહીં તો કેવળ ‘ઉદ્દેશ’ ખાતર નામ લેવા ખાતર– ભગવાને થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે દસમા અધ્યાયના વિભૂતિયોગનો વિસ્તાર ટૂંકાવી અને એક બીજા સાથે બળતા દાખલાઓ ભેગા કરી મેં એક નવો વિભૂતિયોગ ગોઠવી કાઢ્યો છે.)

માણુસ માટે સૌથી વ્યાપક, સૌથી ઊંડું અને સૌથી અગત્યનું જો કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે જીવન જે મૃત્યુ સાથે સનાતન સગ્રામ ચલાવતા જીવન હાર્યું નથી પણ મૃત્યુ ઉપર વિજય જ મેળવતું આવ્યુ છે. આ વિશ્વમાં અનંત પ્રાણીઓ છે, અને અહર્નિશ અનંત પેદા થાય છે. એ બધાંમા-એકેએકમાં જીવવાની જે અમર ઇચ્છા છે તે જોયા પછી જીવનની શકિત કેટલી જબરદસ્ત છે એનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. જેઓ ત્રાસીને આત્મહત્યા કરે છે તેઓ પણ જીવનને ઓછું ચાહતા નથી. જીવનનિષ્ઠા, જીવનભકિત, જીવનપ્રેમ, જીવનપરાયણતા સાર્વભૌમ છે, બાકી બધી વૃત્તિઓ અને ઊર્મિઓ એની આગળ ગૌણ છે. આ જિજીવિષા અને જીવનનિષ્ઠા અનંત રીતે વ્યકત થાય છે આ વિશ્વમા સર્વવ્યાપી તત્ત્વ હોય તો તે એ જ છે એનુ જ સામ્રાજ્ય બધે ચાલે છે જીવન બીજ રૂપમા પણ છે અને વિસ્તારના રૂપમાં પણ છે. બીજમાંથી વિસ્તાર અને વિસ્તારમાંથી ફરી બીજનો સંઘાવે એ ઘટમાળ અનાદિકાળથી ચાલતી જ આવી છે શું ભગવાન આ ઘટમાળથી નોખો હોઈ શકે! ઈશ્વર પોતે જ કહે છે કે તમામ ભૂતોની અંદર સ્ફુરતું જીવન હું જ છુ તમામ ભૂતોનુ સનાતન બીજ પણ હું જ છુ

जीवन सर्व भूतेषु ७ ९
बीज मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
७ : १०

*

काम

મનુસ્મૃતિના આરંભમા જ કહ્યુ છે કે માણુસ જે કાંઈ કાર્ય કરે છે તે કામથી, વાસનાથી, ઇચ્છાથી, કશાક હેતુથી પ્રેરાઈને જ કરે છે. દુનિયામા અકામતા શોધી જડે નહિ. આવા સર્વવ્યાપી કામને નિયત્રણમાં રાખવાની શકિત કેવળ ધર્મને જ છે. માણુસ કામથી પ્રેરાય છે यद् यद् हि कुरुते कर्म तत् तत् कामस्य चेष्टितम् ।। એ કામને સફળ કરવા માટે માણુસ અર્થસંગ્રહ કરે છે, સામર્થ્ય કેળવે છે, મનુષ્યબળ મેળવે છે, વિજ્ઞાન ખેડે છે, મોટા મોટા સંગઠનો કરે છે અને દરેક જાતની પ્રવૃત્તિ આદરે છે. કામની પ્રેરણાથી જ અર્થનો વિસ્તાર કરાય છે.

પણ કામથી કાયમની તૃપ્તિ થતી નથી. કામ માણુસને પ્રેરે છે અને અંતે છેતરે છે. કામ જેવી મોહક, પ્રેરક અને અંતે વિફળ એવી બીજી વસ્તુ નથી. તેથી જ કામને જ્યાં અવકાશ જ નથી એવા મોક્ષનો આદર્શ માણુસે ખેડ્યો. પણ મોક્ષની લગન લાગે ત્યારે ને ! ત્યાં સુધી કામ ઉપર જીન કસીને એને લગામ લગાવીને હાથમા ચાબુક અને અંકુશ લઈને એની પાસેથી સેવા લેવી રહી કામનો આ જે અંકુશ છે-લગામ છે તેને આપણે ધર્મને નામે ઓળખીએ છીએ. ધર્મના અંકુશમાં રહેલો કામ એ જ સામાજિક જીવનનું પ્રેરક તત્ત્વ છે તેથી જ ભગવાને પોતાની વિભૂતિનો પરિચય આપતા કહ્યુ કે ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો જે કામ તે હું છું.

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ।
७ : ११ (२)

*

सात्त्विक बळ

ઉપનિષદોમાં કહ્યુ છે કે બળ એ જ બ્રહ્મ કહીને એની ઉપાસના કરવી દુર્બળતા કેટલી ખરાબ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે, પણ બળ એ સારી વસ્તુ છે એમ પણ સિદ્ધ નથી થયું બળ વાપરીને માણુસ લૂંટફાટ કરે, ગરીબોને દબાવે, અનાથોને લૂંટે અને અધર્મનો ધર્મ તરીકે પ્રચાર કરે એવા દાખલા દુનિયામાં ઓછા નથી કુદરતે માણુસ માટે જેટલાં દુ:ખો ઉત્પન્ન કર્યાં છે એના કરતાં માણુસે પોતે જ પોતાની સામે વધુ મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન કરી છે. અને એ બધું એના શરીરબળ અથવા બુદ્ધિબળને પરિણામે થવા પામ્યુ છે. એ બધુ જોઈ બળ અને બળનું સંગઠન બન્ને પ્રત્યે સજ્જનો અશ્રદ્ધાળુ થયા છે.

ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે બળવાન લોકોનું બળ હું છુ, પણ એ બળ કામ અને અનુરાગથી તદ્દન મુક્ત હોય તો જ.

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।
७ : ११

*

ગુણમયી માયા

ભગવાને સત્ત્વ, રજ અને તમ એવા ત્રણ ગુણ-વાળી માયા પેદા કરી. અને પોતે એની પાછળ છુપાઈ ગયા. આ સૃષ્ટિ ત્રિગુણાત્મક છે. દરેક વસ્તુમાં આ ત્રણે ગુણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય જ છે. જે ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય તેને નામે તે વસ્તુ ઓળખાય છે એટલું જ. આ ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ, એમનો જીવન સાથેનો સંબંધ અને એમનો વિસ્તાર, એ બધું ગીતામાં જ સૌથી પહેલું વર્ણવેલું જડે છે. વેદોમાં આ ત્રૈગુણ્ય ઉપર ક્યાંય ભાર નથી મૂક્યો. ઉપનિષદો એટલે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર. ત્યાં તો આ ત્રણ ગુણોની ચર્ચા ડગલે ને પગલે આવવી જોઈતી હતી. પણ ઉપનિષદોમાં ગુણોનો ઉલ્લેખ જવલ્લે જ આવે છે. એટલે આ સૃષ્ટિની ત્રિગુણાત્મક રચનાની મીમાંસા ગીતાની અથવા ગીતાના ભગવાનની મૌલિક મીમાંસા છે એમ જ કહેવું પડે છે. આ ત્રણ ગુણોની વ્યવસ્થાથી માણસને એટલો તો સંતોષ થયો છે કે ગુણ ત્રણ જ કેમ અને એ કયાં તત્ત્વને અનુસરીને નક્કી કરેલા છે અને એના પેટા વિભાગ કેટલા થઈ શકે એ એની જિજ્ઞાસા માણસે, શાસ્ત્રીય રીતે કરવાનું છોડી દીધું છે. નવા લોકોમાં પણ જે કોઈ આ ત્રિગુણવ્યવસ્થાને સવિસ્તર સાંભળે છે તેને પણ થાય છે કે ગુણવ્યવસ્થા બધી રીતે બંધબેસતી છે. ભગવાન પોતે કહે છે કે આખું વિશ્વ આ ત્રણ ગુણોનો વિસ્તાર છે. એ ત્રણે ગુણ મારામાંથી જ પેદા થયેલા છે. અને છતાં હું એમને વશ નથી. મારી આ ત્રિગુણાત્મક માયા તરી જવી બહુ અઘરી છે. જેઓ ત્રિગુણથી પર એવા મને શરણ જાય છે તેઓ જ આ માયામોહને તરી જાય છે. જેઓ ઈશ્વરને શરણ જતા નથી તેઓ માયાની જાળમાં સપડાઈને અસુરવૃત્તિ કેળવે છે.

રજ અને તમ એ બે ગુણો બંધનકારક છે, નીચે પાડનારા છે, એટલું તો સહેજે ધ્યાનમાં આવી શકે છે. પણ સત્ત્વગુણ પણ સારો દેખાવા છતાં અંતે બંધનકારક છે અને તેથી સત્ત્વ કેળવી, રજ અને તમ ઉપર વિજય મેળવી અંતે આ સત્ત્વગુણથી પણ પર જવાનું છે એમ કહીને ગીતાએ અધ્યાત્મના આકાશમાં મોટામાં મોટું ઉડ્ડયન કર્યું છે. સત્ત્વગુણ પણ અંતે બંધનકારક જ છે એમ કહી ભગવાને માણસ આગળ એક અતિમાનુષી આદર્શ મૂક્યો છે.

> दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
> मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥
> ૭ : ૧૪

નોંધ:—

[ગીતામાં ત્રિગુણના ઉલ્લેખ જ્યાં જ્યાં આવે છે તે બધાને એકત્ર કરી તે ઉપરથી ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર તૈયાર કરવા જેવું છે. જેમ ગીતામાં આવેલાં પાંચ સાત શબ્દચિત્રો પરથી ગીતાના આદર્શ પુરુષને તારવી શકાય, દૈવી સંપતના છવ્વીસ ગુણો વડે ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર તારવી શકાયું છે, એ જ રીતે આ ત્રિગુણના વિસ્તારથી ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર તારવી કાઢવું જોઈએ.]

*

ભક્તોના ચાર પ્રકાર

ગીતાએ ચાર પ્રકારના ભક્તો વર્ણવ્યા છે. આ ચાર જ શા માટે પસંદ કર્યા છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, અને આ ચારે ભક્તો જ છે એમ કહેવાય કે નહિ એ આપણે જાણતા નથી. આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની-આ ચારેને ગીતાએ ભક્તો કહ્યા છે, અને એમાં યે જ્ઞાનીને સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પોતાને સૌથી પ્રિય કહ્યો છે. આમાંનો જે આર્ત છે એ જીવનનાં અનેક દુઃખોથી હેરાન થવાથી ભગવાનને શરણ જાય છે. એને વિશ્વાસ છે કે ત્યાં શાતા મળવી જ જોઈએ. આવો ભક્ત સામાન્ય કોટિનો ગણાય. કાયિક અને માનસિક અકળામણથી મુક્ત થવું એટલો જ એનો ઉદ્દેશ છે, પણ એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે ભગવાન પાસે જ દોડી જવું જોઈએ એટલું એ જાણે છે, અને એમાં જ એની મોટાઈ-ગીતાની ભાષામાં કહીએ તો ઉદારતા-રહેલી છે.

બીજો ભક્ત તે જિજ્ઞાસુ. એ જેમ જેમ જીવનનો સુખદુઃખાત્મક અનુભવ લેતો જાય તેમ તેમ એ બધું ખમવાની અથવા માણવાની શક્તિ તો એ કેળવતો જાય છે. પણ આ બધું શા માટે છે,

અંતે જીવનનું રહસ્ય છે શું એ જાણવાની અદમ્ય જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈને એ ભગવાન પાસે દોડે છે એ જાણે છે કે જીવનનું રહસ્ય ઉકેલનાર, સંશયનો છેદનાર, બીજો કોઈ છે જ નહિ त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते। (૬ ૩૯)

ત્રીજો ભક્ત તે અર્થાર્થી સામાન્ય લોકો એનો અર્થ કરે છે ધનનો ઇચ્છુક જૂના વખતમાં એવા લોકો હતા ખરા કે જેઓ ધનના હગલાની ઇચ્છાથી વેપારઉદ્યમ કરવાને બદલે જપજાપ, પુરશ્ચરણ અથવા તપશ્ચર્યા કરતા, અથવા અનેક રીતે ભગવાનને રાજી કરી એની કેવળ કૃપા વડે કયાંકથી ધન મળી જાય એવી અપેક્ષા રાખતા પણ ગીતાનો અર્થાર્થી ઉદાર ભક્ત ધનપરાયણ તો ન જ હોય અહીં અર્થાર્થી એટલે જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારો ભગવાન પ્રભુ છે સર્વસમર્થ છે, ઉદાર દાતા છે એની પાસેથી સહુ કાંઈ મળી શકે એમ છે ત્યારે બીજું બધું છોડીને એને શરણ જઈને એની પાસેથી જીવનસાફલ્ય કેમ ન મેળવીએ? (૧) પોતાનો પુરુષાર્થ અને (૨) ઈશ્વરની કૃપા એવી વાંઝણી બબ્બાની એવડી સાધના કરનારા તેઓ નથી હોતા. હું ઈશ્વરને શરણ જાઉં, ઈશ્વરની ભક્તિ કરું એ જ મારી સાધના એ જ મારો પુરુષાર્થ ભગવાનને શું અશક્ય છે કે જેથી અર્ધો બોજો હું ઊંચકું અને બાકીનો ભગવાન ઉપર નાખું? મારી ઉન્નતિને અર્થે કે મારા વિકાસને અર્થે મારે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ એ જ જો આગ્રહ હોય તો આડાઅવળા પુરુષાર્થ હું શા માટે કરું? પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવી બધી રીતે ઈશ્વરને શરણ જાઉં અને એની અનન્ય ભક્તિ કરું એ જ પુરુષાર્થ શો ઓછો છે? એમાં કશી કચાશ ન રહે એટલે બસ આવો અર્થાર્થી ઉદાર ભક્ત પોતાની નિષ્ઠા વડે ભગવાનને પોતાનો બનાવી દે છે અને હૃદયસ્થ ભગવાન પાસેથી ગમે તે મેળવી શકે છે એ કર્મો કરે છે, પણ તે સાધન તરીકે નહિ, પણ ઈશ્વરને શરણ ગયા પછી ઈશ્વરે સોંપેલા કાર્યો સમજી ઈશ્વર પ્રીત્યર્થે એ બધાં કામો કરે છે.

છેલ્લો ભક્ત તે જ્ઞાની એણે પોતાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરી છે, સુખદુઃખ ઉપર એણે વિજય મેળવ્યો છે, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી પોતાનું કિલ્બિષ બાળી નાખ્યું છે, એ અખંડ યોગી છે, એ નિષ્કામ ભાવે – કેવળ સ્વભાવ તરીકે – ભગવદ્ભક્તિમાં તલ્લીન થઈ જાય છે એવો જ્ઞાની ભક્ત ભગવાનને એટલો બધો તો પ્રિય છે કે પરસ્પર પ્રીતિને કારણે એ ભક્ત ભગવાનનું હૃદય બની ગયો છે 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्।' એવી જ્ઞાનશક્તિ એક જ જન્મની સાધના વડે જન્મે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે જ્ઞાનીએ પાછલા અનેક જન્મોમાં ક્રમશઃ સંસિદ્ધિ મેળવેલી હોય છે એને સહજપણે ભગવાનના વિભૂતિત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
૭ ૧૬–૧૯

*

ઉપાસનાનું સોપાન

બધા જ ધર્મો સાચા છે ગમે તે દેવને નમસ્કાર કરીએ તોયે અંતે એ કેશવ પ્રત્યે જ પહોંચે છે એ ખરું છે ગમે તે ઉપાસનાને રસ્તે માણસ જાય તોયે અંતે એ મુકામે પહોંચવાનો જ એ વિષે શંકા નથી, છતાં બધા દેવો સરખી યોગ્યતાવાળા નથી હોતા બધી ઉપાસનાનું તાત્કાલિક ફળ એકસરખું નથી હોતું માણસ પોતાની વૃત્તિ, દૃષ્ટિ અને આદર્શ કરતાં વધારે ઉચ્ચ કોટિની ઉપાસના જીરવી શકતો નથી બાળકને જો એક રૂપિયો અને એક પેંડો એમાંથી ગમે તે લે એમ આપણે કહીએ તો રૂપિયો છોડી એ જેમ પેંડા તરફ દોડવાનો તેમ જ જુદી જુદી વાસનાઓથી ઘેરાયેલો માણસ અંતર્યામી પરમાત્માની ઉપાસના કરવાને બદલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કોઈ ને કોઈ સામાન્ય દેવતાની ઉપાસના આરંભે છે ભગવાન

જાણે છે કે એવો માણસ જાણે છે ઓછું, ઘેરાયેલો છે મોહથી, પણ અંતે એની શ્રદ્ધા સાચી છે. એટલે ભગવાન પોતે જ તે તે રૂપ ધારણ કરી જ્યાં જેની શ્રદ્ધા બેઠી હોય ત્યાં જ એને એને લાયક સિદ્ધિ આપી દે છે. આવી સિદ્ધિ અને એનું ફળ નાશવંત જ હોય. પણ એવું ફળ મેળવી એ ભક્ત પોતાની શ્રદ્ધામાં ઉમેરો કરે છે. આમ કરતાં કરતાં જ્યારે માણસને શુદ્ધ ઈશ્વરભક્તિ જડે છે ત્યારે જ એ ભગવાનની સંનિધિમાં પહોંચે છે.

જેમ મુક્તિ ક્રમશઃ મળે છે, સાધનામાં પગથિયાં હોય છે તેમ ભક્તિના આદર્શમાં પણ માણસની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર એવી કોટિઓ હોય છે.

આ વાત જેના ધ્યાનમાં આવી તે પોતે મૂર્તિપૂજક ન હોવા છતાં મૂર્તિપૂજા કરવાવાળાઓને પજવશે નહિ. જંગલના લોકોના ધર્મ અને એમની માન્યતાઓ ભૂલભરેલી છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ એવી માન્યતા રાખવા જતાં મહાપાપ કરે છે એ જાતની માન્યતા ખ્રિસ્તીઓ, મુસલમાનો અને એવા જ બીજા ધર્માવલંબીઓ ધરાવે છે. અને તે તે લોકોને એ પાપમાંથી ઉગારવા માટે એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એમની પાસેથી એમની માન્યતાઓ છોડાવવાનો જબરદસ્ત પ્રયત્ન કરે છે. ગીતાધર્મી જાણે છે કે બૌદ્ધિક ભૂલ એ કાંઈ નૈતિક અધઃપાત નથી. આપણે પરમ રહસ્ય ન જાણતા હોઈએ તેથી શું? ભગવાન તો આપણું હૃદય પહેચાને જ છે. ત્યારે આપણે કોઈના ઉદ્ધાર વિષે આટલા સાશંક શા માટે થઈએ?

અને કોણ કહી શકે કે ઈશ્વર વિષેની આપણી કલ્પના નિર્દોષ છે. ઈશ્વર આગળ આપણું અજ્ઞાન અને પેલા જંગલી, વહેમી આરણ્યકનું અજ્ઞાન એ બે વચ્ચે બહુ જ થોડો ફેર હશે. આપણે શા માટે માનીએ કે આપણે તો સાચા ઈશ્વરને પૂર્ણપણે ઓળખીએ છીએ અને બીજાઓ અજ્ઞાનની ખાઈમાં રહીને ત્યાં જ રાચવા જેટલા પતિત છે? જેમ બાળકો ક્રમે ક્રમે ઉંમરલાયક થાય છે તેમ સાચા ભક્તો ક્રમશઃ જ્ઞાનમાં અને ભક્તિમાં આગળ વધે જ છે અને ભગવાન તો એમની પાસે અથથી ઇતિ સુધી છે જ.

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥
૭ : ૨૦–૨૫

ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિની કઠિનતા

ગીતામાં એક ઠેકાણે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે તારા પણ અનેક જન્મો થયા છે અને મારા પણ થયા છે. હું એ બધાને જાણું છું અને તું તે જાણતો નથી. ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ જાણવાની શક્તિ કેવળ એક ભગવાનની જ છે. માણસને એ શક્તિ આપેલી નથી.

આ અધ્યાયમાં ભગવાન કહે છે કે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન બધુ હું જાણું છુ પણ મને કોઈ જાણતુ નથી. એનુ કારણ એ છે કે બધાં પ્રાણીઓ રાગદ્વેષથી ઘેરાયેલા હોવાથી એમની દૃષ્ટિ ટૂંકી થઈ જાય છે, એમનું હૈયુ સંકુચિત થઈ જાય છે. માણસ જ્યારે વ્રતોની દૃઢતા કેળવે, દ્વંદ્વમોહથી મુક્ત થઈ જાય અને પુણ્યકર્મોથી પાપ ઉપર વિજય મેળવે ત્યારે જ તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને પછી એનુ તમામ કર્મ આધ્યાત્મિક બની જાય છે.

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥
येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्मचाखिलम् ॥
૭ : ૨૬–૨૯

પ્રાણલાલની ભ્રમણા

શ્રી સોપાન

'તમે કોઈ સમજતા જ નથી હું એ બન્નેને ઓળખું છું '

પ્રાણલાલ ચિડાઈ જઈને બોલ્યો લગભગ બે કલાકથી આ માથાફોડ ચાલતી હતી મગનલાલ અને ત્રિલોચન હવે થાક્યા હતા પ્રાણનાથને સમજાવી લેવાની જરી પણ આશા નહોતી છતા કેવળ છેલ્લો પ્રયત્ન કરવા ખાતર ત્રિલોચને જવાબ આપ્યો

'તું નથી ઓળખતો તે જો દુનિયા જોઈ હોત તો આમ ન બોલત જે દિવસથી આ સમાચાર મળ્યા છે તે દિવસની પ્રભા લોહીના આંસુએ રડે છે '

'તમે જ એનું કારણ છો હું એને સમજાવીને શાંત કરું છું ત્યાં તમે દયા ખાવા દોડો છો તમે અમારું હિત ઇચ્છતા હો તો તમારે અહીં આવવું જ ન જોઈએ '

વાતમા કંઈ સાર ન જણાયો એટલે ત્રિલોચન ઊભો થયો મગનલાલ પણ એની પાછળ ઊઠ્યા પ્રાણલાલ રોષભર્યો ચહેરે બેસી જ રહ્યો વિવેક ખાતર પણ ઊભા થવાની એને ઇચ્છા ન થઈ

*

પ્રાણલાલ નવા જમાનાનું ફરજંદ હતો એમ ન કહેવાય મોજના તોફાન કે પ્રેમમસ્તી એણે અનુભવ્યા કે જોયા નહોતા એક સાથે ઘણી યુવતીઓ સાથે દોસ્તી પણ એણે કોઈ દિવસ કરી નહોતી એવી દોસ્તી માટે જે લાયકાત જોઈએ તેનો પણ એનામા સર્વથા અભાવ હતો એ બહુ ભણ્યો ન હોત તો ચાલી શકત, પણ નૃત્ય સંગીત, ચિત્ર-એકાદ કળામા એ પ્રવીણ હોત તો એને એવી દોસ્તીઓ સહેલાઈથી મળી રહેત પૈસા અને નવી ઢબે રહેવાની આવડત હોત તો પણ મુશ્કેલી ન આવત આમાંનું કશું એનામાં હતું નહિ. એક પત્ની જીવતી હોય ત્યારે જ બીજી પત્ની કરવામા ક્રાન્તિ છે, પ્રેમ છે, સમાજની લગ્નપ્રથા સામે બળવો છે એવું કશું પણ એ સમજતો કે માનતો નહોતો એના મનમા એમ ઠસી ગયું હતું કે પ્રભા તો એના ઉપર અપાર હેત રાખે જ છે, અને આ પાડોશમા રહેતી યશોદા, જેના વિષે એના કુટુંબના દુશ્મનોએ ખરાબ વાત ઉડાડીને એનું વેવિશાળ અશક્ય કરી મૂક્યું છે તે, પણ એના પર પારાવાર લાગણી ધરાવે છે પ્રભાને 'અડચણ' હોય ત્યારે રસોઈ કરવા તો યશોદા આવે જ છે, પરંતુ પ્રભા એને પિયર ગઈ હોય ત્યારે પણ પ્રાણલાલને કશી મૂંઝવણ જણાતી નથી અને અજબ જેવી વાત તો એ છે કે પ્રભા પોતે જ એના પ્રત્યે અપરંપાર પ્રેમ ધરાવે છે પ્રભા કામ કરતી હોય ત્યારે યશોદા એની પાસે કામ ખૂંચવી લેવા આવે પણ પ્રભા એમ કેમ કરવા દે ! એ તો યશોદાને પોતાની વહાલી નણંદ હોય એટલા માનપૂર્વક સાચવે છે

જે દિવસે યશોદા કંઈ કારણ વિના ડુસકે ડુસકે રડી પડી તે દિવસે પ્રભા બહાર ગઈ હતી એવું પણ નહોતું એને છાની રાખવાનો ખરો પ્રયત્ન તો પ્રભાએ જ કર્યો હતો પ્રાણલાલ તો દૂર ઊભો ઊભો માત્ર શાબ્દિક આશ્વાસન આપી રહ્યો હતો, જ્યારે પ્રભાએ એને બાથમા લઈને એનું આંસુભર્યું મો પોતાની છાતી સાથે દબાવ્યું હતું પ્રાણલાલ માત્ર બોલતો હતો 'યશોદા! યશોદા! આ શું ' શા માટે રડે છે? જો, તારા બાપુ ..' બસ, આથી વધુ એણે કાંઈ કર્યું નહોતું જ્યારે પ્રભાએ તો યશોદાના હૃદયના આગમા ઊતરી જાય એવા પ્રેમથી એને રડવાનું કારણ પૂછ્યું હતું અને છેવટ યશોદાએ કહ્યું નહોતું છતાં એ સમજી ગઈ હતી કે કુમાર-અવસ્થાથી યશોદા હવે થાકી છે

તે દિવસે ઑફિસનો સમય થતાં પ્રાણલાલ ઘેરથી નીકળી તો ગયો, પણ રસ્તામાં કે ઑફિસમાં એને ચેન પડ્યું નહિ. યશોદાનું આંસુભર્યું મો કેમેય કર્યું આંખ આગળથી ખસતું નહોતું. દિલના અંતરતમ ભાગમાંથી એક ઝરણું જાણે ફૂટતું હતું. એ ઝરણુ પ્રેમનું હતું કે કરુણાનું તે કળી શકાય એમ હતું નહિ. ઉદ્ભવસ્થાને તો બને ઝરણા સરખા જ લાગતાં હતાં. પ્રાણલાલની આછી બુદ્ધિ આ ઝરણને કરુણાનું ઝરણ માનતી હતી. યશોદાના વિચારથી ગદ્ગદ થઈ જવાતું હતું એ જ એનું મોટું પ્રમાણ હતું.

સાંજના ૭ વાગે પ્રાણલાલ ઑફિસેથી પાછો ફર્યો ત્યારે એના મનમાં નક્કી થઈ ગયું હતું કે ઘેર જઈને યશોદાનું દુઃખ સમજવું અને એ દૂર કરવા જે કાંઈ પ્રયત્નો કરવા પડે તે કરવા જ. આ નિશ્ચય થતાં પ્રાણલાલના પગમાં ચેતન આવ્યું હતું અને હૃદય પણ મજબૂત બની રહ્યું હોય એવું જણાતું હતું.

પ્રાણલાલ ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે અંધારું થઈ જવા આવ્યું હતું અને પિતાની આજ્ઞાને માન આપતી યશોદા ગત પડયા પછી ઘરમાંથી બહાર નીકળતી નહિ. પ્રાણલાલે લાચારીએ પ્રભાને જ સમાચાર પૂછ્યા અને પ્રભાના હસતા મુખેથી સાંભળ્યું કે, 'પરણવાનાં થયાં છે.'

*

'યશોદા બહુ દુઃખી છે, ખરું ને પ્રભા!' આઠેક દિવસ પછી પ્રાણલાલ પ્રભા સાથે વાત કરતો હતો. વચ્ચે યશોદા સાથે બે ત્રણ વખત વાતો કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો, પણ યશોદાનું દિલ એ જાણી શકયો નહોતો. દિલ ઊઘડે એવો પ્રશ્ન પૂછવા જતાં યશોદાની આંખો આંસુથી ભરાઈ જતી.

'ખબર નથી પડતી કે યશોદા શા માટે દુઃખી રહે છે! એના બાપુ તો કંઈ કહેતા જ નથી. બા સારાં છે.'

'તો રડે છે કેમ?'

'એ તો મેં તે દિવસે તમને કહ્યું ને!'

'એ માટે કોઈ રડે ખરું? બહુ તો સમસમીને બેસી રહે.'

'એ માટે તો રડે નહિ, પણ એમ છે એટલે જ્યાં જુએ ત્યાં દુઃખ લાગ્યા કરે છે. બા અને બાપુજી પજવતાં હોય એવું એને લાગે છે.'

'એનાં માતાપિતા આ સ્થિતિ નહિ જાણતાં હોય?'

'ન કેમ જાણતાં હોય? દરેક માબાપ આ સ્થિતિ સમજી જાય, પણ કરે શું? એમના વશની વાત થોડી છે? યોગ્ય મુરતિયો શોધવો કયાંથી? મુરતિયાની અછત કેટલી છે? કન્યાના તો ઢગલા પડયા છે.'

પ્રાણલાલ સહેજ હસી પડયો. પ્રભા લજ્જા પામતી મીઠું હસી.

'આપણે એને કંઈ મદદ ન કરી શકીએ?' પ્રાણલાલે પૂછ્યું.

'આપણે શી મદદ કરી શકીએ? તમારો કોઈ ભાઈબંધ હોય તો શોધી કાઢો. પણ એનાં માબાપનેય પસંદ તો પડવું જોઈશે ને!'

'યશોદા વિશે લોકોમાં......'

'હા, એનું નામ ચેરાઈ ગયું છે. આપણી બાજુ તો કોઈ ઠેકાણું મળશે નહિ. અજાણ્યામાં તપાસ કરો તો સારું ઠેકાણું મળી આવે.'

'આપણાં લોકો પણ ગજબ કરે છે!' પ્રાણલાલ બોલ્યો.

'દીકરી મોટી થાય એટલે આમ જ થાય. મારા બાપુએ અમસ્થી ઉતાવળ કરી હશે!' પ્રભા ત્રાંસી નજર કરીને હસી. પ્રાણલાલ એના ઊઘડના ફૂલ જેવા મુખ સામે જોઈ રહ્યો.

*

એકાદ મહિના પછી યશોદા માંદી પડી. માંદગી જરા ગંભીર લાગી એટલે પ્રાણલાલ અને પ્રભા અવારનવાર યશોદાની પાસે રહેવા લાગ્યાં. યશોદાનાં માતાપિતાએ જોયું કે પ્રાણલાલ પાસે યશોદાને સારું લાગતું હતું. એમના રૂઢિચુસ્ત માનસને આ

ગમતુ તો નહોતુ પણ દીકરી હવે નાસી હતી એમ એ જાણતા હતા એટલે પ્રાણનાથ વધુ સમય ત્યા રહે એવો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા માદગી જેમ લબાવા લાગી તેમ પ્રાણનાથ વધુ માલુમ થવા લાગ્યો પ્રભા તો પોતાની નણદની સેવા દિન દઈને કરતી જ હતી

દોઢેક મહિનો માદગી ભોગવ્યા પછી યશોદા પથારીમાથી ઊઠી આટલા સમયમા એના મનમા શુ શુ બની ગયુ તેનો ઇતિહાસ બહુ લાબો થાય પણ માદગીના દિવસો દરમિયાન કોઈ ન હોય ત્યારે પ્રાણનાથ પાસે એ રડી પડતી હતી અને પ્રાણલાલ એના વાસા ઉપર કે માથા ઉપર હાથ ફેરવતો ત્યારે એની આખો મિચાઈ જતી હતી આસુ ઘણીવાર પાછાં વળી જતા હતા અને કોઈકવાર મિચાયેલી પાપણોની બહાર હૃદયની કોઈ અદમ્ય લાગણીની સાક્ષી આપવા માટે બિંદુરૂપે સ્થિર બનતા હતા પ્રાણનાથના હૃદયમાથી પેલુ ઝરણુ – કરુણાનુ કે પ્રેમનુ ? – વેગભર વહેવા લાગ્યુ હતુ યશોદાની સમે મીંચેલી આખમાથી અને એને પપાળતાં આગળીના ટેરવામાથી એ ઝરણુ ફૂટયા જ કરતુ હતુ

પરિણામ એ આવ્યુ કે સાજા થયા પછી લગભગ પદરમે દિવસે જ્યારે પ્રભા ક્યાંક બહાર ગઈ હતી અને પ્રાણનાથ ઘરમા એકલો બેઠો હતો ત્યારે યશોદાએ આવીને એના પગ પાસે એક ગુલાબનુ ફૂલ મૂકી દીધુ ધીમેથી બોલી સ્વીકારો કે તોડીને ફેંકી દો

પ્રાણલાલ ચમકી ગયો પણ એ ઊંચુ જુએ ત્યા તો યશોદા ચાલી ગઈ હતી એની નજર ફૂલ ઉપર પડી ફૂલ સુદર હતુ અને ખીલેલુ હતુ એમા નો શક નહોતો પણ પ્રાણનાથ ડરી ગયો એણે બારણા તરફ જોયુ પ્રભા ત્યા નહોતી ધીમેથી એણે ફૂલ ઉપાડયુ એક ક્ષણ આખમાં મૃદુતા આવી તુરત ભય વ્યાપ્યો ફરીને બારણા તરફ નજર કરી પ્રભા ત્યારે પણ નહોતી આવી

*

'એ કેમ બને યશોદા ?'

'હું પણ જાણુ છુ કે ન બને પ્રભાબેનને બહુ આઘાત લાગે'

'એને તો કદાચ ન લાગે પણ તારાં માતા પિતા અને લોકો '

'ના ના પ્રભાબેન જ આ સહન ન કરી શકે'

હુ નથી માનતો હું પ્રભાને જાણુ છુ એને તારા પ્રત્યે પણ બહુ મમતા છે'

તો ? '

તો શુ ?'

તો થઈ શકે મારા માતાપિતા આખ આડા કાન કરશે તેઓ થાક્યા છે અને લોકોની સામે તો થઈ શકાય '

'તારામા હિંમત છે ?'

'છે પણ પ્રભાબેન '

'ના ના એ વિષે ચિંતા ન કરીશ એ હું સભાળી લઈશ એના પ્રત્યે મને કેવો પ્રેમ છે તે એ જાણે છે' પ્રાણલાલ ઉત્સાહથી બોલ્યો

તમે પૂછી જોશો ?' યશોદા ધીમેથી બોલી

પ્રાણનાથ જરી વિચારમા પડયો

'પૂછવાથી કદાચ વાત બગડશે એ તને અપનાવી જ લેશે એવી મને ખાતરી છે પૂછીશ તો કદાચ '

'તમે ભૂલ કરો છો એમ મને લાગે છે, કોઈ સ્ત્રી આવુ સહન ન કરે'

પ્રભાને તું નથી ઓળખતી યશો ! મારી સાથે એ નર્કમાં આવવાનુ પણ પસદ કરે'

'પણ એ તો યશોદા તુરત જ બોલી પ્રાણનાથ ફરી પાછો પડી ગયો

'તો તમે પૂછી જુઓ તો ?' યશોદા બોલી

ભલે પૂછી જોઈશ એ પછી તો તને શાતિ થશે ને ?

યશોદાએ હા પાડી

*

પ્રાણનાથના હાથમાથી લગામ છૂટી ગઈ હતી પ્રભાને પૂછવાની હિંમત ન ચાલી યશોદાની વાત સાચી લાગવા માડી પણ છૂટેલી લગામ હાથમાં

આવી નહિ. યશોદા તરફ એનો હૃદયપ્રવાહ જોરશોર ધસવા લાગ્યો. ઑફિસે એ દરરોજ જતો હતો પણ નિર્જીવ યંત્રની જેમ જ. રાતદિવસ એ વિચાર એને કોરી ખાતા હતા. પ્રભા ઘણીવાર એને પૂછતી હતી કે છે શું? પ્રાણલાલ જવાબ આપી શકતો નહિ. ક્યારેક હસતો, ક્યારેક મૂગો રહેતો અને જોરશોર પ્રભાને બાથમાં પકડી કચડી નાખતો.

યશોદા અવારનવાર આવ્યા કરતી હતી પ્રભાની પાસે હવે એ વિશેષ રહેતી. પ્રભાનો પ્રેમ કે કૃપા—જે કહો તે-મેળવવાના એના પ્રયત્નો ઘણીવાર ઉઘાડા પડી જતા હતા. પણ પ્રભા બિચારી સમજતી નહોતી. યશોદાનાં માતાપિતાની પેઠે એણે માત્ર એટલું જ જાણ્યું હતું-યશોદા આવે છે ત્યારે પ્રાણલાલને સારું લાગે છે. પ્રાણલાલ એનો પ્રાણ હતો, એના વિના જીવવું પ્રભા માટે દુષ્કર હતું. એ પ્રાણને શાંતિ થાય, સુખ ઊપજે એ માટે પ્રભા શું ન કરે? યશોદાને આગ્રહ કરી-કરીને એ ત્યાં રોકતી અને ઘણીવાર જમાડતી.

દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થતા જતા હતા. પ્રાણલાલ અને યશોદા ઘણીવાર એકાંતે મળતાં. બહુ વાતો ન થતી, પણ જે થતી તે દર્દમય હતી. પ્રભાની આંખમાંથી આંસુ ખરી જતાં અને પ્રાણલાલનાં આંસુ ડોકિયાં કરી પાછાં ચાલ્યાં જતાં. બંનેનાં હૃદય ભાંગી ગયાં હતાં. એકમેક વિના રહેવું હવે મુશ્કેલ થતું જતું હતું, પણ પ્રભાનો વિચાર બંનેને ધક્કા મારી જુદી જુદી દિશામાં ખસેડી દેતો હતો.

યશોદાનાં માતાપિતા દીકરીનું મન પારખી ગયાં હતાં. એમને આ ગમતું નહોતું, પરંતુ આંખ આડા કાન કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. પ્રભા કશું સમજતી નહોતી. એને એમ થતું હતું કે યશોદાને હવે જલદી સારું ઠેકાણું મળી જાય તો સારું.

એક સવારે પ્રભા નજીકના સગામાં કોઈ પ્રસંગે ગઈ હતી. પ્રાણલાલ એકલો પડ્યો યશોદા અને પ્રભાના વિચારો કરતો હતો. કોના પ્રત્યે વધુ મમત્વ હતું તે એની બુદ્ધિ કહી શકતી નહોતી. પ્રભાને બધું આપી દીધું હતું—આખું જગત જાણે એને આપી દીધું હતું—એમાંથી એક રતીપૂર પણ પાછું કેમ લેવાય! એ વિચાર દિલને સતાવતો હતો. બીજી બાજુ યશોદાનું કોણ, એમ પણ થયા કરતું હતું. દયા, પ્રેમ, કરુણા, આકર્ષણ-બધું એકમેકમાં ભળી ગયું હતું. આંખ સામે ઘડીક પ્રભાની છબી આવતી અને ઘડીક યશોદાનું ચિત્ર ખડું થતું હતું. પ્રભા હસતી હતી અને એ હાસ્યમાં વિશ્વાસ ઝરતો હતો. યશોદાની પાંપણો ભીની હતી અને તેમાંથી યાચના અને અર્પણ ટપકતાં હતાં. એક મોટી ઑફિસનો સમૂલી કારકુન બે જીવોને પોતાની આંખની કીકીમાં અત્યારે રમાડી રહ્યો હતો.

બારણામાં યશોદા આવી પહોંચી. પ્રાણલાલની કલ્પનામાં જે હતું તે પ્રત્યક્ષ દેખાયું. યશોદા હમણાં જ ઢળી પડશે એમ એને લાગ્યું એટલે એ તુરત જ ઊભો થયો. યશોદા ધીમે પગલે સામે આવી અને નીચે બેઠી. પ્રાણલાલ એની પાસે બેઠો.

'હવે નથી સહન થતું.' યશોદા બોલી. એની આંખ ગળીને ઝરી જતી હોય એમ લાગ્યું. પ્રાણલાલ ડરી ગયો. એણે બારણા તરફ નજર કરી. પ્રભા ત્યાં આવી પહોંચી હતી. પ્રાણલાલ પાસે હતો તે દૂર ખસ્યો. એની છાતી ધડકવા લાગી. યશોદા આંસુભરી આંખે પ્રભા સામે જોઈ રહી. પ્રભા અંદર આવીને એની પાસે બેઠી. પ્રાણલાલ તરફ એક નજર ફેંકી તુરત જ એણે યશોદાને બાથમાં લઈ પંપાળવા માંડી. યશોદા હૃદયનો ભાર હળવો કરતી હોય એમ મન મૂકીને એના ખોળામાં રડવા લાગી.

*

'મને ખાતરી છે કે પ્રભા વાંધો નહિ લે.' એ પ્રસંગ વીત્યા પછી આઠમે દિવસે પ્રાણલાલ યશોદાને કહેતો હતો. પ્રભા આજે પોતાની દુખતી આંખમાં ટીપાં નખાવવા માટે દવાખાને ગઈ હતી.

'મને ખાતરી નથી થતી.' યશોદાએ જવાબ આપ્યો.

'તેં જોયું નહિ તે દિવસે કે તારા પ્રત્યે એને કેટલી મમતા છે!'

'આ નથી જાણ્યું ત્યાં સુધી જ એ મમતા છે એ જાણશે કે એના સુખમાં હું ભાગ પડાવવા '

'આમાં ભાગ જેવું નથી યશોદા ! તું મારા હૃદયમાં નહોતી આવી ત્યારે હું પ્રભાને જેટલો ચાહતો હતો, તેટલો જ આજે ચાહું છું એના માટે હું પ્રાણ પણ પાથરી શકું '

'મારા માટે ?' યશોદાએ પૂછ્યું

'તારા માટે પણ મક્કમ સ્વરે પ્રાણલાલે જવાબ આપ્યો

'પ્રભા માગે કે યશોદાને તજી દો તો તજી શકો ખરા ?'

'એ એવું ન માગે '

'માગે તો ?'

'ન જ માગે

'માગે જ ' યશોદા બોલી

'તું એવું માગે છે ?' પ્રાણલાલે પૂછ્યું

'ના '

'કેમ ?'

'કારણ કે મારે તો કંઈક લેવાનું છે, પ્રભાએ તો આપવાનું છે '

'એટલે ?'

'તમે સમજો છો બધું '

'તો શું કરીશું ?' પ્રાણલાલ ઢીલો પડીને બોલ્યો યશોદા પણ ઢીલી પડી ગઈ

સ્નેહ અને વેદનાથી ભરેલી આંખો લોકોથી છાની ન રહી સ્થૂળ રૂપે કશું બન્યું નહોતું છતાં આજુબાજુમાં યશોદા અને પ્રાણલાલની વાતો થવા લાગી લોકો પ્રભાની દયા ખાવા લાગ્યા બે ચાર દિવસ સુધી તો આ વાત આ ત્રણમાંથી કોઈના સાંભળવામાં ન આવી પણ એક દિવસ એક પાડોશી સ્ત્રીએ યશોદા ઉપર પ્રગટ રીતે કટાક્ષ કર્યો અને આ વાત પ્રભા તથા પ્રાણલાલ જાણી ગયાં પ્રાણલાલ લોકો સામે ઝૂઝવા માટે તૈયાર હતો છતાં થથરી ગયો પ્રભા તો વિચારી કરવા લાગી રાતે એણે પ્રાણલાલની સામે આરજૂભરી આંખે જોતાં જોતાં આ લોકનાયકનો જવાબ માગ્યો પ્રાણલાલની જીભે ઝટપટ તો શબ્દો ન આવ્યા પણ એ હિંમત કરીને બોલ્યો

'એમાં કંઈક સાચું છે '

પ્રભા આઘી ખસી ગઈ એના માથે જાણે વીજળી પડી પ્રાણલાલ તુરત પાસે આવ્યો પ્રભાને એણે બાહુમાં લીધી પ્રભા એના ખોળામાં ઢળી પડી, અને એ જ વખતે કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું

પ્રાણલાલ ઊભો થયો પ્રભા સરખી થઈને બેઠી બારણું ઉઘાડતાં એનો મિત્ર ત્રિલોચન દેખાયો પ્રાણલાલ સ્વસ્થ થઈને બોલ્યો

'અત્યારે ! આટલો મોડો !'

'એક કામે આવ્યો છું ' ત્રિલોચને ઊભા ઊભા જ કહ્યું

'આવ, અંદર બેસીએ '

'ના તું જરી બહાર ચાલ '

પ્રાણલાલ ત્રિલોચનના મોં ઉપરની ગંભીરતા જોઈ તુરત તૈયાર થયો પ્રભાને એણે કહ્યું 'થોડી વારમાં જ આવું છું ' પ્રભા કંઈ બોલી નહિ.

રસ્તા ઉપર આવ્યા પછી ત્રિલોચન બોલ્યો

'એક ગંભીર વાત સાંભળી છે '

પ્રાણલાલ સમજી ગયો છતાં બોલ્યો 'શું ?'

'તું યશોદા સાથે

'વિચારું છું '

ત્રિલોચન ચાલતાં ચાલતાં થંભી ગયો એને પૂરી ખાતરી હતી કે સાંભળેલી વાત સો ટકા અસત્ય હશે

પછી પ્રભા ?' એ બોલ્યો

'એને હું સમજાવી લઈશ એનામાં મને વિશ્વાસ છે '

'નહિ સમજે તો ?'

'સમજશે જ '

'પણ ન સમજે તો ?'

'તો ? તો હું નથી જાણતો ' પ્રાણલાલ બેદરકારીથી બોલ્યો

'તું પાગલ બન્યો છે ' ત્રિલોચન સહેજ મોટા અવાજે બોલ્યો

'ત્રિલોચન !' પ્રાણુલાલ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો. 'આ મારો અંગત પ્રશ્ન છે. તું એમાં વચ્ચે ન આવ એવી મારી માગણી છે.'

'હું તારો મિત્ર નથી?'

'જો વચ્ચે આવવા જ માગતો હો તો નથી.'

ત્રિલોચન ફરી થંભી ગયો અને પ્રાણુલાલની સામે જોતાં બોલ્યો : 'ત્યારે રજા લઉં?'

'ભલે' પ્રાણુલાલે જવાબ આપ્યો અને બંને મિત્રો જુદા પડચા. પ્રાણુલાલ પાંચેક ડગલાં ચાલ્યો ત્યાં ત્રિલોચને બૂમ મારી પૂછ્યું, 'હું પ્રભાને મળી શકું?'

'આજે નહિ, કાલે-પરમ દિવસે.' પ્રાણુલાલે જવાબ આપ્યો ને ચાલવા માંડયું. ત્રિલોચન પણ ચાલતો થયો.

પ્રાણુલાલ ઘેર આવ્યો ત્યારે પ્રભા બારણું આડું કરીને સૂતી હતી. આંખો મીંચેલી હતી એટલે એ ઊંઘે છે કે જાગે છે તે પ્રાણુલાલ જાણી શક્યો નહિ. એક ક્ષણ એને એમ થયું કે પોતે પથારીમાં જઈને સૂઈ જાય, પણ બીજી ક્ષણે પ્રભાને સમજાવવાનો વિચાર આવ્યો અને એ એની પાસે જઈને બેઠો. પ્રભાએ આંખ ઉઘાડી એમાં આંસુ નહોતાં, માત્ર સ્તબ્ધતા હતી. પ્રાણુલાલ કંઈ બોલ્યા વિના એના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

કંઈ પણ વાતો કર્યા વિના રાત પસાર થઈ ગઈ. સવારે સ્નાન વગેરેથી પરવાર્યા પછી પ્રાણુલાલ પ્રભા સાથે વાત કરવા ઇચ્છતો હતો, પ્રભા ગંભીર મુખે ઘરનું કામ કરતી હતી.

'પ્રભા, અહીં આવ તો!' પ્રાણુલાલે એને બોલાવી. પ્રભા ગઈ.

'એક વાત પૂછું?'

'પૂછો.'

'યશોદા માટે તને લાગણી નથી?'

પ્રભા ખસી ગઈ. એના હોઠ કંપવા લાગ્યા. પ્રાણુલાલે એનો હાથ પકડચો.

'તું જવાબ તો આપ?'

પ્રભા કંઈ જ ન બોલી અને હાથ છોડાવી ત્યાંથી રસોડામાં ચાલી ગઈ.

*

'શું થયું?' કંઈ કામ શોધીને યશોદા બહાર ગઈ હતી. ઑફિસે જતાં પ્રાણુલાલને એણે રસ્તામાં પૂછ્યું. સવારે એણે પ્રભાનું મોં જોઈ લીધું હતું.

'એ કંઈ બોલતી જ નથી.'

'એનો અર્થ જ એ કે એને દુઃખ થાય છે.'

'એમ ન કહેવાય. એ હજી આશ્ચર્યમાં જ છે.'

'તમને આશા છે કે તમે એને સમજાવી લેશો?'

'એ વિના આટલી વાત કરતો હોઈશ? તારી પોતાની શી સ્થિતિ છે?'

યશોદા નીચું જોઈને બોલી : 'ગુલાબનું ફૂલ ભૂલી ગયા?'

'આ નિશ્ચય કાયમ છે!'

'પ્રભાબેનને દુઃખી કરીને નહિ.'

'દુઃખ તો કદાચ થાય, બીજાં એને બહેકાવશે. પણ એ સંમતિ આપે તો?'

'તો હું તૈયાર છું. સંમતિ આપશે તો ધીમે ધીમે દુઃખ દૂર થઈ જશે.'

પ્રાણુલાલના મોં ઉપર આનંદ છવાયો. પ્રભાનું કરુણાભર્યું મુખ જોયું છતાં એના ઉપર એને વિશ્વાસ હતો. પ્રભાએ એના ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ ધરી દીધું હતું તે એ જાણતો હતો.

'એ તો બે દિવસનું જ કામ છે યશોદા!' પ્રાણુલાલ ઉત્સાહથી બોલ્યો અને ઑફિસ તરફ ચાલતો થયો. યશોદા આંખમાં આશા ભરી ત્યાંથી પાછી વળી.

સાંજે પ્રાણુલાલ ઘેર આવ્યો ત્યારે પ્રભા રસોઈ તૈયાર કરી એની રાહ જોઈને બેઠી હતી. પ્રાણુલાલ હસતો હસતો ઓરડામાં દાખલ થયો, પણ પ્રભાની આંખો જોઈ એનું હાસ્ય શમી ગયું. આંખો રડી રડીને ફાપસી આવી હતી. પ્રાણુલાલ ગંભીર બની ગયો.

કપડાં ઉતારી હાથ મોં ધોઈને એ પ્રભા પાસે આવ્યો. પ્રભા ઊઠીને રસોડા તરફ ચાલવા લાગી પ્રાણુલાલે એનો હાથ પકડયો.

'થોડી વાર પછી જમવા બેસશું.'

'ઠરી જશે.' પ્રભા આડું જોઈને બોલી.

'કંઈ વાંધો નહિ.' પ્રાણુલાલે હાથ ખેંચ્યો પ્રભા એની ખુરસી ઉપર ઢળી પડી, ઊપસી આવેલી આંખો ફરીને ભિંજાવા લાગી.

'તને એમ છે કે હું તને ભૂલી જઈશ?' પ્રાણુલાલ લાગણીભર્યા સ્વરે બોલ્યો 'પ્રભાએ માત્ર સામે જ જોયું.

'યશોદા ઉપર તને પણ હેત નથી? એ ભલે ને તારી સાથે રહે'

પ્રભાને બોલવાની ઇચ્છા થઈ પણ બોલી શકી નહિ.

'તારા પ્રત્યે મારો પ્રેમ ઘટયો છે એવું ન માનતી.'

પ્રાણુલાલે ઉમેર્યું. પ્રભા તો યે શાંત જ રહી. પ્રાણુલાલ એના મૌનથી મૂંઝાવા લાગ્યો.

'યશોદા પણ કહે છે કે પ્રભાને મારે દુઃખી કરીને કંઈ નથી કરવું.' પ્રાણુલાલ બોલ્યો પ્રભા અવિશ્વાસપૂર્વક જોઈ રહી.

'તને ખોટું લાગે છે?' પ્રાણુલાલ તુરત જ બોલી ઊઠયો.

'હું તને ખાતરી આપું છું કે તારી સંમતિ નહિ હોય તો કશું નહિ કરું.'

'ખરું કહો છો?' ધ્રૂજતા હોઠમાંથી એક વાકય નીકળ્યું.

'યશોદાએ અને મેં નિશ્ચય કર્યો છે.'

પ્રભાના મોં ઉપર કંઈક ચમક આવી ત્યાં પ્રાણુલાલ બોલ્યો.

'પણ અમારી સ્થિતિનો તું વિચાર કરજે. તારા જેટલી જ લાગણી મને એના પ્રત્યે છે અને એની લાગણી તથા સ્થિતિથી તું કયાં અજાણ છે?'

ઊઘડેલું આકાશ ફરી ઘેરાઈ ગયું પ્રભા ગંભીર બની ગઈ. થોડી વાર મૌન છવાઈ ગયું.

'તું શું કહે છે પ્રભા! હા કે ના?' પ્રાણુલાલે દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને પૂછયું.

'ત્રિલોચનભાઈને પૂછજો.'

'એ આજે આવ્યા હતા?'

'હા, હમણાં ફરીને આવશે.'

પ્રાણુલાલ નીચું જોઈ ગયો. પ્રભા ઊભી થઈ.

'ચાલો જમી લઈએ. પછી મારે મારા મામાને ત્યાં જવું છે. આજ બટુક બે ત્રણ વખત આવી ગયો.'

'ભલે' કહેતો પ્રાણુલાલ ઊઠયો અને બંનેએ ગંભીર મુખે જમી લીધું. પ્રભા એ પછી બહાર ગઈ. પ્રાણુલાલ એકલો બેઠો ઊંડા વિચારમાં ઊતરી ગયો. પ્રભાની સંમતિ નહિ જ મળે એમ એને લાગવા માંડયું. પ્રભા સંકુચિત છે, કંઈક સ્વાર્થી પણ છે એવું એને લાગ્યું. યશોદા એને ગરવી અને ત્યાગી લાગી પ્રભા દુઃખી થાય તો બધું છોડી દેવા એ તૈયાર છે એ વિચારથી પ્રાણુલાલને યશોદા માટે માન થયું. તુરત જ બીજો વિચાર આવ્યો: 'પ્રભાને એમ થતું હશે કે હું એને નથી ઇચ્છતો. કેવી ભ્રમણા છે! પ્રભાને હું પ્રાણથી વધુ ચાહું છું.' તુરત બીજો વિચાર શરૂ થયો: 'એને ડર હશે કે હું યશોદામાં રચ્યોપચ્યો રહીશ. એ કયાથી જાણે કે બંનેને હું મારી બને આંખોની પેઠે—મને જિવાડતાં ફેફસાંની પેઠે માનીશ' પ્રાણુલાલને લાગવા માંડયું કે 'જો પ્રભા પોતાનો ભય દૂર કરશે તો તુરત જાણી શકશે કે યશોદાના આવવાથી એના સુખમાં ઘટાડો નહિ થાય આ પગલાથી ત્રણેયને સુખ ઊપજશે.' એને આશા જાગવા લાગી કલ્પનામાં યશોદા અને પ્રભા સાથેનું જીવન દેખાવા લાગ્યું. એક સાથે ત્રણેય કલ્લોલતા હોય એવું સાફ સાફ પ્રત્યક્ષ થયું.

પ્રાણુલાલ આસમાનમાં રમતો હતો ત્યાં જ ત્રિલોચન અને મગનલાલ દાખલ થયા. મગનલાલ પ્રાણુલાલના એક વકીલ હતા. ત્રિલોચનને લાગતું હતું કે મગનલાલના શબ્દોનું વધુ વજન પડશે, પણ એવું કશું થયું નહિ પોતાની કલ્પનામાં રમતા પ્રાણુલાલે એમને વિદાય આપી દીધી.

પ્રભા રાતના બારેક વાગે ઘેર પાછી આવી

પ્રાણુલાલ ત્યાં સુધી એની રાહ જોતો બેઠો હતો. એને ખાતરી હતી કે પ્રભાના મામાએ આટલા માટે જ એને બોલાવી હશે.

'કેમ આટલું મોડું થયું પ્રભા!' પ્રભા આવી એટલે પ્રાણુલાલે પૂછ્યું.

'મામાએ રોકી રાખી.'

'શી વાતો કરી?'

'કંઇ નહિ.' પ્રભા ઊભી થઈને પથારી કરવા લાગી.

'તું જવાબ જ નહિ આપે તો કેમ કામ આવશે? યશોદાને મારે ક્યાં સુધી લટકાવી રાખવી?'

'હું ક્યાં ના પાડું છું?' પથારી કરતાં કરતાં જ પ્રભા બોલી. એનું મોં પ્રાણુલાલ જોઈ શક્યો નહિ.

'ખરું કહે છે?' પ્રાણુલાલ હર્ષાવેશમાં બોલ્યો. પ્રભા બીજું ગાદલું ઉપાડતી હતી તે ત્યાં જ બેસી ગઈ.

'શું થયું પ્રભા?' પ્રાણુલાલ સફાળો ઊઠયો. પ્રભા તુરત જ ઊભી થઈને ગાદલું ઉપાડવા લાગી. પ્રાણુલાલે ગાદલું એક કોર મૂકી એને નીચે બેસાડી, પોતે પણ બેઠો.

'તું રાજી છે?'

'હા.'

'તો આમ કેમ થાય છે?

પ્રભા નીચું જોઈ ગઈ એક ક્ષણના મૌન પછી આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

'તને ત્રિલોચને ગમે તે કહ્યું હોય પ્રભા, પણ હું તને ભૂલીશ નહિ, તું સદા મે...'

પ્રભાએ પ્રાણુલાલના મોં ઉપર હાથ દાબ્યો. આંખમાંથી આંસુ ઝરતાં હતાં અને હોઠ ધ્રૂજતા હતા છતાં એ બોલીઃ

'ખોટું ન બોલશો.'

પ્રાણુલાલ ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો.

'હું આવું!' બારણામાંથી અવાજ આવ્યો. યશોદા ત્યાં ઊભી હતી. પ્રાણુલાલને ધરતી ડોલતી હોય એવું લાગ્યું. પ્રભા આંખ લૂછીને સ્વસ્થ થઈ. યશોદા ધીમે પગલે અંદર આવીને પાસે બેઠી. પ્રભા એની સામે જોવા ગઈ પણ નેત્રાંકળા બની હોય એમ તુરત જ એની આંખ મિચાઈ ગઈ. યશોદા ઊભી થઈને ચાલવા લાગી. પ્રાણુલાલે બેઠાં બેઠાં બૂમ મારી'

'યશોદા!'

યશોદા ઊભી ન રહી. પ્રાણુલાલ ઊભો થવા ગયો, પણ પ્રભાનો હાથ ઊંચો થતાં જ એ પડી ગયો. પ્રભા બોલીઃ

'તો મને જવા દો.'

'કેમ, કેમ?' અવાજમાં વિહ્વળતા આવી ગઇ.

'એથી નહિ રહેવાય.'

'કોણે કહ્યું?'

'કોઈએ નહિ. યશોદા સુખી નહિ થાય, હું પણ નહિ થાઉં, તમે પણ નહિ થાવ.'

'તું ભૂલે છે પ્રભા!'

'નથી ભૂલતી અમે બને સુકાઈ જઈશું અને તમે ખેંચાઈને તૂટી જશો...'

'યશોદા...'

'એને પૂછી આવો.'

પ્રાણુલાલ તુરત ઊભો થયો. યશોદા બહાર જ ઊભી હતી-કદાચ બધું સાંભળતી હતી. પ્રાણુલાલને જોતાં જ બોલીઃ

'ત્યાં જ રહો.'

'તું શું બોલે છે?'

'પ્રભાની વાત સાચી છે. કોઇને સંતોષ નહિ મળે.'

'પણ...પણ તું......'

'કંઈ નહિ. મને ખાતરી થઇ ગઈ. મને અડશો ત્યારે પ્રભા કરમાઈ જશે ને એનો સ્પર્શ કરશો ત્યારે હું ખરી પડીશ.'

'ત્યારે...ત્યારે કરવું શું?'

'કંઈ નહિ, પ્રભાના ખોળામાં માથું મૂકી...'

પ્રાણુલાલ લથડતે પગે પાછો વળ્યો. પ્રભા ઊભી થઇને નજીક આવી હતી, પ્રાણુલાલને એણે પકડી લીધો. યશોદાએ જોયું ન જોયું ને એ ચાલતી થઈ. પ્રભાની ઊપસી ગયેલી આંખોમાંથી પ્રેમ અને કરુણાનું અમૃત ઝરવા લાગ્યું. પ્રાણુલાલ એમાં ભિંજાતો નીચે નમી ગયો.

પાપાત્માઓ

અનુવાદક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી

સીન ઓ'ફાઓલેઈન (Sein O Faolain)

નવા આયરિશ લેખકોમાં આ મહાશયનું નામ જાણીતું છે એમણે નવલકથાઓ ઉપરાંત જીવનચરિત્રો પણ લખ્યાં છે, અને ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે સારી એવી ખ્યાતિ જમાવી છે 'ધ પર્સ ઑફ કૉપર્સ' નામના તેના વાર્તાસંગ્રહમાંથી 'The Sinners' નામની વાર્તાનો અનુવાદ અહીં રજૂ કર્યો છે સચોટ માનસપૃથક્કરણ તથા વાસ્તવ જીવન-ઘટનાનું આલેખન, આ લેખકની વિશેષતાઓ ગણી શકાય — અનુવાદક

પાદરીબુવા પોતાને માટે રાહ જોતા બે ભક્તો તરફ આછી નજર કરતા ખંડમાં દાખલ થયા અને અંદરની બારીમાંથી નજર કરી તો બીજા 'પાપમુક્તિ' માટે રાહ જોતા ભક્તોની બે લાંબી હાર સામા વરંડામાં ખડકાયેલી હતી અલબત્ત, અત્યારે તો એ દરેકના હાથમાં પ્રાર્થનાપોથી હતી અને ફાધર ડીલે એ સૌને ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા ગણતરી પ્રમાણે, ફાધર ડીલે દર ભક્ત પાછળ દસ મિનિટ લેતા હતા એ જોતા તો, આ બધા ભક્તોને પહોંચી વળતાં મધરાત પડે એવો સંભવ હતો

'આ તો ભારે હેરાનગતી છે' પાદરીબુવા બબડ્યા અને તેમણે બારી ઉપર પડદો પાડી દીધો

થોડી વારે તેઓ શાંત રહ્યા અને પછી અસ્વસ્થતા દૂર કરવા ખાતર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા ક્રોધશમનની આ પ્રાર્થના તેમને વારંવાર બોલવી પડતી એમને યાદ આવ્યું કે બહાર એક નોકરડી બેઠી હતી, જેને પોતે ગયા શનિવારની રાતે 'પાપમુક્તિ'ની ક્રિયા પતાવ્યા વિના જ પાછી કાઢી હતી, કેમકે પાંચ પાંચ વરસ થયાં, એક તો, તે 'પાપમુક્તિ' માટે આવી ન હતી, એટલું જ નહિ પણ, એને માટે એ દિલગીર હોય એમ પણ લાગ્યું ન હતું. તેમણે હાથ ઊંચો કર્યો ને પાછો નીચે નાખી દીધો વધારામાં મુશ્કેલી તો એ હતી કે હજી થોડી જ વાર પહેલાં એ નોકરડીની શેઠાણીએ એમને કહ્યું હતું કે તેના સાગમાં સારા નવા બૂટની જોડ ઘરમાંથી જ ચોરાઈ હતી એટલે એ વાત જાણ્યા છતાં ન જાણી ગણવી પણ અશક્ય હતી 'શું કામ લોકો પોતાનાં પાપો પોતે જ આવી આવીને મને કહી નથી જતા? શું મારે લોકોનાં પાપો જાણવાની ગરજ છે? પાપસ્વીકાર લોકો મારી આગળ કરે છે કે ભગવાન આગળ? શું ખરેખર ...' અને વિચારમાં ને વિચારમાં તેમણે માથું નીચું ઢાળ્યું—જેમ જાણે આ અકળામણની પણ તેમને શરમ આવતી હતી અને તેમણે ફરી પ્રાર્થનાનું રટણ કર્યું

અને પછી તેમણે બારી ખોલી નોકરબાઈ બારીની બહારના બાંકડા ઉપર બેઠી ક્ષણે ક્ષણે તે તેની હથેળીઓ ઉચ્છ્વાસ કર્યા કરતી હતી—જેમ જાણે હથેળીઓમાંથી ઊડી જવા મથતું હિંમતરૂપી પંખી તે જેમ તેમ કરી પકડી રાખવા મથતી ન હોય!

'રંક પ્રાણી!' પાદરીએ શરૂ કર્યું— જાણે પોતે કશું જ જાણતા ન હોય એ રીતે, કેવળ ધર્મયુક્ત ભાવે, નમ્રપણે તેમણે પૂછ્યું 'બોલ, છેલ્લી વાર પાપસ્વીકાર કર્યાને કેટલો સમય થયો?'

'ઘણો બધો વખત થયો, પિતાજી!' તે બબડી.

'ઘણો એટલે કેટલો?' ઉત્તેજન આપતા હોય એમ તેમણે પૂછ્યું 'વરસેક થયું?'

'હા, પિતાજી.'

'કેટલો સમય થયો? નગાખગ કહે, રંક બાળક, કહે તો મને, બે'ક વરસ થયાં?'

'એથી વધારે હશે, પિતાજી.'

'ત્રણ વરસ?'

'એથીય વધારે પિતાજી.'

'તો કહે ને – કેટલાં? તારે પોતે કહેવું જોઈએ, તું તો જાણે છે.'

અનિચ્છા છતાં પાદરીના કંઠમાં જરાક ચીડ વ્યક્ત થઈ. 'ગુરુજી'ના બદલે વપરાતો 'પિતાજી' શબ્દ તેમને અકળાવતો હતો. પેલી બાઈ પણ આ અકળામણ પારખી ગઈ, અલબત્ત એને એના કારણની કશી જાણ ન હતી, એટલે એ ઉતાવળે બોલી ઊઠી : 'હા, હા, પિતાજી, એટલાં જ, એટલાં જ વરસો.'

'કેટલાં પણ?' જરા ઊંચે અવાજે પાદરીએ પૂછ્યું.

'ત્રણથી વધારે, પિતાજી!' તેણે મોઢે આવ્યું તે બોલી નાખ્યું.

પાદરીને એક વાર તો થયું કે આ કહે છે એટલું સ્વીકારી આગળ ચલાવું, પણ તેમનો આત્મા ડંખતો હતો.

'વહાલા બાળક! બોલ, ત્રણ વરસથી કેટલું વધારે?'

'એ જ...લગભગ...એટલું જ પિતાજી...'

પાદરીને લાગ્યું તો ખરું જ કે હમણાં કંઈક જૂઠું બોલી નાખશે.

'મારા વહાલા બાળક! ત્રણ વરસથી કેટલો વધારે વખત થયો, એ હું પૂછું છું. ચાર વરસ થયાં? અને કહું છું મને 'ગુરુજી' જ કહે તો?'

પેલી બાઈનો શ્વાસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો.

'એથી વધારે...પિતાજી—અરે, ગુરુજી, પિતાજી!'

'ઠીક ઠીક, તો કેટલો? તારે બદલે હું તો કંઈ પાપસ્વીકાર નથી કરી શકવાનો? તારે જ કહેવું જોઈએ ને?'

'થોડો વધારે, પિતાજી.'

'પણ કેટલો?' પાદરીબુવા બરાડી ઊઠયા.

'બે મહિના.' બાઈ જૂઠું બોલી. અને એના હાથ આછા અંધકારમાંય સફેદ દેખાયા.

પાદરીને એવી ઇચ્છા તો થઈ આવી કે એ બધું ખુલ્લું પાડી દે અને કહી દે કે 'હું બધું બરાબર જાણું છું, તું કોણ છે અને કેટલા વખતથી પાપમુક્તિ નથી પામી.' પણ એને બદલે એમનાથી બોલાયું માત્ર આટલું જ :

'મને વહેમ છે કે તું અસત્ય વદી રહી છે.'

'ઓહ! ભગવાન! પિતાજી! સોગન ખાઈને કહું છું...'

'પાદરીએ તકિયા ઉપર હાથ પછાડયો : 'સત્ય સિવાય તું બીજું કશું મારી આગળ બોલે એનો કંઈ અર્થ નથી. ભગવાનની ખાતર, મારા રંક બાળક.' અને સંયમપૂર્વક તેમણે પૂરું કર્યું: 'કદાચ પાંચ વરસ પણ થયાં હોય?'

'જી, પાંચ વરસ' બાઈએ એટલે ધીમે સૂરે કબૂલ્યું કે પાદરીએ ભાગ્યે જ સાંભળ્યું હશે.

ગમે તેમ પણ, પાદરીએ સંતોષનો શ્વાસ લીધો અને કપાળ ઉપરના વાળ ઠીક કર્યા, અને પછી તેઓ બાઈના પાપ સાંભળવા માટે તેની વધુ ને વધુ નજીક નમ્યા – તેમના કાન બારીના સળિયાને સ્પર્શ્યા ત્યાં લગી!

'જો તેં વચમાં ઘણાં વરસો પાડયાં છે, પણ ભગવાનનો ઉપકાર માન કે આખરે તું આવી.' પાદરીએ ચેતવણી અને આશ્વાસનના મિશ્રિત સૂરે કહ્યું. 'પણ જો, હવે તારે તારાં બધે બધાં પાપ યાદ કરવાં પડશે. ચાલ, હું તને મદદ કરું, મારા રંક બાળક! ચાલ પહેલી 'આજ્ઞા'* લઈએ.'

પણ બાઈના શ્વાસોચ્છ્વાસની ધમણ જોરથી ઊપડી હતી એ જોઈ પાદરીને લાગ્યું કે તેમણે ભૂલ તો કરી જ છે. તેમને લાગ્યું કે આ બાઈ પાપની એવી તો લાંબી હારમાળા નિહાળી રહી છે કે હવે જરૂર તે પાપની સાચી કબૂલાત કરવાને સારુ ઘણાં તો ગણાવવાં જ ઉડાવી દેશે.

---

* ઈશુની દસ આજ્ઞાઓમાંની પહેલી

'કહું છું —' પાદરી પોતાની જ મૂરખામી ઉપર ચિઢાતા બોલ્યાઃ 'આ તો એક રીત છે. એ રીતે તારે પાપસ્વીકાર કરવો છે !''

'હા, પિતાજી !'

'ભલે તો.'

'પહેલી આજ્ઞા...' અને તે બોલતી અટકી ગઈ તે ગૂંચવણમાં પડી હતી. એને પહેલી આજ્ઞા થી હતી એવું ય ભાન ન હતું!

'કહું છું તું કદી રવિવારની સમૂહપ્રાર્થના ચૂકી છે ?' પાદરીએ તેને મદદ કરતાં કહ્યું, જો કે, તેમનાં ઢીંચણો અધીરાઈથી નાચી રહ્યાં હતાં.

'જી, કદી ય નહિ, કદી નહિ.'

'સારી વાત. કદી કોઈને ગાળ ભાંડી છે કે ? અથવા ભગવાનનું નામ લઈ જુઠ્ઠા સોગન ખાધા છે ?'

'છિ...છિ...છિ...' આ છોકરીને એ ખ્યાલ જ ભારે કંપાવનારો લાગ્યો.

'ઠીક, તારાં માબાપની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ કદી વર્તી છે કે ? અથવા એમને દૂભવ્યાં છે કે સામું બોલી છે ?'

'મારે માબાપ જ નથી, પિતાજી. મિસીસ હીગ — મારાં શેઠાણી મને અનાથાશ્રમમાંથી લઈ આવેલાં.'

'ઠીક તો......જૂઠું બોલવું ! ક્રોધ કરવો ! બોલ કદી જૂઠું બોલી છે કે ગુસ્સો કર્યો છે ?'

'એવું તો મારાથી થયું હશે, પિતાજી થોડું થોડું જૂઠું તો અવારનવાર બોલી છુ.'

'ઓહો ! આ પાચ વરસમાં કેટલી વાર બોલી હોઈશ ? સરેરાશ ! કહું છુ, તને એવી ટેવ જ પડી ગઈ છે કે, શું ?'

'ભગવાન જુએ છે, પિતાજી, બહુ વાર નથી બોલી, બીક લાગે છે ત્યારે જ બોલું છું.'

'ઠીક, અવારનવાર જૂઠું બોલે છે, એમ કહેવાય. હવે ! હાં...છઠ્ઠી આજ્ઞા. પવિત્રતાનો ભંગ થાય તેવા વિચાર વાણી કે કર્મદ્વારા કદી પાપકર્મ કર્યું છે ? ... પરપુરુષ વિષે ખરાબ વિચાર, સમજી ને ?'

'ઓહ !' નોકરડીએ મોં પહોળું કરી શ્વાસ લીધો. અને એનો અવાજ જાડો બન્યો.

'હં...ચોરી ?' પાદરીએ સૂચન કર્યું. અને તે કબૂલ કરે કે — હા, મેં મિસીસ હીગિન્સના જોડા ચોર્યા છે — એની તેઓ રાહ જોઈ રહ્યા.

'ના, પિતાજી, જિંદગીમાં એક ટાંકણી સુદ્ધાં કદી ચોરી નથી. હા, એક નાનપણમાં એક સાધ્વીના બગીચામાંથી એક સફરજન ચોરેલું, તે સિવાય પણ એની તો મને એમણે જ પકડીને સજા કરી દીધેલી. અરે, એ કરડેલો કટકો સુદ્ધાં મારા મોઢામાંથી કઢાવી નાખેલો !'

'ઠીક, પણ તેં કદી કદી પહેરવાની ચીજ ચોરી નથી ?'' પાદરીએ ધમકાવતાં કહ્યું. અને તેમને તરત જ ખ્યાલ આવ્યો કે હવે બીજા ત્રણ, પણ જરા વિચિત્ર સવાલો — આજ્ઞાઓ બાકી હતી અને તેમણે ઉમેર્યું : 'કપડાં ? હેટ ? મોજાં ? બૂટ ? — કંઈ ચોર્યું છે કદી ?'

'કદી નહિ, પિતાજી.'

થોડી વાર લગી બને મૂંગાં રહ્યાં.

'બૂટ ?' પાદરીએ કાનમાં પૂછ્યું

તરત જ છોકરીને ગળે ડૂમો ભરાયો ને તેણે ધ્રુસકા ભર્યા.

'પિતાજી ! મિસીસ હીગિન્સે મારે માટે જૂઠું બોલ્યું છે. એના ઉપર મને એવો તો તિરસ્કાર આવે છે, ખરે જ એને હું ધિક્કારું છું. મારી એક એક વાતમાં એવું તો માથું મારે છે ને ચૂંથાચૂંથ કરે છે...અરે એવી તો જાસૂસી કરે છે ! પાંચ વરસની મને અનાથાશ્રમમાંથી ઉપાડી લાવી છે ત્યારથી કદી એક ઘડી ય બેસવા નથી દીધી અને એવાં જૂઠાં વચનો બોલે છે. સવારથી સાંજ લગી ખણખોદ કર્યા જ કરે છે એ ડચરી તો...'

'એમ ના બોલાય, દીકરી ! એમ ના બોલીએ.'

'મેં જોડા લીધા હતા. લીધા તો હતા, પણ કંઈ ચોર્યા ન હતા. મારી કને એક જોડ નથી અને એની પાસે ઢગલા પડયા છે. હું તો પાછા ય મૂકી દેવાની હતી.'

'બેટા! લેવું એટલે જ ચોરવું.'

'પણ એને કરવા શું હતા? પણ એ તો છે જ એવી. એની સગી દીકરી એની પાસેથી બે વરસ પહેલાં ભાગી ગઈ હતી અને એક અંગ્રેજને પરણી ગઈ હતી. એ બિચારીએ પોતે મને કહ્યું હતુ કે, એનો એ ધણી એને કેવો સતાવે છે, ભૂખે મારે છે અને એની પાસે પૈસા ય નથી. પણ આ ડોકરી એક દમડી ય આપે એવી નથી.'

છોકરીએ ડૂસકાં ખાધાં. પાદરીએ જરા લાંબો શ્વાસ હાલચ્યો અને પોતાની છાતીને જરા હળવી કરી. છાપરામાં ભરાઈને વહેતા પવનનો સુસવાટો સંભળાતો હતો અને ટ્રાધર ડીલે સામેની ભક્તજનોની હાર દેખાતી. એ સૌને જોઈ તેમણે ફરી શ્વાસ હાલચ્યો અને પોતાના મનમાં જ બોલ્યા: 'આ બધાનો શો અર્થ છે? આ સૌ પોતાની જાતને છેતરી રહ્યાં છે! આ સૌ એમ જ માને છે કે દુનિયામાં પોતા સિવાય સૌ પાપી છે. અથવા કદીક કબૂલે પણ છે, પશ્ચાત્તાપ પણ એમને થાય છે પણ ક્ષણ પૂરતો જ — દેવળમાં છે ત્યાં જ લગી! પાછા બહાર જાય છે અને ઈર્ષ્યા ગર્વથી ભરાઈ જાય છે, દિલમાં દયા લગીરે ટકતી નથી'

પાદરીજીના પાછા બારીના સળિયા ભણી નમ્યા.

'દીકરા! દીકરા! પાંચ પાંચ વરસથી તું પ્રભુથી દૂર રહી છો. જો તારું મૃત્યુ થયુ હોત તો પાપના ભારથી લદાયેલો તારો આત્મા સદાને માટે નર્કનો યાત્રી બનત. પ્રભુના દરબારનો એ કાયદો છે કે દરેક માનવીએ ઓછામાં ઓછું દર વરસે એક વખત તો પાપસ્વીકાર કરી પાપમુક્તિ પામવી જ જોઈએ તું શું કામ એથી વંચિત રહી? જો તો ખરી, એથી તારું ચિત્ત કેટલું બધું ભ્રષ્ટ થઈ ગયું છે કે, તું પાપ કરવા છતાં એ પાપ છે એટલું ય આજે સમજતી નથી! બોલ, હજી ય કોઈ એવું પાપ છે જે કહી નાખતાં તને શરમ આવી હોય!'

'ના, પિતાજી!'

'આ પાંચ વરસમાં તારી ભલી શેઠાણી તને પાપમુક્તિ માટે દર મહિને મોકલતી હતી કે નહિ?'

'જી...દર અઠવાડિયે શનિવારની રાતે મોકલતી; પણ ત્યારે તો દુકાનો બંધ થાય તે પહેલાં મારે કંઈનું કંઈ ખરીદવાનું રહેતું એટલે હું નહોતી આવતી. પછી છ મહિના પહેલાં મને ભાન આવ્યું. પણ પછી તો મને બીક લાગવા માંડી. અને એમ યે થતું કે મારે કહેવાનું ય શું છે તે જાઉં?'

પાદરીએ ધીમે ધીમે તેમના હાથ હલાવ્યા અને ભારે કટાક્ષ સહિત બોલ્યા 'ઠીક...ઠીક...જીવનમાં કદી ય ગંભીર પાપકર્મ નથી કર્યું?'

'પિતાજી, હું જૂઠું બોલી. પેલી સાધ્વીના બગીચાના સરફજન...'

પાદરી એકદમ રોષપૂર્વક તેની ભણી વળ્યા — સત્ય ઓકાવવાનો એમનો સંકલ્પ અદ્ભુત હતો. આ નોકરબાઈની પાછળ તેમણે એક બીજી સન્નારીને ઊભેલી જોઈ — તે ય પાપમોચનાર્થે ક્યારની આવીને ઊભી હતી અને અધીરાઈપૂર્વક વચમાં વચમાં ખાંસી ખાતી હતી.

'વહાલા બાળક! શું કામ જૂઠું બોલે છે? જરૂર જરૂર આ પાંચ વર્ષમાં તેં અનેક પાપકર્મો કર્યાં જ હશે તારા આત્માની વંચના તું ના કર — બોલ જોઉં: ચાલ, પહેલાં તદ્દન સામાન્ય પાપકર્મની વાત કર કદી તેં......શું કહેવાય છે આપણે...... ચાલુ ભાષામાં કહીએ તો......કોઈ છોકરા સાથે...'

'હા, પિતાજી...એક વાર...'

'હવે બરાબર.' અને તેમણે તેમનું કપાળ, ભારે તાપ લાગ્યો હોય એમ, લૂછ્યું. અને કેમ જાણે કોઈક રાક્ષસી સામે ઝઝૂમતા હોય એવી રીતે તેઓ પેલી બાઈ ભણી ઝૂક્યા. 'તું એની સાથે...... આપણે... ..ફરતી હશે, નહિ?'

'જી.' છોકરીએ જોરથી શ્વાસ લેતાં કહ્યું: 'પાછલી કુંજીમાં.'

'ઠીક, બીજું શું ..! કશો......કશો......શું કહેવાય આપણે!......કહું છું...કશો સંબંધ...'

'મને ખબર નથી, પિતાજી.'

'અયોગ્ય સંબંધ......કહું છું...એ તો તું સમજે છે ને ?' પાદરી ખચકાઈને બોલ્યા.

આ સ્ત્રીનો શ્વાસ માતો ન હતો. ધમણની જેમ તે અંદર લેતી અને બહાર કાઢતી હતી તે કંઈ બોલી નહિ, માત્ર પાદરી સામે જોઈ જ રહી.

'રંક માનવી! દીકરી! તને દુનિયાનો બહુ અનુભવ હોય એમ નથી લાગતું. પણ સત્યની સંશોધના તો આપણે કરવી જ રહી — કહું છું — તે — કહું છું તમે બન્નેએ સામાન્ય મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું કદી ?'

'જી ના – નથી કર્યું, પિતાજી.'

પાદરીએ જોરથી શ્વાસ કાઢ્યો તેઓ લગભગ થાકી ગયા હતા. પણ શું થાય? અધવચથી છોડી યે કેમ દેવાય? અને તેમણે એવા તો જોરથી વાળને પીંખવા માંડ્યા કે એમનો ચહેરો બિહામણો બન્યો. તેમણે નાક ઉપરથી ચશ્માં ઉતાર્યાં અને લૂછ્યાં.

'તું સાદી ભાષા તો સમજે છે ને? ખરું ને? તો કહે, સર્વશક્તિમાન પ્રભુની આગળ કેવળ સત્ય કહી નાખ તે એણે તારા શરીર સાથે કદી છૂટ લેવા દીધી હતી?'

'હા, પિતાજી, ના – એમ નહિ અમે શેરીમાં હતાં ના, પિતાજી. એવું કઈ અમે કર્યું નથી. ખાસ વધારે કંઈ નહિ, એમ.'

'પાંચ વરસ!' પાદરી આર્તકંઠે બોલ્યા. અને તેમણે આયળ ઉપર મુક્કીઓ પછાડી 'અને કહે છે કંઈ કહેવાનું નથી! આ તે કેવા ખ્રિસ્તીઓ છે!' અને એમણે એક ઉંડો – માત્ર એક વધુ પ્રયત્ન કરી લેવાનો નિર્ણય કર્યો. 'તેણે તારા શરીરને કદી સ્પર્શ કર્યો હતો!' એમણે ખુલ્લંખુલ્લા પૂછ્યું.

'ના, પિતાજી. કહું છું – ના, ના, પિતાજી.'

પાદરીજીવાએ જોયું કે બાઈ મહામહેનતે બોલી રહી હતી.

'વારુ, વારુ. વાત પૂરી કર એટલે હું તને

'પિતાજી!' તે ધીમું બોલી એની આંખોમાં કાળાશ હતી. 'એક વાર હું એની સાથે સૂતી હતી.'

પાદરી એના સામું જોઈ જ રહ્યા. તે ડઘાઈને પાછી પડી. તેમણે નમીને બીજી બાજુ દૂર દૃષ્ટિ કરીને પછી સ્મિત કરી ધીમે રહી મોં પહોળું કરી બગાસું ખાઈ પૂછ્યું.

'મારા બાળક! આજ લગી તને કોઈએ કહ્યું ન હતું કે તું સમજની જરા નબળી છે! મને લાગે છે નિશાળમાં તું બહુ પાછળ હઈશ, ખરું ને?'

'હું તો હમેશાં પહેલો નંબર રાખતી હતી, પિતાજી, અમારાં મહેતીજી તો મને શિક્ષિકા બનાવવા માગતાં હતાં.'

પાદરીએ ફરી બગાસું ખાધું અને પૂરેપૂરા થાકી ગયાનાં ચિહ્નો સહિત તેમણે દીંચણોને નચાવતાં, દાંતમાં ભારે દુખતું હોય તેમ બોલવા માંડ્યું 'એટલે શું તું એમ કહેવા માગે છે કે તારા ધણી સિવાયના બીજા પુરુષ સાથે સૂવામાં કંઈ પાપ નથી?'

'પિતાજી, તમે ઊંધું સમજ્યા. અમે કશું કર્યું નથી. એ રાતે વીજળી અને ગડગડાટ ન થયાં હોત ને મને બીક ન લાગી હોત તો એની પ જરૂર ન પડત મિસીસ હીગિન્સ એમનાં દીકરી સાથે બહારગામ ગયાં હતાં ને ઘરમાં હું એકલી હતી વીજળીના કડાકા ખૂબ થવા માંડ્યા ને મને બહુ બીક લાગી મીકે—અમારો નોકર-કહે, આજે હું ઘેર નહિ જાઉં, અહીં રહીશ. ને એ રહ્યો, પણ રાતે અને બહુ બીક લાગવા માંડી પથારીમાં પડી પડી હું ધ્રૂજવા માંડી મીકે કહે, 'બહુ બીક લાગે છે! આવું?' મે કહ્યું, 'આવ. પણ બીજું કશું નહિ.' અને ખરું કહું છું, પિતાજી, એણે કશું કર્યું નહિ.'

આટલું બોલી તે પાદરી સામે જોઈ રહી પાદરી-જીવા એમના માથા ઉપર મુક્કીઓ મારી રહ્યા હતા અને માથું હલાવતા મોઢે ફીણ આવતું હોય એમ કરી રહ્યા હતા—જેમ જાણે આખી દુનિયા ગાંડી ન બની ગઈ હોય એમ એમને લાગતું હતું.

'કશો દોષ નથી કર્યો, પિતાજી' તેણે ફાંફાં મારવાના કર્યા, કેમકે તે જોઈ શકી હતી કે પાદરી માનવા તૈયાર ન હતા

'એક જ વાર ખરુ ને?' પાદરીએ ટૂંકો પ્રશ્ન કર્યો

'જી, પિતાજી'

'એને માટે પશ્ચાત્તાપ તો થાય છે ને?'

'એ પાપ હતુ પિતાજી?'

'હતુ જ તો' પાદરીએ ગર્જના કરી 'લોકોને ગમે તેમ શી રીતે વર્તવા દેવાય?—અને આવુ? આ તો પાપકર્મનો ગભીર પ્રસગ ગણાય એમાથી તો કઈનુ કઈ બને બોલ, દિલગીરી થાય છે ને?' અને તેમને થયું કે હવે તો પતે તો સારુ

'હુ દિલગીર છુ, પિતાજી'

'બોલ, બીજુ એવુ આગલુ પાપ બોલી નાખ'

'બગીચામાનું સફરજન પિતાજી'

અને પછી પાદરીએ તેની પાસે પ્રાયશ્ચિત્તના અનેક બોલાવી ઘરતી ક્રિયા પતાવી, ત્યારે તેઓ થાકીને લોથ થઈ ગયા હતા તેમણે બીજી બારી ઉપરનો પડદો ખસેડ્યો. પહેલા જૂઈની સુંદર ખુશબો અને પછી તરત જ લેડી નોતનનું મો તરવરી ઊઠ્યુ પાદરી એકદમ હાથ ઊચા કરી હવામાં જોરથી હલાવી બોલ્યા 'માફ કરો, એક મિનિટ માફ કરો મારાથી હમણા નહિ બને બિલકુલ મિથ્યા તદ્દન અશક્ય'

અને ફરી ચશ્મા ઉતારી સાફ કરી પાછા ચઢાવી લેડી નોતનવાળો પડદો ખસેડતા બોલ્યા, 'બિલકુલ અશક્ય છે તમે એ નહિ સમજો ગુડ નાઈટ' અને એમ બોલી તેઓ આછા અધારિયા વરડામા ધસી ગયા ત્યા બે જુવાનોને અધારે અંધારે ગુસપુસ કરતા જોઈ તેમણે તેમના માથા સામસામા અથડાવ્યા અને પોતાથી બીને ભાગી જતા એ જુવાનોને જોઈ તેમને પોતાની જાત ઉપર પણ ઘૃણા છૂટી અને હાથ નચાવતા તેઓ આગળ ચાલ્યા રસ્તામા બે વૃદ્ધ બાઈઓ પૂજા કરતી હતી તેમને જોઈ તે ઘૂરક્યા 'ઓહ!' અને પાછા આગળ ચાલ્યા

ફાધર ડીલેના સ્થાન આગળ ભક્તજનોની બે હારો બેઠેલી હતી એક બાજુ ચૌદ ને બીજીએ બાર! પોતાની સોનાની ઘડિયાળમા જોયુ તો સવા આઠ તો થઈ ગયા હતા અને આ સૌને 'પાપમુક્તિ' આપવાની બાકી હતી

પાદરી પાછા વચના હોલમા ગયા અને તેમણે પડદો ખસેડી નાખ્યો ત્યા આછા અંધારામા ઈટાલિયન સાધુનો ચહેરો દેખાયો પાદરી તેના ભણી જોઈ સુસવાટા મારતા બોલ્યા 'ફાધર ડીલે! આમ નહિ ચાલે હુ ચોક્કસ કહુ છુ આ તો અશક્ય છે સવા આઠ તો થયા છે ને હજી છવ્વીસ જણ બાકી છે! અને એ બધા પાછા તમને કેવળ ઉતરે જ છે એમને શુ? એ તો ગમે તેમ બકયા કરે છે હુ બધુ સમજુ છુ, ઘરડો થયો છુ મને બધી સમજ છે આ સતત ધમધમતો ઘટ, આ ઇલેક્ટ્રિક, આ ગેસ બધાનો ખ્યાલ કરો આખા દેવળનો વિચાર કરો' અને એમ ને એમ એ મો ચે ગયા

બનો સમય તેમણે મધુર હાસ્ય અને નમ્ર સ્વર રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યા કર્યો પણ ડીલેનો ચહેરો ચકળવકળ દેખાયો ખુદ પાદરીના ચહેરા ઉપર દર્દ જોઈ તે પણ વ્યથિત બન્યો

'ફાધર ડીલે હુ જાણુ છુ તમે જુવાન છો, હજી તમે જુવાન છો' પાદરીએ ડીલે કઈ બોલે તે પહેલા જ પોતાનો વિરોધ રજૂ કરી દીધો

'હુ કઈ નાનો નથી મારી ફરજ હુ જાણુ છુ' છુટકારો માગતો હોય એમ ડીલે બોલ્યો 'આ તો આત્માનો સવાલ છે, તમે ઇચ્છો તો હુ અધારામા બેસીશ જો તમને'

'ભલે ભલે ભલે' પાદરીએ હાથ ઊચો કરી પુકાર્યું એમના ચહેરા ઉપર ભયકર સ્મિત હતુ 'આપણે સૌ આમની આગળ તો ઘરડા છીએ આપણો અનુભવ કશી વિસાતમાં નથી.'

ડીલેએ પોતાની બન્ને મૂઠીઓ છાતી ઉપર મૂકી કહેવા માંડયું 'હું નિગરકૂનમાં હતો ત્યારે '

'બસ બસ, બહુ થયું—આત્મકથાનું પાનું બંધ જ રાખો!' પાદરીએ સ્મિતથી તગતગતા ચહેરે કહ્યું

થોડી વારે પાદરીએ ડીલેને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો પણ તેમણે જોયું કે પોતે ચાલ્યા ન જાય ત્યાં લગી એ શક્ય ન હતું અને એથી એક નિસાસો નાખી તેઓ ચાલ્યા ગયા થોડાક પત્રો લખ્યા પછી તેમને લાગ્યું કે સવાર થતાં જરૂર બહાર નીકળી જશે—કૂતરું તેની બોખમાંથી સવાર થતાં નીકળે છે તેમ અને તરત જ હાથમાં એક સોટી લઈ તેઓ ફરવા નીકળી પડ્યા

આછી ભીનાશવાળી એ પૂર્ણિમાની મુલાયમ રાત્રી હતી અને નગરનાં છાપરાં—જેમ જાણે બરફથી ઢંકાયેલાં ન હોય તેવાં—જોઈ તેમને જરા સાંત્વન મળ્યું તે કંઈક ગણગણ્યા અને આખી દુનિયાની સાથે તેમણે ય શાંતિ અનુભવી શહેરના ટાવરની ઘડિયાળ પણ આજે તો જાણે ઉલ્લાસમાં દેખાતી હતી—આછા અને રૂપેરી પડઘા અવારનવાર પાડતી હતી

એવામાં તેમને કાને એક સિમેંટવાળા મકાનની બારીએથી આવતો અવાજ પડ્યો નજર કરતાં જોયું તો મિસીસ હીગિન્સનું જ મકાન હતું તેણે રાતનો સફેદ ડ્રેસ પહેરેલો હતો

'તું જબરી બાઈ!' ધરણી ધ્રુજાવતી તે બોલતી હતી 'જબરી વાતો જોડી કાઢનારી છે! ઊભી રહે કાલે હું પાદરીજીને મળું પછી તારી વાત. 'પાપસ્વીકાર' માટે ગયા'તા, એમ? ભલે આબ્બીજીને ય મળું, પછી જો તારી વલે '

પાદરીએ જોયું તો એક છોકરીની આકૃતિ બારણા ભણી ઝૂકતી સરકી રહી હતી

'મિસીસ હીગિન્સ!' એ આકૃતિ દીન સ્વરે બોલી રહી હતી 'ખરું કહું છું—સમ ખાઈને કહું છું—પાદરીજીએ બહુ પૂછપરછ કરી ને હું મોઢે આ શું એવું બોલી પછી પાછું ફાધર ડીને પાસે ય જવું પડ્યું એમણે મને, કંઈ નહિ તો અરધો કલાક બેસાડી ઓહ! મિસીસ હીગિન્સ, બીજો ઉપાય નથી ગઈ, સાચેસાચું કહું છું '

'આહા! ભારે બનાવટવાળી—કાલ સવાર સુધી રાહ જો—' શેઠાણી તાડૂકી રહી હતી

પાદરીને લાગ્યું કે એ જ ક્ષણે પેટમાંનો લોચો બહાર કૂદી પડશે આંતરડાં તો જાણે ગળા સુધી આવી લાગ્યાં હતાં માથે મુક્કીઓ મારતા અને મોઢેથી ચીસ ઊગાડતા તેઓ આગળ ચાલી નીકળ્યા,

'ઓ પ્રભુ! દયા કર ઓ મારા દેવ! દયા કર.'

અને તેઓ અંધારી ગલી વટાવી આગળ ચાલી નીકળ્યા

●

કાલતરંગ

ઇમારત પરે ઇમારત ચણી અમર્ત્યો તણી,
તિમિર ભીતડે દઈ પ્રભાવ ઓપ ધાવલ્યનો
રચેલ યશમંદિરો જગત આ પ્રયાસે ભલે,
ન કાલ-ઉદધિ-તરંગ તણી ઝીંક એ ઝીલશે

• જટિલ

હોળી

રેખાચિત્ર..................[ચરોતરની અને બીજી]..................સાંદીપનિ

એને વિષે લખવાના વિચારમાં ને વિચારમાં એક દિવસ ઊંઘ આવી ગઈ, અને હું નાટક ભાગ્યે જ જોઉં છું તો ય કોણ જાણે કેમ એવું સ્વપ્નું આવ્યું કે જાણે આપણી પર્વ-સૃષ્ટિની સૌ સુન્દરીઓને એક નાટક ભજવવાનું મન થયું. ધનતેરસ, કાળીચૌદશ, દિવાળી, ભાઈબીજ અને દેવદિવાળી; ઉત્તરાયણ, વસંતપંચમી, શિવરાત્રિ, હોળી, રામનવમી અને અક્ષયતૃતીયા; તેમજ રથયાત્રા, દેવશયની, શીતળા સપ્તમી, જન્માષ્ટમી, ધરોઆઠમ અને વિજયાદશમી વગેરે વગેરે સાહેલીઓનો સંઘ – હજી ય બાકી રહી જતી કેટલીક પરિચારિકાઓ સાથે – પૃથ્વીના એક પ્રમદવનમાં ઉપસ્થિત થયો. સત્યયુગ અને ત્રેતા તેમ જ દ્વાપર અને કલિ એમ ચતુર્યુગના નારીત્વનો સમન્વય સાધી બતાવતું એક નાટક ભજવવાની યોજના છેવટે ય પાસ તો થઈ ગઈ. જગતભરના વિદેહી અને વિદ્યમાન નાટ્યાચાર્યોની ક્ષમા ચાહીને – નછૂટકે, ન ચાલે – શરમ સભર સંકોચે, મધપૂડાના નર જેવા દિવાસામાસાએ ડાયરેક્ટર પદ સ્વીકાર્યું; અને આ અભૂતપૂર્વ આવિષ્કારની સજાવટ અર્થે પાત્રવહેંચણીનાં પગરણ મંડાઈ ગયાં.

ધનતેરસને લક્ષ્મીજીનો, જન્માષ્ટમીને યશોદાનો, રામનવમીને કૌશલ્યાનો અને શિવરાત્રિને પાર્વતીનો પાઠ મળ્યો એ સૌને ગમ્યું. વસંતપંચમીને શકુન્તલાની ભૂમિકા સોંપાઈ ત્યારે ય કોઈના પેટમાં ખાસ તો કંઈ બળ્યું નહિ, પણ ઉત્તરાયણને જરા ઓછું આવ્યું ખરું; એવામાં મેનકાનો પાઠ એના જ ભાગમાં આવતાં સૌના ચિદાકાશમાં સાનંદાશ્ચર્યનાં ઈન્દ્રધનુ આલેખાઈ ગયાં, અને આનંદના આવેશમાં એનાથી જરા ઊડી જવાયું. અંતરીક્ષમાં જ તેણે એક નૃત્ય કરી લીધું; અને નીચે આવીને વસંતપંચમીને ભેટી પડી ત્યારે જ તેને કળ વળી. અપરંપાર રંગવૈભવને સુકુમાર શીલપ્રભાએ સોહાવતી દિવાળીને જ્યારે રાજરાણી સીતાની ભૂમિકા મળી ત્યારે પોતાની એ યથાર્થતામાં મહારાણીને સૌનાં નેત્રો વંદના અર્પી રહ્યાં. સંપૂર્ણ જ નાટકનું ચાલક તત્ત્વ એ દૃષ્ટિબિન્દુ પર ઓળતાં પ્રતિનાયકનું માન અને મહત્ત્વ સિદ્ધ કરી શૂર્પણખાની ભૂમિકા માટે જ્યારે કાળી ચૌદશને મનાવી લેવાઈ ત્યારે તો દિવાસામાસાની વ્યવહારુ બુદ્ધિમત્તા માટે વેળાકવેળાએ બંધાઈ ગયેલા પૂર્વગ્રહ વિખેરાઈ ગયા અને પહેલી જ વાર આ માનુનીઓને માસા તરફ માન ઊપજ્યું. પણ શિરોહીની સજેલી તરવાર જેવી ચિતોડી વીરાંગના પદ્મિનીનો પાઠ લેવા વિજયાદશમીને વિનવાઈ એટલે તો ઔચિત્ય જ કલાનો પ્રાણ છે એ સૂત્રના સ્મરણ સાથે સભાના અધર ફરકી રહ્યા; અને ભાઈબીજ જેવી શરમાળ બાળાનાં ભૂમિજડિત નેત્રો ક્ષણાર્ધ માટે જાણેઅજાણે માસા તરફ ફરકડું મારી ગયાં હવે બાકીનું કામ બીજા દિવસ પર રહ્યું ને ડાયરેક્ટર સાહેબ ઊઠ્યા. છેક આવી પહોંચેલી સિગારને એક છેલ્લો ફૂંક મારી લઈને તેમણે વિસર્જિત કરી અને ખુરસી છોડતાં છોડતાં દ્રૌપદી અને રાધાની ભૂમિકાનો ભાર હોળીને માથે નાખતા ગયા. વિસ્ફારિત નેત્રે સૌ એમની દમામદાર ચાલ નીરખી રહ્યાં. સૌને એમ થયું કે ખીરરોટલી ખાઈને પડી રહેનાર આ પ્રમાદિત બુદ્ધમાં આજ આટલી સ્ફૂર્તિ ક્યાંથી!

આપણે તો બનાવવા બેસાડ્યા હતા ને આ તો બનાવીને ગયા! ભાઈબીજ જેવી ભાવનાવશ અને વસંતપંચમી જેવી કલ્પસુંદર મુગ્ધાઓ કે રથયાત્રા જેવી જાજુડિયા કીકીઓવાળી રસિકાઓ તો શું, પણ દેવશયની જેવી તાપસી પણ એ મધપૂડાના સહિયારા નર માટેના એકાદ આગ્રહ ઉમળકામાંથી બચી શકી

નહિ સૌ હોળીને ધન્યવાદ આપી રહ્યા વાહ! એને તો કમન ભૂમિકા! અને તેય પાછી કેવી! એકમેકના હૃદય વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર! એક રૂપિયાના બે પાસા જેવું–અર્ધનારીશ્વર જેવું–પૃથ્વીપટે સામસામી તોળાઈ રહેતો દિવસ અને રાત્રિની શોભાઓ જેવું મહાભારતની નાયિકા, દુઃશાસનો પર શાસન કરનારી શક્તિની સાધના અર્થે પૃથ્વીના પાણ્ડવોને સતત પ્રેરી રહેનાર અજરમાન દ્રૌપદી ક્યાં, અને ભાગવત દશમસ્કંધ કે ગીતગોવિંદની રંગભીની રાધા ક્યાં કુંજગલનના રાધાગોરી ક્યાં!

સાચે જ કાવ્યમય થતી જતી આ ચર્ચાને હું પુષ્પહારમાં માણી શક્યો હોત, જો પોળના છોકરાઓએ મારી રૂમના બારણાં ઠોકઠોક કરીને મને જગાડ્યો ન હોત તો આંખો ચોળતો હું ઊઠ્યો ને બારણું ઉઘાડ્યું તો છોકરાઓની એક સુસજ્જ ટુકડી ખડી હતી પાતાળમાં પેસું તો પાછળ આવે ગગનમાં વિચરું તો ભીડતો પડે ને અંધારામાં અનોપ થાઉં તો દિવ્યચક્ષુ મેળવીનેય શોધી કાઢે પણ મને છોડે તો નહિ જ–એવી આતુર મક્કમતા સાથે આ શૂરાઓ મારે બારણે થંભ્યા હતા

મેં જરા આળસ ખાઈ લીધી બગાસું પૂરું કર્યું અને પ્રત્યેક પળે ગુજરાતી ભાષાનું પ્રયત્નતત્ત્વ સિદ્ધ કરતા જતા જરા મિજાજી સ્મિતમાં જ પૂછ્યું

'શું છે બાપા! આ બધું આજે?'

'હોળી વળી શું છે તે!'

'એટલે?'

'તમારા ભાગનાં લાકડાં આપી દો, બીજું તો પછીથી'

'આ રહ્યું ઘર, જુઓ, હોય તો લઈ જાવ'

અધીરે થોડીને થનગનતા આ કેસરભીનાઓ આગળ ધપે તે પહેલાં તો નીચેના ઓરડામાંથી અમારા ઘરધણીના ગ્રેજ્યુએટ ઘરવાળાનો અવાજ આવ્યો

'પ્રવીણભાઈ!'

'કેમ?'

'એ આશીર્વાદ રહેવા દો, અને લાકડાં નથી તો રીતસર અઢી આના આપી દો'

સવારે ચાનામાંથી આવતા ચાર આની આપીને હોળીનો પૈસો ચૂકવતા પંદર પૈસા પાછા આવ્યા હતા તેમાંથી રીતસર રોકડા પૈસા દસ (અંકે ૧૦) આપીને મેં છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો બપોરે ઊભી સડકે ભરબજારમાં મોં ભરીને ફાટફાટ જોબનના ફાગ ગાતી જુવાન મારવાડણોને જોઈ હતી ત્યારે મારી સાઈકલ આપોઆપ ધીમી પડી હતી હોળીનું ગંધામય સ્વરૂપ સ્મરણે ચડ્યું હતું રસના ને રંગના ચટકા નહિ ફૂડા રેલાતા હતાં

પાપના ગણો કે પુણ્યના પણ એમાંથી થોડાક છાંટા મારા વસ્ત્રોને ઊડ્યા હતા, તે ધોબીને આપી આવ્યો ને વિચારવા લાગ્યો કે બપોરે તો ફીસ્ટ હોવાથી શિખંડપૂરી આવી ગયા છે, સાંજે કંઈ આવવાનું નથી તો હવે કંઈ હોટેલમાં જઈને પેટની હોળી ઠારવી? એટલામાં એક છોકરાએ બારણું ઉઘાડ્યું ને હાથ લંબાવતાં કહ્યું

'લો પરસાદ, હોળી ફરવા તો નહિ જ આવ્યા ને!'

'હું જઈશ હવે' હું તાડૂક્યો ને મને વરતી ગયેલો છોકરો મારા ભાગનો પ્રસાદ પોતે જ 'આપ્યા' કહેતો પલાયન થઈ ગયો મેં જોરથી બારણું બંધ કર્યું, પથારીમાં પડતું મેલ્યું ને બડબડવા લાગ્યો, 'આ તળ ગુજરાતના શહેરોની હોળી! આ શિખંડપૂરી આ દસ પૈસા, આ પારકું મારવાડ અને આ હોળીનો પૈસો, આ આઠ વર્ષના ટેણિયાના તોફાન–એટલું બાદ કરીએ તો શું રહ્યું? નહિ સામૂહિક ઉલ્લાસ નહિ રસ, નહિ રાગ નહિ'

પણ મારો સૂરજ આજ સોનાનો સમો જ ઊગ્યો હતો આઠ રૂપરડીની ઓરડી રાખીને રહેનાર મારા જેવા એકાકીને ય આજ એકાંત અપ્રાપ્ય હતું મકાન માલેકણ બારણું ભરીને ઊભાં હતાં મેં ગમ ખાઈને ગમગીન વિનયે પૂછ્યું

'કેમ?'

'કેમ ના આવીએ? અમારું ઘર છે'

'તે તો જાણે તમે સિદ્ધ કર્યું જ છે, વગર રજાએ પ્રવેશીને, પણ '

'પણ ને બણ તમારે છે શું પ્રવીણભાઈ આજ? તે વળી નહિ ઉત્સાહ નહિ રસ ને નહિ રંગ ને અહો હો હો!'

'છે શું તે હોળી યાદ આવે છે'

'યાદ આવે તો તેડાવી લો ને? છતી '

'તમે રહેવા દો હવે, નીચે જાત મહેરબાની કરીને તમે પાનીની બુદ્ધિએ મળ વગેરે ખોવો છો ત્યારે ગજ ગણ્યા વિના કાતર ચલાવીને વેતરે રાખો છો! ને રેતીમાંથી તેલ કાઢવા વાણીને અવળી ઘાણીએ પીલો છો! મારા જવાબમાં શ્લેષ જેવું છે જ નહિ હું તો એમ કહું છું કે આપણા તહેવારોની દીવાલને પાયામાંથી લૂણો લાગ્યો છે આ આપણા શહેરની હોળી જોઈને મને મારા ચરોતરની હોળી આજ આખોય દિવસ યાદ આવી છે મને તો એવું થઈ જાય છે કે દિવાળી ભલે અહીં કરવી, પણ હોળી ઉપર તો ચાર દહાડા ઘેર જ જવું '

'તે જાવ ને, કોણ રોકનારું છે તમને અહીં? આગળ મોઢે ઉનાળ નહિ ને પાછળ બેઠે ધરાળ નહિ ઓ હો હો હો! જાણે તમને એકલા જ તમારી હોળી યાદ આવતી હશે! શું અમારી સુરતની હોળી કમ છે? અમને નહિ યાદ આવતું હોય? પણ શું થાય? જ્યાં તો પડ્યું પાનું '

'આ હા, તે નિભાવો પણ વાત કરવામાં કોઈ શું કાઢી લે છે? આ નીચેવાળા ને ઉપરવાળા બધાય જુઓ ને, તમને મોનના સાજણીને તો આવી ગયા છે, અને આ આપણી શેરીની વનરમેના, જુઓ તો ખરા કેવી ડાહીડમરી બનીને અગાસીમાં ગોઠવાઈ ગઈ છે! ને પૂનમનો ચંદ્ર ને વસંતનો પવન તો તમારી મદદે છે જ'

'આજ આપણે હોળીની જ વાતો કરીએ બસ આટલા બધા એકઠા થયા છીએ કાને રજા પણ છે, તમે નિરાંતે બેસો હવે, ને તમારા સુરતના તમામ રમરણાં કહી બતાવો '

'ચોરના ભાઈ ઘંટીચોર તે આનું નામ, મનેથી ગાળિયું કાઢી નાખતા વારે લાગે છે! તમે જ કહોને ચરોતરની હોળીની વાત?"

'અને તમે?"

'તમે પાનીની બુદ્ધિ સંભારીને અમારી જાતિને અન્યાય કર્યો છે, ભલે કર્યો, પણ હું તમારી જાતિને અન્યાય કરવા નથી માગતી પુરુષથી જ શરૂઆત થાય, તો કહો નામો હવે વધારે માન માગ્યા વિના '

માન તો માનુનીઓ જ માગે અમે તો કહીશું જ હવે '

હા હા કહો ને હવે ચાગા મેલીને! જુઓ ને આટલી બધી વસ્તી તમારી ઓરડીએ દોડી'તી કદીય? કહો પ્રવીણભાઈ, કહો બસ, અમે વચ્ચે હોંકારો ભણતા રહીશું હો!'

ના ના ના, એ હોંકારાની મારે જરૂર નથી "

"કેમ?'

"હું કંઈ ભાટ-ચારણ નથી તે કસુંબો લેવા બેઠું હું તો એકધારો જ બોલીશ '

'તમે તો ખાતું ધૂળ ને મદીં કાઢ્યા જેવી વાત કરો છો! ભાષણ કરવું હોય તો ભાષણ કરો, પણ પાર મેલોને! આ શી પંચાત! તમારી પીંજણથી અમે કંટાળવાનાય નથી, નીચે જવાનાય નથી ને તમને સૂવા દેવાનાય નથી, સમજ્યા! ડાહ્યા થઈ જાઓ હવે!'

ભલે પ્રમુખસાહેબ આપ હવે જરા ઓરડીનું બારણું બરાબર બંધ કરી દો આ વાનરસેનાની ગરબડ સભાજનો વચ્ચે અગ્રચાણ કરશે તો બધું રાખીને બધને નીચે ઉતારી મેલીશ રે ભાઈ! અને સુરુચિની કમાન સભાજનો જરા ખેંચે તો હું ના જાણું મને બોખલિયાવેડા નહિ ફાવે મેં મારો શરૂથી જ નો તો મારો ઉદ્દેશ મારો જરો તમને ઇરાદાપૂર્વક આઘાત આપવાનો પ્રયત્ન નહિ હતું એટલી ખાતરી રાખજો પણ જીવનમાં ઘણાં વર્ષ

મે જે જોયું છે, અનુભવ્યું છે અને આનંદ માણ્યું છે, તેને તો રંગભેર રજૂ કરવાની રજા લઈશ. હોળી તો હિન્દુમાત્રનો તહેવાર છે ને હિન્દુઓ તો હિન્દુસ્થાનમાં ક્યાં નહિ વસતા હોય? દરેક ઠેકાણેની પ્રજા એનો લહાવ કઈ કઈ રીતે લેતી હશે તેનો ખ્યાલ તો તમારા જેવા લક્ષ્મીજી પોતાના વિષ્ણુ ભગવાનને લઈને પ્રવાસે નીકળે, અને મત્ત ગરુડ પર બેસીને આકાશમાર્ગે નહિ પણ ધરતી પર ફરવા નીકળે, ગમતું અણગમતું બધું ય ધીરજથી જુએ, જાણે માણે ને પ્રાન્તીય વિશિષ્ટતાઓને નાણીનાણીને કહી બતાવે કે આલેખી આપે ત્યારે જ આવે. હોળી તો મઝાનો તહેવાર છે તે એવી ઋતુમાં આવે છે ને એવી ભાવના પર તેનું બંધારણ છે કે જો ઊજવતા આવડે અને જમાનાને અનુરૂપ થોડું પુનર્વિધાન કરવામાં આવે તો સામૂહિક ઉલ્લાસ પ્રગટાવવાનું એ એક જ્વલન્ત પ્રતીક છે. વીર અને શૃંગાર એમાં સાથે સાથે વહે છે. દ્રૌપદી ને રાધા ત્યારે આંગળીમાં આંગળી પરોવીને રમે છે.

"હું તો કહું છું કે તમે આપણા તહેવારોની સૃષ્ટિ વિશે કદી ય ધ્યાન કર્યો છે? એ ના હોત તો વર્ષની વાટ સહરાના રણ જેવી લાગત ત્રણસો ને સાઠ ગાઉની બનેલી વર્ષની વાટ. આ તહેવારો તો તેમાં પાંચ પચીસ ગાઉએ આવતા શીતલ વિસામા છે—કહો કે રસની પરબો છે. એ સૃષ્ટિ કેટલી ભરરમ્ય છે! ઋતુ ઋતુના રંગવૈભવ સાથે રાસ લેતું કેટકેટલા રસોનું એમાં પ્રસન્ન-મનોહર વૈવિધ્ય છે! આર્યસમાજના આદિ વિધાતાઓનું આ આયોજન પોતે જ એક મહાકાવ્ય નથી? જેમ છેટેથી મહોરેલો આંબો મહેકે, જેમ આવતા મેઘ મહેકે તેમ રોજિંદા વાતાવરણમાં આવતો તહેવાર પણ મહેકે. મનશરીરના થાક ઊતરે, નવા નવા રસોના ઉદ્દીપન પૂરા પડે, જીવનના કોઈ ગંભીર હેતુની સિદ્ધિ અર્થે મરવાનું આવ્યું તો ભલે આવ્યું પણ રમતાં રમતાં ય રમી લેવાનું મન થાય અને રમતાં રમતાં જ મરી શકાય એવા ઉલ્લાસના આવેગથી સમાજનું વાતાવરણ સદા ય પમરતું લાગે, ગમે તેવી કુદરતી રાજકીય કે આર્થિક આંધીઓમાં ય પ્રજાકીય પ્રતિભા નિઃસારમાંથી સાર સારવવા જેટલી સ્વસ્થ અને સ્ફૂર્તિની રહે. પ્રકૃતિની સાથે તો માજણી બહેનની જેમ પ્રજાજીવન ખેલે, અંતરીક્ષમાં વિહરતી નિસર્ગની સૃષ્ટિઓ તરફ પણ જિજ્ઞાસુની કૌતુકભરી કે મુમુક્ષુની ભક્તિભરી નિગાહથી નિહાળ્યા કરવામાં રસ પડે ને સાથે સાથે પૂર્વજોના દેવાસુરી મંથનો વિસરાય નહિ ને તેમાંથી સિદ્ધ થયેલાં સત્યો યુગો-જૂનાં હોવા છતાં ય બસ નિત્ય નવીન લાગ્યા કરે—એવી એવી ભાવનાઓ ઉપર આ તહેવારોની સૃષ્ટિનું મંડાણ થયું હશે કદાચ. હું તો કહું છું પ્રમુખસાહેબ એટલે સુધી, કે કોઈ પણ સામાજિક ભલેને ગજમાન રાજેશ્રી ઇન્દ્રનો કે અનેક કુબેરોપમાવાચક કુબેરનો ચિરંજીવી હોય, પણ તેને ય તેના રોજિંદા જીવનમાં અપ્રાપ્ય એવી કોક સૌરભની લહેર તહેવારના વાતાવરણમાંથી મળવી જોઈએ. આ શક્તિ આજ કેટલા તહેવારોમાં આપણે રહેવા દીધી છે? તેમાં ય હોળી જેવા જ્વલન્ત અને ઉદ્દીપક ટાણાની તો આપણે ધરાર હોળી જ કરી નાખી છે. એની ખરેખરી મસ્તી આજ માત્ર મારવાડ જ માણે છે. ગધાનો પાઠ હોળી જો ક્યાં ય પણ મન મેલીને ભજવવી હોય તો તે મારવાડમાં જ. પ્રત્યેક મારવાડણ જયદેવની રાધા જ જોઈ લ્યો! અને ફાગણ સુદની સંધ્યાઓમાં આપણા અમદાવાદની કોઈ સડક પર નિગાહ કરી છે? મજૂરી કરીને ઘેર જતા મારવાડીઓ જોયા છે? નહિ શરમ, નહિ સંકોચ, જાણે ઊભે બજારે હાલ્યા જતા હોય એટલા અજાણ બનીને એ ગાણું વહેતું મેલે છે ને રાહદારી કોલાહલની કુંજ ભરી દે છે. કાળીભમ્મર સડક પરથી નગારાના નિનાદ સાથે એમને ગાતાગાતા જતા જોઈને મને તો લાગે છે જાણે કાલિંદીને કાંઠે ઘઈને બાંસીવાળા આ કનૈયાઓ હવે પોતપોતાની વનકુંજમાં પધારે છે. એક મહિના અગાઉથી આ પ્રજા ઘેલી બને છે, ને હિરણ્યોદ્ધ થયા પછી ય જયશિખરી ત્રણ દિવસ ઝૂઝ્યો હતો તેમ હોળી પછી ય એક અડવાડિયા સુધી આ લોકોની ધમાધૂમ ઘેનછા ઝૂઝે છે! મારા કથનમાં તમને

કે કોનોજીનો અંશ લાગતો હોય તો તો ફાગણ વદ સાતમને દહાડે તૈયાર થઈ જજો મારી સાથે, ડાકોરિયા તળાવ પર ભરાતો એ લોકોનો મેળો જોવા લઈ જઈશ. તમે બધા જોજો તો ખરા કે એ લોકો એમના સર્વોત્તમ તહેવારને કેવી યાદગાર વિદાય આપે છે! પરપ્રાન્તમાં વસીને ય આ લોકો પોતાના તહેવારમાંથી આટલો રસ લઈ શકે છે તો પછી વતનની તો વાત જ શી કરવી! હું ધારું છું કે સિંધના રણમાં જેમ સિંધુ છે તેમ મરુભૂમિમાં હોળી હશે કદાચ."

'તમે પ્રવીણભાઈ હવે તો પ્રાવીણ્ય રહેવા દઈને પાર મેલો તો મહેરબાની."

"પાર શું કરવા મેલે? અધૂરું જ ભલે રહ્યું ને! શરૂથી જ કહ્યું છે કે ગરબડ નહિ ચાલે. જઈ શકો છો નીચે.'

"નફટાઈ જ કરવી હોય તો નીચે જવામાં અમને કંઈ વાંધો નથી, બાકી ગરબડ કોઈએ કરી નથી. તમે વિષયાન્તર કર્યું ત્યારે જ મારે ધ્યાન ખેંચવાની ફરજ પડી. અમે ચરોતરની હોળીની રાહ જોઈએ છે ને તમે બસ અટમપટમ ચારે તરફથી હાંકે રાખો છો, અને અમારી ધીરજની હોળી કરો છો! નાની નાની પણ આ પદ્ધતિસરની સભા છે અરે સભા નહિ તો પદ્ધતિસરની વાતચીત તો છે જ. વાંક પોતાનો છે ને પાછા પોકારે છે કે અધૂરું મેલો, આ તે નફટાઈ કે નફટાઈને માથે બે શીંગડાં!'

'ચાલો, દિલગીર છું અને ધ્યાન ખેંચવા બદલ આભારી પણ છું. બાકી મારા વિષય પરત્વે હું સભાન નથી એમ ના માનશો હોં કે! તમને શું કહીને બેસાડ્યા છે તેની મને ખબર છે પણ આ તો ઠીક છે જાણે લીલી ભેગો લસરકો! કોઈ વ્યક્તિ વિષે ચર્ચા કરવામાં ચકચૂર બનીએ છીએ ત્યારે એના કુટુંબની કે સગાંવહાલાંની પિછાનની પણ જરા અપેક્ષા રહ્યા કરે છે એ ન્યાયે આટલું કહેવાઈ ગયું. બાકી તમારો સમય લેવા હવે નથી માગતો. હોળીના રાધામય સ્વરૂપની વાત તો તમને કહી ગયો, પણ એ દ્રૌપદીરૂપે ક્યાં રમે છે તે તમે જાણો છો? વિધિનું વૈચિત્ર્ય તો એ છે કે ખુદ રાધાની જ જન્મભૂમિ વ્રજભૂમિમાં જ એ દ્રૌપદીનો પાર્ટ પુરબહારમાં ભજવે છે! આમ તો એ વ્રજભૂમિનું વ્યાપક તત્ત્વ તો છે જ, પણ હોળીના મહિનામાં તો એ પ્રવૃત્તિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. આબાલવૃદ્ધ આ પ્રવૃત્તિના પ્રત્યેક અંગમાં સક્રિય રસ લે છે. અખાડાઓ, મલ્લ ગર્જે કુસ્તીના દંગલો, સનસનાટીભર્યાં પરિણામો અને એ પરિણામોમાંથી પરિણમતી પાછી કસાકસી ભરી કુસ્તીઓ વગેરે વગેરેથી ત્યાંનું વાતાવરણ એ મહિનામાં મરચાંના ભજિયાં જેવું ગરમાગરમ લાગે છે પણ શૃંગારવિહોણો વીર જરા જરઠ ને વીરવિહોણો શૃંગાર વેવલો લાગે છે. ઉભય રસ જ્યારે ઉભરમાં ઓતપ્રોત થઈને આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે જ મને તો સંતોષે છે.

"અમારા ચરોતરની હોળીમાં આ વીરશૃંગારનો પાશ લગભગ સરખી રીતે રહેવા પામે છે, પણ કેટલીક વાર આ બેઉ કાબૂ રહી નથી જતું? અને શાર્દૂલની માલિની મંદાક્રાન્તાના તપેલી-તપેલામાંથી ઊભરાઈને સ્રગ્ધરાના તાપડામાં નથી ટપકી પડતું? લગભગ એટલી જ સ્વાભાવિકતાથી અમારે ત્યાંનો વીરશૃંગાર કોઈ વાર છળીને રૌદ્રબીભત્સમાં પણ રમણે ચઢે છે. એ સાંભળીને તમને આઘાત નહિ થવો જોઈએ. કોઈ નહિ ને કોઈ કારણે તહેવારની ઉજવણીમાં સક્રિય રસ નહિ લેનારો અમુક વર્ગ તો લગભગ દરેક સ્થળે હોય છે જ, અને અમારે ત્યાં પણ છે. એ દ્વિવિધા આડા સાથે આપણે નિસ્બત નથી પણ એક બીજો વર્ગ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય છે જેની ખાસિયત સમજાવવા હું જરા સ્પષ્ટ મનીષ દાખવતાં તગીર હશો ને, આ તમે ને હું 'દંગળમધુ' વાંચીએ છીએ એક પાઈનો એક સિનેમાનો કે એક સેંટીનો જુદો ભોગ આપ્યા સિવાય કૅરમની રમતને મેળવવાની મથામણ કરતાં ગાંધીજીની હિમાલય જેવડી ભૂલો પર ભાષ્ય રચીએ છીએ, સરવસ જતું હોય છે તો પોતાને ખાતે જઈને ડીસા ય રહીએ છીએ. રણગીતો સાંભળવા ય ખાસ્સા રમે છે—ત્યાં ય

કડાચી દૂર રહેવાનુ દૂરદેશીપણું દાખવીને જ પચાવતા નથી એ વર્ગ લગભગ આવો જ છે ખાવેપીવે કે ઓઢવેપહેરવે રસ લેનારો ખરો બીજાઓની રમત ગમત કે ગમ્મતોફાન જુએ ખરો, પણ પોતે તો પાચકિય જેવી ગંભીરતામા જ ગૌરવ માને

"એ વર્ગમા ખાસ કરીને બ્રાહ્મણવાણિયા જેવી ઉચ્ચ વર્ણોને ગણાવાય, બાકી પાટીદાર અને બારૈયા, કાછી આદિ જાતિના ખેડૂતો તેમ જ વસવાયામા ગણાતી તમામ પરચૂરણ કોમોનો બનેલો આમવર્ગ જ અમારી હોળીના વાતાવરણનો સાચો સર્જક છે શિવરાત્રિને દહાડે 'શિવ શિવ' કરતી ટાઢ નવાણોમાં પડે છે ને તુર્ત જ હોળીનો ગરમાવો લાગવા માંડે છે ખેતર સાચવીને સીમાડે પડી રહેનારી પ્રજા ગામમા આવી જાય છે ચોમાસુ પાકના છેલ્લા અવશેષ સમા તલ તુવેર લેવાતા હોય છે પાકી આમલીની ખટમધુરી સુવાસ લગભગ ઓસરવા આવી હોય છે તે વખતના ત્યાંના પ્રભાત! તમને શી વાત કહુ! ખરતા મહુડા રાયણાં ને મરવાના ઢગલા ઢળી ગયા હોય છે એની માદક મિષ્ટ અને તીવ્રતમ સોડમને લઈ ને ત્યાંના તે કાળના પ્રભાત શહેનશાહી શરાબની છલકાતી પ્યાલીઓ જેવા લાગે છે! લગ્નના મહિનાની હજી વાર હોય છે સુકપાતર ખરીને ખેતરોને ફૂલોથી સજ્જ કરવાની ય વાર હોય છે દૂઝણી ભેંસોની જેમ રાયણ-મહુડીનું રક્ષણ થાય છે ને ઘરની ભાવિ આશા સમા કિશોર કૉલેજિયન પુત્રનું મુખ જોતા માબાપની ભરી નજરથી, ત્યાંના ખેડૂતો વહેલી સવારોમા મહોરેલા આંબાવાડિયા જોઈ રહે છે

"રવિપાકની ફસલની પણ તૈયારી હોય છે પૂનમિયા ઘઉં કોઈ કોઈના ખળામા છેલ્લી સુકવણી ખાઈ રહ્યા હોય છે તો કોઈને કૂવે ઉતરેના પાણી હોય છે ઘેંઉિયા ને રાતડિયા શેરિયાની બીકી મેળવાનુ કામ બપોરીની વેળાએ થતુ હોય છે પાણી ભરવાના હેગડા મળદાની મોવડીઓ, ખરડા, આટવા ભરવાનુ વહાણ વગેરે બનાવવાનુ કામ પણ નિરાતની બપોરોમા થાય છે શહેરે રહેતા કાર્તા ને એગડાનાં છૂટકા ફેલે છે દૂરના ગામોમા ગાડીતુ કરવા કે ઇમારતી લાકડા વહેરવા ગયેલા જુવાનો

એક પછી એક આવવા માંડે છે પાસેના શહેરોમાં વસીને નોકરી કરનારો જુવાનવર્ગ પણ બનતા પ્રમાણમા રજાઓ લઈને આવે છે ઘેર છોકરા આવ્યા એટલે વહુઓ ય આવવી તો જોઈએ જ ને! ઉચ્ચ વર્ણોમા પહેલુ આણુ લગભગ દિવાળીએ થાય છે અથવા ગમે ત્યારે થાય છે, પણ હોળી પહેલાં તો સામી ઝાળે છોકરી ન જ વળાવાય એવો ચાલ છે, જ્યારે આ બિચારાઓને તો ગમે તેમ થાય પણ હોળી ઉપર તો વહુ આવવી જ જોઈએ હોળી ઉપર જેના ઘરમા જુવાન છોકરો હોય અને વહુ ના હોય તેવા માબાપ એક પ્રકારની ગૂઢ વ્યથા ભોગવે છે

"અને છેવટે કશુ નહિ તો વાણિયાને ત્યાં બે વીઘા જમીન મેલીને ય ઊભુ કરે છે મારા ભાઈ! માબાપ આમ ન કરે તો બીજાનો ચડાવ્યો છોકરો ય જીવ ઘાલીને ઘરનું કામ ન કરે ગમે તેવી પણ વહુ જોઈએ, અને વહુ તેડવાની મોસમ બેસી જાય છે ભલે દેવુ કરીને કે જમીન ગીરવીને પરણ્યો હોય, પણ દરેક જણ 'પોતાનુ માણસ' તેડવા તો આખો શણગાર કરીને સાસરા પર સ્વારી કરે છે! ખભે કડિયાળી ડાંગ કે વાંકી ચાચાણુ ધારિયુ મેલીને ટટાર મર્દાની ચાલે ચાલતા જેના મોજિયાનું છોગલુ લહેરે જાય છે એવા પતિ કે દિયરની પાછળ પાછળ નાહતીધોતી થયેલી લગભગ તમામ કન્યાઓ પ્રભુતાભણી પગલા ભરે છે પણ જે વેવાઈઓને કોઈ નહિ ને કોઈ માગણી સામસામી ખટકી હોય છે તે કન્યાપક્ષ કસ પર આવ્યો હોય છે ત્યારે વરપક્ષ મરજિયો બને છે સારુ બધુ ય નભે પણ હોળીના તહેવારોમા છોકરાને વહુ ના હોય એ તે કેમ દીઠુ જાય? અને તેમાં ય બતરી કૂકડિયાળી વહુ હેવા છતા ય ઘરમાં ખત્રીસ લક્ષણો એનો! દરોગને દિવસે ય ઘૈડુ અદિ પણ ટેઢુ બની જાય તો તો ઘોડાર છોડીને એ ભલે જાય કોક લાખા વણજારાની વણજારમા કે જ્યાં મણુગથી બોજથી પીઠ જરા હળવી થાય. અને પારકી તમરાર જોરી ને શેર ઘી ખાવુ બરોબર એ ન્યાયે ધણીને ખા' કહીને ચોગને 'નાસ' કહેનારા ય ઓછા નથી હોતા

એને પક્ષને ઉશ્કેરીને એને સામાના અંતરોને આમ જો ચગાવીને મડાગાંઠ પાડવામાં મોટાઈ માનનાર મહાશયો. આવા પ્રસંગોમાં જરા ત્યાંથી ચિનગારીના ટેપની જેમ ફૂટી નીકળે છે. પરિણામે નાટકમાં સંઘર્ષણનું તત્ત્વ વધી જાય છે ને ઝપાઝપીઓની જવતલ પગામાજી ખેલાય છે. વરપક્ષને જ શરૂઆત કર્યા સિવાય છૂટકો નથી હોતો. ગુજરાતી બીજી ત્રીજી ભણનારા વિદ્યાર્થીઓમાંથી જરા કૌતુકપ્રિય જરા રસિયા વાચાળ અને ચબરાક છોકરાઓને સાધવામાં આવે છે. એમના હાથમાં એકાંતમાં કાગળ ને સીસપેન મૂકીને કહેવામાં આવે છે કે અમુક ગામનું નામ લખો, તે ગામના મુખીનું અમુક નામ લખો, તે પછી અમુક અમુકના નામ લખો ને પછી તમને આવડતી હોય એટલી બધીય ગાળો દાંત કચકચાવીને લખો. નાનો બાળક બિચારો પાંચસાત કે દસબાર ગાળો લખીને અટકે છે ને સામું જોઈને કહે છે કે હવે બસ નો પણ આ મહાશયો આટલેથી અટકતા નથી. પોતાના અખૂટ ભંડારમાંથી અમૂલ્ય રત્નો સમી કેટલીક 'ચીજો' આ નાદાન છોકરાઓ પાસે ચિતરાવે છે અને પછી છેવટે ઉમેરાવે છે કે તમારી છોકરીને મોકલી દેજો, જલદી મોકલી દેજો, નહિ તો અમારાથી ભૂંડો કોઈ નથી સાત પેઢીનું વર બધારી, થોડું કહ્યું ઘણું માનજો. તેજીને ટકોરો, ગધેડાને ડફણાં, વગેરે વગેરે

• 'આ કિશોરો ડાબે હાથે સીસપેન પકડીને ફફડતા ફફડતા લખે છે ને છતાંય સિકંદરી સાહસનો રોમૅન્સ' અનુભવે છે. એમને ભાન થાય છે કે અમે આ અભણોની વચ્ચે ભણેલા છીએ ને અમારા રંગીન વ્યક્તિત્વની ને ઉચ્ચ ભાષાવૈભવની કંઈક કદર થઈ રહી છે. તે ઉપરાંત તેમને એમ પણ ભરાવવામાં આવે છે કે તમે કોઈના સારા માટે જ મથી રહ્યા છો. કોઈના ઘરમાં વેરું આવીને ઊભું રહેશે એ તે કંઈ ઓછા પુણ્યનું કામ છે! હવે તમે જ કહો ને કે આવી ઉચ્ચાશયી સેવાનો બદલો કોઈ પાર્થિવ પદાર્થથી વાળવાનો જ કેનો હોય? અને વળી જ કેમ શકે? બાપુ જેવા માણસને આવડે તેવી ને તેવી ગાળો દેવાની તક મળે છે અને વળી પાછું એમાંથી પુણ્ય થાય છે એ નિત્ય સંતોષ જ આ નિર્બીજ માધુર્યપૂર્ણ દેવાને મનાવી લે છે. પણ શાળાની બેંચેરી પર બેસીને પનાના કે ડીકટેશન લખનારી કલમો જ માત્ર આવા વિક્રમ ખેડવા વેગવતી બને છે એવું નથી. દસ્તાવેજો ને ખતપત્ર લખનારી પંચ વચ્ચે બેસીને મૂછ પર લીંબુ ફેરવનારી ને પંચપ્યાસના મુસદ્દા ઘડનારી પાઘડીવાળી ગંભીરતા પણ ઘણા દાખલામાં નાગી થઈને નાચી લેતી જોવાય છે

"વર તરફના માણસો અધગત મધગત વેડે છે ને કન્યાના ગામમાં કોઈ જાણીના સ્થળે જાનો બાંધી જાય છે. સવારમાં ચર્ચાઈને ફૂગા થઈ ગયેના ઉહાપોહ થાય છે. મુખી કન્યાના બાપને બોલાવીને ધમકાવે છે પણ કન્યાનો બાપ મુખી જોડે કુતરીમાં ઓળ ભાગી લે છે. મુખી સાહેબનું મોં ગળ્યું થાય છે

'કન્યાને મોકલવામાં નથી આવતી એટલે સામી બાજુથી પાછા બખાળો કરવામાં આવે છે. જેના વપરાશ સિવાય ઘડીય નિભાવી ન લેવાય એવા નવાણોમાં કેરોસીન ઑઇલના સીસા ઠલવાઈ જાય છે જેને તુર્ત જ ગળાવવા પડે છે. સીમાડામાં ઘાસની ગંજાવર ગંજીઓ સળગી ઊઠે છે. કોઈ પક્ષ ઓછો ઊતરતો નથી અને આવી જ્વાલાઓમાં પરણનારીનું દરિયાન્તેમન રોપાઈ જાય છે. ઊભો મેલીને એને બાજે વગાડવામાં આવે છે, ત્યાંય એને જંપ નથી. જૂનો 'ધણી' પોતાની 'મિલ્કત'ને ધમેલો છરો લઈને શોધતો ફરે છે. કોઈ મેળામાં ઝડપાઈ જાય છે ને નાક કાપીને પોતાની ઈકોતેર પેઢીનું નાક રાખે છે. પણ દરેક દાખલામાં આવું નથી બનતું. લગભગ દરેક સંઘર્ષણમાં દરેક સ્થળે હાવકા તત્ત્વની હાજરી તો રહેતી જ. હરો દમાતાં દમાતાંય કોઈ વાર જો એ બેઠું થઈ જાય છે તો તો આવા દાખલામાં નાક કપાવાને બદલે રહી જાય છે ને કન્યા સાસરે જઈને મેવો વણની થઈ જાય છે. સેનો જ સાનુ એ પ્રસંગનું ખાસ મિજાજ છે. આપણે અહીં

ભલે શિખંડપૂરી, પણ ત્યાં તો ખાંડ ને સેવો જ. રંગ ભલે લાલ રહ્યો છતાં ય સૌ કોઈ પોતપોતાના કૂવે પાકેલા પૂનમિયા ઘઉંનો જ પૂરા ગૌરવથી ઉપયોગ કરે છે

"તમારામાંથી કેટલાંને સેવો વણતાં આવડે છે ? નાનપણમાં વણી હશે કદાચ, અત્યારે તો આપણી લલિતા ફેક્ટરીમાંથી જ લાવો છો ને ! અમારે ત્યાં તો એ પ્રત્યેક સ્ત્રીનું સાહજિક ગૌરવ છે. આંગણામાં લીમડીઓ લહેરે છે, હસુંહસું થઈ રહેલાં લીલાંકુંજાર પર્ણોની ઘટાઓમાંથી મધ્યાહ્ન ચળાય છે, આડોશ પાડોશનું સ્ત્રીવૃંદ એકઠું મળે છે, ખાટલા પર પાટલા ઢળાય છે. નવવધૂઓને આશ્વાસતી કે ઉદ્દીપ્ત કરતી સુખદુઃખની વાતો થતી જાય છે ને અક્ષયપાત્ર સમી અન્નપૂર્ણાની કંકુભરી હથેળીઓમાંથી અમીની અખંડ સરવાણીઓ જાણે ફૂટીફૂટીને રેલાઈ ના જતી હોય એમ અતૂટ સેરે સેવો વણાતી આવે છે ને વણનારાંના ઉત્સાહને બેવડતા છટાવૈવિધ્યથી ઝીલનારાં ઝીલે છે. કેસૂડાંના રંગભર્યા મધ્યાહ્નોની શાન્તિમાં રેલાતું આ કાવ્ય, લીમડીઓની ઘટામાં છુપાઈ ને ટહુકારા દેતી સાંની કોયલો જ માત્ર માણે છે.

(અપૂર્ણ)

જા૦ ખ૦ ની સુંદરી

(મિશ્રોપજાતિ)

કુશોતણી આદરીને તપસ્યા
ઉકેલવા હું મથતો સમસ્યા
મોંઘી મહારાણી મદિલી યૌવના,
જા. ખ. તણી સુંદરી વિશ્વપે ક્યાં ?
જન્મી ય શી રીત ? શી વિધ પામીએ
અજેય એનું પદ પૃથ્વી – પ્રાંગણે,
ફરૂકતી શાસનની ધ્વજા શેં
ચોખંડમાં ભવ્ય વસુંધરાપે ?
અબુધ આ મુગ્ધ વિચારમેખલા
ધિજાવતી અંતરબ્હાર રેલતી,
ને પ્રશ્નની અંતરજન્ય શૃંખલા
વિદારતી એ પમરાટ પાથરી

ને નેન એનાં મદ નીગળન્તાં
રૂમાલના રેશમી તાંતણામાં
સાબુ તણી સ્નિગ્ધ સુગંધી કેશ
સદેશ એ વેરતી વિશ્વચોકમાં

કદીક એ ધૂપસળી કરે ધરી
મુલાવતી માનવ જિંદગાની
તવારીખો સ્વાર્પણથી ભજવે જતી
વસુંધરામધ્ય ખડી કરી 'રહી

'ટેબ્લેટ'ની સાકરગોળીઓ કદા,
બાવામૂનો અમૃતમંજનો કદા
ને લીમડા, લક્સ, હમામ ને વળી
એ બાદશાહી ફરમાન લાવતી.

સંબાયલો કેશકલાપ સૌમ્ય શો
ગૂંહી બતાવે જયકાર વ્હાલોનો
ને મંજનો દંતતણાં અનેકને
આ માનવી કાજ જગે ધરી રહે.

એ બામની શીશીપરે બિરાજતી
ને તોષતી માનવતાની પોહને
સુધે જળી, ત્રસ્ત વસુધરાને
શાંતિસુધા સીંચી, ગીતો બઢાવતી.

સાબુ તણા પાલવ પે ધિજાવતી
ચારુ સ્મિતો…મુગ્ધ ઉરે ઉલાસતી,
બહેનના બક્ષમાં પધારીને
ગૂંથી જતી માનવતાની ગૂંથણી

વસુંધરાના પટમધ્યમાં દોડી
અનેકમાં કાર્ય બધું પતાવતી
ને ઓષ્ઠમાં 'કેમલ પેન' ભીડતી
આ પૃથ્વીપે કાવ્ય નવાં વહાવતી.

સૌંદર્ય સાચું સ્વરશબ્દનું બની
વૈકુંઠના સુરમહીં મૂંગી સુતી
કો' કોકિલાનાં કલકૂજનો સમી
સૌ ઉરની ગહ્વરમાં ગુંજી રહી.

ને એ કદા સાગરના સલિલમાં
નાચન્તી કો' મત્ત છોળ યૌવના
સમી નચાવે નિજ નેત્રપાંપણો
ફિલ્મોતણાં પોસ્ટરપે લગી લગી

શૃંગારિના સામયિકોની સૃષ્ટિમાં
કમાનશો સ્વાંગ ધરી પધારતી,
કવિ તણી કલ્પનસિદ્ધદૃષ્ટિમાં
શૃંગારના શબ્દ સ્વરે ઝરી રહી.

એ બુદ્ધના ત્યાગથીયે તપસ્વી,
ને અન્ય ભિક્ષુ તણી ભુક્તિથી,
સીતા તણા મૌનથીયે ગહન શી.
ને મંથરા પાટવથીય બોલકી.

મદોન્મત્ત મંજુલ સ્વપ્નરાજી શી
સૌંદર્યની શાશ્વત એ ઉષા સમી
વા સૃષ્ટિપે ચિર વસંતની લીલા,
વર્ષો તણી પાવનકારી શું સુધા!

સોહાગણાની કર—અંગુલીથી જે
અદમ્ય એની જ [illegible] જપી
પડી તણાં પુષ્પ પરિમલોથી જે
સુગંધી એની જ દિગંત વિસ્તરી
આ વિશ્વના સર્જનની કલામાં
લક્ષ્મી સદા નૌતમ રંગ રંગની,
ને સૃષ્ટિના આ અણુંઅણું ચિત્રમાં
[illegible] તણી સુંદરી પ્રભુ પૂર્ણ.
વિરાટની જેની સ્પન્દનોમાં
વિરાજતે [illegible] સાદમાં

તારાનું કોમળ ટાંકણું ગ્રહી
[illegible] આશકુમારીએ ધરી.
અનન્તના તે દિન વ્યોમમાં ઝગી
સૌંદર્યની મોહિની વિસ્તરી રહી
ને તે નીરી વ્યોમ તણાં જ પ્રાંગણે
આવી ધૂમે માનવના બારણે.

અનંતતાની અમરાકૃતિ સદા,
મૃદુલ એ માનવતા તણી કલા,
ને ગર્વિતા શી અભિસારિકા બની
ઝરી રહી જીવન પ્રેમ-કાવ્યનું.

યુગો વહ્યા માનવવિશ્વવાડીમાં
બની રહી અંગનાની કવિતા
યુગે યુગે એ અનોખું મીઠડું
વહાવતી ગાન પ્રેમગીતી છટા.

કવિ કલાકાર અનેક ચિંતકો
વસુંધરાપે અવતાર પામતા.
અદીઠ, અસ્પર્શ, અગમ્ય કોયડા
ઉકેલવાને મથતા જતા સદા.

કિંતુ વસો ના નયને શું સુંદરી!
કે આંખની પાંપણોમાં નમી ગઈ!
કે ચિંતનોના તટથી ન નીતર્યું!
શું ચિંતવ્યું સત્ય જ યુગમાં મળ્યું?
એ દૂરની પંખીણીએ [illegible] ગઈ,
નવી સમસ્યા પ્રગટાવતી ગઈ,
સ્વરૂપ તણા કાચ નવીન રંગથી
રંગ દીધા, નૂતન દૃષ્ટિ પંખથી

નિરખતાં અંતરનાં કમાડિયાં
તત્કાળ ચિત્તની તણાં ખુલી ગયાં
"કલા માનવે નવીન રચિ જેમ
[illegible] પ્રકાર ગીતનાં
સમસ્ત આ માનવની દૃષ્ટિએ
[illegible] તણી જ સુંદરી!"
ચિરંજીવ જેમ [illegible]
પેખી રહો [illegible] વિશ્વની દૃષ્ટિએ
[illegible] અંતરે પ્રેમ અનંત [illegible]

વિવિધ આંદોલનોનું વર્ગીકરણ તેમની લંબાઈ ઉપર થાય છે એ આંદોલનોની અસર કરવાની શક્તિ તેમની તીવ્રતા અને અસર ગ્રહણ કરનાર પાત્રની યોગ્યતા ઉપર આધાર રાખે છે મુંબઈના રેડિયો ટ્રાન્સમીટીંગ સ્ટેશનમાંથી પ્રગટતા દરેક મધ્યમ વિદ્યુત્ચુંબક આંદોલન (medium wave) ની લંબાઈ – વેવલેંગ્થ–૨૪૪ મિટર હોય છે, દિલ્હીની ૩૩૮•૬ મિટર, કલકત્તાની ૩૭૦•૪ મિટર એમ દરેક સ્ટેશનેથી જુદી જુદી લંબાઈના અદૃશ્ય આંદોલનો શૂન્ય જગ્યામાં રેડાયે જાય છે રેડિયોના આંદોલનોના વર્ગમાં પણ તીવ્રતર પ્રકારના આંદોલનો છે અને તેને આપણે લઘુ આંદોલનો (short wave) કહીએ છીએ મુંબઈના લઘુ આંદોલનની લંબાઈ ૩૧૪ મિટર છે, દિલ્હીના લઘુ આંદોલનની લંબાઈ ૩૧૧ અને ૬૦•૪૮ મિટર છે કલકત્તામાંથી પણ મધ્યમ આંદોલનો ઉપરાંત બે વધારાના લઘુ આંદોલનો ૩૧•૪૮ અને ૧૯•૬૯ મિટર લંબાઈના પ્રગટાવવામાં આવે છે ૧૦૦૦ અને ૨૦૦૦ મિટરની લંબાઈ સુધીના ગુરુ આંદોલનો (Long wave) પણ રેડિયો માટે વપરાય છે પરંતુ તેમની તીવ્રતા ઓછી હોવાથી હવે ધીમે ધીમે ગુરુ આંદોલનોને તિલાંજલિ અપાતી જાય છે અને લઘુ આંદોલનો જ વધારે લોકપ્રિય બનતા જાય છે

આ આંદોલનો પ્રકટે કે ના પ્રકટે, શૂન્ય જગ્યામાં તેમની શક્તિ રેડાય કે ના રેડાય તેની પરવા જેની પાસે રેડિયો નથી તેને મુદ્દલે નથી હોતી પરંતુ જેને રેડિયો નામનું આંદોલનગ્રાહકપાત્ર (Receiver) લીધું છે તે જરૂર આ આંદોલનો વિષે પરવા રાખે છે શૂન્ય જગ્યામાં એકી વખતે ભમતા સો પચાસ પ્રોગ્રામોમાંથી એક સારો પ્રોગ્રામ રેડિયો ઉપર સો કોઈ વીણી (Tune) કાઢે છે ત્યારે સમજાય છે કે શક્તિ તો હોય પણ શક્તિને ઝીલનાર પાત્ર હોય તો જ શક્તિનું સ્વરૂપ સમજાય. રેડિયોના આંદોલનો આપણા ચર્મચક્ષુથી તો અદૃશ્ય જ છે, પરંતુ અદૃશ્ય છે તેથી તેમની હયાતી જ નથી એવું નથી. ચોમેર તેમની હયાતી છે અને રેડિયો નામના યંત્રથી જ તે હયાતીનો પરચો મળે છે

ઈશ્વરતત્ત્વના આંદોલનો વિષે પણ આમ જ છે રેડિયોના આંદોલનો કરતા તો તેઓ કરોડોગણા સૂક્ષ્મ અને અબજોગણા તીવ્ર છે તેનો પડઘો પાડી શકે (resound) તેવા યંત્રની જ જરૂર છે ઈશ્વરી આંદોલનો સાથે એકતાર (Tune) થાય તેવું યંત્ર બનાવવું અશક્ય નથી ફ્રાન્સમાં ડાયમન્ડ સાચોરી* નામના ડૉકટર, સંગીતશાસ્ત્રી, એડ્વોકેટ જ્યોતિષી તેમ જ વૈજ્ઞાનિક એમ બધાના પૂર્ણ ગુણો ધરાવનાર એક પુરુષે ઊંચે ઊંચેના અદૃશ્ય જગતના પડઘાઓને રેડિયોની પણ શોધ થઈ તે પહેલા એક વીજળિક યંત્રમાં ઉતાર્યા હતા એ આંદોલનોને તે ઈથરીક ઇલેક્ટ્રિક વેવ્સ (Etheric electric waves) કહેતા પોતાની શોધખોળને વ્યાપારી સ્વરૂપ આપવા (commercialise)ની તે વિરુદ્ધ હતો તેથી તેની આ શોધ માટે આવેલી લાખો રૂપિયાની માગણીઓનો તેણે અસ્વીકાર કર્યો, તેથી ત્યાર પછી પચાસ વર્ષે પણ આજે આપણે આવી અવનવી શોધનો લાભ નથી મેળવી શક્યા ડાયમન્ડ સાચોરીએ દરેક વિદ્યુત્કણ ઉપર કાબૂ મેળવ્યો હતો કોઈ પણ ધાતુના વિદ્યુત્કણો (ions) ને રોગીના શરીરમાં દાખલ કરીને તે અસાધ્ય દર્દો મટાડતો પાણી જેવા પરસેવાને બદલે લોહીનાં ટીપાં ઝરતો પરસેવો (blood sweat) થાય તેવા રોગવાળી એક બાઈને પણ તેણે સાજી કરી આપી હતી પરંતુ નર્સ તરફ દગલબાજી બતાવવા માટે તે બાઈની એક આંગળીને મટાડ્યા વગરની રાખી અને સાચોરીએ બાઈને કહ્યું, ' શ્રીમતીજી, ઈશ્વર જાણે છે કે મારા દ્વારા તમને સાજા કરી આપ્યા પરંતુ મારી જેમ ઈશ્વરને પણ દગલબાજી નથી ગમતી તેથી તમે જિંદગીભર આટલી આંગળી તો ખૂનભરી જ રહેવા દો (Keep your bloody finger with you for the rest of your life) '

---

* આ રેડિયો પ્રસંગના વર્ણન માટે જુઓ લંડનના Sunday Times ની તા [illegible]ની પ્રત અથવા તો [illegible] પુ[illegible]
' True ghost stories

આ એડમન્ડ સાવોરીએ ફ્રાન્સના વિજ્ઞાનમહામંડળ (Academie des Sciences) સમક્ષ વિચારમાપકયંત્ર (Register of Thought) રજૂ કર્યું હતું. આ યંત્રની સામે થોડે જ દૂર ઊભા રહેનાર માનવીના મનમાં ચાલી રહેલા ભય, ક્રોધ, અભિલાષા, પ્રેમ વગેરેના વિચારોને યંત્રનો કાંટો (needle) ઘણી જ ચોકસાઈથી નોંધી લેતો. એટલું જ નહિ પણ કોઈએ દારૂ પીધો હોય, અફીણ ખાધું હોય કે એવું કંઈક કેફી લીધું હોય તો તેની અસર પણ આ યંત્રમાં યથાર્થ જણાતી. ક્રિયાના ખુલાસામાં તેણે કોઈ અગમ્ય ઈશ્વરકૃપાની વાત આગળ ધરી નહોતી. પરંતુ એક વૈજ્ઞાનિકને છાજે તેમ વિદ્યુત્પ્રવાહોના નિયમનની આંટીઘૂંટી જ સમજાવી હતી. વિચારઆંદોલનોને તેણે આત્માનો પ્રકાશ (Soul or aura radiations) એવું નામ આપ્યું હતું. માનવજીવનમાં વિચાર જ મોટામાં મોટું બળ છે એમ તે કહી ગયો છે. વિચારોના નિયમનથી માનવી ભલભલી સિદ્ધિ મેળવી શકે છે આ જ વાત મહાન અમેરિકન સંત રાલ્ફ વાલ્ડો ટ્રાઈન* પણ તેનાં પુસ્તકોમાં કહેતો ગયો છે.

આ વિવેચન ઉપરથી આપણે જોયું કે વાતાવરણમાં વિવિધ પ્રકારનાં આંદોલનો તો હોય છે જ, પણ તેને ઝીલનારી ગ્રહણશક્તિ જ આપણે તો કેળવવાની છે. એડમન્ડ સાવોરીના વિચારમાપકયંત્ર જેવા યંત્રો તો હજી બજારમાં મુકાયાં નથી. પરંતુ બીજાઓનાં વિચારઆંદોલનો ગ્રહી શકે તેવા મેન્ટલ રેડિયોથી કરી જાણનારા તો ઘણા મળી આવે છે. પ્રેતવિદ્યા જાણનારાઓ અદૃશ્ય પ્રેતોનાં આંદોલનોને પણ આવાહન આપી શકે છે. આપણી જાણ બહારના તો કેટલાંયે અસંખ્ય આંદોલનો હશે પરંતુ આપણી જાણમાં પણ આજે ઘણા પ્રકારનાં આંદોલનો આવી શક્યાં છે જેને લીધે ચેતનતત્ત્વના આપણા જ્ઞાન ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકેલ છે. આપણી જાણમાં આવી શકેલાં વિવિધ વિદ્યુત્આંદોલનોની સૂક્ષ્મતા હવે આપણે રેડિયોનાં આંદોલનોની સરખામણીમાં જોઈએ:—

આંદોલનો અથવા શક્તિકિરણો	લંબાઈ અને સૂક્ષ્મતા
૧. રેડિયો નામનું સાધન ગ્રહી શકે તેવાં આંદોલનો	૧૫ થી ૨૦૦૦ મિટર
૨. વીજળિક તણખાથી પારખી શકાતાં હર્ટ્ઝ કિરણો	૧ મિટર
૩. થર્મોપાઈલ અને રેડિયોમિટર નામનાં સાધનોથી પારખી શકાતાં ગરમીનાં લાલચોળ ઈન્ફ્રારેડ કિરણો	$\frac{૧}{૧૦૦૦૦૦૦} = ૧૦^{-૧}$ મિટર
૪. આંખ નામના સાધન વડે દેખી શકાતાં દૃશ્યપ્રકાશ (Visible light)નાં સપ્તકિરણો	$\cdot૦૭૫ \times ૧૦^{-૬}$ મિટર
૫. ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ અને સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ નામનાં સાધનો મદદ કરી શકે તેવાં અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણો	$૧૦^{-૬}$ મિટર
૬. વાટ કાચમાં વપરાતાં ક્ષ કિરણો (x rays)	$૧૦^{-૧૦}$ મિટર

* "In Tune with the Infinite" by Ralph waldo Trine
"What all the world is seeking" by Ralph Waldo Trine.
"Joy Philosophy" by Elizabeth Towre

૭	અણુભેદન માટે વપરાતાં ગામાકિરણો	$૧૦^{-૧૫}$ મિટર
૮	વિચારમાપક યંત્ર અને ટેલિપથીથી પકડી શકાતા વિચારકિરણો (સાધારણ ચૈતન્ય)	$૧૦^{-૧૮}$
૯	ઈશ્વરના અનંત ચૈતન્યના સર્વશક્તિમાન કિરણો	?

આ પ્રમાણે દેખીતી રીતે શૂન્ય જગ્યામાં હજારો જાતની સંવાઈ અને સૂક્ષ્મતા ધરાવતા કરોડો અદૃશ્ય ચૈતન્ય કિરણો વહી રહ્યા હોય છે દરેક કિરણમાં ગોઠવાયેલી શક્તિ રહેલી હોય છે અને યોગ્ય શોધક દ્વારા તે શક્તિનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે

અવિનાશી રૂપે પ્રગટતી શક્તિનો વિચાર કરતાં સૃષ્ટિનિયમનો એક નવો સિદ્ધાંત સમજી શકાય છે તે સિદ્ધાંત પદાર્થોના અનિત્યત્વ અથવા અશાશ્વતત્વ (Impermanence)નો છે કોઈ પણ પદાર્થની એક જ સ્થિતિ કાયમ ટકી રહેતી નથી દરેક વસ્તુનો કાં તો સૂક્ષ્મ ક્રમિક વિકાસ અથવા તો સૂક્ષ્મ ક્રમિક ઘસારો (Growth or decay) સતત ચાલુ જ છે બાળપણ કાયમ નથી રહેતું જુવાની કાયમ નથી રહેતી કે ઘડપણ પણ કાયમ બેસી રહેતું નથી દુઃખ કાયમ નથી રહેતું સુખ કાયમ નથી રહેતું બેકારી કાયમ નથી રહેતી નોકરી પણ કાયમ નથી રહેતી મોટો ચક્રવર્તી સમ્રાટ પણ એક જ સ્થિતિ કાયમ રાખવી રાખવા માગતો હોય તોપણ ટકી શકે તેમ નથી કારણ કે સૃષ્ટિનિયમ જ તેવો છે ખુદ સૂર્ય પણ પ્રત્યેક પળે ૨૫૦૦ ટન જેટલો ક્ષીણ થતો જાય છે અંદરની વસ્તુઓ આ રૂપે ઊડતી જાય છે (radiates) છતાં પંદર અબજ વર્ષો સુધી સૂર્યનું સંપૂર્ણ મૃત્યુ થાય તેમ નથી આજે ખંડેર દેખાતી ઈમારતો વિષે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં તેની આજની સ્થિતિ થોડાએ જ કલ્પી હશે અને આજના આપણા તાજમહાલના પણ પાંચ હજાર વર્ષ પછી થનારા ખંડેર વિશે આજે આપણામાંથી બહુ થોડા જ કલ્પના કરતા હશે આજે હોલીવુડની રંગભૂમિ ઉપર નાચતી સુંદરીઓની પચીસ વર્ષ પછી થનારી દશાનું પણ આજે તેમને ભાગ્યે જ ભાન હોય છે

સૂર્ય એકલો જ ક્ષીણ થતો જતો નથી આકાશના લાખો સૂર્યો પ્રતિક્ષણે ખાલી દેખાતી જગ્યામાં અમાપ શક્તિ રેડી જાય છે (dissipates) પરંતુ સૃષ્ટિમાં માત્ર ક્ષયનું જ શાસન નથી પ્રવર્તી રહ્યું એક બાજુ જેટલો ક્ષય થઈ રહ્યો છે તેટલું જ બીજી બાજુએ સર્જન પણ થઈ રહ્યું હોય છે અને એકંદરે તો શક્તિનું સમતોલપણું સચવાઈ જ રહે છે આને શક્તિના સમતોલપણા કાયમપણા (conservation of energy)નો સિદ્ધાંત કહેવાય છે એક રતલ કોલસાનો નાશ થતો દેખાશે પણ તે પાંચ શેર પકવાન પકાવી શકે છે, પાંચ શેર પકવાનનો નાશ થતો દેખાશે પણ તે અડધો શેર લોહી બનાવે છે આમ પદાર્થ અનિત્ય દેખાય છે પરંતુ પદાર્થમાં રહેલી શક્તિ કાયમ જ રહે છે—માત્ર રૂપાંતર પામે છે એટલું જ

આકાશમાં પ્રતિપળ રેડાતી શક્તિમાંથી જાત જાતના નવા જીવનનું સર્જન થયા કરે છે નવા સમૂહો (Nebula)ની રચના થયા કરે છે અને નવી ક્રિયાઓનો પણ ઉદ્ભવ થયા જ કરે છે આપણે એમ તો ન જ કહી શકીએ કે આપણી પૃથ્વીના માનવીઓ જ ઉત્ક્રાંતિના ઉચ્ચતમ શિખરે છે અન્ય પૃથ્વીઓમાં આપણા કરતા પણ ઉચ્ચતમ પ્રકારનું જીવન જીવતા માનવીઓ હોઈ શકે જો કે દસ લાખ ગ્રહોમાંથી એક ગ્રહમાં જ જીવો જીવી શકે તેવું અનુકૂળ વાતાવરણ તો હોય છે પણ તેથી આપણી પૃથ્વી જ એકલી જીવનવાળી છે એમ ના કહી શકાય અને બીજી પૃથ્વી ઉપર જીવન હોય તો આપણા જીવનને મળતું જ હોવું જોઈએ એવું પણ આવશ્યક નથી

આપણી પૃથ્વી ઉપરના જીવનબીજ (protoplasm)નું સૂક્ષ્મ બંધારણ (colloidial

constitution) કારબનના અણુ ઉપર રચાયેલુ છે તેથી આપણી પૃથ્વી મોટે ભાગે કારબન-જગત (carbon world) કહી શકાય બાણું મૂળ દ્રવ્યોમાના બીજા એકાણુ દ્રવ્યો ઓછાવત્તા પ્રમાણમા પૃથ્વી ઉપર છે જ પરન્તુ મોટા ભાગની વસ્તુઓ કારબનની જ છે આવી રીતે બીજી કોઈ પૃથ્વી ગંધકજગત, સુવર્ણજગત, કે આયોડીન-જગત પણ હોઈ શકે ત્યાના જીવનબીજનુ મૂળ કારબનને બદલે બીજુ પણ હોઈ શકે અને તેને જ અનુસરતી ઉત્ક્રાન્તિ ત્યા થાય

આપણા કાયદાઓ કરતા જુદા જ કાયદાઓને ત્યાનુ જીવન વશવર્તી હોય. તે ગ્રહ જો આપણી પૃથ્વી કરતા વધારે ઝડપથી તેના ભ્રમણમાર્ગ (orbit)માં ભમતો હોય તો ગતિને લગતો લબાઈ અને પહોળાઈ નો સબધ (*Fitz Gerald contraction*) પણ તે ગ્રહ માટે જુદો જ હોય અને તેથી ત્યાના જીવનનુ ધોરણ પણ જુદું જ હોય ત્યાનુ ઠંડી ગરમી વિગેરેનું વાતાવરણ, ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ, હવાપાણી વગેરેના તફાવતોને લીધે ત્યા જીવનની ક્રિયાઓ પણ આપણા કરતાં જુદી જ હોય ત્યાના આયુષ્ય, અભીપ્સા, મથન, વ્યાપાર વગેરે દરેકનો પ્રકાર પણ આપણા કરતાં જુદો જ હોય.

આપણા વિચારનું ધોરણ તો અમુક મર્યાદિત કાળ(સવત કે ઈસુસન)પૂરતી સરખામણી ઉપર જ નભેલુ છે. બાકી સૃષ્ટિમા તો ઉત્ક્રાન્તિ સ્વયસપૂર્ણ જ હોવી જોઈએ અને હજારો વર્ષ પછી આ પૃથ્વી ઉપર આવનારું જીવન તો આજે જ કોઈ ગ્રહ ઉપર જિવાઈ રહ્યું હશે અને આપાનુ આજનુ જીવન હજારો વર્ષ પછી કોઈ બીજા ગ્રહ ઉપર ઊગવાનું હશે આજે આપણે એ સ્થિતિપત્રો નથી જોઈ શકતા, કારણ કે આપણુ કાળભાન ઘણું જ મર્યાદિત છે. આવતી કાલે જર્મની કયો નવો દેશ લઈ લેશે તે જ આપણે ના કહી શકીએ તો પછી હજારો વર્ષ પછીની વાત વિષે તો શુ કહી શકાય ?

પણ આજે આપણે જે નથી જોઈ શકતા તે કદી જ નહિ જોઈ શકીએ એમ નથી મૃત્યુને જીવનનો અત માની બેસવાથી જ એવો ભ્રમ પેદા થાય છે. મૃત્યુને જ જીવનનો અંત માની લેનારને ચૈતન્યબળોનું કંઈ જ ભાન નથી હોતુ મૃત્યુ એ જીવનનો અત નથી પરન્તુ સ્થૂળમાથી સૂક્ષ્મ જીવનમાં પ્રવેશવાની એ તો માત્ર એક પ્રક્રિયા જ છે મૃત્યુ એ ચૈતન્ય રૂપાંતરની સીમારેખા છે મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ માનવીના ચૈતન્ય-કિરણો તેના સૂક્ષ્મ જીવનમાથી પાછા બોલાવી શકાય છે એ એક પ્રયોગસિદ્ધ સત્ય છે માણસ મરી ગયો એટલે સદાને માટે ખોવાઈ જ ગયો એવુ નથી એ ગમે ત્યાં હોય તોપણ તેને પાછો બોલાવી શકાય તેમ છે. અરે ખુદ મહાભારતનું યુદ્ધ આજે આપણે તેના મૂળ સ્વરૂપમાં—ફિલ્મમાં નહિ—જોઈ શકીએ તેમ છીએ પ્રકાશવિજ્ઞાને સિદ્ધ કર્યું છે કે કેટલાક તારાઓમાથી પ્રકટી ચૂકેલા પ્રકાશને આપણી પૃથ્વી ઉપર આવી પહોચતા હજાર હજાર વર્ષ લાગે છે. મુંબઈથી ઊપડી ચૂકેલો ફ્રન્ટિયર મેલ તે ઘડીએ તો મુબઈએ ગુમાવી દીધો હોય છે, પણ બે દિવસ પછી જો એરોપ્લેનમા ઊડીએ તો મથુરા કે દિલ્હી આગળ આપણે તેને પાછો પકડી શકીએ છીએ તેવી જ રીતે મહાભારતના યુદ્ધનાં દૃશ્યો—પ્રકાશકિરણો—કુરુક્ષેત્ર છોડીને તો હજારો વર્ષોથી ચાલ્યા ગયા છે, પરન્તુ હજી તેઓ અનત વિશ્વની મુસાફરીમાં ચાલુ જ છે દર્પણથી જેમ સૂર્યકિરણોનું વક્રીકરણ કરી દિશા બદલી શકાય છે તેમ મહાભારતના યુદ્ધના કિરણોને પણ હાલ જ્યાં હોય ત્યાથી પૃથ્વી તરફ પાછા વાળીને તેમના ફોટોગ્રાફ લઈ શકાય તેમ છે ખુદ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના જ સ્વમુખે આપણે ગીતાની કથા સાભળી શકીએ તેમ છીએ અને થરથરતા અર્જુનનું મુખદર્શન કરી શકીએ તેમ છીએ

ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે "માનવી મરી ગયો એટલે શુ ?" મરી શુ જાય છે ? મરી જાય છે માત્ર દેહના દ્રવ્યો, તે તેના મૂળ સ્વરૂપમા પાછાં મેળવી શકાતાં

નથી પણ એમ જોવા જઈએ તો ખરી રીતે જીવનભર સતત આપણું મૃત્યુ જ થઈ રહ્યું હોય છે જેમ વૃક્ષના પાંદડા, ડાળીઓ, ફળ ફૂલ મરે છે છતાં વૃક્ષ તો જીવતું જ કહેવાય છે તેવી રીતે આપણી ચામડી, નખ, વાળ જેવા નાના અંગો મરે છે અને નવા પણ જન્મે છે અને આપણે જેને મૃત્યુ (Complete death) કહીએ છીએ તે પણ એક રીતે મૃત્યુ તો ન જ કહેવાય. શરીરનાં અંગ ઉપાંગોમાંથી કંઈક તો મૃત્યુમાંથી છટકી જાય છે જેને સંતતિ થઈ હોય તે માનવી પૂરેપૂરો મરેલો ન જ ગણી શકાય કારણ કે તેના બધા અંગો મરી ગયા-ઘસાઈ ગયા અને સમતોલ પણ ખોઈ બેઠા-છતાં તેના જ શરીરના એક વીર્યબિંદુ તો જીવે જ છે ભલે કે તે વીર્યબિંદુ (પુત્ર કે પુત્રી)ની વ્યક્તિમત્તા તેના જ જેવી તો નથી પણ તેનું જીવન ચાલુ રાખનાર એક વસ્તુ તો તે છે જ આખું શરીર મરી જાય પણ એક વીર્યબિંદુ તો જીવતું રહી શકે છે અને આટલું બિંદુ મૃત માનવીનો પૃથ્વી સાથે વ્યવહાર ચાલુ રાખવા સમર્થ છે

મૃત્યુને પૂરેપૂરું સમજવાથી જીવનનો અર્થ સમજી શકાય તેમ છે કોઈ જડવાદી એમ માનતો હોય કે સાચા જૂઠા અને કાળાધોળા કરીને કોઈ પણ હિસાબે મોજમજાહ અને લહેરપાણી ઉડાવાય તેટલા ઉડાવી લઈએ તેમાં કંઈ ખોટું નથી તો તે માન્યતા ઘોર અજ્ઞાનમૂલક છે "મરી ગયા પછી કોણ સજા કરવા આવવાનું છે" એવા ખ્યાલે ગુનો કરે ત્યારે મોટા ભ્રમમાં જીવી રહ્યો હોય છે ગુનો તો શું પણ એક નાનામાં નાનો વિચાર પણ તેના પરિણામમાંથી છટકી શકતો નથી આજે ને આજે કદાચ વિચારનું પરિણામ જોવા ન મળે પણ તે પરિણામ હજાર દિવસે કે હજાર વર્ષે પણ જોવાનું તો છે જ વિચારના આંદોલનોએ સર્જેલી શક્તિ આજે કોઈ સ્થળે ગર્ભિત (potential) થઈ જમા થઈ હશે પરન્તુ ગર્ભિતનો પ્રગટ (Kinetic) નિર્મિત જ છે એમાં કોઈનું કશું ચાલે તેમ નથી.

આજે આપણે સહન કરીએ છીએ તે દુ:ખ ગઈ કાલના કોઈ ખરાબ વિચાર કે ખરાબ કર્મનું જ પરિણામ છે કોઈને ગઈ કાલ એ બહુ ટૂંકો કાળ જણાતો હોય તો ગયા વર્ષમાં કે ગયા જન્મોમાં કરેલા કોઈ દુષ્ટ વિચારનું જ આ પરિણામ છે એ ચોક્કસ સમજી લેવું ઘટે છે આપણે વિચારો અને કર્મોની વિસ્મૃતિ કરી દઈએ પણ વિશ્વનું સમતોલ પણું સાચવનારો નિયમ બધાનો હિસાબ રાખે છે જીવનનો મામલો સ્મશાનથી જ ખતમ થઈ જતો નથી જો એમ થતું હોય તો પછી સત્કર્મોની કંઈ જ કિંમત રહેતી નથી

આ નજરે જોતાં શક્તિના સમતોલપણાનો સિદ્ધાંત આપણને પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ વિષે વિચાર કરવા પ્રેરે છે અને આપણું આ ચાલુ જીવન કઈ શક્તિઓના બળે ચાલતું જાય છે તે ઉપર વિચાર કરવાની ફરજ પાડે છે પૂર્વજન્મમાંથી આ જન્મ અને આના પછી બીજા જન્મોની ઉત્ક્રાન્તિ એ કંઈ હેતુહીન બનાવોની પરંપરા નથી સૃષ્ટિના નાનામાં નાના સર્જન પાછળ પણ કંઈ ને કંઈ હેતુ તો હોય છે જ ડાર્વિને જ્યારે પહેલી વાર ઉત્ક્રાન્તિનો સિદ્ધાંત જગત સમક્ષ રજૂ કર્યો ત્યારે તેને વિચારોને ધર્મચુસ્તો તરફથી હજારો ગાળો પડી અને તે તથા તેના ઉપાસકો નીતિહીન દુષ્ટ વિકૃત માનસવાળા અને બગડેલી બુદ્ધિના ગણાવા લાગ્યા પણ આખરે ખૂબ તિરસ્કાર પામેલા આ ઉત્ક્રાન્તિના સિદ્ધાંતે જ ધર્મચુસ્તોનું કટાઈ ગયેલું વિચારયંત્ર ગતિમતું કરી આપ્યું અંધશ્રદ્ધા ઉપર રચાયેલા માત્ર કલ્પના અને સ્વેચ્છા મુજબના વિચારોને બદલે વાસ્તવિકતા સાથે સંગત થાય તેવા તત્ત્વો જ સ્વીકારાતા ગયા સંજોગોને જીવન અનુકૂળ થતું જાય છે (Law of adjustment) એવા ડાર્વિનના અવલોકનને પાછળથી સ્પેન્સરે જીવનનો ક્રમિક વિકાસ અથવા તો ઉત્ક્રાન્તિનો સિદ્ધાંત (Law of evolution) એવું નામ આપ્યું એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચેતન્યનો ક્રમિક વિકાસ થતા થતાં આખરે દરેક જીવ ઈશ્વરી ચૈતન્ય સુધી પહોંચે

છે (God stage is also a stage of Evolution)

ચૈતન્યની ચઢતા ઊતરતી ઘણી જ × શ્રેણીઓ છે તે બધી વટાવ્યા પછી જ ઈશ્વરી ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય છે પાર્થિવ બુદ્ધિચાતુર્યને શ્રેષ્ઠ ચૈતન્ય માનવાની ભૂલ રખે કોઈ કરે શ્રેષ્ઠ ચૈતન્યનો સબંધ તો ભવિષ્યની ચઢિયાતી જિંદગી સાથે છે પાર્થિવ બુદ્ધિચાતુર્યમા જ ગ્ન્યોપન્યો રહેનાર ઉચ્ચ ચૈતન્યના માર્ગે પ્રયાણ નથી કરી શકતો પાર્થિવ ચૈતન્યને ઊર્ધ્વગામી ચૈતન્ય તરફ વલણ આપવામા આવે તો જ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, ચૈતન્યને ઊર્ધ્વગામી વલણ આપવુ એ જ યોગસાધના, એ જ ધર્મ અને એ જ ખરુ કર્મ વસ્તુની કિંમત જેટના પૈસા ના ખરચીએ ત્યા સુધી તે વસ્તુ મળી શકે જ નહિ આપણુ હાલનુ જે પાર્થિવ ચૈતન છે તે આપણા અત કરણના અતિશુદ્ર અને મર્યાદિત અત વિષે જ સભાન છે આપણા અદૃષ્ટ (Spiritual determinant) ના મોટા અશ વિષે આપણે અચેતન છીએ આ અચેતનનુ નિવારણ કરી ચેતનને જાગ્રત કરવુ તેનો જ અર્થ ઊર્ધ્વગામી ચૈતન્ય તરફ વળવુ આપણુ અચેતન આપણને અજ્ઞાનભરી પ્રકૃતિ જોડે બાધી રાખે છે અને આપણને આગળ વધવા દેતુ નથી, ઊલટાનુ ઊંધા તર્કો ફગવી આપણુ અધ પતન કરાવે છે ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી આપણે આ અચેતન ઉપર વિજય મેળવી શકીએ છીએ

ચૈતન્યની ઊંચી શ્રેણીએ પહોચ્યા પછી એક જ બનાવ નીચી શ્રેણીવાળા કરતા વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાય છે નબળી આખ કે નબળા કાન વાળા કરતા સારી આખ કે સારા કાનવાળો જેમ વધારે સ્પષ્ટતાથી જોઈ કે સાભળી શકે છે તેવી રીતે પાર્થિવ ચૈતન્ય કરતા ઊંચી શ્રેણીનુ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરેલો પુરુષ વગર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રે અને વગર લાઉડસ્પીકરે સ્થૂળ નજરે અદશ્ય અને અશ્રાવ્યનુ દર્શન અને શ્રવણ કરી શકે છે બકરીને મન જે ગુલાબનુ ફૂલ ભાજીપાલો હોય તે જ ફૂલ આપણને સુદર દેખાય, કલાકારને અતિ સુદર દેખાય અને વનસ્પતિશાસ્ત્રીને વળી રહસ્યમય પણ દેખાય ઉચ્ચ ચૈતન્યના ગર્ભમાં ચઢિયાતુ જ્ઞાન ઊંડો અભ્યાસ, એકાગ્રતા અને સાવધાની રહેલાં હોય છે, અને તેવી સિદ્ધિવાળા પુરુષને સામાન્ય પુરુષના મનથી અગમ્ય જણાતી વસ્તુઓ સ્પષ્ટતર, તીવ્રતર, તનસ્પર્શી અને સુદરતર દેખાય છે

આ પ્રમાણે ચૈતન્યની શ્રેણીઓનો વિચાર કરીએ તો મૃત્યુ એટલે ચૈતન્યવિનાશ નહિ પરન્તુ ચૈતન્યનુ ઊર્ધ્વગમન અથવા તો અધોગમન જીવન દરમિયાન જો અજ્ઞાનભરી પ્રકૃતિ સાથે બાધી રાખનાર અચેતનની વિશુદ્ધિ કરી હોય તો મૃત્યુ પછી ચૈતન્ય ઊર્ધ્વગામી બને છે અને જો એ અચેતનને વધારે ગાઢ બનાવ્યુ હોય છે તો મૃત્યુ પછી ચૈતન્યની અધોગતિ થાય છે નવા જન્મમા પ્રાપ્ત થનારી ચૈતન્યયોની આની ઉપર આધાર રાખે છે ચૈતન્યવિશુદ્ધિની ક્રિયા (યોગ) જેને કટાળાજનક લાગે છે તેઓ આધળી શ્રદ્ધામાથી શાતિ મેળવવા ફાંફા મારે છે, પરન્તુ અતે તેમને નિષ્ફળતા જ મળે છે

શરીરમા પ્રવેશતા હવા, પાણી, અને ખોરાકની અસખ્ય ક્રિયા પ્રક્રિયાઓ થયા પછી તેમાથી બુદ્ધિ બને છે મનમાનો એક નાનામાં નાનો વિચાર પણ કેટલી બધી ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓને અતે જ બને છે આ ક્રિયાઓમાં પ્રવેશતી એક નાનકડી ક્ષતિ પણ વિચારોને બગાડે છે અને તેમાં ક્ષુદ્ર ચૈતન્ય પ્રવેશે છે તેથી મનને કાબૂમાં રાખવા ઇચ્છનારે આહાર ઉપર મોટો મદાર રાખવો ઘટે છે ભૂસુ ખાવાથી ભૂસા જેવી જ બુદ્ધિ ઘડાય છે કાંદા અને મરચુ ખાવાથી કાંદા અને મરચા જેવી ગધાતી અને તીખી જ બુદ્ધિ ઘડાય છે ઘી, દૂધ ફળ જેવો સાત્ત્વિક આહાર લેવાથી સાત્ત્વિક બુદ્ધિ બને છે શુદ્ધમિત અને નિયમિત ખાનપાન શરીરના અવયવોને

× ' The Nature of Consciousness ' by L R Rost Lt Col I M S L O B K I H M R C S, L R C P

' પથિકના પત્રો " શ્રી અબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

સમતોલ અને પવિત્ર રાખે છે અને તેથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ શક્ય બની મનમાં એકાગ્રતા સ્થાપે છે, અને ક્ષુદ્ર ચૈતન્ય (વાસનાઓ) અલોપ થવા માંડે છે

મનમા સ્થાપિત થયેલી એકાગ્રતાને શક્તિ પૂરી પાડવા માટે ઊંચી કોટીની જીવનશક્તિ સંગ્રહવાની જરૂર છે વીર્યરક્ષાથી એવી શક્તિનો પુષ્કળ જમાવ થાય છે તેથી બને તેટલા વધારે પ્રમાણમા બ્રહ્મચર્ય પાળનાર બ્રહ્મના રસને સહેલાઈથી ચાખી શકે છે પરન્તુ એ યાદ રાખવુ ઘણુ જ આવશ્યક છે કે આ આખી યે જીવનશક્તિને ઊંધે રસ્તે દોરવવાનો સતત પ્રયત્ન કરી રહેલી અહત્વની લાગણી મનમાં સદાકાળ હાજર રહે છે અહત્વની લાગણી ચૈતન્યને ઊંધે જ રસ્તે દોર્યા કરે છે તેથી ઉચ્ચ ચૈતન્યમય જીવન તો મનમાંથી અહત્વ ખંખેરી નાખ્યા પછી જ શરૂ થાય છે જર્મન કવિ ગેટે કહે છે કે "Das Laben beginnt mit entsagen' (Life begins with renunciation—અહત્યાગ પછી જ જીવનની શરૂઆત થાય છે વાસનાઓરૂપી અધોગામી ચૈતન્યબળો હમેશા સુસંસ્કારોમા વિક્ષેપ નાખે જાય છે તેથી અનંત ચૈતન્ય તરફ આપણને લઈ જાય તેવા સુસંસ્કારોને દરરોજ મનમા ઘૂંટવાની જરૂર છે આપણા સર્વેનો અનુભવ છે કે સારી વાતોની પણ કાળક્રમે વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે તેથી ચૈતન્યની ઊંચી શ્રેણીએ ચઢવાની વાત ભુલાઈ ના જાય તેટલા ખાતર નિત્યનિયમ, વ્રત, પૂજા, પાઠ, કિર્તન, ભજન, પ્રાર્થના, આરતી વિગેરે ક્રિયાઓને ધર્મપાલનમા અતિ મહત્ત્વનુ સ્થાન છે

આ જ કારણને લીધે શરૂઆતની અવસ્થામા મૂર્તિપૂજા પણ બહુ મદદરૂપ થઈ પડે છે જો જ્ઞાન પચાવ્યુ હોય તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી અનંત શક્તિશાળી ઈશ્વરને શરણે જવાની ભાવના દૃઢ કરવા મૂર્તિ કે પ્રતીક બહુ ઉપયોગમા આવે તેવુ છે પ્રતીકરૂપે સળગાવેલા ઘીના દીવાની જ્યોતમાંથી એવો સદેશો વહે છે કે સર્વ વસ્તુ ક્રમે ક્રમે નાશવત છે અખંડ જ્યોત એમ કહે છે કે અનંત કર્મ કરે જઈએ (ઘી અને દિવેટની કાળજી રાખ્યા કરીએ) તો જ પ્રગટમાં રહી શકાય છે પુષ્પ, ઉપહાર, નૈવેદ્ય ઈશ્વરતત્વ પ્રત્યે પ્રેમભાવના દૃઢ કરવામા મદદ કરે છે અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ એવી ભાવના દૃઢ કરે છે કે મારા બધા કર્મો અનંત ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રીત્યર્થે જ કરુ છુ અને જીવનનો આખરી અંજામ ઉચ્ચતર ચૈતન્યપ્રાપ્તિ થાય એ હિસાબે જ જીવન જીવુ છુ. પરમતત્ત્વને અર્પણ કરવાના કર્મો શુદ્ધ જ હોવા જોઈએ (ખાન્ડી પીવા જેવા નહિ) તેથી દુષ્ટ કર્મોમાંથી આપોઆપ બચી જવાય છે શ્રીમત્ વલ્લભાચાર્યજી*એ શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદનો પ્રચાર કરીને આપણી ભાવનાઓને ઈશ્વરતત્વમા જોડવા માટે પ્રાથમિક ભૂમિકા તૈયાર કરી આપી છે

પણ ભક્તિથી ઉચ્ચ ભાવનાઓ દૃઢ થયા પછી ચૈતન્યપ્રાપ્તિ માટે તો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને યોગસાધના કરવાનું રહે છે જ ખરુ રહસ્ય સમજ્યા વગર યંત્રવત્ સંધ્યા, પૂજા, નૈવેદ્ય, આરતી કરે જવા એ અર્થહીન છે એનુ કંઈ જ ફળ નથી એ ભ્રમ છે નિત્ય પૂજાપાઠ કરનારા હજારમાંથી એક જ જણ તે પૂજાપાઠનુ રહસ્ય સમજતું હોય છે, બાકીના બધા તો તેમ કરવાથી ચોક્કસ લાડવો મળી જ જશે એવી કોઈ આંધળી શ્રદ્ધાના માર્યા જ પાઠો પૂરા કરે જાય છે અને તે નિષ્ફળ જાય છે પૂજાપાઠનુ મહત્ત્વ એ જ છે કે અમુક મૂળ સિદ્ધાન્તો ફરી ને ફરી મનમા ઘૂંટીએ તો જ પ્રતિદિન દુન્યવી વાસનાઓ તરફ ધસડાતું મન કાબૂમા રહી શકે છે દેહ અને દેહજન્ય સુખો નાશવત છે, અહભાવના ઘાતક છે, ચૈતન્યવૃદ્ધિ જ મારુ અંતિમ ધ્યેય છે વિગેરે શાસ્ત્રકરણોથી મનમા રોજ પ્રકાશ ફેંકવામાં આવે તો વિચારોની તલવાર તેજસ્વી રહે છે અને વાસનાઓનો કાટ ચડવા પામતો નથી

મૃત્યુ સુધી કરેલા વિચારોના આંદોલનોની શક્તિનો જેવો સંચય-જમાવ (Potential) થયો

* "બ્રહ્મ શીખ પોડશ ગ્રંથો" લેખક શ્રી નાનાલાલ દલપતરામ કવિ એમ એ

• "પુષ્ટિમાર્ગનો ઇતિહાસ" લેખક શ્રી પ્રો જેઠાલાલ ગો શાહ એમ એ

હોય છે તેવા ચૈતન્યનો મૃત્યુ પછી પ્રસવ (Kinetic) થાય છે. વિચાર એ મોટામા મોટુ બળ છે તે અદશ્ય છે, પણ આગળ જતા વિચાર જ આકાર ધારણ કરે છે. આપણો શબ્દ કે ભાષા તે અતરના વિચારોનુ જ બાહ્ય સ્વરૂપ છે આપણને વિચારની શક્તિ વિષે જ્ઞાન હોય, કે ના હોય છતા તે શક્તિ તો નિયમ મુજબ પોતાનું કામ કરે જ જાય છે અમુક બળ અને અમુક પ્રાણ રેડાયા પછી જ ચૈતન્યની ઉચ્ચ શ્રેણીએ તો પહોચી શકાય છે તે બળ કે પ્રાણને વાસનાઓ જો રૂધે છે તો તે વાસનાઓની પહેલી શુદ્ધિ થયા પછી ચૈતન્યશ્રેણીમા આગળ વધાય છે જીવન દરમિયાનની આપણી વાસનાઓ ઉપરથી આપણા આગામી ચૈતન્યની શ્રેણી નક્કી કરી શકાય છે

પૂર્વજન્મોમા જે જે ચૈતન્યકક્ષાઓ વટાવી હોય છે તેમાથી અમુક સત્કર્મો અને અમુક અતૃપ્ત વાસનાઓનુ ભાથુ' ભરીને આપણે આવીએ છીએ આ ભાથાને આપણા આ જીવનનું " અદશ્ય " અથવા તો જીવનનિયામક (spiritual determinant) કહેવાય છે આ " અદષ્ટ "માથી કોઈ પણ છટકી શકે નહિ તેની વસૂલાત આ જન્મમા અને આ જન્મમા નહિ તો આવતા જન્મોમા પણ કરવી જ પડે છે આ જન્મમા દેખીતી રીતે સત્કર્મો કરનારા પણ લડાઇમા કેમ કપાઈ મરે છે, અકાળે વૈધવ્ય કેમ પ્રાપ્ત કરે છે, અકસ્માતે કેમ મરે છે, ભિખારી કેમ થઈ જાય છે એવી શકાઓનો જવાબ વ્યક્તિના પૂર્વજન્મસંપાદિત " અદષ્ટ "મા જ સમાયેલો છે કુદરતના કાયદાઓમાં અન્યાય છે જ નહિ. કોઈ મૂર્ખ રહેવા પામે, કોઈ દલિત રહેવા પામે, કોઈ ગરીબ રહેવા પામે તેનો શક્ય તેટલો ઉદ્ધાર માનવબધુઓ કરે તે પ્રશંસનીય છે. પણ તે છતાં જો તેનો ચૈતન્યોદ્ધાર ના થાય તો તે તેના 'અદષ્ટ' નો જ વાંક છે. અદષ્ટની વસૂલાતમાંથી કોઈ પણ છટકી શકે નહિ

જીવન અથવા ચૈતન્યનુ મૂળ જ જો આપણે શોધીએ તો હાલના દુ ખોનાં લક્ષણની ચિંતા કરવાની રહેતી જ નથી હાલના તબક્કે આપણુ કર્તવ્ય તો બગડેલી બાજી સુધારી લેવાનું જ હોઈ શકે, ઉચ્ચ ચૈતન્યમા ગરકાવ થવાની લાયકાત પ્રાપ્ત કરવાનું હોઈ શકે અદષ્ટની જેને પ્રતીતિ થઈ છે તેવા કેટલાયે સમજુ સ્ત્રીપુરષો દુ ખને ધીરજથી સહન જ કરે છે, પછી ભલે તે દુ ખ દુનિયાની નજરે ભયકર અન્યાયરૂપ જણાતું હોય અને દુન્યવી ઉપાયનોદ્વારા નિવારી શકાય તેવુ પણ દેખાતું હોય સમજુ માણસ આત્મશુદ્ધિથી જ ન્યાય મેળવી લે છે, ન્યાય મેળવવા જાત સિવાય બીજા કોઈની ઉપર દબાણ કરતો નથી, બીજા કોઈને દોષ દેતો નથી શક્ય તેટલો પ્રમાણિક પુરુષાર્થ કરી જુએ છે પણ ન્યાય મેળવવા લાચ ખુશામત જેવા ઊંડાં અધોગામી વમળોમાં સપડાતો નથી આવી મનોવૃત્તિ તે સાચી શ્રદ્ધા છે, અધશ્રદ્ધા નહિ આ જાતની શ્રદ્ધા બુદ્ધિપ્રેરિત, જ્ઞાનગર્ભિત અને આત્મવિશ્વાસમાથી પ્રકટેલી હોય છે. ગીતામા સસિદ્ધિ મેળવનાર જે શ્રદ્ધાવાન નરનો ઉલ્લેખ છે તે નરની આ શ્રદ્ધા છે

દુ ખ એ અકસ્માત છે જ નહિ. દરેક પ્રતિક્રિયાના કારણરૂપ કોઈક મૂળ ક્રિયા તો થઈ જ હોય છે દુ ખરૂપી પ્રતિક્રિયાનું મૂળ આ જન્મના કૃત્યોમાથી ના મળે તો ગયા જન્મમા હોવુ જોઈએ ક્રિયા કર્યા પછી તેની પ્રતિક્રિયાનો વિરોધ કરવો એ વ્યક્તિત્વનું અપમાન કરવા બરાબર છે સિનેમાના પડદા ઉપર જે દશ્યો પ્રોજેક્ટ થાય છે તે દશ્યો ફિલ્મમાં છપાયલા હોય છે તો જ પડદા ઉપર આવે છે ફિલ્મમા નહિ છપાયેલુ એક પણ દશ્ય પડદા ઉપર નથી આવતુ પૂર્વજન્મોમા ઉતારેલી ફિલ્મનું જ આ જન્મમા પ્રતિબિંબ પડે છે એ કલાકમા જોઈ નખાતી ફિલ્મ પાછળ છ મહિના સુધી ઉઠાવેલી મહેનત જેમ અદશ્ય રહે છે એક કવરમાં વાંચી ફાડી નાખેલા લેખ પાછળ છુપાયેલુ અધ્યયન જેમ અદશ્ય રહે છે તેમ આ જિંદગીના બનાવો પાછળ છુપાયેલું પૂર્વજન્મોનું 'અદષ્ટ' પણ અજ્ઞાત રહે છે. પરતુ જો તે અજ્ઞાત વસ્તુઓ જાણવાની પરવા હોય અને પ્રયત્ન કરવામા આવે તો જાણી પણ શકાય છે આપણા દુ ખોનુ મૂળ શોધીએ તો શોધાય તેવુ છે.

જીવનની ક્રિયાઓ, જેવી કે જન્મવું, વધવું, જીવવા તરફડિયા મારવા, સહન કરવું, ભાગ્ય દુર્ભાગ્ય મેળવવા, પ્રજોત્પત્તિ કરી યોની જારી રાખવી, રોગવશ થવું, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી, મરી જવું, દાનપુણ્ય કરવાં. ચોરી લૂંટફાટ ખૂન કરવા, વિગેરેની પ્રતિક્રિયાઓ આપણા ચૈતન્યના વહેણમાં જાણેઅજાણતા ફેરફારો કરે છે અહંમાં લુબ્ધ થયેલા માનવીનો જીવ્યા કરવા માટે બહુ તરફડાટ હોય છે, પૈસાના લોભમાં ફસાયેલાને અસંતોષ અને કંગાલિયત બહુ કનડે છે, બીજાને ત્રાસ આપવા તલસી રહેનાર ધિક્કાર અને ક્રોધથી બળ્યો બળ્યો રહે છે, બીજાને સુખી કરવા ઝંખી રહેલા માનવીમાં આત્મસંતોષ અને આનંદ છવાઈ રહ્યા હોય છે આ પ્રમાણે આ જન્મમાં જે જે વાસનાઓનું ખાતું જમા થાય છે તેને વાસનાની તૃપ્તિ અર્થે અધોગામી કે ઊર્ધ્વગામી ચૈતન્યશ્રેણીમાં જન્મ લેવો પડે છે

ઉત્ક્રાન્તિના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વાસનાઓના વિકાસ મુજબ નીચેની ચૈતન્યશ્રેણીઓ કલ્પી શકાય છે —

૧. નર્કયોની

આ જાતના વાસનાદેહમાં જીવવા માટે તરફડિયા સિવાય બીજું કંઈ ઊંચુ ચૈતન્ય હોતું નથી પારાવાર દુઃખ અને દુઃખમાં દુઃખ જીવન એ જ આ યોનીની યાતના છે ઉચ્ચ ચૈતન્યશાળી વાતાવરણ મળે તો જ આ યોનીમાંથી ઉદ્ધાર થઈ શકે છે બાકી તેમાં ફરી ને ફરી જન્મ લઈને સતત્યા કરવું પડે છે

૨. દૈત્યયોની

આ યોનીમાં બીજાને દમવા, ઉતારવા એવી રાક્ષસી વાસનાઓ પોષવા જેટલું જ ચૈતન્ય હોય છે. રાક્ષસવૃત્તિનું જીવન ધિક્કાર અને ક્રોધથી બળી મરવા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી વાસનાઓ ઓછી કરવાથી આ યોનીમાંથી છટકી ઉચ્ચતર શ્રેણીનું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને વાસનાઓ વધવાથી ઊંડુ નર્કયોનીમાં અધઃપતન થાય છે.

૩. પ્રેતયોની

આ યોનીમાં સ્વાર્થ, લોભ, સંગ્રહવૃત્તિ, કંજુસાઈ જેવી વાસનાઓ તીવ્ર હોય છે અને તેવી વાસનાઓ પોષવા મલીન ઉપાયોનો આશ્રય શોધ્યા કરવાનું જ જીવન હોય છે. પરિણામે અસંતોષ અને કંગાલિયતમાં સતત્યા કરવું પડે છે, અસંતોષ ઘટાડીને ઉદારતા કેળવવાથી આ યોનીમાંથી મુક્તિ મળે છે વાસનાઓ પોષવા બીજાને દમવા જતાં દૈત્યયોનીમાં પાછા જવું પડે છે

૪ પશુયોની

આ યોનીમાં હલકટ વાસનાઓ મરી ગયેલી હોય છે પરંતુ જીવ્યા કરવાની, જીવ બચાવવાની એક કામવાસના તીવ્ર હોય છે જંગલી પશુઓ કરતા પાળેલાં પશુઓની વાસનાઓ વધારે નમ્ર બની ગઈ હોય છે ગાય, કૂતરો, ઘોડો, પોપટ જેવા પશુઓમાં તો લગભગ સારાસાર વિવેકબુદ્ધિ અને સમજશક્તિ જેટલું ચૈતન્ય પણ આવી ગયું હોય છે

૫ મનુષ્યયોની

આ યોનીમાં ચૈતન્યનો ઘણો વિકાસ થયેલો હોય છે પણ પૂર્વની, યોનીઓના કર્મો પ્રમાણે, કંઈક અશુભ વાસનાઓ રહી ગઈ હોય છે આ રહીસહી અશુભ વાસનાઓની જો વિશુદ્ધિ થઈ જાય તો ઉચ્ચતર ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અને વિશુદ્ધિને બદલે જો વાસનાઓને પાછી વધારે મલીન બનાવી દેવામાં આવે તો અધોગામી ચૈતન્ય લઈને પાછું જૂની યોનીઓમાં તે વાસનાઓ તૃપ્ત કરવા જન્મ લેવો પડે છે એટ્રિકનો વિદ્યાર્થી ત્રીજી ચોપડીના જ પાઠો ભણ્યા કરતો હોય તો તેને ત્રીજા ધોરણમાં પાછો મોકલવો એ જ ઠીક રસ્તો છે અને એમ એ ના ચઢ ભણતો હોય તો તેને એમ એ ની પરીક્ષામાં બેસાડવો એ જ ઠીક છે

૬. દેવયોની

આ યોનીમાં જીવ્યા કરવાની વાસના સંપૂર્ણ રીતે શમી ગઈ હોય છે મનુષ્યોની કરતાં સ્પર્શ,

ગંધ, રંગ, વગેરેની પરીક્ષા કરવાનુ ચૈતન્ય તીવ્ર પર હોય છે અલ્ટ્રાવાયોલેટ અને તેથી પણ સૂક્ષ્મતર આંદોલનોને દૃશ્ય પ્રકાશની જેમ જોઈ શકે કે ૫૦૦ થી ૧૬૦૦૦ વર્ષ સુધીની લાંબી જિંદગી ભોગવે છે હિમાલયની તળેટીમા વસતા યોગીના જેવુ દૈવિક જીવન હોય છે

૭ રૂપલોક

દેહધારી નહિ પરંતુ સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય સ્વરૂપ, લાખ વર્ષ જેટલી લાંબી જિંદગી અને હાલવા-ચાલવા ઊડવામા અસાધારણ ઝડપ ચંદ્રમાથી મંગળમા અને મંગળમાથી શુક્રમા કૂદકો મારવાનુ મુશ્કેલ નહિ

૮ પરમચૈતન્ય

આખી શૂન્ય જગ્યા ભરી દેનાર તત્ત્વમા એકરૂપ થઈ જવુ અને વિશ્વના દરેક કર્મના સાક્ષીરૂપ થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવુ આને નિર્વાણ મોક્ષ અથવા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કહેવાય

આ તો આપણે માત્ર કલ્પનાજ× કરી પરંતુ ઉત્ક્રાન્તિના વિશ્વનિયમ પ્રમાણે ચૈતન્યનો આવો વિકાસ હોઈ શકે એ માનવા જેવુ છે ઉત્ક્રાન્તિના સિદ્ધાંતને આધ્યાત્મિક રૂપ આપીએ તો પુનર્જન્મ અને ઉચ્ચતર ચૈતન્યશ્રેણીઓની વાત સમજમા ઊતરી શકે તેમ છે પ્રત્યક્ષીકરણ માટે તો અભ્યાસ, યોગસાધના અને જાત ઉપરના અખતરાઓની જ જરૂર છે

આવા અખતરાઓ થયાનુ પણ આપણે ક્યા નથી સાંભળતા? સામાન્ય માણસો જોઈ શકે, સહન કરી શકે, તેના કરતા તીવ્રતર શક્તિઓ ધરાવનારા યોગીઓ કોઈ કોઈ વાર જરૂર મળી આવે છે કાચ ખાઈ જનાર, ઝેર ગળી જનાર, અગ્નિ ઉપર ચાલનારા, જમીનમા દટાઈ જનાર અને તે જ્યા જીવતા જ રહેનાર ચમત્કારી પુરુષો તો આપણામાથી ઘણાએ જોયા હોય છે આવા પુરુષોને હાથચાલાકી વાળા જાદુગરોની કોટીના માની લેવાની ભૂલ રખે કોઈ કરે આ ચમત્કારો યોગિક બળ (Psychic Powers)ને આધારે જ થાય છે જાદુ એ તો માત્ર સાધારણ જ સિદ્ધિ છે અને નબળી બુદ્ધિવાળા ઉપર રોફ મારી ખાવા કરતાં વિશેષ કંઈ જ નથી, પણ યોગિક બળ એ તો અસાધારણ સિદ્ધિ છે યોગિક બળ સિદ્ધ કરવા માટે મનની એકાગ્રતા એ પહેલું જ પગથિયુ છે મનની એકાગ્રતા માટે શક્તિ, વિચાર અને સંશોધનની તલ્લીનતા કેળવવી પડે છે

આપણા મનની શક્તિ કેટલી અગાધ છે તે તે તેમાથી નીપજતું યોગિક બળ બતાવી આપે છે મનુષ્યના મગજમા ૧૪૦૦ ૦૦૦૦૦૦ કોષો એટલે કે કર્મબિંદુઓ છે કોઈ કોષ અમુક કર્મ કરવા પ્રેરે તો કોઈ બીજુ કર્મ કરવા પ્રેરે જ્યારે બધા કોષો એકતાર અથવા તો એકાગ્ર થાય ત્યારે સારામાં સારુ ધારેલુ કામ થઈ શકે છે એકાગ્ર મનવાળો માણસ સ્થિરતાથી વિચાર કરી શકે છે અને તેથી તેનું આખુ વિચારબળ ધાર્યું કામ કરવામા રોકાઈ જાય છે હજારો પ્રશ્નોમા ભટકતા મનનુ વિચારબળ વહેંચાઈ જાય છે અને દરેક પ્રશ્નનો ઉકેલ નબળો જ પરિણમે છે ઘણા મનુષ્યોના તો બધાયે કોષો જીવતા પણ નથી હોતા – ગાંડાઓના તો ઘણાખરા કોષ મરી ગયા હોય છે વર્જ્ય ખોરાક, દારૂ દવા, થાક વિગેરેથી પુષ્કળ કોષો મંદા પડે છે અને તેવા કોષોવાળા મનુષ્યો એકાગ્ર મનવાળા મનુષ્યની જેમ દરેક વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટતાથી સમજી શકતા નથી મનની એકાગ્રતા વધારવા માટે નીચેની સાધના આવશ્યક છે —

(૧) આળસ અને એશઆરામીનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો

(૨) તામસી ખોરાક અને તામસી સ્વભાવનો સર્વથા ત્યાગ કરવો

(૩) દેહસુખની ક્ષુદ્ર વાસનાઓમાથી મનને ભટકતુ અટકાવવુ

× આ કલ્પના શ્રીબુદ્ધ ભગવાનની છે અને વૈજ્ઞાનિક અવલોકનને ને સાનુકૂળ છે છતા આવી વાતોના પુરાવાઓ અશક્યવત્ હોવાથી જ અહીં 'કલ્પના' શબ્દ વાપર્યો છે, ધર્મશાસ્ત્રની ઉપેક્ષા કરવાના ઇરાદાથી નહિ

(૪) કપટ (malice)થી અલિપ્ત રહેવુ સ્પષ્ટ પાછળ મનના લાખો કોષો રોકાઈ જાય છે

(૫) અને તેટલું મૌન પાળવુ

(૬) અને તેટલો વીર્યસચય કરવો

(૭) એક કામ ચાલતુ હોય ત્યારે મનને બીજા કામમા ભમતું અટકાવવુ

(૮) અભિપ્રાયોનુ ડામાડોળપણુ દૂર કરી સ્થિરતા સ્થાપવી

આવી સાધના કરનારમા અજબ આત્મવિશ્વાસ પ્રકટે છે અને તેથી જ તે ચમત્કારિક કાર્યો કરી શકે છે આવી સિદ્ધિઓમા પણ ચૈતન્યભેદ પુષ્કળ હોય છે જેને આપણે "મેલી વિદ્યાઓ" કહીએ છીએ તે સિદ્ધ કરવાના હેતુથી જે લોકો આવી સાધનાઓ કરે છે તેઓ અધોગામી રાક્ષસી ચૈતન્ય તરફ ધસી રહ્યા હોય છે, અને શક્તિનો દુરુપયોગ કરવાની પ્રતિક્રિયાના અધિકારી બને છે સાધનાઓથી મેળવેલી શક્તિ જ્યારે અગત ફાયદા માટે વપરાય છે ત્યારે સાધનામાથી ચ્યુત થવાય છે અને સિદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે

આવી સાધનાઓથી દૃષ્ટિ શ્રવણ, સ્પર્શ ગધ વગેરેની સામાન્ય મર્યાદાઓથી કઈક વિશેષ પ્રમાણમા તે ક્રિયાઓ કરી શકનારાઓના પ્રકાર આવા હોય છે —

(૧) આકાશીય અવાજો સમજી શકનારા ભૂત પ્રેતાદિ સાથે વાતચીત કરનારા

(૨) હિપ્નોટીઝમથી બીજાના વિચાર જાણી લેનારા

(૩) અગ્નિ ઉપર ચાલનારા ઝેર કાચ, વિષ્ટા વગેરે ખાઈ જનારા શરીર ઉપર ખીલા ઠોકાવનારા સામાન્ય માનવીને કઠિન દેખાતી ક્રિયાઓ કરી શકનારા હઠયોગીઓ

(૪) સમાધિથી દુખ અને મૃત્યુનો સામનો કરી શકનારા, ભીષ્મપિતામહ જેવા સમાધિસ્થ યોગીઓ

(૫) જ્ઞાનથી દુખ અને મૃત્યુને પચાવી જનારા

(૬) બીજાની પાસે ધાર્યું કરાવનારા

(૭) તાવીજો દ્વારા ભવિષ્ય કહી શકનારા

(૮) પોતાનુ રૂપ બદલી શકનારા, એકી સાથે ઘણી જગ્યાએ દેખાનારા સૂક્ષ્મ રૂપે અલોપ થઈ જનારા

(૯) આશીર્વાદના બળથી બીજાઓની શક્તિ વધારી આપનારા અનુગ્રહકો

ચૈતન્યના આવા વિવિધ પ્રકારો જોતા સર્વશ્રેષ્ઠ ચૈતન્યની કલ્પના કરી શકાય ખરી આવા ચમત્કારોનો રહસ્યોદ્ઘાટનો પણ એકે દાખલો જોવા ન મળે તો આવી વાતો વાહિયાત ગણી શકાય પરન્તુ પૂર્વજન્મની હકીકત કડકડાટ બોલી જનારા બાળકો, દૃષ્ટિ માત્રથી ચાલતી ટ્રેન અટકાવી દેનારા મહમદ ઉસો, અતર્જ્ઞાનથી જ કોઈ પણ વ્યક્તિનુ ભવિષ્ય કે ભૂતકાળ કહી શકનારા ત્રિકાળજ્ઞાનીઓના સમાચારો છાપાંઓમા ઘણી વાર વાચવામા આવે છે એટલે આ વિષય ઊંડેથી વિચારવા જેવો છે ઉત્કટ ભક્તિયોગમથી ધ્રુવ પ્રહ્લાદ તુકારામ, નરસિંહ ચૈતન્ય-મહાપ્રભુ તુલસીદાસ વગેરે મહાનુભાવોને થયેલી ઈશ્વરપ્રાપ્તિની વાત હસી કાઢવાનુ ઘણાને સહેલું લાગે છે તે ચૈતન્યવિજ્ઞાનના અજ્ઞાનને લીધે જ બાકી આ જ યુગમા શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહસ, સ્વામી વિવેકાનદ સ્વામી રામતીર્થ જેવા જાણીતા અને અજાણ્યા અસખ્ય યોગીઓ ચૈતન્યવિજ્ઞાનમા પ્રગતિ કરીને જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરી શક્યા છે તે અજાણ્યુ નથી

ચૈતન્યોત્કર્ષ માટે ધર્મ અને વિજ્ઞાનને આ પ્રમાણે વિસ્તૃત અર્થમા સમજી લેવાની પહેલી જરૂર છે અને પછી તેમાથી પરિણમતું જ્ઞાનજન્ય જીવન જીવવામા જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો રસ્તો સમાયેલો છે પરતુ આજે તો એક બાજુ ધર્મ પાળનારો વર્ગ અધશ્રદ્ધામા ખૂંપેલો છે અને બીજી બાજુ ધર્મ નહિ પાળનારો વર્ગ જડવાદમા ખૂંપેલો છે ધર્મવેત્તો એમ જ માનતો મનાવતો ફરે છે કે ગીતા કે વેદથી વિશેષ નવુ

રહસ્ય હોઈ શકે જ નહિ, અને જડવાદી તેનો એક હાથ પાટલૂનના ખીસામાં નાખીને અને બીજો હાથ સિગારેટ ફૂંકવા મુખ આગળ ધરીને ધૂમ્રપાનના ગોટાઓ સાથે ઉચ્ચારે છે કે "આજે મોજ કરી લો, કાલ કોણે દીઠી છે?" આ બન્નેને જો જીવનનાં મૂલ્ય સમજાવવામાં આવે તો જગતમાં આજે જે અવદશા વ્યાપી રહી છે તે પળવારમાં દૂર થઈ જાય. વેદ, ગીતા, બાઈબલ, કુરાન, અવેસ્તા કે ગ્રંથસાહેબ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે જરૂર સહાયરૂપ છે, પરંતુ તેથી એમ નથી ઠરતું કે નવા પ્રકાશો સામે આંખ મીંચી દેવી. વિજ્ઞાન નવા પ્રકાશો સામે ઉપેક્ષાથી નથી જોતું. વૈજ્ઞાનિકોને વિરોધીઓના સાચાપણા માટે કોઈ પૂર્વગ્રહ કે પોતાના સાચાપણા માટે કશો દુરાગ્રહ નથી હોતો. દ્વેષરહિત બુદ્ધિ (open mind)થી પ્રકટ (demonstrate) કરી શકાતાં રહસ્યો ઉપર જ તેઓ સાચાપણાનો આધાર રાખે છે.

વિજ્ઞાન દ્વારા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છનારો શ્રદ્ધાવાદ કે આશાવાદનો વિરોધી નથી હોતો પરંતુ તેની શ્રદ્ધા અને આશા વેવલાપણામાંથી મુક્ત હોય છે. અંધશ્રદ્ધાળુઓ બધું ઈશ્વર ઉપર જ છોડી દે છે. મારી નાખ્યા તો ઈશ્વરની ઇચ્છા, માંદા પડ્યા તો ઈશ્વરની ઇચ્છા એવી મનોવૃત્તિ ઈશ્વરને જ અવગણવા બરાબર છે. ઈશ્વર આપણી પાસે ઘટનાઓનું રહસ્ય શોધવા ઘટનાઓ મોકલે છે, ઈશ્વર ઉપર છોડી દેવા નહિ. હિમાલયના પીગળતા બરફના પહાડ ઉપર ચાલતી વખતે કે ઍરોપ્લેનમાં બેઠા પછી કોઈ ઈશ્વર કે દેવદૂત આપણું રક્ષણ કરવા નથી આવનારો. કોઈ બચાવવા આવી પહોંચશે એવો ભ્રમ સેવીને ઍરોપ્લેનનું સુકાન વહેતું મૂકી દઈએ તો ચોક્કસ આપણો વિનાશ જ થાય. સાવધાની રાખવાનું કામ આપણું છે, તે ઈશ્વર ઉપર ના છોડી દેવાય. આશાવાદનો અર્થ દુર્લક્ષ અને બેદરકારી નથી થતો; ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ ભરોસો-તેના ન્યાય માટે સો ટકા વિશ્વાસ-હોવો તે ખરો આશાવાદ છે. ઈશ્વર આપણને ડરપોક અને સંશોધનભીરૂ, અજ્ઞાની અને વેવલા જોવા નથી ઇચ્છતો. ગમે તે વાતમાં ઈશ્વરને વચમાં લાવી દેવો એ અજ્ઞાન છે. ઈશ્વર શબ્દ તો મનના વિચારોની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગૂંથણી માટે ઇલાયદો જ રાખવો જોઈએ અને આ ગૂંથણી પહેલેથી છેલ્લે સુધી સ્વસંગત હોવી જોઈએ.

પથેર પાંચાલી

[મૂળ લેખક-શ્રી. વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય, અનુવાદક-શ્રી. ઊર્મિલા, પ્રકાશક-ભારતી સાહિત્ય સંઘ, શ્રીમાળી સોસાયટી, પો. બો. નં. ૭૩, અમદાવાદ; પૃષ્ઠસંખ્યા-૪૨૩; પાકું પૂઠું; મૂલ્ય—બે રૂપિયા]

શરદબાબુની કૃતિઓથી ગુજરાતને એવું ઘેલું લાગેલું કે તેમની એક જ કૃતિના સાગ્રનરસા અનુવાદો એક કરતાં વધારે થવા લાગ્યા તે ય તેણે સહી લીધું. પણ 'પથેર પાંચાલી'નો આ અનુવાદ ગુજરાતને એટલું કહી શકે એમ છે કે બંગાળમાં એવા બીજા સાહિત્યકારો છે, જેમની કૃતિઓનો અનુવાદ થવો ઘટે છે. ગરીબ મધ્યમવર્ગના કુટુંબજીવનના સાદા ને કૂણા ભાવો આ નવલકથામાં વણાયા છે. ઇન્દિર ઠાકુરણ, સર્વજયા, દુર્ગા કે અપુ-એ બધાં મુખ્ય પાત્રો તો ખરાં જ, પરંતુ નીરેન કે સીતા સરખાં ગૌણ પાત્રો પણ એવાં તો સુરેખ છે કે લેખકના પાત્રવિધાનની પ્રશંસા કરવી જોઈએ. ઇન્દિર ઠાકુરણ કામઠી, ખંધી, ભુખાળવી ને વત્સલ એવાં વિધવિધ સ્વરૂપે પ્રગટ થઈને પણ માનવપ્રકૃતિના ગેબીપણાનું સુંદર સૂચન કરે છે. એને ક્યાંય ગોઠે નહિ ને જ્યાં ગોઠે ત્યાં અપમાન વેઠાય નહિ. સર્વજયા એને સંઘરે નહિ, છતાં દુર્ગાની ખેંચાઈ એ આવે. એનું મૃત્યુ એ કારુણ્યની પરિસીમા છે. એ મૃત્યુ સર્વજયા પ્રત્યે અભાવો ઉત્પન્ન કરે છે, પણ રૂક્ષ લાગતી સર્વજયાની રૂક્ષતામાં ઠેકાણે ઠેકાણે છિદ્ર પડી ગયાં છે ને અંતે એને ઇન્દિર ઠાકુરણને કનડ્યાનો પશ્ચાત્તાપ ક્યાં નથી થતો! સર્વજયાનું માતૃત્વ, સ્નેહ, તિતિક્ષા ને ત્યાગ માનપ્રેરક છે. સુંદર, નિર્દોષ, ભોળું ને સ્નેહપૂર્ણ જીવન તો દુર્ગાનું છે. તેના મૃત્યુમાં તો વેદનાની અવધિ આવી જાય છે. આવી સાદી વાર્તા, નિત્યજીવનનું આવું સાદું વસ્તુ, છતાં ભાવના આવા તાણાવાણા-લેખકની શક્તિ માટે માન ઉત્પન્ન કરે છે. અપુનું આશાસ્પદ, મુગ્ધ, સાહસિક વ્યક્તિત્વ પણ એવું જ સુરેખ છે. એકંદરે આખી યે વાર્તા નૈસર્ગિક ભાવોનું એક વેદનાવણ્યું મધુર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે ને વાર્તાનો અંત પણ એક નૈસર્ગિક આશાની કલ્પનામાં જ નથી આવતો! એ કલ્પના પણ કેવી આંસુભીની છે! પુસ્તકનો અનુવાદ આવું રસોદ્દીપન કરાવી શકે છે તે જ એની સફળતા સૂચવી દે છે.

'મનમધુ'

હિંદનો પોલાદ અને લોઢાનો ઉદ્યોગ

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

લોઢું

જમીનમાંથી નીકળતી સર્વ ધાતુઓમાં લોઢું સૌથી ઉપયોગી અને મહત્ત્વની ધાતુ છે. ખેતીનાં ઓજારો, કારીગરોના હથિયારો, સૈનિકોનાં શસ્ત્રો, કારખાનાંઓ અને ખાણોનાં યંત્રો, રેલવે, સ્ટીમરો, વિનાશનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો, ઘર બાંધવાના પદાર્થો, પુલો, રેલરસ્તો, ટાવરો, અમેરિકાનાં ગગનચુંબિત મકાનો, મકાનો વગેરે આધુનિક પ્રજાઓને જોઈતા ચાલુ ઉપયોગના બધા પદાર્થોમાં લોઢાનો મહત્ત્વનો અને મુખ્ય ઉપયોગ છે. આધુનિક વિજ્ઞાનવાદીઓના મત મુજબ લોઢાનો ઉપયોગ (Iron age) થયે પાંચેક હજાર વર્ષો થયાં છે. એ સમયથી એનો ઉપયોગ વિકાસ પામતાં પામતાં છેલ્લાં બસો વર્ષમાં પથ્થરને બાદ કરતાં બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં વધારે મોટા પ્રમાણમાં થતો રહ્યો છે યંત્રો અને સંહારક શસ્ત્રાસ્ત્રો તેમજ યંત્રવાદનોની શોધે એનો ઉપયોગ સહસ્રગણો વધારી દીધો છે.

જગતમાં લોઢાનો અને પોલાદની પેદાશ

જગતમાં લોઢા અને પોલાદની પેદાશ હવે ઘણી જ વિકાસ પામી છે. આ રહ્યા એની પેદાશના આંકડા :

દેશ	લોઢાની કાચી ધાતુ દસ લાખ ટનમાં ૧૯૩૬માં	કાચું લોઢું (pig iron) દસ લાખ ટનમાં ૧૯૩૭માં	પોલાદ (steel) દસ લાખ ટનમાં ૧૯૩૭માં	વિગત
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	૪૮.૮	૩૭.૩	૫૦.૭	જગતમાં લોઢામાં પ્રથમ
ફ્રાન્સ	૨૦.૭	૭.૮	૭.૭	ખાણો મોટી, કારખાનાં નાનાં
સ્વીડન	૧૧.૦	૦	૧.૧	જર્મનીને કાચું લોઢું મોકલે છે
જર્મની	૫.૨	૧૫.૬	૧૯.૪	પેદાશ થોડી, કારખાના ઘણાં, બહારથી કાચું મગાવે છે.
રશિયા	૨૭.૫	૧૪.૪	૧૭.૧	લોઢામાં બીજે નંબરે
બ્રિટન	૧૨.૭	૮.૫	૧૨.૯	
હિંદ	૨.૬	૧.૮	૦.	હવે સ્ટીલ પણ બને છે. લોઢાની પેદાશ પણ બેવડાઈ છે.
બેલ્જિયમ	૦	૦	૩.૯	
જાપાન	૦	૨.૨	૫.૭	
ઇટાલી	૦	૦	૨.૧	

ધાતુ ખોદી લેવાય છે

આપણે જમશેદપુરની લોઢા ગાળવાની મોટી ભઠ્ઠી આગળ જઈએ. પ્રથમ બિહારના સિંગભૂમ જિલ્લામાં લોઢાની ખાણો તરફ નજર કરીએ. નાની નાની ટેકરીઓવાળા આ પ્રદેશમાં અબજો ટન લોઢાની ધાતુ જમીનની અંદર પડી છે. વીજળીની મદદથી યંત્રો એ ધાતુનું ખોદકામ કરે છે હાથમાં લોઢાનો માટીમિશ્રિત ભૂરો પથ્થર ઉપાડી જુઓ. તે કેટલો ભારે લાગે છે! એમાં ૩૦-૪૦ ટકા લોઢું અને બાકી માટી હોય છે. ખાણોમા વીજળિક શક્તિથી ચાલતી ટ્રેનો એ પથ્થરો રેલવેનાં વેગનોમાં ભરે છે. એ વેગન ભરાતાં ચાર પાંચ મિનિટ જ લાગે છે ભઠ્ઠાવતી આયર્ન વર્કસ માટેની ધાતુના પથરા ખાણમાંથી કારખાનામાં લાવવા માટે પોલાદના મજબૂત તારો ઉપર ગરેડી ગોઠવી તેમાં અદ્ધર વીજળી-શક્તિથી ચાલતી નાની ગાડીઓનો ઉપયોગ કરાય છે. તાતાના મોટા કારખાના માટે દરરોજ એકસો ટ્રેનો ભરીને લોઢાના પથ્થરો જમશેદપુરના સ્ટેશન પર આવે છે. વેગનો પરબારાં ભઠ્ઠીમાં ઠલવાય છે.

લોઢું (Pig iron) ગાળવાની ભઠ્ઠી

આ ભઠ્ઠી બહુ મોટી હોય છે. એકી સાથે હજારેક ટન લોઢું ગાળી શકે છે. અગાઉ વરાળયંત્રથી એ ભઠ્ઠી ચાલતી. હમણાં વીજળિક શક્તિથી ચાલે છે. ભઠ્ઠીમાં લોઢાના પથરા અને કોલસાનો જથ્થો સાથે નાખવામાં આવે છે. એમાં થોડો ચૂનો પણ મેળવવામાં આવે છે. કોલસામાં દરેક વસ્તુને સાફ કરવાનો ગુણ છે. લોઢાના પથ્થરમાથી એ માટીને છૂટી પાડે છે. લોઢાની ધાતુ ઓગળીને પાણી થઈ જાય છે એટલો સખત તાપ એને દેવામાં આવે છે. ભઠ્ઠી અગ્નિ-પ્રૂફ ઈંટાની બાંધેલી હોય છે. આવી ભઠ્ઠીમાં જ્યારે લોઢું કેટલાક કલાકોના સતત અને સખત તાપથી ગળી પ્રવાહી બને છે એટલે નાળીઓમાં એ પ્રવાહીના ધગધગતા મોટા પ્રવાહને છોડવામાં આવે છે. લગભગ એકથી દોઢ એકરમાં રેતીના સાંકડા ક્યારડા બનાવેલા હોય છે. નાળીઓમાંથી છૂટેલો લોઢાની ધાતુનો પ્રવાહ જોસબંધ વહી રેતીના આ ક્યારડાઓમાં ભરાય છે. બધા ક્યારડાઓ ભરાય એટલે નાળીનું ઢાંકણું બંધ કરી દેવામાં આવે છે. આ ક્યારડાઓમાંના પ્રવાહમાંથી ચિનગારીઓ ઝરે છે. એના ઉપર છૂટથી પાણી નાખવામાં આવે છે. અમે તો એ સ્થળે લોઢાની ધાતુના સખત તાપ સામે ઊભી પણ શકતા નહોતા. પરંતુ કામદારો મહાવરાને લઈને લાંબી કોશો લઈને પ્રવાહને વ્યવસ્થિત બનાવતા હતા. એઓ એ કામથી ટેવાઈ ગયા હતા, પરંતુ એમની આંખો ઉપર લાંબે ગાળે એની ખરાબ અસર થતી હોવી જોઈએ. ક્યારડાઓમા ત્રણ સાડા ત્રણ ફીટ કાચા લોઢાના ઢાળિયા ઠરીને બંધાઈ જાય છે. એમાં માટીનો થોડો ભાગ તો રહે છે, એ તદ્દન સ્વચ્છ નથી હોતું.

કાચા લોઢાના હિંદનાં મોટાં ઘરાકો બ્રિટન અને જાપાન છે. અને અર્ધો ઉપરનો ભાગ હિંદમાં પોલાદ બનાવવાના કામમાં લાગે છે.

પોલાદ કેમ બને છે?

કાચા લોઢાના ઢાળિયા બીજી બાજુની પોલાદની ભઠ્ઠીમાં લઈ જવામાં આવે છે. એની સાથે પ્રમાણસર જૂના લોઢાના કાટના કકડા, કોલસો, ચૂનો વગેરે મેળવીને એને ભઠ્ઠીમાં ફરી ગાળે છે. એ તદ્દન સ્વચ્છ લોઢું બની અતિ સખ્ત બને છે. ત્યાંથી એને પોલાદના ઢાળિયાને દાબવાના કારખાનામાં લઈ જવામાં આવે છે. ત્રણ ફીટ લાંબો ઢાળિયો મોટા ૧૦૦-૧૫૦ મણના હથોડા નીચે ટિપાઈ દબાઈ ૧૦૦-૧૫૦ ફીટ લાંબો થઈ સળિયારૂપે નીકળે છે. બીજી મિલમાં એવો જ ઢાળિયો ટિપાઈ દબાઈ પાતળો થઈને પતરારૂપે નીકળે છે. એ પતરામાંથી છાપરા ઉપર ઢાંકવાનાં Corrogated sheets બનાવવામાં આવે છે. પનઃનિ કલાઈ અને જસતની મિશ્ર ધાતુઓમાં બોળવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં યંત્રોમાં ઉપયોગની અનેક મોટી ચીજો વિશાળ પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. હિંદમાં પોલાદનો ઉપયોગ દિનપ્રતિદિન વધે છે અને યુદ્ધને અંગે એ ઉદ્યોગનો વિકાસ પણ ઠીક થાય છે.

લોઢામાંથી બીજી વસ્તુઓની બનાવટ

લોઢામાંથી અનેક વસ્તુઓ બનાવે છે માઇસોરના ભદ્રાવતીના કારખાનામા લોઢુ ઢાળવાનો મોટો સ્વતંત્ર વિભાગ છે. અમુક પ્રમાણમા લોઢા સાથે માટી મેળવીને લોઢાને ગાળી નાખે છે એ પ્રવાહી ગોળ ફરતા પ્લેટફોર્મ ઉપર ગોઠવેલા દસ મોટા ઊંડા બીબાંમાં વચલા ભાગમાં રેડાય છે બીબામાં માત્ર ૧ થી ૩ ઈંચ જાડા પાઈપ ટકે એટલી જગ્યા હોય છે એના ઉપર પાણી રેડી એને ઠારે છે એટલે પાઈપ તૈયાર થાય છે એ પાઈપોને કાઢી સંચાકે ચડાવી એને સાફ કરે છે

બીજી બાજુ તારના થાભલા, વીજળીના થાંભલા ઢળે છે કારખાનામાં ઢાળવાના કામનો આ વિભાગ પણ એકરોના એકરો જમીન રોકે છે બીજા એક વિભાગમાં લોઢાના કચરામાંથી રસાયનિક પદાર્થો બનાવવાનો વિભાગ હોય છે હમણાના રસાયનશાસ્ત્રીઓ કોઈ પણ પદાર્થને નકામો જવા દેતા નથી અહીં રસ્તા ઉપર પાથરવાનો ડામર અને કેટલાક એસિડો તૈયાર થાય છે લોઢામાથી અનેક By products બને છે એની બનાવટો માટે જુદી જુદી જાતના યંત્રો ગોઠવાયનાં રહે છે

જમશેદપુર—તાતાનું મોટું કારખાનાનુ શહેર

તાતાનું કારખાનું હજારો એકરોમા છે એની પાછળ એક મોટું શહેર વસેલ છે આ તાતાનગરનું આધુનિક શહેર ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારના સાધનોથી ભરપૂર છે વીજળિક શક્તિ, પીવાનુ ચોખ્ખુ પાણી, વિશાળ સ્વચ્છ રસ્તાઓ, હવા-અજવાળાની પૂરતી સગવડવાળા આધુનિક ઢબના મકાનો, બજારો, બાગબગીચાઓ, રમતગમતના મેદાનો, તાર ટેલિફોન બેંકો, સહકારી સંસ્થાઓ, નિશાળો દવાખાના, પુસ્તકાલયોથી યુક્ત આ શહેરમાં પોણો લાખ માણસની વસ્તી છે શહેર ખૂબ સ્વચ્છ અને દેખાવડું છે

હિંદી લોઢાના ઉદ્યોગનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

હિંદમા પ્રાચીન કાળમા લોઢાની અને પોલાદની પેદાશ થતી હતી લાકડાના કોલસા બાળીને તેમાથી લોઢાની પેદાશ સારા પ્રમાણમાં કરવામા આવતી હતી. દરેક પ્રાન્તમા લોઢાની ભઠ્ઠીઓ હતી. તેમાં લોઢુ ગાળવામા આવતુ હતુ અગ્ન્યાસ્ત્ર (તોપો) ગાળવાના કારખાના પણ અસ્તિત્વમાં હતા દિલ્હીના કુતુબમિનાર પાસે જે લોઢાનો એક થંભ ૨૫૦૦ વરસો થયાં અસ્તિત્વમા છે તેવો હજારો મણના વજનનો થંભ કેવી રીતે ઘડાયો અને લવાયો હશે તે સૌને અજાયબીમા નાખે છે આજે પણ એવા મોટા લોઢાના સ્તંભ કે તેની બનાવટની મુશ્કેલીઓ એન્જિનિયરો જાણે છે

હિંદમા તલવારો, તીરો તથા ભાલાના ફણા અને ગદાઓને માટે લોઢાનો ઉપયોગ ઘણા જૂના વખતથી થતો હતો જ્યારે વેદો રચાયા ત્યારે લોઢાનો યુગ હતો, પરંતુ મોહે-જો-ડેરો અને હરપ્પાનાં પ્રાચીન ખંડેરોમાથી લોઢાના હથિયારો મળ્યા નથી અને તેથી એ સમયમાં લોઢાનો યુગ ચાલુ હશે નહિ એવું અનુમાન થાય છે પ્રથમ પહેલાં તો પથ્થરના અણિયાળાં હથિયારો, પછી કાંસાના હથિયારો અને છેવટે લોઢાના હથિયારો મનુષ્યજાતિના ઉપયોગમા આવ્યાના અનુમાનો છે

હિંદમા આધુનિક લોઢાનાં કારખાનાનો ઇતિહાસ

હિંદમા લોઢાની ધાતુ પુષ્કળ મળે છે હાથઉદ્યોગ તરીકે હજારો વર્ષો થયા લોઢાનો વહીવટ ચાલે છે પરંતુ યંત્રો મારફતે લોઢુ બનાવવા માટે સોએક વર્ષો થયાં નાના નાના કારખાના થયા હતા કાચા લોઢામાથી ઢાળા ઢાળીને અનેક જાતના પદાર્થો બનાવવાના નાના કારખાના પણ હિંદમા સ્થપાયા હતાં આ નાના કારખાનાઓમાના કેટલાક હજી પણ થોડા વધારે પ્રમાણમાં વિકાસ પામેલા જોવામા આવે છે પરંતુ વ્યવસ્થિત રીતે આ દિશામાં પ્રથમ કંપની ધી બારાકર આયર્ન વર્કસ લિમિટેડ લગભગ ૫૨ વર્ષ ઉપર સ્થપાઈ હતી એ કંપનીનુ કારખાનુ બંગાળમા કુલ્ટી ખાતે સ્થાપવામા આવ્યુ હતું કલકત્તાથી પશ્ચિમોત્તરમા ૧૪૦ માઈલ દૂર એ કારખાનું આ યુ છે એ કારખાનુ બંગાળ આયર્ન કંપનીની માલિકીનું

છે, અને ત્યાંથી જ લોઢું, ઢાળિયા અને પાઈપો બનાવતું આવ્યું છે.

પોલાદનાં કારખાનાં

હિંદના સૈનિકખાતાએ ઇચ્છાપુર ખાતે ૪૨ વર્ષ પહેલાં એક નાનું કારખાનું સ્થાપ્યું હતું. એ એક નાની ભઠ્ઠીમાં પોલાદ બનાવતું હતું. હવે એ કારખાનાનો વિકાસ થઈ 'મેટલ એન્ડ સ્ટીલ વર્કર્સ'ના નામે ઓળખાય છે. પોલાદ બનાવવાની શરૂઆત હિંદમાં આ જ કારખાનામાં થઈ હતી. એના પછી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે કંપનીએ જમાલપુર ખાતે પોલાદ બનાવવાનું રેલવેનું એક નાનું કારખાનું ખોલ્યું. આ બન્ને કારખાનાંમાંથી એકે ય કારખાનું વાર્ષિક ૩૦ હજાર ટનથી વધારે પોલાદ કાઢી શકતું નહોતું. પોલાદની બનાવટો બજારમાં વેચવા માટે નહિ પરંતુ પોતાના વપરાશ માટે હતી. પરંતુ રેલવેએ આ કારખાનું પાછળથી બંધ કરી દીધું હતું. ઉપરના કુલ્થી ખાતે સ્થપાયેલા બારાકર આયર્ન વર્ક્સે ૩૨ વર્ષો ઉપર પોલાદ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ બે વરસના પ્રયોગને અંતે ઘણી અડચણો ઊભી થવાથી આ પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો.

જમશેદજી તાતાએ સ્થાપેલ લોઢાનો ઉદ્યોગ

હિંદમાં લોઢા તથા પોલાદના ઉદ્યોગના ઉત્પાદક, વિકસાવનાર અને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં એ ઉદ્યોગને લાવી મૂકનાર શ્રી. જમશેદજી તાતા હતા. એમણે અમેરિકા સુધીનો પ્રવાસ કરી અનુભવીઓની સલાહ લઈને આ ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટેની યોજના તૈયાર કરી હતી. સને ૧૯૦૭માં ધી તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપનીની શરૂઆત થઈ. જમશેદપુર ખાતેના કારખાનામાં બે ગાળવાની ભઠ્ઠીઓ અને એક પોલાદ ઘડવાની મિલ ચાલુ કરાઈ. શરૂઆતમાં વાર્ષિક ૧૨૦૦૦૮ ટન કાચું લોઢું અને ૮૦૦૦૦ ટન પોલાદની વસ્તુઓ બનાવવાની સને ૧૯૧૧-૧૨માં તૈયારી થઈ ગઈ. એ પછી એમાં વિકાસ થતો રહ્યો છે. આ કારખાનું એક વખત આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં મોટું હતું. આ વરસે એમાં ૧૨૦૦૦૦૦ ટન કાચું લોઢું અને ૮૫૦૦૦૦ ટન પોલાદ તૈયાર થશે. આ ૩૦ વરસોમાં એના ઉપર ઘણા સારાનરસા પ્રસંગો પસાર થઈ ગયા છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં એને તડાકો પડ્યો હતો, પાછળથી ઘણાં નબળાં વરસો પણ આવ્યાં હતાં, પરદેશથી આવતા પોલાદ સામે એ મહામુશ્કેલીથી ટકી શક્યું હતું.

ઇંન્ડિયન આયર્ન અને સ્ટીલ કંપની

સને ૧૯૧૮માં ઇન્ડિયન આયર્ન અને સ્ટીલ કંપનીની સ્થાપના થઈ. હીરાપુર (બંગાળ)માં એણે બે ગાળવાની ભઠ્ઠીથી કામ શરૂ કર્યું. આ કંપનીએ જૂની બંગાળ આયર્ન કંપનીને પોતામાં મેળવી દીધી. આ કંપનીએ પાછળથી વધારે હિંદી મૂડી મેળવીને પુષ્ટ થઈ પોતાના કારખાનાંઓનો વિકાસ કર્યો, એનાં બન્ને કારખાનાઓમાંથી ૮૫૦૦૦૦ ટન કાચું લોઢું તૈયાર થાય છે, તે ઘણુંખરું જાપાન અને બ્રિટન ખરીદી લે છે. આ સિવાય આ કંપની ૧ લાખ ટન જેટલા પાઈપો અને બીજી ચીજો ઢાળીને તૈયાર કરે છે. હવે એ કંપનીના આશ્રય નીચે સ્ટીલ કૉર્પોરેશન ઑફ બેંગાલ સ્થપાઈ છે. આની મિલ ચાલુ થઈ છે. એટલે ઉપલી કંપનીના કાચા લોઢાં માટે હવે બહારના ઘરાકની જરૂર રહેશે નહિ. તાતા કંપની સાથે આ કંપનીને જોડી દઈ એક જ તંત્ર નીચે આ ઉદ્યોગને ચલાવવાની ગોઠવણ ઘણી વાટાઘાટ પછી નિષ્ફળ થઈ હતી. આ કંપનીનો વહીવટ કલકત્તાની બર્ન કું. કરે છે.

માઇસોરની ભદ્રાવતીની મિલ

અઢાર વર્ષ ઉપર માઇસોરની સરકારે લોઢાના આ કારખાનાની સ્થાપના કરી છે. એ દર વરસે ૨૦૦૦૦ ટન કાચું લોઢું લાકડાના કોલસા બાળીને પેદા કરતું હતું. માઈસોરની જમીનમાં કોલસા નથી. જંગલો ઘણાં હોવાથી લાકડાના કોલસા બાળવા સસ્તા પડે છે. એ કારખાનું હવે વિકાસ પામતું જાય છે. દર વરસે પંદર હજાર ટન જેટલા પોલાદની વસ્તુઓ બનાવવાની મિલ પણ ત્યાં સ્થપાઈ છે, તે સિવાય અહીં પાઈપો પણ ઢાળવામાં આવે છે. આ

સિવાય લોઢામાંથી કેટલાક રસાયનિક દ્રવ્યો પણ બનાવે છે પહેલા તો ભદ્રાવતીનું કારખાનું નુકસાનમાં ચાલતું હતું પરંતુ કેટલા વર્ષ વરસો થયા એ નફો કરતું થયું છે માઈસોરમાં લોઢાની કાચી ધાતુ મોટા પ્રમાણમાં મળે છે, અને એ માઈસોર માટે એક આશીર્વાદ સમાન છે

તાતા કંપનીની સહાયકારી પેટા કંપનીઓ

પોતાના ઉદ્યોગના ઉત્તેજન માટે તાતા કંપનીએ કેટલીક કંપનીઓની સ્થાપના કરાવી છે, તેમાં ટીનપ્લેટ કંપની અને ઇન્ડિયન સ્ટીલ વાયર પ્રોડક્ટસ કંપનીઓ મુખ્ય છે જમશેદપુરમાં જ એમના કારખાના આવેલાં છે એમને જોઈતું પોલાદ તાતા કંપની સસ્તે ભાવે પૂરું પાડે છે ટીનપ્લેટ કંપની દર વરસે ૫૦ હજાર ટન ડબ્બાનાં પતરાં તૈયાર કરે છે એ કંપનીમાં બરમા શેલ કંપની (તેલની કંપની) મોટો લાભ હોવાથી એ બધા પતરાંના ડબા બનાવી લઈ જાય છે તાર બનાવનાર બીજી કંપનીમાં દર વરસે ૪૦ હજાર ટન તાર, ખીલા વગેરે બનાવે છે આ સિવાય નાળીઓ બનાવવા માટેની એક કંપની બ્રિટિશ કંપનીના સહકારથી ચાલે છે આ સિવાય કલકત્તા મુંબઈ લાહોરમાં નાની નાની કંપનીઓના કારખાનાઓમાં જૂના લોઢાના ભંગારમાંથી પાઈપો, સળીઓ વગેરે બનાવે છે

કાચી લોઢાની ધાતુ

હિંદમાં લોઢાની ધાતુનો જથ્થો પુષ્કળ મળે છે ઉપર જણાવેલ બધી કંપનીઓ પાસે એ ધાતુની વિશાળ ખાણો છે મુખ્ય પેદાશ સિંગભૂમ (બિહાર)ની ખાણોમાંથી દર વરસે ૧૨૦૦૦૦૦ ટન સને ૧૯૩૫માં થઈ હતી હમણા સવાયો માલ ખોદી કઢાય છે મયૂરભંજની ખાણોમાંથી ૮ લાખ ટન લોઢાની કાચી ધાતુ અને કેઓંઝર ગનનમાંથી ૩ લાખ ટન ધાતુ નીકળે છે આ બધી ખાણો બિહાર પ્રાંતમાં છે લોઢાની ધાતુને ઓગાળવા માટે કોલસાની લાખો ટનની જરૂર પડે છે હિંદમાં કોલસાની લોઢાની ધાતુ જેટલી તંગી નથી છતાં જરિયાની કોલસાની ખાણોના વિભાગમાં બને કંપનીઓ પાસે કીમતી કોલસાની ખાણો છે હિંદની લોઢાની ધાતુ અગર જો, કોલસો ઊંચો નથી તો ૨૦૦ વરસ સુધી કોલસો હજી ચાલશે

૧૯૩૮-૩૯મા લોઢાની અને પોલાદની પેદાશ

સને ૧૯૩૮-૩૯માં જગતની કાચા લોઢાની કુલ પેદાશ ૮ કરોડ ટનની અને પોલાદની પેદાશ ૧૦॥ કરોડની થઈ હતી, જ્યારે સને ૧૯૩૭મા કાચા લોઢાની પેદાશ ૧૦ કરોડ ટન અને પોલાદની પેદાશ ૧૩॥ કરોડ ટનની હતી પેદાશ ૨૦ ટકા ઘટવાનું કારણ જગતની મંદી હતી માત્ર જર્મની યુદ્ધનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો મોટા પ્રમાણમાં બનાવતું હોવાથી તેની પેદાશ વધી હતી હિંદમાં સને ૧૯૩૮-૩૯માં કાચા લોઢાની પેદાશ ૧૫॥ લાખ ટન ઢાળેલા લોઢાની પેદાશ ૮૮ હજાર ટન પોલાદના ઢાળિયાની પેદાશ ૯॥ લાખ ટન અને પરચૂરણની પેદાશ ૮ લાખ ટનની થઈ હતી સને ૧૯૩૭થી કાચા લોઢાની પેદાશમાં ઘટાડો થયો હતો, પરંતુ પોલાદની પેદાશ સહેજ વધી હતી બ્રિટનની પેદાશ સને ૧૯૩૮મા ૬૭॥ લાખ ટન કાચું લોઢું અને પોલાદની પેદાશ ૨ કરોડ ટન હતી ચાલુ મંદીને લીધે પેદાશ ૨૦ ટકા ઘટી હતી ભાવો ખૂબ દબાયેલા રહેતા હતા. લોઢાના ભાવો સસ્તામાં સસ્તા રહ્યા હતા

૧૯૪૦ની લોઢાની તથા પોલાદની સ્થિતિ

૧૯૪૦માં તો યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું છે યુરોપના ઘણાખરા દેશોમાં અવ્યવસ્થા અને આક્રમણોના પરિણામે પેદાશ ઘટી છે માત્ર હિંદમાં મોટા ઉત્પાદને લીધે પેદાશ વધી છે પરદેશી લોઢું કે પોલાદ આવતાં નથી એટલે હિંદમાં ભાવ વધ્યા છે હિંદની ઘણી ખરી જરૂરિયાતો હવે તાતા કંપની તથા માર્ટિન બર્નના કારખાનાએથી પૂરી કરવાની છે હિંદમાં પોલાદની ખપત પણ વધી છે તાતા ડીફર્ડ શેરના ભાવ ...થી રૂ ૧૮૦૦ થઈ રહ્યા છે આ વરસ લોઢાની કંપનીઓ માટે સારું છે વિકાસ સારો છે હિંદનો આ ઉદ્યોગ હવે મજબૂત પાયા ઉપર સ્થપાયો છે એ ઉદ્યોગ મેસર્સ તાતા કંપનીના પુરુષાર્થથી વિકાસ પામ્યો છે હિંદી પોલાદ કસોટી કરતા ઘણું સારું

માલુમ પડ્યું છે હજી કાટ નહિ ખાતા પોલાદની પેદાશની અને મોટરોમાં તથા વિમાનોમાં જોઈતા ઊંચા પોલાદના વિકાસની જરૂર છે

પરદેશોથી આયાત થતું લોઢું તથા પોલાદ ૧૯૩૮-૩૯

હિંદમાં ખાસ જાતનું કાચું લોઢું ૨૮૭૦ ટન કિંમત રૂ. ત્રણ લાખનું બ્રિટનથી આયાત થયું હતું (ટને એની કિંમત રૂ. ૧૭૪) દેવી પડી હતી તે સિવાય ઊંચું પોલાદ ૩૧૦૦ ટન રૂ. ૭॥ લાખનું આવ્યું હતું પોલાદની અને લોઢાની વસ્તુઓ ૩૬૫૦૦૦ ટનના વજનની અને ૬॥ કરોડની કિંમતની આવી હતી (ટને કિંમત રૂ. ૧૫૧) જેટલી નોંધાઈ હતી સને ૧૯૩૪ માં આ આવક ઘટી ગઈ છે જ્યારે પરદેશી રાજ્યો પોતાના ઉદ્યોગોને રોકડી મદદ આપતા હોવાથી તેમજ પોતાના દેશમાં ઊંચે ભાવે વેચી પરદેશો ખાતે ઓછે ભાવે માલ મોકલતા હોવાથી હિંદમાં પરદેશી લોઢું પોસાય છે સને ૧૯૩૮-૩૯માં આપણે બ્રિટન પાસેથી ૧૩૬૦૦૦ ટન એટલે ૫૦ ટકા લોઢાનો માલ લીધો હતો બેલ્જિયમમાંથી ૩૩૦૦૦૦ ટન, જર્મનીમાંથી ૩૦ હજાર ટન અને ફ્રાન્સમાંથી ૧૦૦૦૦ ટન માલ મંગાવ્યો હતો ઉપર જણાવેલ દેશો જર્મનીના કબજામાં હોવાથી ત્યાંથી હવે લોઢાનો માલ હિંદમાં આયાત થતો નથી એ વરસમાં જાપાનથી ૧૭૦૦૦ ટન માલ આયાત થયો હતો

હિંદમાંથી લોઢાની નિકાસ

હિંદમાંથી મુખ્યત્વે કાચા લોઢાની નિકાસ થાય છે સને ૧૯૩૭માં કુલ ૬૨૮૦૦૦ ટન કાચા લોઢાની નિકાસ થઈ હતી જ્યારે ૧૯૩૮-૩૯ માં ૫૧૪૦૦૦ ટનની નિકાસ થઈ હતી બન્ને વર્ષની નિકાસની કિંમત એક સરખી એટલે રૂ. ૬૭૦ લાખની હતી જાપાને ૩૩૦૦૦૦ ટન, બ્રિટને ૧૦૯૦૦૦ ટન અને અમેરિકાએ ૮૦૦૦ ટન કાચું લોઢું ખરીદ્યું હતું નેધરલેંડ ખાતે ૪૧૦૦૦ ટન ૨૦૦૦૦ ટન જર્મની ખાતે ગયું હતું હવે બ્રિટન અને જાપાન સિવાય હિંદનું કાચું લોઢું ખરીદનાર કોઈ રહ્યા નથી એ રીતે આપણે ૬॥ કરોડનું લોઢું પરદેશો પાસેથી ૧૯૩૮-૩૯માં ખરીદ્યું હતું, ૨॥ કરોડ રૂપિયાના લોઢાનું પરદેશોને વેચાણ કર્યું હતું આ વરસના આંકડા હજી પ્રગટ થયા નથી યુદ્ધને અંગે પરદેશોથી આયાત ઘટશે, નિકાસ પણ ઘટશે

હિંદની લોઢાની બે મોટી કંપનીઓ

તાતા કંપનીના જમશેદપુરના કારખાનાની આયર્ન કંપનીની મૂડી ૧૦॥ કરોડ રૂપિયાની છે પરંતુ એ કારખાના ઊભાં કરવામાં મોટી રકમનું—આશરે ૨૦ કરોડનું નફામાંથી ખર્ચ થયું છે આમાં લોઢાની અને કોલસાની ખાણો, કારખાનું, યંત્રો, લાખ માણસની વસ્તીનું શહેર આવી જાય છે યંત્રો પણ નવી નવી શોધને આધારે નવાં નવાં ગોઠવવાં પડે છે તાતા કંપનીએ મોટી રકમ રીઝર્વ માટે કાઢી છે, આથી એની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી મજબૂત છે ઇન્ડિયન આયર્ન અને સ્ટીલ કંપનીની મૂડી ૨૦ લાખ પાઉંડ એટલે ૨॥ કરોડ રૂપિયાની ડિબેન્ચરમાં, તે સિવાય લગભગ ૨ કરોડ રૂપિયા મૂડીમાં હતા કંપની પાસે લોઢું ગાળવાની ૪ મોટી ભઠ્ઠીઓ, ઢાળા ગાળવાના મોટા યંત્રો અને બીજાં યંત્રો તથા લોઢા-કોલસાની ખાણો અને બે નાના શહેરો છે પોતાની કંપની (પેટા કંપની)માં દસ લાખ પાઉંડના ડિબેન્ચર અને ૩॥ કરોડ રૂપિયાની મૂડી છે ૪૦ લાખની વધારેની મૂડી અને ૧૯૩૮ માં કાઢવામાં આવી હતી ટીનપ્લેટ કંપનીની મૂડી ૬૫ લાખ અને ઇન્ડિયન વાયર કંપનીની મૂડી ૭૫ લાખની છે સૌ કંપનીઓની આર્થિક હાલત મજબૂત છે

આ બે કંપનીનો મોટો નફો

આ બન્ને કંપનીઓ મોટો નફો કરે છે એમની પાસે મોટાં રીઝર્વ ફંડો અને નવાં યંત્રો ગોઠવવાના ફંડો છે હિંદનો આ અતિ વિશાળ અને સધ્ધર ઉદ્યોગ છે આ કંપનીઓ પોતાના ફંડો માટે મોટી રકમ બાદ કર્યા પછી વાજબી નફો ભાગીદારોમાં વહેંચે છે, છતાં એ નફો એવડો મોટો છે કે

શેરોની કિંમત ઘણી વધેલ છે ભાગીદારોને સારું વ્યાજ મળ્યા કરે છે એ મને કંપનીઓનો નફો ૧૯૩૪ મા ૨।। કરોડ સને ૧૯૩૫ મા ૨।।। કરોડ, સને ૧૯૩૬ મા ૨।। કરોડ, સને ૧૯૩૭ મા ૩ કરોડ, સને ૧૯૩૮ મા ૪।। કરોડ રૂપિયા થયો હતો સને ૧૯૩૯ માં પણ નફો મોટો થયો છે આ નફાથી કંપનીએ અતિ મજબૂત બની ગઈ છે, આથી એમના શેરો લેવા માટે હિંદમા પડાપડી થાય છે આ કંપનીએ હવે નવી મૂડી કાઢ્યા સિવાય પોતાના યંત્રો અને પેદાશનો વિકાસ કરતી જ જાય છે આ કંપનીઓ અત્યારે ખૂબ જામી ગઈ છે

લોઢાના ઉદ્યોગનુ ભવિષ્ય

હિંદમાં હમણા સુધી દર વરસે ૧૦ લાખ ટન પોલાદ ખપે છે, પરંતુ કેટલુક ખાસ જાતનુ પોલાદ હજી પરદેશથી આવે છે, હિંદમાં તે જાતનુ પોલાદ બનાવવા માટે કોશીશો ચાલુ છે હમણા યુદ્ધ ચાલે છે એટલે અવ્યવસ્થાને લીધે હિંદમા ખપત ઓછી રહેશે, પરંતુ યુદ્ધ પછી જો હિંદની આર્થિક સ્થિતિ સુધરશે તો હિંદમાં પોલાદનો ઉઠાવ વધવા સભવ છે પરદેશોમા યુદ્ધથી થયેલી અવ્યવસ્થા ચાર પાચ વરસો સુધી કે વધારે લાબી ચાલવા સભવ છે તે દરમિયાન હિંદી ઉદ્યોગે પોતાનુ બળ વધારીને હિંદને તદ્દન આત્મસંતોષી બનાવવુ જોઈએ હિંદમા લોઢાની ધાતુનો ઘણો મોટો જથ્થો જમીનમા છે હમણાથી ત્રણ ગણો પોલાદનો જથ્થો બનાવી શકે છે, પરંતુ હિંદના પોલાદની નિકાસ કરવા માટેનો સવાલ હજી ઉપસ્થિત થયો નથી પહેલા હિંદે પોતાની જરૂરિયાત પૂરી કરવાની છે હિંદી કાચુ લોઢુ એટલુ સરસ છે કે તેમાથી સારુ પોલાદ બની શકે છે

લોઢાના ઉદ્યોગોને સરકારી મદદ

હિંદના લોઢા-પોલાદના ઉદ્યોગ ઉપર અનેક વાદળો આવ્યા અને ગયા યુદ્ધના સમયમા એણે ઉન્નતિ ભોગવી હતી તે સમયે મોટા ભાવનાં યંત્રો મગાવી કારખાનાંનો વિકાસ થયો આથી હિંદી લોઢુ મોઘુ થયુ હતું પરદેશી માલ સસ્તો આવવા લાગ્યો આથી હિંદી ઉદ્યોગ અતિ નબળો બન્યો એટલે સને ૧૯૩૪માં સરકારે થોડુ જકાતી રક્ષણ અને થોડા રોકડા નાણાની મદદ આપી હતી ત્રણ વરસની અંદર જ રોકડ મદદ સરકારે બધ કરી હતી રક્ષણીય જકાત ચાલુ રહી હતી સને ૧૯૨૭ અને ૧૯૩૪ માં એ જકાતો ઘણાંડી ફેરફાર કરવામા આવ્યો હતો હમણા બ્રિટિશ પોલાદ ઉપર ૧૦ ટકા જકાત છે અને પરદેશોના પોલાદ ઉપર રૂ ૨૫) થી રૂ ૪૩) સુધીની જકાતો છે હિંદી સરકારે સને ૧૯૩૪થી દર ટન દીઠ રૂ ૪) હિંદી કારખાનામા પેદા થતા પોલાદ ઉપર આતરિક જકાત (Excise duty) નાખી છે. જ્યારે વગતા તૈયાર પોલાદના આયાતની માલ ઉપર ૫।। ટકા જકાત વધારી છે

સને ૧૯૪૦ પછી

છેલ્લા હિંદી જકાતી રક્ષણ મડળે પોતાના રિપોર્ટમા જણાવ્યુ છે કે સને ૧૯૪૦ પછી હિંદના લોઢા તથા પોલાદના ઉદ્યોગને જકાતી રક્ષણ જોઈશે નહિ કંપની પણ પોતાના ખર્ચ ઘટાડીને રૂ ૪૭) પોલાદના ઢીમચા માટે રૂ ૩૯) પોલાદના સળિયા માટે અને રૂ ૫૨) પતરા માટે ખર્ચ લાવી શકશે કંપનીની ધારણા મુજબ સને ૧૯૨૭ મા પોલાદની માગ ૪૦ ટકા વધી હતી, સને ૧૯૩૬ મા તે માગ ૧૯૨૭ કરતા ૬૦ ટકા જ રહી હતી છતા જેવી રીતે હિંદના સૈન્યનુ શસ્ત્રીકરણ થશે તેવી જ રીતે હિંદમા મોટર વિમાન, એન્જિનો વગેરેના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થશે અને એટલે હિંદના પોલાદનો ઉદ્યોગ બળવાન બનશે હિંદને હવે બ્રિટન, જાપાન, બેલ્જિયમ જર્મની વગેરે ઉપર પોલાદ માટે આધાર રાખવો નહિ પડે

☆

સ્વાતંત્ર્યપ્રિય આયરલેન્ડ

[પાન ૨૯૨ થી ચાલુ]

ફ્રાન્સની હાલત

જર્મનોએ ફ્રાન્સ સાથે કાચી સંધિ કરી છે તે અનુસાર (૧) ફ્રાન્સનાં વિમાનો, વહાણો, મનવારો, ટેન્કો, તોપો, દારૂગોળો જર્મનીને કબજે ગયાં છે. જર્મની એ સાધનોનો આ યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરશે નહિ. (૨) ફ્રાન્સના ત્રીજા ભાગની જમીન અને પેરીસ શહેર જર્મનીના હાથમાં રહેશે. (૩) ફ્રાન્સનાં બંદરો જર્મનીના સ્વાધીનમાં રહેશે તે દ્વારા જર્મની બ્રિટન ઉપર આક્રમણ કરી શકશે. (૪) જર્મની ફ્રાન્સના સૈનિક-કેદીઓને છોડશે નહિ. ફ્રાન્સે હમણાં જ સઘળા જર્મન સૈનિકોને છોડી દેવા પડશે. આ શરતો કાચી છે. છેવટે આખા યુરોપની સંધિ સમયે પાકી શરતો બનશે. ફ્રાન્સમાં રાજ્યબંધારણ ફર્યું છે. કુલ સત્તા મો. પેટાંએ પોતાના હાથમાં લીધી છે. એ હવે ફ્રાન્સના સરમુખત્યાર બન્યા છે. જર્મનીને પ્રતિકૂળ બધા રાજદ્વારીઓને એમણે કાઢી મૂક્યા છે. પોતાની રાજ્યનીતિ જર્મનીને અનુકૂળ બનાવી દીધી છે. અંગ્રેજો સાથે ફ્રાન્સનો સંબંધ વિષાદમય બન્યો છે. ફ્રાન્સની મનવારો જર્મનોના હાથમાં જાય તો ભવિષ્યમાં પોતાના સાગરબળને મોટો ધક્કો લાગે આવા ઇરાદાથી અંગ્રેજોએ ફ્રાન્સના નૌકા-દળને પોતાને શરણે આવવા જણાવ્યું. ફ્રાન્સે આ માગણી સ્વીકારી નહિ. આથી અંગ્રેજી કાફલાએ એના ઉપર આક્રમણ કરીને કેટલીક મનવારો ડુબાડી, કેટલીક પકડી લીધી અને કેટલીક નાસી ગઈ છે. ફ્રાન્સનું સાગરબળ પાંગળું બન્યું છે.

ઇટલી કેવું લડે છે?

ઇટલી હજી સુધી જાણવાજોગ યુદ્ધો લડ્યું નથી. એના કાફલાએ બહાર નીકળી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં દેખાવ દીધો. અંગ્રેજી કાફલાએ તરત એના ઉપર હલ્લો કર્યો. બન્ને પક્ષની નુકસાની માટે જુદાં જુદાં પરસ્પરવિરોધી જાહેરપત્રો નીકળ્યાં છે. પરંતુ ઇટલીના કાફલાને ભાગીને રક્ષિત બંદરોમાં ભરાઈ જવું પડ્યું છે. એ પાછું બહાર નીકળતું નથી. એને જિબ્રાલ્ટર લેવું છે. સ્પેન એને સરસ સહકાર આપશે એવું લાગે છે. છતાં જિબ્રાલ્ટરની કિલ્લેબંદી અંગ્રેજોએ એવી મજબૂત બનાવી છે કે એને એ લેવું મુશ્કેલ થઈ પડશે. દરમિયાન ઇટલીનાં વિમાનો માલ્ટા, એલેકઝાંડ્રિયા, અને એડન ઉપર બોંબમારો દરરોજ ચલાવે છે. ત્યાં વસતી બધી ખાલી કરવામાં આવી છે ઇટલી અને અંગ્રેજોનું યુદ્ધ આફ્રિકામાં ચાલુ છે. ઇજિપ્તે આ યુદ્ધમાં તટસ્થપણું જાહેર કરવાથી હવે બ્રિટનનું સૈન્ય ઇજિપ્તનો કબજો લઈ ઇટલી સાથે લડે છે. આફ્રિકામાં બ્રિટન અને ઇટલી વચ્ચે નાનાં નાનાં યુદ્ધો અને વિમાની લડાઈઓ પુષ્કળ થાય છે. પ્રથમ બ્રિટન જીત્યુ હતું. હમણાં ઇટલીએ મોયલા અને બીજાં કેટલાંક મથકો લઈ લીધાં છે. એબિસિનિયામાં અંગ્રેજોએ ત્યાંના શહેનશાહ હેલસીલાસીને પુષ્કળ સૈનિકમદદ સાથે મોકલ્યો છે. ત્યાં તે બળવો જગાવશે.

અમેરિકાના રાજ્યરંગો

અમેરિકામાં નવા પ્રેસિડેન્ટની ચૂંટણી થવાની છે. ત્યાં બે મોટા પક્ષો છે. તેમાં રિપબ્લિક પક્ષે મિ. વિલ્કીને ચૂંટ્યો છે. જ્યારે ડેમોક્રેટીક પક્ષે મિ. રૂઝવેલ્ટને નિયુક્ત કર્યા છે. હવે આ વરસની આખરીમાં જેને વધારે મતો મળશે તે પ્રેસિડેન્ટ તરીકે ચૂંટાશે અમેરિકાની વલણ બ્રિટન પ્રત્યે છે. જર્મનીની એ વિરુદ્ધ છે. પરંતુ અમેરિકા આ યુદ્ધમાં સીધો ભાગ લેવા હજી માગતું નથી. શસ્ત્રાસ્ત્રોની મદદ એ અંગ્રેજોને આપે છે અને આપતું રહેશે. અમેરિકા પાસે યુદ્ધની તૈયારીઓ જોઈતા પ્રમાણમાં નથી એ પાંચ – સાત અબજ ડૉલરો ખર્ચી બધી તૈયારીઓ કરી રહ્યું છે, પરંતુ એ તૈયારીઓ પૂરી થવાને બે વરસ લાગશે. અમેરિકાને જપાન ઉપર મોટી રીસ છે. પૂર્વના દેશોમાં જપાન જેવી રીતે બધું ઓહિયા

કરી જાય છે તે અમેરિકાને પસંદ નથી જર્મનીના વધતા જતા બળ સામે પણ અમેરિકા શંકાની નજરે જુએ છે આથી અમેરિકા સંપૂર્ણ લડાયક તૈયારીઓ કરવા પાછળ અનર્ગળ દોલત ખર્ચે છે

જાપાન લાભ લે છે

ફ્રાન્સ પડ્યું અંગ્રેજો તદ્દન જર્મનીની સામે રોકાયેલા છે આવી સ્થિતિનો લાભ જાપાન લેવાનુ ચૂકે એમ નથી જાપાનને કોઈ પણ ઉપાયે ચીન સાથેના યુદ્ધનો અંત કુનેહ સાથે લાવવો છે આથી ફ્રાન્સના ઇન્ડો-ચાઇના અને અંગ્રેજોના બ્રહ્મદેશને રસ્તે જતા ચીન માટેના લશ્કરી સરંજામને અટકાવવા જાપાને માગણી કરી તે માટે કસ્ટમમા પોતાના ઇન્સ્પેક્ટરો નીમવાની શરત પણ કરી હતી ઉપલા બે રાજ્યોને આ અણીનો સમય જોઈ આવી હીન શરતો પણ સ્વીકારી લેવી પડી છે જાપાને રશિયા સાથે કામચલાઉ સંધિ કરી છે, પણ મંચુરિયાની સરહદ પર બંને વચ્ચે છમકલાં થયા જ કરે છે એટલે પરસ્પર સંપૂર્ણ અવિશ્વાસ છે જાપાનમા રાજ્યનીતિ સૈનિક સત્તાવાળાઓના હાથમા છે એમણે પ્રધાનમંડળ બદલાવી નાખી ફરી પ્રિન્સ કોનોયાનું પ્રધાનમંડળ નીમ્યું છે જાપાન જર્મની-ઇટલી સાથે વધારે ગાઢ દોસ્તી કરે તેવુ લાગે છે ચીને અંત સુધી લડી લેવાનો મરણિયો નિશ્ચય કર્યો જ છે ત્યાથી હમણા મોટા યુદ્ધોના કશા ખબરો આવતા નથી.

રશિયાની રમત

રશિયાએ રૂમાનિયા પાસેથી બેસરેબિયા પ્રાંત (વસ્તી ૩૦ લાખ) લઈ લીધો છે હવે રશિયાની સરહદ સને ૧૯૧૪ના સમયમા હતી તે પ્રમાણે થઈ ગઈ છે રશિયા કોઈ નવો દેશ કે જમીન લેતું નથી પોતાનુ જૂનુ સંભાળી બેઠુ છે જર્મનીના રશિયા તુર્કી સાથે અથડાવી મારવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે છતા તુર્કીને કોઈ રીતે રશિયા સાથે મોડીવહેલી સમજૂતી કરવી રહેશે રશિયાને ડાર્ડેનલ્સની સામુદ્રધુનિમાથી પોતાની મનવારોને પસાર કરવાનો રસ્તો જોઈએ છે તે કદાચ તુર્કી આપે પણ ખરુ રશિયા અને જર્મની વચ્ચે સુલેહની સંધિ છે, પરંતુ હૃદયનો મેળ નથી રશિયા જર્મનીના વિજયોથી ભારે ચોંકી ગયુ છે પણ સંધિભંગ કરી જર્મની સાથેની દુશ્મનાવટને માટે તે તૈયાર નથી રશિયાએ પોતાના આશ્રિત રાજ્યો લેટવિયા લીથુનિયા અને એસ્ટોનિયા પાસેથી સામ્યવાદી રાજ્યબંધારણ સ્વીકારાવ્યુ છે

પરચૂરણ રાજ્યો

રૂમાનિયાએ જર્મનીનુ નેતૃત્વ અને લાગવગ સ્વીકાર્યા છે, આથી હંગરીના ટ્રાન્સવેનિયા જિલ્લાનો તોડ જર્મની કાઢશે ને મો સ્વીકારશે બીજા બાલ્કન રાજ્યો પણ રશિયા અને જર્મનીને નમી પડ્યા છે, માત્ર તુર્કી નમ્યુ નથી સ્પેનનો સરમુખત્યાર જનરલ ફ્રાંકો પણ જર્મની અને ઇટલીનો બેલી બનશે એમ લાગે છે યુરોપની પુષ્કળ અશાંતિના પડઘા એશિયાના રાજ્યોમા પણ પડ્યા છે સૌ સ્થળે અશાંતિ વધી છે જર્મની હવે યુરોપમા ચક્રવર્તી બન્યુ છે ઇંગ્લેંડને હરાવી એ ચક્રવર્તી થવાની ઉમેદ સેવી રહ્યુ છે આવતા થોડાક અઠવાડિયાઓમા મોટા પરિવર્તનો થવાનો સંભવ છે બ્રિટન ઉપર મોટુ ભયંકર આક્રમણ આજે હવામાં ગુંજે છે પ્રભુ જાણે શું થશે!

તા ૨૨-૭-૪૦

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

પ્રકાશનો ઉપર લડાઈની અસર

જેમ બીજા વેપારોમાં તેમ સાહિત્યનાં પ્રકાશનોમાં પણ લડાઈની અસર ગયા મહાયુદ્ધ કરતાં ઊલટી જ થઈ છે. કાગળો વગેરેના ભાવો તો વધ્યા જ છે, પરંતુ એને તો પહોંચી વળાય એવું છે. સાહિત્યનાં પ્રકાશનોની કિંમતમાં કાગળનું પ્રમાણ વર્તમાનપત્ર જેટલું નથી હોતું. ખરી મુશ્કેલી તો ખરીદનારની છે. શ્રીમંતોની સંખ્યા જ ઘણી ઓછી અને તેમાં યે સાહિત્યમાં રસ લે એવા શ્રીમંતો તો અતિ ઓછા. સાહિત્ય ખરીદનારો ખરો વર્ગ તો મધ્યમ વર્ગ. આ લડાઈથી એની આવકમાં વધારો થવાનો તો દૂર રહ્યો, પણ મોંઘવારીને લઈ ખર્ચ વધ્યું અને બીજી બાજુ કામ ન હોવાથી નોકરી જવાનો ભય ઊભો થયો. સાહિત્યનું વાચન કરવા જેવી ખિસ્સાની કે મનની સ્થિતિ જ ન રહી. સાહિત્યના વેચાણ ઉપર આની જબરી અસર થઈ છે.

મુદ્રરંગી પ્રકાશનો

નવાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે, માસિકો પણ નીકળે છે, પણ સામાન્ય કાળમાં એને ખપાવવાની જે મુશ્કેલી હતી તે આજે લગભગ ચાર ગણી વધી છે. આ સ્થિતિ લાંબો કાળ ચાલે-ચાલે એવો સંભવ તો નથી, કારણ કે હિટલર ઘણો ઉતાવળો છે, પણ જો ચાલે-તો આપણી પ્રકાશનપ્રવૃત્તિને મોટો ફટકો પડે. લડાઈના આરંભમાં એમ લાગેલું કે જેમ પરદેશમાં લડાઈ સાથે સંબંધ ધરાવે એવાં પુસ્તકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ત્યારે પ્રગટ થાય છે ને ખપે છે તેવું આપણે ત્યાં પણ બની શકશે, પણ એવું કશું થઈ શક્યું નથી. આ લડાઈ ધાર્યા કરતાં ઘણી જ વધુ ઝડપી બની છે. આજે પ્રગટ થયેલું એક પુસ્તક બે દિવસમાં તો વાસી બની જાય. ગુજરાતમાં પુસ્તક પ્રગટ થવાની સાથે હજારો નકલો ખપી જાય એ સ્થિતિ આવતાં તો કદાચ વર્ષો લાગશે.

સહકાર જોઈશે

આ સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલશે નહિ, પણ જો ચાલે તો ગુજરાતની મુખ્ય મુખ્ય પ્રકાશન-સંસ્થાઓએ સાથે મળી આ બાબતની વિચારણા કરવી જોઈએ. જ્યારે ઓછાં જ પ્રકાશનો થઈ શકે એમ હોય ત્યારે ઉપયોગી જ પ્રકાશનો વધુ થાય એવી કોઈ યોજના વિચારવી ઘટે. અને એ જ રીતે જે પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિ નબળી હોય તે સબળી સાથે ભળી જઈ એને વધુ બળવાન કરે એવી ગોઠવણ પણ થવી જોઈએ. ગુજરાતમાં જેમ લેખકોનું મંડળ નથી તેમ પ્રકાશકોનું પણ મંડળ નથી. અત્યારે આવું મંડળ રચવાનો વધુ યોગ્ય સમય નથી? લેખકોને પણ લડાઈની અસર તો પહોંચી જ હશે.

આટલું ન થઈ શકે?

સાહિત્યમાં અપહરણ ચોરી વગેરેના બહુ તો નહિ, પણ કોઈ કોઈ બનાવો આપણે ત્યાં બને છે. આવે વખતે એ ચોરી ઉઘાડી પાડવાનો કોઈ પણ સાહિત્યકારનો ધર્મ છે – વિવેચકનો વિશેષ, પરંતુ અમને એમ થાય છે કે એમાં કટુતા આણવાની કે સામા પક્ષને ઊભા ને ઊભા બાળી નાખે એવી ભાષા વાપરવાની જરૂર છે? એણે ચોરી કરી છે એટલું જ હકીકતથી સાબિત કરીએ તો શું ઓછી અસર થાય? ચોરને કેટલું માન આપવું એ વિષે લોકો સમજતા થઈ ગયા છે. તેઓ ઉપરાંત એવી ભાષા વાપરવાની જરૂર નથી જણાતી. આવા પ્રસંગમાં કોઈને હલકા પાડનારી ભાષા જ્યારે વપરાય છે ત્યારે ઘણીવાર એમ લાગે છે કે આ ભાઈ આવો લાગ જ શોધી રહ્યા હતા. આવા પ્રસંગોમાં વધુ દુઃખદાયક તો એ બને છે કે ચોરીની જોરશોરપૂર્વક જાહેરાત કરતાં પહેલાં સાચી સ્થિતિ સમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવતો નથી,

બધા સાહિત્યકારો – વિવેચકો કોઈના વિષે આવું લખવાનું હોય ત્યારે એક વખત એને પૂછી – પુછાવી જોવાનો નિયમ ન કરી શકે? ગુજરાત બહુ નાનું છે। આવા પ્રસંગો ઘણા ઓછા બને છે જેના તરફથી બને છે તે મોટે ભાગે એકબીજાને ઓળખતા પણ હોય છે, જો તેઓ એક વખત પત્રવ્યવહાર કરી લે તો અમને લાગે છે કે જો ગેરસમજ હોય તો દૂર થઈ જાય, આક્ષેપો સાચા હોય તો વધુ સચોટ થાય અને છતા એમાથી કટુતા નીકળી જાય.

જાહેરખબરનો પ્રશ્ન

"બાળમાસિકોમા ને બાળપુસ્તકોમા જે જાહેર ખબરો આવે છે તે સામે યોગ્ય વાધો ઊઠયો છે અમને લાગે છે કે તમામ સાહિત્યપ્રકાશન પરત્વે આ વિષે ચર્ચા થવી જોઈએ બાળકોની આખ સામે હલકી જાહેરખબરો ન હોવો જોઈએ એ અત્યત અગત્યનુ છે પણ એક વાત સમજવા જેવી છે કે બાળકો એ જા ખ વાચીને કાઈ કરતા નથી, જ્યારે અબુધ (અભણ નહિ) સ્ત્રી-પુરુષો તો એનો ઉપયોગ લઈ જિદગી બરબાદ કરે છે જા ખ બાબતમા ઘણીવાર એમ લાગે છે કે કોઈએ કઈ બોલવા જેવુ જ નથી કારણ કે જે પાનામા જા ખ વિષે ટીકા થયેલી હોય તે જ પાનામા કે બીજા પાનામા એવી જ જા ખ આકર્ષક રીતે મૂકી હોય છે સાહિત્યપ્રેમીઓની એટલી ફરજ અમને લાગે છે કે આ બાબતમા જે સાહિત્યસસ્થા લોકહિતને નજરમા રાખતી હોય તેને સાહિત્યપ્રેમીઓએ નજરમા રાખવી જોઈએ

આપણું વિવેચનસાહિત્ય

રેખાના જુનાઈના અકમા શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીએ 'આપણા વિવેચનસગ્રહો' નામનો લેખ લખ્યો છે, તેમા એક સાચુ અને મહત્ત્વનું વિધાન છે 'આ દસ સગ્રહો જોયા પછી એક બીજી હકીકત પણ ધ્યાન ખેચે છે, (૧) આપણે ત્યા કાવ્યેતર વિભાગ કરતા કાવ્યોનું વિવેચન વધારે થાય છે (૨) અને કાવ્યોમા પણ પ્રાચીન કરતા અર્વાચીન કાવ્યો તરફ જ આપણા વિવેચકો વધારે ઢળ્યા છે (૩) અર્વાચીન કાવ્યોમા પણ કવિઓનું યથાક્રમ અને સમગ્ર પરીક્ષણ કરવાને બદલે આપણા વિવેચકો છૂટી છવાઈ કૃતિઓ પર જ ઘણુખરુ લખી ગયા છે (૪) આપણે ત્યા પદ્યના જે જે સ્વરૂપો પ્રચલિત હતા અને છે આખ્યાન ખડકાવ્ય, રાસ, રાસડો, ગરબી, ગરબા વગેરે – ના શુદ્ધ સ્વરૂપની શાસ્ત્રીય તલસ્પર્શી અને પ્રમાણભૂત મીમાસા કરતુ એક પણ પુસ્તક નથી. (૫) નરસિંહ, મીરા પ્રેમાનદ, દયારામ અખો, શામળ વગેરે પ્રાચીનો (૬) અને નર્મદ, દલપત, 'કાન્ત' મણિભાઈ વગેરે અર્વાચીનોના જીવનનો અને કવનનો ખ્યાલ આપતા પ્રમાણભૂત પુસ્તકો નથી (૭) ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ અને મુનશી જેવા આપણા પ્રથમ પક્તિના સર્જકોનું સમગ્ર અને સપ્રમાણ મૂલ્યાકન કરતા નિબધો કે પુસ્તિકાઓ નથી (૮) સાહિત્યના મૌલિક અને તાત્ત્વિક સિદ્ધાતોની ચર્ચા કરનારા [કાવ્યની શક્તિ કાવ્યમા વર્ણ્યનું મહત્ત્વ, ક્લાસિકલ અને રોમાન્ટિક પ્રતિરૂપો વગેરે જેવા] લેખોની પણ આપણે ત્યા અછત છે'

આ વિધાન સર્વાશે તો નહિ પણ કેટલેક અંશે સત્ય છે તેનો સ્વીકાર કરીને જ તેનો વિસ્તાર કરવાનો ઉદ્દેશ છે શ્રી ઝવેરીને ટૂકા લેખમા ઘણું કહેવાનું હોઈ, તે કદાચ કેટલીક હકીકતો નહિ જણાવી શકયા હોય આપણે એક પછી એક એક મુદ્દો જોઈએ અને આપણા વિવેચનસાહિત્યમા તેની કેટલી ચર્ચા થઈ છે તે પણ જોઈ લઈએ આમા શ્રી ઝવેરી સાથે ચર્ચામા ઊતરવાનો કે તેમના વિધાનનો વિરોધ કરવાનો મુદ્દો હેતુ નથી આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી પહેલો મુદ્દો જોઈએ

(૧) આપણે ત્યા કાવ્યેતર વિભાગ કરતાં કાવ્યોનુ વિવેચન વધારે થાય છે

આપણે મધ્યકાલીન સાહિત્ય તરફ કે પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ નજર કરીશું તો એક વસ્તુ તો પહેલામાં પહેલી તકે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે તે વખતે કાવ્યેતર જેવો કોઈ વિભાગ ન હતો. અરે, છેક દલપતરામ સુધી એવી માન્યતા ઘર કરી રહી હતી કે જે કંઈ પદ્યમાં લખાય તે સર્વ કવિતા કહેવાય. એટલે પ્રાચીન સાહિત્યનું વિવેચન કરતાં આપોઆપ વિવેચકને કાવ્યોનું જ વિવેચન કરવું પડે. શ્રી. ઝવેરી તો એમ કહે છે કે કાવ્યેતર વિભાગ કરતાં કાવ્યોનું વિવેચન વધારે થાય છે. પણ આપણે તો આગળ વધી એમ પણ કહી શકીએ કે 'વધારે' તો નહિ પણ સર્વ વિવેચન કાવ્યોને અનુલક્ષીને જ કરેલું છે.

આ વિધાન અર્વાચીન વિવેચન માટે સમગ્રપણે નહિ લાગુ કરી શકાય વધારે તો નહિ પણ આ દસ વિવેચનસંગ્રહ જ જોઈએ. 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' માં આનંદશંકરભાઈ કલા અને કાવ્યની મીમાંસા કરે છે. અહીં કાવ્ય એ તેના સંકુચિત અર્થમાં નથી, પણ તે સમગ્ર સાહિત્ય માટે યોજાયેલો શબ્દ છે. ભામહને પણ કહ્યું છે ને शब्दार्थौ सहितं काव्यं गद्यं पद्यं च तद् द्विधा। એટલે 'કાવ્ય' અંગે જે ચર્ચા થઈ છે તે ગદ્ય અને પદ્ય એમ ઉભય અંગોને માટે ચર્ચેલી છે. 'સાહિત્યવિમર્શ'માં કાવ્યોનું વિવેચન મુદ્દલે નથી. 'વિવેચના' માં તો કાવ્યનું તેમ કાવ્યેતરનું વિવેચન છે. 'જૂઈ અને કેતકી' એ તો છૂટાંછવાયાં વિવેચનનો સંગ્રહ છે. અને વાચક જોઈ શકશે કે તેમાં કાવ્ય કરતાં કાવ્યેતર વિભાગનું વિવેચન વધારે છે. 'વિવેચનમુકુર'માં તો 'નર્મદની કવિતા' સિવાય કાવ્યનું વિવેચન એકે નથી. અને શ્રી. વિશ્વનાથે પણ આજ સુધી કાવ્યેતર વિભાગનું જ સુંદર અને સચોટ વિવેચન વધારે પ્રમાણમાં કર્યું છે. 'આપણું વિવેચનસાહિત્ય' તેમાં તો માત્ર આપણા સિદ્ધહસ્ત અને અમુક ઉમરથી વધારે એવા વિવેચકોના વિવેચનફાલની સમીક્ષા છે. 'વિવેચનસાહિત્ય' તેમ 'સાહિત્યકલા' એમાં પણ નર્યું કાવ્યવિભાગનું વિવેચન નથી. આ દસ ગ્રંથોમાં માત્ર 'સાહિત્યવિમર્શ' એ એક જ ગ્રંથ એવો છે કે જે માત્ર કવિતા અને કવિ પર વિવેચન કરે છે.

એટલે આ દસ જ વિવેચનસંગ્રહ જોતાં પણ શ્રી. ઝવેરીનું વિધાન ખોટું ઠરે છે. આપણા વિવેચકો જેમ કાવ્ય અને તેનાં અંગોની ચર્ચા કરે છે તેમ કાવ્યેતર વિભાગની પણ છૂટથી ચર્ચા કરે છે. કોલેજોના ગુજરાતીના ઉચ્ચ વિભાગોના અભ્યાસક્રમમાં નાટક, જીવનચરિત્ર, નવલકથા વગેરેનાં સ્વરૂપો (Form) શીખવવાનાં આવતાં હોઈ તે અંગે પણ સાહિત્ય લખાવા માંડ્યું છે. શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદીએ તેમનાં 'કેટલાંક વિવેચનો'માં શ્રી મુનશીની તેમ શ્રી. ર. વ દેસાઈની નવલકથા પર, ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચંદ્ર પર વેધક પ્રકાશ પાડ્યો છે. 'વિવેચનમુકુર'માં શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે શ્રી. રમણલાલ દેસાઈની સમગ્ર નવલકથા-પ્રવૃત્તિ પર સચોટ અને અભ્યાસપૂર્ણ સમીક્ષા કરી છે. એ રીતે ટૂંકી વાર્તા પર શ્રી. ધૂમકેતુએ, રા. વિ. પાઠક અને નરસિંહરાવે પણ લખેલું છે. 'નિબંધમાળા'ના ઉપોદ્‌ઘાતમાં શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે નિબંધ પર સુંદર નિબંધ લખેલો છે એવી રીતે આપણા સમગ્ર નાટ્યસાહિત્ય ઉપર શ્રી. અનંતરાય રાવળે એક લાંબું વિવેચન કરેલું છે. એટલે કાવ્યેતર વિભાગનું વિવેચન થયું નથી, તેમ થતું નથી તે કહેવું ઠીક નથી.

(૨) કાવ્યોમાં પણ પ્રાચીન કરતાં અર્વાચીન કાવ્યો તરફ જ આપણા વિવેચકો વધારે ઢળ્યા છે.

પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યની સમગ્ર ચર્ચા કરતું એક પુસ્તક નથી એ સાચું, પણ તે તરફ પણ ઠીક ઠીક પ્રયાસો પણ થયા છે તે આપણે પાંચમા મુદ્દામાં જોઈશું આપણા વિવેચકો અર્વાચીન કાવ્યો તરફ ઢળ્યા છે તેનું પણ કારણ છે. સર્જક અને વિવેચક એક જ યુગમાંથી પસાર થતા હોઈ યુગનાં મંથનો, યુગના સળગતા પ્રશ્નો અને યુગના સમગ્ર જીવનથી તે બરાબર વાકેફ છે. અને હમેશાં માણસને વર્તમાન પરિસ્થિતિ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રવર્તમાન કવિતામાં આપણા જ પ્રશ્નો મૂર્ત થતા હોઈ તેમાં

વધારે રસ પડે તે સ્વાભાવિક છે એથી વિવેચકો અર્વાચીન કવિતાની ચર્ચા વધારે કરે છે તે સમજી શકાય તેવી વાત છે

આ ઉપરાંત બીજુ કારણ એ છે કે અર્વાચીન યુગથી જ સાચી કવિતાનાં મંડાણ થાય છે અર્વાચીન કવિતામાં જ વિવિધ વિષયો, વિવિધ ભાવો, વિવિધ રચનાઓ થવા લાગી વસ્તુમા તેમ આયોજન પદ્ધતિમા અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યે પ્રગતિ કરી છે તેમા શક નથી એટલે વિવેચક પણ અર્વાચીન કવિતાની પ્રગતિમા સામેલ થાય તે પણ સ્વાભાવિક છે અને અર્વાચીન કવિતાની છણાવટ વિવિધ રીતે થાય તે પણ શુભ વસ્તુ છે

(૩) અર્વાચીન કાવ્યોમા પણ કવિઓનુ યથાક્રમ અને સમગ્ર પરીક્ષણ કરવાને બદલે આપણા વિવેચકો છૂટી છવાઈ કૃતિઓ પર જ ઘણુ ખરુ લખી રહ્યા છે

છૂટીછવાઈ કૃતિઓ પર તો શ્રી નરસિંહરાવ વિવેચન કરતા હતા તે હકીકત સાચી છે હાલમા તો 'છૂટીછવાઈ કૃતિઓ'ને બદલે સમગ્ર કાવ્ય સગ્રહ પર જ વિવેચન થાય છે. 'વિવેચના'મા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો પર અને તે સગ્રહના કવિ પર વિવેચના કરેલી છે અને એ કવિઓમાના ઘણાખરાના તો તે પહેલા જ સગ્રહો હોઈ તેમની કવિતાપ્રવૃત્તિનુ તેમાં સમગ્ર દર્શન થાય છે 'વિવેચનમુકુર'મા નર્મદની કવિતા પરનો લેખ તેની સમગ્ર કવિતાને સ્પર્શ કરતો નથી? 'કાવ્યની શક્તિ'મા કવિ નાનાલાલની કવિતા પરનો શ્રી પાઠકનો લેખ કવિની કાવ્યપ્રવૃત્તિને સ્પર્શ કરે છે. આ આક્ષેપ તો થોડેક અંશે 'જૂઈ અને કેતકી' અને 'કવિતાની શક્તિ'મા સગ્રહાયેલાં ટૂકા વિવેચનોને લાગુ પડે તેમ છે. 'છૂટીછવાઈ કૃતિઓ'નો અર્થ લેખક શુ કરતા હશે તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી બાકી અર્વાચીન યુગનો વિવેચક એકલદોકલ કૃતિનુ તો વિવેચન કરતો જ નથી, કોઈ પાઠ્યપુસ્તકના સંગ્રહમા તે ચઢ્યુ હોય તો ભલે આજે તો કાવ્ય સગ્રહો પર વિવિધ વિવેચનો થાય છે દા ત 'શેષના કાવ્યો'નુ શ્રી સુન્દરમનું 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા પ્રગટ થયેલુ અને 'કાવ્યની કવિતા' કરીને 'વિવેચના'મા સગ્રહાયેલુ વિવેચન શ્રી 'શેષ'ને કવિ તરીકે સમજવા માટે પૂરતા નથી? તે વિવેચનો તેમની સમગ્ર કાવ્યપ્રવૃત્તિનો નિર્દેશ કરતા નથી? તે જ રીતે શ્રી પૂજાલાલના 'પારિજાત'નુ વિવેચન પણ પ્રો. બ. ક. ઠાકોરે તેમની પ્રસ્તાવનામા અને શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે 'વિવેચના'માં કરેલ છે પૂજાલાલને સમજવા માટે આથી શુ વધારે જોઈએ?

અને અર્વાચીન કવિતાનુ સમગ્ર વિવેચન તો શ્રી પાઠકના 'અર્વાચીન કવિતાસાહિત્ય' અને 'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના વહેણો'મા મળે છે આવુ સમગ્ર વિવેચન આ પહેલા થયેલુ જાણમા નથી આ ઉપરાંત શ્રી ખબરદારના અપ્રસિદ્ધ ભાષણો પણ અર્વાચીન સમગ્ર કવિતાને જ સ્પર્શ કરે છે એટલે 'છૂટીછવાઈ કૃતિઓ પર જ ઘણુ ખરુ લખી રહ્યા છે' તે કહેવુ યોગ્ય નથી આપણા કવિઓના સમગ્ર વિવેચનો કેટલા થયાં છે તે છઠ્ઠા મુદ્દામાં જોઈશુ

(૪) આપણે ત્યા પદ્યના જે જે સ્વરૂપો પ્રચલિત હતા અને છે તે આખ્યાન, ખંડકાવ્ય, રાસ રાસડો, ગરબી ગરબા વગેરેના શુદ્ધ સ્વરૂપની શાસ્ત્રીય, તલસ્પર્શી અને પ્રમાણભૂત મીમાંસા કરતુ એક પણ પુસ્તક નથી

શ્રી ઝવેરીનુ આ વિધાન બહુ અંશે સાચુ છે અને તેમના અસંતોષમા વજૂદ છે હાલમા આપણા વિવેચકો ઊર્મિકાવ્ય (Lyric) સૉનેટ વગેરે પર શાસ્ત્રીય લેખો લખે છે પણ જૂના સ્વરૂપો વિષે કોઈ લખતુ નથી શ્રી પાઠકે તેમના 'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના વહેણો'માં મહાકાવ્ય આખ્યાન કાવ્ય ખંડકાવ્ય વગેરે પર ટૂકી પણ તલસ્પર્શી ચર્ચા કરી છે પણ શાસ્ત્રીય ચર્ચા તો કોઈએ કરી હોય તેમ લાગતુ નથી અને આખ્યાનકાવ્ય, રાસડા ગરબાઓ વગેરે સ્વરૂપો હવે તો લુપ્ત થતા ચાલ્યા છે

(૫) નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ, દયારામ અખો, શામળ વગેરે પ્રાચીનોના જીવનનો અને કવનનો ખ્યાલ આપતા પ્રમાણભૂત પુસ્તકો નથી

નરસિંહ અને મીરાં એ પ્રાચીન હોઈ તેમની સાચી તારીખ પણ નક્કી થઈ નથી અને તેમની કેટલીક કૃતિઓ તો સંદિગ્ધ છે લેખકો કહે છે તેમ એ એના જીવન અને કવનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે તેવું પ્રમાણભૂત પુસ્તક એકે નથી

નરસિંહની તારીખ અંગે શ્રી મુનશી, શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ, ગુજરાતી પ્રેસ વગેરેએ ઘણી ચર્ચા કરી છે ખરી, છતાં તેના જીવનનો અનેકવિધ પ્રકાશ પાડે, તેના કવનની સર્વાંશી જાણ કરે તેવું પુસ્તક આપણે ત્યાં એકે નથી

પ્રેમાનંદ દયારામ, અખો અને શામળ પર તો પ્રમાણભૂત વિવેચનો થયાં છે વડોદરા સાહિત્ય સભાએ થોડાંક વર્ષ પહેલાં પ્રેમાનંદ-અંક કાઢેલો આ વર્ષે શામળ-અંક પ્રગટ કર્યો છે 'પ્રેમાનંદ અંક' જોયા પછી એક સચોટ છાપ તો એ જ પડે છે કે એવું પ્રમાણભૂત પુસ્તક બીજું એકે નથી તેમ પ્રેમાનંદના જીવનનો તેમ તેના કવનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ તેમાંથી મળે છે તે જ રીતે 'શામળ-અંક' પણ કવિ શામળના અભ્યાસીઓ માટેનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે

દયારામ તો પ્રાચીનોના છેલ્લા કવિ હોઈ તેમના વિશે ઘણાએ લખ્યું છે શ્રી ગોવર્ધનરામે 'કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે શ્રી, હીરાબેન મહેતા કહે છે તેમ, 'આખા પુસ્તકનો હેતુ દયારામનાં શૃંગારી કાવ્યોને ભક્તિના અર્થમાં ઘટાવવાના પ્રયત્નરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે।'

અખા ઉપરનો એક સ્વાધ્યાય શ્રી ઉમાશંકર જોશી ટૂંક મુદતમાં પ્રગટ કરવાના છે એમ એ ના અભ્યાસક્રમમાં જૂના કવિઓ ભણવાના આવતા હોવાથી ઉપર જણાવ્યા છે તે બધા જ કવિઓનો લગભગ પૂર્ણ અભ્યાસ થાય છે એટલે તે ઉપર હવે અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તકો પણ મળશે

(૬) નર્મદ, દલપત, કાન્ત મણિભાઈ વગેરે અર્વાચીનોના જીવનનો અને કવનનો ખ્યાલ આપતાં પ્રમાણભૂત પુસ્તકો નથી

અર્વાચીનોમાં આદ્ય અને અર્વાચીન ગુજરાતનો લાડકડો કવિ નર્મદ અણુભીઝ્યો તો નથી જ રહ્યો તેની શતાબ્દિ પ્રસંગે તેના વિશે ઘણું લખાયું હતું અને અમદાવાદ સાહિત્યસભા તરફથી પ્રગટ થયેલા 'વીર નર્મદ' માં શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે તેના જીવનનું સુંદર ધ્યાન કર્યું છે, અને તેની કવિતાનો ઊંડો અભ્યાસ કરી રસદૃષ્ટિએ અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે નર્મદની કવિતા સમજવા માટે આથી વધારે કંઈ પણ ન વાંચે તો પણ ચાલે તેમ છે શ્રી રા વિ પાઠકે પણ 'કવિ નર્મદાશંકર' માં તેની કવિતા વિશે અને ફાર્બસ સભાના આશ્રયે આપેલા એક વ્યાખ્યાનમાં તેના ગદ્ય વિશે અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો લખ્યા છે એટલે નર્મદ ઉપર તો આપણને પ્રમાણભૂત પુસ્તક મળે છે

દલપતરામના જીવનની ઝીણામાં ઝીણી વિગત જાણવી હોય તો આપણને 'કવીશ્વર દલપતરામ'ના ત્રણ ભાગ તેના સુપુત્ર કવિ નાનાલાલે આપ્યા છે તેમાં તેમના કવનનો કંઈક અતિશયોક્તિભર્યો પરિચય પણ થાય છે તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પર આપણને પ્રમાણભૂત સામગ્રી બહુ ઓછી મળે છે તેમાં ના નહિ કહેવાય.

'કાન્ત' મુખ્યત્વે તો કવિ હતા અને તે મશહૂર છે તેમના ખંડકાવ્યો માટે 'પૂર્વાલાપ'ના દીર્ઘ ઉપોદ્ઘાતમાં તેમના શિષ્ય અને સમર્થ વિવેચક શ્રી. રા. વિ પાઠકે તેમની કવિતા ઉપર ઘણું કહ્યું છે અને જે કંઈ કહ્યું છે તે પ્રમાણભૂત છે એટલું જ નહિ, પણ તે પછી બીજાઓને ભાગે તો તેનો વિસ્તાર જ કરવાનો રહે છે આ ઉપરાંત 'કાન્તમાલા' માં તેમના જીવનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપણને મળે છે

મણિભાઈ નભુભાઈએ ગુજરાતને સુંદર નિબંધો અને સુંદર ગદ્ય આપ્યું પણ તેમના સાહિત્યજીવનને લગતું અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક તો એકે લખાયું નથી. આવા ખાલી રહી ગયેલા આપણા સન્માન્ય લેખકોને પકડીને હવે અભ્યાસીઓએ આરંભ કરવા જોઈએ.

(૭) ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ અને મુનશી જેવા આપણા પ્રથમ પંક્તિના સર્જકોનું સમગ્ર અને સપ્રમાણ મૂલ્યાંકન કરતા નિબંધો કે પુસ્તિકાઓ નથી .

ગોવર્ધનરામનું નામ લેતાં જ આપણને 'સરસ્વતીચંદ્ર' યાદ આવે છે અને સરસ્વતીચંદ્રની તો વિવિધ દૃષ્ટિએ ચર્ચાઓ ઘણી થઈ છે સરસ્વતીચંદ્રના પાત્રો ઉપર શ્રી અનંતરાય રાવળે હમણાં જ ધ્યાન ખેંચ્યું આપેલું સરસ્વતીચંદ્રની કલાસૃષ્ટિ અને ગોવર્ધનરામની શૈલી ઉપર તો શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ અભ્યાસપૂર્ણ અને ચિંતનશીલ બે નિબંધો આપ્યા છે તેમની શૈલીની મીમાંસા આટલી સચોટ તો કોઈએ કરી નથી, એટલે ગોવર્ધનરામ ઉપર તો ઘણાએ લખ્યું છે એટલે તેમના અભ્યાસીઓને હવે પૂરતી સામગ્રી મળી રહે તેમ છે

નાનાલાલ આજના મહાકવિ છે તેમની સમગ્ર કવિતા ઉપર શ્રી રા વિ પાઠકે એક લેખ લખેલો છે તે ઉપરાંત શ્રી નવલરામ ત્રિવેદીએ 'કેટલાક વિવેચકો' માં પણ તેમની કવિતા પર કેટલીક ચર્ચા કરેલી છે છતાં કહેવું પડશે કે તેમની સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડતું એકે પુસ્તક તો નથી જ.

શ્રી મુનશીની નવલકથાઓ ઉપર તેમના નાટકો ઉપર, તેમના ઐતિહાસિક પાત્રો ઉપર—તો આપણા વિવેચકોએ વિવિધ લેખો લખ્યા છે અને જેમ જેમ સાહિત્ય તરફ વાચકોની અભિરુચિ વધશે તેમ તેમ વધુ લખાતું જશે.

શ્રી ત્રિભુવનદાસ લુહારે પ્રો બ ક ઠાકોરની કવિતાસમૃદ્ધિ પર લાંબો નિબંધ લખ્યો છે તેમાં પ્રો ઠાકોરની સમગ્ર કવિતાની સમીક્ષા છે તેમના ગદ્ય ઉપર શ્રી વિશ્વનાથ ભ. પણ મનનશીલ નિબંધ લખ્યો છે નરસિંહરાવના મૃત્યુ ટાણે 'ગુજરાત'નો વિશેષાંક તેમનાં જીવન અને કવનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે છે પ્રો અનંતરાય રાવળનો તેમની કવિતા પરનો લેખ તેમની સમગ્ર કવિતાનું સાચું મૂલ્યાંકન કરે છે આમ 'આપણા પ્રથમ પંક્તિના સર્જકોનું સમગ્ર અને સપ્રમાણ મૂલ્યાંકન કરતા' નિબંધો અને લેખો લખાયે જશે

૮ મૌલિક અને તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરનારા લેખોની પણ આપણે ત્યાં અછત છે

દરેક સાહિત્યમાં મૌલિક અને સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરનારા લેખો તો ઓછા જ હોય છે અને ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચન ઇતિહાસમાં આવી મૌલિક ચર્ચા પણ ઠીક પ્રમાણમાં છે શ્રી રમણભાઈએ 'કવિતા એટલે શું?' વાળો લેખ, 'હાસ્યરસ' પરનો તેમનો સુદીર્ઘ લેખ, શ્રી મણિભાઈની રસ અને માન્ય પરની ચર્ચા, રસિકલાલ પરીખનો 'રસ' પરનો નિબંધ શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટનો 'કલાનો મહિમા', 'વિવેચનનો આદર્શ', શ્રી વૈદ્યનો સાહિત્ય પરનો લેખ આવી ચર્ચા કરનારા લેખોમાં વૃદ્ધિ કરે છે શ્રી ઝવેરી રા વિ પાઠકના 'કાવ્યની શક્તિ' વાળા લેખનો ઉલ્લેખ કરે છે તે સાથે 'જીવન અને સાહિત્ય'નો પણ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે તેમાં તો શ્રી પાઠક અંગ્રેજ વિવેચક એબરક્રોમ્બીથી પણ જુદા પડે છે અને નવો જ મૌલિક સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવનો 'સાહિત્ય અને સાક્ષર' એ લેખ પણ ઘણો જ મહત્ત્વનો છે શ્રી નરસિંહરાવે પણ કેટલાક મૌલિક સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરેલી છે

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પી એચ ડી ની ડીગ્રી માટે કેટલાક અભ્યાસીઓ સ્વાધ્યાય તૈયાર કરી રહ્યા છે એટલે હવે આપણને કેટલાક દટાઈ ગયેલા કવિઓ, કેટલાક અણઉકલ્યા પ્રશ્નો કેટલીક ખૂટતી સામગ્રી વગેરે લભ્ય બનશે વધારે તો નહિ પણ પાંચેક વર્ષમાં આપણું વિવેચનસાહિત્ય જરૂર સમૃદ્ધ બનશે વિવેચનસાહિત્ય ખીલ્યું નથી તેની પાછળ વિવેચકો નથી તે માત્ર કારણ નથી સાહિત્યના રસિકો અભ્યાસક્રમમાં તેનું યોગ્ય સ્થાન વિવેચનગ્રંથોનું કઠિન પ્રકાશન વગેરે કારણો જેવાલેવા તો નથી જ આજે પણ જેટલી વાર્તા કે નવલકથા વંચાશે તેનાથી પાંચમા કે દશમા ભાગનું પણ વિવેચનસાહિત્ય વંચાતું નથી વિવેચન સમજી શકે તેવો વિશાળ વાચકવર્ગ નથી તેમ હામ ભીડી પ્રકાશન કરે તેવી કોઈ સમૃદ્ધ સંસ્થા નથી જેમ જેમ વાચકવર્ગ વધતો જશે તેમ તેમ જરૂર વિવેચન સાહિત્ય પણ ખીલતું જશે અને શ્રી ઝવેરી જે ઓછાપણું દેખાડે છે તે દૂર થશે. આજનો ઇતિહાસ તો દેખાડી આપે છે કે ભાવની કાળ ઓજસ્વી છે

પીતામ્બર પટેલ

જૈનીઓને

श्री. काकासाहेब कालेलकर

વેદમાં ગાયને 'અઘ્ન્યા' કહી છે. બધાં પશુઓમાંથી ગાયને જુદી ગણીને એને ન મારવી જોઈએ એવો વેદકાળમાં જ નિયમ થયેલો. ગાયનું દૂધ અત્યંત પૌષ્ટિક, સુપાચ્ય અને નિર્દોષ આહાર છે. એનું દૂધ મળ્યા પછી જ માણસે માંસાહાર ઓછો કરી નાંખ્યો છે. જો દૂધની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોત તો માણસ માટે માંસાહાર છોડવાનું મુશ્કેલ થયું હોત. માણસે ગાય–બળદને જંગલમાંથી લઈ આવીને પોતાના કૌટુંબિક જીવનમાં સ્થાન આપ્યું. ગાયે દૂધ આપીને અને બળદે હળ ખેંચીને માણસના આહારમાં ભારે ક્રાન્તિ કરી હળની મદદથી માણસે ખેતી શરૂ કરી અને અનાજની પેદાશ વધારી. ગાયને પાળીને તેમ જ ભયમુક્ત બનાવીને અને એને ખાસ ખોરાક આપીને તેનું દૂધ વધાર્યું, આ રીતે ગાય તથા બળદે પોતાની સેવાથી માણસ માટે અહિંસાધર્મની શક્યતા ઊભી કરી. જંગલી ગાયને ગામડાનું પશુ બનાવવા માટે માણસને હજારો વર્ષ સુધી પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હશે. ગાય, બળદ, ઘોડો, ગધેડું, ઊંટ, હાથી એ બધા પશુઓને માણસે જ્યારે પાળેલાં બનાવ્યાં ત્યારે માનવી સંસ્કૃતિ એકદમ ઊંચી વધી.

હવે એક પગલું આગળ ભરવાનું આવ્યું છે. ઘાસનું દૂધ બનાવવાનું કામ ગાયે કર્યું હવે ઘાસનાં ફૂલોમાં જે બિંદુરૂપી અમૃત–રસ રહે છે અને જેને એકઠાં કરીને ઉપયોગમાં લેવાનું માણસને માટે અશક્ય છે તે બિંદુઓ એકઠાં કરીને એનું મધ બનાવવાનું કામ મધમાખોનું છે. મધમાખીઓને ભગાડીને અથવા બાળી મૂકીને તેનો પૂડો લૂંટી લેવાનું કામ માણસજાતે જીવનના પ્રારંભથી જ કર્યું છે. મધ જેવી સ્વાદિષ્ટ અને સુંદર ચીજ માણસ કેવી રીતે છોડી શકે? પણ આટલી મહેનત કરીને મધ લાવી આપનાર માખીઓને મારી નાંખવી, તેનાં ઈંડાં–બચ્ચાંનો નાશ કરવો અને મધની સાથે ઈંડાં પણ નિચોવી નાખવાં એ ખૂબ ક્રૂર, મૂર્ખાઈભરેલું તેમ જ ગંદું છે. આજે પણ આપણા દેશમાં એ પ્રથા ચાલુ છે. પણ હવે તેમાં અહિંસક પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. મધમાખીઓની અમુક જાતના આખા ટોળાને પકડી લઈને કૃત્રિમ ઘરોમાં રાખવું, તેમને માટે જરૂરના ખાણા-પીણાની વ્યવસ્થા કરવી અને તેને અને તેનાં બચ્ચાં માટે જોઈતું મધ રાખી દઈને બાકીનું મધ આપણા ઉપયોગ માટે લેવું એ સંસ્કૃતિનું પ્રગતિસૂચક પગલું છે. મધ માણસને માટે અત્યંત રુચિકર, પથ્ય અને સરસ ચીજ છે. જો આપણે મધમાખોને પાળી શકીએ તો ગોરક્ષા પછીનું મનુષ્ય–સંસ્કૃતિનું આગળનું પગલું ભર્યું એવો આપણને અનુભવ થશે. આ માખોના પાલનનું ખર્ચ બહુ જ ઓછું આવે છે. તેમનો સ્વભાવ ઓળખી લેવામાં આનંદ આવે છે અને આ ધંધાની કમાણી તો બીજા ધંધા કરતાં પણ વધારે હોય છે. અહિંસાવાદીઓને માટે ગાય તથા મધમાખોના પાલનનો ધંધો માત્ર લાભકારી જ નહિ પરંતુ જીવનમાં નવી દિશા સૂચવનાર સિદ્ધ થશે.

મધ ભેગું કરવામાં હિંસા થાય છે એટલું જાણી જૈનોએ મધ નિષિદ્ધ આહાર છે એમ નક્કી કર્યું. જે કર્યું તે ઠીક કર્યું પણ આપણા લોકોએ શાસ્ત્રો જીવતાં રાખવાની જરૂર સમજવી જોઈએ. આપણે મધ ન ખાઈએ તો આપણે માખીઓ મારવાની હિંસામાંથી બચી ગયા, પણ માણસજાત કંઈ મધમાખને છોડે એમ નથી, અને મનફાવે તેમ જો મધમાખોને ઉછેરીએ નહિ તો મધમાખોની હિંસા ટળવાની નથી માટે જૈનોએ પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં ઉમેરો કરવો જોઈએ કે મધમાખોને ઉછેરીને અહિંસક ઢબે ભેગું કરેલું મધ નિષિદ્ધ નથી, એટલું જ નહિ પણ તેનું સેવન કરવામાં લાભ છે અને પુણ્ય પણ છે. બહુ જ ઓછી મૂડીથી ચલાવી શકાય અને અઢળક ધન મેળવી શકાય એવો આ ધંધો જો જૈનો ખાસ પોતાનો કરે તો તે વાત એમની વાણિજ્યબુદ્ધિને શોભે એવી છે.*

ઑગસ્ટ, ૧૯૩૯.

---

*હિંદી 'સર્વોદય'માંથી.

ત્રણ જીવનચરિત્રો

૧ મહાન મુસાફરો

દોઢ રૂપિયો

૨ વૈજ્ઞાનિક જગત

સવા રૂપિયો

૩ સુરતકા કમાલ

દોઢ રૂપિયો

અમારા બીજા પ્રકાશનોની યાદી
અંદર જુઓ.